

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΓΑΣΠΑΡΗΣ

Η ΓΗ ΚΑΙ ΟΙ ΑΓΡΟΤΕΣ ΣΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΚΡΗΤΗ
13ος - 14ος αι.

1. Εισαγωγή - Α' και Β' Μέρος

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΡΕΘΥΜΝΟ 1986

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΓΑΣΠΑΡΗΣ

Η ΓΗ ΚΑΙ ΟΙ ΑΓΡΟΤΕΣ ΣΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΚΡΗΤΗ
13ος - 14ος αι.

1. Εισαγωγή - Α' και Β' Μέρος

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

που υποβλήθηκε στο τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης.

ΡΕΘΥΜΝΟ 1986

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	σσ.4-12.
Α. ΠΑΛΑΙΕΣ ΚΑΙ ΝΕΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΓΑΙΟΚΤΗΣΙΑΣ.Η ΒΕ- ΝΕΤΙΚΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ	σσ.13-65.
1. Το βυζαντινό παρελθόν.	σσ.13-22.
2. Η κατάκτηση της Κρήτης από τους Βενετούς και το νέο καθεστώς της γης.	σσ.23-37.
3. Οι πολιτικές και οικονομικές συγκυρίες κατά το 13ο και 14ο αιώνα.Η περίπτωση της Βενετίας.	σσ.38-43.
Β. ΤΟ ΦΕΟΥΔΟ ΚΑΙ Η ΣΥΣΤΑΣΗ ΤΟΥ	σσ.66-228.
1. Οι εδαφικές μονάδες.	σσ.66-69.
2. Το χωριό και η κοινωνική του σύνθεση.	σσ.70-124.
α. Οι βιλλάνοι.	σσ.75-77.
β. Οι ελεύθεροι (franchi)	σσ.77-82.
γ. Οι "άγραφοι" και οι "ξένοι".	σσ.82-85.
δ. Οι δούλοι.	σσ.85-86.
ε. Ο λοιμός του 1348 και το δημογραφικό πρόβλημα στην Κρήτη.	σσ.86-93.

3. Η γη και οι καλλιέργειες.	σσ.125-153.
α. Η γη.	σσ.125-126.
β. Οι καλλιέργειες.	σσ.126-129.
γ. Οι γεωργικές εργασίες και η αγρανάπαυση.	σσ.130-134.
δ. Ο τεχνικός εξοπλισμός.	σσ.135-136.
4. Οι μύλοι - τα νερά - οι δρόμοι.	σσ.154-186.
5. Τα ζώα και τα βοσκοτόπια.	σσ.187-228.
Γ. Η ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ ΤΗΣ ΓΗΣ.	σσ.229-448.
1. Μορφές παραχώρησης της γης.	σσ.229-311.
α. Η παραχώρηση σε γονικό.	σσ.233-247.
β. Η ενοικίαση για 29 χρόνια.	σσ.247-254.
γ. Η ενοικίαση περιορισμένης διάρκειας.	σσ.254-263.
δ. Τα συμβόλαια εργασίας.	σσ.267-273.
ε. Τα συμβόλαια των συνεταιρισμών.	σσ.273-278.
στ. Η παρουσία των μισθωτών στις αγροτικές εργασίες.	σσ.278-281.
2. Οι οικονομικές υποχρεώσεις των αγροτών προς τους φεουδάρχες.	σσ.312-365.
3. Η σύνθεση των εισοδημάτων των φεουδαρχών.	σσ.366-395.
4. Η περιουσία και τα εισοδήματα του αγρότη.	σσ.396-448.
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.	σσ.449-479.
Α. Πηγές.	σσ.449-454.
1. Ανέκδοτες.	σσ.449-451.
2. Εκδοσμένες.	σσ.452-454.
Β. Βοηθήματα.	σσ.455-479.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.	σσ.480-665.
Α. Τα έγγραφα κατανομής των φέουδων.	σσ.480-632.
Β. Τα συμβόλαια.	σσ.633-665.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το θέμα των αγροτών και της αγροτικής οικονομίας στη μεσαιωνική Κρήτη έχει μελετηθεί αποσπασματικά σε μικρές μελέτες, περισσότερο ή λιγότερο ειδικές, που καλύπτουν επί μέρους μόνο το μείς του προβλήματος. Πιο συγκεκριμένα:

Το φεουδαρχικό καθεστώς, που επιβλήθηκε με την εγκατάσταση των Βενετών στο νησί, καθώς και η σχέση φεουδάρχη-γης-κράτους αποτελούν αντικείμενο ^{πρω}ειδικής εκτεταμένης μελέτης¹. Περισσότερες εργασίες αναφέρονται στις κατηγορίες των αγροτών (ελεύθεροι, βιλάνοι, άγραφοι), στη νομική υπόσταση της καθεμιάς και στη σχέση τους μεταξύ τους, προς τους φεουδάρχες και προς το κράτος². Δύο άλλες μελέτες συμπληρώνουν την εικόνα που μας παρέχουν οι εργασίες αυτές : ειδική μελέτη σχετική με την προέλευση της τάξης των απελεύθερων (*affrancati*) και ανάλυση του ζητήματος των δούλων στην Κρήτη, που εντάσσεται στο γενικότερο θέμα των δούλων στη μεσαιωνική Ευρώπη³. Οι εργασίες αυτές περιορίζονται στην εξέταση της κοινωνίας της υπαίθρου από θεσμική άποψη, με περιορισμένη αναφορά στο οικονομικό καθεστώς των αγροτών και της γης.

Στη γη, και στην εκμετάλλευσή της ειδικότερα, αναφέρονται δύο μελέτες : η πρώτη εξετάζει την εκμετάλλευση της δημόσιας γης⁴ και η δεύτερη την αμπελοργία και την εκμετάλλευση των αμπελιών⁵. Σε τρίτη, τέλος, εργασία περιγράφονται, σε γενικές γραμμές, το σημαντικό πρόβλημα της σχέσης των πόλεων και της υπαίθρου καθώς

και οι τομείς της αγροτικής παραγωγής⁶.

Γενικότερες πληροφορίες για το θέμα που μας απασχολεί παρέχουν και ευρύτερες μελέτες, σχετικές με τη βενετική και λατινική Ανατολή⁷.

Σκοπός της εργασίας αυτής είναι η συμπλήρωση και η ευρύτερη διαπραγμάτευση των ζητημάτων που αναφέρονται στο κοινωνικό και οικονομικό καθεστώς των αγροτών, στη γη και στους φεουδάρχες καθώς και στις μεταξύ τους σχέσεις.

Στο πρώτο μέρος εξετάζεται με συντομία: η εξέλιξη της γαιοκτησίας στο Βυζάντιο από τον 4ο ως και το 15ο αιώνα, το κοινωνικό και οικονομικό καθεστώς των αγροτών κατά την περίοδο πριν από την κατάκτηση της Κρήτης από τους Βενετούς (10ος - 12ος αι.), η οικονομική και κοινωνική κατάσταση στη βυζαντινή Κρήτη, το καθεστώς που επικράτησε με την άφιξη των Βενετών στο νησί και οι νέοι ιδιοκτήτες της γης, καθώς και οι πολιτικές και οικονομικές συγκυρίες στον ευρύτερο μεσογειακό χώρο κατά το 13ο και 14ο αι. με πρωταγωνιστή τη Βενετία.

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας μελετάται το φέουδο και τα στοιχεία του (η γη, τα είδη των καλλιεργειών, οι μύλοι, τα νερά, οι δρόμοι, τα ζώα και τα βοσκοτόπια) μαζί με το ανθρώπινο δυναμικό και τη σύνθεσή του.

Το τρίτο μέρος αναφέρεται στις σχέσεις αγρότη-γης-φεουδάρχη, μέσω της εκμετάλλευσης της γης, και στις οικονομικές υποχρεώσεις του αγρότη προς τον κύριό του⁸· **αναλύονται τα εισοδήματα φεουδαρχών και αγροτών και περιγράφεται η οικονομική διαστρωμάτωση των τελευταίων μέσα από την περιουσιακή τους κατάσταση.** Σε παράρτημα, τέλος, εκδίδονται τα έγγραφα κατανομής των φεούδων και χαρακτηριστικοί τύποι συμβολαίων.

Τελειώνοντας θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου για τα πρόσωπα που με κάθε τρόπο βοήθησαν σ' αυτή την προσπάθεια: την καθηγήτρια κ. Χρύσα Χαλτζέζου, κύρια εισηγήτρια του παρόντος θέματος, για τις κάθε είδους επισημάνσεις, παρατηρήσεις και συμπληρώσεις που έκανε σε όλες τις φάσεις του κειμένου της εργασίας αυτής καθώς και για την καθοδήγησή της γενικότερα σε θέματα επιστημονικής μεθοδολογίας ήδη από τα πανεπιστημιακά μου χρόνια· τις καθηγήτριες κυρίες Ελισάβετ Ζαχαριάδου και Άννα Αβραμέα, μέλη της τριμελούς επιτροπής, για τις βασικές επισημάνσεις και διορθώσεις τους· ακόμη τους καθηγητές κκ. Σ. Αοδραχά και Η. Οικονομίδη για τις πολύτιμες παρατηρήσεις τους σε θέματα τις ειδικότητάς τους.

Δεν θα μπορούσα να παραλείψω το Ελληνικό Ινστιτούτο της Βενετίας, ως υπότροφος του οποίου πραγματοποίησα την έρευνα για την εργασία που ακολουθεί· εκφράζω και από τη θέση αυτή τις θερμές μου ευχαριστίες προς όλους τους παράγοντές του.

Τέλος, τη συνάδελφο και γυναίκα μου Κατερίνα Κυριακού ευχαριστώ για την κάθε είδους βοήθεια και υποστήριξή της κατά τη διάρκεια της επεξεργασίας και της σύνθεσης της εργασίας αυτής.

- Οι πηγές

Η εργασία αυτή βασίζεται σχεδόν αποκλειστικά σε ανέκδοτο και εκδομένο αρχειακό υλικό από το Αρχείο του Δούκα της Κρήτης (A.S.V., Archivio del Duca di Candia) και τα κατάστιχα των νοταρίων του Χάνδακα (A.S.V., Notai di Candia). Χρησιμοποιήθηκε επίσης το εκδομένο υλικό των αποφάσεων της βενετικής Γερουσίας και του Μεγάλου Συμβουλίου, που αφορούν το νησί της Κρήτης.

Ορισμένες ομάδες πηγών, που ανήκουν και στις δύο παραπάνω αρχειακές σειρές, αποτέλεσαν τη βάση πάνω στην οποία στηρίχτηκε η σύνθεση του έργου. Οι ομάδες αυτές των πηγών, λόγω της σπουδαιότητάς τους για το θέμα που αναπτύσσεται εδώ, παρουσιάζονται με συντομία στη συνέχεια ⁸.

α. Τα έγγραφα κατανομής των φεούδων ⁹.

Πρόκειται, με εξαίρεση τρία έγγραφα ^{9α}, για κοινοποιήσεις κατανομής περιουσίας ορισμένων φεουδαρχών μεταξύ των κληρονόμων τους. Τα έγγραφα που επισημάνθησαν, καλύπτουν το χρονικό διάστημα 1327-1415. Σε καθεμιά από τις περιπτώσεις δίνεται προσοχή σε διαφορετικά στοιχεία, ανάλογα με τα ενδιαφέροντα των κληρονόμων. Για το λόγο αυτό οι παραπάνω κατανομές δεν είναι δυνατό να ενταχθούν σε κοινό σχήμα, αν και διατηρούν όλες ορισμένα

γενικά χαρακτηριστικά. Με βάση τις πληροφορίες που παρουσιάζουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον, οι κατανομές κατατάσσονται στις, εξής κατηγορίες:

1. κατανομές που παρέχουν, εκτός των άλλων, αναλυτικά στοιχεία για τη σύνθεση των εισοδημάτων του φεούδου. Είναι οι πιο σπουδαίες, αλλά συγχρόνως και οι σπανιότερες.

2. κατανομές που προσφέρουν στοιχεία σχετικά κυρίως με τη σύνθεση ενός φεούδου και της περιουσίας των αγροτών του. Οι κατάλογοι βιλλάνων και ελευθέρων του φεούδου, οι οποίοι περιλαμβάνονται ορισμένες φορές στο έγγραφο της κατανομής, είναι δυνατό να χρησιμοποιηθούν, έστω και με επιφύλαξη, ως πηγές για τη δημογραφική σύνθεση της υπαίθρου.

3. κατανομές, στις οποίες δίνεται βάρος περισσότερο στην περιγραφή των συνόρων της περιουσίας και λιγότερο στη σύνθεση του φεούδου. Οι ειδήσεις που προσφέρουν είναι σημαντικές για την εικόνα του αγροτικού τοπίου στην Κρήτη, κατά το 14ο αιώνα.

Τα έγγραφα των κατανομών προσφέρουν πολύτιμες μαρτυρίες σχετικά με τη σύνθεση όχι μόνο του φεούδου, αλλά και του χωριού και της κοινωνίας του, τη σύνθεση της περιουσίας του αγρότη και τη σχέση του τελευταίου με τη γη και το φεουδάρχη, καθώς και τις σχέσεις μεταξύ των φεουδαρχών, συνιδιοκτητών ενός χωριού, και των στοιχείων που περιλαμβάνει το τελευταίο.

β. Τα κατάστιχα των φεούδων¹⁰.

Σε τέσσερις φακέλους του Αρχείου του Δούκα Κρήτης σώζονται τα κατάστιχα των φεούδων. Η αρχειακή αυτή ομάδα αποτελεί μια από τις πιο σημαντικές πηγές για τη μελέτη του φεουδαρχικού καθεστώτος στη Κρήτη κατά τους πρώτους αιώνες της βενετοκρα-

τίας. Πρόκειται για κατάστιχα, στα οποία καταχωρούνταν τα ονόματα των φεούδων και των κατά καιρούς ιδιοκτητών τους ή ακόμη οι κατά καιρούς κατανομές των ίδιων φεούδων, λόγω κληρονομιών, πωλήσεων ή ανταλλαγών. Για το λόγο αυτό, ενώ η αρχική τους μορφή ανάγεται στις αρχές του 13ου αιώνα (1234), υπάρχουν πολυάριθμες προσθήκες που καλύπτουν μέχρι και το 15ο αιώνα.

Είναι επίσημα κατάστιχα, με βάση τα οποία το κράτος ήταν σε θέση να γνωρίζει την κατανομή της γης και οι φεουδάρχες να αποδεικνύουν τα δικαιώματα κατοχής τους στα φέουδα. Κάθε κατάστιχο αφορούσε τα φέουδα ενός σεξτερίου και κατά συνέπεια οι καταγραφές των φεούδων που έχουν σωθεί αφορούν την περιοχή του σημερινού νομού Ηρακλείου, με εξαίρεση το φάκελο 21, τα στοιχεία του οποίου αφορούν αποκλειστικά τα φέουδα της περιοχής Χανίων.

Οι πληροφορίες που παρέχουν τα κατάστιχα για το ειδικότερο θέμα της εργασίας αυτής αφορούν κυρίως τη σύνθεση των φεούδων και λιγότερο τις σχέσεις φεουδάρχη-γης-αγρότη. Όσα πάλι κατάστιχα περιλαμβάνουν κατανομές φεούδων και περιγραφές συνόρων παρέχουν πολυάριθμες ειδήσεις για τη μορφή του αγροτικού τοπίου.

γ. Τα νοταριακά κατάστιχα¹¹.

Περιέχουν συμφωνίες, που αφορούν κάθε είδους θέμα της αγροτικής ζωής του νησιού και οι οποίες συνάπτονται είτε ανάμεσα σε φεουδάρχες και αγρότες, εμπόρους και αγρότες είτε ανάμεσα στους ίδιους τους αγρότες. Στην ουσία αποτελούν τη σπουδαιότερη πηγή για την κατανόηση των σχέσεων φεουδάρχη-γης-αγρότη. Τα συμβόλαια παρέχουν ανεξάντλητες πληροφορίες, άμεσες ή έμμεσες, βασικές ή συμπληρωματικές, αναμφισβήτητα όμως απαραίτητες για τα θέματα που αναλύονται εδώ.

Τα νοταριακά κατάστιχα που έχουν σωθεί καλύπτουν χρονολογικά μόνο την περίοδο από το 1271 και εξής και ανήκουν σε νοτάριους αποκλειστικά του Χάνδακα, οι οποίοι κατά συνέπεια αναφέρονται στην περιοχή του σημερινού νομού Ηρακλείου και ορισμένων περιοχών του σημερινού ανατολικού νομού Ρεθύμνης και του νομού Λασηθίου.

Αξίζει να σημειωθεί ότι όλες αυτές οι πηγές αφορούν το ανατολικό τμήμα του νησιού, ενώ για το υπόλοιπο οι πληροφορίες κατά την περίοδο αυτή είναι ελάχιστες και πολύ γενικές. Επειδή όμως η αγροτική οικονομία και οι σχέσεις ειδικότερα φεουδάρχη-γης-αγρότη είναι φαινόμενα που δεν παρουσιάζουν τοπικές διαφορές, κρίνεται λογική η γενίκευση των συμπερασμάτων για ολόκληρο το νησί της Κρήτης.

Από την παράθεση του παραπάνω αρχαιικού υλικού γίνεται, τέλος, σαφές ότι οι πηγές είναι επίσημες και αρκετά τυπικές. Δεν έχουν σωθεί κατάστιχα περιουσιών ή εισοδημάτων συγκεκριμένων φεουδαρχών ή μοναστηριών ή εκκλησιών που κατείχαν περιουσία, τα οποία παρέχουν μια πιο άμεση και λεπτομερή εικόνα των σχέσεων φεουδαρχών και αγροτών. Ελλείψει ανάλογων πηγών χρησιμοποιήθηκαν οι πηγές που επισημάνθηκαν, οι πληροφορίες των οποίων εξάλλου είναι πλούσιες και αρκετά κατατοπιστικές.

ΥΠΟΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

- (1) SANTSCHI, La notion.
- (2) SANTSCHI, Statut des non libres.— THIRIET, Condition paysanne.— JACOBY, Les inconnus du fisc.
- (3) VERLINDEN, La classe des affranchis.— C. VERLINDEN, La Crète débouché et plaque tournante de la traite des esclaves aux XIVe et XVe siècles, στο: Studi in onore di Amintore Fanfani, том. 3, Μιλάνο 1962, σσ. 593-669.— ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, L'esclavage dans l'Europe méditerranéenne, том. 2, Gand 1977, σσ. 802-884, όπου επαναλαμβάνεται το προηγούμενο έργο.
- (4) BRUNEHILDE IHHAUS, Enchères des fiefs et vignobles de la République Vénitienne en Crète au XIVe siècle, "Επιτηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών" 41(1974), σσ. 195-210.
- (5) P. TOPPING, Viticulture in venetian Crete (XIIIth c.), "Πραγμάτια του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου" (Ηράκλειο 1976), том. 2, Αθήνα 1981, σσ. 509-520.
- (6) THIRIET, Villes et campagnes.
- (7) THIRIET, La Romanie.— BORSARI, Creta.— JACOBY, Les états latins.— HARIAN HALOWIST, Capitalismo commerciale e agricoltura. Venezia e il feudalesimo cretese, στο: Storia d'Italia, Annali 1, σσ. 464-472.— ANGELIKI E. LAIOU, Quelques observations sur l'économie et la société de la Crète vénitienne (ca. 1270-

ca.1305), στο: *Bisanzio e l'Italia. Raccolta di studi in memoria di Agostino Pertusi*, Νεάπολις 1982, σσ.177-198.

(8) Κατάλογο των ανέκδοτων και εκδεδωμένων πηγών που χρησιμοποιήθηκαν, βλ. παρακάτω, σσ.449-454.

(9α) Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΣΙΑ, εγγρ. αρ.1δ, σ.513^{1ε}, σ.514, και 2β, σσ. 531-533. Στις δύο πρώτες περιπτώσεις πρόκειται για εκθέσεις οικονομικής κατάστασης φεουδαρχών, ενώ στην τρίτη για κατάλογο ενοικιαστών γης της εκκλησίας του Αγ. Νάρκου Χάνδακα.

(9) Τα έγγραφα κατανομής των φέουδων προέρχονται από: ADC, b.10, 10bis, και 11 (*atti antichi*) καθώς και από: ADC, b.20 (*catastici antichi*). Αναλυτικά στοιχεία σχετικά με τα έγγραφα αυτά καθώς και δημοσιεύσεις περιλαμβάνονται στο: ΠΑΡΑΡΤΗΣΙΑ, σσ. 480-632.

(10) ADC, b.18, 19, 20 και 21. Περιγραφή των παραπάνω καταστιχων και αναφορά στο περιεχόμενό τους, βλ. ΜΑΡΙΑ ΧΑΙΡΕΤΗ, Τα παλαιότερα κατάστιχα του Αρχείου του Δούκα της Κρήτης ως ιστορικά πηγαι, "Κρητικά Χρονικά" 21(1969), σσ.499-514.

(11) Χαρακτηριστικοί τύποι συμβολαίων από νοτάριους του Χάνδακα δημοσιεύονται: ΠΑΡΑΡΤΗΣΙΑ, σσ.633-665.

Α. ΠΑΛΑΙΕΣ ΚΑΙ ΝΕΕΣ ΕΥΡΩΚΕΣ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑΣ.Η ΒΕΝΕΤΙΚΗ
ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

1. ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ

Η οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της βυζαντινής Αυτοκρατορίας γνώρισε τρεις βασικές περιόδους:

1. 4ος-6ος αιώνας. Η μεγάλη αγροτική περιουσία αποτελεί την κυρίαρχη μορφή ιδιοκτησίας και ο αγρότης δένεται με τη γη του. Υπάρχει έντονη αστική κίνηση και η πόλη κυριαρχεί επί της υπαίθρου¹.

2. 7ος-10ος αιώνας. Επικρατεί η μικρή και μεσαία ανεξάρτητη ιδιοκτησία, με παράλληλη διατήρηση της μεγάλης, και αναπτύσσεται ο θεσμός της ελεύθερης αγροτικής κοινότητας. Οι πόλεις (με εξαίρεση την Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη) αρχίζουν να συρρικνώνονται και να αποδυναμώνονται, ενώ το "χωρίον" κυριαρχεί επί των πόλεων².

3. α. 11ος-12ος αιώνας. Μεταβατική περίοδος προς την πλήρη επικράτηση της μεγάλης ιδιοκτησίας, κατά την οποία αρχίζει η οικονομική και πολιτική πτώση του βυζαντινού κράτους³.

β. 13ος-15ος αιώνας. Η μεγάλη αγροτική περιουσία επικρατεί, ενώ παράλληλα εξαφανίζεται σταδιακά η μικρή και η μεσαία ανεξάρτητη περιουσία. Οι πόλεις αναζωογονούνται σταδιακά και τελικά επιβάλλονται⁴.

Η δημιουργία των μεγάλων κτημάτων (latifundia), που άρχισε το 2ο αιώνα, συνεχίστηκε και επικράτησε κατά τον 4ο αιώνα. Η μι-

κρή ανεξάρτητη ιδιοκτησία συνέχιζε παράλληλα να υπάρχει, αλλά ελαττωνόταν σταδιακά ως και τον 6ο αιώνα. Μεγάλοι γαιοκτήμονες ήταν το κράτος, το Στέμμα, οι αυτοκράτορες, οι πόλεις (η περιουσία των οποίων όμως σταδιακά περιήλθε στο κράτος ή στο Στέμμα), η Χριστιανική Εκκλησία (κληρονόμος της περιουσίας των αρχαίων ναών) και οι ιδιώτες, στην πλειοψηφία τους ανώτεροι πολιτικοί, στρατιωτικοί ή εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι.

Η ίδια εποχή (4ος-6ος αιώνας) χαρακτηρίζεται από την ελάττωση και σχεδόν εξαφάνιση των δούλων, ιδιαίτερα στις αγροτικές εργασίες, και την παράλληλη αύξηση των εξαρτημένων γεωργών (coloni ή πάροικοι). Οι μεγάλοι γαιοκτήμονες εκμεταλλεύονταν πλέον έμμεσα την περιουσία τους με δεμένους στη γη γεωργούς. Οι τελευταίοι προέρχονταν κυρίως από τους ελεύθερους αγρότες, που κατέφευγαν για προστασία (patrocinium) στους μεγάλους γαιοκτήμονες, εξαιτίας του βάρους των φόρων, και από τους απελεύθερους δούλους. Οι coloni, αντίθετα από ότι συνέβαινε με τους δούλους, κατείχαν γη, από την οποία συντηρούνταν, ήταν δεμένοι με αυτήν, εξαρτημένοι από το γαιοκτήμονα και θεωρούνταν πρόσωπα ελεύθερα με νομική υπόσταση.

Την ανάπτυξη της μεγάλης ιδιοκτησίας κατά τον 6ο-7ο αιώνα διέκοψαν οι πόλεμοι στα ανατολικά σύνορα και οι κατακτήσεις των Αράβων, με την απώλεια της Συρίας και της Αιγύπτου, κέντρων κατεχοχών μεγαλογαιοκτημόνων, καθώς και η εισβολή Αράβων και Σλάβων στη Βαλκανική χερσόνησο. Τη διακοπή αυτή ήλθε να συμπληρώσει και η πολιτική ορισμένων αυτοκρατόρων, όπως του Ιουστινιανού, ο οποίος όχι μόνο δήμευσε μεγάλες περιουσίες συγκλητικών μετά τη στάση του Νίκα, αλλά προσπάθησε να περιορίσει τη λεγόμενη "προστασία" (patrocinium), την καταφυγή δηλαδή των μικρών ελεύθερων ιδιοκτητών κάτω από την προστασία των μεγαλογαιοκτημόνων με την παραχώρηση στους τελευταίους της γης τους.

Ο 7ος αιώνας θεωρείται ο αιώνας της αγροτικής επανάστασης

στο Βυζάντιο. Η είσοδος και η εγκατάσταση των Σλάβων σε βυζαντινές επαρχίες, η εφαρμογή του διοικητικού συστήματος, των "θεμάτων", που είχε σαν αποτέλεσμα την ενίσχυση του θεσμού των στρατιωτικών κτημάτων, και η πολιτική των αυτοκρατόρων εναντίον των δυνατών, συντέλεσαν στη διατήρηση και ανάπτυξη της μικρής ανεξάρτητης ιδιοκτησίας. Σημείο αναφοράς της αγροτικής ζωής του Βυζαντίου έγινε η ελεύθερη αγροτική κοινότητα, το "χωρίον", που αποτελούσε φορολογική και οικονομική μονάδα.

Την κατάσταση στην ύπαιθρο κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο αντανακλά ο "Γεωργικός Νόμος"⁵, σύμφωνα με τον οποίο το "χωρίον" παρουσίαζε τα εξής κύρια χαρακτηριστικά: α. απουσία της περιοδικής κατανομής της γης. β. αποκρυστάλλωση του κληρονομικού δικαιώματος επί της γης των αγροτών. γ. θεσμοποίηση του εθιμικού δικαίου, ως προς τη σχέση των καλλιεργητών μεταξύ τους και ως προς τη γη που καλλιεργούσαν.

Οι αγρότες κάτοικοι του "χωρίου" ήταν μικροί ανεξάρτητοι ιδιοκτήτες, συλλογικά υπεύθυνοι για την καταβολή του έγγειου φόρου προς το κράτος, καθώς και για τη διάθεση της υπόλοιπης γης και των άλλων στοιχείων της κοινότητας (βοσκοτόνια, δόση, νερά κ.α.).

Παράλληλα, συνέχιζε να διατηρείται η μεγάλη λαϊκή και εκκλησιαστική περιουσία, ο οικονομικός και πολιτικός ρόλος της οποίας είχε σχετικά περιοριστεί. Από τον 8ο αιώνα όμως, και ιδιαίτερα από τον 9ο και το 10ο, οι παλαιές και νέες οικογένειες γαιοκτημόνων είχαν αρχίσει να ενεργοποιούνται και να διοικούν το συσσωρευμένο κεφάλαιό τους στην αγορά γης από τους φτωχούς ελεύθερους μικροϊδιοκτήτες. Ευχρόνως οι δωρεές των αυτοκρατόρων και των ιδιωτών προς παλαιά και νέα μοναστήρια συντέλεσαν στην ανάπτυξη της εκκλησιαστικής ιδιοκτησίας⁶.

Ο 10ος αιώνας, ο οποίος χαρακτηρίζεται από τον αγώνα μεταξύ μικρών ανεξάρτητων αγροτών και μεγάλων γαιοκτημόνων, υπήρξε

για το Βυζάντιο αποφασιστικός⁷. Οι αυτοκράτορες της Μακεδονικής δυναστείας, αντιλαμβανόμενοι τον οικονομικό και κυρίως πολιτικό κίνδυνο που περιέκλειε η όλο και μεγαλύτερη συγκέντρωση γης σε χέρια λίγων, προσπάθησαν να υπερασπίσουν τα συμφέροντα του κράτους, αρχίζοντας σκληρό αγώνα εναντίον των "δυνατών" και κατ'επέκταση υπέρ των μικρών ανεξάρτητων αγροτών. Παρά τα μέτρα που έλαβαν (Αλληλέγγυον-Προτίμησις) και τον αγώνα τους για έ-να και πλέον αιώνα, τα αποτελέσματα δεν υπήρξαν αποφασιστικά. Σημαντικό ρόλο σ' αυτό έπαιξε η αντιφατική πολιτική των αυτοκράτορων, όσον αφορά τις βασικές τους επιδιώξεις, τη διατήρηση δηλαδή της μικρής ανεξάρτητης ιδιοκτησίας και των οικονομικών συμφερόντων του ίδιου του κράτους μέσω της έγγειας φορολογίας.

Έτσι, τόσο το ίδιο το κράτος, όσο και τα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας και αυλής, οικειοποιούνταν μεγάλες εκτάσεις γης, μετατρέποντας τους ελεύθερους αγρότες σε "δημοσιάρχους", πάροικους δηλαδή του κράτους, ενώ συγχρόνως οι αυτοκράτορες παρείχαν φορολογικές απαλλαγές (Κουφισμός και Εξκουσεία) στην περιουσία ιδρυμάτων και ιδιωτών. Με τον τρόπο αυτό η οικονομική και πολιτική δύναμη των "δυνατών" δε σταμάτησε, αλλά απλώς επιβραδύνθηκε. Τον 11ο αιώνα, παρά τη διατήρηση της ελεύθερης αγροτικής κοινότητας και της μικρής ανεξάρτητης ιδιοκτησίας, νέοι θεσμοί, όπως η "εξκουσεία", η "χαριστική δωρεά" και ιδιαίτερα η "πρόνοια", ήλθαν να ενισχύσουν την ανάπτυξη της μεγάλης ιδιοκτησίας⁸.

Με το θεσμό της "πρόνοιας", που διαδόθηκε κατά τον 12ο αιώνα, μεγάλες εκτάσεις γης με τους αγρότες που τη δούλευαν, παραχωρούνταν από το κράτος σε ιδιώτες εφόρου ζωής και έναντι στρατιωτικών υποχρεώσεων. Από το 13ο αιώνα και έπειτα η "πρόνοια" έχασε σταδιακά το στρατιωτικό της χαρακτήρα και έγινε κληρονομική. Ο προνοιάριος απέκτησε έτσι πλήρη φορολογικά, διοικητικά και νομικά δικαιώματα επί των αγροτών, οι οποίοι μεταβλήθηκαν σε παρόικους⁹.

Κατά την περίοδο που προηγείται της βενετικής κατάκτησης στην Κρήτη (11ος-12ος αιώνας), η κοινωνική και οικονομική κατάσταση στη βυζαντινή ύπαιθρο παρουσιάζει τα παρακάτω βασικά χαρακτηριστικά.

Ο αγροτικός πληθυσμός, τον οποίο αποτελούσαν πρόσωπα νομικά ελεύθερα, χωριζόταν σε δύο μεγάλες κατηγορίες, σ' εκείνους που είχαν πλήρη ελευθερία και οι οποίοι ήταν οι μεγάλοι και οι μικροί ιδιοκτήτες γης (καλλιεργητές ή μή), και στους εξαρτημένους καλλιεργητές, τους πάροικους. Οι τελευταίοι διακρίνονταν από οικονομική άποψη σε τρεις γενικά κατηγορίες: 1. στους κατόχους γης, ζώων για την εκμετάλλευσή της ή άλλης περιουσίας. 2. στους κατόχους ζώων για εργασία ή εκτροφή, αλλά όχι γης. 3. σε εκείνους που δεν κατείχαν τίποτα¹⁰.

Οι γαιοκτήμονες σπανιότατα εκμεταλλεύονταν τη γη τους με μισθωτούς εργάτες γης ή αγγαρείες (άμεση εκμετάλλευση). Συνήθως την παραχωρούσαν με διάφορους τρόπους (εμφύτευση-ημισία-ενοικίαση περιορισμένης διάρκειας) σε πάροικους έναντι ετήσιας εισφοράς (έμμεση εκμετάλλευση)¹¹. Η προσωπική περιουσία των παροίκων, η "στάσις", η μικρή δηλαδή οικογενειακή εκμετάλλευση, αποτελούσε τη βάση της αγροτικής οικονομίας του Βυζαντίου. Η περιουσία αυτή, ένα σύνολο στοιχείων γης, ζώων και κατοικίας, ήταν κληρονομική· ο πάροικος ήταν δεμένος με τη γη του και ο γαιοκτήμονας δεν μπορούσε να τον διώξει. Η γη που περιελάμβανε η "στάσις" ανήκε στον πάροικο κληρονομικά, ενώ παράλληλα ο τελευταίος είχε τη δυνατότητα να καλλιεργεί και γη νοικιασμένη.

Ο έγγειος φόρος, ο "δημόσιος κανών" ή "τέλος", υπολογιζόταν επί της αξίας της φορολογητέας ύλης, δηλαδή της γης. Η αξία αυτή ήταν επίσημα καθορισμένη και εξαρτιόταν από το είδος της καλλιέργειας, την ποιότητα του εδάφους και την περιοχή. Έτσι, κατά μέσο όρο ο φόρος ανερχόταν για την καλλιεργήσιμη γη σε 1 νό-

μισμα για 50 μοδύους γης, για τα λιβάδια σε 1 νόμισμα για 8 μοδύους γης και για τα αμπέλια σε 1 νόμισμα για κάθε 5 μοδύους γης¹².

Εκτός από τον έγγειο φόρο, οι αγρότες πλήρωναν το "καπνικόν". Η αξία της φορολογητέας ύλης, από την οποία εξαρτιόταν ο φόρος, υπολογιζόταν στην περίπτωση αυτή με βάση την εργατική δύναμη του αγρότη και την έκταση της γης που μπορούσε να καλλιεργηθεί από αυτήν. Το "ζευγάριον", η γη δηλαδή που μπορούσε θεωρητικά να οργωθεί από ένα ζευγάρι βόδια σε μια μέρα, αποτέλεσε την οικονομική και φορολογική μονάδα. Με βάση τη μονάδα αυτή οι αγρότες κατατάσσονταν σε τρεις κατηγορίες: στους "ζευγαράτους", που διέθεταν ένα ή περισσότερα ζευγάρια βόδια, στους "βοϊδάτους", που διέθεταν ένα βόδι και στους "ακτήμονες" ή "πεζούς", που δε διέθεταν κανένα βόδι. Ειδική κατηγορία μεταξύ των τελευταίων αποτελούσαν επίσης όσοι κατείχαν ένα γαϊδούρι. Καθεμιά από τις παραπάνω κατηγορίες διέθετε και την ανάλογη γη.

Σύμφωνα με την παραπάνω κατάταξη, ο φόρος είχε καθοριστεί σε 1 νόμισμα για το "ζευγαράτο", 1/2 νόμισμα για το "βοϊδάτο" και για όσους διέθεταν έστω και ένα γαϊδούρι και 1/4-1/6 του νομίσματος για τους "ακτήμονες"¹³.

Οι δύο αυτοί φόροι, ο "δημόσιος κανών" δηλαδή και το "καπνικόν", όπως και όλοι οι υπόλοιποι, που περιέρχονταν στο κράτος, πέρασαν σταδιακά στα χέρια των γαιοκτημόνων.

Για τα βοσκοτόπια, που παρέμειναν στη δικαιοδοσία του χωριού, στην περιφέρεια του οποίου βρίσκονταν, για κοινή χρήση, όπως και την εποχή των ελεύθερων κοινοτήτων, οι αγρότες κατέβαλλαν το "εννόμιον", φόρο που βάραινε την κοινότητα συλλογικά και ο οποίος μοιραζόταν μεταξύ των μελών της, ανάλογα με τα ζώα που διέθετε καθένας¹⁴. Ανάλογοι φόροι ήταν η "δεκάτεια" επί των μικρών ζώων (αιγοπρόβατα και γουρούνια)¹⁵ και το "μελισσο-εννόμιον", φόρος συλλογικός επί των μελισσών του χωριού¹⁶.

Οι πάροικοι, στους οποίους είχε μετατραπεί το μεγαλύτερο μέρος των αγροτών, όφειλαν ακόμη στους γαιοκτήμονες τις αγγαρείες και τα κανίσκια. Τα τελευταία ήταν συμβολική προσφορά ορισμένων προϊόντων (ψωμί, κρασί, κρέας κ.α.) μια ή περισσότερες φορές το χρόνο, τα οποία εξαγοράζονταν συχνά με χρηματικό ποσό. Οι αγγαρείες ήταν ένας ορισμένος αριθμός ημερών το χρόνο, κατά τις οποίες ο αγρότης πρόσφερε δωρεάν εργασία, όπου τυχόν την είχε ανάγκη ο γαιοκτήμονας και οι οποίες πολλές φορές εξαγοράζονταν με χρήματα. Ο αριθμός τους κατά το 14ο αιώνα κυμαινόταν συνήθως από 12 ως 24, έφθανε όμως μέχρι και μια ημέρα την εβδομάδα, 52 δηλαδή μέρες συνολικά κάθε χρόνο¹⁷.

Η βυζαντινή Κρήτη.

Οι πληροφορίες για την Κρήτη μετά την ανακατάληψή της από τους βυζαντινούς το 961 είναι ελάχιστες. Η κοινωνική και οικονομική κατάσταση όμως δεν πρέπει να ήταν διαφορετική από εκείνη που επικράτησε από τον 11ο αιώνα σε ολόκληρο το βυζαντινό κόσμο¹⁸. Οι μικρές πόλεις που υπήρχαν στο νησί είχαν αναπτύξει κάποια αστική κίνηση και ήδη πριν από τη βενετική κατάκτηση υπήρχε εμπορική κίνηση στο Χάνδακα, προς τον οποίο στράφηκαν πολύ γρήγορα οι Βενετοί.

Η παρουσία βενετών εμπόρων στις αρχές του 12ου αιώνα μαρτυρείται σε συμβόλαιο του 1111, το οποίο είχε υπογραφεί στην Κωνσταντινούπολη και αφορούσε τη διάλυση εμπορικού συνεταιρισμού στην Κρήτη¹⁹. Κατά τη διάρκεια του 12ου αιώνα και μέχρι την κατάκτηση του νησιού, οι Βενετοί χρησιμοποιούσαν την Κρήτη, και ειδικότερα το λιμάνι του Χάνδακα, κυρίως ως σταθμό των πλοίων που ταξίδευαν προς Αίγυπτο και Συρία. Τρία παραδείγματα του 12ου αιώνα αποδεικνύουν τη λειτουργία αυτή του λιμανιού. Τον Ιούνιο του 1130, στη Βενετία, ο Όθων Falier έλαβε σε col-

λογαζα 40 χρυσά βυζαντινά υπέρπυρα, τα οποία θα μετέφερε στη Ευρία με ενδιάμεσο σταθμό την Κρήτη²⁰. Τον Απρίλιο του 1161, ο Ιάκωβος Venier έλαβε στην Κωνσταντινούπολη ένα σακί με τρίχες αλόγου, αξίας 25 υπερπύρων, το οποίο θα μετέφερε στην Κρήτη και από εκεί στην Αλεξάνδρεια²¹. Τον Ιούλιο του 1165 τέλος, ο Μάρκος Enzo δάνεισε στον έμπορο Romano Mairano 390 χρυσά βυζαντινά σαρακηνάτα, με τα οποία ο τελευταίος θα αγόραζε εμπόρευμα στην Κρήτη, για να το μεταπουλήσει στην Αντιόχεια ή στην Αλεξάνδρεια²².

Όμως η γη αποτελούσε για το νησί τη βασική πηγή πλούτου. Η ελεύθερη μικρή ιδιοκτησία είχε αρχίσει και εδώ, όπως σε ολόκληρη τη βυζαντινή Αυτοκρατορία, να υποχωρεί προς όφελος της μεγάλης λαϊκής και εκκλησιαστικής, χωρίς όμως να πάψει να υπάρχει²³. Η απόσταση από το κέντρο της Αυτοκρατορίας και η γεωγραφική απομόνωση του νησιού ευνοούσαν τις τάσεις οικονομικού και πολιτικού συγκεντρωτισμού. Παρόλο που στο νησί υπήρχαν κτήματα του κράτους που παραχωρούνταν ως πρόνοιες, αυτό που υπερίσχυε ήταν η μεγάλη οικογενειακή κληρονομική περιουσία, η οποία δημιουργήθηκε σταδιακά με τον ίδιο ακριβώς τρόπο, όπως και σε ολόκληρη τη βυζαντινή Αυτοκρατορία²⁴. Παράλληλα εφαρμόζονταν και η δωρεά με απόλυτη κυριότητα ακίνητης περιουσίας σε στρατιωτικούς και συγκλητικούς έναντι των υπηρεσιών τους προς το κράτος. Οι κληρονόμοι του αρχικού δικαιούχου είχαν το δικαίωμα να διατηρήσουν τη γη, μόνο αν εξακολουθούσαν να προσφέρουν τις ίδιες υπηρεσίες στο κράτος. Η μονιμότερη εγκατάσταση του δικαιούχου στη γη με το δικαίωμα της κληρονομικής μεταβίβασης, έστω και κάτω από ορισμένους όρους, ευνοούσε φυσικά την ιδέα και την ουσία της συγκέντρωσης της γης από τους λίγους²⁵.

Βασικές ενδείξεις για την ύπαρξη οικογενειακής ιδιοκτησίας παρέχουν τα έγγραφα του 1092, 1183 και του 1192²⁶.

Παρά την αμφισβητούμενη γνησιότητα των παραπάνω εγγράφων, είναι σίγουρο ότι αντανακλούν μια πραγματικότητα που ίσχυε στο νησί. Οι οικογένειες που αναφέρονται στα έγγραφα κατείχαν πράγματι μεγάλη έγγειο περιουσία, γεγονός που αποδεικνύεται αργότερα με τη δράση ορισμένων από αυτές κατά τη διάρκεια της βενετοκρατίας. Χωρίς ανάλογη παράδοση, θα ήταν δύσκολο όχι μόνο να αναδειχθούν και να αντισταθούν στους Βενετούς, ήδη από τα πρώτα χρόνια της κυριαρχίας, αλλά και να πείσουν ένα μεγάλο μέρος του αγροτικού πληθυσμού να τους ακολουθήσει κατά τη διάρκεια των επανστατικών τους κινήσεων. Η προσπάθεια απογύμνωσης των ιδιωτών από την περιουσία τους με τη βενετική κατάκτηση δεν αφορούσε τόσο τους ελεύθερους μικροϊδιοκτήτες, που τυχόν υπήρχαν, αλλά περισσότερο τις ισχυρές ντόπιες οικογένειες, για τις οποίες επίσης δεν είναι τυχαίο ότι και οι ίδιοι οι Βενετοί υιοθέτησαν τον όρο "αρχοντόπουλος".

Έτσι, πέρα από τη γνησιότητα ή όχι των παραπάνω εγγράφων ή ακόμη τις αμφιβολίες για την ύπαρξη ορισμένων από τις οικογένειες αυτές, δεν είναι δυνατόν να αμφισβητηθεί ότι και στην Κρήτη η μεγάλη ιδιοκτησία είχε θεμελιωθεί πάνω στη μικρή ελεύθερη ιδιοκτησία, γεγονός που διευκόλυνε τη Βενετία στην εφαρμογή ενός φεουδαρχικού συστήματος, προσαρμοσμένου στις πολιτικές αρχές της και στις συνθήκες του νησιού. Με τον τρόπο αυτό το παλαιό βυζαντινό αγροτικό σύστημα, που στηριζόταν στους παρόικους συνέχισε να ισχύει σχεδόν αναλλοίωτο, κάτω μόνο από τις νέες προοπτικές του εμπορίου, που ενδιέφερε τη Βενετία.

Εξίσου σημαντική εμφανίζεται η ιδιοκτησία των μοναστηριών και της Εκκλησίας, που προέρχεται από δωρεές του κράτους και των ιδιωτών, όπως ακριβώς και στην υπόλοιπη βυζαντινή Αυτοκρατορία. Ωστόσο, στην Κρήτη δε μαρτυρούνται πολύ μεγάλα μοναστήρια, αλ-

λά τα μετόχια δύο μεγάλων μοναστηριών που βρίσκονταν έξω από το νησί: το μετόχι της Αγ.Αικατερίνης του Σινά, στην περιοχή του σημερινού νομού Ηρακλείου, και το μετόχι του Αγ.Ιωάννη Θεολόγου της Πάτμου, στην περιοχή της σημερινής επαρχίας Αποκορώνου Χανίων. Η περιουσία των παραπάνω μετοχιών είχε δημιουργηθεί ήδη από τη βυζαντινή περίοδο²⁷.

Αξιόλογη περιουσία κατείχε επίσης, όπως γίνεται γνωστό από μεταγενέστερες πηγές, η αρχιεπισκοπή και οι επισκοπές Κρήτης σε ολόκληρο το νησί καθώς και ο ίδιος ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως²⁸.

2. Η ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΝΕΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΤΗΣ ΓΗΣ

Με το έγγραφο του 1211, σύμφωνα με το οποίο ο δόγης της Βενετίας Pietro Ziani παραχώρησε την Κρήτη στους βενετούς αποίκους, άρχισε και τυπικά η κατοχή του νησιού²⁹. Η βενετική Πολιτεία αντικατέστησε τη διοίκηση του βυζαντινού αυτοκράτορα, η Λατινική Εκκλησία την Ορθόδοξη και οι βενετοί άποικοι τους βυζαντινούς γαιοκτήμονες. Αν εξαιρεθεί η γη που διατήρησε στην κατοχή της η βενετική Πολιτεία και εκείνη που παραχωρήθηκε στην Εκκλησία και στα μοναστήρια, η υπόλοιπη μοιράστηκε ανάμεσα στους Βενετούς που έφθασαν στην Κρήτη.

Δημόσιες έγιναν όλες οι διάσπαρτες ανά το νησί βυ'αντινές αυτοκρατορικές κτήσεις και οι μοναστηριακές περιουσίες, καθώς και η γνωστή περιοχή της Paracandida, η εύφορη δηλαδή πεδιάδα που εκτείνεται γύρω από το Χάνδακα και ορίζεται ανατολικά από τον ποταμό Καρτερό και δυτικά από τον κόλπο των Φραγκιών³⁰. Δεν είναι γνωστό, αν η περιοχή αυτή ανήκε πριν στο αυτοκράτορα, τον οποίο υποκατέστησε η Βενετία, ή αν το σχέδιο ήταν πρωτότυπο και απέβλεπε σε οικονομικά και αμυντικά συμφέροντα, στην εκμετάλλευση δηλαδή μιας μεγάλης έκτασης γης και κυρίως στην αποφυγή συγκέντρωσης φεουδαρχών γύρω από την πρωτεύουσα του νησιού, που θα διέτρεχε κινδύνους από πιθανή φεουδαρχική σύμπραξη εναντίον του κράτους.

Οι εκκλησίες του νησιού και ο ορθόδοξος κληρικός, σύμφωνα με το ίδιο έγγραφο του 1211, διατήρησαν την ελευθερία τους, η περιουσία τους

όμως κατασχέθηκε και τέθηκε στη διάθεση του Δούκα της Κρήτης και του συμβουλίου του³¹. Οι λεπτομέρειες γύρω από την απονομή της γης στην Λατινική Εκκλησία δεν είναι γνωστές, οι πληροφορίες που υπάρχουν πάντως, μολονότι έμμεσες και μεταγενέστερες, είναι αρκετά κατατοπιστικές στο θέμα αυτό.

Η στάση της Βενετίας απέναντι στους εκπροσώπους της Ορθόδοξης Εκκλησίας, που διατήρησαν περιουσία κατά τη διάρκεια της βενετοκρατίας, είναι χαρακτηριστική³² του επόμενου χρόνου της Copcessio του 1211, ο ίδιος ο δόγης κατοχύρωσε στους μοναχούς της Αγ. Αικατερίνης του Σινά την περιουσία που κατείχαν ήδη στο νησί, παραχωρώντας τους μάλιστα και άλλη επιπλέον³². Το μετόχι του Σινά στην Κρήτη απολάμβανε την προστασία τόσο των βενετικών Αρχών για λόγους επιρροής στον ορθόδοξο κρητικό πληθυσμό, όσο και της Καθολικής Ιεραρχίας για λόγους ενωτικούς. Οι κατά καιρούς διεκδικητές της περιουσίας του μοναστηριού ή αν πολλοί, όχι μόνο φεουδάρχες αλλά και καθολικοί επίσκοποι, γεγονός που έβρισκε αντίθετος τόσο το βενετικό κράτος όσο και την Αποστολική Έδρα. Με τον τρόπο αυτό το μετόχι του Σινά όχι μόνο διατήρησε την περιουσία του, αλλά και την αύξησε κατά τη διάρκεια του 13ου αιώνα³³.

Η περιουσία αυτή εντοπιζόταν σε μια περιοχή κοντά στο Χάνδακα και το μοναστήρι την εκμεταλλεύτηκε έμμεσα, παραχωρώντας την δηλαδή σε τρίτους, όπως το κράτος και οι φεουδάρχες. Παρόλ' αυτά στις αρχές του 14ου αιώνα τα παράπονα των μοναχών για φτώχεια μαρτυρούν ότι η κατοχή μεγάλου μέρους της περιουσίας, παρά την προστασία του πάπα και της Βενετίας, ήταν ονομαστική, χωρίς δηλαδή την είσπραξη των αντίστοιχων εισοδημάτων.

Στο ίδιο μοναστήρι είχαν παραχωρηθεί επίσης και άλλα προνόμια, όπως η άδεια εξαγωγής χωρίς "κοιμέρκιον" ορισμένων από τα προϊόντα που παρήγε, η απαλλαγή της γης και των καλλιεργητών της μονής από οποιαδήποτε αγγαρεία ή δασμό προς το κράτος καθώς και η απαλλαγή από τη δεκάτη προς την Καθολική Εκκλησία.

Προς τη μονή του Αγ.Ιωάννη Θεολόγου της Πάτμου οι Βενετοί έδειξαν επίσης ιδιαίτερη εύνοια,κατοχυρώνοντας τα δικαιώματά της στο μετόχι της στη σημερινή επαρχία Αποκορώνου Χανίων.Η μακρόχρονη ιστορία του μετοχίου αυτού στην Κρήτη άρχισε το 1196,όταν ο Αλέξιος Γ΄ Άγγελος παραχώρησε στο μοναστήρι της Πάτμου κτήσεις στην περιοχή του Στύλου³⁴.

Για πρώτη φορά μετά την εγκατάσταση των Βενετών στο νησί οι μοναχοί,που υπάγονταν στην Πάτμο,μνημονεύονται στη συνθήκη Μελισσηνών-Βενετίας,το 1219,κατά την οποία απαλλάσσονται από τυχόν τιμωρία για συμμετοχή στην επανάσταση,χωρίς να γίνεται όμως αναφορά στο μετόχι,στην περιουσία δηλαδή που κατείχαν³⁵. Μόλις το 1267 αναγνωρίστηκε η κυριότητα του χωριού Στύλος στους μοναχούς και όχι στους αδελφούς Εκοροδίλη που το διεκδικούσαν επίσης.Τέσσερα χρόνια αργότερα,το 1271,οι μοναχοί απέκτησαν το δικαίωμα εξαγωγής 1.000 μουζουριών σιτάρι, αποκλειστικά από την παραγωγή της μονής και με προορισμό την Πάτμο. Το δικαίωμα αυτό ανανεώθηκε αργότερα επανειλημμένα και αποδεικνύει φυσικά την ύπαρξη της περιουσίας*τα σύνορα της τελευταίας είναι γνωστά από λατινικό έγγραφο του 16ου αιώνα,αντίγραφο παλαιότερου του 1321³⁶.

Η περιουσία εντοπιζόταν γύρω από το χωριό Στύλος Αποκορώνου και τον ποταμό Κοιλιάρη,ο οποίος πηγάζει στην περιοχή αυτή και χύνεται στη θάλασσα,στην περιοχή του σημερινού χωριού Καλύβες. Καταλάμβανε δηλαδή τη μικρή αλλά εύφορη κοιλάδα του ποταμού Κοιλιάρη,η οποία γινόταν συχνά θέατρο διεκδικήσεων από τους γύρω φεουδάρχες,από τον καστελλάνο Αποκορώνου και από τους ρέκτορες Χανίων.Οι παραπάνω διεκδικήσεις,η δυνατότητα εξαγωγής 1.000 μουζουριών,καθώς και η δυνατότητα απορρόφησης πολυάριθμων βιλλάνων,που εισήγαγε η μονή από άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου,ύστερα από άδεια των βενετικών Αρχών,συνδέονται ά-

μεσα με την ποιότητα της γης. Η μονή κατέβαλλε κάθε χρόνο ορισμένη ποσότητα κρασιού ή 25 υπέρπυρα στο Δούκα, ένα ταύρο στο ρέκτοτα Χανίων και μια δεκάτη στο κράτος, από την οποία απαλλάχτηκε το 1401. Το ενδιαφέρον όμως της Πάτμου αφορούσε κυρίως τη διατήρηση του δικαιώματος εξαγωγής 1.000 μουζουριών σιτάρι από την Κρήτη, από τα οποία εξαρτιόταν ουσιαστικά η συντήρηση των μοναχών και των κατοίκων του νησιού του Θεολόγου. φαίνεται ωστόσο πως επώαση του σχετικού δικαιώματος παρεμποδίζαν ορισμένες φορές, ακόμη και κατά το 14ο αιώνα,

οι βενετικές Αρχές. Έτσι, το Νοέμβριο του 1385 οι κάλλογροι του Στόλου διαμαρτυρήθηκαν ότι οι ρέκτορες Χανίων δεν έδιναν άδεια εξαγωγής των 1.000 μουζουριών σιτάρι από την Κρήτη και πέτυχαν να τους επικυρωθεί για άλλη μια φορά το ίδιο δικαίωμα, αρκέτ το σιτάρι να προερχόταν οπωσδήποτε από την παραγωγή της μονής, να προοριζόταν αποκλειστικά για την Πάτμο και η τρέχουσα τιμή των 100 μουζουριών να μην υπερέβαινε τα 40 υπέρπυρα³⁷.

Οι πληροφορίες σχετικά με την παρουσία της Καθολικής Εκκλησίας στην Κρήτη προέρχονται από τη διαδικασία που ξεκίνησε το 1260 ο αρχιεπίσκοπος Κρήτης Leonardo Pantaleo εναντίον της βενετικής Πολιτείας, με βασικό θέμα την παρουσία που ανήκε στην αρχιεπισκοπή και στις επισκοπές του νησιού. Στη σοβαρή αυτή υπόθεση πήραν μέρος ο ίδιος ο Δόγης της Βενετίας και ο Πάπας³⁸.

Επειδή η Καθολική Εκκλησία αντικατέστησε την Ορθόδοξη και η βενετική Πολιτεία τον αυτοκράτορα, αποφασίστηκε να γίνει έρευνα για να διαιστωθεί ποιά και πόση παρουσία κατείχαν η Εκκλησία και ο αυτοκράτορας αντίστοιχα, όταν το νησί ανήκε ακόμη στη βυζαντινή Αυτοκρατορία. Η βάση τα αποτελέσματα της έρευνας, μετά την κατάσχεση της παρουσίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας, ο Δούκας κράτησε το 1/3 από αυτήν, το οποίο μοίρασε σε ιδιώτες, και τα υπόλοιπα 2/3

παραχωρήθηκαν τελικά στην Καθολική Εκκλησία. Το κράτος διατήρησε όλα τα αυτοκρατορικά μοναστήρια, όσα δηλαδή κατά τη βυζαντινή περίοδο ανήκαν στην περιουσία του αυτοκράτορα.

Φαίνεται πως εξαρχής ο διακανονισμός αυτός δεν ικανοποίησε την Καθολική Εκκλησία και οι προστριβές με την Πολιτεία ήταν συχνές μέχρι το 1260, οπότε ξεκίνησε η παραπάνω διαδικασία. Ο αρχιεπίσκοπος διεκδικούσε από την Πολιτεία, εκτός των άλλων, έξι από τα αυτοκρατορικά μοναστήρια που είχαν περιέλθει στο δημόσιο (τα μοναστήρια της Πάλλας, Foska, Kremosyn, Standia και Σίλαμου) και επτά χωριά της δημόσιας περιοχής της Foracandida (Μακρύτειχος, Καΐθα, Σίλαμο, Αγ. Παντελεήμων, Παπαδιώτισσα, Αγ. Παύλος και Παραθίτης). Επιπλέον απαιτούσε γαίες δεκατιζόμενες (για τις οποίες δηλαδή η Εκκλησία ήταν υποχρεωμένη να καταβάλλει στον Πάπα το 1/10 του ετήσιου εισοδήματος που προερχόταν από αυτές³⁹), τις οποίες, όπως υποστήριζε ο αρχιεπίσκοπος, το κράτος παραχώρησε παράνομα σε πρόσωπα που αγνοούσαν το καθεστώς των γαιών και συνεπώς δεν πλήρωναν τις οφειλόμενες δεκάτες⁴⁰.

Το 1263, ο Πάπας δίκαιωσε τις απαιτήσεις του αρχιεπισκόπου αλλά η διαμάχη δεν έληξε παρά μόνο το 1266. Τότε με τη μεσολάβηση και αυτή τη φορά του Πάπα, ο αρχιεπίσκοπος Κρήτης πήρε ένα μόνο από τα μοναστήρια που διεκδικούσε, αυτό της Πάλλας, ενώ τα υπόλοιπα παρέμειναν στην Πολιτεία. Το ίδιο μοναστήρι λίγο αργότερα περιήλθε και πάλι στο δημόσιο. Από τα επτά επίσης χωριά που διεκδικούσε ο αρχιεπίσκοπος πήρε μόνο ένα, τον Αγ. Παντελεήμονα. Ακόμη, σύμφωνα με τις ρυθμιστικές διατάξεις, ορίστηκε ότι:

1. Η Πολιτεία θα κατέβαλε 50 λίρες grossi έναντι των δεκατών που δεν είχαν καταβληθεί για τις δεκατιζόμενες γαίες, τις οποίες είχε παραχωρήσει παράνομα.
2. Θα επιστρέφονταν στην αρχιεπισκοπή όλοι οι βιλλάνοι που κατείχε αυτή πριν από την κατάσχεση του 1256.
3. Θα παρεχωρούντο στην αρχιεπισκοπή όλες οι εκκλησίες του Χάνδακα, εκτός από τις ιδιωτικές.
4. Η πολιτεία θα αποζημιώνει τον αρχιεπίσκοπο για τις ζημιές που είχε

υποστει μέχρι τότε με ένα ποσό, το οποίο θα καθόριζε ο ίδιος ο Πάπας. Έναντι της αποζημίωσης αυτής παραχωρήθηκε λίγο αργότερα στον αρχιεπίσκοπο το χωριό Αγ. Παύλος.

Η υπόθεση φαίνεται ότι έληξε εδώ, παρόλο που οι προστριβές συνεχίστηκαν ως και το 14ο αιώνα⁴¹. Η περιουσία της αρχιεπισκοπής Κρήτης, αν και διασκορπισμένη, ήταν αρκετά σημαντική, ιδιαίτερα σε σχέση με την περιουσία των απλών επισκοπών⁴².

Περιουσία πολύ μικρότερη κατείχαν στο νησί, εκτός από την αρχιεπισκοπή και τις επισκοπές, και ορισμένες καθολικές εκκλησίες του Χάνδακα καθώς και καθολικά μοναστήρια. Η εκκλησία του Αγ. Μάρκου του Χάνδακα, που ιδρύθηκε το 1239 ύστερα από αίτηση των Βενετών προς τον Πάπα, κατείχε γη καλλιεργήσιμη, αμπέλια και κήπους στο χωριό Γάζι κοντά στην πόλη⁴³. Η εκκλησία της Παναγίας των Σταυροφόρων κατείχε γη στο μπούργκο του Χάνδακα και στα χωριά Αποσελέμι και Ατσουπάδες, ενώ η εκκλησία του Αγ. Αντωνίου στο χωριό Τρίφωνα⁴⁴. Τα καθολικά μοναστήρια που κατείχαν γη στην Κρήτη ήταν του S. Thoma di Torcello⁴⁵ και του S. Marco di Torcello⁴⁶, ενώ περιουσία είχε προσωπικά και ο Καθολικός πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, κληρονόμος της περιουσίας του ορθόδοξου πατριάρχη⁴⁷. Η περιουσία όλων των ιδρυμάτων αυτών, που κατά γενικό κανόνα παρεχωρέτο για εκμετάλλευση σε ιδιώτες, ήταν σε έκταση σχετικά ασήμαντη.

Μετά τη βενετική Πολιτεία και την καθολική και ορθόδοξη Εκκλησία, σειρά είχαν οι βενετοί άποικοι. Το νησί χωρίστηκε, το 1212, διοικητικά σε έξι μέρη, τα σεζτέρια (soxterii), όπως ακριβώς ήταν χωρισμένη και η μητρόπολη⁴⁸. Κάθε σεζτέριο ήταν χωρισμένο σε τούρμες και καστελλανίες. Η διαίρεση αυτή σταδιακά έπεσε σε αχρηστία και πολύ σπάνια, ιδιαίτερα κατά το 14ο αιώνα, γίνεται αναφορά σ' αυτή. Αντίθετα, εφαρμόστηκε η διαίρεση της Κρήτης σε τέσσερα ^{επαρχίες} επαρχίες, Χάνδακα, Ρεθύμνου και Χανίων (οι σημερινοί δηλαδή περίπου νομοί της Κρήτης), η οποία

και διατηρήθηκε σε όλη τη διάρκεια της βενετοκρατίας στο νησί.

Η γη του νησιού χωρίστηκε σε 200 φέουδα, που ονομάστηκαν καρβαλλαρίες (*cavallarie*) ή *militie*, και κάθε σεξτέριο περιελάμβανε 33 1/3 από αυτές. Κάθε καρβαλλαρία περιελάμβανε έξι σερβενταρίες (*sergentarie*). Με τη διαίρεση αυτή η Βενετία μπορούσε να ικανοποιήσει ευγενείς και αστούς, που θα έστελναν στο νησί. Σε καθένα από τους πρώτους, που αποκαλούνταν *milites*, αντιστοιχούσε θεωρητικά μια καρβαλλαρία και σε καθένα από τους δεύτερους, τους *pedites*, μια σερβενταρία⁴⁹.

Τα φέουδα παραχωρήθηκαν με κάθε εξουσία κατοχής, δηλαδή πώλησης, δωρεάς, ενοικίασης και συναλλαγής εφόρου ζωής, αποκλειστικά όμως με Βενετούς και πάντα ύστερα από την έγκριση του Δούκα της Κρήτης⁵⁰. Οι φεουδάρχες ήταν υποχρεωμένοι να φυλάσσουν και να υπερασπίζονται το νησί εναντίον οποιασδήποτε εξωτερικής ή εσωτερικής επιβουλής⁵¹. Για το λόγο αυτό κάθε *miles* ήταν υποχρεωμένος να συντηρεί ένα πολεμικό άλογο, δύο ιππείς και δύο πεζούς με τον απαραίτητο οπλισμό τους, και κάθε *pedes* τον αντίστοιχο για τον ίδιο οπλισμό⁵². Η παραπάνω υποχρέωση των φεουδαρχών ονομαζόταν *vagnitio* και μια φορά κάθε χρόνο όλοι μαζί οι φεουδάρχες παρουσίαζαν τους ανθρώπους και τον οπλισμό τους σε γενική παρέλαση (*mostra generale*) στην πόλη, στην περιοχή της οποίας ανήκε το φέουδό τους. Αργότερα, η υποχρέωση αυτή των φεουδαρχών εξαγοραζόταν συχνά σε χρήμα (*disvagnitio*)⁵³. Για τα τέσσερα πρώτα χρόνια, αφού κάθε φεουδάρχης παραλάμβανε το φέουδό του, δεν είχε καμιά άλλη υποχρέωση προς το κράτος. Μετά τα τέσσερα χρόνια, για κάθε σεξτέριο αναλογούσαν κάθε χρόνο 500 υπέρπυρα, τα οποία θα πλήρωναν οι *milites* και οι *pedites*, ανάλογα με τα φέουδα που κατείχαν⁵⁴. Ήταν επίσης υποχρεωμένοι να βοηθούν το Δούκα στην απονομή της δικαιοσύνης⁵⁵.

Για την εκτέλεση των παραπάνω υποχρεώσεων οι φεουδάρχες έ-

διναν όρκο, που ανανεωνόταν κάθε πέντε χρόνια, προς το Δούκα ή τον αντιπρόσωπό του. Σε περίπτωση άρνησης της ορκοδοσίας, η περιουσία επέστρεφε στο κράτος⁵⁶. Κάτω από τις προϋποθέσεις αυτές στάλθηκαν τελικά στην Κρήτη, σύμφωνα με το έγγραφο του 1211, 94 milites και 26 pedites και για τα 6 σεζτέρια, αντί για τους 132 milites και 408 pedites που προβλέπονταν αρχικά στο ίδιο έγγραφο⁵⁷. Οι άποικοι αυτοί θα κάλυπταν τις 200 καβαλλάρεις, στις οποίες είχε χωριστεί το νησί. Με την τροποποίηση του αριθμού τους οι πρώτοι άποικοι παρέλαβαν περισσότερο από το ένα φέουδο που προβλεπόταν θεωρητικά στην αρχή.

Η διαδικασία εφαρμογής των όρων της Concessio δεν είναι γνωστή. Η διαίρεση της Κρήτης σε σεζτέρια έχει σωθεί μόνο σε έγγραφο που αναφέρει στο έργο του Creta Sacra ο Fl. Cornelius και το οποίο βασίζεται στην Ιστορία του A. Corner. Σύμφωνα με το έγγραφο αυτό ολόκληρο το νησί χωρίστηκε σε 6 σεζτέρια ως εξής: 1. σεζτέριο του Canaregio, στην περιοχή του σημερινού νομού Λασηθίου. 2. σεζτέρια S. Marco και S. Croce, στην περιοχή του σημερινού νομού Ηρακλείου. 3. σεζτέριο του Castello, στο σημερινό νομό Ρεθύμνης. 4. σεζτέρια S. Polo και Dorsoduro στο σημερινό νομό Χανίων⁵⁸. Η θεωρητική διαίρεση του νησιού, πριν ή λίγο μετά το 1211, ήταν αδύνατο να συνοδεύεται και με αποστολή αποίκων σε περιοχές, όπως τα Χανιά, που δεν είχαν ακόμη κατακτηθεί. Οι πληροφορίες από τα έγγραφα των αποικισμών και από τα κατάστιχα των φεούδων, τα οποία είναι καταταγμένα κατά σεζτέρια, βοηθούν στην επίλυση του ζητήματος γύρω από τον πρώτο αποικισμό και τη διαίρεση του νησιού⁵⁹.

Τα κατάστιχα αυτά του 13ου αιώνα, με προσθήκες ως και τις αρχές του 15ου, περιλαμβάνουν περιγραφή του κάθε φεούδου, με τα ονόματα των κατά καιρούς ιδιοκτητών τους καθώς και τα χωριά και της γης που τους ανήκε. Με βάση τα χωριά αυτά, τα 6 σεζτέρια εντοπίζονται αποκλειστικά στην περιοχή του σημερινού νομού

Ηρακλείου και ένα μέρος από τους σημερινούς νομούς Λασηθίου και Ρεθύμνης⁶⁰. Φαίνεται πως η αρχική διαίρεση δεν ήταν δυνατό να εφαρμοστεί και οι Βενετοί περιορίστηκαν στην περιοχή που ήταν περισσότερο προσιτή με βάση την πόλη του Χάνδακα.

Ο δεύτερος επίσημος αποικισμός πραγματοποιήθηκε το 1212 και με αυτόν καλύφθηκαν οι τούρμες Ήυλοποτάμου, Ρίζου, Καλαμώνος, Κάτω Σιβρύτου και Απάνω Σιβρύτου, ο σημερινός δηλαδή περίπου νομός Ρεθύμνης. Η περιοχή χωρίστηκε σε 60 καβαλαρίες, οι οποίες παραχωρήθηκαν σε 39 milites και 28 pedites, με τους ίδιους όρους της πρώτης παραχώρησης⁶¹.

Με τον τρίτο αποικισμό, του 1252, επανακτίστηκε η πόλη των Χανίων και η περιοχή του σημερινού νομού χωρίστηκε σε 90 καβαλαρίες, οι 75 από τις οποίες μοιράστηκαν σε 46 milites και 6 pedites και οι υπόλοιπες 15, γύρω από την πόλη, παρέμειναν στο κράτος. Και ο τελευταίος αυτός αποικισμός ήταν όμοιος του πρώτου⁶².

Με τον τρόπο αυτό καλύφθηκε και η υπόλοιπη περιοχή δυτικά του Χάνδακα. Για την περιοχή του νομού Λασηθίου δεν υπάρχουν σχετικά στοιχεία. Το πιθανότερο πάντως είναι ότι καλύφθηκε σταδιακά χωρίς κάποιο ιδιαίτερο αποικισμό, επειδή η περιοχή ήταν μάλλον μικρή σε έκταση και σε θέση που θα μπορούσε ευκολότερα να κατακτηθεί. Είναι πάντως χαρακτηριστικό ότι τα φέουδα της ίδιας περιοχής κατατάσσονται κάτω από τον τίτλο: "τούρμα Μιραμβέλου, τούρμα Ιεράπετρας και τούρμα Σητείας", και όχι κάτω από το όνομα κάποιου από τα αρχικά σεξτέρια⁶³.

Έτσι, στα μέσα του 13ου αιώνα και ύστερα από 40 περίπου χρόνια, η Βενετία φαίνεται να έχει στα χέρια της το νησί και να έχει μοιράσει τη γη του. Δε σημαίνει βέβαια ότι ηούχασε από τις αντιδράσεις του ντόπιου πληθυσμού ή ότι δεν υπήρχαν περιοχές, στις οποίες δεν είχε διεισδύσει ή ακόμη ότι όλοι οι άποικοι παρέλαβαν τη γη που τους παραχωρήθηκε, την οποία εκμετα-

λεύονταν χωρίς προβλήματα. Η κατάσταση σταθεροποιήθηκε μόλις το 14ο αιώνα και αφού η Βενετία ξεπέρασε με αρκετά έξυπνο τρόπο τα εμπόδια που της δημιούργησαν οι επαναστάσεις του 13ου αιώνα. Τα γεγονότα κατά την πρώτη αυτή περίοδο δεν είναι γνωστά, ιδιαίτερα όσον αφορά την εγκατάσταση των αποίκων και τις σχέσεις που δημιουργήθηκαν με το ντόπιο πληθυσμό όχι τόσο με τους απλούς αγρότες, όσο με τους γαιοκτήμονες. Η αντίδραση των μεγάλων ιδιοκτητών είναι γνωστή από τις επαναστάσεις. Η κατάσταση που επικρατούσε στα χρονικά διαστήματα μεταξύ των αποικισμών ή ως την εκδήλωση των επαναστατικών κινήσεων διευκρινίζεται μόνο από το συνδυασμό ορισμένων γεγονότων.

Ετην Κρήτη, όπως και σε ολόκληρη τη βυζαντινή Αυτοκρατορία, υπήρχαν δύο κατηγορίες γης: η ιδιωτική πλήρους ιδιοκτησίας και η δημόσια, που είχε παραχωρηθεί ως "πρόνοια" ή "επίσκεψη" σε ιδιώτες και της οποίας ψιλός κύριος παρέμενε πάντα το κράτος. Κατά συνέπεια ένας γαιοκτήμονας ήταν δυνατόν να κατέχει γη που ανήκε σε μια από τις κατηγορίες αυτές ή και στις δύο.

Το έγγραφο της παραχώρησης της Κρήτης, το 1211, αναφέρει ότι "οι Έλληνες και η περιουσία τους τίθενται στη διάθεση του Δούκα και του συμβουλίου του"⁶⁴. Τη Βενετία ενδιέφεραν περισσότερο οι μεγάλες ντόπιες οικογένειες γαιοκτημόνων και η περιουσία τους παρά οι τυχόν υπάρχοντες ελεύθεροι μικροϊδιοκτήτες. Δεν είναι γνωστό όμως, αν πράγματι εφαρμόστηκε η κατάσχεση αυτή και οι μεγαλοϊδιοκτήτες έχασαν τη γη τους. Πιθανότερο είναι ότι οι γαιοκτήμονες έχασαν πρώτα από όλα όση δημόσια γη κατείχαν, η οποία περιήλθε αυτόματα στη Βενετία. Στην Κρήτη βέβαια κυριαρχούσε η μεγάλη ιδιωτική γαιοκτησία παρά οι "πρόνοιες" και οι "επισκέψεις" και κατά συνέπεια στο βενετικό δημόσιο πέρασε μικρό σχετικά μέρος από τη γη του νησιού⁶⁵. Έτσι, η Βενετία πιθανότατα προχώρησε στις ενέργειες κατάσχεσης, όπως όριζε το έγγραφο της παραχώρησης (1211), κυρίως στις περιοχές που κα-

τόρθωσε να ελέγξει από την αρχή. Από τη στιγμή όμως που άρχισε να κινδυνεύει η περιουσία των γαιοκτημόνων, οι πιο ισχυροί από αυτούς αντέδρασαν με κάποια επανάσταση. Και αυτό αποδεικνύεται με την πρώτη επαναστατική κίνηση των Αγιουτεφανιτών, το 1212, η οποία εντοπίζεται στο ανατολικό τμήμα του νησιού, το οποίο ενδιαφέρθηκαν να κατακτήσουν πρώτο οι Βενετοί⁶⁶. Αντίθετα, είναι αμφίβολο, αν οι ενέργειες της κατάσχεσης επεκτάθηκαν σε περιοχές μακριά από το Χάνδοκα, όπως ήταν οι σημερινοί νομοί Ρεθύμνης και Χανίων, ή στην οικογενειακή περιουσία των μεγάλων βυζαντινών γαιοκτημόνων του νησιού.

Εις δυτικές αυτές περιοχές, Ρεθύμνης δηλαδή και περισσότερο Χανίων, οι οποίες κατακτήθηκαν ολοκληρωτικά και αποικίστηκαν αργότερα, παρά το γεγονός ότι ίσως είχε διεισδύσει κάποιο βενετικό στοιχείο, η έγγειος περιουσία των μεγάλων οικογενειών των περιοχών αυτών θα είχε πολύ λιγότερες απώλειες. Αξίζει να σημειωθεί ακόμη ότι στις τελευταίες ακριβώς αυτές περιοχές εντοπίζονται και οι μεγαλύτερες επαναστάσεις του 13ου αιώνα, των Μελισσηνών και του Αλέξιου Καλλέργη, οι οποίες θα ήταν αδύνατο να πραγματοποιηθούν, αν οι αρχηγοί τους, εκπρόσωποι της παλιάς βυζαντινής αριστοκρατίας της γης, είχαν χάσει εξολοκλήρου τη γη, από την οποία αντλούσαν στην ουσία τη δύναμή τους. Εξάλλου, στις συνθήκες που υπέγραψαν με τους Βενετούς κατοχυρώθηκε η γη ακριβώς που κατείχαν από παλιά. Δεν είναι τέλος τυχαία η έντονη διείσδυση του ντόπιου ελληνικού στοιχείου αρκετά νωρίς στην τάξη των γαιοκτημόνων από τη στιγμή που απαγορευόταν όχι μόνο η επιμειξία των δύο στοιχείων, αλλά οποιαδήποτε συναλλαγή μεταξύ Λατίνων και Ελλήνων, ιδιαίτερα όταν αυτή αφορούσε γη.

Φαίνεται πως οι Βενετοί δυσκολεύτηκαν πολύ περισσότερο από ότι δείχνουν οι επίσημες πηγές. Οι ίδιοι, όχι μόνο ήταν άπειροι

στην κατάκτηση και στην οργάνωση της γης που έπεσε στα χέρια τους, αλλά είχαν να αντιμετωπίσουν ένα δυναμικό ντόπιο στοιχείο που προσπάθησε με κάθε τρόπο, και τελικά το κατάφερε, να διατηρήσει, αν όχι όλα, τουλάχιστον μεγάλο μέρος από τα δικαιώματά του. Εκτός από τις ισχυρές οικογένειες που επαναστάτησαν και κατάφεραν όχι μόνο να διατηρήσουν την περιουσία τους, αλλά και να την αυξήσουν, οι Βενετοί είχαν να αντιμετωπίσουν και άλλες μικρότερες οικογένειες που με άλλα μέσα, ίσως κινήσεων πολύ μικρότερης έκτασης και σίγουρα επιμειξιών, έφθασαν και αυτές παράλληλα στο σκοπό τους.

Οι προθέσεις του ελληνικού φεουδαρχικού στοιχείου της Κρήτης για τη διατήρηση της γης ή την κατάκτηση νέας κινούνταν σε διαφορετικό επίπεδο από εκείνο του υπόλοιπου πληθυσμού. Η κοινωνική σύνθεση του νησιού δεν κινδύνευσε ποτέ να αλλάξει. Αντίθετα, αυτό που συνέβη ήταν να αλλοιωθεί η εθνικότητα των φεουδαρχών. Για τον υπόλοιπο πληθυσμό η κατάσταση παρέμεινε στην ουσία η ίδια.

Παρόλα αυτά η πιθανότητα αλλαγής, ιδιαίτερα την περίοδο αυτή, που η κατάσταση ήταν ρευστή, ωθούσε τον αγροτικό πληθυσμό να υποστηρίξει ή και να συμμετέχει σε κάθε επανάσταση που ξεσπούσε. Οι αρχηγοί των επαναστάσεων, παρόλο που η κίνησή τους δεν είχε κανέναν εθνικό ή ταξικό χαρακτήρα, εκμεταλλεύονταν την επιθυμία των αγροτών για βελτίωση της θέσης τους, με σκοπό να εξασφαλίσουν τη βοήθεια των τελευταίων, και προσπαθούσαν πάντα στην τελική συμφωνία να υπάρχει και κάποιος όρος που τους αφορούσε.

Η Βενετία έχοντας ανάγκη το ντόπιο αγροτικό στοιχείο το υποστήριζε, όσο ήταν δυνατό, ακόμη και σε βάρος πολλών φορέων των ίδιων των φεουδαρχών, οι οποίοι αποτελούσαν μόνιμο στοιχείο κινδύνου εναντίον του κράτους. Έτσι, δεχόταν σχεδόν πάντα όσους όρους έθεταν οι επαναστάτες και αφορούσαν τους α-

γρότες. Οι όροι αυτοί σε καμιά περίπτωση βέβαια δεν άλλαζαν ουσιαστικά την υπάρχουσα κατάσταση. Αντίθετα, επιβεβαίωναν και θεσμοθετούσαν τις σχέσεις φεουδάρχη και βιλλάνου. Η μόνη φαινομενικά θετική κίνηση ήταν η απελευθέρωση ορισμένων κάθε φορά βιλλάνων-αγροτών, παρόλο που και στην περίπτωση αυτή η αλλαγή ήταν μόνο θεσμική. Γεγονός πάντως είναι ότι οι παραπάνω όροι των συνθηκών παρέχουν τις σπουδαιότερες και τις μοναδικές πληροφορίες για το καθεστώς του αγροτικού πληθυσμού κατά την πρώτη πενήκονταετία της βενετικής κατοχής.

Η συνθήκη του 1219, με την οποία έληξε η επανάσταση των Μελισσηνών-Εκορδίλη, περιέχει μερικούς από τους πιο σημαντικούς και χαρακτηριστικούς όρους των συνθηκών του 13ου αιώνα⁶⁷:

1. Απελευθερώνονται 75 βιλλάνοι, πράξη που επαναλαμβάνεται και σε άλλες συνθήκες, γιατί με τον τρόπο αυτό οι επαναστάτες ανάμειβαν όσους τους βοηθούσαν. 2. Παρέχεται το δικαίωμα σε όλους τους βιλλάνους να απευθύνονται κατευθείαν στο Δούκα της Κρήτης για θέματα δικαιοσύνης και όχι στους φεουδάρχες. Έβασε έτσι ένας δεσμός που έδενε βιλλάνους και φεουδάρχες. Οι τελευταίοι προσπάθησαν χωρίς επιτυχία να αφαιρέσουν κατά το 14ο αιώνα το δικαίωμα αυτό⁶⁸. 3. Παρέχεται το δικαίωμα στους βιλλάνους να γίνονται μοναχοί και καθορίζεται το θέμα γύρω από τη διάθεση της περιουσίας που κατείχε εκείνος που αποφάσιζε να ακολουθήσει τη μοναχική ζωή. Αν ο βιλλάνος είχε οικογένεια, τότε από την περιουσία του θα έδινε στο μοναστήρι μόνο το μερίδιό του, ενώ η υπόλοιπη παρέμενε στους κληρονόμους του. Αν όμως δεν είχε, τότε όλη η περιουσία περιερχόταν στο φεουδάρχη, στον οποίο ανήκε ο βιλλάνος. Στην περίπτωση αυτή ένας βιλλάνος κατείχε γη, την οποία είχε δικαίωμα να κληροδοτήσει στους απογόνους του, ενώ παρέμενε πάντα ο φεουδάρχης ο ψιλός κύριος της γης. 4. Καθορίζονται οι οικονομικές σχέσεις φεουδάρχη και βιλλάνου. Οι σχέσεις αυτές εξετά-

ζονται αναλυτικά παρακάτω.Εδώ υπογραμμίζεται μόνο το γεγονός ότι με τη διευθέτηση αυτή η Βενετία προχώρησε στη θεσμοποίηση του βυζαντινού συστήματος εκμετάλλευσης της γης που προϋπήρχε στο νησί.Είναι χαρακτηριστικό ότι με τους παραπάνω όρους η συνθήκη επικύρωσε τη θέση των βιλλάνων,αυτή δηλαδή ακριβώς από την οποία οι τελευταίοι ήθελαν να ξεφύγουν,συμμετέχοντας στην επανάσταση.

Ετις επόμενες συνθήκες του 1224,1233 και 1234 είναι αξιοσημείωτος ο όρος,ο οποίος αναφέρεται στην υποχρέωση των επαναστατών να επιστρέφουν στους φεουδάρχες τους βιλλάνους που είχαν καταφύγει σ'αυτούς,γιατί αποδεικνύεται έτσι ότι η κατάσταση κάθε φορά δεν άλλαζε και ότι οι βιλλάνοι με κάθε νέα ευκαιρία επαναλάμβαναν την προσπάθειά τους για βελτίωση της θέσης τους.

Με τη συνθήκη του 1224 παραχωρήθηκαν στους Μελισσηνούς φέουδα,στα οποία,όπως αναφέρεται,συνέχιζαν να ανήκουν οι βιλλάνοι,οπουδήποτε και αν είχαν καταφύγει⁶⁹.Αυτό σημαίνει ότι οι βιλλάνοι ήταν δεμένοι με τα συγκεκριμένα φέουδα και ότι ο ιδιοκτήτης των φεούδων αυτών διατηρούσε τα δικαιώματα που είχε πάνω τους.

Πληροφορίες,τέλος,για τις κατηγορίες των βιλλάνων,ανάλογα με τον ιδιοκτήτη τους,παρέχουν οι ονομαστικοί κατάλογοι όσων απελευθερώθηκαν κατά τις συνθήκες του 1265 και 1299.Το 1265,στη συμφωνία του Δούκα της Κρήτης με τον Γ.Χορτάτζη και Μιχαήλ Εσκορδίλη-Φαρομηλίγκο απελευθερώθηκαν 26 βιλλάνοι,από τους οποίους τέσσερεις ήταν βιλλάνοι του κράτους,δύο βιλλάνοι των φεούδων του Χάνδακα και 20 "άγραφοι"⁷⁰.

Με τη συνθήκη ^{ΒΕΝΕΤΩΝ ΚΑΙ} ΑΛΕΞΙΟΥ Καλλέργη,το 1299,απελευθερώθηκαν 99 βιλλάνοι,ένας αριθμός ορθόδοξων κληρικών και ανανεώθηκε η "απελευθέρωση" (franchitas) για ορισμένους άλλους.Από τους 99 αυτούς βιλλάνους,οι 15 ανήκαν στο κράτος,οι 11 στην Εκκλησία

και οι υπόλοιποι 73 σε φεουδάρχες. Από τους τελευταίους, οι 16 ανήκαν σε Έλληνες φεουδάρχες (Βαρούχα, Μελισσηνούς, Καλλέργη, Σκορδίλη και άλλες λιγότερο γνωστές οικογένειες). Ο αριθμός αυτός (ποσοστό περίπου 20%) είναι ενδεικτικός της διεξόδου του ελληνικού στοιχείου στην τάξη των φεουδαρχών. Πολλοί εξάλλου ήταν οι Έλληνες φεουδάρχες που αναφέρονται ως παλιοί ιδιοκτήτες των προσώπων εκείνων, των οποίων ανανεώθηκε η "απελευθέρωση"⁷¹. Δύο άρθρα επίσης της ίδιας συνθήκης αναφέρονται στο δίκαιο σχετικά με τη γη ξένης ιδιοκτησίας και την αυθαίρετη εκμετάλλευσή της. Με τα άρθρα αυτά αναγνωρίστηκε το δικαίωμα του ιδιοκτήτη της γης στο μισό της παραγωγής του παράνομου καλλιεργητή⁷².

Οι επαναστάσεις του 13ου αιώνα, σε τελευταία ανάλυση, ανανεώναν κάθε φορά τις ελπίδες του αγροτικού κόσμου για ένα καλύτερο μέλλον. Επειδή όμως οι περισσότερες από αυτές είχαν σκοπό να εκπληρώσουν προσωπικές φιλοδοξίες, οι ελπίδες αυτές έσβηναν πάντα επιβεβαιώνοντας τη θέση εξάρτησης του αγρότη από το φεουδάρχη.

3. ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΣΥΓΚΥΡΣΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΟ
13ο ΚΑΙ 14ο ΑΙΩΝΑ.Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ

Ετις αρχές του 13ου αιώνα η Βενετία αποτελούσε μια σταθερά ανερχόμενη πολιτική και οικονομική δύναμη στο Μεσογειακό και στο γενικότερο Ευρωπαϊκό χώρο⁷³.Το αποικιακό κράτος,που ίδρύσε μετά την 4η Σταυροφορία,της έδωσε τα κατάλληλα ερείσματα για αύξηση της οικονομικής της δύναμης και για την κυριαρχία της ιδιαίτερα στο νοτιοανατολικό Αιγαίο.Εμπόδιο στην ολοκληρωτική κυριαρχία της στην Ανατολή αποτελούσε ο παραδοσιακός της εχθρός η Γένοβα,η οποία έλεγχε,συχνά με την υποστήριξη του βυζαντινού κράτους,το βόρειο Αιγαίο και τη Μαύρη θάλασσα. Στο διάστημα του 13ου και του 14ου αιώνα οι δύο αυτές ναυτικές δυνάμεις ήλθαν αντιμέτωπες σε τέσσερεις διαφορετικούς πολυετείς πολέμους,τα αποτελέσματα των οποίων κάθε φορά ήταν αποφασιστικά και για τους δύο αντιπάλους.Οι πόλεμοι αυτοί εξουθένωσαν τελικά τη Γένοβα.

Ως τα μέσα περίπου του 13ου αιώνα η Βενετία ενδιαφέρθηκε κυρίως για την ολοκληρωτική κατάκτηση και τη διοργάνωση του αποικιακού της κράτους,τα προβλήματα του οποίου όμως συνεχίστηκαν και στο υπόλοιπο μισό του ίδιου αιώνα.Μετά το 1261 προστέθηκαν δύο νέοι κίνδυνοι,το βυζαντινό κράτος και οι Τούρκοι,εναντίον των οποίων στράφηκε πολύ συχνά,υποστηρίζοντας με τη ναυτική της δύναμη σταυροφορίες και συμμαχίες διαφόρων Λα-

τίνων ηγεμόνων. Παράλληλα, αντιμετώπιζε προβλήματα στην Ιταλία, με την άνοδο ισχυρών ηγεμόνων που απειλούσαν την κυριαρχία της στην Terra-ferma και τους εμπορικούς δρόμους προς την Ευρώπη, και στην Αδριατική, με τις τάσεις ανεξαρτησίας της Δαλματίας που υποστηριζόταν από τους Ούγγρους.

Οι δύο βενετο-γενοουατικοί πόλεμοι (1261-1270 και 1294-1299), στους οποίους αναμείχθηκε και το Βυζάντιο, τέλειωσαν, αν όχι απόλυτα υπέρ της Βενετίας, τουλάχιστον χωρίς σημαντικές απώλειες. Κατά το δεύτερο πόλεμο, παρά τη σύνθηκη του 1299 μεταξύ των δύο δυνάμεων, οι εχθροπραξίες συνεχίστηκαν με το Βυζάντιο και τέλειωσαν με τη συνθήκη του 1302, σύμφωνα με την οποία η Βενετία αποκόμισε τα νησιά Σαντορίνη, Κέα, Σέριφο και Αμοργό.

Στο μεταξύ στην Κρήτη η Βενετία εξουδετέρωσε με διπλωματικό τρόπο συνεχείς μεγάλες επαναστάσεις, που απείλησαν συχνά την κυριαρχία της στο νησί. Ο 13ος αιώνας τέλειωσε με τη Βενετία εξαντλημένη, αφού ^η τελευταία ^{είχε} αντιμετώπισει με επιτυχία το δεύτερο βενετο-γενοουατικό πόλεμο στο Αιγαίο και τη μεγάλη επανάσταση του Αλεξίου Καλλέργη στην Κρήτη. Ο 14ος αιώνας άρχιζε ευόλινα: η ειρήνη με τη Γένοβα επέτρεπε την ελεύθερη ναυσιπλοΐα στη Μαύρη Θάλασσα και άνοιγε σημαντικές προοπτικές για την επέκταση του εμπορίου της στην Κρήτη είχε ξεπεραστεί το μεγάλο πρόβλημα της αντίστασης του ντόπιου πληθυσμού και των αρχόντων της και στο νησί φαινόταν να αρχίζει περίοδος ηρεμίας* ^{απ} στο Αιγαίο είχε στερεωθεί και εν μέρει αυξηθεί η ηγεμονία της, ενώ το Βυζάντιο, προς το παρόν ο κυριότερος εχθρός του αποικιακού της κράτους, είχε αποδυναμωθεί.

Το πρώτο μισό του 14ου αιώνα υπήρξε για τη Βενετία, και ιδιαίτερα για τις αποικίες της, μια από τις πιο ήρεμες και δημιουργικές χρονικές περιόδους που της έδωσαν την ευκαιρία για οικονομική ανάπτυξη. Η κατοχύρωση της κυριαρχίας της στην Terra-ferma, η επέκταση της ναυσιπλοΐας της και στη Μαύρη Θάλασσα, η δια-

τήρηση των εμπορικών σχέσεων με την Αίγυπτο, παρά τις παπικές απαγορεύσεις, της παρέιχαν εκτός των άλλων τα στρατιωτικά και οικονομικά μέσα για τη μεδράωση του αποικιακού της κράτους και την αντιμετώπιση του νέου ισχυρού κινδύνου των Τούρκων.

Η νέα βενετική πολιτική στράφηκε προς δύο κυρίως κατευθύνσεις: στην προσέγγιση με το βυζαντινό κράτος για κοινό αγώνα εναντίον των Τούρκων και στη ενίσχυση της επιβολής της επί των μικρών βενετών ηγεμόνων του Αιγαίου.

Το 1310 υπογράφηκε δωδεκάχρονη βενετο-βυζαντινή συνθήκη, ο κυριότερος όρος της οποίας ήταν το ελεύθερο εμπόριο του σιταριού. Η συνθήκη αυτή εγκαινίασε σχέσεις εμπιστοσύνης μεταξύ των δύο δυνάμεων. Η νέα συνθήκη του 1324 ικανοποίησε ακόμη περισσότερο τη Βενετία. Οι δεσμεύσεις που βάραιναν το εμπόριο του σιταριού στη Μαύρη θάλασσα καταργήθηκαν και το εμπόριο των υπόλοιπων δημητριακών έγινε ελεύθερο. Η περίοδος 1320-1348 υπήρξε μια από τις ευτυχέστερες για το βενετικό εμπόριο στη Ρωμανία και τη Μαύρη θάλασσα. Η Γένοβα βρισκόταν μακριά από τον εμπορικό ανταγωνισμό στο Αιγαίο, εξαιτίας αναταραχών στο εσωτερικό της, ενώ η κατάληψη της Σμύρνης, κατά τη διάρκεια της αντιτουρκικής εκστρατείας του 1343-1344, διευκόλυνε το εμπόριο στα Στενά και στο ανατολικό Αιγαίο γενικότερα. Η επιστροφή της Βενετίας σε μια δραστήρια πολιτική είχε άμεσα θετικά αποτελέσματα, τα οποία δυστυχώς διέκοψαν ο λοιμός του 1347-1348 και στη συνέχεια ο τρίτος βενετο-γενουατικός πόλεμος (1351-1355).

Στην Κρήτη είχε επέλθει πράγματι ηρεμία, η οποία ευνόησε την εμπορική και αγροτική ανάπτυξη του νησιού. Οι συνεχείς όμως απαιτήσεις της Βενετίας σε προϊόντα (δημητριακά-κρασί) για το εμπόριό της και σε χρήματα για τον εξοπλισμό των γαλερών της στον πόλεμο εναντίον των Τούρκων, βάραιναν φεουδάρχες και αγρότες προκαλώντας διαμαρτυρίες. Οι επαμασατικές κινήσεις του 1332-1333 στην περιοχή Σελλίνου και του Λέοντα Καλλέργη, το

1341-1348,στη Σητεία αντιμετωπίστηκαν και πάλι με επιτυχία, στη δεύτερη περίπτωση μάλιστα εξαιτίας και του λοιμού.

Το δεύτερο μισό του αιώνα άρχισε δυσοίωνα και εξελίχθηκε μέχρι το τέλος του πολύ άσχημα τόσο για τη Βενετία και τις αποικίες της, όσο και για ολόκληρη την Ευρώπη. Τα φοβερά αποτελέσματα του "Μαύρου Θανάτου" στο δημογραφικό και κατά συνέπεια στον οικονομικό τομέα σημάδεψαν τη χρονική αυτή περίοδο. Παράλληλα δύο νέοι βενετο-γενουατικοί πόλεμοι (1351-1355 και 1378-1381), καθώς και η σημαντική επανάσταση του Αγίου Γίτου στην Κρήτη, το 1363, πολλαπλασίασαν τα προβλήματα της Βενετίας.

Στην ίδια τη μητρόπολη-Βενετία πραγματοποιήθηκαν θεσμικές αλλαγές. Το Μεγάλο Συμβούλιο "έκλεισε" και η εξουσία συγκεντρώθηκε στα χέρια λίγων ευγενών οικογενειών, ενώ η Γερουσία αναδείχτηκε το πιο ισχυρό πολιτικό όργανο. Η σταθεροποίηση του πολιτεύματος, σε σχέση μάλιστα με άλλα κράτη, όπως η Γένοβα, της εξασφάλισε την οικονομική κυριαρχία και, παρά την απώλεια της Δαλματίας (1356), συνέχισε να εξουσιάζει τη βόρεια Αδριατική.

Η επανάσταση των φεουδαρχών της Κρήτης, το 1363, εναντίον της μητρόπολης, εξαιτίας της συνεχιζόμενης εκμετάλλευσής τους, ξεπεράστηκε, αλλά ο τέταρτος βενετο-γενουατικός πόλεμος, ίσως ο πιο σκληρός, ήλθε να εξαντλήσει την ήδη κουρασμένη Βενετία. Το 1381 και μετά τη λήξη του πολέμου, τα οικονομικά της βρίσκονταν σε πολύ άσχημη κατάσταση και ο στόλος της είχε περιοριστεί σημαντικά. Ακόμη και η επάνδρωση των πλοίων ήταν πλέον πρόβλημα, ιδιαίτερα μετά την απώλεια της Δαλματίας. Η Κρήτη και η Εύβοια αποτελούσαν στο εξής τις σημαντικότερες περιοχές, από τις οποίες αντλούσε ναύτες.

Παρά τις οικονομικές όμως δυσκολίες, τα ταξίδια της Βενετίας προς την ανατολική και δυτική Μεσόγειο άρχισαν ξανά να πραγματοποιούνται με δυναμικό ρυθμό. Η Βενετία έστρεψε την προσοχή της στην προσπάθεια να αποκτήσει και να εξοικλίσει νέα λιμάνια στην

Αδριατική και στο λι-

γαίο, για να τα χρησιμοποιήσει ^{είτε} εμπορικούς σταθμούς και ορμητήρια στον αγώνα της εναντίον των Τούρκων είτε για να υπεράσπισει τις αποικίες της. Το 1386, απέκτησε την Κέρκυρα και σιγά-σιγά στη συνέχεια το Δυρράχιο και το Σκούταρι στην Αλβανία, τη Ναύπακτο, την Πάτρα, το Άργος και το Ναύπλιο στον αλβανικό χώρο. Μέχρι το 1409, που αγόρασε τη Ραγούζα και ανέκτησε τη Δαλματία, η Βενετία είχε συνέλθει οικονομικά, χάρη στην αναζωογόνηση του εμπορίου της, στην παροδική μείωση του Τουρκικού κινδύνου και στην αδυναμία της Γένοβας για μια ισχυρή εξωτερική πολιτική. Ο 15ος αιώνας, όπως και ο προηγούμενος, άρχιζε για τη Βενετία με τις καλύτερες προοπτικές.

Στην Κρήτη οι εξελίξεις στον οικονομικό τμήμα υπήρξαν καθοριστικές και ακολούθησαν πολλές φορές τις αντίστοιχες της μητρόπολης ⁷⁴. Οι πόλεμοι της Βενετίας έζω από το νησί δεν επηρέαζαν, άμεσα τουλάχιστον, τον αγροτικό τομέα. Προκαλούσαν όμως αναταραχή στο εμπόριο και στις θαλάσσιες μεταφορές, ενώ ορισμένοι από αυτούς και κάποιο μεταναστευτικό ρεύμα (Δ' βενετο-γενονατικός πόλεμος: Τένεδος).

Αντίθετα, οι επαναστάσεις στο εσωτερικό της Κρήτης είχαν αρνητικά αποτελέσματα, προκαλώντας αναστάτωση στις αγροτικές εργασίες, τόσο με τις κινήσεις των ίδιων των επαναστατών και των οπαδών τους, όσο και με τα μέτρα που λάμβαναν οι Αρχές κατά τη διάρκεια και μετά τη λήξη των κινημάτων (φυλακίσεις, εξορίες, αποκλεισμοί περιοχών). Ο 13ος αιώνας πέρασε ανάμεσα στις προσπάθειες των Βενετών για την εγκατάσταση στο νησί και τη διοργάνωσή του και στις αναταραχές που προκαλούσαν οι συνεχείς επαναστάσεις. Οι τελευταίες δυσκόλευαν όχι μόνο τις παραπάνω προσπάθειες, αλλά και τη γενικότερη οικονομική ανάπτυξη. Είναι γεγονός πάντως ότι κατά τη διάρκεια του αιώνα αυτού συντελέστηκε η κατάκτηση και διοικητική οργάνωση του νησιού, απο-

κρυσταλλώθηκε το αγροτικό καθεστώς και τέθηκαν οι βάσεις της οικονομικής εξέλιξης που ακολούθησε, στην οποία συνετέλεσε επίσης και η παράλληλα ανερχόμενη πολιτική και οικονομική δύναμη της Βενετίας στο διεθνή χώρο.

Η ηρεμία που επικράτησε στο νησί, με τη σημαντική μείωση των επαναστάσεων κατά το 14ο αιώνα, έδωσε την ευκαιρία στη Βενετία για πληρέστερη εκμετάλλευση της απόκλισης της, με τη συστηματικοποίηση και εντατικοποίηση της αγροτικής παραγωγής. Η καλλιέργουμένη επιφάνεια, παρά το πρόβλημα των αγροτικών χειρών, αυξήθηκε σχετικά προς όφελος των δύο μονοκαλλιεργειών, των δημητριακών και του αμπελιού, ενώ προς το τέλος του αιώνα εγκαινιάστηκε προσπάθεια συστηματικότερης καλλιέργειας νέων προϊόντων, όπως της ζάχαρης και του βαμβακιού. Η αύξηση της παραγωγής των γεωργικών προϊόντων και η καλύτερη εκμετάλλευση των κτηνοτροφικών έδωσε σημαντική ώθηση των εξαγωγών από το νησί.

Οι εξελίξεις στον τομέα της αγροτικής παραγωγής, η οποία είχε τεθεί κάτω από την προοπτική της πλήρους εμπορευματοποίησης, είχαν θετικά αποτελέσματα στην οικονομία του νησιού και της ίδιας της Βενετίας. Ένα πλήθος ωστόσο μικρομεσαίων φεουδαρχών συνέχιζε να βρίσκεται σε δύσκολη οικονομική κατάσταση, ενώ η μάζα των αγροτών βρισκόταν στο κατώτερο οικονομικό επίπεδο.

ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ

(1) Για την περίοδο από τον 4ο ως τον 6ο αιώνα, βλ. P. CHARANIS, On the Social Structure of the Later Roman Empire, "Byzantion" 17(1944-1945), σσ. 39-57. — K. N. SETTON, On the Importance of Land Tenure and Agrarian Taxation in the Byzantine Empire, from the Fourth Century to the Fourth Crusade, "American Journal of Philology" 74(1953), σσ. 225-259. — E. E. LIPCHITS, La fin du régime esclavagiste et le début de féodalisme à Byzance, στο: Féodalisme à Byzance, σσ. 19-30. — LEMERLE, Histoire agraire. — EVELYNE PATLAGEAN, Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance. 4e-7e siècles, Παρίσι 1977, σσ. 236-340. Σχετικά με την περιουσία του κράτους, του στέμματος και του αυτοκράτορα, βλ. N. SVORONOS, Histoire des institutions de l'Empire Byzantin, Ecole Pratique des Hautes Etudes. Annuaire 1975/1976, 1976/1977, 1977/1978. Extrait des rapports sur les conférences.

(2) Για την περίοδο του 7ου-10ου αιώνα, βλ. LEMERLE, Histoire agraire. — G. OSTROGORSKY, The Byzantine Empire in the World of the Seventh Century, "Dumbarton Oaks Papers" 13(1959), σσ. 1-22. — P. CHARANIS, Ethnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century, "Dumbarton Oaks Papers" 13(1959), σσ. 23-44. — E. E. LIPCHITS, La ville et le village à Byzance du VIe siècle jusqu'à la première moitié du IXe siècle, στο: Féodalisme à Byzance, σσ. 51-64. — G. OSTROGORSKY, La Commune rurale byzantine, "Byzantion" 32(1962), σσ. 139-166. — Z. V. OUDALTSOVA, A propos de la genèse du féodalisme à Byzance (Comment se pose le problème), στο: Féodalisme à Byzance, σσ. 31-50. — G. DAGRON, Entre vil-

lage et cité: la bougarde rurale des IVe-VIIe siècles en Orient, "Koinōnia" 3, Νάπολη 1979. — M. KAPLAN, Quelques remarques sur les paysages agraires byzantines (VIe siècle-milieu XIe siècle), "Revue du Nord" 62(1980), σσ.155-176. — R. L. HOHLFELDER, City, Town and Countryside in the Early Byzantine Era, Boulder 1982. — Θ.Α. ΛΟΥΓΓΗΣ, Δοκίμιο για την κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγόμενων "σκοτεινών αιώνων", "Εύμεικτα" 6(1985), σσ.139-222.

(3) Για την περίοδο του 11ου-12ου αιώνα, βλ. J. HUSSEY, The Byzantine Empire in the Eleventh Century, "Transactions of the Royal Historical Society" 32(1950), σσ.71-85. — P. CHARANIS, The Byzantine Empire in the Eleventh Century, στο: K. H. SETTON, A history of the Crusades, τομ.1, Φιλαδέλφεια 1955, σσ.177-219. — S. VRYONIS Jr., Byzantium: the Social Basis of Decline in the Eleventh Century, "Greek, Roman and Byzantine Studies" 2(1959), σσ.157-175. — A. P. KAZDANE, La ville et le village à Byzance aux XIe-XIIe siècles, στο: Féodalisme à Byzance, σσ.75-89. — N. SVORONOS, Société et organisation intérieure dans l'Empire byzantin au XIe siècle: les principaux problèmes, "Proceedings XIIIth International Congress of Byzantine Studies", Main Papers XII, Οξφόρδη 1966, σσ.371-389. — R. BROWNING, Enlightenment and Repression in Byzantium in the Eleventh and Twelfth Centuries, "Past and Present" 69(1975), σσ.3-24. — HELENE AHRVEILER, Recherches sur la société byzantine au XIe siècle: nouvelles hiérarchies et nouvelles solidarités, "Travaux et Mémoires" 6 (1976), σσ.99-124. — SVORONOS, Structures économiques.

(4) Η τελευταία περίοδος (11ος-15ος αιώνας) θεωρείται η κατεξοχήν φεουδαρχική, ιδιαίτερα από το 13ο αιώνα και ύστερα. Το ζήτημα της φεουδαρχίας στο Βυζάντιο έχει προκαλέσει ατελείωτες

συζητήσεις μεταξύ των ειδικών, οι οποίοι έχουν διαιρεθεί σε δύο ομάδες: σ' αυτούς που θεωρούν τη φεουδαρχία σαν ένα σύστημα θεσμών και σχέσεων εξάρτησης, όπως εφαρμόστηκε στη δυτική Ευρώπη, γεγονός που δεν ισχύει για το Βυζάντιο, και σ' αυτούς που στη φεουδαρχία βλέπουν ένα γενικότερο σύστημα οικονομικών σχέσεων, εργασίας και παραγωγής, που χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία της μεγάλης γαιοκτησίας και των εξαρτημένων αγροτών, γεγονός που αναμφισβήτητα ισχύει, τουλάχιστον κατά την τελευταία περίοδο της βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Για το πρόβλημα της φεουδαρχίας στο Βυζάντιο, βλ. Α. Α. VASILIEV, *On the Question of Byzantine Feudalism*, "Byzantion" 8 (1933), σσ. 584-604. — D. A. ZAKYTHINOS, *Processus de féodalisation*, "L'Hellenisme Contemporain" 1948, σσ. 449-514. — OSTROGORSKY, *Féodalité*. — LEHERLE, *Histoire agraire*. — N. SVORONOS, *Le cadastre de Thèbes* "Bulletin de Correspondance Hellénique" 83 (1959), σσ. 1-166. — K. I. WATANABE, *Problèmes de la féodalité byzantine*, "Hitotsubashi Journal of Arts and Sciences" 5 (1965), σσ. 32-40. — HELENE ANTONIADIS-BIBICOU, *Byzance et la mode de production asiatique*, "La Pensée" 129 (1966), σσ. 72 κ. ε. — *Féodalisme à Byzance*. — EVELYNE PATLAGEAN, *Economie paysanne et "féodalité byzantine"*, "Annales Economies, Sociétés, Civilisations" 6 (1975), σσ. 1371-1396.

Για την κοινωνία και την οικονομία της υπαίθρου κατά τον 11ο-12ο αιώνα: P. CHARANIS, *On the Social Structure and Economic Organization of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later*, "Byzantinoslavica" 12 (1951), σσ. 94-153. — ROUILLARD, *La vie rurale*. — OSTROGORSKY, *Féodalité*. — G. OSTROGORSKY, *Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine*, Βρυξέλλες 1954. — E. FRANCES, *La féodalité et les villes byzantines au XIIIe et au XIVe siècle*, στο: *Féodalisme à Byzance*, σσ. 107-124. — SVORONOS, *Petite et grande exploitation*. — HELENE AHRWEILER, *La politique agraire des empereurs de Nicée*, "Byzantion" 28 (1958),

σσ.51-66 και 135-136.— N.SVORONOS, Le cadastre de Thèbes,
Ο.π. — D.AN-
GELOV, Le féodalisme dans les Balkans du XIIIe au XVe siècle,
στο: Féodalisme à Byzance, σσ.90-106.— TSANKOVA-PETKOVA, La
rente féodale.— P.CHARANIS, Town and Country in the Byzantine
Possessions of the Balkan Peninsula during the Late Period of
the Empire, "Aspects of the Balkan's continuity and change",
επιμέλεια: H.Birnbaum και S.Vryonis, Παρίσι 1961, σσ.117-137.—
JACOBY, Les inconnus du fisc.— J.LEFORT, Fiscalité médiévale
et informatique: recherches sur les barèmes pour l'imposition
des paysans byzantins au XIVE siècle, "Revue Historique" 252
(1974), σσ.315-354.— LAIOU, Peasant society.— La civiltà bi-
zantina dal XII al XV secolo. Aspetti e Problemi, Università de-
gli Studi di Bari-Centro di Studi Bizantini-Corsi di Studi. III,
1978, Πάμη 1982.— I.ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Συμβολή στην αγροτική ι-
στορία του μεταγενέστερου βυζαντινού κράτους, "Επιστημονική Ε-
πετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονί-
κης", 21(1983), σσ.163-200.

(5) Έκδοση και σχόλια του "Γεωργικού Νόμου": V.ASHBURNER,
The Farmer's Law, "Journal of Hellenic Studies" 30(1910), σσ.85-
108, και 32(1912), σσ.68-95. Για τη χρονολόγησή του : N.SVORONOS,
Notes sur l'origine et la date du Code Rural, "Travaux et Me-
moire" 8(1981), σσ.487-500. Βλ. επίσης, E.BACH, Les lois agraires
byzantines du Xe siècle, "Classica et Mediaevalia" 5(1942), σσ.
70-91.

(6) Για την εκκλησιαστική και μοναστηριακή περιουσία, βλ.
P.CHARANIS, Monastic Properties and the State, "Dumbarton Oaks
Papers" 4(1948), σσ.53-118.— HELENE AHRWEILER, Charisticariat
et autres formes d'attribution de fondations pieuses aux Xe-

XIe siècles,"Zbornik Radova" 10(1967),σσ.1-27.

(7) Για το 10ο αιώνα και την πολιτική των αυτοκρατόρων της Μακεδονικής δυναστείας,βλ. LEMERLE, Histoire agraire, 219 (1958),σσ.265-284.— OSTROGORSKY, Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους, τομ. 2, σσ.150-154 και 159-161.— Δ. ΖΑΚΥΘΙΝΟΥ, Βυζαντινή Ιστορία, σσ.317-323.

(8) Για τους θεσμούς της "εξκουσείας" και της "χαριστικής δωρεάς", βλ. E. HERMAN, Recherche sulle istituzioni monastiche bizantine. Typika ktetorika, caristicari e monasteri "liberi", "Orientalia Christiana Periodica" 6(1940),σσ.293-375.— G. OSTROGORSKY, Pour l'histoire de l'immunité à Byzance, "Byzantion" 28(1958),σσ.165-240.— HELENE AHRWEILER, La concession des droits incorporels. Donations conditioneles, "Actes du XIIe Congrès International des Etudes Byzantines", τομ. 2, Βελιγράδι 1964, σσ.107-109.— THE IDIAE, Charisticariat et autres formes d'attribution de fondations pieuses aux Xe-XIe siècles, σ.π.

— P. LEMERLE, Un aspect du rôle des monastères à Byzance: les monastères donnés à des laïcs, les charisticaires, "Academie des Inscriptions et Belles-Lettres. Comptes rendus des séances de l'année 1967", Παρίσι 1967, σσ. 9-28.

(9) Για το θεσμό της "πρόνοιας", βλ. : P. G. VALENTINI, Chiarimenti sulla natura della Pronia bizantina attraverso la documentazione della sua continuazione in Serbia e Albania, "Atti dello VIII Congresso Internazionale di Studi Bizantini", Παλέρμω 1951, τομ. 1, σσ.488-510.— OSTROGORSKY, Féodalité.— LEMERLE, Histoire agraire.— P. LEMERLE, Recherches sur la régime agraire à Byzance. La terre militaire à l'époque des Commènes, "Cahiers de civilisation médiévale" 7(1959),σσ.265-283.— N. OIKONOMIDES,

Contribution a l'étude de la Pronoia au XIIIe siècle, "Revue des Etudes Byzantines" 22(1964), σσ.158-175.— TOY ΙΑΙΟΥ, Notes sur un "praktikon" de pronoiaire (juin 1323), "Travaux et Memoires" 5(1973), σσ.335-346.— HELENE AHRWEILER, La concession des droits incorporels, ο.π. , σσ. 110-112.

— A. HOHLWEG, Zur Frage der Pronoia in Byzanz, "B.Z." 60(1967), σσ.288-308.— HELENE AHRWEILER, La "pronoia" à Byzance, Collection de l'Ecole Francaise de Rome ap.44, 1980, σσ.681-689.

(10) Οι πάροικοι θεωρούνται η συνέχεια και η εξέλιξη των coloni της ύστερης Ρωμαϊκής περιόδου. Ο Ιουστινιάνειος κώδικας διακρίνει δύο κατηγορίες coloni, τους coloni adscripticii, δέμενους στη γη, την οποία δεν μπορούσαν να διαθέσουν χωρίς την άδεια του κυρίου τους, και τους coloni liberi, οι οποίοι κατείχαν γη με βάση κάποια παραχώρηση μικρής ή μεγάλης διάρκειας, την οποία μπορούσαν να εγκαταλείψουν μετά τη λήξη του συμβολαίου. Αργότερα η τάξη αυτή των αγροτών εμφανίζεται περισσότερο ομογενής από θεσμική άποψη παρά το γεγονός ότι οι ηγέτες χρησιμοποιούν διάφορους όρους για να τους ονομάσουν: πάροικοι, δουλοπάροικοι, δουλευταί, προσκαθήμενοι. Η διαφορά ανάμεσα στους όρους αυτούς έγκειται κυρίως στον τρόπο που οι αγρότες είχαν εγκατασταθεί στη γη και λιγότερο στο θεσμικό καθεστώς τους. Οι ίδιοι, ανάλογα με τον ιδιοκτήτη της γης που δούλευαν, διακρίνονταν επίσης σε πάροικους του κράτους (δημοσιάριοι), σε πάροικους της Εκκλησίας και σε πάροικους των ιδιωτών γαιοκτημόνων. Μεταξύ των κατηγοριών αυτών δεν υπήρχε καμιά διαφορά. Σχετικά με την κατηγορία των δουλοπαροίκων στο Βυζάντιο, βλ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Οι βυζαντινοί δουλοπάροικοι, "Σύμμεικτα" 5(1983), σσ.295-302. Ο συγγραφέας θεωρεί τους δουλοπάροικους, δούλους και ταυτόχρονα πάροικους. Από τις δύο αυτές ιδιότητες βάραινε κυρίως αυ-

τή του παροίκου, του εξαρτώμενου δηλαδή γεωργού. Για το ίδιο θέμα βλ. Ι. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ευμβολή στην αγροτική ιστορία, ο.π., σσ. 163-200. Σχετικά με τους παρόικους γενικά, βλ. επίσης: P. CHARANIS, On the Social Structure ... in the Thirteenth Century and Later, ο.π., σσ. 138-147. — SVORONOS, Petite et grande exploitation, σσ. 327-328. — D. ANGELOV, Le féodalisme dans les Balkans, ο.π., σσ. 94-97.

(11) Για τις μορφές παραχώρησης της γης στο Βυζάντιο, βλ. παρακάτω, σημ. 53, 54 και 85, σσ. 289-290, 297-298.

(12) Βλ. Η. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Οικονομία-Κοινωνία. Γενικές συνθήκες της οικονομικής ζωής, Ι.Ε.Ε., τομ. 8, σσ. 190-191. — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Structures économiques, σσ. 54-59. — ΤΣΑΙΚΟΒΑ-ΡΕΤΚΟΒΑ, La rente féodale, σ. 149.

(13) Βλ. Η. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Οικονομία-Κοινωνία, ο.π., τομ. 8, σσ. 191-192. — G. OSTROGORSKY, Condizioni agrarie dell'Impero bizantino nel Medioevo, S.E.C., τομ. 1, σσ. 284-285. — ΤΣΑΙΚΟΒΑ-ΡΕΤΚΟΒΑ, La rente féodale, σ. 150.

(14) Βλ. ΤΣΑΙΚΟΒΑ-ΡΕΤΚΟΒΑ, La rente féodale σ. 147 και 149. Ο ίδιος φόρος κατά το 13ο-15ο αιώνα ονομαζόταν και "νόμιστρον". Ο όρος αυτός καθώς και ο δυτικής προέλευσης "erbadego" διατηρήθηκε στην Κεφαλονιά κατά το 16ο αιώνα. Βλ. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, Crise monétaire et crise économique, σσ. 66-67.

- (15) Για τη "δεκάτεια" ως φόρο στην αστική και αγροτική οικονομία, τόσο στο Βυζάντιο όσο και στο Βαλκανικό χώρο, βλ. H.F. SCHMID, *Byzantinisches Zehntwesen*, "J.O.B.", 6(1957), σσ. 45-110.
- (16) Βλ. OSTROGORSKY, *Féodalité*, σσ. 304-305. Επίσης: ZAKYTHIHOS, *Crise monétaire et crise économique*, σσ. 66-67.
- (17) Βλ. OSTROGORSKY, *Féodalité*, σ. 365. — SVORONOS, *Petite et grande exploitation*, σ. 333.
- (18) Πληροφορίες για την Κρήτη πριν από την περίοδο της βενετοκρατίας, βλ. Ν. ΚΑΛΟΚΗΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Η Κρήτη κατά τους βυζαντινούς χρόνους*, "Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών" 1(1938), σσ. 143-164. — Ι. Β. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Η Κρήτη υπό τους Σαρακηνούς*, Αθήνα 1948. — HELENE AHRWEILER, *L'administration militaire de la Crète byzantine*, "Byzantion" 31(1961), σσ. 217-228. — V. LAURENT, *Le statut de la Crète byzantine avant et après sa libération du joug arabe*(961), "Κρητικά Χρονικά" 15-16(1961-1962), σσ. 382-396. — G. MILES, *Byzantium and the Arabs: relations in Crete and the Aegean area*, "Dumbarton Oaks Papers" 18(1964), σσ. 1-32. — V. CHRISTIDES, *The raids of the Moslems of Crete in the Aegean sea piracy and conquest (800-961 a.d.)*, "Byzantion" 51(1981), σσ. 76-111. — ΕΡΑ ΒΡΑΝΟΥΣΗ, *Πατριακά Ζ'. Ιστορικές μαρτυρίες για την Κρήτη του 12ου αιώνα από Πατριακές πηγές*, "Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου" (Χανιά 1966), τομ. 3, Αθήνα 1968, σσ. 5-15. — Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΔΗΣ, *Η διανομή των βασιλικών "επισκέψεων" της Κρήτης (1170-1171) και η δημοσιονομική πολιτική του Μανουήλ Α' Κομνηνού*, "Πεπραγμένα Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου" (Χανιά 1966), τομ. 3, Αθήνα 1968, σσ. 195-201. — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Οι αυθένται των Κρητικών το 1118*, "Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου" (Ηράκλειο 1976), τομ. 2, Αθήνα 1981, σσ. 308-317. Βλ. επίσης: THIRIET, *La Romanie*, σσ. 107-120. — BORSARI, *Crete*, σσ. 9-25. — JACOBY, *Les états latins*, σσ. 4-14.

(19) MOROZZO DELLA ROCCA-LOMBARDO, 1, αρ. 33, σσ. 35-36. Πρβλ. BORSARI, Creta, σ. 9.

(20) MOROZZO DELLA ROCCA-LOMBARDO, 1, αρ. 56, σσ. 56-59. Πρβλ. BORSARI, Creta, σ. 10.

(21) MOROZZO DELLA ROCCA-LOMBARDO, 1, αρ. 149, σ. 148. Πρβλ. BORSARI, Creta, σ. 10.

(22) MOROZZO DELLA ROCCA-LOMBARDO, 1, αρ. 167, σσ. 164-165. Πρβλ. BORSARI, Creta, σσ. 10-11.

(23) Ως παράδειγμα για την ύπαρξη μικρής ανεξάρτητης ιδιοκτησίας στην Κρήτη πριν από την άφιξη των Βενετών, φέρεται συνήθως η πράξη πώλησης δύο αμπελιών, το 1193, από το Λέοντα Σταυρακιώτη και Κόστα Ψιλό, καθώς και η δωρεά κτημάτων του Κωνσταντίνου Παφνουτίου, λεγόμενου Εζώτροχου, το 1197, προς το μοναστήρι της Πάτμου (H.N., τομ. 6, σσ. 124-127 και 133-136. Πρβλ. BORSARI, Creta, σσ. 19-20. — P. LENERLE, The agrarian history of Byzantium from the origins to the twelfth century, Galway 1979, σ. 206). Πιστεύεται ότι παρόλο που ο αριθμός των μικρών ανεξάρτητων ιδιοκτητών κατά τη βυζαντινή περίοδο ήταν πολύ μικρός, αυτοί συνέχισαν να υπάρχουν ^{στον χώρο} και κατά τη διάρκεια της βενετοκρατίας, όπως αποδεικνύεται από την ύπαρξη των "ελεύθερων" αγροτών (franchi). Την αντίθετη θεωρία διατυπώνει ο ρώσος ιστορικός H. P. Sokolov, στο άρθρο του σχετικά με την κοινωνική κατάσταση στην Κρήτη κατά το 13ο και 14ο αιώνα (δλ. H. P. SOKOLOV, Le mouvement de liberation nationale en Crète pendant les cent cinquante premières années de la domination vénitienne (ρωσικά), γαλλική περίληψη : "Byzantinoslavica" 21(1960), σ. 367. Πρβλ. A. P. KAZDAN-Z. V. UDALITSOVA, Nouveaux travaux de savants soviétiques sur l'histoire économique et sociale de Byzance, "Byzantion" 31(1961), σ. 202.). Όπως υποστηρίζει, στην Κρήτη δεν υπήρχαν μικροί ανεξάρτητοι ιδιοκτήτες. Οι βενετικές πηγές, συνεχίζει, αναγνωρίζουν μό-

νο δημόσιους βιλλάνους, βιλλάνους της Εκκλησίας και των ιδιωτών και δούλους. Η θεωρία του παραπάνω ιστορικού είναι πλησιέστερη στην πραγματικότητα. Εξάλλου, όπως θα δούμε παρακάτω, οι "ελεύθεροι" δεν ήταν μικροί ανεξάρτητοι ιδιοκτήτες, αλλά πρόσωπα θεσμικά ελεύθερα και οικονομικά εξαρτημένα από τους γαιοκτήμονες.

(24) ΒΛ. THIRIET, *La Romanie*, σσ. 107-120. — JACOBY, *Les états latins*, σσ. 4-14.

(25) ΒΛ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΔΗ, Η διανομή των βασιλικών "επισκέψεων".

(26) Έκδοση εγγράφων: E. GERLAND, *Histoire de la noblesse Cretoise au moyen-âge*, "Revue de l'Orient Latin" 11(1907), σσ. 7-41. Σχετικά με την αυθεντικότητα των εγγράφων αυτών, βλ. E. GERLAND, *Histoire de la noblesse Cretoise*, ο.π., σ. 210. — DOLGER, *Regesten*, αρ. 1561. — ΣΤ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΑΔΗΣ, Το δίπλωμα (Προβελέγιον) των Εκορδιλών, "Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών" 2 (1939), σ. 300. — Γ. Α. ΣΗΦΑΚΑΣ, Το χρυσόβουλλον Αλεξίου Β' Κομνηνού και τα δώδεκα αρχοντόπουλα (1182 μ.Χ.), "Κρητικά Χρονικά" 2 (1948), σσ. 129-140. — OSTROGORSKY, *Féodalité*, σσ. 43-45. — HELENE AHRWEILER, *L'administration militaire de la Crète byzantine*, ο.π., σσ. 227-228. — BORSARI, *Creta*, σσ. 16-17. — ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΔΗΣ, Η διανομή των βασιλικών "επισκέψεων", σσ. 199-200. — C. H. BRAND, *Byzantium confronts the West. 1180-1204*, Cambridge Mass. 1968, σσ. 106-109.

(27) Για τη δωρεά περιουσίας προς τη μονή του Αγ. Ιωάννη Θεολόγου της Πάτμου, βλ.: ΕΡΑ ΒΡΑΝΟΥΣΗ, Πατριακά. Πρόσταξις του αυτοκράτορος Μανουήλ Α' Κομνηνού υπέρ της εν Πάτμω μονής Ιωάννου του Θεολόγου. Χρονολογικά και προσωπογραφικά ζητήματα, "Χαριστήριον εις Α.Κ. Ορλάνδον", τομ. 2, Αθήνα 1964, σσ. 78-97. — ΟΙ-

ΚΟΝΟΜΙΑΣ, Η διανομή των βασιλικών "επισκέψεων", σσ.195-196 και 200-201.— C.M.BRAND, *Byzantium confronts the West*, σ.π., σ.141. Αντίθετα στη σχετική βιβλιογραφία (βλ. σσημ. 33, σ.55) δεν αναφέρεται με πειδ τρόπο δημιουργήθηκε η περιουσία της μονής του Σινά στην Κρήτη, παρόλο που είναι γνωστό ότι προϋπήρχε της βενετικής κατάκτησης.

(28) Βλ. παρακάτω, σσ.22-24.

(29) Σχετικά με τις συνθήκες κατάκτησης της Κρήτης από τους Βενετούς, βλ. G.GEROLA, *La dominazione genovese in Creta*, "Atti dell'Accademia degli Agiati in Rovereto", σειρά 3, τομ.8, τευχ.2(1902), σσ.134-175.— G.B.CERVELLINI, *Come i veneziani acquistarono la Creta*, "Nuovo Archivio Veneto" 16(1908), σσ.263-278.— THIRIET, *La Romanie*, σσ.74-88.— BORSARI, *Creta*, σσ.21-25.— S.BORSARI, *Studi sulle colonie veneziane in Romania nel XIII secolo*, Νάπολη 1966, σσ.15-48. Έκδοση του κειμένου της παραχώρησης της Κρήτης στους βενετούς αποίκους : *Concessio insulae Cretensis facta per dominum Petrum Ziani ducem Veneciae fidelibus suis Venetis*: T.Th., 2, σσ.129-136.

(30) "... excepto a Tartaro usque ad Fraschiam secundum quod extenditur juxta mare ex hac parte. Et hoc est unum caput. Et aliud caput est Temalum; et ab ipso Temalo de foris versus orientem uno milliario et ab alia parte ipsius Temali versus occidentem milliario uno, et a Tartaro (versus) usque ad superscriptum milliarium versus orientem retro tramite, et ultra Temalum orientem et austrum atque versus occidentem circumquaque uno milliario, cum civitate Candida et supradicto castello Temalo cum omnibus, que continentur infra designationem hanc, que in nobis et nostri comuni remanent ..." (T.Th., 2, σ.130). Η πε-

ριοχή αυτή υπολογίζεται σε 800 τετραγωνικά χιλιόμετρα (βλ. THIRIET, Condition paysanne, σ.37).

(31) "Ecclesias autem omnes suprascripte insule debetis habere liberas et ministros earum; sed de possessionibus earum sic esse debet, sicut statuerit Dux, qui erit ibi cum suo consilio." (T. TH., 2, σ.132).

(32) T. TH., 2, σσ.146-150.

(33) Για το μετόχι της μονής της Αγ. Αικατερίνης του Σινά στην Κρήτη και τη στάση της Βενετίας απέναντι του, βλ. G. HOFMANN, Lettere pontificie edite ed inedite intorno ai monasteri del Monte Sinai, "Orientalia Christiana Periodica" 17(1951), σσ.283-303. — Ε. Μ. ΠΑΝΤΕΛΑΚΗΣ, Η ιερά μονή του Σινά, Αθήνα 1939, σσ.51 και 56-58. — Κ. Ι. ΑΜΙΑΝΤΟΣ, Εύντομος ιστορία της ιεράς μονής του Σινά, Θεσσαλονίκη 1953, σσ.34-38. — BORSARI, Creta, 14-15. και 116-121. — Ζ. Η. ΤΣΙΡΠΑΝΗΣ, Ο Ιωάννης Πλουσιαδινός και η σιναϊτική εκκλησία του Χριστού Κεφαλά στο Χάνδακα, "Θησαυρίσματα" 3(1964), σσ.12-17. — FEDALTO, La chiesa latina, σσ.320-321.

(34) Οι σχέσεις της μονής της Πάτμου με την Κρήτη είχαν αρχίσει πολύ παλαιότερα. Για πρώτη φορά ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός (1081-1118) παραχώρησε στη μονή 300 μόδιους σιτάρι από το "ακρόστιχο" της Κρήτης. Ο ίδιος αυτοκράτορας πρόσθεσε αργότερα και 24 νομίσματα επίσης από την Κρήτη. Ακολούθησαν ο Ιωάννης Κομνηνός (1118-1143) και ο Μανουήλ Κομνηνός (1143-1180), που πρόσθεσαν ο πρώτος 200 μόδιους και ο δεύτερος άλλους ²⁰⁰ μοδάς και 24 νομίσματα. Το συνολικό ποσό δηλαδή έφθασε έτσι τους 700 μόδιους σιτάρι και τα 48 νομίσματα. Το 1176 όμως ο Μανουήλ Κομνηνός με νέο χρυσόβουλλο αντικατέστησε το παραπάνω ποσό με 2 λί-

τρεις τρικέφαλα νομίσματα, επειδή δεν υπήρχε αρκετό σιτάρι στην Κρήτη. (Βλ. ΕΡΑ ΒΡΑΝΟΥΣΗ, Πατριακά. Πρόσταξις του αυτοκράτορος Μαουήλ Α΄ Κομνηνού, σ. π., σσ. 78-97).

Το χρυσόβουλλο του 1196, με το οποίο ο Αλέξιος Γ΄ Άγγελος παραχώρησε τη μονή του Στόλου, δημοσιεύεται: Μ. Η., τομ. 6, σσ. 131-132. — ΕΡΑ ΒΡΑΝΟΥΣΗ, Βυζαντινά έγγραφα της μονής της Πάτμου. Α΄ Αυτοκρατορικά, Αθήνα 1980, αρ. 21, σσ. 206-216: Λύσις Αλεξίου Γ΄ του Αγγέλου. Επί δεήσεως του Καθηγουμένου Αρσενίου και των μοναχών της εν Πάτμω μονής.

(35) "Omnes monachi clerici obedientes de Pathinos et ceteri monasterii, qui sunt in tenuta illa, debeant esse sine aliqua querimonia et damno" (T. TH., 2, σ. 213).

(36) Σχετικά με τα προνόμια του μετοχιού της Πάτμου στην Κρήτη μετά το 1211, βλ. ΧΡΥΣΑ ΜΑΤΕΖΟΥ, Τα λατινικά έγγραφα του Πατριακού Αρχείου, "Εύμμεικτα" 2 (1970), σσ. 349-378, όπου δημοσιεύεται και το αντίγραφο του 16ου αιώνα με τα σύνορα της περιουσίας του μετοχιού. Επίσης: BORSARI, Creta, σ. 122.

(37) Senato Hist. reg. 40, 6r : NOIRET, Documents inédits, σσ. 2-3 : THIRIET, Régestes, αρ. 705, σσ. 170-171.

(38) Σχετικά με την υπόθεση αυτή, βλ. FEDALTO, La chiesa latina, σσ. 331-352. — BORSARI, Creta, σσ. 15-16 και 109-115. — Ζ. Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΑΝΗΣ, Νέα στοιχεία σχετικά με την εκκλησιαστική ιστορία της βενετικρατούμενης Κρήτης (13ος-17ος αιώνας). Από ανέκδοτα βενετικά έγγραφα, "Ελληνικά" 20 (1967), σσ. 42-106. — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ανέκδοτη πηγή για την εκκλησιαστική ιστορία της βενετοκρατούμενης Κρήτης, "Κρητικά Χρονικά" 22 (1970), σσ. 79-98.

(39) Η διαχείριση των οικονομικών της Αποστολικής Έδρας είχε ανατεθεί στον *camerarius* και στον *thesaurarius*. Υπό την επίβλεψη του πρώτου δούλευαν οι *collectores* και οι *subcollectores*, οι οποίοι εισέπρατταν τη "δεκάτη" από κάθε διοίκηση. Τη "δεκάτη" κατέβαλλαν οι αρχιεπισκοπές (*arcivescovadi*), οι επισκοπές (*vescovadi*), οι ενορίες (*canonicati*) και τα μοναστήρια. Ο φόρος ανερχόταν στο 1/10 του ετήσιου καθαρού εισοδήματος, το οποίο είχε εκτιμηθεί (*taxatio*) προηγουμένως από ειδικούς απεσταλμένους. Τα χρήματα που εισπράττονταν παραδίνονταν στον Πάπα σε ρευστό χρήμα κατευθείαν ή μέσω τραπεζιτών (βλ. FEDALTO, *La chiesa latina*, σσ. 353-362).

(40) Εκτός από τα παραπάνω, ο αρχιεπίσκοπος κατηγορούσε ακόμη την Πολιτεία ότι ^{όχι μόνο} τον εμπόδιζε να ασκεί τα δικαιώματα που είχε στους κληρικούς, Έλληνες και Λατίνους, της αρχιεπισκοπής και της επισκοπής του Αγ. Νύρου, ^{αλλά} και ότι η Πολιτεία είχε καταλάβει παράνομα ακίνητη περιουσία που ανήκε στην αρχιεπισκοπή και στην παραπάνω επισκοπή. Ειδικότερα, για την απαίτηση του αρχιεπισκόπου σχετικά με τις δικαιοδοσίες του επί των κληρικών, καθορίστηκε τελικά ότι 130 Έλληνες κληρικοί, καθώς και όσοι θα έφθαναν στο νησί από άλλες περιοχές, όχι μόνο θα υπάγονταν σ' αυτόν, αλλά θα εθεωρούντο και βιλλάνοι του (βλ. BORSA-RI, *Creta*, σσ. 110-114. — Ζ. Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΙΑΝΗΣ, Ανέκδοτη πηγή για την εκκλησιαστική ιστορία της βενετοκρατούμενης Κρήτης, "Κρητικά Χρονικά" 22(1970), σσ. 85-88 και 92-93).

(41) βλ. FEDALTO, *La chiesa latina*, σσ. 331-332. Για τις σχέσεις Εκκλησίας και κράτους στην Κρήτη κατά το 14ο αιώνα, βλ. επίσης: G. FEDALTO, *Le Sénat vénitien et les églises chrétiennes de Crète au XIVème siècle*, "Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου" (Ρέθυμνο 1971), том. 2, Αθήνα 1974, σσ. 94-101.

(42) Κατά το 14ο αιώνα περιουσία κατείχαν, εκτός από την αρχιεπισκοπή, και οι παρακάτω επισκοπές: Σητείας, Αρίου, Χερρονήσου, Ιεράπετρας, Μυλοποτάμου, Αρκαδίας, Καλαμώνος, Αγιάς και Κισσάμου. Από τις επισκοπές, όπως και από την αρχιεπισκοπή και τα καθολικά μοναστήρια, η Αποστολική Έδρα εισέπραττε τις "δεκάτες", μέσω των οποίων αποδεικνύεται η ύπαρξη της περιουσίας (για τις "δεκάτες" αυτές και το ύψος τους, βλ. FEDALTO, *La chiesa Latina*, σσ. 353-371). Από άλλη πηγή υπάρχουν πληροφορίες ότι οι επισκοπές και η αρχιεπισκοπή κατέβαλλαν στον Πάπα και το "servitium commune", το οποίο ισοδυναμούσε με το 1/3 των ετήσιων εισοδημάτων. Όλες μαζί οι επισκοπές του νησιού κατέβαλλαν 447 2/3 fiorini, ενώ η αρχιεπισκοπή μόνη της 500 fiorini. Αυτό σημαίνει ότι τα ετήσια εισοδήματα των επισκοπών ανέρχονταν σε 1341 fiorini το χρόνο και της αρχιεπισκοπής σε 1.500 (βλ. BORSARI, *Creta*, σ. 115, σημ. 31 και 32).

(43) Σχετικά με την ίδρυση της εκκλησίας του Αγ. Μάρκου στο Χάνδακα, βλ. FEDALTO, *La chiesa Latina*, σ. 329. Για την περιουσία της ίδιας εκκλησίας στο χωριό Γάζι, βλ. ADC, b. 13, 1r-v — BANDI, αρ. 481, σ. 198. — ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, εγγρ. αρ. 2β, σσ. 531-533.

(44) Η ύπαρξη της περιουσίας της μονής της Παναγίας των Σταυροφόρων καθώς και της εκκλησίας του Αγ. Αντωνίου αποδεικνύεται από τις παραχωρήσεις γης που πραγματοποιούσαν^{τα καθήκοντα ιδρυτικού} (βλ. παρακάτω, σημ. 52, σ. 288).

(45) Το 1223, το μοναστήρι S. Thoma di Torcello κατείχε στην Κρήτη γη "in montagna nigra" (F. CORNELIUS, *Ecclesiae Torcellanae*, Βενετία 1749, τομ. 1, σ. 129. Πρβλ. SCAFFINI, *I primi cento anni*, Παράρτημα, αρ. 18, σ. 15). Το 1345, οι partitores ponentis ανέλαβαν να εξετάσουν τη διαφορά που είχε προκύψει μεταξύ του

επιστάτη της μονής του S.Thoma di Torcello και της μονής της Γέργερης με τον Ιάκωβο Lulino, για την περιοχή Vaudele (ADC, b. 14, 185r). Βλ. επίσης και: FEDALTO, La chiesa latina, σ. 324.

(46) Το 1225 ο επίσκοπος της Σητείας Νάρκος δώρισε στην Ηγουμένη της μονής του S.Marco di Torcello, το μοναστήρι του Αγ. Νικολάου στην Κρήτη κοντά στο ακρωτήριο Salomone (το σημερινό ακρωτήριο Σίδερο του νομού Λασηθίου) (βλ. I. UGHELLI, Italia Sacra, τομ. 5, σ. 1387. Πρβλ. SCAFFINI, I primi cento anni, Παράρτημα, αρ. 26, σ. 20).

(47) Για την περιουσία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, βλ. Ζ. ΤΕΙΡΗΑΝΗΣ, Το κληροδότιμα του καρδινάλιου Βησσαρίωνος για τους φιλενετικούς της βενετοκρατούμενης Κρήτης (1439-17ος αιώνας), Θεσσαλονίκη 1967, σσ. 51-66 και 176-236.

(48) Έκδοση κειμένου: *Sexteriorum Cretensium in militias divisio*. A. d. 1212: T. TH., 2, σσ. 143-145. O Thiriet (La Romanie, σ. 125, σημ. 3) θεωρεί ότι η διαίρεση αυτή των σεξτερίων έγινε το 1209, πριν από την άφιξη των ακρίων, το 1211. Βλ. επίσης: ΕΑΝΘΟΥΔΙΑΔΗΣ, Η ενετοκρατία εν Κρήτη, σσ. 7-11. — BORSARI, Creta, σ. 28.

(49) "... unusquisque miles ex vobis sex partes possideat et quilibet peditum habeat unam partem tantum" (T. TH., 2, σ. 130).

(50) "Debetis habere insulam suprascriptam preter illa, que exceptata sunt, cum omni longitudine et latitudine sua, potestate plena habendi, tenendi, vendendi, donandi, comutandi et imperpetuum possidendi, et quidquid inde vobis placuerit, faciendi, nullo vobis homine contradicente"—"Sciendum tamen est, quod possessiones vestras nec vendere nec alienare debetis,

nisi Venetis, et eis etiam non sine consensu Ducis et maioris partis consilii..." (T.TH., 2, σσ.130-131). Σχετικά με το θέμα της κατοχής των φεούδων από τους αποίκους και τη δυνατότητα εκμετάλλευσής τους, βλ. SANTSCHI, La notion, σσ.93-162.

(51) "Vos autem nobis estis vinculo fidelitatis astricti et salvare, custodire, manutenerere et defendere insulam supra-scriptam contra omnem hominem ad honorem nostrum et successorum nostrorum et Venecie, et sic se debebunt astringere filii vestri vel successores post decessum vestrum infra unum annum, si etatem habuerint" (T.TH., 2, σ. 131).

(52) "Debetis autem, vos milites, videlicet unusquisque ex vobis, et illi, qui possessiones vestras habebunt, ut supra legitur, equum unum de armis et alias duas equitaturas et scutiferos duos (habere). Similiter habere debet unusquisque miles obergum aut panzeriam vel capironem et alia arma, sicut decet; peditum vero quilibet armatus esse debet, sicut convenit" (T.TH., 2, σσ.131-132).

(53) Σχετικά με τη varnicio και τη disvarnicio, βλ. SANTSCHI, La notion, σσ.69-87.

(54) "Postquam vos intraveritis in civitate Candida, usque ad quatuor annos completos nichil nostro comuni debetis persolvere; sed inde in antea mudua Septembris pro uno quoque sexterio de sex sexteriis debetis hic in Veneciis solvere supradicto communi iperperos quingentos salvos in terra, tali quidem ordine, quod unusquisque miles vel pedes teneatur pro sua porcione, sicut sibi evenerit". (T.TH., 2, σ.133). Πρβλ. SANTSCHI, La notion, σσ.87-89.

(55) "Debetis etiam dare fortiam et virtutem Duci, qui pro nobis successoribus nostris erit in civitate Candida, ad iustitias et rationes..." (T.Th., 2, σ. 133). Πρβλ. SANTSCHI, La notion, σσ. 52-58.

(56) "Item omnia estis iureiurando astricti servare bona fide, sine fraude; et hec sacramenta omni quinto anno sine conditione aliqua renovabitis, si inde a Duce vel a suo nuncio fueritis requisiti. Et si ex vobis aliquis vel aliqui ea non omnia observaverint, que supradicta sunt, tota possessio, quam habebit in insula, debet venire in nostro comuni". (T.Th., 2, σσ. 133-134). Πρβλ. SANTSCHI, La notion, σσ. 65-69.

(57) T.Th., 2, σσ. 134-135. Στο έγγραφο αναφέρονται τα ονόματα των milites και pedites ξεχωριστά και το σεξτέριο της Βενετίας από το οποίο προερχόταν καθένας. Όσο για τον προβλεπόμενο θεωρητικά αριθμό των αποίκων, το ίδιο έγγραφο αναφέρει: "qui cum eis simul esse debetis milites centum triginta duo et pedites quadraginta octo" (T.Th., 2, σ. 130). Το γεγονός ότι ο αριθμός 48 των pedites είναι λάθος αποδεικνύεται από τον παρακάτω υπολογισμό: αν από τις 200 καρβαλλαρίες που χωρίστηκε το νησί αφαιρεθούν οι 132, τις οποίες θα παραλάμβαναν οι ισόριθμοι milites, μένουν 68. Οι 68 αυτές καρβαλλαρίες περιλαμβάνουν 408 σερβενταρίες, τις οποίες θα παραλάμβαναν ισόριθμοι επίσης pedites. Ο αριθμός των 408 pedites επιβεβαιώνεται, εξάλλου, και από το έγγραφο του αποικισμού του 1222, σύμφωνα με το οποίο: "...ipsos milites, qui debebant esse centum et triginta duo et dicti pedites, qui esse debebant quadringenti et octo..." (T.Th., 2, σ. 235). Πρβλ. BORSARI, Creta, σ. 29, σημ. 7.

(58) Σε κάθε σεξτέριο ανήκαν οι εξής περιοχές: 1. Canaregio: Εητεία, Ιεράκετρα, Πιραμβέλο και Λασήθι. 2. S.Marco: castello Belvedere και Πεδιάδας. 3. S.Croce: castello Bonifacio, Castel Nuovo και Πυργιώτισσα. 4. Castello: castello Νυλοποτάμου, Άριο και Σίβρυτος. 5. S.Polo: Καλαμώννα, castello Σίβρυτου και Ψυχρό. 6. Dorsoduro: Κουφόρς, Cama, Κίσσαμος και Ορεινά (T.Th., 2, σσ.143-145). Πρβλ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΑΝΗ, Η ενετοκρατία εν Κρήτη, σ.10.— THIRIET, La Romanie, σ.125.

(59) ADC, b.18,19,20 και 21.

(60) Βασικές ενδείξεις για τον εντοπισμό των σεξτερίων παρέχουν όχι μόνο τα χωριά που ανήκουν στο καθένα, αλλά και συγκεκριμένες ή τυχαίες αναφορές των συνόρων τους. Έτσι, υπάρχουν περιγραφές των συνόρων του σεξτερίου Dorsoduro και S.Polo (ADC, b.18,441) και του σεξτερίου Castello και Dorsoduro (ADC, b.18, 443), σύμφωνα με τις οποίες τα τοπωνύμια που αναφέρονται βρίσκονται όλα στην περιοχή του σημερινού νομού Ηρακλείου. Αντίθετα, σύμφωνα με την επίσημη διαίρεση κανένα από τα παραπάνω σεξτέρια δεν βρισκόταν στην περιοχή του ίδιου νομού. Άλλες αναφορές γίνονται τυχαία κατά την περιγραφή συνόρων χωριών, όπως: "...et deinde ferit in viam imperialem que partit sexterium Sancti Marci a sexterio Sancti Pauli" (ADC, b.20,348r), επίσης: "...divisionem sexteriorum Sancti Pauli et Sancti Marci" (ADC, b.20, fasc.2,13v). Τα δύο αυτά σεξτέρια σύμφωνα με την επίσημη διαίρεση δε συνόρευαν. Για συστηματικότερη μελέτη των χωριών και των τοπωνυμίων στα κατάστιχα των φεούδων, θα μπορούσε να καθορίσει επακριβώς τη θέση κάθε σεξτερίου. Παρατηρήσεις για το ίδιο ζήτημα, βλ. ΗΑΡΙΑ ΧΑΙΡΕΤΗ, Τα παλαιότερα κατάστιχα του Αρχαίου του Λούκα της Κρήτης ως ιστορικά πηγαι, "Κρητικά Χρονικά" 21(1969), σσ.505-507.

(61) Έκδοση του εγγράφου του δεύτερου αποικισμού δημοσιεύεται: T. Th., 2, σσ.234-249. Πρβλ. ΣΑΗΘΟΥΔΙΑΝΗΣ, Η ενετοκρατία εν Κρήτη, σσ.35-36.— THIRIET, La Romanie, σ.131.— BORSARI, Creta, σ.40.

(62) Έκδοση του εγγράφου του τρίτου αποικισμού δημοσιεύεται: T. Th., 2, σσ.470-480. Πρβλ. ΣΑΗΘΟΥΔΙΑΝΗΣ, Η ενετοκρατία εν Κρήτη, σσ.43-44.— THIRIET, La Romanie, σ.131.— BORSARI, Creta,

σσ.45-46.Δλ.επίσης τη σχετική μελέτη:Γ.Α.ΣΗΦΑΚΑΣ,Παραχώρησις υπό της ενετικής Συγκλήτου του διαμερίσματος των Χανίων ως φέουδου εις Ενετούς ευγενείς εν έτει 1252,Αθήνα 1940.

(63) Δλ.ADC,b.20(Liber divisionum sexterii S.Pauli in Creta),όπου τα χωριά της περιοχής του σημερινού νομού Λασηθίου κατατάσσονται κάτω από τον τίτλο: τούρμες Μιραμβέλου,Σητείας και Ιεράπετρας.

(64) "De facto laycorum Grecorum tam in personis,quam in nobilibus,sit in providentia Ducis et sui consicilli" (T.TH.,2, σ.132).

(65) Σχετικά με τη δημόσια γη στην Κρήτη και την εκμετάλλευσή της κατά τη βυζαντινή περίοδο,βλ.ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ,Η διανομή των βασιλικών "επισκέψεων".

(66) Το κείμενο της συνθήκης δημοσιεύεται: T.TH.,2,σσ.159-166.Για την επανάσταση,βλ.ΞΑΝΘΟΥΔΙΑΝΗΣ,Η ενετοκρατία εν Κρήτη,σσ.27-32.— THIRIET,La Romanie,σσ.95-96.— BONSARI,Creta,σσ.33-36.

(67) Το κείμενο της συνθήκης δημοσιεύεται: T.TH.,2,σσ.210-213.Πρβλ.ΞΑΝΘΟΥΔΙΑΝΗΣ,Η ενετοκρατία εν Κρήτη,σσ.36-37.— BONSARI,Creta,σσ.37-39.

(68) Το 1349,οι φεουδάρχες ζητούν μεταξύ άλλων με πρεσβεία τους στη Βενετία και το δικαίωμα να συλλαμβάνουν και να τιμωρούν τους βιλλάνους τους.Η απάντηση ήταν αρνητική με το δικαιολογητικό ότι το κράτος θα φρόντιζε για τη σύλληψη και την τιμωρία των ανυπάκουων βιλλάνων.(THIRIET,Assemblées,1,αρ.560,σ.218.— ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ,Régestes,αρ.228.— ΘΕΟΤΟΚΗΣ,Θεσπίσματα,Β₁,σσ.293-297).Το 1336,ο Μαρβίνος Barocci από την

Κρήτη ζήτησε να του επιτραπεί η ελεύθερη άσκηση των δικαιωμάτων του επί των βιλλάνων που είχε μεταφέρει στο νησί από τη Σαντορίνη, εκτός από το δικαίωμα της απονομής δικαιοσύνης, το οποίο, όπως αναφέρει ο ίδιος, ανήκει στο κράτος. (THIRIET, Régestes, αρ. 68, σσ. 36-37. — ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Θεσπίσματα, Β₁, σσ. 169-170).

(69) Τ.ΤΗ., 2, σ. 252. Πρβλ. BORSARI, Creta, σ. 40.

(70) Το έγγραφο της συμφωνίας δημοσιεύεται: SCAFFINI, I primi cento anni, Παράρτημα, αρ. 53, σσ. 35-41. Πρβλ. BORSARI, Creta, σσ. 49-50. — ΞΑΝΘΟΥΔΙΑΝΗΣ, Η ενετοκρατία εν Κρήτη, σσ. 46-48.

(71) Το κείμενο της συνθήκης δημοσιεύεται: Τ.ΤΗ., 3, σσ. 376-390. Τα ονόματα των βιλλάνων αναφέρονται στο κείμενο που δημοσιεύεται: Κ.Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, Η συνθήκη Ενετών-Καλλέργη και οι συνοδευόντες αυτήν κατάλογοι, "Κρητικά Χρονικά" 3(1949), σσ. 262-292. Πρβλ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΑΝΗΣ, Η ενετοκρατία εν Κρήτη, σσ. 55-74. — THIRIET, La Romanie, σσ. 134. — BORSARI, Creta, σσ. 61-64.

(72) Βλ. GERLAND, Das Archiv, σ. 125, άρθρα 27 και 28 (λατινικά), και σ. 131, άρθρα 27-28 (ελληνικά).

(73) Για την πολιτική και οικονομική ιστορία της Βενετίας κατά το 13ο και 14ο αιώνα, βλ. F.C. LANE, Storia di Venezia, τόμ. 1978, όπου και πλούσια βιβλιογραφία, σσ. 531-555. — R. CESSI, Storia della Repubblica di Venezia, 2 τόμοι, Μιλάνο-Βεσσόνη 1944-1946. — G. LUZZATTO, Storia economica di Venezia dall'XI secolo al XVI secolo, Βενετία 1961. — W. HEYD, Histoire du commerce du Levant au Moyen-Âge, 2 τόμοι, Λειψία 1886. Για την ιστορία ειδικότερα της Βενετίας στο Αιγαίο και στον Αλλαδικό χώρο, βλ. THIRIET, La Romanie, σσ. 29-178. — BORSARI, Studi sulle colonie vene-

ziane in Romania nel XIII secolo, Νάπολη 1966.— G.T.DEMIS,
Problemi storici concernenti i rapporti tra Venezia e i suoi
domini diretti e le signorie feudali nelle isole greche, στο:
Venezia e il Levante fino al secolo XV, Φλωρεντία 1973, σσ.219-
236.

(74) Για τα πολιτικά γεγονότα στην Κρήτη κατά το 13ο και
14ο αιώνα, βλ. SCAFFINI, I primi cento anni.— ΓΑΝΘΟΥΑΙΔΗ, Η ε-
νετοκρατία, εν Κρήτη.— THIRIET, La Rouanie.— BORSARI, Creta.
Ειδικότερες μελέτες: F.THIRIET, Sui dissidi sorti tra il Comu-
ne di Venezia e i suoi feudatari di Creta nel Trecento, "Ar-
chivio Storico Italiano" 114(1956), σσ.699-712.— J.JEGERLEHNER,
Der aufstand der Kandiatischen Ritterschaft gegen das Mutter-
land Venedig. 1363-1365, "B.Z." 12(1903), σσ.78-125. Συγκεντρωμένη
βιβλιογραφία των δημοσιευμάτων που αναφέρονται στη βενετοκρατού-
μενη Κρήτη βλ. κείμενο
βλ. Η.Ι.ΝΑΝΟΥΕΑΚΑΣ, Εύστομος επισκόπησις των περί την βενετοκρα-
τουμένην Κρήτην ερευνών, "Κρητικά Χρονικά" 23(1971), σσ.245-308.

B. ΤΟ ΦΕΟΥΔΟ ΚΑΙ Η ΣΥΣΤΑΣΗ ΤΟΥ

1. ΟΙ ΕΔΑΦΙΚΕΣ ΜΟΝΑΔΕΣ

Το φέουδο στη βενετοκρατούμενη Κρήτη το αποτελούσαν τρία βασικά στοιχεία: τα χωριά και οι άνθρωποι που τα κατοικούσαν, μια ορισμένη έκταση γης, που ανήκε στη δικαιοδοσία του κάθε χωριού, και σπίτια ή χέρσα γη για οικοδόμηση σε μια πόλη ή σε ένα κάστρο. Ο φεουδάρχης είχε δικαιώματα κατοχής και εκμετάλλευσης του φεούδου με αντάλλαγμα ορισμένες στρατιωτικές υποχρεώσεις προς το κράτος. Αντίθετα από εκείνον της Δυτικής Ευρώπης, δεν είχε πολιτική (διοικητική ή νομική) δύναμη¹. Τα πολιτικά του δικαιώματα περιορίζονταν στη συμμετοχή του στο Μεγάλο Συμβούλιο ή στο Συμβούλιο των φεουδαρχών, τα οποία συνεργάζονταν με το Δούκα και τους συμβούλους του².

Σαν εδαφικές μονάδες, με βάση τις οποίες γινόταν η εκτίμηση ενός φεούδου, οι Βενετοί χρησιμοποίησαν τους όρους "καβαλλαρία" και "σερβενταρία". Η τελευταία ήταν το 1/6 της καβαλλαρίας, για την έκταση της οποίας δεν σώζεται κανένα συγκεκριμένο στοιχείο. Απουσιάζουν επίσης ενδείξεις σχετικά με το ρόλο που έπαιζε η ποιότητα της γης στην εκτίμηση του φεούδου ως καβαλλαρίας ή σερβενταρίας. Αντίθετα, η κανονικότητα του συστήματος, με βάση το οποίο, χωρίστηκε αρχικά η γη, επιβεβαιώνει την υπόθεση ότι το μόνο κριτήριο στο οποίο βασίστηκε ο χωρισμός αυτός ήταν η έκταση. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουμε και από τη μελέτη των διαφορών που υπήρχαν μεταξύ των εισοδημάτων διαφόρων φεούδων, που τα αποτελούσαν οι ίδιες εδαφικές μονάδες³.

Με βάση τα κατάστιχα και τις κατανομές των φεούδων παρατη-

ρούμε γενικά τα παρακάτω:

Κατά τον αρχικό χωρισμό η γη που ανήκε σε ένα φέουδο ήταν συνήθως συγκεντρωμένη σε μια συγκεκριμένη περιοχή. Σταδιακά όμως, με τις σχέσεις συγγένειας που δημιουργήθηκαν ανάμεσα στους αποίκους, τις κληρονομιές, τις ανταλλαγές, τις δωρεές ή τις πωλήσεις γης, το φέουδο κατέληξε να περιλαμβάνει γη που ήταν διασκορπισμένη σε διάφορα σημεία, πολλές φορές σε μεγάλη απόσταση μεταξύ τους⁴.

Με το σύστημα των εδαφικών μονάδων που δημιούργησε η Βενετία, δεν οριζόταν μόνο η έκταση ενός φεούδου, αλλά και καθοριζόταν η κρατική φορολογία επί των φεουδάρχων, η *varnizio*, η υποχρέωση δηλαδή να διατηρεί κάθε φεουδάρχης, ανάλογα με τις εδαφικές μονάδες που κατείχε, ένα ορισμένο αριθμό και είδος στρατιωτών για την υπεράσπιση του νησιού.

Με το πέρασμα των χρόνων και τη διαφοροποίηση που επήλθε στον αρχικό χωρισμό της γης, το παραπάνω σύστημα κατέληξε να εξυπηρετεί αποκλειστικά την κρατική φορολογία. Είναι χαρακτηριστικό ότι πολλές φορές στις κατανομές φεούδων, που ενδιέφεραν κυρίως τους κληρονόμους φεουδάρχες και όχι τόσο το κράτος, δεν αναφέρονται οι εδαφικές μονάδες.

Στην παραπάνω διαπίστωση καταλήγουμε και από το γεγονός ότι η γη που ανήκει σε μια εδαφική μονάδα δεν είναι απαραίτητα συγκεντρωμένη σε μια περιοχή, όπως συμβαίνει και με τη γη που ανήκει σε ένα ολόκληρο φέουδο⁵. Η κατά τόπους παρουσία ενός προσώπου προστίθεται θεωρητικά για τη δημιουργία μιας εδαφικής μονάδας, με βάση την οποία καθορίζεται η φορολογία, αρκεί οι εδαφικές αυτές μονάδες να βρίσκονται στην ίδια περιοχή στην οποία εκτελείται η *varnizio*. Στην αντίθετη περίπτωση, η φορολογία καθορίζεται ξεχωριστά και η *varnizio* εκτελείται στην πόλη, στην περιοχή της οποίας βρίσκεται κάθε εδαφική μονάδα⁶.

Ο κατακερματισμός των αρχικών φεούδων οδήγησε, από το 14ο

αιώνα, στην εφαρμογή του *capato*, εδαφικής μονάδας πολύ μικρότερης από τις ήδη υπάρχουσες, που διευκόλυνε στην ακριβέστερη εκτίμηση και φορολογία⁷. Έτσι μια *σερβενταρία* ήταν ίση με 24 *capati*, και με τον τρόπο αυτό αποφεύγονταν τα περίπλοκα κλάματα με βάση τις μεγαλύτερες μονάδες της *καβαλλαρίας* και της *σερβενταρίας*, που εφαρμόζονταν στην εκτίμηση ενός *φεούδου*⁸. Με τη νέα αυτή εδαφική μονάδα ήταν δυνατόν επίσης να εκτιμηθεί και ένα σπίτι στην πόλη, που ήταν μέρος κάποιου *φεούδου* και συνεπώς φορολογήσιμο⁹.

Οι μονάδες επιφάνειας

Η μονάδα επιφάνειας για την καλλιεργούμενη γη ήταν, όπως και κατά τη βυζαντινή περίοδο, το "*ζευγάρι*" (*zeugarium-terra unius parii bovium*) ή ακόμη συνηθέστερα το "*βόδι*" (*bovina-terra unius bovis*). Με βάση τις μονάδες αυτές μια επιφάνεια γης χαρακτηριζόταν ακόμη: $1/2$ του βοδιού (*terra dimidii bovis*), $1/3$, $1/4$ κλπ. του βοδιού, 1 *pede* (*terra unius pedis*), ίση με $1/4$ του βοδιού, και 1 *scapetarium* (*terra unius scapetarii*), ίση με $3/4$ του βοδιού.

Το *ζευγάρι* αντιπροσώπευε τη γη που μπορούσε να οργώσει ένα *ζευγάρι* βόδια μέσα σε μια μέρα. Αντίθετα όμως από ό,τι συνέβαινε κατά τη βυζαντινή περίοδο, η μονάδα αυτή δεν είχε σχέση με τη φορολογία των αγροτών και ήταν μικρότερη σε έκταση. Στην Κρήτη το *ζευγάρι* αντιπροσώπευε περίπου 60 *μουζούρια* γης ενώ στο Βυζάντιο 144 *μοδίους*¹⁰.

Το μουζούρι γης (mensura), με το οποίο συνήθως υπολογιζόταν η χέρσα γη, ήταν (σο προς το βυζαντινό μόδιο, δηλαδή 800 περίπου τετραγωνικά μέτρα)¹¹. Για τα αμπέλια, εκτός από το μουζούρι, ήταν σε χρήση και μια άλλη μονάδα, ο "εργάτης" (ονγα), που αντιπροσώπευε την επιφάνεια του αμπελιού που μπορούσε να σκάψει ένας άνθρωπος μέσα σε μια μέρα. Η έκταση της μονάδας αυτής δεν είναι δυνατόν να υπολογιστεί¹².

Για τους κήπους τέλος, όπως και για τα αμπέλια, σε ορισμένες μάλλον σπάνιες περιπτώσεις, που υπήρχε ανάγκη καθορισμού της έκτασης τους, αναφέρονταν οι διαστάσεις μήκους και πλάτους σε "βήματα" (passi) και "πόδια" (pedes)¹³.

2. ΤΟ ΧΩΡΙΟ ΚΑΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΤΟΥ ΕΥΝΟΕΣΗ

Το χωριό (*casale*) στη βενετοκρατούμενη Κρήτη παρέμεινε, όπως και κατά τη βυζαντινή περίοδο, μια αγροτική ενότητα και αποτέλεσε τον πυρήνα του φεούδου¹⁴. Περιελάμβανε τον οικισμό με μια ορισμένη έκταση γης γύρω του και οτιδήποτε άλλο υπήρχε μέσα στα όρια της (διας γης (*casale cum suis habencis et pertinenciis*)¹⁵. Ετον οικισμό κατοικούσαν οι άνθρωποι που ανήκαν στο φέουδο και κατά κανόνα δούλευαν τη γη του.

Η ενότητα του χωριού επικεφαλαιώνεται από τις εξής μαρτυρίες: (1) από τη χρησιμοποίηση των όρων "*corpus casalis*" και "*comunitas*" σε υποθέσεις σχετικές με χωριά¹⁶ (2) από την επιβολή συλλογικών φόρων, όπως της "δεκάτειας", της "πενταμέρειας" και της νομής¹⁷ (3) από τη διατήρηση ορισμένων στοιχείων κοινών κατά το μόρφωμα ενός χωριού μεταξύ δύο ή περισσότερων ιδιοκτη-

τών, όπως είναι τα βοσκοτόπια, τα νερά, οι δρόμοι, η χέρσα γη, οι εκκλησίες ακόμη και ο παπάς¹⁸. (4) από την προτίμηση, κατά την πώληση ή ακόμη και κατά την παραχώρηση γης, σε πρόσωπα που ήταν κάτοικοι του ίδιου χωριού¹⁹.

Δεν είναι βέβαιο, αν διατηρείται κάποια οργάνωση μεταξύ των κατοίκων, όπως την εποχή των βυζαντινών ελεύθερων κοινοτήτων, με σκοπό την επίλυση καθαρά τοπικών υποθέσεων και προβλημάτων. Μαρτυρείται ωστόσο κάποια ιεραρχία με προεξέχοντες τον "πρεσβύτερο" (presbyter) και τον κουράτορα (curator). Ο ρόλος του "πρεσβύτερου" στην κοινότητα, αντίθετα από αυτόν του κουράτορα, δεν είναι γνωστός, αν και είναι πιθανόν ότι πρόκειται για τον ορθόδοξο παπά, ο οποίος κατείχε εξέχουσα θέση στην ιεραρχία του χωριού²⁰.

Ο κουράτορας κάθε χωριού αποτελούσε ένα είδος επιστάτη και εκπροσώπου του φεουδάρχη. Ο τελευταίος εξέλεγε τον κουράτορα μόνιμα ή προσωρινά, μεταξύ των κατοίκων του χωριού, βιλάνων ή ελευθέρων, ή άλλων έμπιστων προσώπων ανεξάρτητα από το χωριό ή το φέουδο²¹. Ο κουράτορας είχε ετήσιο μισθό και στις δικαιοδοσίες του, που αφορούσαν μονάχα ένα χωριό ή ένα ολόκληρο φέουδο, ανήκε η διευθέτηση όλων των πρακτικών υποθέσεων, σχετικών με τους αγρότες, τη γη και το φεουδάρχη, η συλλογή των ετήσιων εισφορών, των ενοικίων και της γαιοπροσόδου από τους αγρότες, καθώς και η παραχώρηση γης στο όνομα του φεουδάρχη²². Πρόκειται στην ουσία για το σύνδεσμο του αγρότη με τον απόντα φεουδάρχη. Ο ίδιος βοηθούσε επίσης τους κρατικούς υπαλλήλους ή ήταν υπεύθυνος για κρατικές υποθέσεις που είχαν σχέση με τα χωριά²³.

Με τη γη κάθε χωριού ασχολούνταν και οι "εκτιμητές" (extimatores), κρατικοί υπάλληλοι που εκλέγονταν για ένα χρόνο από τον καστελλάνο της περιοχής μεταξύ των κατοίκων του χωριού. Για κάθε χωριό, ανάλογα με τον πληθυσμό του, εκλέγονταν ένας ή

δύο,οι οποίοι εκτιμούσαν τις ζημιές που καταγγέλλονταν από τους χωρικούς²⁴.

Τα σπίτια του χωριού ήταν μάλλον συγκεντρωμένα το ένα κοντά στο άλλο,αν και δεν λείπουν μαρτυρίες για σπίτια διασκορπισμένα ανάμεσα στις καλλιέργειες μακριά από τον οικισμό.Μεγαλύτερες ομάδες σπιτιών,κι αυτές μακριά από τον οικισμό,στη δικαιοδοσία του οποίου ανήκαν ,ήταν τα μετόχια²⁵.

Οι φεουδάρχες,τουλάχιστον οι μεγάλοι,ήταν υποχρεωμένοι να κατοικούν μόνιμα στην πόλη,στην περιοχή της οποίας ανήκαν τα φέουδά τους.Για το λόγο αυτό ακριβώς όλα τα φέουδα είχαν και τα ανάλογα σπίτια στην πόλη²⁶.Στην πραγματικότητα όμως από πολύ νωρίς υπήρχε μια μερίδα φεουδαρχών,οι οποίοι δεν κατείχαν σπίτια στο Χάνδακα,παρά τη σχετική διαταγή,και αναγκαστικά κατοικούσαν στο φέουδό τους²⁷.Έτσι,στους κατοίκους των χωριών πρέπει να συμπεριληφθούν μεσαίοι και μικροί γαιοκτήμονες,ο αριθμός των οποίων σταδιακά αυξανόταν,λόγω του κατακερματισμού των αρχικών μεγάλων φεούδων.Όμως,και ο μεγάλος φεουδάρχης,που κατοικούσε μόνιμα στην πόλη,διατηρούσε παράλληλα σε κάποιο από τα χωριά του και ένα πύργο με τις απαραίτητες αποθήκες (granieri) και τους ξενώνες (alberghi)²⁸.

Το μεγαλύτερο ποσοστό των κατοίκων των χωριών ήταν Έλληνες.Οι Λατίνοι,Βενετοί και άλλοι,αρχικά ελάχιστα,αυξανόταν με την πάροδο του χρόνου²⁹.Ο διαχωρισμός πάλι μεταξύ Ελλήνων και Λατίνων άρχισε να αμβλύνεται σταδιακά και κατέληξε να εντοπίζεται στη διαφορά του δόγματος και λιγότερο ίσως της γλώσσας,που αλλοιώνεται πρώτη από όλα τα εθνικά στοιχεία.Μοναδικό κριτήριο για τον παραπάνω διαχωρισμό στις πηγές αποτελούν τα ονόματα και τα επίθετα,τα οποία όμως δεν είναι βέβαιο ότι ανταποκρίνονται πάντα σε μια δογματική ή γλωσσική πραγματικότητα.Ήδη από το 13ο αι.οι μικτοί γάμοι,παρά την απαγόρευσή τους,γίνονταν όλο και πιο συνηθισμένοι και τα πρόσωπα που προέρχονταν από αυτούς δεν εί-

ναι εύκολο να ενταχθούν σε συγκεκριμένες κατά θρησκεία ή γλώσσα μακροβίτες. Οπωσδήποτε όμως τα ονόματα παραμένουν δηλωτικά της αρχικής διεξόδου της λατίνων και στην ύπαιθρο, όχι μόνο σαν γαιοκτημόνων αλλά και σαν καλλιεργητών. Και κατά τη διάρκεια ολόκληρου του 14ου αιώνα το λατινικό στοιχείο παρέμεινε πολυάριθμο στα αστικά κέντρα, σε χωριά γύρω από τις πόλεις ή σε περιοχές της υπαίθρου πολύ εύφορες και πλούσιες, προς τις οποίες ήταν φυσικό να στραφούν οι πρόγονοί τους όταν έφθασαν στο νησί.

Η οικονομία του νησιού ήταν αποκλειστικά αγροτική. Οι λίγοι σχετικά τεχνίτες που υπήρχαν ασκούσαν την τέχνη τους παράλληλα με τη γεωργία ή την κτηνοτροφία. Ευχρότερα απαντώνται οι σιδηρουργοί, οι ξυλουργοί και οι πεταλωτές, επαγγελματίες απαραίτητοι και στα πλαίσια της αγροτικής οικονομίας του χωριού³⁰.

Οι αγρότες, που αποτελούσαν το σύνολο σχεδόν των κατοίκων του χωριού, διακρίνονταν σε "ελεύθερους" και σε βιλλάνους, και οι δύο οικονομικά εξαρτημένοι από τους γαιοκτήμονες. Οι βιλλάνοι, ανάλογα με τον ιδιοκτήτη τους, διακρίνονταν σε βιλλάνους του κράτους, της εκκλησίας ή των ιδιωτών. Μεταξύ τους δεν υπήρχε διαφορά σε κανένα τομέα. Συγκεκριμένα ποσοστά ανάμεσα στις δύο κατηγορίες, των "ελευθέρων" δηλαδή και των βιλλάνων, δεν είναι δυνατόν να καθοριστούν. Το μεγαλύτερο όμως ποσοστό πρέπει να ήταν βιλλάνοι, παρόλο που και οι ελεύθεροι δεν ήταν ασήμαντο ποσοτικά στοιχείο³¹.

Δημογραφικά στοιχεία για την Κρήτη του 13ου και 14ου αιώνα απουσιάζουν. Τα χωριά κατά τον 14ο αιώνα υπολογίζονται περίπου σε 1.100³². Το μέγεθός τους είναι αδύνατον να υπολογιστεί, γιατί δεν υπάρχουν τα απαραίτητα στοιχεία, πρέπει όμως να ήταν σχετικά μικρά. Οι καταγραφές αγροτών που σώζονται, ανάλογα με τον σκοπό ^{για τον οποίο} διενεργούνταν, αφορούν είτε κάποιο φέουδο, οπότε δεν καθορίζεται το χωριό ή τα χωριά στα οποία αυτοί

κατοικούν, είτε αποκλειστικά μόνο βιλλάνους και μάλιστα τους άρρενες που ενδιέφεραν τους γαιοκτήμονες. Έτσι, δεν είναι εύκολο να υπολογιστεί ούτε ^{μην} κατά προσέγγιση ο πληθυσμός των χωριών.

Μεταξύ των βιλλάνων ενός φεούδου ή ενός χωριού σπανιότατα καταγράφονται οι γυναίκες, αντίθετα από ότι συμβαίνει με τους ελεύθερους. Στο χωριό Γάλιπε, για παράδειγμα, το 1413, από τις 15 εστίες ελευθέρων, οι 10 αντιπροσωπεύονται από γυναίκες, ενώ από τις 45 εστίες βιλλάνων, μία μόνο αντιπροσωπεύεται από γυναίκα³³. Κατ' αναλογία, στο χωριό Ράφτης, το 1414, μεταξύ των 44 ελευθέρων υπάρχουν 10 γυναίκες και μεταξύ των 12 βιλλάνων καμία³⁴.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό ^{άκρικεία} του χωριού είναι η παρουσία μεγάλων οικογενειών, κυρίως μεταξύ των βιλλάνων και λιγότερο μεταξύ των ελευθέρων. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι βιλλάνοι δεν είχαν το δικαίωμα μετακίνησης από τη γη τους και το χωριό που κατοικούσαν. Έτσι, 45 εστίες βιλλάνων του χωριού Γάλιπε, το 1413, κατανέμονται ανάμεσα σε 13 οικογένειες, από τις οποίες μία περιλαμβάνει 9 εστίες, δύο περιλαμβάνουν από 7 εστίες η καθεμία, άλλες δύο από 4 εστίες και οι υπόλοιπες 8 από μία ως δύο εστίες (το 38,5 % δηλαδή των οικογενειών περιλαμβάνει το 69 % των εστιών)³⁵. Το 1414, στο χωριό Ράφτης από τις 12 εστίες βιλλάνων, οι 8 ανήκουν σε μία οικογένεια, ενώ αντίθετα, 44 εστίες ελευθέρων ανήκουν σε 29 οικογένειες³⁶. Πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι με το θεσμό της απελευθέρωσης (francatio) των βιλλάνων μέλη της ίδιας οικογένειας ανήκαν και σε ελεύθερους και σε βιλλάνους³⁷.

α. Οι βιλλάνοι

Οι βιλλάνοι, ανάλογα με τον ιδιοκτήτη τους, διακρίνονταν στους βιλλάνους των ιδιωτών, της Εκκλησίας και του κράτους, οι διαφορές μεταξύ των οποίων ήταν ανύπαρκτες³⁸. Οι βιλλάνοι του κράτους ήταν λιγότεροι στο εσωτερικό του νησιού, ενώ αντίθετα αποτελούσαν το κυρίαρχο στοιχείο στα δημόσια χωριά της Paracandida³⁹. Προέρχονταν από τους "άγραφους" και τους "ξένους". Περιήλθαν ωστόσο στη δικαιοδοσία του κράτους και όλοι οι βιλλάνοι, οι οποίοι κατοικούσαν στα χωριά που πέρασαν στο δημόσιο, ανεξάρτητα από το πού ανήκαν μέχρι την κατάκτηση. Οι περισσότεροι από τους βιλλάνους αυτούς ήταν τυπικά εξαρτημένοι από το κράτος, με το οποίο τους συνέδεε μόνο το villanazίο, ο ετήσιος φόρος που ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν σ' αυτό⁴⁰. Στην ουσία ήταν εξαρτημένοι από τον εκάστοτε φεουδάρχη, ο οποίος νοίκιαζε τη δημόσια γη και τα χωριά. Ο τελευταίος με εξαίρεση το villanazίο ασκούσε όλα τα δικαιώματα που θεωρητικά ανήκαν στο κράτος επί των βιλλάνων, οι υποχρεώσεις των οποίων ήταν ίδιες με αυτές των υπολοίπων⁴¹. Ένα μικρό μόνο μέρος από τους δημόσιους βιλλάνους ήταν άμεσα εξαρτημένο από το κράτος και κατέβαλλε όλες τις εισφορές απευθείας σ' αυτό⁴². Ξεζαιτίας της αλλαγής των φεουδαρχών, η θέση των βιλλάνων του κράτους ήταν αβέβαιη, με ίδιες κάθε φορά πιθανότητες βελτίωσης ή επιδείνωσης της.

Οι βιλλάνοι των ιδιωτών χωρίζονταν σε δύο υποκατηγορίες, στους βιλλάνους των φεούδων (villani jure millicie) και στους βιλλάνους των φεουδαρχών (villani extra feudum)⁴³. Οι πρώτοι ήταν δεμένοι με τη γη, όπου δούλευαν και ^{έστω} ήταν εγκατεστημένοι, και είχαν περιέλθει στη δικαιοδοσία του φεουδάρχη, όταν του ^{είχε} παραχωρηθεί η γη αυτή. Ο φεουδάρχης είχε όλα τα δικαιώματα επάνω τους εκτός από αυτό της μετακίνησης από τη γη τους, πράξη που απαγορευόταν επίσημα⁴⁴. Ο ίδιος τους νοίκιαζε ή τους πουλούσε

μαζί όμως με τη γη τους, παραχωρούσε δηλαδή ουσιαστικά στην περίπτωση αυτή τα εισοδήματα μόνο που προέρχονταν από το βιλλάνο. Αντίθετα, οι βιλλάνοι των φεουδαρχών δεν ήταν δεμένοι με συγκεκριμένη γη και είχαν περιέλθει οι περισσότεροι στην προσωπική δικαιοδοσία του φεουδάρχη με δωρεά ή άλλου είδους παραχώρηση, γεγονός που του έδινε το δικαίωμα να τους εκμεταλλευτεί, δηλαδή να τους νοικιάσει, πουλήσει, δωρίσει ή ανταλλάξει, όπως και όταν ήθελε⁴⁵. Η έντονη προσωπική εξάρτηση των βιλλάνων της κατηγορίας αυτής από τον ίδιο το φεουδάρχη ερμηνεύεται εν μέρει από το γεγονός ότι προέρχονταν από τους "άγραφους", όπως επισημάνθηκε στην αρχή, και ίσως ακόμη από τους απελευθέρους δούλους. Η θέση των βιλλάνων αυτών ήταν η χειρότερη.

Το καθεστώς των βιλλάνων ήταν κληρονομικό. Τα παιδιά ακολουθούσαν την ιδιότητα του πατέρα είτε προέρχονταν από νόμιμη σχέση είτε όχι. Σε θέματα δικαιοσύνης οι βιλλάνοι ήταν εξαρτημένοι από το κράτος. Ο φεουδάρχης δεν είχε κανένα ανάλογο δικαίωμα και για οποιαδήποτε υπόθεση ήταν υποχρεωμένος να προστρέξει, όπως και κάθε άλλο πρόσωπο, στο δικαστήριο (*iudices proprio*), αν η υπόθεση αφορούσε γη, ή στον καστελλάνο της περιοχής για άλλες διάφορες υποθέσεις⁴⁶. Ο καστελλάνος ήταν ο μόνος που είχε το δικαίωμα να συλλαμβάνει τους βιλλάνους για κάποιο αδίκημα και να τους παραδίδει στις Αρχές⁴⁷. Περιορισμοί όμως έσχαν ακόμη και για τα παραπάνω σώματα. Οι δικαστές, για παράδειγμα, δεν μπορούσαν να προχωρήσουν σε κατανομή της περιουσίας των βιλλάνων ή σε κάποια άλλη ενέργεια, χωρίς την άδεια του κυρίου τους⁴⁸. Ο καστελλάνος δεν είχε το δικαίωμα να κατάρχει τα βόδια των βιλλάνων για οποιοδήποτε αδίκημα από την 1η Νοεμβρίου μέχρι και το τέλος Ιανουαρίου, κατά τη διάρκεια δηλαδή της καλλιεργητικής περιόδου. Με τον τρόπο αυτό αποφεύγονταν οι αυθαίρετες επεμβάσεις φεουδαρχών και κρατικών οργάνων και το κράτος προστάτευε εν μέρει τους βιλλάνους.

Στις οικονομικές τους δραστηριότητες, αντίθετα, οι βιλλάνοι ήταν εξαρτημένοι από τον κύριό τους, η συγκατάθεση του οποίου ήταν απαραίτητη για τη σύναψη οποιουδήποτε είδους συμβολαίου, αγοραπωλησίας, ενοικίασης ή δανείου⁴⁹. Για το λόγο αυτό κάθε πρόσωπο που ερχόταν σε συναλλαγή με βιλλάνο όφειλε να γνωρίζει την κοινωνική θέση του τελευταίου και αν αυτός είχε την απαραίτητη άδεια από τον κύριό του, έτσι ώστε αργότερα να μη δημιουργούνται προβλήματα⁵⁰.

Εξαιτίας του κληρονομικού καθεστώτος των βιλλάνων, ήταν επίσης απαραίτητη η ενημέρωση και η συγκατάθεση του φεουδάρχη για τη σύναψη γάμου του ίδιου του βιλλάνου ή των κληρονόμων του, ιδιαίτερα όταν το δεύτερο πρόσωπο ανήκε σε άλλο ιδιοκτήτη, γεγονός που ήταν δυνατόν να προκαλέσει προβλήματα κατοχής⁵¹.

β. Οι ελεύθεροι (franchi)

Οι ελεύθεροι από θεσμική άποψη αγρότες ήταν απόγονοι των βυζαντινών μικρών ανεξάρτητων ιδιοκτητών, καθώς και οι απελευθερωμένοι βιλλάνοι. Στην κατηγορία αυτή ανήκαν πρόσωπα ελεύθερα, οικονομικά όμως εξαρτημένα από τους φεουδάρχες. Η γη των μικρών ανεξάρτητων ιδιοκτητών, που είχαν απομείνει στην Κρήτη πριν^{από} την βενετική κατάκτηση, πέρασε στα χέρια των νέων βενετών γαιοκτημόνων, παρόλο που οι πρώην ιδιοκτήτες της συνέχισαν να τη δουλεύουν.

Στη βενετοκρατούμενη Κρήτη η θέση του βιλλάνου ήταν πολύ πιο αυστηρά καθορισμένη από την αντίστοιχη του παροίκου στη βυζαντινή Αυτοκρατορία. Ο τελευταίος θεωρείτο πρόσωπο ελεύθερο, η εξάρτηση όμως της γης, την οποία δούλευε, από το γαιοκτήμονα τον ανάγκαζε να αναλαμβάνει ορισμένες υποχρεώσεις απέναντί^{στον} αντίθετα, στις βενετοκρατούμενες και λατινοκρατούμενες περιοχές ο βιλλάνος παρουσίαζε ομοιότητες με εκείνον της δυτικής Ευρώπης, η ε-

ξάρτηση του οποίου ήταν προσωπική, και κατά συνέπεια μπορούσε με νομική πράξη να αποδευτελει από αυτήν⁵².

Η απελευθέρωση (*francatio*) ήταν επίσημη πράξη και, στην περίπτωση ακόμη που αφορούσε βιλλάνο φεουδάρχη, ήταν απαραίτητη η έγκρισή της από τις δημόσιες αρχές και η διαγραφή στη συνέχεια του ονόματος του βιλλάνου από τα κατάστιχα⁵³. Οι απελευθέρωτοι ήταν υποχρεωμένοι να κατοικούν εκεί, όπου τους όριζαν οι Αρχές, συνήθως σε περιοχές του δημόσιου, διαφορετικά έχαναν την ελευθερία τους⁵⁴. Τις απελευθερώσεις διενεργούσε ή ενέκρινε ο ίδιος ο δούκας Κρήτης και το Συμβούλιό του⁵⁵.

Κατά το 13ο αιώνα οι επαναστάσεις αποτελούσαν τη βασική ευκαιρία για τους βιλλάνους να επιτύχουν την απελευθέρωσή τους κατά την τελική συμφωνία μεταξύ επαναστατών και Βενετίας⁵⁶. Η ελευθερία παρείχτο επίσης στους δημόσιους βιλλάνους, και ιδιαίτερα σε όσους δεν ήταν δεμένοι με συγκεκριμένο φέουδο, και για άλλους λόγους, όπως η πίστη και η παροχή υπηρεσιών προς το κράτος⁵⁷, η συμμετοχή στις προσπάθειες για ενίσχυση του αγροτικού πληθυσμού ορισμένων περιοχών⁵⁸, η υπηρεσία στις κρατικές γαλέρες (*franchitas per marinariam* ή *pro marinariis*)⁵⁹ και η άσκηση του επαγγέλματος του νοταρίου⁶⁰.

Οι φεουδάρχες απελευθέρωναν τους δικούς τους βιλλάνους έναντι παροχής υπηρεσιών ή συνθηθέστερα για διάφορους προσωπικούς λόγους⁶¹.

Η απελευθέρωση ήταν συνήθως μόνιμη και ίσχυε και για τους απογόνους του απελευθερωμένου. Ήταν δυνατόν όμως, ανάλογα με τον τρόπο που είχε παραχωρηθεί, να ανακληθεί είτε λόγω συμμετοχής τους σε επανάσταση ή λόγω ανυπακοής προς τις Αρχές⁶².

Η *carta franchitatis*, με βάση την οποία ο βιλλάνος εθεωρείτο ελεύθερος, έπρεπε να ανανεώνεται από καιρό σε καιρό, γιατί κυκλοφορούσαν πολλές πλαστές⁶³. Την *carta* αυτή χρησιμοποιούσαν

ο βιλλάνος και οι απόγονοί του, οποιαδήποτε στιγμή κινδύνευαν να χάσουν τη θέση που είχαν αποκτήσει, ιδιαίτερα στην περίπτωση που τους διεκδικούσε κάποιος ως βιλλάνους του⁶⁴.

Η απελευθέρωση ήταν δυνατόν να παρασχεθεί δωρεάν, όπως συνηθιζόταν αρχικά, ή μετά από αποζημίωση. Στη δεύτερη περίπτωση ο βιλλάνος κατέβαλλε στον κύριό του ένα χρηματικό ποσό, αν φυσικά η απελευθέρωσή του εγκρινόταν από το κράτος. Με αποζημίωση συνήθως απελευθερώνονταν και οι δούλοι⁶⁵.

Για το βιλλάνο η απελευθέρωσή του δε σήμαινε απαραίτητα και βελτίωση της θέσης του. Αυτό που αποκτούσε θεωρητικά ήταν η ελευθερία μετακίνησης και δράσης που δεν είχε όσο ήταν βιλλάνος. Είχε τη δυνατότητα δηλαδή να υπογράψει οποιοδήποτε συμβόλαιο, να έλθει σε εμπορικές συναλλαγές χωρίς την άδεια του φεουδάρχη ή να εγκαταλείψει το μέρος που κατοικούσε, ^{μόνο} όμως αν δεν είχε ήδη αναλάβει ορισμένες άλλες υποχρεώσεις που θα τον ανάγκαζαν να παραμείνει στο ίδιο μέρος. Στην περίπτωση αυτή συνέχιζε να είναι εξαρτημένος από τον ίδιο φεουδάρχη, έχοντας δηλαδή κατά συνέπεια τις ίδιες με τους βιλλάνους οικονομικές υποχρεώσεις.

Τα τρία παρακάτω παραδείγματα παρέχουν μια εικόνα των τρόπων, με τους οποίους ένας βιλλάνος μπορούσε να απαλλαγεί από οικονομική και προσωπική εξάρτηση. Και στις τρεις περιπτώσεις πρόκειται για απλά συμφωνητικά μεταξύ των ενδιαφερομένων προσώπων, του φεουδάρχη δηλαδή και του βιλλάνου.

Το 1367, ο φεουδάρχης Αλέξιος Καφάτος, κάτοικος του χωριού Βενί της τούρμας Μυλοποτάμου, απελευθέρωσε για λόγους συναισθηματικούς τον Αντώνιο Μουρταρά, βιλλάνο άγραφο και extra feudum, που είχε κληρονομήσει από τον πατέρα του. Σύμφωνα με τη συμβολαιογραφική πράξη, ο φεουδάρχης καθιστούσε τον ίδιο και τους απογόνους του ελεύθερους από οποιοδήποτε δεσμό εξάρτησης (vinculo servitutis). Για την απελευθέρωσή του ο βιλλάνος ό-

φειλε να καταβάλει το ποσό των 40 υπερπύρων.Επειδή όμως δεν ήταν βέβαιο σε κάθε περίπτωση ότι η απελευθέρωση θα εγκρινόταν από τις Αρχές,το συμβόλαιο περιείχε και τον όρο ότι, αν δεν δινόταν η έγκριση, ο βιλλάνος θα παρέμενε στο ίδιο καθεστώς και ο φεουδάρχης έπρεπε να του επιστρέφει τα υπέρπυρα που είχε λάβει⁶⁶.

Στο ίδιο συμφωνητικό όχι μόνο εκτίθενται αναλυτικά οι λόγοι απελευθέρωσης του βιλλάνου,αλλά και η μελλοντική του θέση. Στο εξής αυτός και οι απόγονοί του θεωρούνταν ελεύθεροι και αποκτούσαν το δικαίωμα δράσης σύμφωνα με τη γνώμη και τη θέλησή τους.Παρόλο που δε γίνεται λόγος για τυχόν οικονομικές υποχρεώσεις του βιλλάνου,αν συνέχιζε να ζει και να εργάζεται στο ίδιο φέουδο,παρέμενε πάντα ένας δεσμός ανάμεσα στον ίδιο και τον παλιό κύριό του,ο οποίος ήταν υποχρεωμένος να υπερασπίζεται το βιλλάνο "με καλή θέληση",οποιαδήποτε στιγμή κινδύνευε να χάσει την ελευθερία του.

Με άλλη πράξη,το 1327,ο φεουδάρχης Ματθαίος Taliapetra,κάτοικος του χωριού Αξός,απελευθέρωσε το βιλλάνο του Γιάννη Παπαδόπουλο,κάτοικο Δαμάστας,για το διάστημα όμως μόνο των 5 προσεχών χρόνων.Στην πράξη αυτή διασαφηνίζονται περισσότερο οι υποχρεώσεις,από τις οποίες απαλλάσσεται ο βιλλάνος,και τα δικαιώματα που αποκτά.Ο φεουδάρχης τον καθιστούσε ελεύθερο και τον απάλλασσε από κάθε δασμό,τέλος,αγγαρεία,γαιοπρόσοδο,κανίσκια,πενταμέρεια και από οποιαδήποτε άλλη υποχρέωση,που απέρρεε από την κοινωνική του θέση.Με την ευκαιρία της περιορισμένου χρόνου ελευθερίας ο βιλλάνος κατέβαλε στο φεουδάρχη 30 υπ. για 10 χρόνια.Μετά το τέλος των 5 χρόνων ο ίδιος και οι απόγονοί του θα θεωρούνταν πάλι βιλλάνοι,όπως και πριν⁶⁷.

Στην περίπτωση αυτή πρόκειται μάλλον για προσωρινή εξαγορά των οικονομικών υποχρεώσεων του βιλλάνου από το φεουδάρχη, σύμφωνα με την οποία απαλλασσόταν από κάθε είδους οικονομική

ή προσωπική εξάρτηση. Απαλλασσόταν συνεπώς από όλες τις υποχρεώσεις ενός αγρότη που ζούσε και εργαζόταν στο φέουδο, καθώς και από οποιαδήποτε άλλη ανελευθερία εξαιτίας της θέσης του. Απόκτοσε δηλαδή τη δυνατότητα να φύγει και να κατοικήσει όπου επιθυμούσε, πάντα όμως μέσα στην Κρήτη. Αποκτούσε επίσης το δικαίωμα να διαχειρίζεται την προσωπική του περιουσία και να διευθετεί τις οικογενειακές του υποθέσεις, στην συγκεκριμένη περίπτωση τους γάμους των παιδιών του, όπως έκρινε ο ίδιος. Σε περίπτωση θανάτου του μέσα στο παραπάνω χρονικό διάστημα, ο φεουδάρχης δεν είχε κανένα δικαίωμα στα παιδιά του ή στην περιουσία του.

Το 1319 τέλος, τα αδέρφια Αλέξιος και Λέος Καφάτος, κάτοικοι του χωριού Βενί, απάλλαζαν για 58 χρόνια το βιλλάνο τους Δημήτριο, γιο του Μιχάλη Κατοδόστομο και κάτοικο του ίδιου χωριού, από την καταβολή των δασμών και της δεκατείας καθώς και από οποιαδήποτε άλλη απαίτησή τους. Ο βιλλάνος εθεωρείτο ελεύθερος και είχε το δικαίωμα δράσης σύμφωνα με τη θέλησή του. Όφειλε όμως να κατοικεί με την οικογένειά του στο ίδιο χωριό και να καταβάλλει κάθε χρόνο στον παλιό κύριό του ενοίκιο, αγγαρείες και κανίσκια, όπως ακριβώς κατέβαλλαν και οι άλλοι ελεύθεροι του χωριού⁶⁸.

Καθεμιά από τις παραπάνω τρεις περιπτώσεις παρουσιάζεται διαφορετική. Η πρώτη αφορά μόνιμη απελευθέρωση του βιλλάνου και των απογόνων του, η δεύτερη προσωρινή αλλά πλήρη απελευθέρωση και η τρίτη προσωρινή και μερική απελευθέρωση. Στην πρώτη περίπτωση ο βιλλάνος απαλλάχτηκε από την προσωπική εξάρτηση του φεουδάρχη, στη δεύτερη από την προσωπική αλλά και οικονομική, αφού εξαγόρασε τις υποχρεώσεις των χρόνων που θα ήταν ελεύθερος, και στην τρίτη απαλλάχτηκε χαριστικά (*damus et donamus*) από την προσωπική εξάρτηση και εν μέρει από την οικονομική. Ο τελευταίος όμως συνέχιζε, όπως έκαναν όλοι οι βιλλάνοι και

ελεύθεροι που κατείχαν γη στο χωριό, να καταβάλλει τη γαιοπρόσοδο, τα κανίσκια και τις αγγαρείες, υποχρεώσεις που απέρρεαν από το γεγονός ότι θα εξακολουθούσε να εκμεταλλεύεται τη γη του φεουδάρχη. Το ίδιο εξάλλου θα έκαναν και οι βιλλάνοι των δύο πρώτων περιπτώσεων, αν θα συνέχιζαν να κατοικούν στο ίδιο χωριό και να δουλεύουν γη του ίδιου φεουδάρχη. Με την απελευθέρωση λοιπόν ο βιλλάνος γινόταν θεσμικά ελεύθερος, απαλλασσόταν από συγκεκριμένους δεσμούς προσωπικής εξάρτησης, το καθεστώς όμως των υποχρεώσεων για τη γη που δούλευε παρέμενε το ίδιο.

Ο θεσμός της απελευθέρωσης βιλλάνων και δούλων ήταν αρκετά διαδεδομένος στην Κρήτη, ιδιαίτερα τον πρώτο αιώνα της κατακτησης⁶⁹. Από τις αρχές όμως του 14ου αιώνα και έπειτα το κράτος δεν ευνοούσε τις απελευθερώσεις, ιδιαίτερα των δημοσίων βιλλάνων, γιατί είχαν σαν αποτέλεσμα μείωση των εισοδημάτων του. Αυστηρότητα επίσης έδειχνε και στις απελευθερώσεις βιλλάνων των ιδιωτών, τις οποίες πολλές φορές δεν ενέκρινε.⁷⁰ Στις αρχές μάλιστα του 15ου αιώνα ανάγκαζε τους φεουδάρχες να απελευθερώνουν τους βιλλάνους τους προσωρινά και σε περίπτωση που το φέουδο, στο οποίο αφήκαν, επέστρεφε στο κράτος, οι απελευθερωμένοι θεωρούνταν και πάλι βιλλάνοι⁷¹.

γ. Οι "Άγραφοι και οι "Ξένοι" (forenses)

Ιδιαίτερη κατηγορία αγροτών, το καθεστώς των οποίων όμως ήταν στην ουσία μεταβατικό, αποτελούσαν οι άγραφοι και οι βιλλάνοι forenses ή forinseci, οι βυζαντινοί "ανεπίγνωστοι τω δημοσίω" και "ξένοι" αντίστοιχα⁷².

Οι άγραφοι ήταν αγρότες-βιλλάνοι χωρίς ιδιοκτήτη και προσωρινά ελεύθεροι από κάθε εξάρτηση. Προέρχονταν είτε από βιλλάνους που είχαν εγκαταλείψει το φέουδο, όπου ζούσαν, και ^{οι οποίοι} δεν εί-

χαν αναζητηθεί είτε από τους μετανάστες που έρχονταν να εγκατασταθούν στο νησί.Τους άγραφους ενίσχυαν επίσης,όπως πιστεύεται,και οι απελεύθεροι δούλοι μέχρι την ένταξή τους σε κάποιο ιδιωτικό φέουδο ή την καταγραφή τους στα κατάστιχα ως βιλλάνων του κράτους⁷³.

Η εγκατάλειψη της γης ήταν φαινόμενο αρκετά συνηθισμένο και σφειλόταν κυρίως στην κοινωνική και οικονομική καταπίεση αλλά και σε άλλους λόγους,όπως και επαναστάσεις και και επιδημίες.Ο βιλλάνος που εγκατέλειπε τη γη του όχι μόνο δεν θεωρείτο ελεύθερος,αλλά ούτε και άγραφος.Ο ιδιοκτήτης του συνέγιζε να έχει δικαιώματα επάνω του,τον αναζητούσε και,αν τον έβρισκε,τον επανέφερε στο παλιό του φέουδο.Αν είχε καταφύγει και εργαζόταν σε άλλο φεουδάρχη,ο τελευταίος όφειλε να καταβάλει στον πραγματικό ιδιοκτήτη τα εισοδήματα που είχε χάσει κατά την απουσία του βιλλάνου και τα οποία καρπωνόταν ο ίδιος⁷⁴.Αν αντίθετα είχε καταφύγει αλλού,όπου ζούσε ανεξάρτητος,και δεν είχε χρήματα για να αποζημιώσει τον κύριό του,ο τελευταίος,αν ήθελε,μπορούσε να ζητήσει από τις Αρχές τη φυλάκισή του⁷⁵.Επειδή όμως οι διεκδικήσεις βιλλάνων ήταν φαινόμενο συνηθισμένο,όχι μόνο μεταξύ των φεουδαρχών αλλά και μεταξύ του κράτους και των φεουδαρχών,μετά την ανακάλυψη κάποιου φυγάδα ακολουθούσε δίκη,κατά την οποία ο φεουδάρχης,στον οποίο ανήκε και ^{ο οικεία} γτον διεκδικούσε,όφειλε να αποδείξει με μάρτυρες ότι ο βιλλάνος ήταν πράγματι δικός του⁷⁶.

Για την αποφυγή των δραπετεύσεων των βιλλάνων και της εγκατάλειψης της γης,το κράτος και οι φεουδάρχες ασκούσαν αυστηρό έλεγχο στη μετακίνησή τους.Παρά τα μέτρα όμως οι περιπτώσεις φυγής προς τις πόλεις ή άλλα φέουδα,όπου ^{οι άρρατοι νε έρουν} ηλιθιζαν ίσως καλύτερη τύχη,ήταν πολλές.Για το λόγο αυτό απαγορευόταν αυστηρά να δεχτεί κάποιος φεουδάρχης στο φέουδό του βιλλάνο-φυγάδα.Αν ο τελευταίος κατέφευγε σ'αυτόν,ο φεουδάρχης όφειλε να τον παραδώσει

στον κύριό του⁷⁷. Αν αντίθετα ο βιλλάνος γινόταν δεκτός από το φεουδάρχη και κατόρθωνε να ζήσει στο φέουδό του για 30 συνεχή χρόνια, τότε αυτόματα του ανήκε, ενώ ο προηγούμενος κύριός του έχανε όσα δικαιώματα είχε επάνω του. Σε περίπτωση που μέσα στο διάστημα των 30 χρόνων τον ανακάλυπταν, τότε ο βιλλάνος ήταν υποχρεωμένος να επιστρέψει στο παλιό φέουδο⁷⁸.

Το κράτος είχε τον έλεγχο τόσο των αγράφων, οι οποίοι ήταν ιδιαίτερα πολυάριθμοι στον καιρό της κατάκτησης της Κρήτης, όπως και μετά από επαναστάσεις, όσο και των "ξένων", που έφθαναν στο νησί ως πρόσφυγες από βυζαντινές περιοχές που καταλάμβαναν οι Τούρκοι ή ως μετανάστες από γειτονικές βενετοκρατούμενες ή λατινοκρατούμενες περιοχές, όπως οι Κυκλάδες και η Πελοπόννησος. Όλοι οι "ξένοι" θεωρούνταν αυτόματα βιλλάνοι του κράτους και μάλιστα άγραφοι, εκτός αν κάποιος από αυτούς είχε βέβαιες αποδείξεις ότι ήταν ελεύθερος, οπότε το θέμα εξεταζόταν.

Όλοι λοιπόν οι βιλλάνοι-άγραφοι και οι βιλλάνοι-ξένοι γίνονταν βιλλάνοι του κράτους, το οποίο στη συνέχεια τους διέθετε όπως ήθελε. Πρώτα καλύπτονταν οι κρατικές ανάγκες σε αγροτικά χέρια και στη συνέχεια οι ανάγκες των φεουδαρχών. Για το λόγο αυτό, το 1359, οι φεουδάρχες Ρεθύμνου παραπονέθηκαν προς τις βενετικές Αρχές ότι, ενώ είχαν και οι ίδιοι ανάγκη, το κράτος απορροφούσε όλους τους νέους βιλλάνους. Η βενετική Γερουσία αποφάσισε ύστερα από αυτό ότι όσοι από τους νέους βιλλάνους ήθελαν, μπορούσαν να εγκατασταθούν σε φέουδα ιδιωτών, αποκλειστικά όμως Βενετών και όχι Ελλήνων⁷⁹.

Εκτός από τις μαζικές μεταναστεύσεις και εγκαταστάσεις βιλλάνων σε δημόσιες ή ιδιωτικές γαίες, το κράτος με διάφορες αφορμές παραχωρούσε μεμονωμένα βιλλάνους-άγραφους σε φεουδάρχες για αντικατάσταση (restaurum) εκείνων που είχαν απελευθερωθεί, είχαν πεθάνει χωρίς κληρονόμους ή είχαν δραπετεύσει⁸⁰.

Η παραχώρηση αγράφου προς φεουδάρχη ήταν επίσημη πράξη (carta agrariorum) και δε σήμαινε απαραίτητα ότι ο φεουδάρχης παρελάμβανε αυτόματα και το βιλλάνο. Πολλές φορές επρόκειτο απλώς για παραχώρηση της θέσης ενός βιλλάνου και παράλληλα για άδεια να τον αναζητήσει ο φεουδάρχης σε όλο το νησί ή σε μια συγκεκριμένη περιοχή και να τον εγκαταστήσει στις γαίες του⁸¹. Κάθε ανάλογη παραχώρηση έπρεπε να καταχωρηθεί στα κατάστιχα και, συγκεκριμένα, μαζί με το φέουδο, προς τον ιδιοκτήτη του οποίου⁸² γίνεται η δωρεά του αγράφου. Με τον τρόπο αυτό το κράτος γνώριζε τον αριθμό των βιλλάνων που περιελάμβανε κάθε φέουδο και απέφευγε τις δωρεές αγράφων σ' εκείνα, στα οποία είχε συμπληρωθεί ο ανώτατος επιτρεπόμενος αριθμός βιλλάνων⁸².

Οι άγραφοι και οι "ξένοι" διατηρούσαν για κάποιο χρονικό διάστημα τον χαρακτηρισμό αυτό, αλλά αργότερα ταυτίζονταν με τους υπόλοιπους βιλλάνους. Η κατηγορία αυτή των αγροτών ήταν περιζήτητη, γιατί κάλυπτε την ανάγκη για αγροτικά εργατικά χέρια και ενίσχυε τον αγροτικό πληθυσμό.

δ. Οι Δούλοι

Η Κρήτη ήταν αναμφισβήτητα σημαντικό κέντρο δουλεμπορίου. Είναι επίσης βέβαιο ότι οι δούλοι χρησιμοποιούνταν ως υπηρέτες στα σπίτια⁸³. Τα προβλήματα, σχετικά με την παρουσία και το ρόλο τους στην αγροτική ζωή, δεν έχουν ακόμη διευκρινιστεί⁸⁴. Για την άμεση χρησιμοποίηση δούλων σε αγροτικές δουλειές, ακόμη και αν είχε εφαρμοστεί, δεν υπάρχουν σαφείς πληροφορίες. Πιστεύεται όμως ότι αυτοί έπαιξαν, τουλάχιστον από τις αρχές του 14ου αιώνα, κάποιο ρόλο και στην αγροτική ζωή. Ο Ch. Verlinden υποστηρίζει, μάλλον υπερβολικά, ότι όχι μόνο το μεγαλύτερο μέρος από την τάξη των απελεύθερων χωρικών προερχόταν από τους δούλους, αλλά και ότι από το 14ο αιώνα η οικονομία της Κρήτης έγινε, και σ'.

αυτό συνέβαλε η ίδια η Βενετία,δουλοκτητική⁸⁵.πάντα σύμφωνα με τις απόψεις του ίδιου ερευνητή,οι απελευθερωμένοι δούλοι,στην πλειοψηφία τους Έλληνες,περνούσαν από το στάδιο του francatus στο στάδιο του villanus-francus,ενισχύοντας την τάξη αυτή και συγχρόνως τα περιζήτητα εργατικά χέρια.

Η εξέταση του ζητήματος των δούλων παρουσιάζει δυσκολίες, που πηγάζουν από την απουσία συγκεκριμένων μαρτυριών στις πηγές.Τα διατάγματα για τις δραπετεύσεις⁸⁶ καθώς και η εισαγωγή δούλων,το 1393,για τη ενίσχυση της αγροτικής δύναμης⁸⁷, δεν αποδεικνύουν απαραίτητα την παρουσία τους στην ύπαιθρο. Είναι βέβαιο ότι οι δούλοι που ζούσαν στα χωριά και δούλευαν γη εντάσσονταν στην τάξη των βιλλάνων.Είναι χαρακτηριστικό ότι,το 1329,σε δύο διαφορετικά συμβόλαια το ίδιο πρόσωπο αποκαλείται την πρώτη φορά δούλος και την άλλη βιλλάνος⁸⁸.Εξάλλου,το γεγονός ότι πρόσωπα που χαρακτηρίζονται δούλοι έρχονταν σε επίσημες συναλλαγές,είχαν δηλαδή νομική υπόσταση,σημαίνει ότι δεν ανήκαν,αλλά μάλλον προέρχονταν από την τάξη αυτή⁸⁹. Κατά συνέπεια,επειδή το καθεστώς των δούλων που εργάζονταν στην ύπαιθρο ήταν όμοιο με αυτό των βιλλάνων,οι δούλοι θα εξεταστούν στα πλαίσια της τάξης των τελευταίων.

ε. Ο λοιμός του 1348 και το δημογραφικό πρόβλημα στην Κρήτη

Ο λοιμός του 1348 προκάλεσε δημογραφική και οικονομική κρίση με αποτέλεσμα τα ^{εμμέν}προϋπάρχοντα προβλήματα να γίνουν οξύτερα κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα.Σύμφωνα με υπερβολικούς ίσως υπολογισμούς,πέθαναν στη Βενετία τα 3/5 και στην Κωνσταντινούπολη τα 2/3 του πληθυσμού⁹⁰.Η μείωση του αστικού και αγροτικού πληθυσμού της Κρήτης υπήρξε επίσης μεγάλη και ανάγκασε τις Αρχές του νησιού να λάβουν άμεσα μέτρα για να τον ενισχύσουν και για να αντιμετωπίσουν τις μεγάλες

πλέον ανάγκες σε αγροτικά εργατικά χέρια. Το ενδιαφέρον τους στράφηκε κυρίως προς δύο κατευθύνσεις, στον περιορισμό των αποδράσεων δούλων και βιλλάνων και στην προέλευση αγροτών από περιοχές εκτός Κρήτης με ευνοϊκούς όρους.

Η προσπάθεια απορρόφησης δούλων στον αγροτικό τομέα είχε αρχίσει νωρίτερα και με διάταγμα του 1313 επιτράπηκε η ελεύθερη εισαγωγή τους "για τη βελτίωση και την εκμετάλλευση της γης" (pro meliori et utilitate terre)⁹¹. Παράλληλα σχεδόν οι Αρχές βρέθηκαν μπροστά στο πρόβλημα των αποδράσεων έξω από την Κρήτη ή προς άλλες περιοχές του ίδιου του νησιού, τόσο των δούλων όσο και των βιλλάνων, εξαιτίας των κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών.

Τον Οκτώβριο του 1313, ορίστηκε ότι θα επιβαλλόταν αυστηρή ποινή σε οποιοδήποτε βιλλάνο του κράτους που θα απομακρυνόταν από το νησί καθώς και σε όποιο τον βοηθούσε στην προσπάθειά του αυτή⁹². Ένα χρόνο αργότερα, τον Οκτώβριο του 1314, κρίθηκε απαραίτητη η έρευνα σε βάρκες και πλοία για την ανεύρεση φυγάδων, επειδή οι απόδρασεις δούλων είχαν αυξηθεί επικίνδυνα⁹³.

Οι μεγάλες ανάγκες σε ανθρώπινο δυναμικό μετά το λοιμό του 1348 ανάγκασαν τις Αρχές να λάβουν ακόμη αυστηρότερα και αμεσότερα μέτρα. Το Μάιο του 1349 με επίσημο διάταγμα καθορίστηκαν τα παρακάτω: 1. Δύο ευγενείς αναλάμβαναν να διενεργήσουν έρευνα σε όλα τα χωριά και σπίτια για την ανακάλυψη δούλων φυγάδων. 2. Όποιος ανακάλυπτε δούλο, ανεξάρτητα φύλου, και τον παρέδιδε στις Αρχές, θα έπαιρνε 6 υπέρπυρα. 3. Όποιος κατείχε δούλο παράνομα θα αποζημιώνει τον πραγματικό του κύριο. 4. Οι δούλοι που θα ταξίδευαν με άδεια του κυρίου τους δεν αντιμετώπιζαν πρόβλημα. 5. Σε όλα τα πλοία που βρίσκονταν στο λιμάνι θα γινόταν έρευνα πριν από την αναχώρησή τους και οι καπετάνιοι θα ήταν υπεύθυνοι για τη λαβραία επιμέτρηση δούλου στο πλοίο τους⁹⁴.

Τον επόμενο χρόνο, τον Απρίλιο του 1350, νέο διάταγμα κατά

των αποδράσεων επιβεβαίωσε τη διάσταση του προβλήματος. Το 1357, εκτός των άλλων, διατάχθηκε απογραφή των δούλων⁹⁵. Στα τέλη του 14ου αιώνα οι ποινές που προβλέπονταν για όσους έκρυβαν φυγάδες, δούλους ή βιλλάνους, ήταν αυστηρότατες. Ευγυκεκριμένα, και σύμφωνα με διάταγμα του 1393, ο κύριος του χωριού, όπου θα κατέφευγε ο φυγάς, ο οποίος δεν θα τον παρέδιδε, θα πλήρωνε πρόστιμο 100 υπ., ο "πρεσβύτερος" του ίδιου χωριού 50 υπ., ο κουράτορας επίσης 50 και κάθε κάτοικος 25 υπέρπυρα⁹⁶.

Μεγαλύτερη ίσως σημασία, με την ελπίδα για θετικότερα αποτελέσματα, έδιναν οι Αρχές στα μέτρα για την αναζωογόνηση της υπαίθρου με νέους καλλιεργητές που προέρχονταν από περιοχές εκτός Κρήτης ή και από αστικές περιοχές του νησιού.

Τέτοιες προσπάθειες μάρτυρούνται και πριν από το λοιμό, συνήθως ύστερα από τις επαναστάσεις. Τον Ιούνιο του 1331, μετά τη λήξη της ολιγόμηνης επανάστασης στην περιοχή Σελίνου, οι Αρχές κάλεσαν τους βιλλάνους, που δεν είχαν κύριο (*villani qui non cognoscunt dominum*), οι οποίοι θα ήθελαν να μεταφερθούν με την οικογένειά τους και να κατοικήσουν στο μπούργκο Σελίνου, να το δηλώσουν μέχρι και τις 15 Αυγούστου. Όσοι από αυτούς θα επιλέγονταν, θα απελευθερώνονταν και θα έπαιρναν γη και κατοικία στο παραπάνω μπούργκο⁹⁷. Ταυτόχρονα κοινοποιήθηκε και στους ρέκτορες Χανίων και Ρεθύμνου ότι είχαν το δικαίωμα να απελευθερώσουν μέχρι και 50 βιλλάνους του κράτους, που δεν είχαν κύριο, με σκοπό την εγκατάστασή τους στο παραπάνω κάστρο. Είναι χαρακτηριστική η απάντηση των ρεκτόρων ότι στην πρόσκληση αυτή δεν ανταποκρίθηκε κανένας βιλλάνος. Οι ανάγκες όμως ήταν μεγάλες και οι ίδιοι ρέκτορες πρότειναν την επέκταση του μέτρου αυτού σε όλους τους βιλλάνους του κράτους. Οι Αρχές παραχώρησαν πλήρη ελευθερία να πράξουν όπως θεωρούσαν καλύτερα, πάντοτε για το καλό του κάστρου Σελίνου⁹⁸.

Τον Ιούλιο του 1334, σε μια νέα προσπάθεια ενίσχυσης του

πληθυσμού της υπαίθρου, οι φεουδάρχες Χανίων ζήτησαν μεταξύ άλλων να δημιουργηθεί μπούργκο γύρω από το κάστρο Κισσάμου. Την απαιτούμενη γη θα αφαιρούσαν από τους φεουδάρχες, οι οποίοι θα έπαιρναν ως αποζημίωση ανάλογη γη σε άλλη περιοχή⁹⁹. Φαίνεται όμως πως τα παραπάνω μέτρα για τα κάστρα Σελίνου και Κισσάμου δεν έφεραν αποτέλεσμα και, το 1340, πάλι οι φεουδάρχες Χανίων επανέφεραν το ζήτημα και πρότειναν να εφαρμοστεί παλαιότερη απόφαση, σχετική με τον επικοισμό των κάστρων, τη δημιουργία μούργκων σ' αυτά, την ανέγερση σπιτιών και τη καλλιέργεια αμπελιών¹⁰⁰.

Λίγο μετά τη λήξη του λοιμού, το Νοέμβριο του 1348, οι Αρχές προσπάθησαν να ενισχύσουν τον αγροτικό πληθυσμό δίνοντας την ευμairία στους φυγάδες λόγω χρεών να επιστρέψουν στη γη τους. Για το σκοπό αυτό θα συστηνόταν ειδική επιτροπή, για να φέρει σε συμφωνία πιστωτές και οφειλέτες¹⁰¹. Το Μάρτιο του 1349, το συμβούλιο των φεουδαρχών του Χάνδακα, στην προσπάθειά του να συνεχιστούν κανονικά οι αγροτικές εργασίες, φρόντισε για την κατανομή των εργασιών στις σερβενταρίες που δεν είχαν ιδιοκτήτες εξαιτίας του λοιμού¹⁰². Τα θύματα του λοιμού ήταν τόσο πολλά μεταξύ φεουδαρχών και αγροτών, ώστε 4 σχεδόν χρόνια αργότερα πολλά φέουδα συνέχιζαν να μην έχουν κατόχους. Το Μάρτιο του 1352, αποφασίστηκε ότι τα φέουδα αυτά έπρεπε να παραχωρηθούν σε άλλους, για να προχωρήσει η συστηματικότερη εκμετάλλευσή τους¹⁰³.

Το 1353, με σκοπό "την ευημερία και την ενίσχυση του πληθυσμού της Κρήτης" (pro bono et augmento insule nostre Crete), διατάχθηκε ότι όλοι όσοι θα εγκαθίσταντο στο Χάνδακα, Ρέθυμνο, Χανιά και Σητεία, εκτός από τους Εβραίους, θα έπαιρναν τη βενετική υπηκοότητα με όλα τα προνόμια που τη συνόδευαν. Αυτοί που θα ανταποκρίνονταν στο κάλεσμα όφειλαν να ορκίζονται πίστη στη Βενετία κάθε δύο χρόνια, ενώ, αν μέσα στα 10 πρώτα χρόνια έφευ-

γαν, για να κατοικήσουν αλλού, θα έχαναν την υπηκοότητα που είχαν αποκτήσει ¹⁰⁴.

Με παλαιότερα διατάγματα του 1349 και 1351, είχε αποφασιστεί ότι όλοι οι μετανάστες που θα εγκαθίσταντο στο νησί και θα δούλευαν τη γη ^{δη}απαλλάσσονταν για 3 χρόνια από το ένα υπέρπυρο που πλήρωναν ως φόρο (villanazio) οι βιλλάνοι του κράτους στο Δημόσιο Ταμείο ¹⁰⁵. Η ίδια απαλλαγή δόθηκε το 1350 και το 1359 στους μετανάστες που θα πήγαιναν να εγκατασταθούν στην περιοχή του κάστρου Ρεθύμνου και 6 milliaria γύρω από αυτό, όπως και στο κάστρο Ευλοκοτάμιου ¹⁰⁶. Το 1383 έλαχε ανάλογη απαλλαγή για όσους θα πήγαιναν να εγκατασταθούν στα Χανιά και στο Χάνδακα ¹⁰⁷. Με τα μέτρα αυτά οι Αρχές προσπάθησαν να προσελκύσουν πρόσφυγες από βυζαντινές περιοχές που καταλάμβαναν οι Τούρκοι ή μετανάστες από γειτονικές βενετοκρατούμενες ή λατινοκρατούμενες περιοχές, όπως οι Κυκλάδες και η Πελοπόννησος.

Φαίνεται πως όλα τα μέτρα αυτά δεν είχαν ιδιαίτερη επιτυχία. Αντίθετα, μεταναστευτικό ρεύμα από την Κρήτη προς άλλες περιοχές διαπιστώνεται και κατά το 14ο αιώνα. Κατά τον προηγούμενο αιώνα ο κυριότερος λόγος μετανάστευσης ήταν οι επαναστάσεις και η γενική πολιτική αναταραχή στο νησί. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η εκούσια εξορία πολλών Κρητικών μαζί με τους Χορτάτζηδες, όταν οι τελευταίοι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν το νησί ύστερα από απόφαση της βενετικής Γερουσίας, εξαιτίας των επαναστάσεων του 1264-1267 και 1273-1278 ¹⁰⁸. Οι πρόσφυγες κατέφυγαν στη Ν. Ασία και, συγκεκριμένα, στο μικρό λιμάνι της Αναίας, όπου στα τέλη του 13ου αιώνα έλαβαν μέρος στην επανάσταση του Αλεξίου Φιλανθρωπηνού (1295-1296) εναντίον του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου. Στις αρχές του 14ου αιώνα, η Αναία καταλήφθηκε από τους Τούρκους και οι Κρητικοί πρόσφυγες σιγά σιγά αφομοιώθηκαν ¹⁰⁹.

Κατά το 14ο αιώνα, οι λόγοι μετανάστευσης ήταν κυρίως οικο-

νομικοί και το πρόβλημα οξύνθηκε περισσότερο μετά το 1348 και τη γενική οικονομική κρίση. Οι αγρότες εγκατέλειπαν τη γη τους είτε γιατί αδυνατούσαν να συνεχίσουν την εκμετάλλευσή της είτε για να αποφύγουν τον κίνδυνο φυλάκισης λόγω χρεών. Το μεταναστευτικό πρόβλημα μαρτυρείται από τα κείμενα μιας σειράς διαταγμάτων, με τα οποία οι Αρχές έδιναν το δικαίωμα στους φυγάδες-οφειλότες να επιστρέφουν στην Κρήτη και να έλθουν σε συμβιβασμό με τους πιστωτές τους. Με το μέτρο αυτό, στο οποίο κατέφευγαν οι Αρχές κάθε φορά που υπήρχε πρόβλημα ανθρώπινου δυναμικού, πίστευαν ότι η γη θα αποκτούσε ξανά τους παλιούς καλλιεργητές της.

Στις 3 Φεβρουαρίου 1347, πριν από την έναρξη του μεγάλου λοιμού, εκδόθηκε σχετικό διάταγμα, επειδή, όπως αναφέρεται, "πολύς κόσμος βρισκόταν μακριά από το νησί σε άλλες περιοχές εξαιτίας κάποιας χρηματικής καταδίκης, παρανομίας ή χρεών προς ιδιώτες. Οι άνθρωποι αυτοί ενίσχυαν τις περιοχές όπου κατέφευγαν, ενώ θα πρόσφεραν μεγάλες υπηρεσίες, αν υπήρχε τρόπος να επιστρέφουν και να παραμείνουν στο νησί"¹¹⁰. Για το λόγο αυτό αποφασίστηκε ότι, όσοι είχαν εγκαταλείψει το νησί ένα χρόνο πριν από την έκδοση του σχετικού διατάγματος, μπορούσαν, αν ήθελαν, να επιστρέφουν μέχρι και τον προσεχή Αύγουστο, να δηλωθούν στις Αρχές μέσα στον πρώτο μήνα από την άφιξή τους, και η υπόθεσή τους θα εξεταζόταν μέσα σε διάστημα ενός χρόνου. Την 1η Σεπτεμβρίου του ίδιου χρόνου εκδόθηκε νέο διάταγμα με το οποίο παρατάθηκε για άλλους 4 μήνες η προθεσμία επιστροφής των φυγάδων στην Κρήτη, η οποία έληγε, σύμφωνα με το προηγούμενο διάταγμα, τον ίδιο μήνα. Οι Αρχές έλαβαν το μέτρο αυτό γιατί όπως αναφέρεται, ενώ είχαν επιστρέψει πολλοί, υπήρχαν και άλλοι που θα ήθελαν να επιστρέφουν, αλλά η προθεσμία είχε λήξει¹¹¹.

Νέα παρόμοια διατάγματα εκδόθηκαν το Νοέμβριο του 1348 μετά τη λήξη του λοιμού, όπως είδαμε πιο πάνω, καθώς και τον Ιού-

λιο του 1376¹¹². Την 1η Ιουνίου του 1400, μαρτυρείται μια ακό-
μη προσπάθεια των Αρχών. Επειδή, όπως αναφέρεται στο σχετικό δι-
άταγμα, "μεγάλος αριθμός Κρητικών εξαιτίας χρεών προς το δημό-
σιο ή προς ιδιώτες έχουν καταφύγει στα τουρκικά εμιράτα και
υπηρετούν με τη θέλησή τους στα τουρκικά πλοία, παρέχοντας πο-
λύτιμες πληροφορίες σχετικά με τοποθεσίες και λιμάνι του νη-
σιού"¹¹³, κρίθηκε αναγκαίο να ληφθούν τα παρακάτω μέτρα: 1. Οι
φυγάδες-οφειλέτες που εγκατέλειψαν το νησί το αργότερο πριν
από 6 μήνες από την έκδοση του διατάγματος, έχουν τη δυνατότητα
να επιστρέψουν, να παρουσιαστούν στις Αρχές και να έλθουν σε
συμβιβασμό με τους πιστωτές τους. 2. Παρέχεται διάστημα ενός
χρόνου από την άφιξη τους, για να κανονίσουν τις υποθέσεις
τους. 3. Σε περίπτωση που οι πιστωτές δε συμφωνήσουν, οι Αρχές
θα λάβουν τέτοια απόφαση, ώστε να παρέχεται η δυνατότητα στους
οφειλέτες να παραμείνουν τελικά στο νησί. 4. Αν, από την άλλη
πλευρά, οι οφειλέτες δε δεχτούν την προτεινόμενη λύση, τότε τους
παρέχεται διάστημα δύο μηνών, για να αποφασίσουν, αν θα εγκατέ-
λειψαν και πάλι το νησί, αν θα εξοφλούσαν το χρέος τους ή αν θα
δέχονταν τελικά το συμβιβασμό που είχαν προτείνει οι Αρχές. Στα
παραπάνω μέτρα εξαίρεση γινόταν για τους φόρους προς το δημό-
σιο (datia Comunis). Είναι φανερό στο τελευταίο διάταγμα η υπο-
χωρητικότητα των Αρχών και η επιτακτική ανάγκη να προσελκύσουν
νέο ανθρώπινο δυναμικό, ενώ αποδεικνύεται για άλλη μια φορά ότι
το πρόβλημα της μετανάστευσης και των εργατικών χεριών παρέμει-
νε σοβαρό μέχρι και το τέλος του 14ου αιώνα.

Δεν ήταν όμως μόνο η μετανάστευση που μείωνε τον πληθυσμό.
Οι επιδημίες δεν έπαψαν να δρουν και μετά το 1348, αν και με μι-
κρότερη ένταση, και πολλές φορές σε μεμονωμένες περιοχές. Η ε-
πιδημία του 1361 - 1362, μολονότι είχε λίγα θύματα, σε συνδυασμό
και με την επανάσταση του Αγίου Τίτου, προκάλεσε νέα δημογραφι-
κά προβλήματα λίγα χρόνια μετά το μεγάλο λοιμό¹¹⁴. Ε-

ξαιτίας των γεγονότων αυτών, το 1368, δόθηκε άδεια στο δούκα της Κρήτης να παρέχει τη βενετική υπηκοότητα σε όλους όσους θα εγκαθίσταντο στο Χάνδακα και σε ακτίνα 3 milliaria γύρω από αυτόν, εκτός από τους Εβραίους, όπως ακριβώς είχε γίνει και το 1353 μετά το λοιμό του 1348¹¹⁵.

Τον Ιούλιο του 1376, ύστερα από επιδημία στην περιοχή του Χάνδακα, εφαρμόστηκε το συνηθισμένο μέτρο του συμβιβασμού πιστωτών και οφειλετών¹¹⁶. Νέες επιδημίες μαρτυρούνται το 1389 σε όλη την Κρήτη και το 1390 στην περιοχή των Χανίων¹¹⁷. Το 1398 τέλος, από επιδημία πέθαναν μεταξύ άλλων ο δούκας και ο Καπιτάνος του νησιού¹¹⁸.

Η μοναδική ίσως βέβαιη ενίσχυση του πληθυσμού της Κρήτης κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα πραγματοποιήθηκε με την οργανωμένη μετανάστευση 2.000 Αρμενίων, το 1363, και το μοίρασμα 4.000 προσφύγων από την Τένεδο μεταξύ Εύβοιας και Κρήτης, το 1383¹¹⁹. Το δημογραφικό και η εξασφάλιση αγροτικών εργατικών χεριών υπήρξαν προβλήματα που απασχόλησαν ιδιαίτερα τις Αρχές σε όλη τη διάρκεια του 14ου αιώνα. Η αγορά δούλων αποτελούσε πάντα μια ελπίδα, αν και αμυδρή, όχι μόνο εξαιτίας της αστάθειας του στοιχείου αυτού αλλά και του κόστους αγοράς τους. Το 1393, οι Αρχές παρέιχαν δάνειο 3.000 υπερπύρων και για διάστημα δύο χρόνων σε όποιον επιθυμούσε να μεταφέρει στην Κρήτη όσο το δυνατόν περισσότερους άρρενες δούλους κάτω των 50 ετών, με σκοπό να καλυφθούν οι ελλείψεις στα χωριά και να καλλιεργηθεί η γη¹²⁰.

Δεν είναι γνωστά τα αποτελέσματα των μέτρων αυτών, αλλά και μόνο από το γεγονός ότι επαναλαμβάνονταν ως το τέλος του 14ου αιώνα αποδεικνύεται ότι το πρόβλημα παρέμεινε άλυτο. Η επαναφορά της ηρεμίας στο γενικότερο πολιτικό και οικονομικό τομέα στα τέλη του αιώνα παρείχε ελπίδες για μερική και σταδιακή επίλυση του προβλήματος.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

(1) Με τον όρο "φέουδο" για τη δυτική Ευρώπη, από τον 8ο αιώνα και έπειτα, ορίζεται η γη (ή μια υπηρεσία, δικαίωμα ή αξίωμα) που παραχωρείται από κάποια αρχή (αυτοκράτορας, επίσκοπος, κόμης κ.α.) προς ένα πρόσωπο (feudatario-φεουδάρχης) με σκοπό την εκμετάλλευσή της και με αντάλλαγμα προς τον παραχωρητή τις αρμόζουσες τιμές και υπηρεσίες (servitii). Ο φεουδάρχης θεωρείτο vassallo και η σχέση του με τον παραχωρητή του φεούδου λεγόταν vassallagio. Αποκτούσε όλα τα προνόμια που είχε και η παραχωρητρια Αρχή, όπως η επιβολή φόρων ή η απονομή της δικαιοσύνης. Μια από τις κυριότερες υποχρεώσεις των φεουδαρχών ήταν και η παροχή στρατιωτικής βοήθειας στον παραχωρητή τους σε περίπτωση πολέμου. Ένας φεουδάρχης είχε τη δυνατότητα να παραχωρήσει μέρος του φεούδου του σε τρίτο (subfeudatario ή valvassore ή valvassino), δημιουργώντας έτσι άλλους μικρότερους. Η παραχώρηση του φεούδου ήταν αρχικά προσωπική, στη συνέχεια όμως έγινε κληρονομική, πρώτα για τους μεγάλους φεουδαρχες (877) και πολύ αργότερα και για τους μικρότερους (1037). Σχετικά με το "φέουδο" και το φεουδαρχικό σύστημα γενικότερα στη δυτική Ευρώπη βλ. M. BLOCH, *La società feudale*, Τορίνο 1980, σσ. 190-196 — F. L. GANSHOF, *Qu'est-ce que la féodalité*, Παρίσι 1982, σσ. 168-232 — G. FOURQUIN, *Seigneurie et féodalité au Moyen-âge*, Παρίσι 1977, σσ. 129-164.

(2) βλ. SANTSCHI, *La notion*, σσ. 52-58 και 189-190. Σχετικά με τη συγκρότηση των δύο σωμάτων, Μεγάλου Συμβουλίου δηλαδή και Συμβουλίου των φεουδαρχών, βλ. THIRIET, *La Romanie*, σσ. 204-208.

(3) Βλ. παρακάτω σ.366.

(4) Το 1327,για παράδειγμα,η περιουσία του Ιωάννη Cornaro,την οποία αποτελούσαν 32 σερβενταρίες,ένα χωριό και δύο μετόχια,ήταν εξαπλωμένη σε ολόκληρο σχεδόν το σημερινό νομό Ηρακλείου (βλ.ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ,εγγρ.αρ.1α,σσ.485-504.

(5) Το 1234,για παράδειγμα,σε κάποιο φέουδο ανήκαν:"kavallaria I,de qua serventarie II sunt in isto sexterio et serventarie IIII sunt in Sythia" (ADC,b.20,fasc.2,45v).Την ίδια εποχή 4 σερβενταρίες μιας καβαλλαρίας βρίσκονταν στο σεξτέριο του Dorsoduro και οι άλλες δύο στο σεξτέριο των Αγίων Αποστόλων (ADC, b.18,242r).

(6) Η εκτέλεση της varnizio σε διαφορετικές παράλληλα πόλεις δε συνέφερε τους φεουδάρχες,οι οποίοι συχνά έκαναν αιτήσεις για ένωση φεούδων,με σκοπό την εκτέλεση της varnizio σε μια μόνο πόλη.Οι αιτήσεις αυτές δεν εγκρίνονταν με το δικαιολογητικό ότι σε κάθε πόλη ανήκε συγκεκριμένος αριθμός φεούδων,ο οποίος δεν επιτρεπόταν να μειωθεί για κανένα λόγο (βλ.SANTSCHI,La notione,σσ.58-65 και 141-148).

(7) Το carato,μονάδα θεωρητική,αντιπροσώπευε πάντα το 1/24 μιας άλλης μεγαλύτερης (βλ. SCHILBACH,Metrologie,σσ.185-186).Για τον υπολογισμό του carato ως μονάδα επιφάνειας και μάλιστα ως το 1/24 μιας σερβενταρίας βοηθούν ορισμένα από τα έγγραφα κατανομής φεούδων,όπου αναφέρονται οι επιμέρους εδαφικές μονάδες του φεούδου και στο τέλος το σύνολό τους (βλ.

για παράδειγμα το έγγραφο κατανομής του φεούδου του Μαρκου Pasqualigo, το 1389: ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, εγγρ. αρ. 1β, σσ. 505-510). Σε 24 ε-
πίσης carati είχαν χωριστεί και τα Κύθηρα μετά την κατάληψη
τους από τους Venier (βλ. CHRYSSEA A. MALTEZOU, *Cythere. Société
et économie pendant la période de la domination vénitienne*,
"Balkan Studies" 21(1980), σσ. 33-34. — Α. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ, *Περί της
οικονομικής διοικήσεως της Επτανήσου επί Βενετοκρατίας*, τομ. 2,
Αθήνα 1914, σ. 250).

(8) Το 1360, για παράδειγμα, ένα φέουδο εκτιμήθηκε: "mediate-
tatem quinte partis et tercie partis quinti unius serventarie
de Damania...." (Senato Misti, reg. 29, 49r-50r : ΘΕΟΤΟΚΗΣ; Θεσι-
σματα, Β₂, σσ. 72-74).

(9) Το 1441, για παράδειγμα, πουλήθηκαν δύο σπίτια, τα οποία
εκτιμήθηκαν ένα carato: "...dedit, vendidit et transactavit ..
caratum unum suum serventarie de racione sui feudi de Petro-
chefalo, que caratus est domus due ... in civitate ... que
quidem caratum sive domus, qui est quintum possessionis supra-
dicte ..." (ADC, b. 20, fasc. 2, 73v).

(10) Στο έγγραφο της κατανομής του φεούδου του Μάρκου
Cornaro, το 1328, αναφέρεται: "... la qual terra fo stimada me-
suradhe VIIII LX, per pera XVI de boi." (ADC, b. 10, fasc. 2/4, 7r :
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, εγγρ. αρ. 2α, σ. 520). Το 1594, στην αναφορά (relazione)
του Φιλίππου Pasqualigo σημειώνεται: "... et compartita in tre-
cento et quaranta due boine (che ogni boina sono campi otto e
mezzo di queste bande) et ogni boina in misurade trenta cinque
et ogni misurada in passa cinquecento ..." (Σ. ΕΠΑΝΑΚΗΣ, *Μνημεία
Κρητικής Ιστορίας*, τομ. 3, Ηράκλειο 1953, σ. 59). Σχετικά με το "ζευ-
γάρι" και τη "βουδέα" στην Κρήτη, βλ. επίσης και: ΕΤ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ,

Κρητικά συμβόλαια εκ της Ενετοκρατίας, "Χριστιανική Κρήτη" 1 (1912), σ.320 και 327. Για το "ζευγάρι" στη βυζαντινή αυτοκρατορία, βλ. SCHILBACH, *Metrologie*, σσ.67-70.

(11) Για το μουζούρι (*mensura*) ως μονάδα επιφάνειας, βλ. SCHILBACH, *Metrologie*, σσ.72-81 και 268 (πίνακας). — ZACHARIAEBOU, *Trade and Crusade*, σσ.146-148.

(12) Σχετικά με την παραγωγικότητα του "εργάτη", βλ. παρακάτω σ.399.

(13) 1 *passus*=78,1 cm και 1 *pes*=31,23 cm (βλ. SCHILBACH, *Metrologie*, σ.266).

(14) Για το βυζαντινό "χωρίον", βλ. G.OSTROGORSKY, *La Commune rurale byzantine (Loi agraire-Traité fiscal-Cadastre de Thèbes)*, "Byzantion" 32 (1962), σσ.139-166. Τον όρο *casale*, που αναφέρεται στην *Partitio imperii Romaniae*, ο Ζακυθηνός τον αποδίδει με το βυζαντινό όρο "προάστειον" (βλ. Δ.Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, *Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω Βυζαντινώ κράτει*, "Ε.Ε.Β.Ε." 21 (1951), σ.199). Ο Carile, σχολιάζοντας τους τεχνικούς όρους της *Partitio*, αναφέρει την παραπάνω γνώμη του Ζακυθηνού, καθώς και τη γνώμη του Δένδια, ο οποίος θεωρεί ότι ο όρος *casale* είναι μετάφραση του όρου "χωρίον" * ακόμη αναφέρει την άποψη του Dölger, σύμφωνα με την οποία οι όροι *casale* και "προάστειον" ταυτίζονται (βλ. Α. CARILE, *Partitio terrarum imperii Romaniae*, "Studi Veneziani" 7(1965), σ.228).

(15) Το αντίστοιχο "κατοχής και διακρατήσεως", που περιελάμβανε το βυζαντινό "χωρίον" (βλ. ΛΑΙΟΥ, Peasant society, σσ. 45-46 αναλυτικά για το "χωρίον" και τα στοιχεία του, βλ. στο ίδιο, σσ. 24-71).

(16) Το 1341, σε υπόθεση που αφορά την προίκα της Μαρίας, συζύγου του Frugerio Tedaldo αναφέρεται: "... pro securitatem et pignorem repromisse done Marie, uxoris ser Frugerii Tedaldo, solum medietatem corporis casalis de Schilochorio ... atque extimationem fecit de rationibus et introitibus atque redditibus corporis eiusdem casalis ..." (ADC, b. 18, 39r). Το 1363, ο Francesco Gradonigo μεταβίβασε στο γιο του και στους κληρονόμους του: "... serventarias sive corpus solum casalis nomine Livadia" (ADC, b. 19, 63v). Το 1396, ο ευγενής Πέτρος Gradonigo μεταβίβασε στους κληρονόμους του: "... suprascriptas serventarias sive corpus solum casalis nomine Livadia" (ADC, b. 19, 65r). Το 1357, σε διάταγμα για τις αποδράσεις βιλλάνων μεταξύ των ποιτών για την απόκρυφή τους αναφέρεται: "... debeat perdere curatora et comunitas dicti casalis yperpera quinquaginta, quorum yperpera decem debeat solvere ipse curatora et reliqua comunitas dicti casalis" (ADC, b. 14bis, 16r).

(17) Βλ. παρακάτω σ. 191, 315.

(18) Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, σ. 482-483.

(19) Βλ. παρακάτω, σ. 234.

(20) Το 1393, σε διάταγμα εν ντίον των αποδράσεων των δούλων, μεταξύ των ποιτών για όσους έκρυβαν φυγάδες αναφέρεται: "... dominus illius casalis reciperet ipsum vel ipsos, incurreret penam yperpera C et presbyter de yperpera L et curatora de aliis L et quilibet alius habitator de yperpera XXV ..."

(NOIRET, Documents inédits, σσ. 53-54). Η ιεραρχία στην κοινωνία του χωριού διακρίνεται από το ύψος των ποιόνων. Ο "πρεσβύτερος" μπορεί να είχε και την έννοια της ηλικίας και κατ'επέκταση κάποιου πιθανού τίτλου, αλλά και την έννοια του ιερωμένου, για τον οποίο όμως χρησιμοποιείται συχνότερα ο όρος παπάς (paras). Στο βυζαντινό "χωρίον" ο "νομικός", ο αντιπρόσωπος δηλαδή των αγροτών του χωριού, ήταν πολλές φορές ο παπάς (βλ. LAIOU, Peasant society, σ. 63).

(21) Εκτός από τους μόνιμους κουράτορες ορισμένοι φεουδάρχες διόριζαν και έκτακτους υπαλλήλους για την είσπραξη των εισφορών από τους βιλλάνους (βλ. παρακάτω, σ. 320). Το 1374, ο Εμμανουήλ Γενο ανέλαβε με συμβόλαιο εργασίας να καλλιεργεί γη ενός ζευγαριού στο χωριό Πρινέα για 4 χρόνια και συγχρόνως να εκτελεί χρέη κουράτορα για το ίδιο χρονικό διάστημα, χωρίς να έχει το δικαίωμα ο γαιοκτήμονας να τον απολύσει (Notai di Candia, b. 11, 403r). Με ανάλογο τρόπο διόριζε και η Εκκλησία. Το 1374, ο πρεσβύτερος Ανδρέας de Terra, decanus της Εκκλησίας Μυλοποτάμου, διόρισε τον πρεσβύτερο Constantio de Verona, θησαυροφύλακα (thesaurarius) της ίδιας Εκκλησίας ως εκπρόσωπό του για τη συλλογή των εισφορών από τους βιλλάνους της Εκκλησίας (Notai di Candia, b. 11, 427r).

(22) Το 1390, με συμβολαιογραφική πράξη διορισμού ο κουράτορας αναλάμβανε: "... petendi, excuciendi et recipiendi totum quicquid habere debemus quolibet ab hominibus dictorum locorum meorum et ab aliis ubique commorantis nec non quemcumque locum nostrum afflictum et investiendi prout tibi videbitur pro meliori, ut exenia nostra accipiendi, e generaliter facere et exercere omnia et singula, que pertinent curatore, ut est mos " (Notai di Candia, b. 11, 605r). Ο μισθός ενός κουράτορα μπορεί να

ήταν μια καθορισμένη ποσότητα προϊόντων (βλ.το παράδειγμα στην προηγούμενη σημείωση),όπου ο κουράτορας πληρωνόταν σε μούστο (Notai di Candia, b.11, 403r).

(23) Το 1339,οι κουράτορες κάθε χωριού ήταν υποχρεωμένοι να συνεργαστούν με τους υπαλλήλους που θα διενεργούσαν απογραφή των δημόσιων βιλλάνων (ΘΕΟΤΟΚΗΣ,Θεσπίσματα,Β₁,σσ.183-185 βλ. επίσης σχετικά και παρακάτω,σ.320)Το 1371,οι κουράτορες όλων των χωριών ανέλαβαν να κ^αταγράφουν τα αμπέλια κάθε περιοχής και χωριού ξεχωριστά,με τα ονόματα των ιδιοκτητών και καλλιεργητών τους,με σκοπό τον έλεγχο της παραγωγής και την επιβολή του ανάλογου φόρου (ADC,b.14b1s,194v-195v).

(24) Βλ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ,Τα καπιτουλάρια,σ.158.

(25) Πληροφορίες σχετικά με τη μορφή των χωριών παρέχουν οι κατανομές των φεούδων και ιδιαίτερα όσες αφορούν την κατανομή οικισμών(βλ.ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ,έγγραφα ομάδας αρ.3,σσ.590-632 , και ειδικότερα,για παράδειγμα,την κατανομή του κάστρου Βιταλιιά,το 1387: ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ,εγγρ.αρ.3ε,σσ.616-625).Την ύπαρξη μεμονωμένων σπιτιών ανάμεσα σε καλλιεργούμενες εκτάσεις μαρτυρούν ορισμένα συμβόλαια παραχώρησης γης,με τα οποία παραχωρούνται συγχρόνως και σπίτια ή αναλάμβανε κάποιος από τους συμβαλλομένους να τα κτίσει.Το 1355,για παράδειγμα,νοικιάστηκε για 29 χρόνια ένα σπίτι με γη δύο μουζουριών δίπλα του (Notai di Candia,b.144,14v).Την ίδια χρονιά επίσης νοικιάστηκε για δύο χρόνια:"... tota terra mestica,apta ad seminandum ... ,exceptis arboribus ibidem existentibus et exceptam illam terram,quam occupant arbores ficus,que sunt prope domos meas,prout videlicet circondant dicte arbores ipsam terram" (Notai di Candia, b.144,13v).Το 1374,στο έγγραφο της κατανομής του φεούδου του

Νικολάου Stadhi, στο χωριό Πραιτώρια, αναφέρεται: "... Item dedimus suprascripte secunde parti unum Jardinum Michaelis Tornesea cum terra vacua et domo, quam tenebat Stratigi Ravaça, et cum iuribus aque sibi pertinentibus de jardino, quod tenebat Pantalio Olivier " (ADC, b. 20, fasc. 1, 30v : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, εγγρ. αρ. 3β, σ. 600) Μαρτυρίες για μετόχια υπάρχουν επίσης στα έγγραφα κατανομής των φεούδων. Το 1327, για παράδειγμα, κατά την κατανομή του φεούδου του Ιωάννη Cornaro, αναφέρεται: "Sracidhe, lo qual è metochi de Paraschi" (ADC, b. 10, fasc. 1, 13v : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, εγγρ. αρ. 1α, σ. 486). Στο ίδιο επίσης έγγραφο: "San Constantin, metochi de Paraschi" (ADC, b. 10, fasc. 1, 16r : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, εγγρ. αρ. 1α, σ. 495).

(26) Με το έγγραφο της Concessio (1211) ορίζεται: "Praeterea etiam in civitate Candida terras vel casas habere debetis convenientes, quas uniuersique vestrum, sicut vos decet, Dux qui erit ibi cum suo consilio, assignare et dare debet secundum providentiam suam" (T. Th., 2, σ. 131). Το κράτος επέμενε πάντοτε στην υποχρέωση αυτή. Τον Ιανουάριο του 1319, για παράδειγμα, δόθησαν ^{έντροπν σε} ~~ε~~ όσοι φεουδάρχες κατείχαν φέουδα στην περιοχή Χανίων να εγκατασταθούν στην πόλη μέσα σε ένα μήνα ("... dominus ducha et eius consilium mandat pro cognoscendo omnibus qui habent feuda Chanee, quod infra mensem unum proximum ire debeant ad standum Chanee et ibi facere suam residentiam "). Οι παραβάτες της διαταγής θα κατέβαλλαν πρόστιμο 100 υπ. για κάθε καβαλλαρία και 25 υπ. για κάθε σερβενταρία (BANDI, αρ. 204, σ. 74).

(27) Βλ. SANTSCHI, La notion, σσ. 58-65. — THIRIET, La Romanie, σσ. 127-128.

(28) Το 1387, στο έγγραφο της κατανομής του χωριού Βιτσι-

λιά, μεταξύ άλλων, αναφέρεται: "... alo canto del grande tore, che se habitacione delo signor...", "... Ancora metemo in parte de levante le case del gran tore, che se la habitacione deli signori, çoè lo portego da pe plan e la camera granda cum li granieri, che avre intro chela caneva, e cum la graner che avre in la canevetta, che se in pe dela stalla, che se monta in le cha de soler, e cum la camera granda, che se in soler, che è caminada ..."(ADC, b.20, fasc.1, 33r : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, εγγρ. αρ.3ε, σ.617). Επίσης στο ίδιο έγγραφο: "... In prima lo portego de soler cum li tre albergi, che se inver ponente del portego, e co uno albergo, che varda inver bora in lo ladi del portego e la caminada avemo messo in l'altra parte e con la caneva, che avre a pe dela scala, che se monta in la qua de soler, sença li graneri, che avre intro in quella caneva, li qual havemo messo in l'oltra parte." (ADC, b.20, fasc.1, 33v : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, εγγρ. αρ.3ε, σ.619). Το 1327, εξάλλου, ο Ανδρέας Calbo ανέλαβε να μεταφέρει κάθε χρόνο τη γαιοπρόσοδο στον πύργο του φεουδάρχη Ιωάννη de Portu στο χωριό Σταμνί (conductum ad turrim tuam de Stammis) (Notai di Candia, b.244, 42v).

(29) Στοιχεία για την ύπαρξη λατίων γενικότερα στην ύπαιθρο παρέχουν όχι μόνο τα έγγραφα κατανομής των φεούδων, όταν περιέχουν καταλόγους βιλλάνων ή ελευθέρων, αλλά και τα συμβόλαια παραχώρησης γης.

(30) Το 1337, για παράδειγμα, ο τσαγκάρης Γεώργιος Ψιμάρης, κάτοικος του χωριού Κιθαρίδα, έλαβε σε γονικό 16 μουζούρια γης (Notai di Candia, b.244, 145r). Το 1365, ο παπάς Γρηγόριος Κλειδάς πούλησε στο σιδερά Αντώνιο Πιζάνο, κάτοικο του χωριού Καστέλλο, ένα αμπέλι στο χωριό Κελιά (Notai di Candia, b.144, 66r). Το 1271, ο Ιωάννης Πετραμόρης, μαραγκός και βιλλάνος του Εβραίου Μάρκου,

κάτοικος του χωριού Πενταμόδι, ανέλαβε να παραδώσει στον Ruzgino Trivisano 30 μίστατα κρασί από τα αμπέλια που καλλιεργούσε στο ίδιο χωριό (SCARDON, αρ.64, σ.37). Το 1300, ο Πέτρος Burgondiono νοίκιασε για πέντε χρόνια ένα αμπέλι στο βυρσοδέφη Καλό και στην κερά-Άννα, χήρα του Λουκά Κορνοφή και κόρη του Καλού, κατοίκους Επισκοπής Χερσονήσου (PIZOLO, αρ.18, σσ.14-15). Το 1300 επίσης, ο Αντώνιος Stanjario νοίκιασε για 10 χρόνια γη στο βυρσοδέφη Ιωάννη Σκαντολάριο, κάτοικο του χωριού Σέλαμο (PIZOLO, αρ.252, σσ.122-124).

(31) Κατά την καταγραφή των αγροτών σπάνια μνημονεύονται και οι ελεύθεροι. Τα λίγα στοιχεία που υπάρχουν δεν οδηγούν σε συμπεράσματα. Αναφέρουμε ενδεικτικά δύο παραδείγματα: το 1413, στο χωριό Γάλιπε από τις 60 εστίες αγροτών, οι 45 (75%) είναι βιλλάνοι και οι 15 (25%) είναι ελεύθεροι (βλ. πίνακα αρ. 3, σ. 433). Αντίθετα, το 1414, στο χωριό Ράφτης από τις 56 εστίες αγροτών, οι 12 (21,5%) είναι βιλλάνοι και οι 44 (78,5%) είναι ελεύθεροι (βλ. πίνακα αρ. 4, σ. 440). Το ποσοστό των ελευθέρων στη δεύτερη περίπτωση είναι πραγματικά εκπληκτικό, αλλά είναι αδύνατο να διαπιστωθεί πού οφείλεται. Δεν είναι δυνατόν βέβαια να θεωρηθεί ^{ούτε} ως χαρακτηριστικό παράδειγμα ^{αγροί} ούτε ^{μαζί} ως συνηθισμένη εξαίρεση. Ακόμη και στην πρώτη περίπτωση, το ποσοστό 25% των ελευθέρων είναι αρκετά σημαντικό και παρόλο που πιθανόν να είναι πλησιέστερο ^{προς} την πραγματικότητα δε μπορεί να θεωρηθεί ως κανόνας, αφού λείπουν άλλα παραδείγματα. Είναι σίγουρο πάντως ότι το ποσοστό των ελευθέρων διέφερε από χωριό σε χωριό και φυσικά από εποχή σε εποχή. Μέχρι το τέλος του 14ου αιώνα το ποσοστό τους ^{πρέπει} να είχε αυξηθεί, αν και το κράτος προσπάθησε να περιορίσει τις απελευθερώσεις (βλ. παραπάνω, σσ. 82). Για την έντονη παρουσία των ελευθέρων στα χωριά πληροφορούν και τα συμβόλαια παραχώρησης γης και ιδιαίτερα τα συμβόλαια εργασίας (βλ. παρακάτω, σ. 271).

(32) Βλ. THIRIET, Condition paysanne, σ.38.

(33) Βλ. πίνακα αρ.3, σσ.433-435.

(34) Βλ. πίνακα αρ.4, σσ.440-444.

(35) Βλ. πίνακα αρ.3, σσ.433-435.

(36) Βλ. πίνακα αρ.4, σσ.440-444.

(37) Στο χωριό Γάλιπε, το 1413, στις οικογένειες Σαλβάνο και Μακρουθωμά ανήκαν εστίες και βιλλάνων και ελευθέρων (βλ. πίνακα αρ.3, σσ.433-435.).

(38) Σχετικά με το θεσμικό και οικονομικό καθεστώς των βιλλάνων, βλ. THIRIET, Condition paysanne, σσ.44-49.— ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, La Romanie, σσ.294-298.— SANTSCHI, Statut des non libres — ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, La notion, σσ.172-181.— JACOBY, Les états latins, σσ.35-42.— ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Les inconnus du fisc.— BORSARI, Crete, σσ.88-96.

(39) Το 1313, το κράτος επέτρεψε στους βιλλάνους του να κοιτούν "tam in civitate quam per casalia, sicut sibi placuerit", χωρίς να έχουν όμως τη δυνατότητα εγκατάλειψης του νησιού ή της γης που δούλευαν. Το 1334, αντίθετα, απορρίφθηκε ανάλογη αίτηση των δημοσίων βιλλάνων της περιοχής Χανίων με το δικαιολογητικό ότι αυτό θα προκαλούσε ομαδική μετακίνηση προς την πόλη. Το κράτος ασκούσε έλεγχο στους βιλλάνους του και για το λόγο αυτό, το 1339, με διάταγμα ορίστηκε ότι οι νέοι βιλλάνοι, που θα έφθαναν στην Κρήτη, όφειλαν να δηλώνουν τον τόπο κατοικίας τους μέσα σε 5 μέρες από την άφιξή τους (βλ. JACOBY, Les états latins, σ.38).

(40) Σχετικά με το villanazίο, βλ. παρακάτω, σσ.320-323.

(41) Βλ. παρακάτω, σ.313, όπου, το 1281, παραχωρήθηκαν δύο βιλλάνοι του κράτους σε φεουδάρχη.

(42) Βλ. παρακάτω, σσ.322-323.

(43) Για τις κατηγορίες των βιλλάνων των ιδιωτών, βλ. BORSARI, Creta, σ.88.

(44) Το 1409, σε σχετικό διάταγμα αναφέρεται: "... de cetero aliquis feudatus non possit francare aliquem villanum feudi vel vendere aut pignorare aliquem sine feudo vel sine aliqve parte feudi ...", γιατί, όπως αναφέρεται στην αρχή του ίδιου διατάγματος, "... villani sunt annexi feudis et feuda sint annexa villanis" (Cod. Marc. Lat. cl. IX, no 179, colloc. 3284, 76r-v).

(45) Σύμφωνα με τις cartae agrariorum ο φεουδάρχης "... villanum agrarum debet habere cum plena virtute et potestate intronmittendi, habendi, tenendi, possidendi, dandi, donandi, dominandi, vendendi, alienandi, transactandi et pro anima iudicandi seu quicquid aliud sibi inde placuerit faciendi, nemine sibi contradicente et cetera." (ADC, b.19, 52v).

(46) ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Τα καπιτουλάρια, σσ.150-151.

(47) ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Τα καπιτουλάρια, σ.154.

(48) ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Τα καπιτουλάρια, σ.147.

(49) Το 1415, διάταγμα, που επαναλαμβάνει παλαιότερα, αναφέρει: "... nessuno villano de comune, de feudi et de glesie da mo in avanti non se possa obligar o iver principal over prezo ad alguno con charta et senza charta, con scriptura o senza scriptura, oltra grossi sie, senza expressa volunta di camerlenghi over della mazor parte de quelli, sel sera villano de comune et senza expressa volunta del feudato, sel sera villano del feudo et senza expressa volunta del suo signor, sel sera villano delle

giesie ..." (Cod.Marc.Lat.cl.IX,no 179,colloc.3284,82v-83r).

(50) Το 1387,με δικαστική απόφαση ακυρώθηκε διάταγμα των iudices proprii,σύμφωνα με το οποίο υποχρεωνόταν ο Λέος Πετρού-
τσης να καταβάλλει στο Γεώργιο Γιερίτη 800 λίβρες τυρί ή 36 υπ.
ως αποζημίωση κάποιας οφειλής.Ο Λέος απαλλάχθηκε,γιατί,σύμφωνα
με το ακυρωτικό διάταγμα,ήταν βιλλάνος του κράτους,δεν είχε
δηλαδή το δικαίωμα να δανειστεί χωρίς την άδεια του κράτους
και ο δανειστής όφειλε να γνωρίζει το καθεστώς αυτό (ADC,b.29
bis/21,4v : SANTSCHI,Régestes,ap.M1178,σ.258).

(51) Το πρόβλημα ήταν ιδιαίτερα σημαντικό όταν επρόκει-
το για γυναίκα, η οποία συνήθως ακολουθούσε το σύζυγό της.Έ-
τσι,αν μια βιλλάνα παντρευόταν βιλλάνο άλλου φεουδάρ-
χη,ο ιδιοκτήτης της έχανε όλα τα δικαιώματα που είχε σ'αυτήν
και στους απογόνους της (βλ. SANTSCHI,Statut de non libres,
σσ.117-120).

(52) Βλ. SANTSCHI,La notion,σ.181 και 199-200 — JACOBY,
Les états latins,σ.35.

(53) Στα κατάστιχα των φεούδων,όπως είναι γνωστό,καταγρά-
φονταν ξεχωριστά όλα τα στοιχεία που αποτελούσαν κάθε φέουδο,
μεταξύ των οποίων και οι βιλλάνοι.Αν κάποιος από αυτούς απελευ-
θερωνόταν,διαγραφόταν και τη θέση του έπαιρνε άλλος,τον οποίο
παρείχε στο φεουδάρχη το ίδιο το κράτος.Πολλές φορές επίσης
καταγράφονταν και η πράξη απελευθέρωσης.Το σύστημα αυτό διατη-
ρήθηκε τουλάχιστον κατά τη διάρκεια αλόκληρου του 13ου αιώνα.
Αργότερα,οι διαγραφές βιλλάνων σταμάτησαν και δεν καταγράφο-
νταν οι πράξεις απελευθέρωσης.Αυτό σημαίνει ότι ελαττώθηκαν
οι απελευθερώσεις,όπως επίσης και ότι δεν ενημερώνονταν τα κα-

τάσιχα και δεν αντικαθίσταντο οι απελευθερωμένοι βιλλάνοι, όπως γινόταν αρχικά, εξαιτίας της μείωσης των αγράφων. Το 1265, για παράδειγμα, παραχωρήθηκαν ο Κωνσταντίνος Εκλαβόρος και ο Λεντάκης Βελούκης για αντικατάσταση (restaurum) του Κωνσταντίνου Μιχαλίτη, που απελευθερώθηκε "pro pace nuper reformata inter Latinos et Grecos" (ADC, b.19, 10r).

(54) Βλ. THIRIET, La Romanie, σ.294-295. Απόφαση της Γερουσίας, το 1376, σχετικά με τις απελευθερώσεις βιλλάνων, δόθηκε άδεια να προβαίνει σε ανάλογες πράξεις, εκτός από το δούκα και τους συμβούλους του, και ο καπιτάνος (Senato Misti, reg.35, 84v : ΘΕΟΤΟΚΗΣ, θεσπίσματα, Β₂, σ.203). Δεν είναι γνωστό, αν ο καπιτάνος είχε και παλιότερα το δικαίωμα αυτό ή αν πρόκειται για νέα και ίσως προσωρινή παραχώρηση. Απελευθερώσεις διενεργούσαν επίσης οι ρέκτορες Χανίων και Ρεθύμνου, ύστερα από τη σχετική άδεια του Δούκα (βλ. απόφαση του 1333: Senato Misti, reg.16, 13v: ΘΕΟΤΟΚΗΣ, θεσπίσματα, Β₁, σ.118).

(55) Στις 5 Μαΐου 1315 δόθηκε ^{εντεταλν} ^{σε} όσους είχαν απελευθερωθεί (και σύμφωνα με το διάταγμα ήταν πολλοί) να εγκατασταθούν κατά τη διάρκεια του Ιουνίου στα κάστρα του δημοσίου (castra Comunitis), όπως είχε οριστεί, διαφορετικά θα έχαναν την ελευθερία τους (in castris in quibus tenentur habitare per suas franchitates. Quod si non observaverint debeant perdere ipsas franchitates). ^{Επίσης αποκοίωσι} ^{Τενείκε} καθοριστεί περιοχή, όφειλαν να παρουσιαστούν για το σχετικό διακανονισμό (BANDI, αρ.88, σ.33). Στις 20 Ιουνίου ^{διητάθη} ^{και} όσους είχαν παραδώσει τις πράξεις απελευθερώσεώς τους για τον καθορισμό τόπου κατοικίας να τις παραλάβουν (BANDI, αρ.91, σ.34). Την ίδια μέρα επίσης δόθηκε παράταση ^{ενός μηνός} για όσους δεν τις είχαν παραδώσει. Τονίζεται ^{στο ίδιο τμήμα} ^{ακόμη} ότι ^{σημειώνονταν} στην Cancellaria όσες παραδίνονταν, ενώ

οι υπόλοιπες θα ήταν άκυρες (BANDI, αρ.92, σ.35).

(56) Σχετικά με τους βιλλάνους και τις επαναστάσεις, βλ. Εισαγωγή, σσ.30-33.

(57) Το 1334, ο Μιχαήλ Πλωραίος, κάτοικος Χανίων, βιλλάνος του κράτους, ζήτησε την απελευθέρωσή του, γιατί, όπως υποστήριζε ο ίδιος, τον καιρό της επανάστασης κατοικούσε στο κάστρο Σελίνου και είχε παραμείνει πιστός στη Βενετία. Επιπλέον είχε 4 σπίτια στο μπούργκο του ίδιου κάστρου, τα οποία γκρεμίστηκαν για λόγους ασφάλειας με διαταγή των ρεκτόρων. Για τους παραπάνω λόγους οι ρέκτορες είχαν υποσχεθεί την απελευθέρωσή του (Senato Misti, reg.16, 78v : ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Θεσπίσματα, Β₁, σ.154). Δεν είναι γνωστό, αν ο παραπάνω βιλλάνος πέτυχε τελικά την απελευθέρωσή του. Ανάλογες περιπτώσεις ήταν συνηθισμένες σε περιόδους επαναστάσεων. Η απελευθέρωση παρείχτο επίσης, αν ο βιλλάνος κατέδιδε κάποιο καταζητούμενο (βλ. THIRIET, Condition paysanne, σ.41).

(58) Βλ. παρακάτω, σσ.88-90.

(59) Με το προνόμιο της απελευθέρωσης το κράτος επεδίωκε τη στρατολόγηση όσο πλεονάζοντες περισσότερων προσώπων για υπηρεσία στις γαλέρες. Κατά καιρούς εκδίδονταν ειδικά διατάγματα, με τα οποία το κράτος καλούσε τους δημόσιους βιλλάνους, που επιθυμούσαν να υπηρετήσουν στις γαλέρες, να το δηλώσουν. Όσοι έκαμφαν την απόφαση ήταν υποχρεωμένοι να μεταφερθούν και να κατοικήσουν στο Χάνδακα ή στο μπούργκο του, έτσι ώστε να είναι διαθέσιμοι οποιαδήποτε στιγμή υπήρχε ανάγκη. Αν αυτοί που επιλέγονταν δεν παρουσιάζονταν στο Χάνδακα μέσα στο καθορισμένο διάστημα, τότε παρέμεναν βιλλάνοι. Δικαίωμα κατάταξης στις γα-

λέρες είχαν και οι βιλλάνοι-"ξένοι". Τέτοια διατάγματα ήταν πολύ συνηθισμένα, αλλά δεν είναι γνωστή η ανταπόκριση που είχαν. Βλ. διατάγματα: 1317/Νοέμβριος (BANDI, αρ. 173 και 176, σσ. 63-64), 1318/Φεβρουάριος (BANDI, αρ. 182, σ. 66), 1321/Φεβρουάριος (BANDI, αρ. 292, σ. 108), 1332/Ιούνιος (Senato Misti, reg. 15, 18v : ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Θεσπίσματα, Β₁, σ. 107), 1332/Αύγουστος (ADC, b. 14, 78v), 1332/Νοέμβριος (ADC, b. 14, 82r), 1340/Μάρτιος (ADC, b. 14, 134r). Στα πλαίσια της πολιτικής της Βενετίας για ενίσχυση του αγροτικού πληθυσμού της Κρήτης, απελευθερώνονταν επίσης μόνιμα ή προσωρινά και πολλοί βιλλάνοι-"ξένοι", που θα έρχονταν για μόνιμη εγκατάσταση στο νησί και μάλιστα σε συγκεκριμένες περιοχές. Κάτι ανάλογο ίσχυε και για τους βιλλάνους-αγράφους (βλ. παρακάτω, σσ. 88-90).

(60) Βλ. BORSARI, Creta, σ. 93.

(61) Πολλοί φεουδάρχες απελευθέρωναν βιλλάνους τους με τη διαθήκη τους (βλ. THIRIET, Condition paysanne, σ. 42). Άλλοι απελευθέρωναν και όσο ζούσαν για διάφορους λόγους. Το 1319, για παράδειγμα, ο Αλέξιος και ο Λέος Καφάτος απελευθέρωσαν το βιλλάνο τους Δημήτριο Κατσουστόμο, επειδή υπήρξε πιστός ("... considerantes fidei constantiam et fidelitatem, quam erga nos in te invenimus et observata servicia contra nobis": Notai di Candia, b. 9, 10r). Το 1367, ο Αλέξιος Καφάτος απελευθέρωσε το βιλλάνο του Αντώνιο Μουρταρά από ~~επίσημο~~ και σεβασμό, επειδή δηλαδή ο βιλλάνος αυτός τον είχε αναθρέψει και υπηρετήσει ("quia ob pietatis intuitu et ob remissionem meorum pecaminium et eciam quod ab infantia et puericia mea me nutritivisti et huiusque mihi fideliter servivisti": Notai di Candia, b. 11, 88v). Σχετικά με τις παραπάνω πράξεις απελευθέρωσης, βλ. παρακάτω, σσ. 79-81.

(62) Το 1333, εξαιτίας της επανάστασης των Σήφη, Μιχάλη και Λέοντα Κυρσηφόπουλων, τιμωρήθηκαν όσοι συμμετείχαν σ' αυτήν και εξέπιπταν από την κοινωνική τους θέση κατά τον εξής τρόπο: όσοι ήταν φεουδάρχες (*feudati*) έχαναν τα φεουδάτους και παρέμεναν "άγραφοι" (*sicut agrafi*)· όσοι ήταν αρχοντόπουλοι έχαναν τον τίτλο τους και παρέμεναν άγραφοι (*sicut agrafi*)· όσοι ήταν ελεύθεροι (*franchi*) γίνονταν βιλλάνοι· ώς όσοι ήταν βιλλάνοι θα πλήρωναν και πάλι τους "δασμούς" (*reddeant ad solvendum prima dacia* : ADC, b.14, 90v). Οι ελεύθεροι μετέπιπταν στο καθεστώς του βιλλάνου και για δολοφονικές ενέργειες ή άλλες παρανομίες (βλ. THIRIET, *Condition paysanne*, σ.43).

(63) Κατά τη συνθήκη του Αλεξίου Καλλέργη, μαζί με τις απελευθερώσεις βιλλάνων επικυρώθηκε και η απελευθέρωση (*franchitas*) άλλων (βλ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, Η συνθήκη Ενετών-Καλλέργη, σ.285 — JACOBY, *Les inconnus du fisc*, σ.148). Το 1340, επειδή κυκλοφόρησαν πολλές πλαστές "κάρτες" απελευθέρωσης, διατάχθηκε ο ρέκτορας Χανίων, G. Mosenigo, να διενεργήσει σχετική έρευνα. (βλ. THIRIET, *Condition paysanne*, σ.42).

(64) Η πράξη απελευθέρωσης του βιλλάνου κατεχωρείτο, τουλάχιστον κατά το 13ο αιώνα, απαραίτητα στα κατάστιχα των φεουδων, όπου προσέπρεχαν οι Αρχές και ο ίδιος όταν υπήρχε ανάγκη. Παράδειγμα: 1308/Απρίλιος: "*Cassatus est suprascriptus Leo Fotinopulos iussu magnifici domini Guidonis de Canalis, duche Crete, et sui consilii eo quod fuit inventum, quod suprascriptus Leo debet essere francus, sicut per dictum dominum Duca sententiatum fuit. Scriptum est hoc et predicta scriptura cassata...*" (ADC, b.19, 22r-v). Οι περιπτώσεις διεκδίκησης ελεύθερων ως βιλλάνων ήταν πολύ συνηθισμένες και οι αποφάσεις του δικαστηρίου για ανάλογες περιπτώσεις πολλές (βλ. SANTSCHI, *Statut des non*

libres, σσ.123-126). Το 1336, για παράδειγμα, ο Αλέξιος Πίνακας ζήτησε να αγνωρισθεί ως ελεύθερος. Υποστήριξε ότι καταγόταν από τον Αλέξιο Πίνακα, παππού του και απελευθέρωτο δούλο. Αργότερα, επειδή δεν είχε την πράξη απελευθέρωσής του, θεωρήθηκε μαζί με τους κληρονόμους του ως βιλλάνος-άγραφος (Senato Misti, reg. 17, 44v : ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Θεοπλάσματα, Β₁, σ.164).

(65) Κατά το 14ο αιώνα η απελευθέρωση στοίχιζε για ένα δούλο κατά μέσο όρο 38 1/2 υπέρπυρα (Θλ. SANTSCHI, Statut des non libres, σσ.125-126).

(66) "... facio te liberum imperpetuum atque francum, ita quod nullo subiaceas vinculo servitutis, sed liber inter liberos commoreris, filii autem ex te nati et nascituri liberi permaneant imperpetuum. Quidquid autem adquisieris studio tuo et labore sub tua permaneant libertate, deffensionis, itaque atque protectioni sancte matris ecclesie te comendo. Teneam autem deffendere et disbrigare te bene et fideliter sine fraude ab omnibus et singulis personis, qui te vellent, tam in curia quam extra, cogere ad aliquod servitutis jugum. Tu vero pro recompensationem presentis libertatis, quam tibi facio, michi dedisti et solvisti yperperos Crete XL, de quibus te reddo securum pariter et quietum, quod nichil inde remansit, bene te amplius requirere seu compellere valeam per ullum ingenium ..
. Et si per iudicium convicereris adhuc permanere villanus et sub vinculo servitutis teneam et debeam dare et restituere tibi yperpera antedicta ..." (Notai di Candia, b.11, 88v).

(67) "... facio te a die decimo octo, men-

sis marci proxime venturi, per indicionem XIIam, in antea usque ad annos V tunc prius venturos completos liberum et francum ab omni dacio, tello, hengaria, terciaria, canischis, pendameria et omni alio vinculo servitutis, quo mihi hactenus serviacebas, itaquod usque ad dictum terminum sis liber et cum tua uxore et familia possis ire, stare et habitare, ubicumque et quocumque tibi placuerit in hac insula Crete. Eciam possis, sicut tibi placuerit et videbitur, maritare filiam vel filias tuas et de aliquo tibi..... aliquam movere non possis. Et si mors tibi in dictum terminum evenerit, non possim recurrere super filiis vel bonis tuis usque ad complementum termini suprascripti. Tu autem, occasione dicte libertatis V annorum per conventionem habitam inter nos, mihi dedisti et persolvisti yperpera XXX pro omnibus dictis annis X, de quibus te reddo securum. ... Completo vero termino suprascripto debes remanere et esse meus villanus cum tuis heredibus, sicut hactenus fuisti. ..."(Notandi Candia, b.244, 50r-v).

(68)

damus et donamus tibi ex nunc in antea usque ad annos XXVIII proxime venturos, ad renovandum tibi ad alios XXVIII, dacia, decatias et quodcumque aliud tibi modo aliquo vel ingenio petere poteramus seu possemus usque ad dictum terminum. Itaquod deinceps sis liber et absolutus ex inde et nichil deinde tibi petere a te, requirere valeamus modo aliquo vel ingenio, sicut quicquid tuo studio et labore acquisivere in tua et heredibus tuorum remaneat potestatem ad faciendum quicquid vobis placuerit tamen condicionem quod stare et habitare debebas cum tuis familia et uxore et heredibus in casale predicto et nobis seu nostris heredibus dare debeas per te vel per tuum missum

annuatim terçariam,engarias et canisca,prout nobis dant seu dabunt alii homines franchi habitantes in dicto casale ..."
(Notai di Candia,b.9,10r).

(69) Συχνές απελευθερώσεις βιλλάνων κατά το 13ο αιώνα μαρτυρούνται στα κατάστιχα των φεούδων,όπου πολλοί βιλλάνοι έχουν διαγραφεί και αντικατασταθεί με άλλους μετά την απελευθέρωσή τους.Παράδειγμα:"... debet habere cambium convenientem pro Constantino Calorso de voluntate dominis J.Michael, duche Crete,et sui consilii,qui fuit ei ablatum et factus liber." (ADC,b.19,25r-v).

(70) Το 1350,στην Commissio του δόγη Ανδρέα Dandolo προς τις Αρχές της Κρήτης αναφέρεται:"Item quod ducha et consiliarii non possint donare vel alienare aliquos rusticos neque franchare aliquo modo vel ingenio"(THOMAS,Commission des Dogen Andreas Dandolo,σ.41).

(71) Βλ.SANTSCHI,La notion,σσ.180-181 — THIRIET,La Romanie,σσ.295-296 — BORSARI,Creta,σσ.92-94.

(72) Βλ.JACOBY,Les inconnus du fisc,όπου και η σχετική βιβλιογραφία για την κατηγορία αυτή των αγροτών.

(73) Βλ.VERLINDEN,La classe des affranchis,σσ.49-50.

(74) Το 1357,σε διάταγμα για τη δραπετεύση βιλλάνων αναφέρεται:"Et nichilominus ultra penam predictam quicumque inciderit in dictum bannum debeat solvere domino ipsius villani omnia iura sua et omnem utilitatem,quam ipse fuisset constitutus de dicto villano pro tempore ellapso"(ADC,b.14bis,16r).

(75) Στις αρχές του 14ου αιώνα οι φεουδάρχες δε ζητούσαν εύκολα τη φυλάκιση ενός βιλλάνου τους, γιατί ήταν υποχρεωμένοι στην περίπτωση αυτή να τον τρέφουν στη φυλακή, γεγονός που τους κόστιζε κάποια επιπλέον έξοδα. Το μέτρο αυτό είχε ληφθεί μετά το σεισμό του 1303 και φαίνεται ότι διατηρήθηκε για πολλά χρόνια. Το 1325 οι φεουδάρχες ζήτησαν, μεταξύ άλλων, να απαλλαχτούν από την υποχρέωση αυτή, αλλά η αίτησή τους απορρίφθηκε από τις Αρχές (GERLAND, Das Archiv, σ. 48). Ο φεουδάρχης απαλλασσόταν από την παραπάνω υποχρέωση, μόνο αν κρινόταν ότι ο βιλλάνος ήταν σε θέση να συντηρηθεί μόνος του (ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Θεσπίσματα, Β₁, σ. 87). Οι φυλακισμένοι πριν^{από} την επιβολή του παραπάνω μέτρου συντηρούνταν από ελεημοσύνες.

(76) Βλ. JACOBY, Les inconnus du fisc, σ. 143.

(77) Οι ποινές για όσους έκρυβαν βιλλάνους ήταν αυστηρότατες, ιδιαίτερα μάλιστα για τους φεουδάρχες, οι οποίοι ήταν δυνατόν να επωφεληθούν από την κατάσταση και να αυξήσουν τον αριθμό των βιλλάνων τους. Το 1393, σε σχετικό διάταγμα οι ποινές για όσους έκρυβαν βιλλάνους καθορίζονταν σε 100 υπ. για τους φεουδάρχες, σε 50 υπ. για τον "πρεσβύτερο" και τον κουράτορα κάθε χωριού και 25 υπ. για τους κατοίκους του χωριού (NOIRET, Documents inédits, σ. 53).

(78) Βλ. JACOBY, Les inconnus du fisc, σσ. 143-144.

(79) Βλ. THIRIET, La Roumanie, σ. 265.

(80) Παράδειγμα: 1286/Νοέμβριος: "Nos Andreas de Molino, duca Crete, cum nostro consilio damus et concedimus Thoma Minotto et eius heredibus Micali Culundi et Leonem Culundi, fratres, et heredibus eorum, qui sunt duo ex illis tribus agrafis, quos

ei dare promissimus pro restauro Vassili Fucopulo, filii condam Foche Varuka, et Vassili Fucopulo, filii condam Theodori Varucha, quos dictus Thomas cepit in presenti gera rebelles et carceratos, tamquam suos homines detinebat "(ADC, b.19, 22r-v).

(81) Παράδειγμα: 13ος αι. (χωρίς ημερομηνία): "Habet Andreas Cornario, filius condam nobilis viri Marci Cornario, Niketam Properea, filium condam papatem Michali Properea, de turma Sithye, per virtutem unius cartae de agrafu, quam ei vendidit Andreas Aurio, tenor cuius talis est. Nos Johannes Gisi de mandato domini Duche Veneciarum, consiliarii Crete et rectori Candide, cum nostro consilio, notum facimus universis tam Latinis quam Grecis prefactos litteras inspecturis. Quia concedimus et licenciam damus nobili viri Andrea Aurio vel eius nuntio tollendi villanum unum agrafum, ubicumque ipsum poterit invenire per totam insulam Crete, pro eo quod servivit fideliter comuni Crete in officio consiliarii Candide, quem villanum agrafum debet habere cum plena virtute et potestate intromittendi, habendi, tenendi, possidendi, dandi, donandi, dominandi, vendendi, alienandi, transactandi et pro anima iudicandi, seu quicquid aliud sibi inde placuerit faciendi, nemine sibi contradicente et cetera. Nunc autem dictus Niketa Properea debet esse homo proprius predicti Andree Cornario, itaque eum potest vendere, donare et de eo suam facere voluntatem, ut superius continetur. Salvum tamen omni racione. Actum consciente." (ADC, b.19, 52v).

(82) Το 1350, στην Commissio του δόγη Ανδρέα Dandolo προς τις Αρχές της Κρήτης αναφέρεται: "Item quod ducha Cretae non faciat gratiam agravorum alicui per se non scribenti in feudis, sed si pro necessitate terrae fiat gracia de cartis a-

graforum aliquibus personis, quod illa gratia fiat per ducham et consiliariis et quod illi agrafi, qui sic dabuntur, scribantur in feudis... Item quod illi, quibus concedetur capere agros per gratiam, non possint capere nisi militiae undique sint completae." (THOMAS, Commission des Doges Andreas Dandolo, c. 36 και c. 41).

(83) Ορισμένοι δούλοι συνέχιζαν να δουλεύουν σαν υπηρέτες και μετά την απελευθέρωσή τους. Τον Ιούλιο του 1367, για παράδειγμα, συνάπτεται η παρακάτω συμφωνία: "Manifestum facio ego Georgius tu Vassilichi de loco vocato Thomotico, olim sclavus tui infrascripti Thome, nunc autem per te liberatus hodie cum meis heredibus tibi Thome de Medio, habitatore Candide et tuis heredibus. Quia ob recognitionem beneficii, quod erga me operatus es, me liberum faciendo, promitto servire tibi inter et extra, prout me ordinaveris, bene et fideliter sine fraude iuxta scire et posse meum in illis serviciis, que volueris me facturum, amodo in antea usque ad annos II $\frac{1}{2}$ proxime venturos completos absque aliquo salario seu premio laboris. Verumtamen teneris manutenere me in expensis vestris ac induere et calciare michique hospitalitatem dare." (Notai di Candia, b. 11, 98v). Το ίδιο ίσχυε και στο Βυζάντιο, όπου οι απελευθέρωτοι δούλοι, μολονότι θεωρούνταν πλήρεις "Ρωμαίοι Πολίτες", συνέχιζαν να δουλεύουν, πολλές φορές δωρεάν, για τον κύριό τους ή τους κληρονόμους του (βλ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΔΗΣ, Οι βυζαντινοί δουλοπάροικοι, ο.π., σσ. 298-299).

(84) Σχετικά με το εμπόριο των δούλων, βλ. CH. VERLINDEN, La Crète débouché et plaque tournante de la traité des esclaves aux XIVE et XVE siècles, ο.π., σσ. 593-669. — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, L'esclavage

dans l'Europe médiévale, τομ.2, Gand 1977, σσ.802-884. Για τη σχέση ανάμεσα στους απελευθέρους στην Κρήτη και τους δούλους,

βλ. VERLINDEN, La classe des affranchis. Σχετικά με το θεσμικό καθεστώς των δούλων, βλ. SANTSCHI, Statut des non libres. Ο Borsari (Crete, σσ.94-95) πιστεύει ότι κατά το 13ο αιώνα η παρουσία των δούλων δεν ήταν σπουδαία και όσοι υπήρχαν χρησιμοποιούνταν σαν υπηρέτες. Το ίδιο υποστηρίζει και ο Thiriet (La Romanie, σσ.94-95), αλλά, συνεχίζει, από τις αρχές του 14ου αιώνα και ιδιαίτερα από τα μέσα του ίδιου αιώνα, οι δούλοι πολλαπλασιάστηκαν και ενίσχυσαν τον αγροτικό πληθυσμό που συνεχώς μειωνόταν. Αντίθετα, η Santschi (La notion, σ.172) θεωρεί ότι οι δούλοι δεν χρησιμοποιήθηκαν ως αγρότες, γιατί σχετική μνεία δεν αναφέρεται στις πηγές. Η γνώμη αυτή είναι πλησιέστερη στην πραγματικότητα, γιατί οι Αρχές προσπάθησαν βέβαια με διάφορα μέτρα να εισαγάγουν δούλους για την ενίσχυση των αγροτικών χεριών που μειώνονταν, αλλά δεν υπάρχει καμιά ένδειξη ^{οι επηρεασμένοι} ότι αυτές είχαν κάποια αποτελέσματα. Στη βυζαντινή αυτοκρατορία, ήδη από το 13ο αιώνα, πιστεύεται ότι δεν υπήρχαν πλέον δούλοι-αγρότες δεμένοι με τη γη που δούλευαν (βλ. P.CHARANIS, On the social structure and economic organisation... in the thirteenth century, ο.π., σσ.143-144).

(85) Βλ. VERLINDEN, La classe des affranchis. Είναι υπερβολική η άποψη ότι η οικονομία της Κρήτης έγινε δουλοκτητική, τουλάχιστον στον αγροτικό τομέα, όχι μόνο γιατί ο αριθμός των δούλων, όπως αποδεικνύεται από τις πηγές, ήταν περιορισμένος, αλλά κυρίως γιατί ακόμη και στην περίπτωση που τους χρησιμοποιούσαν ως αγρότες δεν τους αντιμετώπιζαν ως δούλους.

(86) Τα διατάγματα για τις δραπετεύσεις δούλων, που δεν αναφέρονται απαραίτητα σε όσους χρησιμοποιούνταν σε αγροτικές εργασίες, αφορούσαν πολλές φορές συγχρόνως και τους βιλλάνους. Τέτοια διατάγματα εκδόθηκαν το 1349 και 1350 (THIRIET, *Assemblées*, τ. αρ. 564, και 575, σσ. 219 και 222) και το 1393 (THIRIET, *Régestes*, σ. 828 — NOIRET, *Documents inédits*, σσ. 53-54). Βλ. επίσης, THIRIET, *La Romanie*, σ. 315.

(87) Βλ. NOIRET, *Documents inédits*, σσ. 54-55. Πρβλ. THIRIET, *La Romanie*, σ. 315.

(88) Το Νοέμβριο του 1329, ο Ιωάννης Φωτεινόπουλος, δούλος του Ιακώβου de Firmo, πήρε συνεταιίρο του τον αδελφό του Νικόλαο στη γη που είχε νοικιάσει από τον κύριό του στο χωριό Πετροκέφαλο, όπου κατοικούσαν και οι δύο (Notai di Candia, b. 100, 5v). Τον Ιανουάριο του 1330, ο Ιωάννης Φωτεινόπουλος, βιλλάνος του Ιακώβου de Firmo, μαζί με το Βασίλη Φωτεινόπουλο και το Νικόλαο Στεφανέλλο, όλοι κάτοικοι του χωριού Πετροκέφαλο, δανείστηκαν 6 υπ., τα οποία θα επέστρεφαν σε είδος και χρήμα (Notai di Candia, b. 100, 10v).

(89) Το Δεκέμβριο του 1339, ο Μιχάλης Ρούσος, λεγόμενος Σφεντιλαρέας, δούλος του Αγγέλου Vardava, με τη συγκατάθεσή του δανείστηκε από το Νικόλαο Ρίσο 4 υπ., τα οποία θα επέστρεφε σε κρασί από τα αμπέλια του στο χωριό Σουφουνάρι (Notai di Candia, b. 22, 25v).

- (90) Για το λοιμό στη Βενετία βλ. Venezia e la peste, 1348/1797, Φλωρεντία 1979. — Difesa della Sanità a Venezia. Secoli XIII-XIX. Mostra documentaria. Catalogo (Archivio di Stato di Venezia), Βενετία, 1979. Βλ. επίσης: M. BRUNETTI, Venezia durante la peste del 1348, "Ateneo Veneto" 32(1909), τομ. 1, σσ. 5-42 — THIRIET, La Romanie, σ. 168. Πληροφορίες για το λοιμό στην Κωνσταντινούπολη, βλ. ZAKYTHINOS, Crise monétaire et crise économique, σ. 70. Σχετικά με την εξάπλωση και τα αποτελέσματα του λοιμού στην Πελοπόννησο, βλ. Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος-18ος αι., Αθήνα 1985, σσ. 61-68. Σχετικά με τα αποτελέσματα του "Μαύρου θανάτου" στην Ευρώπη, βλ. R. ROMANO-A. TENENTI, Alle origini del mondo moderno. 1350-1550, Μιλάνο 1967, σσ. 9-16 — Y. RENOUEAU, Conséquences et intérêt démographique de la peste noire de 1348, ανάτυπο από το: *Études Historiques Médiévales*, Bibliothèque Générale de l'École Pratique des Hautes Études, Παρίσι 1968, σσ. 158-164 — J. N. BIRABEN, Les omnes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens, τομ. 1: La peste dans l'histoire, Παρίσι 1975, σσ. 48-117 — J. L. GOGLIN, Les misérables dans l'Occident médiéval, Παρίσι, 1976, σσ. 92-98.
- (91) BANDI, αρ. 1, σ. 5 (1 Οκτωβρίου 1313). Πρβλ. THIRIET, Condition paysanne, σ. 64.
- (92) BANDI, αρ. 8, σ. 8.
- (93) BANDI, αρ. 48, σσ. 23-24.
- (94) QUATERNUS CONSILIORUM, αρ. 233, σσ. 129-132 — THIRIET, Assemblées, 1, αρ. 564, σ. 219. Πρβλ. THIRIET, La Romanie, σ. 315 — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Condition paysanne, σ. 64.

(95) THIRIET, Assemblées, 1, ap. 575, σ. 222 (13 Απριλίου 1350)
— ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Assemblées, 1, ap. 633, σ. 238 (23 Απριλίου 1357). Πρβλ.
THIRIET, Condition paysanne, σσ. 64-65.

(96) "... quando aliquis sclavus vel villanus, tam masculus quam femina, alicuius recederet absque voluntate sui domini et iret ad aliquod aliud casale et dominus illius casalis reciperet ipsum vel ipsos, incurreret penam yperpera C et presbyter de yperpera L et curatora de aliis L et quilibet alius habitator de yperpera XXV ..." (NOIRET, Documents inédits, σσ. 53-54).

(97) ADC, b. 14, 78v.

(98) Senato Misti, reg. 16, 13v : ΘΕΟΤΟΚΗΕ, Θεσηματα, B₁, σ. 118.

(99) Senato Misti, reg. 16, 71v-72r : ΘΕΟΤΟΚΗΕ, Θεσηματα, B₁, σσ. 149-151.

(100) Senato Misti, reg. 18, 91v : ΘΕΟΤΟΚΗΕ, Θεσηματα, B₁, σσ. 189-190.

(101) "... cum occasione magne mortalitatis hominum que nuper fuit in insula, multa sinistra et deffectus acciderint insule et comune etiam inde sentiat gravitatem, vadit pars quod elligantur per electionem huius consilii quinque sapientes qui examinent et consulant quomodo posset provideri ad faciendum quod gentes de foris venirent ad habitandum hic et de absentatis pro debitis specialium et comunis seu contrabanis vel condemnationibus pecuniariis ..." (QUATERNUS CONSILIORUM, ap. 209, σσ. 107-108 — THIRIET, Assemblées, 1, ap. 553, σ. 216. Πρβλ. THIRIET, Condition paysanne, σσ. 59-60).

(102) THIRIET, Assemblées, 1, αρ. 562, σ. 218.

(103) THIRIET, Assemblées, 1, αρ. 592, σ. 226.

(104) Senato Misti, reg. 26, 117r : ΘΕΤΟΚΗΣ, Θεσπίσματα, Β₂, σ. 11. Για τη βενετική υπηκοότητα γενικά και την παροχή της βλ. ΧΡΥΣΑ ΠΑΑΤΕΖΟΥ, Παρατηρήσεις στον Θεσμό της βενετικής υποκοδότητας. Προστατευόμενοι της Βενετίας στον λατινοκρατούμενο ελληνικό χώρο (13ος-15ος αι.), "Εύμμεικτα" 4(1981), σ. 1-16.

(105) THIRIET, Régestes, αρ. 214, σ. 64 (12 Αυγούστου 1348) και αρ. 253^{4, 32} (18 Ιουνίου 1351). Πρβλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Condition pay-sanne, σ. 62-63.

(106) Το Φεβρουάριο του 1350 σε απόφαση της βενετικής Γερουσίας αναφέρεται: "Ut locus et districtus castri nostri Rethimi, qui ob pestem que fuit in partibus illis sunt plurimum depopulati, copiosius rehabitentur, vadit pars quod omnes forinseci qui de cetero venient habitatum Rethimi, videlicet in castro Rethimi et burgo et in Paleocastro, quod est in burgo Rethimi, vel circum circa castri Rethimi, sint et esse debeant immunes et absoluti a solucione grossorum XII, quos quilibet forensis communi solvere tenebatur ..." (Senato Misti, reg. 25, 78r : ΘΕΤΟΚΗΣ, Θεσπίσματα, Β₁, σ. 296-297). Τον Ιούλιο του 1359 παραχωρήθηκε η ίδια απαλλαγή, γιατί οι φεουδάρχες Ρεθύμνου: "... non habeant villanos seu valde paucos qui teneantur in suis pheudis, cum quibus facere possint eorum pheuda, sive terras laborare, que est in eorum maximum preiuditium, cum non possint eorum varnitiones equorum atque armorum substinere sufficienter, nisi introitus suorum pheudorum precipere possint ..." (Senato Misti, reg. 29, 12r : ΘΕΤΟΚΗΣ, Θεσπίσματα, Β₂, σ. 68-69).

(107) THIRIET, Régestes, αρ. 664, σ. 161 (1 Δεκεμβρίου 1383). Πρβλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, La Romanie, σ. 263.

(108) Στις 15 Νοεμβρίου του 1273 με απόφαση του Μεγάλου Συμβουλίου εξορίστηκαν από το νησί οι Κορτάτζηδες (ΘΕΤΟΚΗΣ, Αποφάσεις Μείζονος Συμβουλίου, σ. 11-12).

(109) Βλ. GEORGII PACHYMERIS, De Michaele et Andronico Palaeologis , εκδ. Imm. Bekkerus, Βόννη 1835, τομ. 2, σσ. 210-229. Για τους Χορτιάτζηδες και την εξορία τους στη Μ.Ασία, βλ. ΕΛΙΣΑΒΕΤ Α. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Cortazzi και όχι Corsari, "Θησαυρίσματα" 15 (1978), σσ. 62-65. Επίσης THIRIET, La Romanie, σσ. 135 και 152-153. Για τη συμμετοχή των Κρητικών στην επανάσταση του Φιλανθρωπηνού, βλ. επίσης BORSARI, Creta, σ. 54 — ANGELIKI Ε. ΛΑΙΟΥ, Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II (1282-1328), Cambridge Mass. 1972, σσ. 80-84. Για την εγκατάσταση των Κρητικών στη Μ.Ασία, βλ. HELENE AHRWEILER, L'Histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317), "Travaux et Memoires" 1(1965), σ. 26.

(110) "Item cum sit multa gens extra insulam absentata commorans in allis terris pro condemnationibus pecuniariis seu contrabanis aut pro debitis personarum quod redundat in comodum et fortitudinem ipsarum terrarum ubi dicti nostri sunt reducti et si posset reperiri modus quo venirent et remanerent in insula esset insule magnus favor et magnum dextrum ..." (QUATERNUS CONSILIORUM, ap. 139, σ. 76).

(111) Η απόφαση της παράτασης ελήφθη γιατί: "... dicantur multi alii restare commode venire non potuerunt et dispositi sunt venire ..." (QUATERNUS CONSILIORUM, ap. 171, σ. 91).

(112) 8 Ιουλίου 1376: "... Insuper quia dicitur, quod multi sunt extra insulam Crete pro debitis specialium personarum et bonum sit dare eis causam quod redeant ad habitandum in insula supradicta ..." (ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Θεσπίσματα, Β₂, σ. 206).

(113) "Cum de fidelibus nostre insule Crete pro debitis tam Comunis quam specialium personarum sint extra dictam insulam in magno numero, qui quia omnino sint imponentes ad solvendum suis creditoribus, nec sperant posse reverti disperduntur et major pars eorum se reduxit ad terras et loca Turchorum, ascendendo super galeis et navigiis dictorum Turchorum, venientium ad damna locorum christianorum et maxime nostrorum, quia sunt informati de portibus et locis nostris, et si unquam fuit tempus providendi super hoc, est presens, ... debeat eos concordare per illum modum et sicut dicto regimini videbitur rationabile, ut fideles nostri dicte insule revertantur ad habitandum in insula nostra predicta ..." (ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Αποφάσεις Μείζονος Ευμβουλίου, σσ. 161-162 — THIRIET, Assemblées, 2, ap. 966, σ. 84).

(114) THIRIET, La Romanie, σ. 261.

(115) THIRIET, La Romanie, σ. 263.

(116) 8 Ιουλίου 1376: "Cum sicut habetur per capitaneum Crete, civitas Candide ob epidemiam, que, inhumaniter fuit in partibus Candide, ipsa civitas sit multum gentibus diminuta. Et propterea sit opportunum dare modum pro securitate status nostri deinde, quod possit et debeat populari quam celerius fieri potest ..." (ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Θεολόγια, Β₂, σ. 205).

(117) Για τὴν ἐπιδημία τῶν 1389 καὶ 1390 ^{ἀνὰ ἀσκήματα} ~~ἐκ~~ NOIRET, Documents inédits, σ. 27 καὶ THIRIET, Régestes, ap. 774, σσ. 186-187.

(118) NOIRET, Documents inédits, σσ. 95-96.

(119) THIRIET, La Romanie, cc. 264-265 — ΤΟΥ ΙΑΙΟΥ, Condition paysanne, c. 63.

(120) 11 Μαρτίου 1393: "Cum, sicut est omnibus manifestum, insula nostra Crete est male habitata hoc defectu hominum, et ob hoc nonnulla casalia remanent incultivata, cum magno damno et incomodo nostri comunis et fidelium nostrorum, et bonum, ymo utile, sit taliter providere quod dicta casalia et alia loca possint laborari et quod non remaneant incultivata ..." (NOI-RET, Documents inédits, cc. 54-55 — THIRIET, Régestes, ap. 828, c. 197).

3. Η ΓΗ ΚΑΙ ΟΙ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΕΣ

α. Η γη

Στη δικαιοδοσία του χωριού ανήκε η γη, χέρσα (*selvatica* ή *vacua*) ή εκχερσωμένη (*domestica*), τα δάση, τα νερά (ποτάμια, λίμνες, ρυάκια, πηγάδια), οι δρόμοι, οι εκκλησίες, οι μύλοι ή οι θέσεις μύλων (μυλότοποι). Στην εκχερσωμένη γη περιλαμβάνονταν αυτή για την καλλιέργεια δημητριακών (απλώς *terra* ή *terra laboratoria* ή *aratoria*), τα αμπέλια (*vigna*), οι κήποι (*jardini*) και τα περιβόλια (*orti*)¹. Ειδικότερες κατηγορίες αποτελούσαν τα "σώχωρα" (*sochori*) και τα "χωράφια", γη πολύ κοντά στον οικισμό του χωριού². Τα "Ξεριζάμπελα" (*xerisambeli*) ήταν παλιά αμπέλια που είχαν ξεριζωθεί (*disradicati*) και τη γη τους ^{ε*}χρησιμοποιούσαν για την καλλιέργεια δημητριακών ή για βοσκή³.

Τα βοσκοτόπια (*pasculum* ή *pratium*) ήταν χέρσα γη ή καλλιεργημένη, που βρισκόταν όμως σε αγρανάπαυση ή σε νεκρή καλλιεργητική περίοδο⁴. Οι πηγές για τη δυτική Ευρώπη διακρίνουν το *pratium* από το *pasculum*. Το πρώτο ήταν γη ιδιωτική και κλειστή, από την οποία θέριζαν το χορτάρι, που ξερό το χειμώνα αποτελούσε την κύρια τροφή των ζώων. Με τον όρο *pasculum*, αντίθετα, δηλώνονταν περιοχές ανοικτές, ακαλλιεργήτες ή σε αγρανάπαυση με άγρια χόρτα, ελεύθερες για την βοσκή των ζώων όλων των αγροτών⁵. Στην Κρήτη, παρά τις ελάχιστες ενδείξεις, φαίνεται ότι υπήρχε ανάλογη διακρίση και το *pasculum* είχε τη γενικότερη έννοια του τόπου βοσκής⁶.

Στα όρια του ίδιου χωριού η καλλιεργούμενη γη και τα αμπέ-

λια βρίσκονταν μάλλον συγκεντρωμένα σε ορισμένες περιοχές, συνήθως όχι πολύ μακριά από το χωριό, αντίθετα από τα βοσκοτόπια και τα δάση. Παράλληλα υπήρχαν και απομονωμένες καλλιέργειες ή «κεταβί» χέρσα γη ανάμεσα στην καλλιεργημένη⁷. Η θέση των κήπων και των περιβολιών καθοριζόταν από την ύπαρξη τρεχούμενων νερών.

Κάθε κομμάτι γης, που κατείχε και καλλιεργούσε ένας αγρότης και το οποίο ονομαζόταν *ergo* ή *hergo*, χωριζόταν από του άλλου με πέτρινους φράκτες (*traffi*) ή με μικρά αυλάκια (*rossadi*). Ανάλογα, εξάλλου, με τη συνήθεια κάθε περιοχής ο αγρότης ήταν υποχρεωμένος να αφήνει γύρω από τη γη του ένα "βήμα" (*passo*) χέρσας γης⁸.

β. Οι καλλιέργειες

Η Κρήτη πρόσφερε σημαντικές δυνατότητες αγροτικής εκμετάλλευσης εξαιτίας της ποικιλίας του εδάφους της. Η μεγάλη έκταση του ορεινού εδάφους ευνοούσε την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας, ενώ συγχρόνως από τα δάση προέρχονταν μεγάλες ποσότητες ξυλείας. Οι πεδιάδες, κυρίως της Μεσσαράς αλλά και των παραλίων Ρεθύμνης και Χανίων, χρησιμοποιούνταν για τις γεωργικές καλλιέργειες⁹. Αντίθετα, τα φυσικά ύδατα δεν ήταν άφθονα. Οι ελάχιστες λίμνες που υπήρχαν ήταν πολύ μικρές και συχνά εποχιακές, όπως και οι περισσότεροι ποταμοί. Άφθονα ήταν τα εποχιακά ρυάκια, τα οποία εξυπηρετούσαν κυρίως την άρδευση της γης. Το πρόβλημα όμως των νερών παρέμενε πάντοτε και παντού οξύ¹⁰.

Ο γεωργικός τομέας χαρακτηρίζεται από την καλλιέργεια των δημητριακών, την αμπελοργία, τα καρποφόρα δέντρα και τις ελιές. Ήδη πριν τη βενετική κατάκτηση η Κρήτη αποτελούσε περιοχή που παρήγε και εξήγε προς την Κωνσταντινούπολη και αλλού ποσότητες δημητριακών¹¹. Η καλλιέργειά τους εντατικοποιήθηκε με

τους Βενετούς, που ενδιαφέρονταν για το εμπόριό τους. Από τα δημητριακά καλλιεργούνταν περισσότερο το σιτάρι (*frumentum*) και το κριθάρι (*ordeum*) και λιγότερο η βρώμη (*avena*). Όλα τα δημητριακά στην Κρήτη ήταν φθινοπωρινής σποράς, ώστε το στάδιο ανάπτυξης του σπόρου να συμπίπτει με την περίοδο των βροχών (Ιανουάριος-Μάρτιος). Την άνοιξη, αντίθετα, εκκαλλιεργείτο η βρώμη. Αρχικά ήταν χόρτο άγριο για βοσκή, αλλά ήδη από τις ^{αρχές του} Βυζαντινής εποχής έγινε αυτόνομο δημητριακό¹². Στην Ευρώπη το χρησιμοποιούσαν για την παραγωγή της μύρας, όπως και το κριθάρι, αλλά και σαν τροφή των ζώων, όπως χρησιμοποιείται κυρίως στην Κρήτη.

Παράλληλα με τα δημητριακά καλλιεργούνταν και τα όσπρια (*legumina*), από τα οποία μαρτυρίες υπάρχουν για τη φάβα (*fava*) και τα ρεβύθια (*ciceres*)¹³. Η παραγωγή οσπρίων πρέπει να ήταν αρκετά περιορισμένη με σκοπό την οικογενειακή κατανάλωση.

Μικρότερη, σε σχέση με τα δημητριακά, διάδοση είχαν επίσης το λινάρι (*linum*) και το βαμβάκι (*bombicem* ή *bambasium*)¹⁴. Το τελευταίο μάλιστα διαδόθηκε πιο συστηματικά μετά τα μέσα του 14ου αιώνα. Το λινάρι, παρόλο που απαιτούσε γη πλούσια και υγρή, συνήθως κοντά σε νερά, ήταν σχετικά διαδεδομένο γιατί αποτελούσε πρώτη ύλη, μάλλον φτηνή, για την παραγωγή υφανμάτων.

Ο δεύτερος μεγάλος γεωργικός τομέας ήταν η αμπελο-, γιά¹⁵. Η παραγωγή κρασιού, όπως και των δημητριακών, προϋπήρχε της βενετικής κατάκτησης και αναπτύχθηκε από τους Βενετούς για τους ίδιους με τα δημητριακά λόγους. Αντίθετα από το σιτάρι της Κρήτης, που δεν ήταν καλής ποιότητας και δεν έχαιρε ιδιαίτερης εκτίμησης στη διεθνή αγορά, το κρητικό κρασί ήταν φημισμένο και εξαγόταν στην Ευρώπη¹⁶.

Οι βασικές ποικιλίες αμπελιού στην Κρήτη ήταν δύο, η μαλβαζία (*malvasia* ή *malvaxia*), που διαδόθηκε ιδιαίτερα επί Βενετών, και το αθήρι (*athiri*), γνωστό από πολύ παλιότερα¹⁷. Οι Βενετοί επέμειναν στις δύο αυτές ποικιλίες κρασιών και οι γαιοκτήμονες

που φύτευαν νέα αμπέλια φρόντιζαν να είναι μια από αυτές τις δύο. Η επιμονή τους είναι ιδιαίτερα αισθητή στα συμβόλαια παραχώρησης χέρσας γης για αμπέλι, στα οποία καθορίζεται σχεδόν πάντα το είδος του κλήματος. Από τη μαλβαζία προερχόταν κρασί κόκκινο γλυκό και από το αθήρι λευκό. Καλλιεργούνταν ιδιαίτερα στη Μεσσαρά, στην περιοχή του Χάνδακα, στο Μυλοπόταμο, στο Ρέθυμνο, στα Χανιά¹⁸ και γενικά σε κάθε περιοχή που πρόσφερε κάποιες δυνατότητες εκμετάλλευσης. Σε μικρότερη κλίμακα παραγόταν και το μωσχάτο κρασί (*moscatelli*), στην περιοχή επίσης του Χάνδακα. Η καλλιέργεια κληματαριών (*pergule*) είχε σκοπό την παραγωγή επιτραπέζιων σταφυλιών, ενώ από τα σταφύλια για κρασί παραγόταν και η σταφίδα (*uva passa*)¹⁹.

Ένας επίσης σημαντικός τομέας ήταν η καλλιέργεια καρποφόρων δέντρων (*arborea fructiferae* ή *domesticae*) στους κήπους (*jardini*) κυρίως για τοπική κατανάλωση και όχι για εξαγωγή. Τέτοια δέντρα ήταν: η αχλαδιά (*pirus*), η αμυγδαλιά (*amigdalea* ή *mandolarium*), η δαμασκηλιά (*susinum*), η ροδιά (*rommum granatus*), η λεμονιά (*lemonis*), η κιτριά (*citronis*), η ροδακινιά (*persicus*), η συκιά (*figus*), η καρυδιά (*nucis*), η κερασιά (*ceresis*) και η βυσσινιά (*magaschis*). Τα πιο διαδεδομένα από τα παραπάνω δέντρα ήταν οι συκιές, οι αχλαδιές και οι αμυγδαλιές, δέντρα λιγότερο ευαίσθητα από τα υπόλοιπα, και βρίσκονταν, εκτός από τους κήπους, και στα αμπέλια.

Κατά την καλλιέργεια νέων κήπων ή κατά την αντικατάσταση παλιότερων δέντρων, ο ιδιοκτήτης της γης καθόριζε πολλές φορές όχι μόνο τον αριθμό των δέντρων, αλλά και το είδος τους. Συχνά άφηνε την επιλογή και στον καλλιεργητή, ο οποίος καλλιεργούσε δέντρα ανάλογα με τις δυνατότητες της γης, της ύδρευσης και φυσικά τις δικές του, όσον αφορά ευαίσθητα ή όχι δέντρα²⁰.

Σε κήπους και σε περιβόλια καλλιεργούνταν λαχανικά και άλλα φρούτα για οικογενειακή κατανάλωση, αλλά και για πώληση

στην αγορά. Τέτοια ήταν τα κρεμμύδια (*cerae*), τα ραπάνια (*garanes*), τα ασπαράγγια (*asparangos*), τα κολοκύθια (*cucurbitae*), τα πεπόνια (*perones* ή *melones*) και τα καρπούζια (*cucumares*)²¹.

Τα καλάμια (*calami*) και οι ιτιές (*saligaril*) ήταν καλλιέργειες βοθητικές. Τα πρώτα χρησιμοποιούνταν σε άλλου είδους καλλιέργειες, όπως των οσπρίων και των αμπελιών για τη στήριξη των φυτών, ενώ το ξύλο της ιτιάς ήταν κατάλληλο για πασσάλους και για τσέρκια βαρελιών²². Η ζάχαρη, που φαίνεται να παράγεται και να εξάγεται από το νησί, ήδη στις αρχές του 14ου αιώνα, προέρχεται από την καλλιέργεια του ζαχαροκάλαμου (*protocalami*)²³.

Η ελιά, δέντρο που ευδοκίμει ιδιαίτερα στην Κρήτη λόγω κλιματολογικών συνθηκών, δεν ήταν τόσο διαδεδομένη κατά τη βενετοκρατία, σε σύγκριση με τα δημητριακά και τα αμπέλια. Σε ύψος παραγωγής αποτελούσε μάλλον δευτερεύουσα καλλιέργεια, που φαίνεται ότι προσπαθούσε να καλύψει τις τοπικές ανάγκες κατανάλωσης²⁴.

Από τα δέντρα του δάσους ιδιαίτερα διαδεδομένα ήταν τα κυπαρίσια (*cipressi*), οι βαλανιδιές (*vallania*) και οι χαρουπιές (*carober*), τα δύο τελευταία κυρίως στην περιοχή δυτικά του Ρεθύμνου. Τα κυπαρίσια ήταν πολυάριθμα, όπως δηλώνεται από τους περιηγητές της εποχής, οι οποίοι θαύμαζαν το μέγεθος και τον αριθμό τους²⁵. Από τα κυπαρίσια χρησιμοποιούσαν το ξύλο τους για διάφορες κατασκευές, ενώ από τις βαλανιδιές τους καρπούς τους για την επεξεργασία των δερμάτων και για τροφή των ζώων. Οι καρποί των βαλανιδιών μάλιστα αποτελούσαν μονοπώλιο του κράτους και εξάγονταν κυρίως στην ίδια τη Βεγετία για τα βυρσοδεφεία της²⁶. Δευτερεύουσα θέση, ως προς το ύψος της παραγωγής, κατείχαν επίσης οι μέλισσες και τα προϊόντα τους μέλι και κερί²⁷.

γ. Οι γεωργικές εργασίες και η αγρανάπαυση

Εχθρικά με τα προγράμματα καλλιέργειας, την αγρανάπαυση, τη λίπανση και την ύδρευση, τον τεχνικό εξοπλισμό και τις γεωργικές εργασίες γενικότερα, υπάρχουν μνείες σε πολλά συμβόλαια, αλλά τα στοιχεία δεν είναι δυνατόν να προσφέρουν ολοκληρωμένη και λεπτομερή εικόνα της κατάστασης.

Τα συμβόλαια παραχώρησης γης για την καλλιέργεια δημητριακών πολύ σπάνια αναφέρουν αναλυτικά τις εργασίες που όφειλε να εκτελεί ο γεωργός, εκτός από την αγρανάπαυση, που μνημονεύεται συχνότερα. Ωστόσο οι βασικές ετήσιες εργασίες ήταν το όργωμα (*laborare* ή *agare*), η σπορά (*seminare*), το καθάρισμα της γης από τα άγρια χόρτα (*netare*), το θέρισμα (*colligere*) και το αλώνισμα (*tiblare*)²⁸.

Αντίθετα, τα συμβόλαια για αμπέλια ή κήπους επιμένουν στο θέμα αυτό²⁹. Η χέρσα γη πρέπει να οργώνεται την κατάλληλη εποχή και να φυτεύονται τα νέα κλήματα την άνοιξη, συνήθως το Μάρτιο. Κάθε χρόνο πρέπει επίσης να εκτελούνται οι εποχιακές εργασίες, το "τσάπισμα" δηλαδή (*carare*), το κλάδεμα (*serpire*), το "λάκκισμα" (*lakizare*) και η δημιουργία καταβολάδων (*catavolizare*) για την ανανέωση του αμπελιού³⁰. Τα παλιά αμπέλια που χρειάζονταν αντικατάσταση πρέπει να ξεριζώνονται, και να φυτεύονται σταδιακά τα νέα κλήματα, ενώ παράλληλα να φροντίζονται συστηματικά οι φράκτες και τα αυλάκια που περικλείουν κάθε αμπέλι.

Ανάλογη εργασία εφαρμοζόταν και στους κήπους. Εκτός από την περιποίηση γενικά των δέντρων, οι καλλιεργητές φρόντιζαν για το πότισμα και τη λίπανση και για την αντιμετώπιση ή το φύτευμα νέων δέντρων, των οποίων ο αριθμός, και πολλές φορές το είδος, καθοριζόταν στο συμβόλαιο. Και στους κήπους, περισσότερο ίσως και από τα αμπέλια, για λόγους ασφάλειας δινόταν μεγάλη σημασία

στους φράκτες και στη συντήρησή τους. Την ίδια επίσης φροντί-
δα έδειχναν ^{σε μαζικές βιολές} και για το σύστημα ύδρευσης (πηγάδια, στέρνες, αγω-
γοί) ³¹. Τα φυτώρια των νέων δέντρων προέρχονταν από τους ίδιους
ή άλλους κήπους, ανάλογα με το σύστημα που ακολουθούσε κάθε
"κηπουρός" (jardíniarius) ³². Στους κήπους καλλιεργούνταν επίσης
και κληματαριές για σταφύλια επιτραπέζιας χρήσης ³³.

Για τη λίπανση (concimazione-conçare), μια από τις σημαντι-
κότερες γεωργικές εργασίες, δεν υπάρχουν λεπτομερή στοιχεία. Ο
βασικός τρόπος ήταν η χρησιμοποίηση της κοπριάς από τα ζώα
του ίδιου του καλλιεργητή ή του γαιοκτήμονα ³⁴. Η κοπριά από τα
ζώα του φεουδάρχη συγκεντρωνόταν σε συγκεκριμένο μέρος, συνή-
θως εκεί που έβοσκαν, από όπου τη χρησιμοποιούσε ο ίδιος ο φε-
ουδάρχης ή συχνότερα τη μοίραζε σε καλλιεργητές, που κατείχαν
δική του γη. Οποιοσδήποτε όμως χρειαζόταν κοπριά δεν είχε το
δικαίωμα να πάρει ανεξελεγκτα, χωρίς δηλαδή την άδεια του φεου-
δάρχη ³⁵.

Η διαθέσιμη κοπριά προοριζόταν κυρίως για τους κήπους ή τα
αμπέλια, αλλά και για τα δημητριακά ή τις άλλες καλλιεργείες ³⁶.
Οπωσδήποτε όμως ο αγρότης βασιζόταν για καλή σοδειά πρώτα στην
ποιότητα της γης και ύστερα στην αγρανάπαυση και στη λίπανση.
Κοπριά από ζώα παραγόταν επίσης στις πόλεις, από τις οποίες με-
ταφερόταν στην ύπαιθρο για τη χρησιμοποίησή της ³⁷. Εκτός όμως
από την κοπριά των στάβλων, που συγκεντρωνόταν κατά τους χειμε-
ρινούς μήνες, οι αγρότες φρόντιζαν να βόσκουν τα ζώα τους στη
γη που επρόκειτο να καλλιεργηθεί και βρισκόταν σε αγρανάπαυση
ή στις νεκρές καλλιεργητικές περιόδους ³⁸. Δε μαρτυρείται άλλος
τρόπος λίπανσης. Ωστόσο πρέπει να ήταν γνωστές οι λιπαντικές
ικανότητες της καλαμιάς από τα δημητριακά, ιδιαίτερα αφού πρώ-
τα καιγόταν, καθώς και της ίδιας της στάχτης από ξύλα ³⁹. Ανάλο-
γα τέλος με τις συνθήκες και τις δυνατότητες του εδάφους κά-
θε περιοχής, ήταν δυνατόν να χρησιμοποιηθεί ως λίπασμα και ο-

ρισμένου είδους χώμα, που περιείχε λιπαντικά συστατικά, όπως γύψο ή φώσφορο.

Σχετικά με το σύστημα αγρανάπαυσης (jargo-jarrigare-kalurgia), τα συμβόλαια παραχώρησης γης παρέχουν τις μοναδικές, όχι όμως και αναλυτικές, πληροφορίες. Σύμφωνα με τους όρους των συμβολαίων ο ενοικιαστής ήταν υποχρεωμένος να αφήνει ακαλλιέργητο κατά τον τελευταίο χρόνο της ενοικίασης ένα μέρος της γης, συνήθως το 1/3, αλλά και το 1/4 ή και το 1/2 του συνόλου, με σκοπό ο επόμενος ενοικιαστής να καλλιεργεί κατά τον πρώτο χρόνο μόνο το μέρος αυτό⁴⁰. Δεν διευκρινίζεται όμως, αν η αγρανάπαυση σταματούσε εκεί και ο καλλιεργητής κατά το δεύτερο χρόνο της ενοικίασης καλλιεργούσε το σύνολο της γης ή αν συνέχιζε να αφήνει ακαλλιέργητο κάθε χρόνο ένα ανάλογο και διαφορετικό μέρος της ίδιας γης· η αναφορά δηλαδή στο συμβόλαιο, σχετικά με τον τελευταίο χρόνο, αποτελούσε υπενθύμιση για να μην καταστρατηγείται το αγραναπαυτικό σύστημα.

Στα συμβόλαια ενοικίασης περιορισμένης διάρκειας, από όπου προέρχονται και οι σχετικές πληροφορίες, παρατηρούμε ότι: 1. Τα χρονικά διαστήματα ενοικίασης δεν ήταν ίσα ή πολλαπλάσια του 2 ή του 3, όπως θα έπρεπε, αν εφαρμοζόταν κάποιο από τα γνωστά συστήματα αγρανάπαυσης, το διετές (biennale) δηλαδή ή το τριετές (triennale)⁴¹. 2. Δεν αποδεικνύεται η συστηματική καλλιέργεια φθινοπωρινών και ανοιξιάτικων δημητριακών ή οσπρίων, που θα απαιτούσαν την εφαρμογή κάποιου ειδικού συστήματος αγρανάπαυσης, όπως συνέβαινε στην κεντρική Ευρώπη. Με εξαίρεση τα ανοιξιάτικα δημητριακά, που δεν έπρεπε να καλλιεργούνταν εξαιτίας κλιματολογικών και φυσικών συνθηκών, τα φθινοπωρινά και τα οσπρία ήταν παράλληλες καλλιέργειες σε διαφορετική γη. 3. Η γαιοπρόσοδος μειώνεται ή γίνεται αναλογική μόνο τον πρώτο χρόνο της ενοικίασης, κατά τον οποίο υπάρχει ρητή αναφορά ότι δεν καλλιεργείται το σύνολο της γης⁴². 4. Τα σύντομα χρονικά

διαστήματα, για τα οποία νοικιαζόταν η γη, δεν άφηναν περιθώρια ανάπτυξης αγραναπαυτικού συστήματος ούτε βέβαια αυτό συνέφερε οικονομικά φεουδάρχη και καλλιεργητή⁴³. Ο τελευταίος, εξάλλου, δεν ενδιαφερόταν για τη διατήρηση της γης σε υψηλά παραγωγικά επίπεδα, αφού δεν ήταν σίγουρο ότι θα συνέχιζε την εκμετάλλευσή της και μετά τη λήξη του συμβολαίου.

Οι παραπάνω ενδείξεις αφήνουν να εννοηθεί ότι, τουλάχιστον κατά την ενοικίαση περιορισμένης διάρκειας, ο καλλιεργητής δεν ακολουθούσε συγκεκριμένο σύστημα, εκτός από αυτό που ήδη επισημάνθηκε. Πρόκειται δηλαδή για εντατική εκμετάλλευση της γης, η οποία "αναπαυόταν" (quietere) άλλοτε συχνά και άλλοτε όχι, ανάλογα με τη διάρκεια της ενοικίασης και με την προϋπόθεση ότι αυτή νοικιαζόταν κατά τακτά χρονικά διαστήματα, μέσα σε δύο χρόνια, τον τελευταίο της παλιάς ενοικίασης και τον πρώτο της νέας. Τον ένα χρόνο αναπαυόταν το 1/3, 1/4 ή 1/2 του συνόλου της γης και τον άλλο τα 2/3, 3/4 ή 1/2 αντίστοιχα. Δε σημαίνει όμως απαραίτητα ότι και το σύστημα αυτό εφαρμόζόταν από όλους. Σε πολλά συμβόλαια παραχώρησης γης όχι μόνο δε γίνεται καμιά σχετική αναφορά, αλλά, όπως αποδεικνύεται από το ύψος της γαιοπροσόδου, η καλλιέργεια του συνόλου της παραχωρούμενης γης άρχιζε από τον πρώτο χρόνο και συνεχιζόταν σε όλη τη διάρκεια της ενοικίασης. Εξάλλου, ανάλογα με το σύστημα κάθε φεουδάρχη ή περιοχής, η γη ήταν δυνατόν να μη νοικιάζεται αμέσως μετά τη λήξη της προηγούμενης ενοικίασης, αλλά να μένει σε αγρανάπαυση ορισμένο διάστημα μέχρι την εκ νέου παραχώρησή της. Για τη γονική γη ή την παραχωρούμενη για 29 χρόνια υπάρχουν ενδείξεις ότι εφαρμόζόταν περιοδική αγρανάπαυση του συνόλου της γης κάθε τρίτο ή τέταρτο χρόνο⁴⁴.

Το ίδιο σύστημα, που εφαρμόζόταν κατά τις ενοικιάσεις περιορισμένης διάρκειας, ακολουθούσε και το κράτος για τη γη του. Το 1343, διάταγμα που κοινοποιήθηκε σε όλα τα δημόσια χωριά

και κάστρα, στην περιοχή των οποίων υπήρχε δημόσια γη, υποχρέωνε όλους τους φεουδάρχες ή απλούς αγρότες να αφήνουν ακαλλιεργητό κατά τον τελευταίο χρόνο της ενοικίασης το 1/3 της γης, εύφορης (terra pinguis) ή όχι (terra macer), για τον επόμενο ενοικιαστή (facere calurgias ultimo anno concessionis). Όσοι παρέβαιναν τον κανόνα και καλλιεργούσαν μέρος της γης που έπρεπε να μένει ακαλλιεργητό, έχαναν τη σοδιά, την οποία συνέλεγε ο επόμενος ενοικιαστής, και επιπλέον τιμωρούνταν κατάλληλα από τις Αρχές⁴⁵.

Η απουσία συστήματος αγρανάπαυσης απέβαινε τελικά εις βάρος της παραγωγής και φυσικά του αγρότη. Το σύστημα αγρανάπαυσης έδινε βέβαια χαμηλότερη σε ποσότητα παραγωγή, αφού δεν εκκαλλιεργείτο το σύνολο της γης, διατηρούσε όμως την παραγωγικότητα σε υψηλά επίπεδα. Αντίθετα, η καλλιεργεία κάθε χρόνο του συνόλου της γης την εξαντλούσε γρήγορα, με αποτέλεσμα τη σταδιακή πτώση της παραγωγικότητας. Τα αποτελέσματα της μη εφαρμογής συστηματικής αγρανάπαυσης εμφανίζονταν, όταν άρχιζε να ελαττώνεται η επιφάνεια της χέρσας γης, στην οποία συνήθως προσέτρεχαν οι φεουδάρχες για αύξηση της παραγωγής.

Η επιφάνεια της χέρσας γης, παρά την όλο και πλατύτερη εκμετάλλευσή της, διατηρήθηκε μεγάλη σε όλη τη διάρκεια και του 14ου αιώνα. Μεγάλες εκτάσεις ακαλλιεργήτης γης βρίσκονταν όχι μόνο σε ορεινές, πετρώδεις ή απομονωμένες περιοχές, αλλά και κοντά στα χωριά ή ανάμεσα σε ήδη καλλιεργούμενη γη και αμπέλια⁴⁶. Η παραχώρηση τέτοιας γης και η εκχέρσωσή της (domesticare) είχε σκοπό συνήθως την καλλιεργεία αμπελιού, κήπου ή δημητριακών⁴⁷. Η παραχώρηση σε γονικό ή 29 χρόνων αφορούσε σε μεγάλο ποσοστό χέρσα γη, την οποία ο καλλιεργητής αναλάμβανε να εκχερσώσει, να καλλιεργήσει και να εκμεταλλευτεί με δικά του έξοδα⁴⁸. Η ύπαρξη μεγάλων εκτάσεων χέρσας γης αποδεικνύεται επίσης και από τη δυνατότητα που είχε ο αγρότης να επιλέξει γη σε κάποια συγκεκριμένη περιοχή⁴⁹.

δ. Ο τεχνικός εξοπλισμός

Μεγάλη σημασία επίσης στην αγροτική παραγωγή είχε ο τεχνικός εξοπλισμός των αγροτών, όπως και τα ζώα που χρησιμοποιούσαν οι ίδιοι στο όργωμα της γης. Και στον τομέα όμως αυτό οι πληροφορίες είναι περιορισμένες. Το βόδι ήταν το ζώο που στην πλειοψηφία τους χρησιμοποιούσαν οι αγρότες στην Κρήτη για όργωμα, όπως και στο μεγαλύτερο μέρος των μεσογειακών χωρών (Βυζάντιο, Ιταλία)⁵⁰. Η χρήση του αλόγου, που επικράτησε στην Ευρώπη από το 12ο αιώνα και θεωρήθηκε επανύσταμα μαζί με την εφαρμογή του μετωπικού ζυγού, δεν εφαρμόστηκε, τουλάχιστον πλατιά, στο νησί. Το άλογο πρόσφερε ταχύτερο και βαθύτερο όργωμα με αποτέλεσμα υψηλότερη παραγωγή. Το κόστος όμως αγοράς και συντήρησης καθώς και η απαγόρευση κατοχής αλόγων από τον ελληνικό πληθυσμό, που αποτελούσε και την πλειοψηφία των αγροτών, απέτρεφε την καθιέρωσή του στο όργωμα. Έτσι, η πλειοψηφία περιορίστηκε στο βόδι, όπως και στα άλλα τυχόν ζώα που διέθεταν οι φτωχότεροι αγρότες, γαϊδούρια δηλαδή και αγελάδες.

Το βασικότερο από τα γεωργικά εργαλεία ήταν το αλέτρι (aratrum), από το οποίο εξαρτιόταν το σωστό όργωμα για υψηλότερη παραγωγή. Ακριβείς περιγραφές για το εργαλείο αυτό δεν υπάρχουν. Φαίνεται πως η μορφή του δεν άλλαζε από την αρχαιότητα, με τη διαφορά ότι το υνί (homogum) ήταν πλέον από σίδηρο και όχι από ξύλο⁵¹. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να εφαρμόζεται επάνω του περισσότερη δύναμη με συνέπεια βαθύτερο όργωμα. Σε ορισμένες περιοχές της δυτικής Ευρώπης, αντίθετα, για βαθύτερο όργωμα εφαρμόστηκε και διαδόθηκε σταδιακά από τον 11ο αιώνα το αλέτρι με ρόδες (aratro con ruote) η χρήση του οποίου στην Κρήτη δεν μαρτυρείται⁵².

Οι μνήμες για τα υπόλοιπα εργαλεία είναι επίσης περιορισμένες και συνήθως αφορούν το εμπόριο ή την κατασκευή τους.

Για το σκάψιμο χρησιμοποιούσαν συνηθέστερα την τσάπα (çapa), πλατιά (çapa larga ή ystrana) ή στενή (çapa stricta ή romeco), και την σκαλίδα (vanga) για το θερισμό το δρεπάνι (falchio) για το κλάδεμα το κλαδευτήρι (cepritor) για τη μετάγγιση υγρών, συνήθως κρασιού, το χωνί (sessola). Όλα τα παραπάνω εργαλεία ήταν από σίδηρο και προφανώς τα πιο διαδεδομένα ή τουλάχιστον αυτά για τα οποία υπάρχουν πληροφορίες⁵³. Η πλατιά διάδοση της τσάπας, εξάλλου, στις γεωργικές εργασίες επέβαλλε τη χρήση του ρήματος çapare, που σημαίνει το σκάψιμο της γης. Επίσης διαδεδομένη, όπως τουλάχιστον φαίνεται από τα συμβόλαια παραχώρησης γης, πρέπει να ήταν και η vanga, με το οποίο ο αγρότης περιποιόταν τους φράκτες και τα αυλάκια των συνόρων της γης του⁵⁴.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

(1) Το 1328, για παράδειγμα, στο έγγραφο της κατανομής του φεούδου του Μάρκου Cornario, μεταξύ άλλων, αναφέρεται: "Item che tuti li terreni de Çirapetra mesteçi, salvaçi, pradhi, montagne e za terra che dae da ser Phylippo da Milan per la vigna debia esse dela parte de Çirapetra, çoè çardini e mulini e poste de mulini "(ADC, b.10, fasc.2/4, 8r : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, εγγρ.αρ.2α, σ.524). Πλούσια ορολογία σχετικά με τη γη παρέχεται στα συμβόλαια παραχώρησης και εκμετάλλευσής της.

(2) Το 1359, για παράδειγμα, στο έγγραφο κατανομής φεούδου στο χωριό Καταλαγρί αναφέρεται: "Item è dassaver che la terra salvadhega cum li socori, che sè aprovo in lo casal intorno intorno, secondo comu havemo pertidhe le IIII parte prime, sè comune "(ADC, b.10bis, fasc.7/2, 79v : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, εγγρ.αρ.2ε, σ.550). Επίσης κατά την κατανομή του φεούδου του Zorzi Zampani, το 1413, αναφέρεται: "Item demo a questa parte li sochori, che sè ala via apresso le terre delo casal "(ADC, b.11, fasc.18, 3r : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, εγγρ.αρ.2η, σ.569).

(3) Το 1329, για παράδειγμα, παραχωρήθηκε για 29 χρόνια αμπέλι, το οποίο ο καλλιεργητής ανέλαβε να ξεριζώσει κατά τον πρώτο χρόνο της παραχώρησης και στη συνέχεια να το καλλιεργήσει με ό,τι ήθελε, εκτός από βρώμη (Notai di Candia, b.244, 98v). Το 1360, νοικιάστηκε για 5 χρόνια ξεριζάμελο, στο οποίο ο καλλιεργητής θα έσπερνε κάθε χρόνο ό,τι είδος δημητριακών ήθελε (Notai di Candia, b.144, 34r).

- (4) Σχέτικά με τα βοσκοτόπια, βλ. παρακάτω
(5) Βλ. VAN BATH, *Storia agraria*, σσ. 101-102.

(6) Στα έγγραφα κατανομής φεούδων, όταν πρόκειται για τα κοινά βοσκοτόπια, αυτά δηλαδή που δε διαιρούνται παρά την κατανομή των φεούδων μεταξύ των κληρονόμων, χρησιμοποιείται ο όρος *pasculum*. Το 1385, για παράδειγμα, κατά την κατανομή του φεούδου του *Constancio Marino* στα χωριά Γαρίπα και Καταλαγάρι, αναφέρεται: "Item lo pascolo sia comun intro le parte ..." (ADC, b. 20, SS. *Apostolorum primi*, 61r : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, εγγρ. αρ. 3δ, σ. 612). Το 1387, σε άλλη κατανομή σημειώνεται: "... e lo pascolo comun aceto per piegore." (ADC, b. 20, fasc. 1, 33v : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, εγγρ. αρ. 3ε, σ. 620). Ο ίδιος όρος χρησιμοποιείται επίσης για τις περιοχές, όπου βόσκουν ζώα, άσχετα αν καλλιεργούνται και βρίσκονται σε αγρανάπαιση, καθώς επίσης και ως δηλωτικό του φέροντων αγροτών προς το φεουδάρχη για τη χρήση των βοσκοτόπων. Αντίθετα, ο όρος *pratum* χρησιμοποιείται για περιοχές μικρότερης έκτασης, οι οποίες παραχωρούνται σε μεμονωμένα άτομα (βλ. παρακάτω, σ. 194). Ένα *pratum* παραχωρείτο επίσης με σκοπό να καλλιεργηθεί. Το 1328, για παράδειγμα, νοικιάστηκε για 10 χρόνια: "... illam terra prati ... pro fictu cuius mihi dare debetis de quanto seminabitur mensuram per mensuram" (*Notai di Candia*, b. 142, 100r).

(7) Τη συγκέντρωση σε ορισμένες περιοχές της καλλιεργούμενης γης, των αμπελιών, των κήπων ή των περιβολιών μαρτυρούν τα σύνορα που περιγράφονται στις κατανομές των περιουσιών ή ακόμη και στα συμβόλαια παραχώρησης γης (βλ. για παράδειγμα, ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, εγγρ. αρ. 1α, 2θ και 3β, σσ. 485-504, 577-584, 598-604). Οι ενδείξεις για την ύπαρξη χέρσας γης ανάμεσα σε ήδη καλλιεργούμενη είναι πολλές (βλ. παρακάτω, σημ. 46, σσ. 149-150).

(8) Το 1352, κατά την κατανομή ενός φεούδου μεταξύ του Μάρκου Faletro και της Cornarola Cornario καθορίζεται: "Item volemo che le erre delo dicto casale Monast^orachi, che cadaun heb^oia baillia le soe erre cum questa condition, che cadaun dele erre possa haver un passo de cherso intorno intorno dela dita soa erra "(ADC, b. 20, fasc. 2, 598-599 : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, εγγρ. αρ. 3α, σ. 595).

(9) Για τις γεωργικές καλλιέργειες στην Κρήτη, κατά το 13ο και 14ο αιώνα, βλ. THIRIET, La Romanie, σσ. 317-325 — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Villes et campagnes, σσ. 448-452.

(10) Σχετικά με τα νερά, βλ. παρακάτω, σσ. 163-167.

(11) Βλ. ROUILLARD, La vie rurale, σσ. 177-181.

(12) Για τη βρώμη αλλά και τα δημητριακά που καλλιεργούνταν κατά το Μεσαίωνα στη δυτική Ευρώπη, βλ. CH. PARAIN, L'evoluzion delle tecniche agricole, S.E.C., τομ. 1, σσ. 197-211.

(13) Το 1349, για παράδειγμα, υπογράφηκε συνεταιρισμός, με σκοπό την εκμετάλλευση γης, τα έξοδα για την καλλιέργεια της οποίας θα μοιράζονταν στα δύο. Αντίθετα, κατά την καλλιέργεια φάβας και ρεβυθιών, από τα έξοδα ο κάτοχος της γης θα έβαζε το 1/3 και ο καλλιεργητής τα 2/3 (Notai di Candia, b. 10 Angelo Bontolo, 107r). Το 1374, υπογράφηκε άλλος συνεταιρισμός με σκοπό την καλλιέργεια σιταριού, βρώμης και οσπρίων ("... tantum frumentum, ordeum et avenam et legumina ad sufficientiam seminandi in ipsis terris " * Notai di Candia, b. 11, 442r : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, σμβ. αρ. 5ζ, σσ. 662-664).

(14) Οι πληροφορίες για το λινάρι και το βαμβάκι προέρχονται, εκτός από έγγραφα σχετικά με το εμπόριό τους, και από συμβόλαια εκμετάλλευσης γης. Το 1347, για παράδειγμα, υπογράφηκε

συνεταιρισμός για δύο χρόνια, με σκοπό την καλλιέργεια κατά τον πρώτο χρόνο φάβας και στη συνέχεια βρώμης και κατά το δεύτερο χρόνο με άλλα κατ'επιλογήν προϊόντα (Notai di Candia, b.10 Angelo Bocontolo, 80v). Το 1319, νοικιάστηκε γη 50 μουζουριών και συμφωνήθηκε ότι, αν ο ενοικιαστής καλλιεργούσε λινάρι ή βαμβάκι, όφειλε να καταβάλλει γαιοπρόσοδο και για τα προϊόντα αυτά. (Notai di Candia, b.9, 8v : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, σμβ. αρ. 3α, σ. 646). Το 1307, μεταξύ των εισοδημάτων του φεουδάρχη Ανδρέα Cognario από το χωριό Λόμπαρος συμπεριλαμβάνονταν και 8 υπ., που προέρχονταν από την καλλιεργούμενη με βαμβάκι και λινάρι γη (de terra abeveradoria de bambaxio et de lin BORSARI, Creta, σ. 81, σημ. 76). Το 1307, δόθηκε άδεια να μεταφέρεται ελεύθερα στη Βενετία το βαμβάκι που παραγόταν στην Κρήτη και στη Ρωμανία (ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Θεοσιμματα, Β₁, σ. 31). Το 1349, τέλος, ο Παύλος Quirino και ο Πέτρος Beliero, κάτοικοι του χωριού Κατσαμπάς, έλαβαν 11 υπ. και 9 grossi με σκοπό να παραδώσουν 100 λίβρες βαμβάκι που καλλιεργούσαν στο ίδιο χωριό (Notai di Candia, b.10 Angelo Bocontolo, 105r). Σχετικά με τις ίδιες καλλιέργειες, βλ. THIRIET, La Romanie, σσ. 321-322 — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Villes et campagnes, σσ. 450-451.

(15) Για την αμπελουργία και την εκμετάλλευση γενικότερα των αμπελιών, βλ. P. TOPPING, *Viticulture in venetian Crete* (XIII th cent.), Πεπραγμένα Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, τομ. 2, Αθήνα 1981, σσ. 509-520 — Μ. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ, Συμβολή στη μελέτη της γεωργίας και της αμπελουργίας της Κρήτης στο 15ο και 16ο αιώνα, "Κρητολογία" 4 (1977), σσ. 5-25.

(16) Στις αρχές του 14ου αιώνα (1322) ο περιηγητής Symon Simeonis έγραφε: "... in ipsa (Crete) abundat vinum illud famosum cretense, quod per universum mundum portatur ..." (HEMMER-DINGER-ILIADOU, *La Crète sous la domination vénitienne*, σ. 551).

Το κρητικό κρασί εξαγόταν κυρίως προς τη Βενετία ή τις άλλες βενετοκρατούμενες και λατινοκρατούμενες περιοχές, αλλά και προς την Τάνα, την Κωνσταντινούπολη, τη Ρόδο και έφθανε μέχρι την Αγγλία και τη Φλάνδρα (βλ. CH. VERLINDEN, Rapports économiques entre la Flandre et la Crète à la fin du moyen-âge, "Revue Belge de Philologie et d'Histoire" 14 (1935), σσ. 448-456 — W.R. LOWDER, Candie Wyne. Some documents relating to trade between England and Crete during the Reign of King Henry VIII, "Ελληνικά" 12 (1952), σσ. 97-102 — THIRIET, La Romanie, σσ. 320 και 415-416 — BORSARI, Creta, σ. 73). Σχετικά με τη Φλάνδρα, τον Αύγουστο του 1359, εκδόθηκε διάταγμα, με το οποίο παρείχεται ελευθερία εξαγωγής του κρητικού κρασιού με τις φλαμανδικές γαλέρες (Senato Misti, reg. 29, 23r : ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Θεσπίσματα, Β₂, σσ. 70-71), ενώ, το 1372, ο δασμός εξαγωγής του κρασιού μαλβαζία προς την ίδια χώρα καθορίστηκε σε 2 υπ. για κάθε 3 βαρέλια (Senato Misti, reg. 34, 14v-15r : ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Θεσπίσματα, Β₂, σ. 159 · THIRIET, Régestes, αρ. 509, σ. 128).

(17) Σχετικά με τις ποικιλίες αμπελιών, μαλβαζία και αθήρι, κατά τη βενετοκρατία στην Κρήτη, βλ. Β. LOGOTHETIS, Recueils. A. Malvoisies. Provenance et Appellation. B. Il était une fois. Raisin de table et raisin secs, Θεσσαλονίκη 1982.

(18) Το κρασί μαλβαζία της περιοχής των Χανίων δεν εθεωρείτο καλής ποιότητας. Το 1372, ο δασμός για την εξαγωγή του εκτός από τη Βενετία ανερχόταν σε 1 υπ. το βαρέλι, ενώ για το ίδιο κρασί των άλλων περιοχών του νησιού σε 1 1/2 υπ. το βαρέλι (Senato Misti, reg. 34, 14v-15r : ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Θεσπίσματα, Β₂, σ. 159 · THIRIET, Régestes, αρ. 509, σ. 128).

(19) Το 1339, για παράδειγμα, υπογράφηκε συνεταιρισμός, με σκοπό την εκμετάλλευση κληματαριάς, η παραγωγή της οποίας θα μοιραζόταν στα δύο, όπως και τα χρήματα από την καθημερινή πώληση των σταφυλιών ("... omnes denarios, quos habebamus temporibus ex cotidiana venditione uvarum dicti pergule ..."¹⁶Notai di Candia, b. 97, 38v : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. αρ. 5β, σσ. 655-656).

(20) Βλ. παρακάτω, σσ. 240-241.

(21) Στην καλλιέργεια δέντρων και στην παραγωγή φρούτων στην Κρήτη αναφέρεται επίσης ο περιηγητής Symon Simeonis (1322): "... et etiam mala granata, poma, citrina, ficu^s, uve, papiniones, langurie, cucurbite, et aliorum multorum nobilissimorum genera fructuum in ipsa minimo pretio comparantur ..." (HENMERDINGER-ILLIADOU, La Crète sous la domination vénitienne, σ. 551).

(22) Το 1339, ο οικονόμος της μονής των Σιναιτών νοίκιασε για 25 χρόνια τις ιτιές που κατείχε στον ποταμό Βραδιάρη (salices sive saligarios arbores fluminis Vradhiari). Ο ενοικιαστής ήταν βαρελοποιός και ανέλαβε με το ίδιο συμβόλαιο να δουλεύει κάθε μέρα για το μοναστήρι με ημερομίσθιο 4 grossi (Notai di Candia, b. 97, 48v). Φαίνεται όμως ότι ο ενοικιαστής αυτός είχε διακόψει το συμβόλαιο, γιατί τα ίδια δέντρα νοικιάστηκαν λίγο αργότερα σε άλλο βαρελοποιό με τους ίδιους ακριβώς όρους (Notai di Candia, b. 97, 49r). Το 1340, νοικιάστηκε για 12 χρόνια επίσης σε βαρελοποιό ένα λιβάδι με ιτιές (Notai di Candia, b. 97, 85v).

(23) Το 1301, σε συμβόλαιο ενοικίασης γης περιλαμβάνεται ο όρος ότι ο ενοικιαστής είχε τη δυνατότητα να κρατήσει τη γη και μετά τη λήξη του συμβολαίου, αν καλλιεργούσε calami και

protocalami (BRIXANO, αρ.77, σσ.31-32). Το 1300, επίσης, σε ενοικίαση γης για 29 χρόνια συμφωνήθηκε να καταβάλλει ο ενοικιαστής στον ιδιοκτήτη κατά τον πρώτο χρόνο της εκμετάλλευσης όσο σπόρο θα έσπερνε ή τους καρπούς, αν φύτευε protocalami (PIZOLO, αρ.436, σσ.200-201). Πληροφορίες όμως για την παραγωγή ζάχαρης προέρχονται επίσης και από αποφάσεις σχετικές με το εμπόριό της. Το 1334, αποφασίστηκε ότι η ζάχαρη της Κρήτης (*zucharum natum et factum et quod nascetur et fiet in insula nostra Creta*) θα μεταφερόταν στη Βενετία και θα πλήρωνε δασμό 5% (*Senato Misti, reg.16, 78r : ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Θεσπίσματα, Β₁, σσ.153-154*). Το 1330, η ζάχαρη που μεταφερόταν με πλοία από την Κρήτη ή από άλλες περιοχές θα πλήρωνε 12 *solidi grossorum* για κάθε *milliarium subtile* (ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Θεσπίσματα, Β₁, σ.100). Το 1336 τέλος, δόθηκε νέα άδεια εξαγωγής της ζάχαρης από την Κρήτη προς τη Βενετία (*Senato Misti, reg.17, 58v : ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Θεσπίσματα, Β₁, σ.171*). Βλ. επίσης σχετικά και THIRIET, *Villes et campagnes*, σ.451.

(24) Την ύπαρξη ελαιοδέντρων πληροφορούμαστε από τις περιγραφές συνόρων ή περιοχών στα έγγραφα κατανομής των φεούδων. Η ελιά δεν αποτελούσε καλλιέργεια που προωθήθηκε από τους Βενετούς, κατά τους αιώνες τουλάχιστον που εξετάζονται εδώ, και αυτό αποδεικνύεται, εκτός των άλλων, και από την έλλειψη συμβολαίων για την εκμετάλλευσή της, ανάλογων με αυτά για τα δημητριακά, τα αμπέλια και τα καρποφόρα δέντρα. Το 1355, υπογράφηκε συνεταιρισμός για την καλλιέργεια και την εκμετάλλευση ελαιών στην περιοχή της Ιεράπετρας (*Notai di Candia, b.103, 2v : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. αρ.5ε, σ.659*). Ανάλογη ^{οργάνω} περίπτωση δεν εντοπίστηκε.

(25) Ο περιηγητής Symon Simeonis (1322) γράφει: "... Et inde proficientes pedibus venimus per Caneam, castrum nemore cipressimo gloriose ac magnifice dotatum, in quo mire magnitu-

dinis arbores inveniuntur,que sua altitudine turrium ac campanilium,velut cedrus Libani,altitudinem excedunt,que ecclesiarum atque imperatorum palatiis sunt aptissime ..."(HEMMEIDINGER-ILIADOU,La Crète sous la domination vénitienne,σ.550).

(26) Βλ. THIRIET,La Romanie,σ.325.

(27) Για τα προϊόντα από τις μέλισσες οι πληροφορίες προέρχονται επίσης από ^{από τα κεί, εκκρημές Γε} το εμπόριό τους. Το 1362, αποφασίστηκε ότι το κερύ και η στόφη της Κρήτης και της Εύβοιας θα μεταφέρονταν στη Βενετία με αποπλισμένα πλοία (Senato Misti, reg. 30, 48r : THIRIET, Régestes, αρ. 384, σ. 100 : ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Θεοσιμματα, Β₂, σ. 94). Τα προϊόντα: κερύ, μέλι, δέρματα, κρασί και τυρί της Κρήτης, Εύβοιας και Ρωμανίας, αποφασίστηκε, το 1370, να εξάγονται προς τη Βενετία από τις 31 Μαΐου μέχρι και 30 Απριλίου (Senato Misti, reg. 33, 48r : THIRIET, Régestes, αρ. 484, σ. 123).

(28) Το 1329, σε συμβόλαιο ενοικίασης γης ο ενοικιαστής ανέλαβε τα έξοδα των βασικών εργασιών της εκμετάλλευσης, δηλαδή: "... seminationem annualem facere debes omnibus tuis expensis tam in laborandum, seminandum, netandum, mettendum, colligendum, tibiandum quam in omnia alia neccessaria "(Notai di Candia, b. 244, 98v).

(29) Βλ. για παράδειγμα: ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. αρ. 1α, 1γ, 1δ, 2β και 2γ, σσ. 634-646.

(30) Το 1339, παραχωρήθηκε σε γονικό χέρσα γη 1 1/2 μουζουρι για την καλλιέργεια αμπελιού. Με το συμβόλαιο αυτό ο γονικός αναλάμβανε: "... quam quidem terram teneris plantavisse de vitibus malvasie hinc per totum mensem marcii proxime

venturi vel antea et ipsam plantatam teneris temporibus congruis et consuetis bene aptare, videlicet cespere, capare, discalficare, vichicare, lachicare, trafocopificare et in culmine conservare ..."(Notai di Candia, b.244, 163v). Πρβλ.: "καί γάρ έκδό-
δωμι πρός σέ ... άμπέλιον ... καί έργάζη αυτό καθ' έκάστην έγ-
χρονίαν έκκαίρω κατά γεωργικήν άκρίβειαν, λακίζων αυτό καί
κλαδεύων, σκάπτων καί δισκαφίζων, καταβολεύων τε έν οίς άν δέ-
ηται τόποις και συναμπελίζων ..."(ΕΛΘΑ, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη,
τομ.6, σσ.620-621). Σχετικά με τις υποχρεώσεις των αγροτών για
τη γη που καλλιεργούσαν, βλ. παρακάτω, σσ.240, 252 και 257.

(31) Το 1367, υπογράφηκε συνεταιρισμός για την εκμετάλ-
λευση κήπου, τα βασικά έξοδα του οποίου ήταν: "... pro gerani,
ascoundaula, correti et bruschis, pro clausura ipsius jardini et
cisterna ..."(Notai di Candia, b.11, 89r). Σχετικά με τα συστήμα-
τα άρδευσης των κήπων, βλ. παρακάτω, σσ.166-167.

(32) Το 1352, νοικιάστηκε κήπος για 10 χρόνια, ο ενοικια-
στής του οποίου ήταν υποχρεωμένος να περιποιείται τον κήπο
και να φυτεύει κάθε χρόνο τουλάχιστον 10 δέντρα, ροδιές, λεμο-
νιές, κιτριές και ροδακινιές (pomus granate, lemones, citrones
et persicus). Ο παραχωρητής από την άλλη πλευρά όφειλε να δίνει
τέσσερα φυτώρια λεμονιάς από εκείνα που είχε στον κήπο του στον
ενοικιαστή, όταν το ζητούσε (arbores seu plantas lemonum
quattuor ex illis quas habeo in meo jardino; DE FREDO, ap.82,
σσ.57-58).

(33) Το 1302, νοικιάστηκε κήπος "in quo quidem debemus
plantare de arboribus fructiferosis a centum supra et pergu-
lis mensuratum dimidiam"(BRIXANO, ap.579, σ.210).

(34) Το 1300,ο ενοικιαστής ενός κήπου είχε το δικαίωμα να παίρνει τη μισή από την κοπριά των βοδιών του παραχωρητή για τη λίπανση του κήπου (PIZOLO,αρ.445,σσ.205-206).Το 1339, ενοικιαστής κήπου είχε το δικαίωμα να παίρνει τη μισή κοπριά των βοδιών του παραχωρητή,η οποία υπήρχε στο ίδιο χωριό που βρισκόταν και ο κήπος.(Notai di Candia,b.22,11v).Το 1348 τέλος, δόθηκε η άδεια σε ενοικιαστή κήπου να παίρνει,όπως όλοι,από την κοπριά του χωριού (de coprea dicti casali sicut accipiunt alii: Notai di Candia,b.10 Angelo Bocontolo/b,8v).

(35) Το 1349,απαγορεύτηκε με διάταγμα να παίρνει κάποιος κοπριά από το χωριό Βασιλιές και τα χωράφια του,χωρίς την άδεια του Μάρκου Salomone,που είχε νοικιάσει το χωριό (ADC, b.14,229r).

(36) Το 1340,κατά την υπογραφή συνεταιριστικού συμβολαίου για την εκμετάλλευση γης,συμφωνήθηκε ο ένας από τους δύο συνεταιρούς να ρίξει στο χωράφικατά τον πρώτο χρόνο 200 φορτάματα κοπριάς (salmas letaminis ducentas : Notai di Candia, b.97,98v · ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ,συμβ.αρ.5δ,σ.657).Το 1343,ο ενοικιαστής αμπελιού έπρεπε να ρίχνει στο αμπέλι κάθε χρόνο 10 σακιά κοπριά (Notai di Candia,b.244,188r).

(37) Το 1367,με σχετικό διάταγμα κλήθηκαν οι κάτοικοι του Χάνδακα,που κατοικούσαν ανατολικά της Ruga Magistra,να στέλνουν τα γαϊδούρια τους με τους οδηγούς τους (bordonarrii),τα σακιά και τα καλάθια τους,για τη μεταφορά της κοπριάς που βρισκόταν στην περιοχή τους σε καθορισμένο μέρος έξω από το Χάνδακα (ADC,b.14bis,fasc.2,140r).

(38) Το 1355, σύμφωνα με συμβόλαιο ενοικίασης γης, ο ενοικιαστής αποκτούσε το δικαίωμα να βόσκει τα ζώα του στην ίδια γη, όταν αυτή θα βρισκόταν σε νεκρή καλλιεργητική περίοδο ("... *insuper licitum sit mihi ponere animalia mea in terra superscripta, in qua non esset semen aliquod seminatium*" ; *Notai di Candia, b.144, 13v* · ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. αρ. 3β, σσ. 647-648).

(39) Για τις μεθόδους λίπανσης στην Ευρώπη, βλ. CH. PARAIN, *L'evoluzione delle tecniche agricole*, ο.π., σσ. 166-167 — P. JONES, *La società agraria medievale all'apice del suo sviluppo. L'Italia*, S.E.C., τομ. 1, σσ. 458-459 — DUBY, *L'economie rurale*, τομ. 1, σσ. 197-208.

(40) Το 1345, σε συμβόλαιο ενοικίασης γης αναφέρεται: "... *anno ultimo suprascriptorum quinque annorum tenemini dimittere terciam partem tocius terre laboratorie secundum usum pro jariçando*" (*Notai di Candia, b.10 Angelo Bocontolo, 6r*). Σε άλλο συμβόλαιο του 1359 αναφέρεται: "... *teneor infine temporis antedicti dimittere terciam partem dicte terre hersam seu non laboratam de bona et mala pro jariçando*" (*Notai di Candia, b.11, 34r*). Σε συμβόλαιο τέλος του 1387, ο καλλιεργητής εφαρμόζει την αγρανάπαυση στο 1/2 της γης: "... *in cuius dimidietatem iariçavi in jarro nuper transactum et in altera dimidietatem jariçare debeo in jarro nuper futuro*" (*Notai di Candia, b.11, 521r*).

(41) Το διετές σύστημα αγρανάπαυσης (biennale), γνωστό ήδη από τα ρωμαϊκά χρόνια, βασιζόταν στην καλλιέργεια του συνόλου της γης τον ένα χρόνο και στην αγρανάπαυσή του τον επόμενο ή στην καλλιέργεια του μισού της συνολικής γης και στην αγρανάπαυση του άλλου μισού. Σύμφωνα με την απλούστερη μορφή του τριετούς συστήματος (triennale), τον πρώτο χρόνο το σύνολο της

γης εκαλλιεργείτο με χειμωνιάτικα δημητριακά (σιτάρι ή σίκαλη) τον δεύτερο με ανοιξιάτικα (κριθάρι ή βρώμη) και τον τρίτο έμμενε σε αγρανάπαυση. Στην πιο σύνθετη μορφή του η γη χωριζόταν σε τρία μέρη, στο πρώτο από τα οποία καλλιεργούνταν φθινοπωρινά δημητριακά, στο δεύτερο ανοιξιάτικα και το τρίτο έμμενε σε αγρανάπαυση. Το δεύτερο χρόνο, στο πρώτο μέρος καλλιεργούνταν ανοιξιάτικα δημητριακά, το δεύτερο έμμενε σε αγρανάπαυση και στο τρίτο καλλιεργούνταν φθινοπωρινά δημητριακά. Τον τρίτο τέλος χρόνο, το πρώτο μέρος έμμενε σε αγρανάπαυση και τα δύο άλλα δέχονταν τη φθινοπωρινή και την ανοιξιάτικη σπορά. Η εφαρμογή του σύνθετου τριετούς συστήματος αγρανάπαυσης μαζί με τη χρήση του αλόγου στο όργωμα μετά τον 11ο αιώνα συνετέλεσε στην αύξηση της ετήσιας γεωργικής παραγωγής. Κατά το 13ο αιώνα το διετές σύστημα συνέχιζε να εφαρμόζεται σε όλο το μεσογειακό χώρο και φυσικά στο Βυζάντιο, ενώ στην κεντρική και βόρεια Ευρώπη είχε γενικευτεί το τριετές, παρόλο που και εκεί ^οορισμένες περιοχές (σχ. το διετές. Άμεση εξάρτηση στην εφαρμογή ενός από τα δύο παραπάνω συστήματα είχαν η ποιότητα του εδάφους και η χρήση στο όργωμα του βοδιού ή του αλόγου. Το διετές εφαρμόζόταν σε εδάφη λιγότερο γόνιμα, που οργώνονταν με βόδια, το τριετές, σύστημα πιο εξελιγμένο, σε εδάφη πλούσια, που οργώνονταν με άλογα (βλ. VAN BATH, *Storia agraria*, σσ. 80-89 — DUBY, *L'economie rurale*, τομ. 1, σσ. 178-190 — PARRAIN, *L'evoluzione delle tecniche agricole*, ο.π., σφ. 169-176 — SVORONOS, *Structures économiques*, σ. 57).

(42) Βλ. παρακάτω, σσ. 258, 270-271.

(43) Χαρακτηριστικό παράδειγμα εντατικής εκμετάλλευσης της γης αποτελεί η υπογραφή συνεταιρισμού δύο χρόνων για την καλλιέργεια ενός "σώχρου", το Δεκέμβριο του 1347. Σύμφωνα με

το συμβόλαιο τον πρώτο χρόνο οι συμβαλλόμενοι θα καλλιεργούσαν αρχικά φάβα και στη συνέχεια βαμβάκι, ενώ κατά το δεύτερο χρόνο οποιασδήποτε τους συνέφερε καλύτερα (Notai di Candia, b.10 Angelo Boccontolo, 80v). Είναι φανερό ότι στα δύο αυτά χρόνια η γη δεν θα έμενε σε αγρανάπαυση. Το 1316, σε άλλο συμβόλαιο συνεταιρισμού 7 χρόνων για την εκμετάλλευση γης αναφέρεται ότι ο βοσκότοπος (pasculum) που θα υπήρχε εκεί κατά τον πρώτο χρόνο θα παρέμενε κοινός, όπως και το κέρδος από αυτόν (Notai di Candia, b.233, 24v). Στην προηγούμενη δηλαδή περίπτωση, κατά τη διάρκεια των επόμενων χρόνων δεν θα υπήρχε βοσκότοπος, το σύνολο ή μέρος της γης συνεπώς δεν θα έμενε σε αγρανάπαυση. Ανάλογες περιπτώσεις ήταν συνηθισμένες.

(44) Το 1370, σύμφωνα με συμβόλαιο ενοικίασης γης για 29 χρόνια, ο ενοικιαστής ανέλαβε να την καλλιεργεί για 2 συνεχή χρόνια και τον τρίτο να την αφήνει σε αγρανάπαυση (Notai di Candia, b.144, 92v). Το 1329, αντίθετα, σε συμβόλαιο ενοικίασης γης επίσης για 29 χρόνια, συμφωνήθηκε ότι, αν κρινόταν αναγκαίο, το σύνολο της γης θα έμενε σε αγρανάπαυση κάθε τέσσερα χρόνια ("*... et si mihi et tibi videbitur esse necessarium quod dicta terra debeat quiescere quolibet anno quarto non seminata, debeat remanere et quiescere ...*": Notai di Candia, b.244, 98v).

(45) Σχετικό διάταγμα του 1343 καθορίζει: "*... de totis territoriis prelibatis supra de locis seminatoriis tam pinguibus quam macris, que tenent, debeant dimittere disoccupatam et non seminatam terciam partem illis, qui debent incipere habere anno futuro de ipsis casalibus, ut possint facere calurgias ...*" (ADC, b.14, 170v).

(46) Το 1374, στο έγγραφο της κατανομής του φεούδου των

αδελφών Πέτρου και Egidio Stadi, στην περιοχή του χωριού Πραι-
τώρια, αναφέρεται μεγάλη έκταση χέρσας ή ανεκμετάλλευτης γης
ανάμεσα στην ήδη εκμεταλλεύσιμη ("... item dedimus
... unum jardinum ... cum terra vacua et cum arboribus ", "...
item dedimus ... de ratione terre vacue videlicet illam ter-
ram, que incipit a traffo vinee Johannis Charlambi et montat ri-
achi riachi usque ad jardinum Hemmanuelis Charlambi ", "... i-
tem dedimus ... de ratione terre vacue nomine Pretoria ", "...
item dedimus ... de terra vacua nomine Ambellotopo " : ADC, b. 20,
30r-v · ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, εγγρ. αρ. 3β, σσ. 598-604). Συνηθισμένες ήταν ε-
πίσης οι ενοικιάσεις και οι παραχωρήσεις γενικότερα ανεκμετάλ-
λευτης γης. Το 1355, στο χωριό Πυργού νοικιάστηκε
"tota illa terra domestica et silvestre vacua" (Notai di Can-
dia, b. 144, 14v). Το 1300, νοικιάστηκε για 11 χρόνια γη "tam mesti-
ca quam salvatica" για καλλιέργεια δημητριακών (PIZOLO, αρ. 234,
σ. 114). Το 1327 τέλος, με συμβόλαιο εργασίας παραχωρήθηκε για
20 χρόνια "terra laboratoria cum chersis" (Notai di Candia,
b. 244, 52v).

(47) Το 1337, ο φεουδάρχης Μιχάλης Γιαλλινάς παραχώρησε
σε γονικό στο χωριό Κιθαρίδα χέρσα γη συνολικής έκτασης 223
μουζουριών σε αγρότες του ίδιου ή άλλων χωριών, με σκοπό την
καλλιέργεια αμπελιών. Για κάθε αγρότη υπέγραψε και διαφορετικό
συμβόλαιο (Notai di Candia, b. 244, 145r-156v). Το 1375, η Επισκοπή
Χερσονήσου παραχώρησε κατά τον ίδιο τρόπο σε βιλλάνους της
33 μουζούρια χέρσας γης για την καλλιέργεια επίσης αμπελιών
(Notai di Candia, b. 11, 504v-505v). Οι μεμονωμένες περιπτώσεις
παραχώρησης χέρσας γης για αμπέλια, κήπους ή καλλιέργεια δημη-
τριακών είναι πολυάριθμες.

(48) Βλ. παρακάτω, σ. 265.

(49) Το 1338,νοικιάστηκε για 10 χρόνια χέρσα γη 6 μουζουριών,με σκοπό την καλλιέργεια δημητριακών.Ο ενοικιαστής είχε το δικαίωμα,αν ήθελε,να παραλάβει και να καλλιεργήσει και άλλη γη με τους ίδιους όρους και με ανάλογο ενοίκιο (Notai di Candia,b.97,25r).Το 1359,σύμφωνα με συμβόλαιο εργασίας για γη 3 βοδιών,ο καλλιεργητής,αν ήθελε,μπορούσε να εκχεροώσει με δικά του έξοδα μέρος από το γειτονικό λιβάδι (pratium).Τη γη αυτή θα είχε στη διάθεσή του όσο διάστημα θα εκμεταλλευόταν και την πρώτη,ενώ συγχρόνως θα κατοικούσε στο ίδιο χωριό (Notai di Candia,b.11,29r).

(50) Η Ιταλία παρέμεινε πιστή ^{στη χρήση του} ~~Βόρειο~~ ^{στην} ~~από~~ ^{Βόρειο} ~~από~~ ^{στην} Ισπανία,επειρασμένη από τη Γαλλία, ^{οι αγρότες} ~~από~~ ^{στην} ~~από~~ ^{στην} το άλογο ή το μουλάρι (βλ.

PARAIN,L'evoluzione delle tecniche agricole, ο.π., σσ.176-180).^{ή χρήση του} ~~από~~ ^{στην} ~~από~~ ^{στην} άλογο επικράτησε,εκτός από τη Γαλλία,στη Δανία, Β.Δ.Γερμανία και στις Κάτω Χώρες (βλ.DUBY,L'economie rurale, τομ.1,σσ.205-208^{σε 20-22} όπου και πλούσια βιβλιογραφία σχετικά με τις γεωργικές εργασίες και τον τεχνικό εξοπλισμό των γεωργών στην Ευρώπη. Βλ.επίσης,VAN BATH,Storia agraria,σσ.87-89 και 400-401).Για το Βυζάντιο οι πληροφορίες είναι ελάχιστες και αποσπασματικές.Σχετικά με το σύστημα του ζυγού των ζώων για όργωμα,βλ.CT.LEFEBURE DES NOETTES,Le système d'attelage du cheval et du boeuf à Byzance et les conséquences de son emploi, Mélanges Diehl,1,Παρίσι 1930,σσ.183-190.

(51) Περιγραφή του αλετριού,όπως παρουσιάζεται σε τοιχογραφίες του 14ου-15ου αιώνα στην Κρήτη,βλ.Σ.Ν.ΜΑΔΕΡΑΚΗΣ,Η κόλαση και οι ποινές των κολασμένων σαν θέματα της Δευτέρας Παρουσίας στις εκκλησίες της Κρήτης,"Ύδωρ εκ πέτρας" 3-4 (1979), σσ.51-57.Η μορφή αυτή του εργαλείου διατηρήθηκε μέχρι και τη σύγχρονη εποχή.

(52) Για την τεχνολογική εξέλιξη της Ευρώπης στο γεωργικό τομέα και για ^{τη χρήση του} αλετριών ειδικότερα, ΒΛ. Μ. BLOCH, *Lavoro e tecnica nel medioevo*, Μπάρι 1981 — G. DUBY, *Le origini dell'economia Europea*, Μπάρι 1978, σσ. 236-252 — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *L'economie rurale*, τομ. 1, σσ. 78-86 — Μ. Μ. POSTAN, *Land Use and Technology*, στο: *The Medieval Economy and Society*, Penguin books 1981, σσ. 45-80 — VAN BATH, *Storia agraria*, σσ. 257-264 και για το αλέτρι : σσ. 86-87 — PARAIN, *L'evoluzione delle tecniche agricole*, ο. π. , σσ. 176-197 και 158-169 — L. WHITE Jr, *Medieval Technology and Social Change*, Oxford University Press 1970. Για το Βυζάντιο, αντίθετα, η σχετική βιβλιογραφία είναι περιορισμένη. ΒΛ. ΚΟΥΚΟΥΑΕΣ, *Βυζαντινών βίος*, τομ. 5, σσ. 245-295. Το ίδιο ισχύει και για την Κρήτη. ΒΛ. THIRIET, *La Romanie*, σσ. 316-317 — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Villes et campagnes*, σ. 459.

(53) Το 1351, με διάταγμα καθορίστηκαν οι ανώτατες τιμές των παράκτω εργαλείων: κλαδευτήρι (*serpitor*), 4 grossi χωνί (*sessola*), 10 soldi τσάπα πλατιά (*ystrane*), 7 grossi και με σίδηρο τουλάχιστον 3 1/2 λίβρες τσάπα στενή (*romeco*), 10 soldi και με σίδηρο τουλάχιστον 2 1/2 λίβρες. Οριζόταν επίσης ότι κανένας σιδεράς δεν είχε δικαίωμα να εισπράξει πάνω από 5 soldi για κάθε λίβρα σιδήρου που θα χρησιμοποιούσε για την κατασκευή ή την επιδιόρθωση των παραπάνω εργαλείων. Ειδικότερα, για τα υνιά των αλετριών δεν είχαν δικαίωμα να εισπράξουν πάνω από 4 1/2 soldi για κάθε λίβρα. Κανένας, τέλος, σιδεράς δεν έπρεπε να πληρωθεί πάνω από 3 1/2 soldi για επένδυση (*redregare*) καινούριου υνιού (ADC, b. 14, 242v-243r).

(54) Το 1280, σύμφωνα με συμβόλαιο ενοικίασης αμπελιού, ο ενοικιαστής ανέλαβε την υποχρέωση να επιδιορθώνει τους φράκτες με σιδερένια *vanga* ("... insuper autem debetis triphos dicte

vinee ex anno primo aptare vangam I ferro." : MARCELLO, αρ.329, σ.117). Το 1300, σε άλλο συμβόλαιο ενοικίασης αμπελιού, ο ενοικιαστής όφειλε να περιποιείται το φράκτη προσωπικά και με τη βοήθεια κάποιου άλλου εργάτη, που θα πλήρωνε ο ιδιοκτήτης, και ο οποίος θα χρησιμοποιούσε απαραίτητα vangα ("... ponere unum hominem cum vangā." : PIZOLO, αρ.429, σ.198). Πρβλ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Βυζαντινών βίος, τομ.5, σ.269, όπου αναφέρει ότι με τη ^{εκαλίδα} (vangα) συνήθιζαν να ανοίγουν οι αγρότες αυλάκια για νερό ή να καθαρίζουν το χωράφι από τα χόρτα.

4. ΟΙ ΜΥΛΟΙ - ΤΑ ΝΕΡΑ - ΟΙ ΔΡΟΝΟΙ

α. Οι Μύλοι

Οι μύλοι, νερόμυλοι και ανεμόμυλοι, είχαν εισαχθεί και διαδοθεί στην Κρήτη ήδη από τα βυζαντινά χρόνια¹. Η πρώτη εμφάνιση του νερόμυλου πιστεύεται ότι έγινε γύρω στον 1ο π.Χ. και 1ο μ.Χ. αιώνα στην περιοχή της ανατολικής Μεσογείου. Από εκεί εξαπλώθηκε στην Ιταλία και στο Βυζάντιο. Αντίθετα, στην κεντρική Ευρώπη οι νερόμυλοι διαδόθηκαν μεταξύ^{κειν} 7ου και 10ου αιώνα και εξαπλώθηκαν με πολύ αργό ρυθμό. Ωστόσο, για μεγάλη διάδοση του νερόμυλου στην Ευρώπη δεν είναι δυνατόν να μιλήσουμε πριν από τον 11ο αιώνα. Όσο για τον ανεμόμυλο, εφεύρεση και αυτή Ανατολική, η εμφάνισή του στην Ευρώπη εντοπίζεται μετά το 12ο αιώνα².

Οι Βενετοί βρήκαν στην Κρήτη, στις αρχές του 13ου αιώνα, πολυάριθμους μύλους, σε λειτουργία ή κατεστραμμένους. Τα δικαιώματα επί των μύλων και των θέσεων των μύλων (μυλότοπων) είχαν οι φεουδάρχες, οι οποίοι τους παραχωρούσαν σε βιλλάνους ή ελεύθερους αγρότες, όπως και τη γη, ως γονικό ή για 29 χρόνια και, συχνότερα, με ενοίκιο για περιορισμένα χρονικά διαστήματα³.

Όταν ο μύλος παρεχωρείτο σε γονικό, η συνηθισμένη εισφορά στον ιδιοκτήτη ήταν ετήσια και σε είδος. Σύμφωνα με τα στοιχεία του πίνακα με τις παραχωρήσεις μύλων, από τις 8 περιπτώσεις, που ο μύλος παραχωρήθηκε σε γονικό, στις 3 το ετήσιο ενοίκιο είναι το 1/3 του κέρδους του μυλωνά και στις υπόλοιπες μια καθορισμένη ποσότητα δημητριακών ή αλευριού. Αντίθετα, στις 7 πε-

ριπτώσεις παραχώρησης για 29 χρόνια, στις 5 το ενοίκιο είναι χρηματικό και συχνά μηνιαίο, και μόνο στις 2 είναι μια καθορισμένη ποσότητα σιταριού. Κατά τις ενοικιάσεις, τέλος, περιορισμένης διάρκειας, συνήθως από ένα ως δέκα χρόνια, το ενοίκιο τις περισσότερες φορές ήταν μηνιαίο και χρηματικό και κυμαινόταν από 3 μέχρι και 5 υπέρπυρα.

Εκτός από την ετήσια ή μηνιαία εισφορά, ο ενοικιαστής ήταν υποχρεωμένος να αλέθει δωρεάν για τον ιδιοκτήτη του μύλου μια ποσότητα δημητριακών, καθορισμένη πολλές φορές στο συμβόλαιο. Στην ίδια υποχρέωση περιλαμβανόταν και η μεταφορά του προϊόντος στο σπίτι του ιδιοκτήτη με έξοδα αποκλειστικά του ενοικιαστή⁴.

Αυτός ο τελευταίος διατηρούσε πάντα, εκτός από ειδικές περιπτώσεις, το δικαίωμα της υπενοικίασης, με αποτέλεσμα ο παραχωρητής ενός μύλου να είναι είτε ο ιδιοκτήτης του είτε ένας απλός ενοικιαστής και ο ίδιος. Με τον τρόπο αυτό προέκυπτε, όπως ακριβώς και με τη γη, σειρά παραχωρητών και ενοικιαστών μέχρι να φτάσει ο μύλος στον πραγματικό μυλωνά.

Αναφέρεται ενδεικτικά το έγγραφο του Μαΐου του 1340. Ο Στέφανος Χρυσολουράς νοίκιασε στο Βασίλη θερμινό ένα μύλο για το ίδιο χρονικό διάστημα που τον είχε νοικιάσει και ο ίδιος από τον ιδιοκτήτη του, το μοναστήρι της Παναγίας των Σταυροφόρων. Το ενοίκιο, που θα κατέβαλλε ο Βασίλης στο Στέφανο, καθορίστηκε σε 3 υπ. κάθε μήνα. Ύστερα από 5 μήνες, τον Οκτώβριο του 1340, ο Βασίλης θερμινός νοίκιασε τον ίδιο μύλο στον αδελφό του Γιάννη, για το ίδιο επίσης χρονικό διάστημα και με ενοίκιο επίσης 3 υπ. κάθε μήνα. Επιπλέον αυτή τη φορά ο Γιάννης αναλάμβανε να δώσει στον αδελφό του Βασίλη "εμπατίκι" 2 υπ., για τους δύο επόμενους μήνες, και επίσης να του αλέθει δωρεάν 19 φορτάματα (salmae) σιτάρι. Τον ίδιο μήνα τέλος, ο Γιάννης θερμινός, που κρατούσε το μύλο, πήρε για συνεταίρο του κάποιον άλλο μυλωνά,

από τον οποίο θα εισέπρατε ενοίκιο 3 υπ. το μήνα. Τα έσοδα από το μύλο, όπως και όλα τα αναγκαία έξοδα, θα ήταν κοινά. Ο συνεταιρικός ήταν ακόμη υποχρεωμένος να βρίσκεται πάντα στο μύλο και να έχει την ευθύνη για το άλεσμα. Πρόκειται δηλαδή ουσιαστικά, στην τελευταία περίπτωση, για μια νέα ενοικίαση, όπου ο παραχωρητής συμμετείχε στα έξοδα και στο κέρδος και ο παραλήπτης, που συμμετείχε ανάλογα στα έξοδα και στα έσοδα, ήταν ο μυλωνάς και κατέβαλλε επιπλέον μηνιαίο ενοίκιο για το μερίδιο του μύλου, που του αναλογούσε⁵.

Το παραπάνω παράδειγμα είναι χαρακτηριστικό του τρόπου εκμετάλλευσης των μύλων. Και ενώ το ενοίκιο, όπως φαίνεται, παραμένει σταθερό από ενοικίαση σε ενοικίαση, το κέρδος των ενδιαμέσων παραχωρητών-ενοικιαστών εντοπίζεται στο "εμπατίκι" και στο δωρεάν άλεσμα 16 φορτωμάτων δημητριακών, την πρώτη φορά, και στην προσωπική εργασία του υπενοικιαστή, τη δεύτερη. Το κέρδος όμως αυτό δεν είναι πάντοτε εμφανές, αφού δεν αναφέρεται στα συμβόλαια απαραίτητα ούτε το "εμπατίκι" ούτε οι τυχόν άλλες εισφορές του ενοικιαστή προς τον παραχωρητή, εκτός από το ενοίκιο.

Για την παραγωγική δύναμη ενός μύλου τα στοιχεία, που υπάρχουν, προέρχονται αποκλειστικά από συμβόλαιο ενοικίασης μύλου, το 1368⁶. Το ενοίκιο καθορίστηκε σε 225 μουζούρια αλεύρι το χρόνο, με την προϋπόθεση ότι ο μύλος θα άλεθε μέσα στο 24ωρο (die et nocte) μέχρι 10 μουζούρια δημητριακών. Αν, αντίθετα, άλεθε λιγότερα, το ενοίκιο έπρεπε να ελαττωθεί ανάλογα. Στην περίπτωση αυτή η ποσότητα που οικειοποιείται ο φεουδάρχης-ιδιοκτήτης, αντιπροσωπεύει το 6% της συνολικής απόδοσης του μύλου, ποσοστό που είναι αδύνατο να επιβεβαιωθεί από άλλα παραδείγματα και ^{επιπλέον} να θεωρηθεί τυπικό. Στο παραπάνω έγγραφο μνημονεύεται απλώς μια ενδεικτική ποσότητα, που πιθανότατα δεν ίσχυε για όλους τους μύλους, εφόσον δεν είχαν όλοι τις ίδιες δυνατότητες.

Η παραγωγική δύναμη εξαρτιόταν από το μέγεθος του μύλου, από τον εξοπλισμό του και από τη θέση του ή καλύτερα από την ύπαρξη άφθονων νερών για την κίνησή του.

Ο μυλωνάς κατοικούσε μέσα στο μύλο και ερχόταν σε άμεση επαφή με τον αγρότη που πήγαινε για άλεσμα. Οι πληροφορίες για τη συναλλαγή των δύο αυτών προσώπων είναι πολύ περιορισμένες. Το 1365, οι μυλωνάδες νερόμυλων ή ανεμόμυλων απαγορευόταν να εισπράττουν πάνω από 6 grossi για το άλεσμα ενός φορτώματος σιταριού, υπολογιζομένου του φορτώματος στο ίδιο διάταγμα σε 220 λίβρες⁷. Είναι δύσκολο να θεωρηθεί ως κανόνας η συναλλαγή αυτή, γιατί το διάταγμα δεν επαναλήφθηκε και κυρίως, γιατί δεν υπάρχουν άλλα στοιχεία που να το επιβεβαιώνουν. Δεν είναι επίσης δυνατόν οι αγρότες να ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν αποκλειστικά σε χρήμα. Το πιθανότερο είναι ότι υπήρχε ελεύθερη επιλογή στον τρόπο πληρωμής, ανάλογα με την οικονομική κατάσταση του αγρότη.

Οι πληροφορίες για το "εξάγιον" (exagio) και το "pendagio", που εισέπραττε ο μυλωνάς για το άλεσμα δεν βοηθούν στην κατανόηση της ακριβούς σημασίας των όρων ούτε στον προσδιορισμό του είδους και της αξίας τους. Αν δηλαδή πρόκειται για νομισματική μονάδα, όπως στη βυζαντινή Αυτοκρατορία, ή για την ποσότητα του αλέσματος που κρατούσε ο μυλωνάς από κάθε αγρότη ως αποζημίωση, όπως συνέβαινε στην Κρήτη κατά το 16ο αιώνα⁸.

Αντίθετα, οι πληροφορίες αφθονούν όσον αφορά τα κέρδη των ιδιοκτητών μύλων. Στα έσοδα των φεουδαρχών οι μύλοι πρόσφεραν άλλοτε χρήματα και άλλοτε είδος, σιτάρι, κριθάρι ή αλεύρι. Το 1307, ο Ανδρέας Cornario εισέπραττε από μύλο 400 μουζούρια αλεύρι, αξίας 90 υπερπύρων⁹. Το 1328, ο Μάρκος Cornario είχε νοικιάσει μύλο έναντι 325 μουζουριών αλεύρι το χρόνο¹⁰. Το 1327, οι κληρονόμοι του Ιωάννη Cornario εισέπρατταν από μύλο, που ανήκε σε τρεις σερβενταρίες στα χωριά Πάλα, Πιτσιδία και Καϊμέ-

νου, 50 μουζούρια αλεύρι, αξίας 7 υπερπύρων, και από δεύτερο μύλο στα χωριά Χουδέτσι και Πικρού, 280 μουζούρια αλεύρι, αξίας 40 υπερπύρων¹¹. Το 1390, ο μύλος στο χωριό Ίνι απέφερε στους φεουδάρχες του χωριού συνολικά 102 μουζούρια σιτάρι¹². Το 1414, δύο μύλοι στο χωριό Ράφτης απέδιδαν στους ιδιοκτήτες τους 115 μουζούρια σιτάρι¹³ και, τέλος, το 1415, άλλος μύλος 8 υπέρπυρα¹⁴.

Είναι γεγονός ότι οι φεουδάρχες εισέπρατταν από τους μύλους συχνότερα είδος από χρήματα. Τα εισοδήματα σε είδος όχι μόνο αντιπροσώπευαν ένα ποσοστό επί του κέρδους του μυλωνά, αλλά και τα προϊόντα αυτά αποτελούσαν αντικείμενο προοπτικής εκμετάλλευσης για μεγαλύτερο κέρδος.

Οι μύλοι ήταν άφθονοι και ικανοί για την κάλυψη των αναγκών. Οι νερόμυλοι πρέπει να ήταν περισσότερο διαδεδομένοι, ενώ οι ανεμόμυλοι, σχετικά λιγότεροι, ήταν συγκεντρωμένοι σε ορισμένες περιοχές, όπως ήταν αυτή γύρω από το μπούργκο του Χάνδακα¹⁵. Οι μύλοι διακρίνονταν σε εκείνους που δούλευαν όλο το χρόνο και σε εκείνους που δούλευαν μόνο το χειμώνα (*molendinum hiemalis*). Στην τελευταία κατηγορία ανήκαν κυρίως οι νερόμυλοι, οι περισσότεροι από τους οποίους δούλευαν με τα νερά ρυακιών που έτρεχαν συνήθως τους χειμερινούς και λιγότερο τους ανοιξιάτικους μήνες. Η συνηθέστερη περίοδος λειτουργίας των μύλων ήταν από το Σεπτέμβριο ως και το Μάρτιο¹⁶. Αντίθετα, οι ανεμόμυλοι είχαν τη δυνατότητα να δουλεύουν όλες τις εποχές, εξαιτίας της κινητήριας δύναμης των ανέμων και αναπλήρωναν έτσι τους νερόμυλους. Η διακοπή λειτουργίας του μύλου για ορισμένους μήνες μπορεί να οφειλόταν βέβαια και στην έλλειψη πελατείας, εξαιτίας της θέσης του, της πρόσβασης δηλαδή σ' αυτόν και της ποιότητας της γης που βρισκόταν γύρω του.

Χαρακτηριστικό των μύλων που λειτουργούσαν ορισμένους μόνο μήνες κάθε χρόνο αποτελεί ο καθορισμός του νοικιόμου τους σε μηνιαία βάση. Το 1386, μύλος νοικιάστηκε για 2 χρόνια και με ε-

νοίκιο 12 μουζούρια σιτάρι το μήνα. Στο ίδιο συμβόλαιο, το συνολικό ενοίκιο των δύο χρόνων υπολογίζεται σε 144 μουζούρια, γεγονός που σημαίνει ότι ο μύλος θα λειτουργούσε συνολικά 12 μήνες και για τα δύο χρόνια, 6 μήνες δηλαδή κάθε χρόνο¹⁷.

Οι θέσεις των μύλων ήταν καθορισμένες από παλιά και είχαν καταγραφεί στα κατάστιχα των φεούδων, χωρίς βέβαια να αποκλείονται και νέες κατασκευές, όπου ήταν δυνατόν ή αναγκαίο. Για τους νερόμυλους, τα νερά από το ποτάμι μέσω ενός αγωγού (conduatum ή agogum) οδηγούνταν σε ένα είδος φράγματος (δέμα-dema) από όπου έπεφταν με δύναμη στο μεγάλο εξωτερικό τροχό (rota ή rota exotrocho ή απλώς exotrocho), συνδεδεμένο στο εσωτερικό του μύλου με τη μηχανή (masina) και τους τροχούς (rote de intus), που άλεθαν.

Η κατανομή των εξόδων για τη συντήρηση των μύλων και ειδικότερα των τροχών και της μηχανής, απαραίτητη για τη σωστή λειτουργία του, αναφέρεται πάντα στα συμβόλαια παραχώρησής τους (βλ. πίνακα). Τα έξοδα μέχρι και 6 grossi αναλάμβανε συνήθως ο ενοικιαστής, ενώ τα επιπλέον έξοδα και φυσικά τα υψηλότερα, όπως η αντικατάσταση των βασικών εργαλείων, αναλάμβανε ο ιδιοκτήτης¹⁸. Κατά την ενοικίαση μυλότοπου ή μισοκατεστραμμένου μύλου, τα έξοδα κατασκευής ή επιδιόρθωσής του αναλάμβανε, ανάλογα με τη συμφωνία, ο ενοικιαστής ή ο παραχωρητής με αντίστοιχη μείωση ή αύξηση του ενοικίου. Όταν, τέλος, ο μύλος παρεχωρείτο σε γονικό, ο γονικάρης αναλάμβανε εξολοκλήρου τα έξοδα επισκευής και συντήρησης ή καμιά φορά ο ιδιοκτήτης του παρείχε κάποια εξαρτήματα ή άλλα χρήσιμα υλικά¹⁹.

Σειρά από εξαρτήματα, με ευκαιρία τις παραπάνω συμφωνίες για την κατανομή των εξόδων, γίνονται γνωστά. Το είδος και τα ονόματά τους διατηρήθηκαν μέχρι και τη σύγχρονη εποχή. Εκτός από τη μηχανή και τους τροχούς, ειδικότερα εξαρτήματα ήταν: ο μόχλος (mochlum ή moglo), ο κύλινδρος (chilindrum), το στεφάνι

(stephani), τα πηρούνια (pironos), η χελιδόνα (ghelidona), η άτρακτος (fusum) και οι ζώνες (fulcitae a molendino)²⁰.

Ο μύλος που νοικιαζόταν ήταν τις περισσότερες φορές έτοιμος να λειτουργήσει (artum ad masinandum). Οι ιδιοκτήτες φρόντιζαν εκ των προτέρων για την επιδιόρθωσή του, την οποία αναλάμβαναν άνθρωποι ειδικοί ή οι ίδιοι οι μυλωνάδες, ανάλογα με την περίπτωση²¹. Το 1329, ο "πελεκάνος" Εμμανουήλ Παπαδόπουλος και ο βοηθός του Αλέξης Φούσκης έλαβαν από τον Πέτρο Cornario 22 υπ., με σκοπό την επιδιόρθωση του μύλου μέσα στο Μάρτιο, ώστε ο μύλος να είναι έτοιμος για λειτουργία. Ο μύλος έπρεπε να κατασκευαστεί σχεδόν ολόκληρος εκ νέου και από ξύλο. Οι δύο εργάτες θα φρόντιζαν για όλα, εκτός από ορισμένα εξαρτήματα, τα οποία θα αναλάμβαναν να κατασκευάσουν άλλοι ειδικότεροι τεχνίτες ("boni homines scilicet magistri dicte arcis")²².

Το 1341, ένας άλλος "πελεκάνος", που ονομαζόταν Νιχάλης, κάτοικος του Χάνδακα, ανέλαβε την επιδιόρθωση του εξωτερικού τροχού ενός μύλου, που ανήκε στον Νάρκο Gradonico, στο χωριό Σκαλάνι. Ο τροχός αυτός έπρεπε να γίνει όπως ακριβώς ήταν και πριν και η κατασκευή του να εγκριθεί από τους ειδικούς ("magisterii et alii qui cognoscunt de opere molendini"). Ο ιδιοκτήτης θα προμήθευε στον τεχνίτη τα απαραίτητα καρφιά (βίανος ορρορτυνος) και ξύλα για τον τροχό, τα οποία "θα μετέφερε από το δάσος με τα γαϊδούρια του". Ο τεχνίτης έπρεπε να κόψει και να ετοιμάσει τα ξύλα αυτά σε 8 μέρες, ώστε να επισκευαστεί ο τροχός και να δουλέψει ο μύλος μέσα στο Φεβρουάριο. Μετά το τέλος της δουλειάς ο τεχνίτης θα εισέπραττε 7 υπέρπυρα²³.

Ένας από τους κυριότερους κινδύνους καταστροφής των μύλων ήταν οι χειμωνιάτικες πλημμύρες. Τα έξοδα επισκευής ήταν πάντοτε υψηλά, γι' αυτό και οι παραχωρητές ή οι ενοικιαστές μύλων φρόντιζαν να υπάρχει στο συμβόλαιο ο όρος που να αναφέρεται στο θέμα αυτό²⁴. Σχετική υπόθεση έλυσε το δικαστήριο, το

1394. Ένας μυλωνάς κατείχε γονικό μύλο, ο οποίος έπαθε σοβαρές ζημιές από πλημμύρα. Η επιδιόρθωση των τριών τροχών απαιτούσε 150,200 και 50 υπ. αντίστοιχα για τον καθένα, δαπάνη που δεν ήταν δυνατόν να αναλάβει ο μυλωνάς, γιατί ο μύλος αυτός, όπως υποστήριζε ο ίδιος, δεν απέδιδε αρκετά και επιπλέον λειτουργούσε μόνο το χειμώνα. Ο ιδιοκτήτης του μύλου αρνήθηκε την καταβολή των εξόδων της επιδιόρθωσης, ο μυλωνάς επέστρεψε το μύλο και η υπόθεση έφτασε στο δικαστήριο, το οποίο δικαίωσε τον τελευταίο, γιατί στο συμβόλαιο παραχώρησης δεν αναφερόταν τίποτα σχετικό με την παραπάνω περίπτωση²⁵.

Κάτω από την απειλή πλημμύρας επίσης, σε συμβόλαιο ενοικίασης μύλου, το 1334, ο παραχωρητής πριν τον παραδώσει στον νοικιαστή, όφειλε να τον επιδιορθώσει, έτσι ώστε να μην κινδυνέψει το χειμώνα από τα νερά του ποταμού. Τα υλικά επιδιόρθωσης, που έπρεπε να χρησιμοποιήσει ο ίδιος ήταν πέτρες, πηλός και ασβέστης, ενώ παράλληλα θα τοποθετούσε και δύο νέες μηχανές. Τα παραπάνω έπρεπε να γίνουν μέσα σε δύο μήνες, ώστε ο μύλος να αρχίσει τη λειτουργία του το συντομότερο δυνατό²⁶.

Οι μύλοι αποτελούσαν συχνή αιτία διαμάχης ανάμεσα σε φεουδάρχες, αγρότες και χωριά. Μια από τις αφορμές ήταν ο αγωγός που οδηγούσε το νερό στο "δέμα". Αν ο μύλος και η γη όπου βρισκόταν δεν ήταν ακριβώς δίπλα σε ποτάμι ή ρυάκι, ο αγωγός αναγκαστικά διέσχιζε ξένη ιδιοκτησία. Οι αγωγοί δεν ήταν συνήθως προσωρινοί και, όσοι υπήρχαν, ήταν τόσο παλιοί, ώστε η ύψωση τους ήταν κατοχυρωμένη ως απαραίτητη για το μύλο, ανεξάρτητα τίνος την ιδιοκτησία διέσχιζαν. Οι άδειες για νέους αγωγούς παρέχονταν μόνο κατόπιν συμφωνίας των ενδιαφερομένων ιδιοκτητών. Το 1328, για παράδειγμα, ο Εμμανουήλ Αρμάκης πήρε από το Μάρκο de Capale 3 υπ., για να μπορεί ο αγωγός του Μάρκου να διασχίζει το αμπέλι του Αρμάκη. Σε περίπτωση όμως που ο αγωγός έκλεινε και μεταφερόταν αλλού, ο Αρμάκης ήταν υποχρεωμένος να επιστρέ-

φει τα 3 υπέρπυρα. Αντίθετα, αν το νερό του αγωγού κάποια στιγμή κατέστρεφε το φράκτη του αμπελιού, ο Μάρκος όφειλε να τον επιδιορθώσει με δικά του έξοδα²⁷.

Ετα κατάστιχα των φεούδων, όπου αναφέρονταν υποχρεωτικά οι θέσεις των μύλων και των αγωγών, βασίζονταν οι κρίσεις των Αρχών για την επίλυση κάποιας διαφοράς. Παράλληλα, σε περιπτώσεις πιο δύσκολες προσέτρεχαν στις μαρτυρίες των γειτόνων αγροτών. Μια τέτοια διαφορά προέκυψε το 1311 ανάμεσα στο Νικόλαο Trivisano και το Μαρίνο Ρίνο. Ο Trivisano υποστήριζε ότι ο αγωγός που διέσχιζε τη γη του για το μύλο του Ρίνο τον είχε κατασκευάσει ο ίδιος, όχι πολλά χρόνια πριν, για την οικογένεια του τελευταίου και για το λόγο αυτό, επειδή δηλαδή δεν ήταν τόσο παλαιός ώστε η θέση του να είναι κατοχυρωμένη, είχε το δικαίωμα να απαιτήσει τη μετακίνησή του. Αντίθετα, ο Ρίνο υποστήριζε ότι ο αγωγός ήταν πολύ παλαιότερος και ότι τα κατάστιχα ανέφεραν την ύπαρξή του στη γη αυτή. Ο Trivisano απάντησε ότι αυτός που ανέφεραν τα κατάστιχα ήταν άλλος και βρισκόταν πιο πέρα. Οι Αρχές, αφού εξέτασαν την υπόθεση και αφού οι βιλλάνοι της οικογένειας Ρίνο κατέθεσαν ότι τα πράγματα ήταν, όπως τα είχε πει ο Trivisano, διέταξαν τον Ρίνο να μετακινήσει τον αγωγό τόσο, ώστε να απομακρυνθεί από τη γη του Trivisano και να έλθει στην παλαιά του θέση. Ανάλογες υποθέσεις δεν ήταν σπάνιες²⁸.

Ετο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί σχετική μνεία ενός άλλου είδους μύλου. Σύμφωνα με συμβόλαιο του 1305, ο magister Μάρκος Γεώργιος από την Εύβοια ανέλαβε να κατασκευάσει στο σπίτι του Εβραίου Samargi, γιού του Λέου Vidí, μια μηχανή για το άλεσμα βαλανιδιών (*unum artificium ad molendum velanidhia*). Στην κατασκευή και τον τρόπο λειτουργίας του μύλου δεν υπάρχει αναφορά. Συμπληρώνεται μόνο ότι η μηχανή αυτή έπρεπε να είναι καλυμμένη με ασβέστη (*calce*) και να είναι *"ita aptatum*

et artificialiter factum, quod possit laborari sive molere subtiliter et grasse, sicut erit conveniens"²⁹. Δε διακρίνεται επίσης, αν ο μύλος αυτός ήταν χειροκίνητος ή εκινείτο με ζώα. Αναφορές, τέλος, για ελαιοτριβεία δεν υπάρχουν στις πηγές, αν και είναι γνωστό ότι λειτούργούσαν.

β. Τα Νερά

Μια άλλη αφορμή διαφωνιών, ακόμη πιο σημαντική, ήταν τα νερά των ποταμών και των ρυακιών, που προορίζονταν για άρδευση των γύρω από αυτά περιοχών ή για την κίνηση των μύλων. Το νησί δε διέθετε μεγάλους ποταμούς ή λίμνες και η έλλειψη μεγάλων αρδευτικών πηγών έκανε τους αγρότες, τους φεουδάρχες και ολόκληρα χωριά να διεκδικούν και το πιο μικρό ρυάκι, η αξία του οποίου ήταν ιδιαίτερα σημαντική.

Τα νερά, πηγές δηλαδή, ποτάμια ή λίμνες ανήκαν στη δικαιοδοσία του χωριού, ως αγροτική ενότητα, και έπειτα στο φεουδάρχη που κατείχε το χωριό αυτό. Όταν οι ιδιοκτήτες του χωριού ήταν περιελάφια από ένας ή όταν το χωριό μοιραζόταν μεταξύ των κληρονόμων, τα νερά παρέμεναν κοινά³⁰. Τα νερά της δημόσιας περιοχής της *Parascapida* παραχωρούνταν μαζί με τις περιοχές που ανήκαν³¹.

Δεν είναι γνωστό αν ο φεουδάρχης εισέπραττε κάποιο δασμό από τους αγρότες του για τη χρησιμοποίηση των νερών. Ωστόσο, επισημάνθηκαν δύο περιπτώσεις ενοικίασης των νερών. Το 1382, οι Εβραίοι που κατοικούσαν στο *Castro Novo*, με δικαστική απόφαση υποχρεώθηκαν να καταβάλλουν στο Μάρκο de *Medico* το υπόλοιπο του ενοικίου για τα νερά του χωριού Ρούφα (*Ruffa*), που είχαν νοικιάσει. Οι ίδιοι, σύμφωνα πάντα με την παραπάνω απόφαση, διατηρούσαν τα δικαιώματα στη "ροή" (*superfluum*) των νερών αυτών³². Δώδεκα χρόνια αργότερα, το 1394, οι ίδιοι επίσης Εβραίοι έλυσαν

τη συμφωνία για τα νερά του ίδιου χωριού με τον Francesco Greco και το Μάρκο de Medico και διατήρησαν μόνο τα δικαιώματα επί της "ροής"³³. Το 1387, ο Μάρκος delle Belle donne παραχώρησε στο Μάρκο de Medico τα νερά του χωριού Βράδα (Vrada). Το 1391, η χήρα του Μάρκου delle Belle done κίνησε διαδικασία εναντίον του Μάρκου de Medico και πέτυχε την αύξηση του ενοικίου από 10 σε 15 υπέρπυρα³⁴. Δε διαθέτουμε παρόλ' αυτά σε καμιά από τις παραπάνω περιπτώσεις τη συμφωνία παραχώρησης των νερών, με αποτέλεσμα να παραμένουν άγνωστα τα δικαιώματα που αποκτούσαν οι ενοικιαστές.

Με βάση τα παραπάνω μόνο στοιχεία είναι δύσκολο να εξακριβωθεί, αν ο ενοικιαστής είχε την αποκλειστική χρήση των νερών ή αν όλοι όσοι τα χρησιμοποιούσαν έπρεπε να πληρώνουν. Αν έσχυε το τελευταίο, σημαίνει επίσης ότι υπήρχε υποχρεωτική εισφορά των αγροτών, που χρησιμοποιούσαν νερό προς το φεουδάρχη, για την οποία όμως δεν υπάρχει μνεία. Με τον όρο "ροή" πιθανότατα εννοείται το δικαίωμα χρησιμοποίησης των νερών για πότισμα ή για οποιαδήποτε άλλη χρήση, χωρίς να παρεμποδίζεται η ροή τους. Ωστόσο, ακόμη και στην περίπτωση αυτή, αν το ποτάμι ήταν μεγάλο, απαγορευόταν το ψάρεμα, χωρίς ειδική άδεια του φεουδάρχη. Πολλές φορές μάλιστα νοικιάζονταν περιοχές ποταμών, στις οποίες ο ενοικιαστής είχε το δικαίωμα να φηρεύει³⁵.

Κατά τον ίδιο τρόπο νοικιάζονταν και περιοχές για το κτύπημα και την επεξεργασία του λιναριού³⁶. Οι κάτοικοι του χωριού, το οποίο διέσχιζε το ποτάμι, επεξεργάζονταν το λινάρι τους δωρεάν. Αντίθετα, όλοι οι υπόλοιποι, που κατέληγαν εκεί για την επεξεργασία, ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν ένα ποσό, το ύψος του οποίου είναι άγνωστο, στο φεουδάρχη, στον οποίο ανήκε το ποτάμι ή στον ενοικιαστή του. Έτσι, η ύπαρξη τρεχούμενων νερών σε κάποια περιοχή επηρέαζε ανάλογα και την καλλιέργεια του λιναριού, αν και υπήρχαν περιοχές, όπου παρά την έλλειψη νερών ε-

καλλιεργείτο λινάρι.Οι καλλιεργητές των περιοχών αυτών βρίσκονταν σε μειονεκτικότερη θέση,αφού ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν για την επεξεργασία του λιναριού τους.

Στο εσωτερικό του φεούδου και μεταξύ των αγροτών που χρησιμοποιούσαν τα νερά κάποιου ποταμού,ίσχυε συγκεκριμένο πρόγραμμα για το πότισμα.Καθένας από τους ενδιαφερόμενους χρησιμοποιούσε το νερό του ποταμού,που έφθανε στο χωράφι του με αυλάκια (conductum),ανάλογα με την έκταση της γης που θα πότιζε,ορισμένες μέρες την εβδομάδα,μια μέρα μόνο ή ακόμη και ορισμένες ώρες της μέρας ή της νύκτας³⁷.Μέσα στα χρονικά αυτά διαστήματα έπρεπε οπωσδήποτε να τελειώσει το πότισμα,διαφορετικά έχανε τη σειρά του μέχρι την επόμενη εβδομάδα.Μόνο σε ειδικές περιπτώσεις και όταν οι ενδιαφερόμενοι δεν ήταν πολλοί,επιτρέπεται σε κάποιο να συνεχίσει πέρα από το καθορισμένο μέχρι να τελειώσει³⁸.

Το σύστημα αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι λειτουργούσε πάντα χωρίς προβλήματα.Αυτός που βρισκόταν πιο κοντά στις πηγές ενός ποταμού,όπως και ένας μύλος σε κάποιο ποτάμι,ήταν δυνατόν εκ προθέσεως ή όχι να προκαλέσει έλλειψη νερού για εκείνους που βρίσκονταν χαμηλότερα.Έτσι,το 1372,όλοι οι ενδιαφερόμενοι αγρότες των χωριών Σίλαμος,Μαδές,Μακρύτειχος και Σελόπουλο,καθώς και ο φεουδάρχης της ίδιας περιοχής αναγκάστηκαν να παρουσιαστούν στο δικαστήριο για να υποστηρίξουν τα δίκαιά τους επί των νερών του ποταμού.Μακρύτειχος,που διατρέχει την περιοχή.Κατηγορούμενος ήταν ο οικονόμος των Σιναϊτών^{του γιάφου} ο οποίος έπαιρνε νερό από το ποτάμι και άλλες μέρες εκτός από την Παρασκευή, όπως ήταν καθορισμένο³⁹.

Το 1415,οι φεουδάρχες Νάρκος Dandolo και ο Γεώργιος Quirino διαφώνησαν για τα νερά του ποταμού Χόνδρου.Ο τελευταίος υποστήριζε ότι είχε το δικαίωμα να κατασκευάσει φράγμα (δέμα) στην περιοχή του πρώτου και να στρέφει τα νερά προς την περι-

οχή του για το πότισμα των αγρών του.Ο Dandolo αρνήθηκε το δικαίωμα αυτό και η υπόθεση έφθασε στο δικαστήριο,το οποίο καθόρισε με ακρίβεια τα σύνορα που χώριζαν τα δύο φέουδα,του Dandolo στο Χόνδρο και του Quirino στην Κάτω Βιάννο.Με το διακανονισμό αυτό των συνόρων καθορίστηκαν αυτόματα και τα μέρη του ποταμού που ανήκαν στο κάθε φέουδο,τα νερά των οποίων μπορούσαν να τα χρησιμοποιήσουν οι δύο φεουδάρχες όπως ήθελαν⁴⁰.

Όπως η χρησιμοποίηση του ποτάμιου νερού στο μύλο ήταν δυνατόν να προκαλέσει έλλειψη νερού για τους αγρότες που το χρησιμοποιούσαν για πότισμα,το ίδιο και το πότισμα από τους αγρότες ήταν δυνατόν επίσης να εμποδίσει τη σωστή λειτουργία του μύλου.Το 1382,κάποιος μυλωνάς διαμαρτυρήθηκε πως οι αγρότες χρησιμοποιούσαν το νερό του ποταμού,με αποτέλεσμα αυτό που έφθανε στο μύλο να μην είναι αρκετό.Το δικαστήριο αποφάσισε ότι οι ενδιαφερόμενοι αγρότες όφειλαν να χρησιμοποιούν το νερό αποκλειστικά από την Πέμπτη το βράδυ κάθε εβδομάδας μέχρι και το βράδυ της Παρασκευής,αφήνοντάς το ελεύθερο τις υπόλοιπες μέρες⁴¹.Οι κυριότεροι αντίπαλοι λοιπόν των αγροτών που είχαν ανάγκη το νερό ήταν οι μύλοι,ιδιαίτερα όταν αυτοί βρίσκονταν πιο κοντά στις πηγές και το νερό έφθανε πρώτα σ' αυτούς.Επειδή όμως οι μύλοι ήταν εξίσου απαραίτητοι,οι αγρότες ήταν εκείνοι που τις περισσότερες φορές αναγκάζονταν να χρησιμοποιούν τα νερά ελάχιστες μέρες της εβδομάδας και πολύ συχνά το βράδυ,ώστε να μην εμποδίζεται η σωστή λειτου. για των μύλων.

Η δυσκολία σε σχέση με τους μύλους ή ακόμη και με την έλλειψη γενικότερα τρεχούμενων νερών,ανάγκαζε τους αγρότες να χρησιμοποιούν επίσης στέρνες και πηγάδια.Στις στέρνες,οι οποίες υπήρχαν σχεδόν απαραίτητα σε όλους τους κήπους,αποθηκευόταν όχι μόνο το νερό της βροχής,αλλά και το νερό που έφθανε σ' αυτές από το ποτάμι που τυχόν βρισκόταν κοντά ή από κάποιο

γειτονικό πηγάδι⁴². Με το σύστημα αυτό ο αγρότης είχε τη δυνατότητα να χρησιμοποιεί το νερό, όπου και όταν ήθελε. Για τη διόρυξη πηγαδιών, με σκοπό την ανεύρεση νερού, ήταν απαραίτητη η άδεια του ιδιοκτήτη της γης, γιατί ο αγρότης είχε το δικαίωμα εκμετάλλευσης μόνο της επιφάνειάς της⁴³.

Η άντληση του νερού από τα πηγάδια γινόταν με ένα είδος μοχλού, που λειτουργούσε σαν ζυγαριά, από το ένα άκρο της οποίας κρεμόταν το δοχείο με το νερό και από το άλλο κάποιο βαρύδι ή σχοινί, με το οποίο κινούσαν το μοχλό. Ο μηχανισμός αυτός άντλησης, που ονομαζόταν γεράνι (*giarani*) ή *cicogna*, ήταν ήδη γνωστός στο Βυζάντιο και διατηρήθηκε σε χρήση μέχρι και τη σύγχρονη εποχή⁴⁴.

Υποθέσεις διαφωνιών για τα νερά πρέπει να ήταν πολλές και το πρόβλημα των νερών μόνιμο. Οι δικαστικές αποφάσεις, όμως, δεν παρέχουν όλες τις απαιτούμενες πληροφορίες. Έτσι, παραμένει σκοτεινό, για παράδειγμα, το ζήτημα κατοχής της πηγής των ποταμών και των ρυακιών, ως ποιά σημείο δηλαδή έφθαναν τα δικαιώματα του φεουδάρχη, στο φέουδο του οποίου βρισκόταν η πηγή ενός ποταμού. Το θέμα αυτό παρουσίαζε ιδιαίτερες δυσκολίες, γιατί οι φεουδάρχες, που τα φέουδά τους ~~τα~~ διέσχιζε το ποτάμι, ήταν πάντα κάτω από την άμεση απειλή του περιορισμού των νερών από το φεουδάρχη, που στο φέουδό του υπήρχαν οι πηγές. Οι σχετικές διαμάχες θα ήταν ακόμη μεγαλύτερες από άλλες με αρνητικές επιπτώσεις στην αγροτική παραγωγή.

γ. Οι Δρόμοι

Οι δρόμοι διακρίνονταν στους μεγάλους δημόσιους (*via imperiale* ή *publica* ή *comune* ή *de comunis*), που συνέδεαν τις πόλεις και τα χωριά μεταξύ τους, και στους μικρούς δρόμους ή μονοπάτια (*via* ή *monopati*), που συνέδεαν αγροτικές περιοχές και χωράφια

που δεν είχαν πρόσβαση από άλλους μεγαλύτερους ή κεντρικούς δρόμους⁴⁵. Δεν υπάρχουν στοιχεία σχετικά με την επάρκεια ή την ποιότητα του οδικού δικτύου. Οι αναφορές για τους δρόμους είναι πολυάριθμες, ιδιαίτερα όταν περιγράφονται σύνορα, αλλά δεν προσφέρουν ειδικότερες πληροφορίες.

Το ενδιαφέρον του αγρότη εντοπιζόταν στη δυνατότητα πρόσβασης στο χωράφι του με τα ζώα. Εξίσου απαραίτητοι, περισσότερο ίσως και από τους άλλους, ήταν οι δρόμοι για τους μύλους, στους οποίους μεταφερόταν το σιτάρι και τα άλλα δημητριακά με ζώα. Για τη χρήση παλιών και καθιερωμένων δρόμων δεν υπήρχαν συνήθως προβλήματα διαφωνίας. Αντίθετα, για τη χρήση των νεότερων οι διαφωνίες ήταν συχνές, ιδιαίτερα όταν άλλαζαν οι ιδιοκτήτες της γης, την οποία διέσχιζαν οι δρόμοι. Στα συμβόλαια παραχώρησης γης οι ιδιοκτήτες εξασφάλιζαν δρόμο για τον ενοικιαστή ή ο ενοικιαστής άφηνε ελεύθερη τη διάβαση σε άλλους⁴⁶. Οι δρόμοι ήταν απαραίτητοι κυρίως την εποχή του θερισμού και του τρύγου, οπότε υπήρχε έντονη κίνηση ζώων και ανθρώπων από τα χωριά προς τα χωράφια και αντίστροφα, όπως επίσης και από τα χωράφια προς κοινά αλώνια ή πατητήρια.

Οι υπάρχουσες πηγές δεν αναφέρονται ούτε σε διανομές νέων δρόμων ούτε σε επιδιορθώσεις παλαιότερων, αλλά σε διαμάχες για τη χρήση ορισμένων από αυτούς. Το 1399, ο Ανδρέας Cornario κατέστρεψε δρόμο που βρισκόταν στην ιδιοκτησία του στο χωριό Κεραμούτσι. Ο δρόμος αυτός οδηγούσε στο χωριό Καμάρι, ιδιοκτησίας του Domenico Serigo. Ο τελευταίος μαζί με τους κατοίκους του χωριού διαμαρτυρήθηκαν και απαίτησαν την επισκευή του. Το δικαστήριο, αφού εξέτασε την υπόθεση, δίκαιωσε τον Cornario με το δικαιολογητικό ότι ο δρόμος αυτός ήταν νέος και όχι απαραίτητος, αφού υπήρχε άλλος παλαιότερος, ο οποίος εξυπηρετούσε τους κατοίκους και βρισκόταν 50 περίπου "βήματα" (passi) μακρύτερα από το νέο⁴⁷. Στην ουσία, οι υποθέσεις αυτές λύ-

νονταν μεταξύ των φεουδαρχών, οι οποίοι είχαν τα συμφέροντα και στη θέληση των οποίων βασιζόταν η εφαρμογή ή όχι των δικαστικών αποφάσεων. Οι αγρότες σε πολλές περιπτώσεις χρησιμοποιούνταν απλώς ως μάρτυρες. Τέτοιου είδους υποθέσεις ήταν πάντα αβέβαιες, γιατί οποιαδήποτε στιγμή κάποιος φεουδάρχης μπορούσε να κλείσει ένα δρόμο που διέσχιζε την ιδιοκτησία του, χωρίς να λάβει υπόψη τους αγρότες της περιοχής.

Σε υπόθεση διαμάχης για ένα δρόμο ανάμεσα σε δύο φεουδάρχες αναφέρεται και το ακόλουθο έγγραφο του 1414. Ο Ανδρέας Quirino διαμαρτυρήθηκε για κάποιο δρόμο που βρισκόταν στην ιδιοκτησία του και ο οποίος οδηγούσε σε μύλο, ιδιοκτησίας του ευγενή Μιχαήλ του ποτέ *veg* Ιωάννη "de domo maior". Ο Quirino απαίτησε να μετακινηθεί ο δρόμος, γιατί περνούσε μέσα από τα αμπέλια του και ο κόσμος και τα ζώα προκαλούσαν διάφορες καταστροφές. Εξάλλου, όπως υποστήριζε, ο δρόμος έπρεπε να βρίσκεται στην περιοχή εκείνου που αποκόμιζε το όφελος από αυτόν. Από την άλλη μεριά, ο Μιχαήλ υποστήριζε ότι ο δρόμος αυτός, όπως και ο μύλος, ανήκε από πολύ παλιά στην οικογένειά του ("a tempore quo non est memoria") και για το λόγο αυτό δεν ήταν δυνατόν να κλείσει. Ακόμη, τόνιζε ότι αν έκλεινε ο δρόμος, οι άνθρωποι έπρεπε να πηγαίνουν από άλλον, ο οποίος όμως ήταν αρκετά μακριά και χρειαζόταν περισσότερη ώρα για τη διέλευσή του, γεγονός που δε διευκόλυνε τους διαβάτες. Επιπλέον, εκεί κοντά υπήρχε άλλος μύλος, που τον εξυπηρετούσε ο δεύτερος αυτός δρόμος, έτσι ώστε αν έκλεινε ο πρώτος, ο κόσμος θα προτιμούσε να πηγαίνει για άλεσμα στο μύλο που θα συναντούσε πρώτο, ζημιώνοντας το Μιχαήλ.

Οι δικαστές εξέτασαν την υπόθεση επιτόπου και ο Μιχαήλ αποδείχτηκε ότι είχε δίκιο. Ο δρόμος υπήρχε πάντα στο σημείο αυτό και ήταν απαραίτητος για το μύλο. Αναγνώρισαν όμως συγχρόνως ότι ήταν αιτία ζημιών στα αμπέλια του Ανδρέα. Έτσι κατέληξαν να αφήσουν στη διάθεση του Ανδρέα να κλείσει ή όχι το δρόμο,

με την προϋπόθεση όμως ότι, αν αποφάσιζε τελικά να τον κλείσει, ήταν υποχρεωμένος να κατασκευάσει άλλο με δικά του έξοδα, εξίσου καλό, ο οποίος για να φτάσει στο μύλο θα περνούσε από το αυλάκι (fosso) που βρισκόταν ανάμεσα στα αμπέλια και στους κήπους του. Ο νέος αυτός δρόμος έπρεπε να διατηρείται πάντοτε σε καλή κατάσταση, ώστε να τον διασχίζουν άνετα άνθρωποι και ζώα. Δεν είχε, τέλος, το δικαίωμα να κλείσει το δρόμο, αν πρώτα δεν ήταν έτοιμος ο άλλος⁴⁸. Αποδεικνύεται στην περίπτωση αυτή η λειτουργικότητα ενός δρόμου και κατά πόσο μπορούσε να επηρεάσει διάφορες οικονομικές λειτουργίες. Με την απόφαση, που διαπνέεται από έντονο πνεύμα δικαιοσύνης, γίνεται προσπάθεια να συμβιβαστούν οι δύο πλευρές, ώστε να μην αποβεί εις βάρος κανενός. Παραμένει όμως άγνωστο, όπως και σε κάθε άλλη περίπτωση, αν η απόφαση τελικά εφαρμόστηκε και αν οι αντίπαλοι ικανοποιήθηκαν. Γεγονός πάντως είναι ότι αποκαλύπτεται από τη συγκεκριμένη περίπτωση, ένας ανταγωνισμός ανάμεσα στους ιδιοκτήτες μύλων, ο αριθμός των οποίων πρέπει να ήταν μεγάλος και ικανός να καλύψει τις υπάρχουσες ανάγκες.

Όλα τα παραπάνω στοιχεία, οι μύλοι δηλαδή, τα νερά και οι δρόμοι, αποτελούσαν αγαθά, που ανήκαν στη δικαιοδοσία του χωριού, οι κάτοικοι του οποίου είχαν το δικαίωμα να τα χρησιμοποιούν. Για το λόγο ακριβώς αυτό παρέμεναν πάντα κοινά, ακόμη και αν το χωριό ανήκε σε πολλούς ιδιοκτήτες και μοιραζόταν⁴⁹. Για τον ίδιο επίσης λόγο και δεδομένης της πρωταρχικής αξίας όλων των παραπάνω στοιχείων, οι διαφωνίες για την κατοχή ή τη χρήση τους ήταν συχνές και έντονες. Παρόλο που οι υποθέσεις αυτού του είδους εγείρονταν και λύνονταν σε επίπεδο φεουδαρχών, εκείνοι που πλείττονταν άμεσα ήταν οι αγρότες, για τους οποίους η παροδική έλλειψη νερού ή η διακοπή λειτουργίας ενός μύλου ή ενός δρόμου ήταν δυνατόν να έχουν άμεσα αρνητικά αποτελέσματα για τα εισοδήματα της εκμετάλλευσής τους και γενικότερα για την οικονομική τους κατάσταση.

ΠΙΝΑΚΑΣ¹

ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΕΙΣ ΜΥΑΩΝ

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΥΑΩΝ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗΣ	ΕΙΣΦΟΡΑ
1271	1	10 χρόνια	20 υπ./έτος
"	1 και 1 κήπος	2 χρόνια	112 μουζ.σιτ./4 μήνες
1280	1	1 χρόνος	4 υπ./μήνα
1281	2	10 χρόνια	8 υπ./μήνα
1300	1/2	7 "	2 υπ.3 gr./μήνα
"	1	2 "	5 υπ./μήνα
"	1	2 "	48 υπ./έτος
"	1	29 "	60 μουζ.σιτ./έτος
"	1	3 "	4 υπ./μήνα
1302	1	1 χρόνος	σιτάρι
"	1	5 χρόνια	5 υπ./μήνα
1305	1		7 υπ.8 gr./2 μήνες
1326	1		10 μουζ.σιτ./μήνα
1327	1	2 χρόνια	26 μουζ.σιτ.μείον 2 exagia/μήνα
1328	1	2 "	20 υπ./έτος
"	1	1 χρόνος	60 μουζ./έτος
1329	1/2 και γη	29 χρόνια	26 υπ./έτος
"	1	2 "	48 υπ./έτος
1334	1	10 "	70 υπ./10 χρόνια
1335	1	29 "	156 μουζ.σιτ./έτος
"	1	3 "	120 μουζ./έτος
1338	1	6 "	9 υπ.και 1 μουζ.σιτ./έτος
1339	1 θέση	Γονικό	1/3 κέρδους
1340	μέρος μύλου	29 χρόνια	3 υπ./μήνα
"	"	29 "	3 υπ./μήνα
1341	1 θέση	Γονικό	1/3 κέρδους

ΠΙΝΑΚΑΣ

ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΕΙΣ ΜΥΛΩΝ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΠΗΓΗ
Νέα εξαρτήματα για το μύλο από τον παραχ.	PS, αρ. 211, σσ. 79-80
Νέα μηχανή από τον παραχ. πληρώνει ο ενοικ.	PS, αρ. 445, σσ. 165-66
Η συντήρηση του μύλου από τον ενοικ.	LM, αρ. 177, σ. 65
Η συντήρηση του μύλου, εκτός από τους τροχούς, από τον ενοικ.	LM, αρ. 465, σσ. 159-60
Εξοδα συντήρησης μέχρι 6 gr στον ενοικ.	PP, αρ. 446, σσ. 206-207
Η συντήρηση από τον ενοικ.	PP, αρ. 536, σσ. 244-45
Η συντήρηση από τον ενοικ.	PP, αρ. 543, σσ. 248-49
Η συντήρηση από τον ενοικ.	PP, αρ. 631, σσ. 287-88
Η συντήρηση από τον ενοικ.	PP, αρ. 640, σσ. 291-92
Εξοδα συντήρησης μέχρι 1 υπ. στον ενοικ.	BDB, αρ. 547, σσ. 197-98
Εξοδα συντήρησης μέχρι 6 gr στον ενοικ.	BDB, αρ. 579, σσ. 209-10
Δάνειο: 20 υπ.	Notai di Candia, b. 186, 24v
	" b. 244, 18r
Εξοδα συντήρησης μέχρι 6 gr στον ενοικ.	" b. 244, 33v
	" b. 142, 100v
Εξοδα συντήρησης μέχρι 6 gr στον ενοικ.	" b. 142, 102v
Εξοδα συντήρησης μέχρι 1 υπ. στον ενοικ.	" b. 142, 121r
Εξοδα συντήρησης μέχρι 6 gr στον ενοικ.	" b. 142, 129v
Η επιδιόρθωση του μύλου από τον παραχ.	" b. 100, 94r
	" b. 100, 103r
	" b. 100, 115v
	" b. 97, 30v
Ο γονικάρης θα κατασκευάσει το μύλο.	" b. 97, 42v
	" b. 97, 101r
Υπενοίκιση του προηγούμενου μύλου.	" b. 97, 138r
Ο γονικάρης θα κατασκευάσει το μύλο και τον πρώτο χρόνο δεν θα καταβάλλει τίποτα.	" b. 97, 146r

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΥΛΩΝ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗΣ	ΕΙΣΦΟΡΑ
1341	1	1 χρόνος	30 υπ.
"	1	3 χρόνια	4 1/2 υπ./μήνα
"	Μέρος μύλου		2 φορτώματα σιτ./μήνα
"	"	29 χρόνια	10 υπ.
"	"	29 "	3 υπ./μήνα
1342	1	5 "	4 1/2 υπ./μήνα
1349	1	11 "	2/3 κέρδους
1368	1 και γη	2 "	225 μ ^σ ζ.αλεύρι/έτος
1375	1 θέση	Γονικό	1/3 κέρδους
1386	1	2 χρόνια	12 μουζ.σιτ./μήνα
"	1 κατεστραμμένος	Γονικό	60 μουζ.σιτ./έτος
1387	1	"	46 μουζ.σιτ.και 4 μουζ.κριθάρι/έτος
1387	1	Γονικό	70 μουζ.σιτ./έτος
"	1 θέση	7 μήνες	1/3 κέρδους/εβδομάδα
"	1	Γονικό	105 μουζ.σιτ./έτος
1394	1	"	23 υπ.σε είδος/έτος και 2 κότες

Νέα μηχανή από τον πρααχωρ.	Notai di Candia, b.97,155r
"	" b.97,170v
"Η 2 <i>gr.</i> για κάθε φόρτωμα.	" b.97,171r
"	" b.97,172r
"	" b.97,188r
Εξοδα συντήρησης μέχρι 6 <i>gr.</i> στον ενοικ.	" b.186,39v-40r
Τα 2/3 όλων των εξόδων στον παραχ.	" b.10,118v
Εξοδα για το δέμα και τον αγωγό στον ενοικ.	" b.144,81v
Ο ενοικ. θα κτίσει το μύλο. Τα 4 πρώτα χρό-	" b.11,483v
νια δεν θα καταβάλλει τίποτα.	" b.273,19r
"	" b.273,22r
Η επιδιόρθωση του μύλου από τον ενοικ.	" b.189,145v
"	" b.189,151v
"	"
Ο ενοικ. θα κτίσει το μύλο με υλικά του	" b.189,153v
παραχ. Δάνειο: 15 υπ.	" b.189,163r
"	"
	ADC, b.29bis /23, 26v-27r: SANTSCHI, <i>Régestes</i> , M1483, σσ.327-28

(1) Στη σύνταξη των πινάκων χρησιμοποιούνται οι ακόλου-
θες βραχυγραφίες: PS = SCARDON , PP = PIZOLO , ZDF = DE FREDO,
BDB = BRIXANO , LH = HARCELO , μουζ. = μουζούρια , σιτ. = σιτάρι,
κριθ. = κριθάρι , παραχ. = παραχωρητής , ενοικ. = ενοικιαστής.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

(1) Το 1118, γκρεμίστηκε ο νερόμυλος στο χωριό Μένικος της Κρήτης, γιατί κατακρατούσε τα νερά, με αποτέλεσμα να εμποδίζεται το πότισμα των αμπελιών, της γης και των περιβολιών του (-δίου χωριού (Μ.Μ., τομ.1, σσ.96-99. Πρβλ. ROUILLARD, *La vie rurale*, σ.177 — ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Οι αυθένται των Κρητικών, ο.π., σ.308.).

Για την ύπαρξη πολλών μύλων μαρτυρούν τα κατάστιχα των φεούδων (πρώτο μισό 13ου αι.) (ADCp. 18, 19, 20, 21), όπου μεταξύ άλλων στοιχείων κάθε φεούδου αναφέρονται και οι μύλοι, οι οποίοι υπήρχαν πριν από την κατάκτηση.

(2) Για την ιστορία του μύλου, την εξάπλωσή του και τη σημασία του στην αγροτική οικονομία, βλ. H. BLOCH, *Avvento e conquista del mulino ad acqua*, στο: *Lavoro e tecnica nel Medioevo*, Μπάρι 1981 — VAN BATH, *Storia agraria*, σσ.98 και 260 — A. GIUFFRIDA, *Permanenza tecnologica ed espansione territoriale del mulino ad acqua siciliano (sec. XIV-XVI)* και H. A. ARNOULD, *Les moulins en Hainaut au Moyen-Age*, στο: *Produttività e tecnologie nei secoli XII-XVII*. Επιμέλεια: Sara Mariotti. Istituto Internazionale di Storia Economica "F. Datini". Prato. Atti della terza settimana di studio (1971), Φλωρεντία 1981, σσ.205-222 και 183-200.

(3) Οι μορφές και οι όροι παραχώρησης των μύλων είναι (-δίοι με αυτούς των παραχωρήσεων γης, βλ. παρακάτω, σσ. 233-263. Βλ. επίσης και το σχετικό άρθρο: Ι. ΚΙΕΚΗΡΑΣ, Η πάλκτωσις μύλου εν Κρήτη, "Εφημερίς των Ελλήνων Νομικών" έτος 33ον (1966), σσ. 210-213.

(4) Το 1281,ο ενοικιαστής μύλου της μονής Σιναΐτών στο Χάνδακα όφειλε να αλέθει δωρεάν (sine dacio) για το μοναστήρι 78 φορτώματα (salmae) σιτάρι (MARCELLO,αρ.465,σσ.159-160).Το 1300,νοικιάστηκε μύλος,ο ενοικιαστής του οποίου έπρεπε να αλέθει δωρεάν για τον παραχωρητή 4 φορτώματα σιτάρι το μήνα.Το μέτρο του σιταριού,που θα έφθανε στο μύλο,έπρεπε να γίνεται σε μουζούρια,όπως και του αλευριού μετά το άλεσμα (PIZOLLO,αρ.640,σσ.291-292).

(5) Notai di Candia,b.97,101r,138r και 139r.

(6) Notai di Candia,b.144,81v.

(7) "Nullus molendinarius,qui masinet in molendino a vento et aqua,vel aliquis alius pro eis audeat accipere pro masinatura frumenti,quod masinabitur in ipsis molendinis,ultra grossos sex pro quolibet salma frumenti,intelligendo salmam ponderis libras II° XX"(ADC,b.14bis,fasc.2,126r).

(8) Οι πληροφορίες για το εξάγιο και το pendagio προέρχονται αποκλειστικά από συμβόλαια.Το 1326,κατά την ενοικίαση μύλου ο ενοικιαστής ανέλαβε την υποχρέωση να αλέθει το σιτάρι του παραχωρητή χωρίς να εισπράττει εξάγιο ή pendagio (Notai di Candia,b.244,18r).Αποδεικνύεται,επίσης,ότι το εξάγιο ήταν υποδιαίρεση του μουζουριού.Το 1327,το ενοίκιο ενός μύλου ανερχόταν σε 26 μουζούρια μείον 2 εξάγια σιτάρι το μήνα (Notai di Candia,b.244,33v).Στο Βυζάντιο το εξάγιο ήταν υποδιαίρεση της λίτρας και του μοδίου.Η ισοτιμία που ίσχυε ήταν:1 μόδιος:40 λίτρες:2.840 εξάγια.Δεδομένου ότι ο μόδιος ήταν ίσος με 13 περίπου κιλά,τότε το εξάγιο ήταν ίσο με 4 1/2 γραμμάρια, μονάδα δηλαδή πολύ μικρή (SCHILBACH,Μετρολογία,σσ.58-59 και 71).Και στην Κρήτη,σύμφωνα με τον Εανθουόδη,το "αξάγι" ήταν

"μικρόν μέτρον δημητριακών καρπών, το 1/10 του μουζουριού" (βλ. ΣΤ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, Κρητικά συμβόλαια εκ της Ενετοκρατίας, ο.π., σ.317). Για το pendagio, αντίθετα, δεν υπάρχει ανάλογη μαρτυρία. Δεν υπάρχει επίσης ένδειξη για την ισοτιμία εξαγίου και μουζουριού. Είναι πιθανόν ότι το εξάγιον και το pendagio, που εισέπραττε ο μυλωνάς, αντιπροσώπευαν μέρος της ποσότητας που άλεθε. Σε μεταγενέστερη εποχή (16ος αι.) το αξί (παραφθορά του εξαγίου) ή αλεστικά αντιπροσώπευε το 1/20 ή 1/15 του αλέσματος προϊόντος και πολύ αργότερα το 1/10 ακόμη και το 1/8 (βλ. ΕΛ. ΠΛΑΤΑΚΗΣ, λαϊκές ονομασίες σχετικές με τους νερόμυλους της Κρήτης, "Κρητολογία" 4(1977), σ.160).

(9) BORSARI, Creta, σ.81, σημ.76.

(10) ADC, b.10, fasc.2/4, 9r : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, εγγρ.αρ.2α, σσ.520-30.

(11) ADC, b.10, fasc.1, 16r : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, εγγρ.αρ.1α, σσ.485-504.

(12) ADC, b.11, fasc.11/2, 57r: ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, εγγρ.αρ.1γ, σσ.511-12.

(13) ADC, b.11, fasc.18, 11r-v: ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, εγγρ.αρ.2θ, σσ.577-84.

(14) ADC, b.11, fasc.18, 72r : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, εγγρ.αρ.1στ, σσ.515-19.

(15) Το 1328, νοικιάστηκε γη στο μπούργκο του Χάνδακα κοντά σε ανεμόμυλο. Το συμβόλαιο αναφέρει: "molendino a vento sicut sint alia molendina, qui sunt ibi prope sita in burgo Candide" (Notai di Candia, b.244, 72v). Η ύπαρξη πολλών ανεμόμυλων γύρω από το μπούργκο αποδεικνύεται και από ενοικιασείς ανεμόμυλων, όπως για παράδειγμα, το 1349, που ο ενοικιαστής μύλου ανέλαβε "stare et molendinare in tuo molendino a vento, positum in burgo Candide" (Notai di Candia, b.10 Angelo Boccontolo, 118v).

(16) Το 1329, νοικιάστηκε μύλος για 29 χρόνια. Το ενοίκιο του ανερχόταν σε 2 υπ. το χρόνο, τα οποία θα καταβάλλονταν σε 7 μηνιαίες δόσεις από το Σεπτέμβριο ως το Μάρτιο (Notai di Candia, b.142, 121r). Ο μύλος δηλαδή λειτουργούσε τους παραπάνω

7 μήνες, κατά τη διάρκεια των οποίων τρέχουν τα περισσότερα νερά.

(17) Notai di Candia, b.273, 19r.

(18) Το 1271, ο επίσκοπος Χερσονήσου νοίκιασε μύλο της Επισκοπής για 10 χρόνια και ανέλαβε να δώσει στον ενοικιαστή ^{χωρίς αντίχρεση} ορισμένα εξαρτήματα (μηχανή και τροχούς) για την αντικατάσταση των παλαιών (SCARDON, αρ.211, σσ.79-80). Τον ίδιο χρόνο κάποιος φεουδάρχης νοίκιασε το μύλο του για 2 χρόνια και ανέλαβε να δώσει στον ενοικιαστή μια μηχανή, την αξία της οποίας όμως ο ενοικιαστής θα κατέβαλλε μέσω του ετήσιου ενοικίου (SCARDON, αρ.445, σσ.165-166). Πρόκειται για δύο αντίθετες περιπτώσεις, από τις οποίες όμως η δεύτερη μνημονεύεται σπανιότερα.

(19) Τα έξοδα για το κτίσιμο ή την επιδιόρθωση μύλου κατανέμονταν συνήθως με τέτοιο τρόπο, ώστε ο ιδιοκτήτης-παραχωρητής να αναλαμβάνει τα εξαρτήματα, που κόστιζαν περισσότερο, και ο ενοικιαστής τα υπόλοιπα χαμηλότερα έξοδα. Πολλές φορές τα έξοδα αναλάμβανε εξολοκλήρου ή ο ένας ή ο άλλος. Το 1334, για παράδειγμα, νοικιάστηκε μύλος για 10 χρόνια, τη γενική επιδιόρθωση του οποίου ανέλαβε ο ιδιοκτήτης (Notai di Candia, b.100, 94r). Το 1341, τα έξοδα για την επιδιόρθωση μύλου, που παραχωρήθηκε σε γονικό, ανέλαβε ο γονικάρης, ο οποίος όμως θα εκμεταλλευόταν το μύλο για ένα χρόνο χωρίς ενοίκιο (Notai di Candia, b.97, 146v). Το 1375, τέλος, υπογράφηκε ανάλογο συμβόλαιο, σύμφωνα με το οποίο ο γονικάρης θα εκμεταλλευόταν το μύλο χωρίς ενοίκιο για 4 χρόνια (Notai di Candia, b.11, 483v).

(20) Σχετικά με τη λειτουργία των μύλων και τα εξαρτήματά τους, βλ. ΠΛΑΤΑΚΗΣ, Λαϊκές ονομασίες σχετικά με τους νερό-

μυλους της Κρήτης, ο.π. ,σ.159-172.— ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Λαϊκές ονομασίες σχετικές με τους ανεμόμυλους της Κρήτης, "Κρητολογία" 5(1977),σ.139-162.— EL.A.CLUTTON-A.KENNY, A Vertical Axle Water Mill near Drosia Crete, "Κρητολογία" 4(1977),σ.139-158.

(21) Η ύπαρξη ειδικευμένων τεχνιτών μύλων αποδεικνύεται, εκτός των άλλων, και από τις συμβάσεις μαθητείας σε δασκάλους της τέχνης. Το 1330, ο Χαρίνος Vegla μπήκε μαθητής στο σπίτι του Εμμανουήλ Διχίτη, molendinario, κάτοικου μπουργκου Χάνδακα, με σκοπό να διδαχτεί την κατασκευή μύλων (de faciendis molendina). Η περίοδος μαθητείας θα διαρκούσε 4 χρόνια και στο τέλος ο δάσκαλος θα του έδινε τα απαραίτητα εργαλεία, σμίλη δηλαδή (smila), πριόνι (sega), τσεκούρι (manara) και assia (όργανο σιδερένιο των ξυλουργών για το κόψιμο των ξύλων) (Notai di Candia, b.244, 103r). Γνώσεις της τέχνης αυτής είναι πιθανόν ότι είχαν και οι απλοί μυλωνάδες.

(22) Notai di Candia, b.142, 121v.

(23) Notai di Candia, b.97, 147r.

(24) Το 1368, για παράδειγμα, σε συμβόλαιο ενοικίασης μύλου συμφωνήθηκε ότι, αν δεν υπήρχε νερό ή καταστρεφόταν το "δέμα" και ο μύλος δεν ήταν δυνατόν να λειτουργήσει, τότε ο ενοικιαστής δεν ήταν υποχρεωμένος να καταβάλλει το ενοίκιο (Notai di Candia, b.144, 81v).

(25) ADC, b.29bis.23, 26v-27r : SANTSCHI, Régestes, M1483, σ.327-328.

(26) Notai di Candia, b.100, 94r.

(27) Notai di Candia, b.142, 100r. Ανάλογη συμφωνία έγινε το 1301. Ο Ιάκωβος Acotanto έδωσε άδεια στον Ιάκωβο Mudacio να κατασκευάσει "δέμα" στη γη του, με σκοπό ο δεύτερος να τροφοδοτεί με νερό ένα ή περισσότερους μύλους του. Σε αντάλλαγμα της παραχώρησης αυτής ο Mudacio έδωσε στον Acotanto γη 8-12 μουζοιριών σε άλλο χωριό (ADC, b.19, 127r).

(28) ADC, b.20, Divisioni I SS. Apostoli, 56r-v. Ανάλογη διαφωνία προέκυψε το 1317 μεταξύ του Εμμανουήλ de Placencia και του Νικόλαου Longo, για τον αγωγό κάποιου μύλου. Ο ένας υποστήριζε ότι ήταν καινούριος και ότι έγινε στη γη του και ο άλλος ότι ο αγωγός βρισκόταν εκεί από παλιά. Μετά από επιτόπια έρευνα και εξέταση μαρτύρων, αποφασίστηκε ότι ο αγωγός θα παρέμενε ^{ΕΚΕΙ} ^{ΕΜΕΙ} ^{ΕΜΕΙ} ήταν (ADC, b.20 ρ. π., 59v).

(29) Notai di Candia, b.186, 1v.

(30) Βλ. παραπάνω, σ. 71 και ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, σσ. 482-483.

(31) Το 1391, το δικαστήριο έλυσε τη διαφωνία που είχε προκύψει για τα νερά της πηγής Βλαχιές (fontana Vlachie), τα οποία είχαν παραχωρηθεί από το κράτος μαζί με το χωριό Μεταξά (ADC, b.29bis.22/4, 11v-12v : SANTSCHI, Régestes, M1341, σ.297).

(32) ADC, b.29.19/2, 6v : SANTSCHI, Régestes, M1091, σ.236.

(33) ADC, b.26.7, 1r : SANTSCHI, Régestes, S341, σ.87.

(34) ADC, b.29bis.22/4, 15r-v : SANTSCHI, Régestes, M1346, σ.298.

(35) Το 1340, νοικιάστηκε ο "φαρότοπος" (piscatorem fluminis) του ποταμού Γιόφυρος (a ponte usque ad marinam) για 5 χρόνια και με ετήσιο ενοίκιο 18 grossi. Ο ενοικιαστής είχε το δι-

καίωμα να κόβει καλάμια για την κατασκευή "κοφινιών" για φάρεμα (paleae ad faciendum cofinos pro piscando :Notai di Candia, b.97,112v). Το 1368, απαγορεύτηκε με διάταγμα το φάρεμα στον ποταμό Αρμυρό χωρίς την άδεια του Μάρκου Quirino, που είχε νοικιάσει το χωριό Αρμυρός από το κράτος (ADC, b.14bis, fasc.2, 144r). Το ίδιο καθεστώς ίσχυε και στην Πελοπόννησο, όπου το δικαίωμα του φαρέματος καθώς και η "ροή" των νερών ανήκαν στους φεουδάρχες (βλ. ROUILLARD, La vie rurale, σ.191. — TOPPING, Le régime agraire, σ.282.). Στο Βυζάντιο υπήρχε επίσης ο σχετικός φόρος, το "βιβαρόπακτον" και "λιμναίον πάκτον", για το φάρεμα σε ιχθυοτροφεία (vivarium) και στα γλυκά νερά (λίμνες και ποτάμια) αντίστοιχα (βλ. ZAKYTHINOS, Crise monétaire et crise économique, σ.66 — TSANKOVA-PETKOVA, La rente féodale, σ.155.

Βλ. επίσης και τη σχετική μελέτη : G.FERRARI, Di alcune leggi bizantine riguardanti il littorale marino e la pesca nelle acque private, "Rendiconti del R. Istituto Lombardo", 2η σειρά, 42(1909), σσ.588-596). Στην Κρήτη το πρόβλημα του φαρέματος δεν ήταν οξύ γιατί δεν υπήρχαν πολλοί ποταμοί, που πρόσφεραν τη δυνατότητα αυτή.

(36) Το 1346, νοικιάστηκε μέρος (cantone) του ποταμού στο χωριό Γάζι, ιδιοκτησίας της εκκλησίας του Αγ. Μάρκου του Χάνδακα. Η ενοικίαση ήταν για 2 χρόνια και το ετήσιο ενοίκιο 3 υπέρπυρα. Ο ενοικιαστής έπρεπε να πληρώνεται από όλους που επεξεργάζονταν το λινάρι τους εκεί, εκτός από τους κατοίκους του ίδιου χωριού ("... Insuper licitum sit tibi accipere solutionem ab illis, a quibus irrigabuntur lina in dicto flumine, exceptis hominibus casalis Gasi supradicti, a quibus aliquam solutionem non possis accipere pro suis linis" : Notai di Candia, b.10 Angelo Boccontolo, 48v). Φόρος για τη χρήση των "λινοβροχεί-

ων" υπήρχε και στη λατινοκρατούμενη Πελοπόννησο (βλ. TOPPING, Le régime agraire, σσ. 281-282).

(37) Το 1300, νοικιάστηκε κήπος στο χωριό Μακρούτειχος. Ο ενοικιαστής του είχε το δικαίωμα να παίρνει νερό από τα νερά γειτονικού μύλου μια φορά την εβδομάδα, κάθε Τετάρτη, και για μισή μέρα, σύμφωνα με τη συνθήεια της περιοχής (PIZOLO, αρ. 445, σσ. 205-206). Το 1327, κατά την ενοικίαση πάλι κήπου συμφωνήθηκε να ποτίζεται από το γειτονικό ποτάμι ή από τον αγωγό του μύλου, που βρισκόταν κοντά, κάθε Παρασκευή (Notai di Candia, b. 244, 20v). Τη σημασία της σωστής κατανομής των νερών υποδηλώνει η παρουσία του Δούκα Κρήτης και των Συμβούλων του στην επίλυση σχετικής υπόθεσης, το 1310. Ο Ιωάννης Fradello και ο Πέτρος Burgondiono συμφώνησαν για τα νερά, με τα οποία ποτίζονταν οι κήποι τους. Ο Fradello θα τα χρησιμοποιούσε δύο μέρες την εβδομάδα, Τρίτη και Παρασκευή, και ο Burgondiono τις υπόλοιπες μέρες (ADC, b. 20, fasc. 2, 39v).

(38) Το 1355, παραχωρήθηκε σε γονικό "σώχωρο", στο οποίο ο γονικάρης θα καλλιεργούσε καρποφόρα δέντρα. Ο κήπος συμφωνήθηκε να ποτίζεται μια νύκτα την εβδομάδα (nocte una de singulis IIII successivis) από την πηγή (fontana) Παναγίας Θεοτόκου. Το πότισμα θα γινόταν από τη δύση του ήλιου ως την ανατολή του, με δικαίωμα παράτασης και για το επόμενο πρωινό (Notai di Candia, b. 103, 4r : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. αρ. 1β, σσ. 636-637).

(39) ADC, b. 14bis, 211r. Το ίδιο διάταγμα-κάλεσμα εκδόθηκε για άλλη μία φορά μέσα στον ίδιο χρόνο (ADC, b. 14bis, 218v). Ανάλογη διαφωνία προέκυψε το 1352 στην περιοχή του ποταμού Κλαδισού. Το κράτος είχε νοικιάσει στο ^{Leonardo} V Danholo γη κοντά στον παραπάνω ποταμό. Οι καλλιεργητές όμως της γης αυτής είχαν μεγάλη

έλλειψη νερού, γιατί άλλοι καλλιεργητές, που ανήκαν στην οικογένεια Τσαγκαρόλο (Ca Zangarolo), κατακρατούσαν το νερό για τη γη τους κοντά στον ποταμό κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού. Την επίλυση της υπόθεσης ανέλαβε τελικά ο ρέκτορας Χανίων, ο οποίος κάλεσε τους ενδιαφερόμενους για να εξετάσουν μαζί το πρόβλημα (Senato Misti, reg. 26, 98r : THIRIET, Régestes, αρ. 257, σ. 73· ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Θεσπίσματα, Β₂, σ. 8).

(40) ADC, b. 11, fasc. 18, 68v. Αξίζει να αναφερθεί ότι στο έγγραφο της δικαστικής απόφασης υπάρχει και απλό τοπογραφικό σχεδιάγραμμα, όπου σημειώνεται η θέση του ποταμού, των παραπόταμων, των χωριών Χόνδρος, κοντά στις πηγές του ποταμού, και των χωριών Κάτω Βιάννος και Αλωνάκια, κοντά στις εκβολές του. Σημειώνεται επίσης και η θέση μύλου και του αγωγού του που οδηγούσε τα νερά σ' αυτόν. Ανάλογη ήταν και η υπόθεση του μύλου στο χωριό Μένικος, το 1118, που είδαμε παραπάνω (βλ. σ. 175, σημ. 1).

(41) ADC, b. 26. 6, 6v : SANTSCHI, Régestes, S325, σ. 84.

(42) Το 1349, νοικιάστηκε κήπος, ο ενοικιαστής του οποίου είχε το δικαίωμα να παίρνει και να αποθηκεύει νερό 4 στερνών (aqua quatuor cisternarum a giardino) κάθε εβδομάδα από γειτονικό πηγάδι (που πιθανότατα ανήκε στον ίδιο φεουδάρχη) κατά τη διάρκεια 4 συνεχών μηνών, από τις αρχές Απριλίου μέχρι και το τέλος Ιουλίου (Notai di Candia, b. 144, 9r). Βλ. επίσης και ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. αρ. 2α, σσ. 641-642.

(43) Το 1391, με δικαστική απόφαση παραχωρήθηκε η άδεια στον Laurentio de Nonacis να εγκαταστήσει στον κήπο του το πηγάδι που είχε ανοίξει στη μέση του γειτονικού δρόμου με δικά του έξοδα και για προσωπική χρήση (ADC, b. 29bis. 22/4, 14r : SANTSCHI, Régestes, M1344, σ. 297).

(44) Το 1303, νοικιάστηκε κήπος, ο ενοικιαστής του οποίου όφειλε στο τέλος της ενοικίασης να επιστρέφει τον κήπο με τα πηγάδια του και τη στέρνα με τα γεράνια (cicogna) (Notai di Candia, b. 8, 2r : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. αρ. 2α, σ. 641). Σε ανάλογο συμβόλαιο του 1385, ο ενοικιαστής ήταν υποχρεωμένος να επισκευάσει τις δύο στέρνες που υπήρχαν στον κήπο και να κατασκευάσει δύο γεράνια (ieragna) (Notai di Candia, b. 273, 5v). Ο τρόπος αυτός άντλησης του νερού από πηγάδια και στέρνες είχε εφευρεθεί από τους Άραβες και είχε εισαχθεί στην Ιταλία από τους Ρωμαίους. Από εκεί εξαπλώθηκε σε όλες τις μεσογειακές χώρες και στην υπόλοιπη Ευρώπη (Βέλγιο, Γερμανία κυρίως). Τα γεράνια χρησιμοποιούνταν συνήθως για το πότισμα των κήπων και των περιβολιών και οι Ισπανοί τα ^{εξέφεραν} ονόμαζαν ciconia (προφανώς γιατί έμοιαζε με το ράμφος του πελαργού) (βλ. PARAIN, L'evoluzione delle tecniche agricole, ο.π., σ. 182). Τον ίδιο όρο συναντήσαμε και στην Κρήτη. Στο Βυζάντιο, εκτός από το γεράνι, χρησιμοποιούσαν και ένα άλλο μηχανισμό, τον λεγόμενο "μηχανή" ή "κυκλευτήριο", που τον αποτελούσαν ένας μεγάλος τροχός, κάθετος ή οριζόντιος, στον οποίο ήταν προσαρμοσμένα σειρά από δοχεία, τα οποία ανέρχονταν και κατέρχονταν μεταφέροντας το νερό. Τον τροχό αυτό κινούσαν συνήθως ζώα, άλογα, βόδια ή γαϊδούρια (βλ. ROUILLARD, La vie rurale, σ. 177 — ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Βυζαντινών βίος, τομ. 5, σ. 271). Και το σύστημα αυτό προερχόταν από την Ανατολή και εξαπλώθηκε στην Ευρώπη, όπου ονομαζόταν noria (από τον αραβικό όρο nahr), με πιο αργό ρυθμό σχετικά με το γεράνι (βλ. PARAIN, L'evoluzione delle tecniche agricole, ο.π., σ. 182-183). Στην Κρήτη δεν μαρτυρείται το δεύτερο αυτό σύστημα, οπωσδήποτε όμως διαδόθηκε, άγνωστο από πια εποχή και ύστερα, στο νησί, αν κρίνουμε από τη διατήρησή του μέχρι και τη σύγχρονη εποχή.

(45) Οι Βυζαντινοί διέκριναν τους δρόμους σε δημόσιους (οδός βασιλική ή δεσποτική ή δημοσιακή ή δημοσία ή αμαξική) και σε ιδιωτικούς (βλ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Βυζαντινών βίος, τομ. 4, σ. 319—ROUILLARD, *La vie rurale*, σ. 189). Εξάλλου, ο όρος *via imperiale*, που χρησιμοποιείται στην Κρήτη κατά τη βενετοκρατία, είναι μετάφραση του βυζαντινού όρου "βασιλική οδός" και υποδηλώνει συγχρόνως τους δρόμους που υπήρχαν ^{πριν από} τη βενετική κατάκτηση.

(46) Το 1339, για παράδειγμα, σε συμβόλαιο ενοικίασης γης συμφωνήθηκε να διατηρείται δρόμος που θα ενώνει το χωράφι με τον κεντρικό δρόμο, για να έχει τη δυνατότητα ο ενοικιαστής να τον διασχίζει με τα ζώα του: ("... Item licitum sit tibi habere viam sufficientem pro eundo et venendo recto utinero super terram meam, que est apud cufotrafo Gregorii Laviadioti recto tramite usque ad viam imperialem, qua itera in Caqamba" : *Notai di Candia*, b. 97, 49r). Το 1352, σε ανάλογο συμβόλαιο ο παραχωρητής αναλάμβανε την υποχρέωση να δώσει στον ενοικιαστή δρόμο, τον οποίο είχε το δικαίωμα να διασχίζει ο τελευταίος με τα ζώα του προς το γειτονικό ποτάμι (DE FREDO, αρ. 77, σσ. 54-55).

(47) ADC, b. 30bis. 25/1, 21r-v : SANTSCHI, *Régestes*, M1843, σσ. 393-394.

(48) ADC, b. 20, fasc. 1, 28v. Παρόμοια διαφωνία λύθηκε το 1418, ανάμεσα στο Γεώργιο Παγωνίτη, *canonico* της επισκοπής Χερρονήσου, και στον Donato Truno, γαιοκτήμονα, με αφορμή δρόμο που βρισκόταν σε κτήματα της επισκοπής και τον οποίο ήθελε να κλείσει ο *canonico*. Ο Truno, αντίθετα, είχε ανάγκη να διέρχεται από το δρόμο. Ο *canonico* της επισκοπής υποστήριζε ότι υπήρχε άλλος δρόμος εκεί κοντά, ο οποίος εξυπηρετούσε τον Truno και όλους

τους ενδιαφερόμενους της περιοχής.Οι υπεύθυνοι μετά από επιθεώρηση της περιοχής διαπίστωσαν ότι ο canonico είχε δίκιο και έδωσαν την άδεια να κλείσει το δρόμο (ADC,b.20, fasc.1,35r).

(49) Το 1360,μοιράστηκε μισή καβαλλαρία στις Κάτω Αρχάνες ανάμεσα στο Μάρκο Habramo από τη μία και τους κληρονόμους του Πέτρου Habramo και τον Francesco de Molino από την άλλη.Στο κείμενο της κατανομής αναφέρεται:"Omnes aque fluminum pro rotandis animalibus et linis remanent communes inter partes predictas eundo ad eas per vias et itinera consueta et similiter ecclesie casalis et fontes casalis et totum territorium remanentes circumcirca casali predicti ultra signa suprascripta et vie et calis consuetis remanent communia inter partes predictas" (ADC,b.20, fasc.1,29r).

5. ΤΑ ΖΩΑ ΚΑΙ ΤΑ ΒΟΕΚΟΤΟΝΙΑ

Τα ζώα αποτελούσαν μετά τη γη το βασικότερο μέρος της αγροτικής περιουσίας. Διακρίνονταν σε δύο κατηγορίες, αυτά που χρησιμοποιούνταν για εργασία, όπως τα μεταφορικά άλογα (*gonzini*), τα μουλάρια (*muli*), τα γαϊδούρια (*saumerii*) και τα βόδια (*boves*), και αυτά για την παραγωγή και εκμετάλλευση των προϊόντων που έδιναν, όπως τα αιγοπρόβατα και τα γουρούνια.

Από την πρώτη κατηγορία ζώων το κράτος ενδιαφέρθηκε κυρίως για τα άλογα, που ήταν και πολύ λιγότερα στο νησί, απαραίτητα όμως για τον εξοπλισμό των στρατιωτών από τους φεουδάρχες. Διακρίνονταν στα πολεμικά άλογα, τα οποία υπόκεινταν στη *vagnitio* και στα μεταφορικά άλογα, που χρησιμοποιούνταν από τους ιδιοκτήτες τους για εργασία. Το κράτος κατά διαστήματα με ευνοϊκούς όρους για του εμπόρους εισήγαγε άλογα και άλλα μεγάλα ζώα, όπως βόδια, κυρίως από τα τουργικά εμιράτα του *Menteshe* και του *Aydin*, αλλά και τη Λέσβο¹.

Το εμπόριο αλόγων και μουλαριών ήταν αυστηρά ελεγχόμενο από το κράτος². Το 1348, απαγορεύτηκε στους εισαγωγείς τέτοιων ζώων να τα πουλούν ή να τα δανείζουν σε Έλληνα ή Λατίνο χωρίς άδεια ή να τα δανείζουν περισσότερο από 8 μέρες σε Έλληνα ή Λατίνο που κατοικούσε έξω από το Χάνδακα. Όσοι κατοικούσαν έξω από τα όρια της *Parasandida* δεν είχαν δικαίωμα αγοράς παρά μόνο ύστερα από ειδική άδεια, την οποία παρείχε επιτροπή

που την αποτελούσαν τρεις ευγενείς. Οι έμποροι ήταν υποχρεωμένοι να δηλώνουν στο Libro officialium de nocte τα ζώα που εισήγαγαν μαζί με τα χαρακτηριστικά τους. Στο ίδιο κατάστιχο επίσης έπρεπε να δηλώνεται κάθε αγοραπωλησία, ώστε να είναι γνωστό σε ποιόν ανήκαν άλογα και μουλάρια και να διαπιστώνεται εύκολα κάθε κλοπή³. Ο έλεγχος των αλόγων, ιδιαίτερα όσων υπόκεινταν στη vignatio, ήταν συνεχής. Το κράτος διενεργούσε κατά διαστήματα απογραφές, για να έχει εποπτεία του αριθμού τους, και να εκμεταλλεύεται σε περίπτωση ανάγκης, ενώ υποχρέωνε ορισμένες φορές τους ιδιοκτήτες τους να τα συντηρούν μέσα στα κάστρα και όχι ελεύθερα στα βοσκοτόπια⁴.

Επειδή η τιμή των αλόγων ήταν υψηλή, ο αριθμός όσων χρησιμοποιούνταν ως μεταφορικό μέσο ήταν πολύ μικρός σε σχέση με αυτόν των μουλαριών και γαϊδουριών, τα οποία χρησιμοποιούσαν στο σύνολό τους σχεδόν οι αγρότες, παρά τις πολύ μεγαλύτερες δυνατότητες που πρόσφερε η χρήση του αλόγου.

Η δεύτερη κατηγορία των ζώων, και κυρίως τα αιγοπρόβατα, αποτελούσε σημαντική πηγή κέρδους, εξαιτίας των προϊόντων τους, μαλλιού, τυριού, μωζήθρας, δερμάτων και λιγότερο κρέατος, μεγάλο μέρος των οποίων εξαγόταν στη Βενετία και σε άλλες βενετοκρατούμενες περιοχές⁵. Η πλειοψηφία των αγροτών κατείχε μικρό αριθμό από τα παραπάνω ζώα, για οικογενειακή εκμετάλλευση. Λιγότεροι ήταν εκείνοι που κατείχαν μεγάλο αριθμό, με σκοπό την εκμετάλλευση των προϊόντων τους και την απόκτηση κέρδους. Οι βασικοί ιδιοκτήτες ήταν οι φεουδάρχες, οι οποίοι τα νοίκιαζαν σε αγρότες ή τα εκμεταλλεύονταν με μισθωτούς βοσκούς.

Οι τελευταίοι, ελεύθεροι ή βιλλάνοι, βρίσκονταν στην υπηρεσία του φεουδάρχη μόνιμα ή προσωρινά. Τα συμβόλαια που εξετάζονται αφορούν ανάθεση υπηρεσιών για περιορισμένο χρονικό διάστημα. Σύμφωνα με αυτά ο υποψήφιος βοσκός αναλάμβανε για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα να φυλάει και να βόσκει ένα, καθο-

ρισμένο ή μή, αριθμό αιγοπροβάτων και να εκτελεί όλες τις απαραίτητες εργασίες, να παρασκευάζει δηλαδή και να πωλεί τυρί και μυζήθρα, να πωλεί το γάλα και να παραδίνει το κέρδος. Ο φεουδάρχης σε αντάλλαγμα των υπηρεσιών αυτών του κάλυπτε τη διαμονή, διατροφή και το ντύσιμο καθώς και ένα μικρό σχετικά μισθό, σε χρήμα ή είδος⁶.

Με ανάλογο τρόπο οι φεουδάρχες προσλάμβαναν και τους λεγόμενους *borgonarii*, οι οποίοι κατοικούσαν στο σπίτι του φεουδάρχη, στην πόλη ή στο χωριό, και εκτελούσαν διάφορες υπηρεσίες μέσα και έξω από το σπίτι. Η βασική τους όμως απασχόληση ήταν η μεταφορά αντικειμένων ή προϊόντων με τα μεταφορικά ζώα στην πόλη, στο χωριό και στα κτήματα του φεουδάρχη. Για τις υπηρεσίες τους έπαιρναν ετήσιο μισθό, ο οποίος ανάλογα με τη συμφωνία, κυμαινόταν από 3 1/2 ως 20 υπέρπυρα. Αν ο *borgonario* ήταν βιλλάνος άλλου φεουδάρχη, ο τελευταίος αποζημιωνόταν για την παραχώρηση από το νέο κύριο του βιλλάνου του⁷. Οι *borgonarii*, όπως και όλοι οι υπηρέτες που κατοικούσαν στο σπίτι του φεουδάρχη, ήταν απαλλαγμένοι από την αγγαρεία της φρούρησης (*custodia*) στην πόλη. Επειδή όμως από κάποια εποχή και έπειτα τα πρόσωπα αυτά πλήθαιναν, το 1350, με διάταγμα περιορίστηκε ο επιτρεπόμενος αριθμός των *borgonarii* σε ένα ή δύο για κάθε φεουδάρχη, ανάλογα με τα φέουδα που κατείχε ο καθένας⁸.

Σε διάταγμα του 1318 μνημονεύονται και οι *beroverii*, αλλά δεν υπάρχουν άλλες αναφορές σχετικά με την ύπαρξή τους ή τις υπηρεσίες που προσέφεραν⁹. Ο Thiriet με αφορμή το ίδιο διάταγμα, σύμφωνα με το οποίο το κράτος απαιτούσε από τους φεουδάρχες το φόρο "getto" που είχε επιβάλλει για τους *beroverii*, υποστηρίζει ότι οι τελευταίοι ήταν δημόσιοι φύλακες των ζώων στα χωριά. Επειδή, συνεχίζει ο ίδιος, οι φύλακες αυτοί δεν ούλευαν δωρεάν, κάθε χωριό κατέβαλλε για το ακοπό αυτό το getto, ανάλογα με τα ζώα που κατείχε κάθε εστία, το οποίο μοιραζόταν τελικά ανάμεσα στο κράτος και στους φεουδάρχες¹⁰.

Αντίθετα από την έλλειψη πληροφοριών για τους *beroverii*, με τον όρο *getto* είναι γνωστό ότι εννοείται ο έκτακτος φόρος που επέβαλλε η Βενετία στους φεουδάρχες κάθε φορά που είχε ανάγκη χρημάτων για πολεμικούς λόγους, όπως ήταν ο εξοπλισμός γαλερών, ή για την αποστολή πρεσβείας στη μητρόπολη, τα έξοδα της οποίας έπρεπε να καλυφθούν¹¹. και στο διάταγμα που εξετάζεται πρόκειται μάλλον για έκτακτο φόρο, σύμφωνα με την έκφραση "*getto, quod factum fuit per beroverios*". Είναι φανερό επίσης, στο ίδιο διάταγμα του 1318, ότι το φόρο αυτό δεν το κατέβαλλαν όλα τα χωριά, αφού καλούνται όχι όλοι οι φεουδάρχες, αλλά, συγκεκριμένα, μόνο οι ιδιοκτήτες των χωριών που κατέβαλλαν το *getto*. Εκείνο όμως που οδήγησε στο συμπέρασμα ότι οι *beroverii* ήταν φύλακες ζώων και όχι απλοί φύλακες, όπως σημαίνει στην πραγματικότητα η λέξη¹², είναι ο καθορισμός του φόρου όχι μόνο με βάση κάθε χωριό αλλά και με βάση τις εστίες και τα ζώα που κατείχε καθεμία¹³. Ο τρόπος όμως αυτός καθορισμού του φόρου

εφαρμοζόταν και σε άλλες περιπτώσεις, ανεξαρτήτητα από ζώα, όπως ήταν το *getto* για τους "*capitanei pro furtis*", τους υπεύθυνους δηλαδή για τις κλοπές και τις παρανομίες στην ύπαιθρο, τους οποίους διόριζε το κράτος για έξι μήνες¹⁴.

Σύμφωνα με τις παραπάνω επισημάνσεις συμπεραίνεται ότι οι *beroverii* ήταν φρουροί, πιθανόν έκτακτοι, περιοχών που κινδύνευαν από πειρατικές ή άλλες επιδρομές (από τα τουρκικά εμιράτα), τους οποίους διόριζε το κράτος με σκοπό την προστασία των κατοίκων, της γεωργίας και της κτηνοτροφίας¹⁵. Το φόρο προς το κράτος για τις υπηρεσίες τους κατέβαλλαν οι φεουδάρχες, τα φέουδα των οποίων βρίσκονταν στις περιοχές αυτές, αφού πρώτα είχαν εισπράξει από τους αγρότες-κατοίκους των χωριών τους το φόρο που τους αναλογούσε, με βάση τα σπίτια ή τον αριθμό ζώων κάθε αγρότη.

Ωστόσο, είναι γνωστό ότι υπήρχαν φύλακες βοδιών (*bonarii* ή *custodes bovium*), αλλά σε επίπεδο ιδιωτών. Πρόκειται για φύλακες των ζώων ολόκληρου του χωριού ή μόνο του φεουδάρχη, αλλά με μισθό από τον τελευταίο και ύστερα από προσωπική συμφωνία των δύο ενδιαφερομένων, όπου το κράτος δεν είχε καμιά ανάμειξη¹⁶.

Όλα τα ζώα, μικρά ή μεγάλα (*minuta seu grossa*), ιδιόκτητα ή νοικιασμένα, εκτρέφονταν στους βοσκότοπους του χωριού, οι οποίοι ανήκαν στο φεουδάρχη ή στους φεουδάρχες-ιδιοκτήτες του ίδιου χωριού. Για τη χρήση των χώρων αυτών οι αγρότες κατέβαλλαν στο φεουδάρχη το φόρο "νομή" ή *pasculum*. Στο Βυζάντιο ο ίδιος φόρος βάραινε συλλογικά τα χωριά, οι κάτοικοι του οποίου τον μοιράζονταν ανάλογα με τα ζώα που καθένας κατείχε¹⁷. Στην Κρήτη δεν είναι γνωστό με ποιό τρόπο καθοριζόταν η νομή, οπωσδήποτε όμως ήταν και εδώ ανάλογος με το είδος και τον αριθμό των ζώων που κατείχε και εξέτρεφε κάθε αγρότης.

Ο φόρος, παρά τις ελάχιστες πληροφορίες, αρχικά καταβαλλόταν από τους αγρότες κατευθείαν στο φεουδάρχη ή στον κουράτορά του. Σταδιακά όμως επικράτησε το σύστημα ενοικίασης του φόρου ή πιο απλά η ενοικίαση των βοσκότοπων σε κάποιο πρόσωπο, το οποίο τους εκμεταλλευόταν και εισέπραττε από τους αγρότες αυτό που εισέπραττε πριν ο φεουδάρχης, καταβάλλοντας ο ίδιος στον τελευταίο ετήσιο ενοίκιο.

Οι βοσκότοποι νοικιάζονταν συνήθως για μικρά χρονικά διαστήματα, από ένα μήνα μέχρι και πέντε χρόνια, έναντι ετήσιου ή μηνιαίου ενοικίου, συνήθως σε χρήμα και σπανιότερα σε είδος (βλ. πίνακα αρ. 1). Τα βραχυπρόθεσμα ενοικιαστήρια έδιναν στο φεουδάρχη τη δυνατότητα αύξησης του ενοικίου, όπως διαπιστώνεται από το παρακάτω παράδειγμα. Ο βοσκότοπος του χωριού Γάζι είχε νοικιαστεί το 1346 για ένα χρόνο με ενοίκιο 29 υπ.· το 1347 για ένα επίσης χρόνο και με ενοίκιο 30 υπ., ενώ το 1349 για

δύο χρόνια ίέναντι 33 υπερπύρων το χρόνο¹⁸.

Ο ενοικιαστής αναλάμβανε το βοσκότοπο κάτω από ορισμένους όρους, οι οποίοι αποκαλύπτουν εν μέρει και τον τρόπο λειτουργίας των χώρων αυτών μέσα στα πλαίσια του χωριού. Σε κάθε βοσκότοπο, που νοικιαζόταν, έπρεπε να εκτρέφεται συγκεκριμένος αριθμός μικρών ζώων (βλ. πίνακα αρ. 1), τα οποία ανήκαν στον ενοικιαστή, στο φεουδάρχη και στους κατοίκους του χωριού. Στο ίδιο μέρος επίσης έβροσκαν και τα βόδια, τα γαϊδούρια και τα γουρούνια όλων των κατοίκων του χωριού καθώς και όλων εκείνων που κατείχαν και δούλευαν γη του ίδιου χωριού, ανεξάρτητα αν ήταν κάτοικοι του ή όχι¹⁹. Ο ενοικιαστής είχε τη δυνατότητα, αν δεν συμπληρωνόταν ο επιτρεπόμενος αριθμός μικρών ζώων, να εκτρέφει στη θέση τους βόδια, με αντιστοιχία 10 βόδια για 100 μικρά ζώα²⁰. Η υπέρβαση του συμφωνημένου αριθμού ζώων είχεσαν αποτέλεσμα την καταβολή υψηλότερου ενοικίου²¹. Το ίδιο επίσης ίσχυε και αν ο ενοικιαστής εξέτρεφε βόδια που δεν ανήκαν σε κατοίκους του χωριού ή σε ιδιοκτήτες γης του ίδιου χωριού²². Από την 1η Δεκεμβρίου ή Ιανουαρίου μέχρι και τα μέσα ή το τέλος Μαρτίου οι βοσκότοποι παρέμεναν κλειστοί για να φυτρώσει το νέο χορτάρι²³.

Ο ενοικιαστής εκτελούσε πολλές φορές και χρέη βοσκού ή φύλακα των ζώων που εκτρέφονταν στο βοσκότοπο. Παράλληλα ήταν υπεύθυνος για τις κλοπές των ζώων²⁴ ^{ισεν} ^{ίσαν} ^{ίσαν} φαίνεται αρκετά συνηθισμένες. Για το λόγο αυτό επίσημα διατάγματα απαγόρευαν τη μεταφορά ζώων, και ιδιαίτερα αλόγων, από βοσκότοπους που βρίσκονταν, χωρίς την άδεια του ιδιοκτήτη του ζώου ή του φύλακα-ενοικιαστή του βοσκότοπου²⁵. Ο τελευταίος ήταν επίσης υπεύθυνος για τυχόν ζημιές που προκαλούσαν τα ζώα στους φράκτες ή σε γειτονικές καλλιέργειες. Στην περίπτωση αυτή αναλάμβανε την αποζημίωση, καταβάλλοντας το καθορισμένο πρόστιμο. Το 1349, το σχετικό πρόστιμο ανερχόταν σε 2 υπ. για κάθε ζώο, μικρό ή μεγά-

λο, που θα προκαλούσε ζημιά σε αμπέλι, κήπο ή καλλιεργημένο χωράφι, περιφραγμένο με φράκτη ή αυλάκι, και σε ένα υπέρπυρο, αν το χωράφι ήταν ανοικτό. Αν τα ζώα βοσκούσαν σε λιβάδι ή βοσκότοπο που ανήκε σε άλλο και στον οποίο απαγορευόταν η βοσκή, ο ιδιοκτήτης των ζώων κατέβαλλε πρόστιμο 6 grossi. Σε 6 grossi επίσης ανερχόταν το πρόστιμο για τον κάτοχο σκύλου, ο οποίος θα προκαλούσε ζημιά σε αμπέλι την εποχή λίγο πριν τον τρύγο. Από το πρόστιμο αυτό εξαιρούνταν οι σκύλοι των περαστικών κυνηγών και αγροφυλάκων (*itinerantium venatorum et raysatorum*). Για την αποφυγή επίσης ζημιών στις καλλιέργειες ορίστηκε, το 1350, ότι όλοι όσοι είχαν πρόβατα και κατσίκες όφειλαν να κρεμάσουν στο λαιμό των ζώων ένα κουδούνι (*campanella*) για να ακούγονται, από όπου περνούσαν²⁶.

Τις ζημιές που προκαλούσαν τα ζώα εξέταζαν και εκτιμούσαν οι "εκτιμητές" (*extimatores*) κάθε χωριού. Παράλληλα όμως προστατεύονταν και τα ίδια τα ζώα από τους ανθρώπους. Έτσι, υπήρχε δημόσιος υπάλληλος, υπεύθυνος για τις κακοποιήσεις και τους θανάτους των ζώων, το καπιτουλάριο με τα καθήκοντα του οποίου έχει σωθεί. Η δικαιοδοσία του βέβαια περιοριζόταν στην περιοχή της *Pagocandida* και ήταν υπεύθυνος για τον εντοπισμό και σύλληψη του δράστη καθώς και για την εκτίμηση της ζημιάς και την αποζημίωση του ιδιοκτήτη του ζώου. Ο ίδιος υπάλληλος εξέταζε επίσης, όπως και οι "εκτιμητές", στην περίπτωση που υπήρχε σχετική καταγγελία, και τις υποθέσεις για τις ζημιές των ζώων στις καλλιέργειες.

Σχετικά με το ύψος και τον καθορισμό της νομής, τα υπάρχοντα στοιχεία δεν είναι επαρκή. Ο φόρος ίσχυε μόνο για τα μικρά ζώα, αιγοπρόβατα δηλαδή και γουρούνια²⁸. Κάθε αγρότης είχε δικαίωμα να βόσκει δωρεάν τα βόδια, τα γαϊδούρια του και 4-5 γουρούνια ή πρόβατα ή κατσίκες, ανάλογα με τη συμφωνία ή τη συνήθεια του τόπου. Αν έβοσκε πάνω από 5 τέτοια ζώα, κατέβαλλε κανο-

νικά τον ανάλογο φόρο.Ο ίδιος φόρος βάραινε επίσης και τα βόδια των κατοίκων άλλου χωριού²⁹.

Οι αναφορές στο ύψος του φόρου είναι ελάχιστες.Το 1334,καθορίστηκε σε 13 grossi veneti το χρόνο³⁰, το 1352,σε 3 grossi το μήνα για κάθε 100 πρόβατα³¹ και το 1385,σε 4 grossi το μήνα επίσης για κάθε 100 πρόβατα³². Αν υποθέσει όμως ότι το ενοίκιο ενός βοσκότοπου αντιπροσώπευε τη νομή των αιγοπροβάτων που επιτρεπόταν να βόσκουν εκεί,τότε ο πίνακας αρ.1 παρέχει ορισμένες ενδεικτικές τιμές και διευκρινίζει περισσότερο το ζήτημα.

Κατά την ενοικίαση των βοσκότοπων διαπιστώνεται ότι δεν υπάρχει σταθερός κανόνας ενοικίου για όλες τις περιοχές,ότι υπάρχει δυνατότητα αύξησης του ενοικίου από χρόνο σε χρόνο(όπως αποδεικνύεται από την περίπτωση του βοσκότοπου στο χωριό Γάζι) και ότι είναι μεγάλες οι διαφορές στο ύψος του ενοικίου από περιοχή σε περιοχή για βοσκότοπους ίδιου μεγέθους(όπως φαίνεται από τον αριθμό των επιτρεπομένων για βοσκή προβάτων)ας σημειωθεί ακόμη ότι η τιμή του φόρου πρέπει να ήταν επαυξημένη για το κέρδος του ενδιάμεσου ενοικιαστή.

Νομή εισέπραττε και το κράτος από τους βοσκότοπους που κατείχε.Το 1360,όσοι έβοσκαν ζώα στο δημόσιο νησί Standia(Δία) όφειλαν να τα δηλώσουν και να πληρώσουν το φόρο (pasculum) που τους αναλογούσε.Το ύψος του φόρου καθοριζόταν στο ίδιο διάταγμα σε 1 soldum το χρόνο για κάθε μικρό ζώο και 3 soldi για κάθε μεγάλο.Απαγορεύτηκε συγχρόνως το κυνήγι στο ίδιο νησί³³.

Μέρος των βοσκότοπων νοικιαζόταν επίσης και σε άτομα για αποκλειστική χρήση και βοσκή των ζώων τους³⁴.Στους βοσκότοπους αυτούς απαγορευόταν η είσοδος και η βοσκή άλλων ζώων και ιδιαίτερα χωρίς την άδεια του ενοικιαστή³⁵.Μαζί με τους βοσκότοπους νοικιάζονταν πολλές φορές και τα υπάρχοντα εκεί κτίσματα,τα οποία χρησιμοποιούνταν ως τόπος παραγωγής του τυριού και

της μυζήθρας³⁶. Σε περιοχές μακριά από το χωριό υπήρχαν τα "μιτάτα" ή "μιτατοκαθίσματα" (mitato-mitatosathisma), βοσκότοποι και μαζί κατοικίες για τη διαμονή των βοσκών και των οικογενειών τους.

Οι βοσκότοποι την εποχή αυτή πρέπει να ήταν άφθονοι, δεδομένης της μικρής σχετικά έκτασης της καλλιεργούμενης επιφάνειας, και λογικά δεν πρέπει να υπήρχε πρόβλημα εκτροφής των ζώων. Δεν είναι γνωστός βέβαια ο ρόλος των παραπάνω ενοικιάσεων και ο αντίκτυπός τους στον αγρότη που ήθελε να βοσκήσει τα απαραίτητα μόνο ζώα για τη δουλειά και τη διατροφή του. Οι ενοικιάσεις ήταν δυνατόν να καταλήξουν σε αποκλειστική χρήση των βοσκότοπων από τον ενοικιαστή και τα ζώα του, ιδιότητα ή νοικιασμένα, παρόλο που στα συμβόλαια τονίζεται πάντα το δικαίωμα βοσκής που είχαν όλοι ανεξαιρέτως οι κάτοικοι του χωριού. Είναι πιθανόν ότι στους τελευταίους οι ενοικιαστές δημιουργούσαν προβλήματα, εξασφαλίζοντας το χορτάρι μόνο γι' αυτούς ή εκμεταλλευόμενοι όσους ήθελαν να βοσκήσουν περισσότερα από τον επιτρεπόμενο αριθμό ζώων. Η τυχόν αύξηση της νομής από τον ενοικιαστή δεν είναι δυνατόν να εξακριβωθεί. Οι ενοικιάσεις των βοσκότοπων πρόσφεραν στους φεουδάρχες σταθερό και σίγουρο εισόδημα και τους απάλασσαν από προβλήματα είσπραξης του φόρου.

Η εκμετάλλευση των μικρών ζώων γινόταν άμεσα, από τον ίδιο τον ιδιοκτήτη δηλαδή ή με μισθωτό βοσκό, ή έμμεσα με ενοικίαση ή συνεταιρισμό. Η ενοικίαση ίσχυε για μικρά χρονικά διαστήματα, κυρίως ενός ή δύο χρόνων, έναντι ετήσιου ενοικίου σε χρήμα ή είδος. Τη φύλαξη και τη βοσκή, καθώς και τα τυχόν έξοδα γι' αυτήν, αναλάμβανε ο ενοικιαστής, ενώ τα υπόλοιπα έξοδα, όπως η νομή και η μεταφορά των προϊόντων στην αγορά, ανάλογα με τη συμφωνία, τον ιδιοκτήτη ή και τους δύο μαζί. Ο ενοικιαστής είχε πολλές φορές τη δυνατότητα αγοράς των ζώων μετά τη λήξη του συμβολαίου και συγχρόνως τη ευκαιρία να γίνει από ενοικιαστής

ιδιοκτήτης, αυξάνοντας έτσι το προσωπικό του κέρδος. Ο ιδιοκτήτης των ζώων κέρδιζε από την ενοικίασή τους, στις αρχές του 14ου αιώνα, από 10 μέχρι 15 υπέρπυρα για κάθε 100 πρόβατα³⁷.

Ανάλογη περίπτωση διαδικασίας ίσχυε και στους συνεταιρισμούς, που συνάπτονταν για σύντομα χρονικά διαστήματα και οι οποίοι απαντούν στις πηγές με δύο τύπους. Σύμφωνα με τον πρώτο και τα δύο συμβαλλόμενα μέρη έβαζαν στο συνεταιρισμό κάποιο κεφάλαιο ζώων, ενώ σύμφωνα με το δεύτερο το ένα από τα συμβαλλόμενα μέρη έβαζε τα ζώα και το άλλο τα έβροσκε ή πλήρωνε βοσκό για τη φύλαξή τους³⁸. Ο δεύτερος τύπος ήταν ο πιο συνηθισμένος και έμοιζε με ενοικίαση με τη διαφορά ότι δεν υπήρχε ενοίκιο αλλά κατανομή της παραγωγής. Στον πρώτο τύπο και τα δύο συμβαλλόμενα μέρη ή το ένα από τα δύο, ανάλογα με τη συμφωνία, έβροσαν τα ζώα και το κέρδος από την εκμετάλλευση, μετά την αφαίρεση των εξόδων, μοιραζόταν στα δύο³⁹. Στο δεύτερο τύπο το κέρδος μοιραζόταν στα δύο, μετά την αφαίρεση όχι μόνο των εξόδων αλλά σταδιακά και της αξίας των ζώων που αφήκαν αρχικά στον ένα από τους δύο συνεταιριούς. Και στους δύο τύπους τα ζώα θεωρούνταν κοινά, μοιράζονταν τα νεογέννητα και μετά τη λήξη του συνεταιρισμού μοιράζονταν επίσης και τα ίδια τα ζώα ή την αξία τους⁴⁰.

Οι μορφές αυτές εκμετάλλευσης εφαρμόζονταν κυρίως για τα αιγοπρόβατα και σπανιότερα για άλλα ζώα, όπως τα γουρουνία⁴¹. Νοικιάζονταν επίσης, αλλά σε μικρότερη κλίμακα, και μεταφορικά ζώα, όπως άλογα, μουλάρια ή γαϊδούρια. Οι ιδιοκτήτες τους τα ναύλωναν επίσης για τη μεταφορά γεωργικών προϊόντων από τα κτήματα στην αγορά ή στο σπίτι του παραγωγού⁴². Το κράτος, όταν είχε ανάγκη μεταφορικών ζώων, έκανε ενίσταξή τους βρίσκονταν στο Χάνδακα και στο μπούργκο του για τις μέρες που τα χρειαζόταν έναντι βέβαια ανάλογης αμοιβής⁴³. Οι συμφωνίες γύρω από τις ενοικιάσεις, συνεταιρισμούς ή ναυλώσεις ζώων δεν είναι συνηθισμένες, ίσως γιατί τα ζώα αποτελούσαν κεφάλαιο, το οποίο ο κάτοχος του

το εκμεταλλευόταν τις περισσότερες φορές μόνος του ή με μισθωτούς.

Στις παραπάνω διαδικασίες, ενοικιάσεις δηλαδή και συνεταιρισμούς ζώων, εμπλέκονταν αγρότες, ελεύθεροι ή βιλλάνοι, και φεουδάρχες. Με τη μορφή των συνεταιρισμών, που εξετάστηκαν, δινόταν η ευκαιρία στον αγρότη να αποκτήσει ζώα και κάποιο συμπληρωματικό κέρδος. Τα συμβόλαια όμως τέτοιου είδους δεν είναι ιδιαίτερα συνηθισμένα. Παρά το ότι δεν υπάρχουν συγκεκριμένα στοιχεία, τα έξοδα που βάραιναν τον ενοικιαστή των ζώων ήταν σημαντικά (κυρίως όσον αφορά τη διατροφή τους κατά τους χειμερινούς μήνες), γεγονός που απέτρεπε τη σύναψη ανάλογων συμφωνιών. Το ίδιο αποτέλεσμα είχε και η σταδιακή ή κατά τον πρώτο χρόνο αφαίρεση της αξίας των ζώων του συνεταιρισμού από την ετήσια παραγωγή, που είχε ως συνέπεια τη σημαντική μείωση του κέρδους για το συνεταιίρο και φύλακα των ζώων, ο οποίος, αν δεν διατηρούσε άλλου είδους εκμετάλλευση, δεν ήταν δυνατόν να στηριχτεί αποκλειστικά στο συνεταιρισμό.

Αποδεικνύεται έτσι ότι στους συνεταιρισμούς οι παραλήπτες των ζώων δεν ήταν πρόσωπα φτωχά, που αναζητούσαν μέσο συντήρησης, αλλά πρόσωπα που επιζητούσαν, αντίθετα, πρόσθετο κέρδος. Εξάλλου, δεν είναι γνωστό τί συνέβαινε μετά τη λήξη του συμβολαίου ή ακόμη και κατά τη διάρκειά του. Αν δηλαδή ο ιδιοκτήτης των ζώων εισέπραττε πράγματι το 1/2 μόνο της παραγωγής ή αν μετά τη λήξη του συμβολαίου τα ζώα μοιράζονταν στα δύο, όπως προέβλεπε η συμφωνία.

Στο συνεταιρισμό τα συμβαλλόμενα μέρη είχαν θεωρητικά τα ίδια δικαιώματα επί των ζώων. Παρόλ' αυτά κατά τη διάρκεια του ίδιου συνεταιρισμού ο βοσκός δεν είχε τη δυνατότητα εκμετάλλευσης των ζώων που του αναλογούσαν χωρίς την άδεια του αρχικού ιδιοκτήτη τους, ενώ συγχρόνως ήταν υποχρεωμένος κατά διαστήματα να δίνει λογαριασμό των εισοδημάτων τους. Οι δεσμεύσεις αυτές ήταν πάντα υπέρ του ιδιοκτήτη των ζώων.

Ενώ τα συμβόλαια για την εκμετάλλευση των ζώων, ενοικιάσεις δηλαδή και συνεταιρισμοί, είναι λίγα, οι αγοραπωλησίες είναι πολυάριθμες, ιδιαίτερα για ζώα εργασίας, βόδια, γαϊδούρια, μουλάρια και άλογα. Οι αγοραπωλησίες συνάπτονταν από εμπόρους ζώων ή φεουδάρχες με αγρότες⁴⁴. Η αγορά ενός ζώου από τον αγρότη μπορεί να ήταν αντικείμενο ή αυτόνομης συμβολαιογραφικής πράξης ή πράξης ενταγμένης σε άλλη, όπως μια παραχώρηση γης, ως αγορά ή ως δάνειο. Και οι δύο τρόποι αγοράς ζώων ήταν συνηθισμένοι. Σύμφωνα με τον πρώτο η πώληση γινόταν συνήθως από τους εμπόρους ή άλλους κατόχους ζώων, ενώ σύμφωνα με το δεύτερο πωλητής ήταν πάντα φεουδάρχης, στον οποίο ανήκε η παραχωρούμενη γη, για την καλλιέργεια της οποίας υπήρχε η ανάγκη του ζώου.

Ανεξάρτητα από τον τρόπο αγοραπωλησίας το κόστος ενός ζώου αποτελούσε ζήτημα σημαντικότερο για τον αγρότη. Πρέπει να σημειωθεί ότι οι τιμές που αναφέρονται στους πίνακες (βλ. πίνακας αρ. 2, 3, 4 και 5) είναι ενδεικτικές και γι' αυτό περιορίζομαστε σε ορισμένες γενικές παρατηρήσεις. Σε όλα τα είδη των ζώων, αιγοπρόβατα δηλαδή, βοοειδή, γαϊδούρια και ιπποειδή, παρατηρείται σταδιακή και μικρή σχετικά αύξηση των τιμών τους κατά τη διάρκεια του 14ου αιώνα. Είναι γνωστό εξάλλου ότι μεταξύ 1343 και 1349 οι δυσκολίες του εμπορίου στη Μαύρη θάλασσα και εν μέρει στη Μ. Ασία καθώς και ο μεγάλος λοιμός του 1348 προκάλεσαν έλλειψη ορισμένων αγαθών και συγχρόνως αύξηση της τιμής τους. Η μεγαλύτερη αύξηση παρατηρήθηκε στα δημητριακά, αλλά και στα ζώα, που τα περισσότερα εισάγονταν στην Κρήτη από τα τουρκικά εμιράτα της Μ. Ασίας⁴⁵.

Για κάθε είδος ζώου υπήρχε μεγάλη ποικιλία τιμών που καθοριζόταν σε συνδυασμό με την ηλικία, την ικανότητα και το βάρος του. Στις περιπτώσεις ιδιαίτερα του ζώου που εργαζόταν, η ποικιλία εμφανίζεται ακόμη μεγαλύτερη. Η τιμή ενός γαϊδουριού, για παράδειγμα, κυμαινόταν το 1370 από 6 ως 36 υπέρπυρα και ενός βοδιού, το 1369, από 15 ως 33 υπέρπυρα.

..Η διαφορά τιμής, αντίθετα, στα αιγοπρόβατα ήταν μικρότερη. Από τα ζώα για εργασία τα πιο ακριβά ήταν τα άλογα και τα μουλάρια, εξαιτίας της φυσικής τους δύναμης ακολουθούσαν τα βόδια και τελευταία ήταν τα γαϊδούρια⁴⁶. Πολλές φορές η τιμή ενός ζώου που συγκαταλεγόταν μεταξύ των ακριβών μπορούσε, ανάλογα πάντα με την ποιότητά του, να ήταν χαμηλότερη από την τιμή άλλου που ανήκε στην κατηγορία των φτηνών. Το 1326, για παράδειγμα, ένα άλογο είχε πουληθεί 7 υπέρπυρα, όσο δηλαδή και ένα γαϊδούρι. Συνήθως όμως διατηρείται η διαφορά τιμής των παραπάνω ζώων.

Έτσι, οι κατώτατες και ανώτατες τιμές πώλησης, που παρατηρούνται κατά τη διάρκεια του 14ου αιώνα, είναι: για τα γαϊδούρια, από 3 υπ. 4 grossi (1301) ως 36 υπ. (1370, 1385) για τα βόδια, από 4 υπ. (1319) ως 40 υπ. (1374, 1385) και για τα άλογα ή μουλάρια, από 7 υπ. (1326) ως 91 υπ. (1301)⁴⁷ (βλ. πίνακες αρ. 2, 3, και 4). Για τα αιγοπρόβατα η τιμή κυμαίνεται από 2,8 grossi (1321) ως 1 1/2 υπ. (1367) το κάθε ζώο (βλ. πίνακα αρ. 5), η αξία τους δηλαδή ήταν μάλλον χαμηλή και για το λόγο αυτό πολλοί αγρότες διέθεταν τέτοια ζώα, τουλάχιστον για τις οικογενειακές ανάγκες. Από τα άλλα ζώα, εξαιτίας του κόστους, εκείνα που κυκλοφορούσαν περισσότερο ήταν τα γαϊδούρια, τα οποία χρησιμοποιούνταν ακόμη και για όργωμα. Σχετικά εύκολα μπορούσε να αγοράσει κανείς και ένα βόδι και στην πραγματικότητα βόδια κατείχε μεγάλος αριθμός αγροτών, ενώ τα άλογα και τα μουλάρια παρέμεναν πάντα προνόμιο των λίγων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΕΙΣ ΒΟΣΚΟΤΟΠΩΝ

ΕΤΟΣ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗΣ	ΕΜΒΛΗΜΑΤΟ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΠΙΤΡΕΠΟΜΕΝΩΝ ΑΙΓΟΠΡΩΒΑΤΩΝ	Μ.Ο./100 ΑΙΓΟΠΡΩΒΑΤΑ	ΠΗΓΗ
1325	1 χρόνος	12 υπ./έτος			Notai di Candia, b.142,14ε
1326	1 "	14 υπ./έτος			" b.142,47v
1339	6 χρόνια	9 υπ./έτος			" b.244,164v
1339	1 μήνας	4 υπ./μήνα			" b.186,2v
1346	1 χρόνος	29 υπ./έτος	700	4,1 υπ./έτος	" b.10,14v
1347	1 "	30 υπ./έτος	700	4,3 υπ./έτος	" b.10,59v
1347	1 "	9 υπ.καλ	300	3,3 υπ./έτος	" b.10,67r
1347	1 "	10 gr./έτος	500	2,6 υπ./έτος	" b.
1347	a.	30 υπ./έτος			" b.10,76v
1349	2 χρόνια	33 υπ./έτος	700	4,7 υπ./έτος	" b.10,99v
1349	2 "	4 υπ./έτος			" b.10,103r
1349	1 χρόνος	5 υπ.καλ έ- να "τυρομά- ζητρο", αέρας 4 gr.			" b.10,117r

ΕΤΟΣ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗΣ	ΕΝΟΙΚΙΟ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΠΙΤΡΕΠΟΜΕΝΩΝ ΑΙΓΟΠΡΟΒΑΤΩΝ	Μ.Ο./100 ΑΙΓΟΠΡΟΒΑΤΑ	ΠΗΓΗ
1350	1 χρόνο	5 υπ. και έ- να τυρομάζι- προβάτιας 4 βρ.			Notai di Candia, b.10,12iv
1350	3 χρόνια	4 υπ./έτος	400	1 υπ./έτος	" b.10,123r
1350	1 μήνας	15 υπ./μήνα	700	2,1 υπ./μήνα	" b.143,88r
1350	1 μήνας	15 υπ./μήνα	800	1,9 υπ./μήνα	" b.143,88v
1350	1 χρόνο	5 υπ. και έ- να τυρομάζι- προβάτι και ένα πρόβατο			" b.10,122r-v
1350	5 χρόνια	35 υπ./έτος			" b.10,126v
1355	1 μήνας	7 υπ. και 6 βρ./μήνα	400	2 υπ./μήνα	" b.143,120f
1355	1 "	16 υπ./μήνα 16 υπ.	700	2,3 υπ./μήνα 2 υπ.	" b.143,126r
1355	3 χρόνια	44 υπ. και 1 πρόβατο/έτος	800		" b.143,127v
1375	5 "	24 υπ./έτος			" b.11,360f
1384	1 χρόνο	10 υπ./έτος	240	4 υπ./έτος	" b.11,472v
1387		4 υπ./100 κατσίκες			" b.189,44r
1390	3 χρόνια	24 υπ., 1 πρόβατο και το γάλα μιας μέρας			" b.189,179r
					" b.11,608v

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

ΤΙΜΕΣ ΒΟΟΕΙΑΩΝ

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΖΩΩΝ	ΤΙΜΗ	Μ.Ο.	ΠΗΓΗ
1271	1 βόδι	16 υπ.	} 24 υπ.	PS, αρ.196, σ.73
"	1 "	12 υπ.7 gr		PS, αρ.305, σσ.113-14
"	1 "	12 2/3 υπ.		PS, αρ.306, σ.114
"	1 "	55 υπ.1 gr		PS, αρ.307, σ.114
1300	1 "	12 1/2 υπ.	} 16,5 υπ.	PP, αρ.47, σ.28
"	1 "	17 υπ.		PP, αρ.82, σσ.43-44
"	1 "	13 υπ.		PP, αρ.85, σσ.44-45
"	1 "	16 1/2 υπ.		PP, αρ.108, σ.54
"	1 "	21 υπ.		PP, αρ.120, σ.59
"	1 "	17 υπ.		PP, αρ.121, σ.59
"	1 "	16 υπ.		PP, αρ.215, σ.106
"	1 "	16 υπ.		PP, αρ.216, σ.106
"	1 "	16 υπ.		PP, αρ.248, σ.120
"	1 "	18 υπ.8 gr		PP, αρ.259, σ.126
"	2 βόδια	36 υπ.		PP, αρ.273, σ.132
1301	1 βόδι	13 υπ.		} 13,4 υπ.
"	1 "	20 υπ.	BDB, αρ.175, σ.66	
"	1 "	13 υπ.	BDB, αρ.187, σ.69	
"	1 "	11 υπ.	BDB, αρ.328, σ.120	
"	1 "	32 υπ.8 gr	BDB, αρ.372, σσ.134-35	
"	2 βόδια	28 υπ.	BDB, αρ.385, σ.139	
"	1 βόδι	13 υπ.	BDB, αρ.419, σ.151	
"	1 "	9 υπ.1 gr	BDB, αρ.422, σ.152	
"	1 "	11 1/2 υπ.	BDB, αρ.484, σ.174	
"	2 βόδια	9 1/2 υπ.	BDB, αρ.504, σ.181	

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΖΩΩΝ	ΤΙΜΗ	Μ.Ο.	ΠΗΓΗ	
1319	2 βόδια	29 υπ.	14,2 υπ.	Notai di Candia, b.142,5v	
"	1 βόδι	4 υπ.		"	b.142,7v
1325	1 "	15 υπ.		"	b.142,16r
"	1 "	16 υπ.2gr.		"	b.142,24r
"	5 βόδια	70 υπ.		"	b.142,24r
"	1 βόδι	16 υπ.		"	b.142,24r
"	1 "	18 υπ.		"	b.142,25r
"	1 "	17 υπ.		"	b.142,27br
"	1 "	19 1/2 υπ.		"	b.142,28v
"	1 "	16 υπ.		"	b.142,31v
"	1 "	20 υπ.		"	b.142,33r
"	1 "	10 υπ.		"	b.142,33r
"	1 "	18 υπ.8 gr		"	b.142,34r
"	2 βόδια	38 υπ.		"	b.142,34r
"	3 "	54 υπ.	"	b.142,34v	
"	11 "	112 υπ.	"	b.142,34v	
1326	1 βόδι	19 υπ.	15,7 υπ.	"	
"	1 "	11 υπ.		"	b.142,37v
"	1 "	12 υπ.		"	b.142,37v
"	1 "	14 υπ.		"	b.142,38v
"	1 "	20 υπ.		"	b.142,40r
"	1 "	16 υπ.		"	b.142,40r
"	1 "	17 υπ.		"	b.142,46r
"	1 "	17 υπ.		"	b.142,48v
"	1 "	11 1/2 υπ.		"	b.142,51r
"	1 "	14 υπ.		"	b.142,51v
"	1 "	14 υπ.		"	b.142,52r
"	1 "	17 υπ.		"	b.142,54v
"	1 "	16 υπ.	"	b.142,54v	
"	1 "	14 υπ.	"	b.142,55r	
"	1 "	20 1/2 υπ.	"	b.142,55v	
"	1 "	18 1/2 υπ.	"	b.142,57r	

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΖΩΩΝ	ΤΙΜΗ	Ν.Ο.	ΠΗΓΗ
1327	1 βόδι	12 υπ.	15 υπ.	Notai di Candia, b.142,58r
"	1 "	16 υπ.		" b.142,59r
"	1 "	9 υπ.		" b.142,60r
"	1 "	15 υπ.		" b.142,61r
"	1 "	15 υπ.		" b.142,62v
"	1 "	15 υπ.		" b.142,63r
"	1 "	14 υπ.		" b.142,63v
"	1 "	16 υπ.		" b.142,67r
"	1 "	18 υπ.		" b.142,67v
"	2 βόδια	32 υπ.		" b.142,67v
"	1 βόδι	19 υπ.		" b.142,68v
1328	1 αγελάδα 1 μοσχάρι	8 1/2 υπ.	"	b.142,98r
1335	1 βόδι	18 υπ.		
1337	2 αγελάδες	24 υπ.		" b.97,8v
1352	1 βόδι	24 υπ.		ZDF, ap.80, σσ.56-57
"	1 "	27 υπ.		ZDF, ap.76, σ.53
1369	1 "	33 υπ.	27,5 υπ.	Notai di Candia, b.1,5v
"	2 βόδια	64 υπ.		" b.1,5v
"	1 βόδι	29 υπ.		" b.1,6r
"	1 "	32 υπ.		" b.1,6r
"	1 "	33 υπ.		" b.1,6v
"	2 βόδια	60 υπ.		" b.1,7r
"	1 βόδι	20 υπ.		" b.1,8v
"	1 "	17 υπ.		" b.1,9r
"	1 "	27 υπ.		" b.1,12v
"	1 "	15 υπ.	"	b.1,13r

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΖΩΩΝ	ΤΙΜΗ	Μ.Ο.	ΠΗΓΗ
1370	2 βόδια	53 υπ.	34,4 υπ.	Notai di Candia, b.1, 24r
"	1 βόδι	20 υπ.		" b.1, 30r
"	1 "	25 υπ.		" b.13, 6v
"	1 "	24 υπ.		" b.13, 7r
1371	2 βόδια	55 υπ.	28,8 υπ.	" b.13, 81r
"	1 βόδι	33 υπ.		" b.13, 84r
"	1 "	20 υπ.		" b.13, 88v
"	1 "	35 υπ.		" b.13, 105r
"	1 "	30 υπ.	" b.13, 105v	
1372	1 "	27 υπ.	" b.13, 125r	
"	1 "	33 υπ.	" b.13, 128r	
1373	1 αγελά- δα 1 μο- σχάρι	25 υπ.	" b.13, 133r	
1373	1 βόδι	36 υπ.	" b.13, 136r	
1374	1 "	38 υπ.	" b.13, 179v	
"	1 "	39 υπ.	" b.13, 188r	
"	1 "	40 υπ.	" b.13, 188r	
"	1 "	38 υπ.	" b.13, 188r	
"	1 "	39 υπ.	" b.13, 188r	
"	1 "	40 υπ.	" b.13, 188r	
"	1 "	38 υπ.	" b.13, 188r	
"	1 "	36 υπ.	" b.13, 199r	
1383	2 βόδια	70 υπ.	" b.189, 5r	
1384	1 βόδι	39 υπ.	" b.189, 34r	
1385	1 "	24 υπ.	" b.189, 60v	
"	1 "	32 υπ.	" b.273, 11r	
1385	1 αγελ.	17 1/2 υπ.	24,7 υπ.	" b.273, 10r
"	1 βόδι	10 υπ.	" b.273, 8v	
"	1 "	40 υπ.	" b.273, 4r	
1393	1 "	33 υπ.	" b.189, 133v	
"	1 "	36 υπ.	" b.189, 133v	

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

ΤΙΜΕΣ ΓΑΙΔΟΥΡΙΩΝ

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΖΩΩΝ	ΤΙΜΗ	Μ.Ο.	ΠΗΓΗ
1280	1	6 υπ. ή 42 μουζούρια κριθάρι	7 υπ.	LM, αρ. 337, σ. 120
1301	1	11 υπ.		BDB, αρ. 60, σ. 49
"	1	3 υπ. 4 gr.		BDB, αρ. 127, σ. 49
"	1	8 υπ.		BDB, αρ. 188, σσ. 69-70
1301	1	7 υπ.		BΔB, αρ. 212, σ. 78
"	3	13 υπ. 10 gr.		BDB, αρ. 231, σ. 85
"	1	5 υπ. 9 gr.		BDB, αρ. 232, σ. 85
"	1	14 υπ.		BDB, αρ. 310, σ. 113
1319	1	10 υπ.		Notai di Candia, b. 142, 6r
"	1	8 υπ.		" b. 142, 6v
1324	1	7 υπ.		" b. 142, 10r
1325	1	8 υπ.		" b. 142, 16r
"	2	15 υπ.		" b. 142, 16v
"	1	110 μουζούρια κριθάρι	" b. 142, 19r	
"	1	4 1/2 υπ.	" b. 142, 19v	
"	1	8 υπ.	" b. 142, 22r	
"	1	4 υπ.	" b. 142, 23r	
"	1	11 1/2 υπ.	" b. 142, 23v	
"	1	7 υπ.	" b. 142, 23v	
"	1	14 υπ.	7,7 υπ. " b. 142, 23v	
"	1	12 υπ.	" b. 142, 24r	
"	1	6 1/2 υπ.	" b. 142, 25r	
"	1	5 1/2 υπ.	" b. 142, 25v	
"	1	7 1/2 υπ.	" b. 142, 26r	
"	1	8 υπ.	" b. 142, 27br	

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΖΩΩΝ	ΤΙΜΗ	Μ.Ο.	ΠΗΓΗ
1325	1	6 υπ.7 gr.	8,3 υπ.	Notai di Candia,b.142,33r
"	1	8 υπ.		" b.142,33r
"	1	7 υπ.		" b.142,36r
1326	1	12 υπ.		" b.142,37v
"	1	8 υπ.		" b.142,38r
"	1	9 υπ.		" b.142,38r
"	1	5 1/2 υπ.		" b.142,38r
"	1	12 υπ.		" b.142,42r
"	1	11 υπ.		" b.142,43r
"	2	24 μουζούρια σιτάρι και 48 μουζούρια κριθάρι		" b.142,48r
1326	1	5 υπ.4 gr.		" b.142,48v
"	1	9 υπ.3 gr,		" b.142,48v
"	1	4 1/2 υπ.		" b.142,49v
"	1	12 υπ.	" b.142,54r	
"	1	6 υπ.3 gr.	" b.142,56r	
"	1	7 υπ.	" b.142,56v	
"	1	6 υπ.	" b.142,56v	
1327	1	6 υπ.	7,25 υπ.	" b.142,60r
"	1	10 υπ.		" b.142,60r
"	1	5 υπ.		" b.142,63v
"	1	8 υπ.		" b.142,68v
1352	1	22 υπ.	25 υπ.	ZDF,αρ.84,σ.59
"	1	27 1/2 υπ.		ZDF,αρ.23,σ.22
"	1	26 υπ.		ZDF,αρ.13,σ.15
1369	1	10 υπ.	25 υπ.	Notai di Candia,b.1,4r
"	1	24 1/2 υπ.		" b.1,5r
"	1	10 υπ.		" b.1,9r

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΖΩΩΝ	ΤΙΜΗ	Μ.Ο.	ΠΗΓΗ
1369	1	9 υπ.	16,8 υπ.	Notai di Candia, b.1,13v
1369	1	14 υπ.		" b.1,16r
1370	1	18 υπ.		" b.1,24v
"	1	13 υπ.		" b.1,28r
"	1	36 υπ.		" b.1,29r
"	1	31 υπ.		" b.13,5v
"	1	12 υπ.		" b.13,6v
"	1	19 υπ.		" b.13,12r
"	1	6 υπ.		" b.13,13v
1371	1	18 υπ.		" b.13,90r
"	1	15 1/2 υπ.	17,2 υπ.	" b.13,91v
"	1	28 υπ.		" b.13,94r
"	1	30 υπ.		" b.13,98v
"	1	3 υπ.		" b.13,107r
"	1	6 1/2 υπ.		" b.13,108r
"	1	20 υπ.		" b.13,109r
1372	1	9 υπ.		" b.13,127r
1373	1	25 υπ.	" b.13,137r	
"	1	16 υπ.	" b.13,137r	
1374	1	22 υπ.	22,3 υπ.	" b.13,178r
"	1	12 υπ.		" b.13,179r
"	1	33 υπ.		" b.13,183v
1383	1	11 1/2 υπ.	21 υπ.	" b.189,4v
"	1	15 υπ.		" b.189,5r
1384	1	40 υπ.	21 υπ.	" b.189,27r
"	1	8 υπ.		" b.189,34r
"	1	11 υπ.		" b.189,39r
"	1	25 υπ.		" b.189,40v

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΖΩΩΝ	ΤΙΜΗ	Μ.Ο.	ΠΗΓΗ
1385	1	14 υπ.		Notai di Candia, b.189,60r
"	1	36 υπ.		" b.189,71r
"	1	19 υπ.		" b.273,8v
"	1	32 1/2 υπ.	24,2 υπ.	" b.273,6r
"	1	22 υπ.		" b.273,6r
"	1	29 υπ.		" b.273,4r
"	1	17 υπ.		" b.273,3v
1393	1	7 υπ.		" b.189,138r

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

ΤΙΜΕΣ ΙΠΠΟΕΙΔΩΝ

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΖΩΩΝ	ΤΙΜΗ	Μ.Ο.	ΠΗΓΗ
1301	1 ρονζίνο	16 υπ.	} 60,4 υπ.	BDB, αρ. 75, σ. 31
"	1 άλογο	70 υπ.		BDB, αρ. 126, σσ. 48-49
"	1 "	91 υπ.		BDB, αρ. 157, σ. 60
"	1 "	65 υπ.		BDB, αρ. 229, σ. 84
"	1 "	60 υπ.		BDB, αρ. 357, σ. 129
1302	1 "	20 υπ.		BDB, αρ. 519, σ. 187
1305	1 ρονζίνο	22 υπ. 11 gr.		Notai di Candia, b. 186, 12r
1321	1 άλογο	100 μίστατα μούστο		" b. 97, 2v
1325	1 "	9 1/2 υπ.		" b. 142, 16r
"	1 μουλάρι θηλυκό	23 υπ.		" b. 142, 24r
"	1 άλογο	23 υπ.		" b. 142, 19r
1326	1 "	18 υπ.	} 14,6 υπ.	" b. 142, 38r
"	1 "	19 υπ.		" b. 142, 39v
"	1 "	7 υπ.		" b. 142, 50r
1327	1 "	9 1/2 υπ.		" b. 142, 70v
1328	1 ρονζίνο με σέλα και χα- λινάρι	11 υπ.		" b. 142, 102v
1339	1 άλογο	40 υπ.		" b. 97, 56v
1340	1 "	50 υπ.		" b. 97, 139r
1371	1 " με σέλα και χα- λινάρι	65 υπ.		" b. 13, 93v
1371	1 ρονζίνο	22 υπ.		" b. 13, 98v

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΖΩΩΝ	ΤΙΜΗ	Μ.Ο.	ΠΗΓΗ
1372	1 άλογο	29 υπ.		Notai di Candia, b.13,115r
1374	1 μουλάρι θηλυκό	46 υπ.		" b.13,202r
1383	1 μουλάρι	78 υπ.		" b.189,2v
1385	1ronzino	27 υπ.		" b.189,67r
1385	1 "	41 υπ.		" b.189,70r
1387	1 μουλάρι	60 υπ.		" b.189,165v
1393	1 "	46 υπ.		" b.189,134r

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

ΤΙΜΕΣ ΑΥΤΟΠΡΟΒΑΤΩΝ

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΖΩΩΝ	ΤΙΜΗ	Μ.Ο./ΖΩΟ	ΠΗΓΗ
1280	32 πρόβατα	15 1/2 υν.	5,8 gr.	ΛΜ, αρ.291, σ.104
1280	54 "	24 υν.	5,3 gr.	ΛΜ, αρ.326, σσ.115-116
1303	140 "	49 υν.	4,2 gr	Νοτάι δι Candia, β.8, 17v
1305	50 "	20 υν.	4,8 gr.	" " β.186, 17v
1316	3 "	1 υν.	4 gr.	" " β.233, 24v
"	100 "	40 υν.	4,8 gr.	" " β.233, 24r
1319	50 "	24 υν.	5,8 gr.	" " β.233, 54r
1321	300 αλυσιπρόβατα	71 1/2 υν.	2,86gr.	" " β.97, 2r
"	67 πρόβατα	26 1/2 υν.	4,7 gr.	" " β.97, 6v
"	167 "	59 υν.2 gr.	4,2 gr.	" " β.97, 5r
1325	173 "	63 1/2 υν.	4,4 gr.	" " β.142, 27r
"	43 "	17 υν.	4,7 gr.	" " β.142, 36r
1327	100 "	53 υν.	6,3 gr.	" " β.142, 73v
"	21 "	8 υν.	4,5 gr.	" " β.142, 82v
"	100 "	38 υν.	4,5 gr.	" " β.142, 81r
1328	60 "	30 υν.	6 gr.	" " β.142, 106r
"	100 "	50 υν.	6 gr.	" " β.142, 106r

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΖΩΩΝ	ΤΙΜΗ	Μ.Ο./ΖΩΟ	ΠΗΓΗ
1328	50 πρόβατα	25 υπ.	6 gr.	Notai di Candia, b.142, 106r
"	43 "	17 υπ.	4,7 gr.	" b.142, 106r
"	50 "	20 υπ.	4,8 gr.	" b.142, 106v
"	130 αιγoproβάτα	36 υπ.	3,3 gr.	" b.142, 113v
1331	300 πρόβατα και 2 βόδια	130 υπ.		" b.100, 27v
1339	22 κατσίκες	12 υπ. και 50 λίβρες μυζήθρα		" b.97, 44v
1341	8 κατσίκες και 3 ερίφια	5 υπ.		" b.186, 16r
1341	37 κατσίκες	30 υπ. 10	10 gr.	" b.97, 189v
1367	100 αιγoproβάτα	80 υπ.	9,6 gr.	" b.11, 114r
1367	170 πρόβατα	250 υπ.	1 1/2 υπ.	" b.11, 84v
1369	410 "	287 υπ.	8,4 gr.	" b.1, 3v
"	24 κατσίκες	24 υπ.	1 υπ.	" b.1, 8r
1371	600 πρόβατα	63 υπ.	12,6 gr.	" b.13, 89r
"	30 "	30 υπ.	1 υπ.	" b.13, 100v
"	110 "	73 υπ. 4 gr.	8 gr.	" b.13, 110v
1385	40 "	30 υπ.	9 gr.	" b.189, 74r
1387	100 "	91,6 υπ.	11 gr.	" b.189, 162v

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

(1) Οι νομάδες που ζούσαν στα τουρκικά εμιράτα ανέτρεφαν άλογα, γαϊδούρια και άλλα κατοικίδια ζώα, τα οποία στη συνέχεια εξαγόταν σε άλλες περιοχές της Ανατολής, όπως και στην Κρήτη. Από τα ζώα αυτά στην Κρήτη εισάγονταν κυρίως άλογα (βλ. ZACHARIADOU, *Trade and Crusade*, σσ. 165-166). Οι Αρχές της Κρήτης ενθάρρυναν το εμπόριο αλόγων με διάφορα ευνοϊκά μέτρα, προσφέροντας δάνεια και "επιδοτήσεις" στους εμπόρους που αναλάμβαναν την εισαγωγή τους. Βλ. 1314: διάταγμα σχετικό με την εισαγωγή αλόγων από την Τουρκία και τη Ρωμανία (BANDI, αρ. 26, σ. 15). 1334: διάταγμα σχετικό με την εισαγωγή αλόγων και βοδιών από την Τουρκία, "de partibus Orchanii" (ADC, b. 14, 102v). 1363: διάταγμα για την εισαγωγή αλόγων από την Τουρκία (ADC, b. 14bis, fasc. 2, 108r). 1369: απαγορευτικό διάταγμα για την εισαγωγή αλόγων από τη Λέσβο (ADC, b. 14bis, fasc. 2, 165v). 1370: ανάκληση του προηγούμενου διατάγματος και άδεια εισαγωγής αλόγων από τη Λέσβο (ADC, b. 14bis, fasc. 2, 186r). Σχετικά με την εισαγωγή αλόγων στην Κρήτη, βλ. επίσης: THIRIET, *La Romanie*, σσ. 322-323. Για τις διπλωματικές και εμπορικές σχέσεις Κρήτης και Τουρκικών Εμιράτων, βλ. F. THIRIET, *Les relations entre Crète et les Emirats Turcs d'Asie Mineure au XIVe siècle (vers 1348-1360)*, στο: *Etudes sur la Romanie greco-vénitienne (Xe-XVe siècles)*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1977, αρ. 7. Επίσης: ZACHARIADOU, *Trade and Crusade*.

(2) Για τον έλεγχο των αλόγων που εισάγονταν υπήρχε ειδικό κατάστιχο, στο οποίο καταγράφονταν όλα τα άλογα με τα χαρακτηριστικά τους σημάδια (ADC, b. 23: *Centimento dei cavalli*).

(3) ADC, b.14, 215v-216v.

(4) Το 1324, σύμφωνα με διάταγμα οι κάτοχοι αλόγων και γαϊδουριών που δεν υπόκεινταν στη varniti^{όν} να τα δηλώσουν (BANDI, αρ.379, σ.146). Το 1333, ανάλογο διάταγμα καθόριζε: ".... omnes illi de civitatem, qui habent equos de varnicionem quam de foris de varnicionem, et omnes mercatores, burgenses et quicumque alii equos habentes in civitate debeant comparere hodie per diem coram dominatione ad faciendum scribi dictos equos" (ADC, b.14, 95r). Το 1344, ορίστηκε ότι όλα τα άλογα που αφήκαν στη varniti^ο και πέθαιναν, έπρεπε να δηλώνονται (ADC, b.14, 171r). Το 1333, υποχρεώθηκαν όλοι όσοι είχαν άλογα έξω από τα χωριά και τα κάστρα να μην τα αφήνουν ελεύθερα στα βοσκοτόπια ("... omnes illi qui habent equos foris per casalia teneantur illos reducere et tenere in castellis dominationis aut in castellis feudatorum aut in aliis locis tutis in die et in nocte nec ipsos dimittant ire ad aliqua pascua " : ADC, b.14, 90r).

(5) Βλ. THIRIET, Villes et campagnes, σσ.451-452.

(6) Το 1366, για παράδειγμα, ο Εμμανουήλ Φροτινός ανέλαβε καθήκοντα βοσκού των ζώων του Κόστα Delphin Turçamano: "Manifestum facio ego Hemanuel Frotino, olim habitator casalis Apanosassites, nunc commorans in Candida, ac promitto cum meis heredibus tibi Coste Delphin Turçamano, habitatore Candide, et tuis heredibus me esse pastorem pecudum tuarum C, quas mihi dedisti et designavisti, et ipsas custodire et pascere debeo. Et teneor esingere ipsas pecudas et ex lacte facere caseos et re-coctas seu vendere latte ad tuum beneplacitum, ad omnem tuam utilitatem et lucrum inde proventurum, amodo in antea usque ad annos VI proxime venturos completos, bene et fideliter sine

fraude.Tu vero pro solutione laboris mei teneris manutere me in expensis omnis ac me induere et calicare michique hospitalitatem dare.Et est sciendum quod totum id quod nascetur et multiplicabitur ex ipsis pecudibus tuum debet esse,sicut ipse C pecudes,attamen habere debeo ego ex earum nascentis annuatim VI ombolos. ..." (Notai di Candia,b.11,73r-v).

(7) Το 1339,ο Γεώργιος Αρκαλόπουλος,κάτοικος του χωριού Αρμούρι,βιλλάνος του Πέτρου Νατονο,με τη συγκατάθεση του κυρίου του,έγινε bordonario του παπά Κωνσταντίνου Λουροτόμου,κάτοικου μπούργκου Χάνδακα για ένα χρόνο.Με το συμβόλαιο αυτό ανέλαβε:"... Itaqueod tecum in domo tua et,sicut mihi misseris, laborare debeam tibi ad tuam utilitatem inter et foris et ubique tibi placuerit,sicut melius sciero et potero,sine fraude et male ingenio,custodiendo fideliter res tuas mihi datas aut commissas et quanto tempore extra tua servicia stetero absque tua licencia et velle,tantam teneam tibi servire in duplum post complementum dicti annui.Tu vero pro meo salario sive premio teneris mihi dare yperpera septem ac eciam teneris similiter dare suprascripto domino meo yperpera duo post complementum mensium sex,que tibi servivero. ..." (Notai di Candia, b.244,163r).

(8) Senato Misti,reg.25,78v : ΘΕΟΤΟΚΗΣ,Θεσπίσματα,Β₁,σ. 297.

(9) BANDI,αρ.187,σ.67.

(10) THIRIET,Condition paysanne,σσ.49-50.

(11) Το 1333,για παράδειγμα,σχετικό διάταγμα καθόριζε: "gettum salarii ambaxatoriis missis Veneciis"(ADC,b.14,86r). Τον ίδιο χρόνο επίσης άλλο διάταγμα καθόριζε:"getto facto occasione armate facte contra turcos"(ADC,b.14,85v).

(12) Βλ. J.F.NIERMAYER, *Mediae Latinitatis Lexikon Minus*, Leiden 1976, λ. — DU CANGE, *Glossarium mediae et infimae Latinitatis*, Graz 1954, λ.

(13) "... quantum fuit excussum in suis casalibus de dicto getto, scribendo quodlibet casale per se et nomina omnium illorum qui solverunt, tam pro foco quam pro bestialibus "(BAN-DI, αρ.187, σ.67).

(14) Στις 5 Απριλίου 1347 διορίστηκαν από τις Αρχές 4 capitanei pro furtis, ένας "in parte Levantis" στο σεζιτέριο Πεδιάδας, ένας στο σεζιτέριο Belvedere, ένας στο σεζιτέριο Castro Novo και ένας "in risa ponentis" για έξι μήνες. Σχετικά με το μισθό τους, στο ίδιο διάταγμα, αναφέρεται: "... et quod omnibus capitaneis predictis debeat solvi de toto eorum salario per impositionem geti focorum et bestiaminis suorum districtium " (QUATERNUS CONSILIORUM, αρ.140, σ.77). Ανάλογα διατάγματα, βλ. QUATERNUS CONSILIORUM, αρ.77 και 176, σσ.43 και 93.

(15) Το 1350, οι Αρχές της Κρήτης έλαβαν μέτρα για την προστασία της τούρμας Σητείας, Ιεράπετρας και Μεραμβέλου από τους Τούρκους (pro bono et custodia ac tutela turme Sythie... pro factis et novitatibus Turcorum). Εκτός των άλλων, αποφασίστηκε και η παρακάτω τροποποίηση. Νέχρι τότε οι κάτοικοι των περιοχών αυτών, και ιδιαίτερα των παραλίων, ήταν υποχρεωμένοι να εκτελούν χρέη φρουρών (vaiti) σε καθορισμένες θέσεις (vaitae). Με το διάταγμα αυτό αποφασίστηκε να διορίζονται από το κράτος μισθωτοί φρουροί, οι οποίοι θα πληρώνονταν από το φόρο που θα επιβαλλόταν στους κατοίκους των παραπάνω περιοχών (per impositionem geti salarium dictarum vaytarum). Έτσι, οι κάτοικοι απαλλάσσονταν από την προσωπική αγγαρεία (non angari-

centur de personis dictis vaytis faciendis), ενώ συγχρόνως η φρούρηση θα ήταν ασφαλέστερη. Την ευθύνη για την εφαρμογή του ^{διατάχθηκε} ανέλαβαν ο ρέκτορας και ο καπιτάνο κάθε τούρμας (QUATERNUS CONSILIORUM, αρ.258, σσ.148-151). Πιστεύουμε ότι και το getto για τους beroverii, το 1318, αφορούσε ανάλογη υπόθεση.

(16) Το 1337, ο Γιάννης Πριμικίρης ανέλαβε με συμβόλαιο να μεταφερθεί και να κατοικήσει για 10 χρόνια στο νησί του φεουδάρχη Ανδρέα Dandolo, Γαϊδουρονήσι. Τα πρώτα τρία χρόνια θα εκτελούσε χρέη φύλακα των βοδιών (bovarius ad faciendum omnia et singula necessaria que quilibet bovarius debeat operari) και με μισθό (pro rogatio et stipendio) ανάλογο των άλλων φυλάκων (Notai di Candia, b.97, 7v). Το 1339, ο Νικόλαος Νοθωναίος, φύλακας βοδιών (custos boviūm) και κάτοικος του χωριού Μεταζά, ανέλαβε με συμβόλαιο προς τον Ανδρέα de Iordano, κάτοικο Χάνδακα, τα παρακάτω: "... stare et pasculare debeam boves quos habeo in manibus meis ad pasculandum hoc addito et expresso, quod, si forte acciderit in suprascriptum terminum me habere in manibus meis a duodecim bovis infra ad pasculandum, quod tenearis mihi tantum adiungere pro mea satisfactione, quantum essent duodecim grossi, ponendo in dicto numero boves illos, quos habuero ad pasculandum in dicto loco a duodecim bovis infra. Si autem ultra duodecim boves habuero, mihi nichil dare tenearis. Est tum sciendum quod, si aliquem bovem vel boves seu animale aliquod vel animalia alterius recipero in dicto loco ad pasculandum, tenear tibi notum facere prima die domenica, quam ipsum seu ipsa in platea duxero. ..." (Notai di Candia, b.22, 25r).

(17) Βλ. σχετικά στην Εισαγωγή, σ.14.

(18) Notai di Candia, b.10 Angelo Bocontolo, 14v, 59v και 99v.

(19) Το 1347,νοικιάστηκε ο βοσκότοπος του χωριού Λιβάδια. Στο συμβόλαιο ενοικίασης αναφέρεται:"... in quo quidem pasculo licitum sit omnibus habentibus terra de dicto casali ad laborandum et omnibus habitantibus in dicto casali pascolare omnes suos boves et saumerios et quinque porcos uniuersique habentibus boves pro quolibet pari bovium.In quo quidem prefactum pasculo licitum sit mihi (παραχωρητής) ponere pecudes centum et quinquaginta et omnes meos boves, equos et saumerios. ..." (Notai di Candia, b.10 Angelo Bocontolo, 76v). Σε άλλο συμβόλαιο ενοικίασης βοσκότοπου ,το 1349, αναφέρεται:"... licitum sit autem omnibus solventibus terciaria de dicto casale omnes suos equos, saumerios, boves et porcos pascolare in dicto pasculo " (Notai di Candia, b.10 Angelo Bocontolo, 103r).

(20) Το 1346,νοικιάστηκε ο βοσκότοπος του χωριού Γάζι. Στο συμβόλαιο ενοικίασης καθορίζεται:"... Insuper autem tenemini non ponere ultra pecudes septingentis in dicto pasculo et si non poneritis usque ad numerum septingentorum pecudorum, quod licitum sit vobis (ενοικιαστές) ponere ad rationem pro quolibet centum pecudum boves decem. ..." (Notai di Candia, b.10 Angelo Bocontolo, 14v).

(21) Το 1347,νοικιάστηκε "μιτατοκάθισμα" στο χωριό Αγ. Γεώργιος, οι ενοικιαστές του οποίου είχαν δικαίωμα να βόσκουν μέχρι 300 πρόβατα. Για τα επιπλέον ζώα θα κατέβαλλαν τη διαφορά (Notai di Candia, b.10 Angelo Bocontolo, 69r).

(22) Το 1347,κατά την ενοικίαση του βοσκότοπου στο χωριό Γάζι συμφωνήθηκε:"... si tu et ego fuerimus concordēs ponere boves extraneos, debemus dividere utilitatem habitam ex dictis bovis quoequaliter inter nos. ..." (Notai di Candia, b.10 An-

gelo Bocontolo, 59v). Αντίθετα, σε προηγούμενη ενοικίαση του ίδιου βοσκότοπου, το 1346, είχε επιτραπεί εξαρχής η βοσκή βοδιών και από άλλο χωριό: "... licitum sit mihi (ενοικιαστής) ponere vel poni facere in dicto pasculo boves quinquaginta inter boves casalis Gasi ac alios extraneos quos voluero..." (Notai di Candia, b.10 Angelo Bocontolo, 14v).

(23) Το 1347, κατά την ενοικίαση του βοσκότοπου στο χωριό Λιβάδια οριζόταν: "... a die primo cuiuslibet mensis ianuarii usque ad diem quintam decimam mensis marcii sequenti successive non possetis pascolare vel pasculari facere pecudes in dicto pasculo nec etiam ego (παραχωρητής) illas superscriptas pecudes possim. ..." (Notai di Candia, b.10 Angelo Bocontolo, 76v). Το 1350, σε άλλη ενοικίαση ο βοσκότοπος θα έμενε κλειστός από την 1η Δεκεμβρίου μέχρι και όλο το Μάρτιο κάθε χρόνο (Notai di Candia, b.10 Angelo Bocontolo, 123r). Στην Ιταλία η χρήση των βοσκότοπων ήταν απαγορευμένη από 10 Νοεμβρίου μέχρι και 17 Μαρτίου. Στα αμπέλια η βοσκή απαγορευόταν από 15 Αυγούστου μέχρι και το τέλος του ίδιου μήνα (βλ. CL. ROTELLI, Una campagna medievale. Storia agraria del Piemonte fra il 1250 e il 1450, Τορίνο 1973, σσ. 39-41).

(24) Το 1373, νοικιάστηκε ο βοσκότοπος του χωριού Αζός, ο ενοικιαστής του οποίου ανέλαβε να βόσκει εκεί τα δικά του και των άλλων ζώα ("... in ipso pasculandi pecudes et alia tua minuta et pasculari faciendi pecudes et alia animalia minuta aliarum personarum. ..." ; Notai di Candia, b.11, 360r).

(25) Το 1339, σχετικό διάταγμα αναφέρει: "... de cetero quicumque poneritur seu poni fecerit Lasithi aliqua animalia ut pascolentur ibi, non audeat ipsa animalia inde extrahere

vel extrahi facere sine licencia illius, qui habuerit dictum pasculum ad afflictum "(ADC, b.14, 133v). Κατ'αναλογία, το 1344: "... de aliquibus equis, runçinis, mulis, saumeriis et bobis positis et datis ad pasculandum nemo audeat aliquem tollere pro tibilando vel aliqua causa, sine licencia patroni eorum ..." (ADC, b.14, 176r).

(26) ADC, b.230r και 232r. Σχετικά με τις ζημιές των ζώων και τα προβλεπόμενα πρόστιμα, βλ. επίσης: ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Τα καπιτουλάρια, σσ.156-157.

(27) Βλ. GERLAND, Das Archiv, σσ.109-110. — ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Τα καπιτουλάρια, σσ.171-172. Πρβλ. και τα αντίστοιχα άρθρα για την προστασία των ζώων στο "Γεωργικό Νόμο": W.ASHBURNER, The Farmer's Law, "Journal of Hellenic Studies" 30(1910), άρθρα: 23-55, σσ.101-104, και άρθρα: 71-85, σσ.106-108.

(28) Η εξαίρεση των μεγάλων ζώων από την καταβολή νομής αποδεικνύεται όχι μόνο από το γεγονός ότι ο φόρος καθοριζόταν πάντα σε σχέση με τα αιγοπρόβατα, αλλά και από τα συμβόλαια ενοικίασης βοσκότοπων. Συνήθως μετά τον καθορισμό του ανώτατου επιτρεπόμενου αριθμού αιγοπροβάτων, η βοσκή έμενε ελεύθερη για όλα τα υπόλοιπα ζώα. Το 1368, για παράδειγμα, σε συμβόλαιο εργασίας, με το οποίο παραχωρήθηκε γη για την καλλιέργεια δημητριακών, ενώ συμφωνήθηκε η καταβολή της νομής για τα αιγοπρόβατα που τυχόν θα είχε ο καλλιεργητής, για τα υπόλοιπα ζώα, όπως βόδια ή γαϊδούρια δε συμφωνήθηκε τίποτα (Notai di Candia, b.144, 84v-85r). Και στην Ιταλία το δικαίωμα της δωρεάν χρήσης των βοσκότοπων ⁵⁰είχαν μόνο οι κάτοικοι του χωριού (comunisti dei vilaggi). Οι ξένοι ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν ένα ποσό ανάλογο με τον αριθμό των ζώων και τη διάρκεια της βοσκής (fidancia

bestiarum extraneorum). Αντίθετα, οι ιδιοκτήτες προβάτων, κάτοικοι του χωριού, πλήρωναν την decima agnorum (βλ. ROTELLI, Una campagna medievale. Storia agraria del Piemonte fra il 1250 e il 1450, σ.π., σσ.18-19).

(29) Το 1375, στο συμβόλαιο ενοικίασης του βοσκότοπου στο χωριό Γένα (Gièna) αναφέρεται: "... et licitum sit omnibus personis hinc in dictis casalibus pasculare boves suos et uniuersaque eorumdem casalium pasculare pecudes V sive capras in ipso pasculo absque aliqua solutione nobis (ενοικιαστές) fienda sed a dicto numero ulterius nobis solvere teneantur ibidem pascuantes" (Notai di Candia, b.11, 472v). Το 1367, σε συμβόλαιο εργασίας συμφωνήθηκε ότι ο καλλιεργητής είχε το δικαίωμα να βόσκει οποιοδήποτε ζώο στο βοσκότοπο, εκτός από πρόβατα και κατσίκες (exceptis ovibus et capris). Μπορούσε, όμως, να βόσκει δωρεάν 4 κατσίκες (Notai di Candia, b.11, 102v). Βλ. επίσης και τη σχετική συμφωνία στη σ. 219, σημ. 19.

(30) Notai di Candia, b.100, φύλλο χωρίς αρίθμηση μεταξύ 91 και 92.

(31) Notai di Candia, b.143, 79v.

(32) ADC, b.20, ^{Sanctorum} Apostolorum primi, 61r.

(33) ADC, b.14bis, fasc.2, 63r.

(34) Το 1325, η μονή των Σιναϊτών νοίκιασε για ένα χρόνο στο Γεώργιο Σφακιώτη το βοσκότοπο του Βραδιάρη για προσωπική χρήση του ενοικιαστή (in mea libertate pasculandi meas pecudes : Notai di Candia, b.142, 14r). Τον επόμενο χρόνο ανανεώθηκε στον ίδιο ενοικιαστή η ενοικίαση του ίδιου βοσκότοπου για άλλο ένα χρόνο (Notai di Candia, b.142, 47v). Το 1339, η Καλή, χήρα του Leonardo Carmini, νοίκιασε από το νοτάριο Ιωάννη Gergardo το μισό βοσκότοπο από τη σερβενταρία του τελευταίου στο Χρα-

μούτι,για να βόσκει εκεί τα ζώα του γαμπρού της (Notai di Candia,b.186,2v).

(35) Το 1332,διάρταγμα στο Χάνδακα όριζε:"... nulla persona de cetero audeat pascolare suas pecudes super loco de Lidha,quem Hemmanuel Iallina habet ad afflictum a domino Archiepiscopo,sine licencia dicti Hemmanueli "(ADC,b.14,77v).

(36) Το 1346,νοικιάστηκε ο βοσκότοπος του χωριού Γάζι και μαζί :"... illam domum quam tenet Simochochi pro laborando caseum et recotam et vos tenemini mihi dare unum caseum et recotam "(Notai di Candia,b.10 Angelo Bocontolo,14v).

(37) Το 1271,ο Ιωάννης Εκλάβος νοίκιασε στο Νικόλαο Qui-rino,κάτοικο Φοινικιών,200 πρόβατα με σκοπό να τα βόσκει και να τα φυλάει (ad pasendum et custodiendum) για ένα χρόνο.Το ενοίκιο,που θα κατέβαλλε ο βοσκός σε δύο δόσεις,τον Απρίλιο και τον Ιούλιο,στα Statera Comunis,ανερχόταν σε 2 milliaria και 200 λίβρες τυρί. Κάθε πρόβατο σε περίπτωση θανάτου του κατά τη διάρκεια της ενοικίασης έπρεπε να αντικαθίσταται από τον παραχωρητή (SCARDON,ap.440,σσ.162-163).Το 1305,ο Γεώργιος Ασήμης,ελεύθερος και κάτοικος Μοχού,έλαβε από τον Ιωάννη Ανοπαί 20 υπ.,με σκοπό να αγοράσει 50 πρόβατα "γάλακτος" (pecudes iuvenes de lacte),τα οποία στη συνέχεια θα έβοσκε με δικά του έξοδα μέχρι και τον προσεχή Αύγουστο(για 10 μήνες δηλαδή).Το ενοίκιο ανερχόταν σε 7 υπέρπυρα (Notai di Candia,b.186,17v).Το 1316,οι βιλλάνοι Κώστας Σαμβριώτης,Μιχάλης Κουρουπάς,Σήφης Γαυδιώτης και Γεώργιος Girardo,με τη συγκατάθεση του κυρίου τους,έλαβαν από το Γεώργιο Γιαλλινά 471 πρόβατα,τα οποία θα φύλαγαν με δικά τους έξοδα για δύο χρόνια.Κάθε χρόνο θα

κατέβαλλαν 10 υπ. για κάθε 100 πρόβατα ή την ανάλογη αξία τους σε είδος. Μετά τη λήξη του συμβολαίου θα επέστρεφαν τα πρόβατα ή, αν ήθελαν, θα τα κρατούσαν, καταβάλλοντας ένα υπέρπυρο για κάθε 3 πρόβατα (Notai di Candia, b. 233, 24v). Το 1316, ο Αντώνιος Γιαλλινάς νοίκιασε στους Γεώργιο Κουδούμνη, Γιάννη Τσαγκαρόπουλο και Λέο Κουδούμνη, πατέρα του Γεωργίου, 100 πρόβατα για δύο χρόνια και με ενοίκιο 12 υπ. το χρόνο. Μετά τη λήξη της ενοικίασης ο Γεώργιος Κουδούμνης θα κατέβαλλε στον Αντώνιο Γιαλλινά 40 υπ. και θα κρατούσε τα πρόβατα (Notai di Candia, b. 233, 24r). Το 1339 τέλος, ο Ιωάννης Καλοσιανός, κάτοικος του χωριού Καλέσια, έλαβε από το Φίλιππο de Molino 140 πρόβατα, με σκοπό να τα βόσκει (pascolare, regere seu gubernare) για τρία χρόνια. Κάθε χρόνο θα κατέβαλλε το 1/2 της παραγωγής σε τυρί, μυζήθρα και μαλί. Όλα τα έξοδα βάραιναν το βοσκό εκτός από τη νομή, την οποία θα μοιράζονταν οι συμβαλλόμενοι. Ο βοσκός δεν είχε το δικαίωμα να πωλεί ή να δωρίζει τα πρόβατα χωρίς την άδεια του παραχωρητή τους. Μετά τη λήξη του συμβολαίου τα πρόβατα θα επιστρέφονταν στον ιδιοκτήτη τους (Notai di Candia, b. 22, 13v).

(38) Ο δεύτερος τύπος συνεταιρισμού ήταν γνωστός και διαδομένος στην Ιταλία κατά τον 11ο-14ο αιώνα με τον όρο soccida. Αντικείμενα συνεταιρισμού ήταν και εκεί τα βόδια, τα πρόβατα, οι κασίκες, τα γαϊδούρια, τα γουρούνια ακόμη και οι μέλισσες. Ο ιδιοκτήτης των ζώων μοιραζόταν μαζί με το συνεταιρό του ορισμένα έξοδα, όπως η τροφή των ζώων, το μεγαλύτερο όμως μέρος των εξόδων βάραινε συνήθως τον δεύτερο. Οι soccide διαρκούσαν από μερικούς μήνες μέχρι και 5 χρόνια. Με τη λήξη του συμβολαίου τα ζώα μοιράζονταν ^{σε} δύο μέρη ή ανάλογα με τους όρους συμμετοχής του κάθε μέλους στο συνεταιρισμό. Τα ζώα αγοράζονταν πολλές φορές από τον ένα μόνο ^{συγγράφο} και ^{σε} αξία τους ^{σε} αφαιρούσαν από το ετήσιο κέρδος. Συχνότερα όμως αγοράζονταν και από τους δύο μαζί

(βλ. KOTEL'NIKOVA, Mondo contadino, σσ.314-317). Βλ. για παράδειγμα, ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. αρ. 5στ, σ. 661. Πρβλ. επίσης και τους συνεταιρισμούς για την εκμετάλλευση της γης, παρακάτω, σσ. 273-278.

(39) Το Σεπτέμβριο του 1280 ο Ιάκωβος Filoso και ο Ραφαήλ Natale υπέγραψαν συνεταιρισμό. Ο πρώτος πρόσφερε 77 πρόβατα και ο δεύτερος άλλα τόσα. Τα ζώα ^{τα} θα φύλαγε ο Ιάκωβος με δικά του έξοδα και θα κατέβαλλε στο Ραφαήλ κάθε μήνα τα μισά κέρδη. Η συμφωνία αυτή ίσχυε μέχρι τον προσεχή Ιούλιο, οπότε ο Ιάκωβος θα επέστρεφε στον Ραφαήλ τα πρόβατα που του αναλογούσαν (MARCELLO, αρ. 207, σ. 75).

(40) Το 1303, ο Νικόλαος da Pazo έλαβε σε συνεταιρισμό από το Νικολό P. (sic) 140 πρόβατα για τρία χρόνια. Τα προϊόντα των ζώων, τυρί δηλαδή, μυζήθρα και μαλί θα πουλούνταν στα State-
ra Comuni. Οι εισπράξεις, μετά την αφαίρεση του κεφαλαίου των ζώων, ίσου με 49 υπ., θα μοιράζονταν ^{μεσοδω} δύο. Τα έξοδα βοσκής και φύλαξης βάραιναν το Νικόλαο da Pazo. Μετα τη λήξη του συμβολαίου τα πρόβατα θα μοιράζονταν μεταξύ των συμβαλλομένων (Notai di Candia, b. 8, 17v). Το 1319, ο Leonardo da Canal παραχώρησε στο βιλλάνο Μανόλη Ασπρέα, με τη συγκατάθεση του κυρίου του, 50 πρόβατα, αξίας 24 υπερπύρων, τα οποία φύλαγε ο δεύτερος για δύο χρόνια. Εκτός από την προσωπική υπηρεσία ο Μανόλης ανέλαβε και όλα τα τυχόν έξοδα, εκτός από τη νομή και τα έξοδα μεταφοράς του τυριού στην αγορά (agogium). Ο Leonardo θα εισέπρατε όλο το κέρδος μέχρι τη συμπλήρωση της αξίας των προβάτων, με σκοπό την ίση κατανομή του κέρδους μετά τα δύο χρόνια. Ο Μανόλης ήταν υποχρεωμένος ακόμη να δίνει λογαριασμό των εισοδημάτων κάθε μήνα (Notai di Candia, b. 233, 54r). Το 1367 τέλος, κατά την υπογραφή συνεταιρισμού, ο ένας πρόσφερε 170 πρόβατα, αξίας 250 υπερπύρων, και ο άλλος το βοσκό. Κάθε χρόνο μετά την αφαίρε-

ση του μισθού του βοσκού και των άλλων εξόδων, θα μοιράζονταν μεταξύ τους το κέρδος. Μετά τη λήξη του συνεταιρισμού και την αφαίρεση της αξίας των προβάτων, θα μοιράζονταν τα πρόβατα (Notai di Candia, b. 11, 84v).

(41) Το 1334, ο Κώστας Λίτινος με εγγυητή τον Εβραίο Iaco αγόρασε ένα βόδι και δύο αγελάδες από το συνεταιρισμό (societate) του Μαρίνου Instrigo και Alevrandino Betto. Στον ίδιο συνεταιρισμό ήταν μέτοχος και ο Εβραίος Iaco (Notai di Candia, b. 142, 156r). Το 1339, ο Νικόλαος Γιαλλινάς έλαβε από τον Ιωάννη Καρελά πέντε γουρούνες, με σκοπό να τις φροντίζει για τρία χρόνια με δικιά του έξοδα. Κατά τη διάρκεια των τριών χρόνων οι γουρούνες θα θεωρούνταν κοινές και στο τέλος κάθε χρόνου θα μοιράζονταν τα νεογέννητά τους. Σε περίπτωση θανάτου κάποιας από τις 5 γουρούνες ήταν υποχρεωτική η αντικατάστασή της από τα θηλυκά νεογέννητα, έτσι ώστε να διατηρείται πάντα σταθερός ο αρχικός αριθμός τους. Μετά τη λήξη του συμβολαίου οι 5 αρχικές γουρούνες θα μοιράζονταν σε δύο μέρη (Notai di Candia, b. 97, 40r : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. αρ. 5γ, σσ. 656-657).

(42) Σχετικά με τις ενοικιάσεις και τις ναυλώσεις των μεταφορικών ζώων, βλ. παρακάτω, σσ. 280-281.

(43) Το 1329, διάταγμα στο Χάνδακα ανέφερε: "... nulla persona, habitante in civitatem Candide, vel in burgo vel a milliaria IIII^{OR} extra burgi circumquaque, ab hodierna die in antea, audeat agoçare vel mittere suos saumerios ad onerandum mustum in aliquo loco, sub pena perdendi suos saumerios, silicet illos agoçare debeant volentibus mittere pro biado. ..." (ADC, b. 14, 57v). Ανάλογο διάταγμα εκδόθηκε και το 1347 (ADC, b. 14, 205v). Τον ίδιο χρόνο επίσης, σχετικό διάταγμα καλούσε όσους είχαν

γαϊδούρια στο Χάνδακα ή στο μπουρτζο του να τα δηλώσουν, γιατί το κράτος τα είχε ανάγκη: "... Dominacio intendit ipsos saume-
rios mittere pro tribus vel IIII^{OR} diebus ad servicium Comu-
nis, dando eis debitam solucionem "(ADC, b.14, 204v). Το 1367 τέ-
λος, νεοχρυσόπαιδοί κατοικούσαν ανατολικά της Ruga Magistra στο
Χάνδακα και είχαν γαϊδούρια να τα στείλουν με τους οδηγούς
τους (bordonarrii), τους σάκους και τα καλάθια τους (cum suis
sachis seu cestis et carpis). Τα γαϊδούρια θα μετέφεραν την κο-
πριά που βρισκόταν στην παραπάνω περιοχή του Χάνδακα έξω από
την πόλη. Κάθε γαϊδούρι έπρεπε να με^τφέρει τουλάχιστον 10 σα-
κιά την ημέρα (ADC, b.14bis, fasc.2, 140r).

(44) Η δραστηριότητα των εμπορών ζώων εντοπίζεται κυρίως
στα μεγάλα αστικά κέντρα (Χάνδακας-Χανιά-Ρέθυμνο). Μεγάλο μέ-
ρος από αυτούς ήταν βιοτέχνες ή άλλοι επαγγελματίες, οι οποίοι
επένδυαν το κέρδος από τη δουλειά τους στο εμπόριο ζώων (βλ.
ANGELIKI E. LAIOU, Quelques observations sur l'economie, ο.π.,
σσ.191-192).

Η στάση των εμπορών ζώων και η δραστηρι-
ότητά τους φαίνεται ότι από κάποια εποχή και έπειτα ενόχλησε
τους φεουδάρχες του νησιού, οι οποίοι, το 1416, παραπονέθηκαν
στις Αρχές ότι οι έμποροι εκμεταλλεύονταν τους βιλλάνους και
κατ'επέκταση και τους ίδιους. Ευγκεκριμένα, ανέφεραν ότι έμποροι
κινούνταν έρε ολόκληρο το νησί, αγόραζαν τα νεογέννητα βόδια για
25 υπ. και στη συνέχεια τα πουλούσαν στα ίδια χωριά για 60 υπ.
με προθεσμία εξόφλησης του ποσού από τους βιλλάνους ενός χρό-
νου ή περισσότερο. Πολλοί όμως από τους τελευταίους, που δεν ή-
ταν σε θέση να εξοφλήσουν το ποσό, αναγκάζονταν να ξαναπουλή-
σουν τα ζώα και μάλιστα σε χαμηλότερη τιμή, με αποτέλεσμα να
ζημιώνονται ανεπανόρθωτα. Έντετα από αυτό οι Αρχές απαγόρευσαν

στους εμπόρους την αγορά και μεταπώληση ζώων μέσα στο νησί επιτρέποντας ελεύθερη την εισαγωγή τους από έξω (GERLAND, Das Archiv, σσ.63-64).

(45) Βλ. ELIZABETH A.ZACHARIADOU, Prix et marchés des céréales en Roumanie (1343-1405), "Nuova Rivista Storica" 61(1977), σσ.294-298.— W.HEYD, Histoire du commerce du Levant au Moyen-Âge, Λειψία 1885-1886, τομ.2, σσ.187-199.

(46) Η τιμή των ζώων αυτών παρέμενε πάντοτε υψηλή γιατί, εκτός των άλλων, μεγάλο μέρος από αυτά ήταν ως γνωστόν εισαγόμενα. Οι δασμοί που βάραιναν τα ζώα κατά την εξαγωγή τους, κυρίως από τα Τουρκικά Εμιράτα, ήταν υψηλοί. Ειδικοί φόροι, υψηλότεροι από αυτούς των άλλων προϊόντων, επιβάλλονταν στο Εμιράτο του Menteshe για τα ζώα. Για κάθε άλογο που εξαγόταν καταβαλλόταν δασμός 3 aspra και για κάθε βόδι ή γαϊδούρι 2 aspra. Με τη συνθήκη του 1337 μεταξύ των Βενετών και του Εμιράτου του Aydin ο δασμός για τις εξαγωγές αλόγων καθορίστηκε σε 4%. Σύμφωνα με τη συνθήκη επίσης του 1353, ανάμεσα στο Δούκα της Κρήτης και το ίδιο Εμιράτο, τα ζώα που εξαγόταν καθώς και ορισμένα άλλα προϊόντα, θα πλήρωναν επιπλέον commercium 4%. Με τον τρόπο αυτό η αύξηση των δασμών προκαλούσε ανάλογη αύξηση και των τιμών πώλησης των ζώων στην Κρήτη (βλ. ZACHARIADOU, Trade and Crusade, σσ.153-158).

(47) Ενδεικτικές τιμές πώλησης των ζώων στην Κρήτη, βλ. επίσης, M.ABRATE, Creta-Colonia veneziana nei secoli XIII-XV, "Economia e Storia" 3(1957), σ.275.— THIRIET, La Roumanie, σ.323.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΓΑΣΠΑΡΗΣ

Η ΓΗ ΚΑΙ ΟΙ ΑΓΡΟΤΕΣ ΣΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΚΡΗΤΗ
13ος - 14ος αι.

2. Γ' Μέρος

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΡΕΘΥΜΝΟ 1986

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΓΛΩΣΠΑΡΗΣ

Η ΓΗ ΚΑΙ ΟΙ ΑΓΡΟΤΕΣ ΣΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΚΡΗΤΗ
13ος - 14ος αι.

2. Γ' Μέρος

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

που υποβλήθηκε στο τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης.

ΡΕΘΥΜΝΟ 1986

Γ. Η ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ ΤΗΣ ΓΗΣ

1. ΜΟΡΦΕΣ ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗΣ ΤΗΣ ΓΗΣ

Το 1211, σύμφωνα με το έγγραφο της *Concessio Cretae*, η γη του νησιού τέθηκε στη διάθεση του βενετικού κράτους, που ασχολήθηκε αμέσως με την εκμετάλλευσή της, εξασφαλίζοντας οικονομικά και αμυντικά συγχρόνως οφέλη¹. Η γη, εκτός από εκείνη που πέρασε στην ιδιοκτησία της Εκκλησίας και εκείνη που διατήρησε το κράτος, παραχωρήθηκε με τη μορφή φεούδων (καβαλλαρίες και σερβενταρίες) σε Βενετούς, ευγενείς ή μή, που εγκαταστάθηκαν εκεί ως άποικοι². Σύμφωνα με το άρθρο 3 του ίδιου εγγράφου, η γη παραχωρήθηκε στους φεουδάρχες με πλήρη ελευθερία κατοχής, πώλησης, δωρεάς, ανταλλαγής και οπιασδήποτε άλλης εκμετάλλευσής³, υπό τον όρο όμως, σύμφωνα με το άρθρο 6, η συναλλαγή με αντικείμενο ένα φέουδο να γίνεται αποκλειστικά ανάμεσα σε Βενετούς και μόνο μετά από την άδεια του δούκα της Κρήτης και του συμβουλίου του⁴. Οι όροι αυτοί της *Concessio* προσέδιδαν στο κρητικό φέουδο, αντίθετα από εκείνο της δυτικής Ευρώπης, χαρακτηριστικά πλήρους ιδιοκτησίας.

Η Βενετία είχε κάθε λόγο να εφαρμόσει πιστά το άρθρο 6 για την αποφυγή ανάμιξης Βενετών ή Λατίνων γενικότερα από τη μια μεριά και Κρητικών από την άλλη. Η τήρησή του όμως τελικά δεν ήταν πάντα τόσο αυστηρή. Είναι φανερό πως τη Βενετία^{αυτή} ενδιαφέρει κυρίως η διατήρηση του στρατιωτικού χαρακτήρα των φεούδων και για το λόγο αυτό, σε περίπτωση πώλησης ή κληρονομιάς, ο έλεγχος

σχετικό με το νέο φεουδάρχη γινόταν με το σκοπό να εξασφαλιστεί ότι ο τελευταίος θα έμενε πιστός στον όρκο του και θα υπεράσπιζε το φέουδο και το νησί.

Τα φέουδα μεταβιβάζονταν ως κληρονομιά, αλλά η μεταβίβαση έπρεπε να εγκριθεί και πάλι από το Δούκα και το συμβούλιό του και ο κληρονόμος να δώσει το συνηθισμένο όρκο⁵.

Η δημόσια γη καθώς και τα φέουδα που κατάσχονταν ή έμεναν χωρίς φεουδάρχη λόγω θανάτου ή πτώχευσης, έβγαιναν σε δημόσιο πλειστηριασμό στο Χάνδακα. Οι πλειοδότες παραλάμβαναν από το κράτος τη γη με πλήρη δικαιώματα, όπως και οι άλλοι φεουδάρχες, με μοναδική διαφορά τη διάρκεια της παραχώρησης, που ήταν συνήθως 29 χρόνια⁶.

Στην Κρήτη υπήρχε ήδη ένα διαμορφωμένο καθεστώς εκμετάλλευσης της γης, που βασιζόταν στη μικρή προσωπική εκμετάλλευση (στάσις) των αγροτών κάθε φεούδου, ελευθέρων ή βιλλάνων. Η ανεκμετάλλευτη γη καθώς και η "ορφανή", αυτή δηλαδή που έμενε χωρίς καλλιεργητή, είτε λόγω θανάτου και έλλειψη κληρονόμων είτε λόγω εγκατάλειψης, παρεχόταν, πάντοτε ύστερα από συμβολαιογραφική πράξη, με διάφορους τρόπους σε παλαιούς και νέους καλλιεργητές. Ανάλογα με το χρονικό διάστημα για το οποίο παρέχόταν η γη, διακρίνονται 3 μορφές παραχώρησης: παραχώρηση σε γονικό ή "εις το διηνεκές" (*concessio in gonico ή imperpetuum*), ενοικίαση για 29 χρόνια (*affictatio ή concessio ad XXVIII annos*) και ενοικίαση για ένα περιορισμένο χρονικό διάστημα (*affictatio*), πάντα μικρότερο των 29 χρόνων.

Την έμμεση εκμετάλλευση της γης μέσω των παραχωρήσεων, μόνιμων ή προσωρινών, ευνόησε, εκτός των άλλων, και η υποχρέωση των φεουδαρχών, σύμφωνα με την *Concessio* του 1211, να κατοικούν μόνιμα στο Χάνδακα ή στην πόλη, στην περιοχή της οποίας ανήκε το φέουδό τους⁷, καθώς και η απειρία τους σε θέματα οργάνωσης και εκμετάλλευσης της γης, που οφειλόταν στην αστική τους προέλευση.

Τα συμβόλαια, ανεξάρτητα από τη μορφή της παραχώρησης, ακολουθούν ένα κοινό τύπο⁸. Στην πλειοψηφία τους συνάπτονται σε πρώτο πρόσωπο, που ταυτίζεται συνήθως με τον παραχωρητή της γης ή τον αντιπρόσωπό του και σπανιότερα με τον παραλήπτη⁹. Αν η παραχώρηση αφορά φέουδο, αναγράφεται και η επιτροπή των ευγενών που έδωσε την άδεια για την παραχώρησή του¹⁰, ενώ όταν πρόκειται για εκκλησιαστική ή μοναστηριακή περιουσία, η παραχώρηση γίνεται ύστερα από την συγκατάθεση του αρχιεπισκόπου ή του επισκόπου και της Συνόδου του (capitulum) ή του ηγουμένου και των μοναχών ενός μοναστηριού¹¹. Αναφέρονται αναλυτικά τα ονόματα των συμβαλλομένων, ο τρόπος κατοικίας τους και το επάγγελμα τους, στις περιπτώσεις που ^{ξεν} είναι μόνο αγρότες. Στη συνέχεια δίνονται τα απαραίτητα στοιχεία για τη γη, το όνομα δηλαδή του χωριού και της περιοχής, στην οποία αυτή ανήκει, πολλές φορές τα σύνορά της, το όνομα του προηγούμενου κατόχου της, αν υπήρχε, και σπανιότερα η έκτασή της, ενώ ορισμένες φορές καθορίζεται και το φέουδο, στο οποίο βρίσκεται¹². Ακολουθούν: το χρονικό διάστημα για το οποίο παραχωρείται καθώς και ο μήνας ή η ημερομηνία που αρχίζει να ισχύει η παραχώρηση και συχνά ο αριθμός των καλλιεργητικών περιόδων* τα δικαιώματα που αποκτούσε ο παραλήπτης επί της γης* η ετήσια εισφορά και ο τρόπος καταβολής της* οι υποχρεώσεις του παραλήπτη και του παραχωρητή προς τη γη και του ενός προς τον άλλο* η ποινή για τη μη τήρηση των συμφωνηθέντων από τους συμβαλλομένους και τέλος ^{σε ορισμένα Cu-4,} $\sqrt{\quad}$ μαρτύρων που υπογράφουν το συμβόλαιο. Με βάση τον τύπο αυτό συνάπτονταν όλα τα συμβόλαια και ανάλογα με τη συμφωνία των συμβαλλομένων προστίθενται ή αφαιρούνται κάθε φορά και άλλοι διάφοροι όροι.

Για την καλύτερη κατανόηση των μορφών παραχώρησης γης θεωρήθηκε απαραίτητη η παράθεση των παρακάτω ερωτημάτων, με βάση τα οποία εξετάστηκαν τα συμβόλαια. Ποιά είναι η κοινωνική και εθνική προέλευση των συμβαλλομένων; Ο παραχωρητής

ταυτίζεται με τον ιδιοκτήτη της παραχωρούμενης γης και ο παραλήπτης με τον καλλιεργητή; Ποιά είναι η ποιότητα και η έκταση της παραχωρούμενης γης; Τί δικαιώματα αποκτά ο παραλήπτης επί της γης και κατά πόσο ασκούνται στην πραγματικότητα; Ποιά είναι η εξάρτηση του παραλήπτη της γης από τον παραχωρητή και τί υποχρεώσεις αναλαμβάνει ο ένας απέναντι στον άλλο; Μέχρι ποιά σημείο ο παραχωρητής επεμβαίνει στον τρόπο εκμετάλλευσης της γης από τον καλλιεργητή και κατά πόσο ^{η εισέμβασή} αυτή εξαρτάται από την κοινωνική και εθνική προέλευση του παραλήπτη ή από τον τρόπο παραχώρησης της γης; Ποιό είναι το κέρδος του παραχωρητή και με ποιό τρόπο πληρώνεται; Ποιά η σημασία της ποινής για τη μη τήρηση των όρων του συμβολαίου για τον παραχωρητή και ποιά για τον παραλήπτη; Ήταν συχνό φαινόμενο η μη τήρηση των όρων του συμβολαίου ή η διακοπή του; Υπάρχει κάποια σχέση ανάμεσα στον τρόπο παραχώρησης της γης και στην κοινωνική και εθνική προέλευση του παραλήπτη, κυρίως, αλλά και του παραχωρητή; Η κοινωνική επίσης και εθνική προέλευση του παραλήπτη ή η μορφή παραχώρησης επέβαλλαν κάποιο συγκεκριμένο τρόπο καταβολής της ετήσιας εισφοράς προς τον παραχωρητή (είδος ή χρήμα); Έχει σχέση η μορφή παραχώρησης με το είδος της καλλιέργειας ή με την περιοχή όπου βρίσκεται η γη, με σημείο αναφοράς τα αστικά κέντρα; Ποιά θετικά ή αρνητικά στοιχεία παρουσιάζει κάθε μορφή παραχώρησης για τον παραχωρητή και τον παραλήπτη; Ποιοί, τέλος, λόγοι επέβαλλαν τη διάδοση των μορφών αυτών παραχώρησης και τί αποτελέσματα είχε για τους αγρότες και την αγροτική οικονομία του νησιού; Η προσπάθεια για την όσο γίνεται πληρέστερη απάντηση των παραπάνω ερωτημάτων περιορίζεται από τις λιτές και έμμεσες πληροφορίες που παρέχουν τα εξεταζόμενα συμβόλαια.

α. Η παραχώρηση σε γονικό¹³

Με τον τρόπο αυτό παρεχωρείτο γη,την οποία ο παραλήπτης,ο γονικάρης δηλαδή,κρατούσε και δούλευε εφόρου ζωής και την οποία μεταβίβαζε στους απογόνους του.Αποκτούσε επίσης ο ίδιος το δικαίωμα υπενοικίασης,πώλησης,δωρεάς,αντάλλαξης και εκμετάλλευσης,με όποιο τρόπο ήθελε,και με αντάλλαγμα κάθε χρόνο το 1/3 της παραγωγής.Η ετήσια αυτή εισφορά σήμαινε ότι ο γονικάρης δε γινόταν ποτέ κάτοχος της γης (dominium directum),αλλά αποκτούσε μόνο την επικαρπία (dominium utile)¹⁴.Η ετήσια εισφορά,ανάλογα με τη γη και το είδος της καλλιέργειας,ήταν δυνατόν ακόμη να είναι μια καθορισμένη ποσότητα σε είδος ή χρήμα ή ένα ακόμη μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής (1/2 ή 3/5)¹⁵.

Οι παραχωρητές γονικών ήταν στο σύνολό τους γαιοκτήμονες που ανήκαν είτε στις βενετικές οικογένειες που είχαν εγκατασταθεί στο νησί είτε στις,λίγες αρχικά,ελληνικές οικογένειες που κατείχαν φέουδα.Με τον ίδιο τρόπο επίσης παραχωρούσε γη και η Εκκλησία,η αρχιεπισκοπή δηλαδή και οι επισκοπές,καθώς και τα μοναστήρια που διέθεταν περιουσία.

Από την άλλη μεριά,οι γονικάρηδες ήταν βιλλάνοι και ελεύθεροι,Έλληνες όσο και Λατίνοι,κάτοικοι σχεδόν στο σύνολό τους στα χωριά,όπου ανήκε και η παραχωρούμενη γη.Αν η γη βρισκόταν σε περιοχή ή χωριό κοντά στο Χάνδακα,ο γονικάρης ήταν δυνατόν να κατοικεί στην πόλη ή στο μπούργκο της και να ασκεί συγχρόνως και κάποιο άλλο επάγγελμα,όπως επίσης έκαναν και ορισμένοι που κατοικούσαν σε χωριά.

Στο συμβόλαιο δεν δηλώνεται,αν οι γονικάρηδες ήταν άμεσοι καλλιεργητές της γης που παραλάμβαναν ή όχι.Είναι όμως σίγουρο ότι ^{στην}πλειοψηφία τους,αν όχι όλοι,εκμεταλλεύονταν τη γη προσωπικά και αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι: α. η ετήσια εισφορά ήταν μέρος της παραγωγής. β. η έκταση της παραχω-

ρούμενης γης ήταν μικρή. γ. οι γονικάρηδες ήταν κάτοικοι των χωριών που βρισκόταν η γη. δ. τα συμβόλαια υπενοικίας ή πώλησης γονικών είναι ελάχιστα.

Η παραχώρηση σε γονικό δεν αφορούσε ποτέ ολόκληρο φεούδο, πράξη που θα απαιτούσε άλλες διαδικασίες μέσω των Αρχών, αλλά μικρότερα μέρη του φεούδου, η έκταση των οποίων, αν και δεν αναφέρεται πάντα, κυμαινόταν από 1 1/2 μέχρι και 36 μουζούρια, συνήθως όμως από 2 ως και 10 μουζούρια¹⁶. Η έκταση της παραχωρούμενης γης εξαρτιόταν από τις οικονομικές κυρίως δυνατότητες του γονικάρη και από την ποιότητα και την έκταση του φεούδου. Η παραχώρηση μεγάλης έκτασης ήταν δυνατόν να αφορά γη ποιοτικά μέτρια ή κακή, ισοδύναμη με γη μικρότερης έκτασης αλλά ποιοτικά καλύτερης. Ο αριθμός επίσης των κατοίκων ενός φεούδου και η έκτασή του καθόριζαν τον κερματισμό της γης σε μικρά ή μεγάλα μέρη. Η έκταση όμως της εκμεταλλεύσιμης γης ήταν πάντα αρκετά μεγαλύτερη σχετικά με τον αριθμό των υποψήφιων καλλιεργητών, γεγονός που αποδεικνύεται από τη μόνιμη έλλειψη αγροτικών εργατικών χεριών κατά το 14ο αιώνα.

Τα δικαιώματα επί της γης που αποκτούσε ο γονικάρης, και ιδιαίτερα της πώλησης, τα ασκούσε συνήθως ύστερα από άδεια του παραχωρητή. Ο γονικάρης πριν ^{από} την πώληση του γονικού του όφειλε να ενημερώσει τον παραχωρητή του, ο οποίος, αν ήθελε, το αγόραζε σε χαμηλότερη ή στην ίδια τιμή, ανάλογα με τη συμφωνία, που αναφερόταν συχνά στο συμβόλαιο¹⁷. Αν αντίθετα δεν το ήθελε, ο γονικάρης ήταν ελεύθερος να το πουλήσει σε όποιον ήθελε, εκτός από άλλο φεουδάρχη ή κληρικό¹⁸. Από τους υποψήφιους αγοραστές ήταν προτιμητέοι συνήθως όσοι κατοικούσαν ήδη στο χωριό όπου βρισκόταν το γονικό, ή όσοι είχαν σκοπό να κατοικήσουν μόνιμα εκεί¹⁹.

Τα παραδείγματα, που αναφέρονται στη συνέχεια, έχουν σκοπό να δείξουν, αν οι γονικάρηδες ασκούσαν πράγματι τα δικαιώματα

που αποκτούσαν ή όχι.

Το 1341, κάποιος Γιάννης, βιλλάνος του Νικολάου και του Ραφαήλ Habramo, πούλησε με την άδεια τους στο Μάρκο Cornario ένα-ντι 4 υπερπύρων ένα κήπο, ένα μικρό αμπέλι, μια κληματαριά και δέντρα, τα οποία του είχε παραχωρήσει σε γονικό ο ίδιος ο αγοραστής²⁰. Πρόκειται για πώληση γονικού από βιλλάνο στον παραχωρητή της γης, ο οποίος συμβαίνει παράλληλα να μην είναι και ο κύριός του. Πρέπει να τονιστεί ότι οι βιλλάνοι όχι μόνο είχαν τα ίδια ακριβώς δικαιώματα επί της γης με τους ελεύθερους, αλλά μπορούσαν να παραλάβουν με οποιοδήποτε τρόπο γη, που ανήκε σε άλλο γαιοκτήμονα, ύστερα από την άδεια και τη συγκατάθεση του κυρίου τους.

Το 1335, τα αδέρφια Ιωάννης, Κώστας και Νικηφόρος Βαρβάτοι, βιλλάνοι του Μάρκου Faletro και με τη συγκατάθεσή του, πούλησαν στο Νικόλαο Σκλότζα το γονικό τους αμπέλι στην τιμή των 22 υπερπύρων²¹. Το 1327, ο Benvenutus Toscanello πούλησε στο Μάρκο Λέχαρη για 16 υπέρπυρα μια φυτεία που είχε σε γονικό και ο Νικόλαος Αρκολέος το γονικό του αμπέλι στον πεθερό του για 10 υπέρπυρα²². Και στις τρεις παραπάνω περιπτώσεις πρόκειται για πωλήσεις γονικών σε τρίτους, και όχι δηλαδή στον παραχωρητή, πιθανότατα ύστερα από την έγκρισή του, παρόλο που αυτό δεν αναφέρεται στο συμβόλαιο. Οι αγοραστές γινόντουσαν γονικά-ρηδες του ιδιοκτήτη της γης με τους ίδιους ακριβώς όρους, όπως και οι προηγούμενοι.

Το 1385, ο ράφτης Ιωάννης Σκλάβος παραχώρησε στον Αλέξιο Μουσουόρο ένα αμπέλι, το οποίο του είχε παραχωρήσει σε γονικό ο Μάρκος Cornario. Το αμπέλι παραχωρήθηκε για το ίδιο διάστημα που το είχε παραλάβει και ο παραχωρητής του, δηλαδή "εις το διηνεκές", και φυσικά με τους ίδιους όρους. Ο παραλήπτης θα κατέβαλλε την ετήσια εισφορά κατευθείαν στον ιδιοκτήτη της γης²³. Στην περίπτωση αυτή, ενώ πρόκειται για πώληση, αφού ο παραλήπτης θα

κατέβαλλε την ετήσια εισφορά κατευθείαν στον ιδιοκτήτη της γης, ο παλιός γονικάρης δεν φαίνεται να αποζημιώνεται. Πιθανότατα υπήρξε κάποια συμφωνία για μια ετήσια ή εφάπαξ αποζημίωση του νέου γονικάρη προς τον παλιό, η οποία άγνωστο για ποιά λόγο δεν σημειώθηκε στο συμβόλαιο.

Το 1343, αντίθετα, ο Νικόλαος Saputo παραχώρησε σε γονικό στον Ανδρέα Grimanì γη έκτασης 2 μουζουριών, που του είχε παραχωρήσει επίσης σε γονικό ο αρχιεπίσκοπος Κρήτης και στην οποία ο ίδιος είχε καλλιεργήσει αμπέλι μαλβαζία. Ο νέος γονικάρης θα κατέβαλλε στον παλιό κάθε χρόνο 10 grossi²⁴. Η περίπτωση αυτή παρουσιάζει την εξής ιδιομορφία: κάποιος γονικάρης καθιστά ένα άλλο πρόσωπο γονικάρη, παραχωρώντας του την ίδια γη με αντάλλαγμα ένα ετήσιο χρηματικό ποσό και όχι μέρος της παραγωγής, όπως συνήθίζεται στη μορφή αυτή παραχώρησης γης. Δεν είναι γνωστό, αν πρόκειται για απλή παραχώρηση σε γονικό από ένα ήδη γονικάρη ή για πώληση γονικού, κατά την οποία ο νέος γονικάρης θα κατέβαλλε στον ιδιοκτήτη της γης το 1/3 της παραγωγής και παράλληλα στον παλιό γονικάρη το ετήσιο χρηματικό ποσό ως αποζημίωση για την πώληση. Αν ισχύει η πρώτη υπόθεση, τότε είναι ενδιαφέρον γιατί προστίθεται ένα ακόμη δικαίωμα στο γονικάρη, αυτό της εκ νέου παραχώρησης σε γονικό της γης του.

Αν και παραδείγματα, όπως τα παραπάνω, δεν είναι συνηθισμένα, φαίνεται ότι οι γονικάρδες, έστω και σε περιορισμένη κλίμακα, ασκούσαν όλα τα δικαιώματα, που τους παρέχκε η παραχώρηση σε γονικό. Το πρόβλημα συνεπώς μετατοπίζεται πλέον στους λόγους που οδηγούσαν τους γονικάρδες, στην πλειοψηφία τους άμεσους καλλιεργητές, να πουλούν ή να παραχωρούν, κατά κάποιο τρόπο, τη γη που απέκτησαν. Είναι βέβαιο ότι οι ενέργειες αυτές δεν είχαν σκοπό το κέρδος, γεγονός ^{που} επιβεβαιώνεται ^{από} τα λίγα αντίστοιχα παραδείγματα που σώζονται. Άλλωστε, αν οι πωλήσεις ή οι παραχωρή-

σεις απέφεραν το σχετικό κέρδος, τότε την ευκαιρία θα την εκμεταλλευόταν μεγαλύτερος αριθμός γονικάρηνων. Είναι αδύνατο επίσης το εφάπαξ ποσό, που εισέπρατταν ως αποζημίωση, να τους απέφερε τόσο κέρδος, ώστε να έχουν τη δυνατότητα κάποιας καλύτερης και πιο κερδοφόρας επένδυσης, όταν μάλιστα ανάλογες ευκαιρίες για ένα αγρότη ήταν ιδιαίτερα περιορισμένες και επικίνδυνες, προπάντων στην περίπτωση που αυτός δεν διέθετε άλλη γη. Το πιθανότερο λοιπόν είναι ότι οι γονικάρηνες αναγκάζονταν να πουλήσουν το γονικό τους για την κάλυψη χρεών ή άλλων οικονομικών υποχρεώσεων ή ακόμη και από αδυναμία ανάληψης των εξόδων μιας καλλιέργειας. Ο τελευταίος λόγος, εξάλλου, προβάλλεται συνήθως στα συμβόλαια, με τα οποία επιστρέφονται γονικά στον παραχωρητή τους.

Η επιστροφή (refutatio) του γονικού αποτελούσε και αυτή στην ουσία πώληση. Το 1386, ο Κώστας Αθηναίος επέστρεψε (refutavit) στον ευγενή Μάρκο Pasqualigo τα αμπέλια που του είχε παραχωρήσει ο τελευταίος σε γονικό, από τα οποία το ένα το είχε φυτέψει ο πρώτος και το άλλο ήταν κατά την παραχώρηση ήδη καλλιεργημένο. Οι λόγοι που τον οδήγησαν στην επιστροφή ήταν, όπως αναφέρεται, η αδυναμία να αναλάβει τα έξοδα εκμετάλλευσης των αμπελιών. Δηλώνει επίσης ο γονικάρηνος ότι έλαβε από το γαιοκτήμονα-παραχωρητή 25 υπέρπυρα, ύστερα από συμφωνία και των δύο. Η γη βρισκόταν εκ νέου στη διάθεση του ιδιοκτήτη της, ο οποίος είχε το δικαίωμα να την παραχωρήσει με όποιο τρόπο ήθελε, χωρίς την ανάμειξη του προηγούμενου γονικάρηνου²⁵. Το ποσό των 25 υπερπύρων αποτελούσε αποζημίωση των εξόδων του γονικάρηνου για το φύτεμα και την περιποίηση του αμπελιού, στο διάστημα που το κρατούσε. Οι λόγοι όμως της επιστροφής, εκτός από αυτόν που αναφέρεται στο συμβόλαιο, ήταν και άλλοι, οι οποίοι διευκρινίζονται σε δύο συμβολαιογραφικές πράξεις, χρονικά προηγούμενες, που αφορούν και πάλι τους ίδιους συμβαλλομένους.

Με την πρώτη ο Μάρκος Pasqualigo παραχώρησε σε γονικό στον Κώστα Αθηναίο ένα κατεστραμμένο μύλο, τον οποίο ανέλαβε ο δεύτερος να επιδιορθώσει με δικά του έξοδα. Με τη δεύτερη, ο ίδιος Μάρκος Pasqualigo του έδωσε δάνειο 30 υπερπύρων για την επιδιόρθωση του μύλου, το οποίο θα εξοφλούσε στα επόμενα δύο χρόνια²⁶. Ο Κώστας Αθηναίος λοιπόν επέστρεψε τα αμπέλια του όχι τόσο λόγω φτώχειας, όσο γιατί τα ενδιαφέροντά του μετατοπίστηκαν στην εκμετάλλευση του μύλου, από τον οποίο πιθανότατα το κέρδος ήταν μεγαλύτερο. Συγχρόνως όμως ήταν αδύνατο να διατηρήσει και την εκμετάλλευση των αμπελιών.

Στην παραπάνω περίπτωση παρουσιάστηκε στον αγρότη μια εναλλακτική λύση, οικονομικά συμφέρουσα, είτε γιατί του πρόσφερε μεγαλύτερο κέρδος είτε γιατί τα έξοδα που απαιτούσε η νέα εκμετάλλευση ήταν λιγότερα. Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο και στον Εμμανουήλ Μούφλο, ο οποίος το 1386 επέστρεψε τη γονική του φυτεία, που είχε φυτέψει ο ίδιος, στον ιδιοκτήτη της *Giulielmo de Ferrara*. Ο μοναδικός λόγος για την πράξη αυτή ήταν, όπως δηλώνει, η αδυναμία του να αναλάβει με οποιοδήποτε τρόπο τα έξοδα εκμετάλλευσης και συντήρησης του αμπελιού λόγω φτώχειας. Μαζί με τη φυτεία ο γονικάρης επέστρεψε στον παραχωρητή και το ποσό των 12 υπερπύρων, που του είχε παρασχεθεί ως βοήθεια (*auxilium*) για το φύτεμα του αμπελιού²⁷.

Αντίθετα από την προηγούμενη περίπτωση, ο γονικάρης εδώ δεν αποζημιώθηκε, όχι μόνο γιατί το αμπέλι ήταν ακόμη φυτεία, βρισκόταν δηλαδή στα πρώτα στάδια ανάπτυξής του και τα μέχρι τότε έξοδα ήταν λιγότερα, αλλά και γιατί είχε πάρει δάνειο από τον παραχωρητή για την καλλιέργεια, το οποίο και επέστρεψε, αφού θεωρητικά δεν το είχε καταναλώσει. Πρόκειται για την έσχατη περίπτωση καλλιεργητή, η προσπάθεια του οποίου δεν απέδωσε. Είναι βέβαια αδύνατο να διαπιστωθεί, αν ο συγκεκριμένος καλλιεργητής κατείχε άλλη γη ή αν η φυτεία ήταν η μοναδική του ευκαιρία,

πράγμα που θα ήταν το χειρότερο γι' αυτόν.

Οι περιπτώσεις επιστροφής γονικών δεν είναι ιδιαίτερα πολυάριθμες, ίσως όχι μόνο γιατί οι προσπάθειες όλων των καλλιεργητών ευδοκίμοιουσιν, αλλά και γιατί πολλούς γονικάρηδες θα απέτρεπε η υποχρέωση επιστροφής και κάποιου δανείου, που πιθανόν είχαν ξοδέψει. Ακόμη, ήταν δυσκολότερη η επιστροφή αμπελιού που βρισκόταν πλέον σε πλήρη παραγωγή και το οποίο απέφερε κέρδος, ιδιαίτερα μάλιστα αν ο γονικάρης δεν είχε κάποια εναλλακτική λύση.

Από την εξέταση των παραπάνω παραδειγμάτων διαπιστώνεται τελικά ότι ο γονικάρης διατηρούσε πάντα τα προνόμια δράσης, σύμφωνα με την κρίση του, άσχετα από τις συνέπειες των αποφάσεών του. Ωστόσο, είναι ακριβώς οι συνέπειες αυτές και γενικά οι ελάχιστες δυνατότητες αλλαγής, που ανάγκαζαν το γονικάρη να προβαίνει σπάνια στην επιστροφή, παραχώρηση ή πώληση του γονικού του. Αποδεικνύεται ακόμη ότι η πράξη επιστροφής του γονικού σημαίνει στην ουσία ότι ο γονικάρης, ακόμη και αν ήταν ελεύθερος, δεν μπορούσε να εγκαταλείψει τη γονική γη για οποιοδήποτε λόγο χωρίς την έγκαιρη ενημέρωση του ιδιοκτήτη και την ανάληψη και από τους δύο των ευθυνών και των υποχρεώσεων που είχε ως συνέπεια η επιστροφή. Η συγκεκριμένη δέσμευση του γονικάρη ήταν αποτέλεσμα της επιθυμίας του φεουδάρχη να μη μείνει η γη του ανεκμετάλλευτη, πράγμα που θα συνέβαινε, αν ο γονικάρης ήταν ελεύθερος να την εγκαταλείψει οποιαδήποτε στιγμή το έκρινε σκόπιμο.

Παρά την πίεση όμως αυτή υπήρχαν πάντα γονικάρηδες που εγκατέλειπαν για διάφορους λόγους το γονικό τους, κατευθυνόμενοι προς τις πόλεις ή προς άλλες περιοχές για καλύτερη τύχη. Η πρώτη κίνηση του ιδιοκτήτη της γης ήταν η παραχώρησή της εκ νέου και στη συνέχεια η αναζήτηση του γονικάρη, ιδιαίτερα αν αυτός ήταν βιλλάνος. Πριν ^{αυτή} τη νέα παραχώρηση, ο γονικάρης εκαλείτο να

υπερασπίσει τα δικαιώματά του.Αν δεν παρουσιαζόταν,η διαδικασία προχωρούσε χωρίς την παρουσία του και η γη παρεχωρείτο σε άλλο²⁸.

Σε τελική ανάλυση όμως οι λόγοι που απέτρεπαν το γονικό να εγκαταλείψει τη γη του δεν ήταν η υποχρέωση να ενημερώσει το γαιοκτήμονα και να αναλάβει τις ευθύνες του,γεγονός που μπορούσε να κάνει,αλλά η οικονομική του εξάρτηση από τον ίδιο και οι ελάχιστες άλλες δυνατότητες για οικονομική βελτίωση, που του πρόσφερε η ύπαιθρος και η πόλη.Παρόλ'αυτά δεν είναι δυνατόν να εκτιμηθεί η συχνότητα εγκατάλειψης της γης,γιατί η πράξη αυτή δεν άφηνε μαρτυρίες.

Η επιθυμία του γαιοκτήμονα για την όσο γίνεται οσωτότερη εκμετάλλευση της γης του και την αύξηση της παραγωγής,είχε σαν αποτέλεσμα την έντονη επέμβασή του στον τρόπο εκμετάλλευσης της γης από το γονικό.Βασικός όρος όλων των συμβολαίων κάθε μορφής παραχώρησης αποτελεί η υποχρέωση του καλλιεργητή να περιποιείται και να διατηρεί σε άριστη κατάσταση (*manutene-re in culmine*) όχι μόνο τη γη και την καλλιέργεια,αλλά και οτιδήποτε άλλο υπήρχε στη γη που παραλάμβανε,όπως φράκτες και αυλάκια των συνόρων,πηγάδια,στέρνες και άλλα τυχόν κτίσματα. Ακόμη,οι γεωργικές εργασίες έπρεπε να εκτελούνται πάντοτε την κατάλληλη εποχή και,ειδικά για τα αμπέλια,αναφέρονταν αναλυτικά σε κάθε συμβόλαιο,παρόλο που ήταν γνωστές²⁹.Το ενδιαφέρον των γαιοκτημόνων για τη γη τους ήταν μεγάλο,ιδιαίτερα όταν το κέρδος τους ήταν μέρος της παραγωγής,όπως συνέβαινε με τα αμπέλια,προς τα οποία για το λόγο αυτό η επέμβασή τους ήταν ακόμη εντονότερη.

Την επιθυμία των γαιοκτημόνων να διατηρήσουν τη γη και τις καλλιέργειες τους σε υψηλό παραγωγικό επίπεδο εκφράζει,για παράδειγμα,και η δικαστική απόφαση (Ιανουάριος 1368),σύμφωνα με την οποία ο G.Scandolario όφειλε μέσα σε 15 μέρες να διαβει-

ώσει με επίσημη πράξη το Laurentio Maripiero ότι θα διατηρούσε σε άριστη κατάσταση (in culmine) τα γονικά αμπέλια που κατείχε στο φέουδο του τελευταίου, με ποινή 10 υπέρπυρα, αν τελικά δεν σεβόταν την υπόσχεσή του³⁰.

Επειδή η πλειοψηφία των παραχωρήσεων σε γονικό αφορά αμπέλια και κήπους ή χέρσα γη για ανάλογες καλλιέργειες, η επέμβαση του γαιοκτήμονα-παραχωρητή στρεφόταν ακριβώς στον τρόπο περιποίησης και στον προγραμματισμό των συγκεκριμένων καλλιεργειών. Στη χέρσα γη ο γονικάρης ήταν υποχρεωμένος να φυτέψει ένα συγκεκριμένο ή μή αριθμό κλημάτων ή δέντρων μέσα σε ένα επίσης συγκεκριμένο χρονικό διάστημα και βέβαια στην κατάλληλη εποχή. Εσχεδόν πάντα καθοριζόταν ακόμη και η ποικιλία των κλημάτων, που έπρεπε να καλλιεργηθούν, αθήρι δηλαδή ή μαλβαζία. Τα παλιά αμπέλια, που είχαν ανάγκη ανανέωσης, ο γονικάρης έπρεπε να τα ξεριζώνει σταδιακά και να φυτεύει αντίστοιχα κάθε χρόνο το μέρος που έμενε άδειο, έτσι που να μην υπάρξει ποτέ νεκρή παραγωγική περίοδος. Ανάλογο ενδιαφέρον υπήρχε και για τη λίπανση της γης ή το πότισμα των κήπων, εργασίες για τις οποίες προβλέπονταν στο συμβόλαιο συγκεκριμένοι όροι³¹. Συχνά όμως οι γονικάρηδες παραλάμβαναν αμπέλια ή κήπους ήδη καλλιεργημένα σε προγενέστερη περίοδο κάτω από άλλες συνθήκες, που δεν αναφέρονται στο συμβόλαιο.

Οι βασικές διευκολύνσεις προς το νέο γονικάρη, όταν η παραχωρούμενη γη ήταν χέρσα και προοριζόταν για αμπέλι, ήταν δύο: πρώτον, ένα χρηματικό ποσό σε μορφή δανείου, το ύψος του οποίου ήταν συνήθως ανάλογο με την επιφάνεια της γης, για οικονομική ενίσχυση του νέου καλλιεργητή κατά το φύτεμα του αμπελιού· δεύτερον, η καταβολή της καθυρωμένης ετήσιας εισφοράς άρχιζε, αφού το αμπέλι βρισκόταν σε πλήρη παραγωγή, ύστερα δηλαδή από ένα ορισμένο χρονικό διάστημα, που συνήθως καθοριζόταν στο συμβόλαιο και κυμαινόταν από 3 μέχρι και 12 χρόνια³².

το ύψος του παραπάνω δανείου και η αναλογία του με την επιφάνεια της γης εξαρτιόταν από τον γαιοκτήμονα,παρόλο που δεν παρείχαν τέτοιο δάνειο όλοι,και συνήθως κυμαινόταν γύρω στο ένα υπέρπυρο για κάθε μουζούρι γης,που επρόκειτο να φυτευτεί. Το δάνειο διευκόλυνε βάβαια τον καλλιεργητή στα πρώτα βήματα της εκμετάλλευσής του,συγχρόνως όμως τον έδενε με τη γη και τον απέτρεπε να την εγκαταλείψει,γιατί στην περίπτωση αυτή ήταν υποχρεωμένος,όπως είδαμε,να το επιστρέψει.

Τα έξοδα του γονικάρη δεν περιορίζονταν βέβαια στο φύτεμα του αμπελιού.Την περίοδο λίγο πριν^{από} τον τρύγο ήταν υποχρεωμένος να ορίσει φύλακα (ambelico),αν δεν αναλάμβανε ο ίδιος, για την προστασία του αμπελιού από ζώα και ανθρώπους,και να τον πληρώνει ο ίδιος,παρόλο που το πρόσωπο αυτό επέλεγε ο ιδιοκτήτης³³.Στον τελευταίο επίσης ανήκε και η επιλογή των εργατών,που τυχόν θα χρησιμοποιούσε και θα πλήρωνε ο γονικάρης κατά το κόψιμο,τη μεταφορά και το πάτημα των σταφυλιών.Στο γονικάρη τέλος ανήκαν και τα σημαντικά έξοδα της μεταφοράς του μούστου,που αναλογούσε στον ιδιοκτήτη,από το πατητήρι στις αποθήκες του τελευταίου στο χωριό ή στην πόλη.Τα ίδια κατ'αναλογία ίσχυαν και για τους κήπους.Επάνια ιδιοκτήτης και γονικάρης μοιράζονταν τα παραπάνω έξοδα,γεγονός που είχε επιπτώσεις στο ύψος της ετήσι^α εισφοράς.Συχνότερα ίσως συνέβαινε το μερίδιό τους επί των εξόδων να είναι ανάλογο με το μερίδιο επί της παραγωγής,1/3 δηλαδή για τον ιδιοκτήτη και 2/3 για το γονικάρη³⁴.Αν στο αμπέλι δεν υπήρχε πατητήρι,ο γονικάρης είχε το δικαίωμα να χρησιμοποιήσει το πλησιέστερο που θα ανήκε στον ίδιο γαιοκτήμονα.Όταν όμως υπήρχε προοπτική να κτιστεί νέο,τα έξοδα αναλάμβανε ο ιδιοκτήτης ή μοιράζονταν ανάμεσα στους δύο,ιδιοκτήτη δηλαδή και γονικάρη,ανάλογα πάντα με τη συμφωνία³⁵.

Μια επίσης σημαντική υποχρέωση του γονικάρη ήταν η ειδοποι-

ηση του ιδιοκτήτη τουλάχιστον 3 ως 8 μέρες πριν^{από} τον τρύγο³⁶. Με το σύστημα αυτό ο ιδιοκτήτης είχε τη δυνατότητα ελέγχου της παραγωγής των σταφυλιών και των διαδικασιών γύρω από τον τρύγο. Έτσι ο γονικάρης δεν μπορούσε να κατακρατήσει κάποια ποσότητα σταφυλιών και να μεταφέρει στο πατητήρι λιγότερα. Για τον ίδιο λόγο επέλεγε ο ιδιοκτήτης και τους εργάτες και φύλακες του αμπελιού, που χρησιμοποιούνταν κατά τη διάρκεια του τρύγου. Ο γονικάρης ξεχώριζε το μερίδιο του ιδιοκτήτη στο πατητήρι, παρουσία του τελευταίου ή κάποιου αντιπροσώπου του.

Είναι ελάχιστες τέλος οι περιπτώσεις, κατά τις οποίες στα συμβόλαια παραχώρησης σε γονικό αναφέρονται και άλλες υποχρεώσεις του γονικάρη, όπως οι αγγαρείες και τα κανίσκια, γιατί οι γονικάρηδες ήταν συνήθως κάτοικοι του χωριού ή του φεούδου, στο οποίο ανήκε το γονικό, γνώριζαν τις συνήθειες του τόπου και κατά συνέπεια δεν υπήρχε ανάγκη να επαναληφθούν.

Οι υποχρεώσεις που εξετάστηκαν ως τώρα αποδεικνύουν την έντονη οικονομική και εξωοικονομική εξάρτηση του γονικάρη από τον ιδιοκτήτη της γης. Οι ίδιες είχαν σκοπό την όσο γίνεται καλύτερη εκμετάλλευση της γης, προς όφελος κυρίως του ιδιοκτήτη της, ο οποίος συμμετείχε ελάχιστα ή καθόλου στα έξοδα μιας καλλιέργειας. Ακόμη και στην περίπτωση του δανείου, όταν μάλιστα αυτό δεν φαίνεται να επιστρέφεται, τα μακροπρόθεσμα αποτελέσματά του ευνοούσαν τον ίδιο το γαιοκτήμονα, ο οποίος διατηρούσε πάντα τα δικαιώματα ιδιοκτησίας της γης και φυσικά ένα μέρος από την παραγωγή της.

Οι προβλεπόμενες σε κάθε συμβόλαιο παραχώρησης γονικού ποι- νές είναι δύο ειδών. Η μία αφορά ειδικά την ετήσια εισφορά, την οποία αν δεν κατέβαλλε ο γονικάρης μέσα στα καθορισμένα χρονικά όρια, ήταν υποχρεωμένος στη συνέχεια να την καταβάλλει δι- πλή. Η δεύτερη ποινή προβλέπεται στο τέλος του συμβολαίου και αφορά την τήρηση όλων γενικά των όρων που περιέχονται σ' αυτό.

Συνήθως προβλέπονταν και οι δύο. Η δεύτερη ήταν πάντα ένα καθορισμένο χρηματικό ποσό, που κυμαινόταν από 10 ως 50 υπέρπυρα, συνήθως όμως 25 υπέρπυρα³⁷. Ενώ η πρώτη ποινή αφορούσε αποκλειστικά το γονικάρη, η δεύτερη αφορούσε και τους δύο. Και αν για το φεουδάρχη το ποσό της ποινής δεν ήταν μεγάλο, για το γονικάρη ήταν σημαντικό, πράγμα που τον ανάγκαζε να φροντίζει, όσο γίνεται περισσότερο, για την εφαρμογή των όρων του συμβολαίου.

Υπήρχε όμως πραγματικά ενδιαφέρον εκ μέρους των δύο συμβαλλομένων για την εφαρμογή των παραπάνω όρων; Οι περισσότερες παραβάσεις και διαφωνίες που προέκυπταν δεν έφταναν ως το δικαστήριο για να αφήσουν γραπτές μαρτυρίες. Έτσι δεν είναι γνωστό πόσο συχνές ήταν, με ποιό τρόπο λύνονταν, ποιές παραβάσεις ήταν πιο συνηθισμένες ή ακόμη αν οι φεουδάρχες τηρούσαν στην πραγματικότητα όλες τις υποχρεώσεις που αναλάμβαναν απέναντι στους γονικάρηδες ή τέλος αν οι γονικάρηδες έβρισκαν δίκιο στην περίπτωση που ο φεουδάρχης δεν τηρούσε κάποιο όρο.

Ορισμένες, ωστόσο, υποθέσεις που αφορούσαν γονικά έφθασαν στο δικαστήριο, οι πληροφορίες όμως των οποίων δεν αρκούν για την απάντηση των παραπάνω ερωτημάτων. Εξάλλου, οι περισσότερες από αυτές αφορούν διεκδικήσεις και αναγνώρισεις γονικών στους νόμιμους κατόχους τους.

Στοιχεία για την τύχη ενός αμπελιού παρέχει απόφαση του δικαστηρίου, στις 13 Ιανουαρίου 1368³⁸. Η Ειρήνη, χήρα του Francesco Foscolo, ενάγουσα, υποστήριζε ότι το αμπέλι το κατείχε παράνομα ο εναγόμενος, Μιχάλης Κισσαμίτης, γιατί της το είχε παραχωρήσει σε γονικό ο ^{Μισάλας} V Barbadiço, ως εκπρόσωπος του αδελφού του Ανδρέα. Ο εναγόμενος απάντησε ότι το αμπέλι του το παραχώρησε ο M. Barbadiço και το περιποιήθηκε με δικά του έξοδα και ως μάρτυρα φέρνει τον Άγγελο, γιο του M. Barbadiço. Ο τελευταίος διευκρίνισε ότι το αμπέλι είχε φυτευτεί πριν το παραλάβει ο εναγόμενος, και ο προηγούμενος κάτοχος του ήταν ο Ιωάννης Σκλά-

βος, που το κράτησε 2 χρόνια. Στη συνέχεια πέρασε στον εναγόμενο για ένα χρόνο και ύστερα παραχωρήθηκε σε γονικό στον G. de Crescentio, ο οποίος όμως το επέστρεψε γιατί δεν το θεώρησε καλό. Ο ιδιοκτήτης του αμπελιού, M. Barbado, το παραχώρησε εκ νέου στον εναγόμενο για 7 χρόνια, στη διάρκεια των οποίων η ενάγουσα δεν εμφανίστηκε και δεν διεκδίκησε τίποτα.

Το δικαστήριο απάλλαξε τελικά τον εναγόμενο από την απαίτηση της ενάγουσας, επειδή η διεκδίκηση καθυστέρησε και έγινε τη στιγμή που το αμπέλι είχε περάσει το στάδιο της μέτριας παραγωγής και είχε φτάσει στην πλήρη. Γίνεται εμφανής από την υπόθεση αυτή η διακίνηση της γης. Το αμπέλι φυτεύτηκε κάτω από συνθήκες που δεν αναφέρονται στη δικαστική απόφαση, νοικιάστηκε δύο φορές, παραχωρήθηκε σε γονικό, επιστράφηκε και νοικιάστηκε στη συνέχεια, ενώ συγχρόνως διεκδικείται από άλλον επίσης ως γονικό. Αποδεικνύεται και πάλι ότι ο γονικάρης είχε το δικαίωμα επιστροφής του γονικού του για οποιοδήποτε λόγο, ιδιαίτερα μάλιστα αν θεωρούσε, όπως συμβαίνει εδώ, ότι δεν ήταν συμφέρουσα η εκμετάλλευσή του. Είναι χαρακτηριστικό ακόμη ότι στην απόφαση βαραίνει τελικά το γεγονός ότι ο εναγόμενος παρέλαβε το αμπέλι σε στάδιο ανάπτυξης και φρόντισε με έξοδα δικά του για την περιποίησή του μέχρι να φτάσει σε πλήρη παραγωγή, πράξεις που αποτελούσαν τις βασικές υποχρεώσεις ενός γονικάρη.

Αμπέλι επίσης, που ανήκε στο μοναστήρι του Αγ. Λαζάρου, αφορά απόφαση του δικαστηρίου, στις 11 Αυγούστου 1366³⁹. Ο Εμμανουήλ Παυλόπουλος, ενάγων, επέστρεψε το γονικό του αμπέλι στον παπά Γεώργιο Αγμο, εναγόμενο, ο οποίος του υποσχέθηκε ότι θα του δώσει 15 υπέρπυρα για την επιστροφή (refutatio). Ο εναγόμενος όμως όχι μόνο δεν το αποζημίωσε, αλλά αφού παρέλαβε το αμπέλι το ξερίζωσε, παρά το ότι το ανέλαβε με τους ίδιους όρους, με τους οποίους το είχε αναλάβει και ο ενάγων, να το περιποιείται δηλαδή, να το συντηρεί και να καταβάλλει κάθε χρόνο 1 υπέρπυρο

για κάθε μουζούρι γης.Ο ενάγων απαλλάχθηκε από την ετήσια εισφορά,επειδή ο εναγόμενος έπραξε αντίθετα από τη συμφωνία της επιστροφής.Ο τελευταίος όμως,με την άδεια της αρχιεπισκοπής Κρήτης,έκανε ένσταση και πρόσθεσε ότι ξερίζωσε το αμπέλι όχι μόνο γιατί ήταν παλιό και μη παραγωγικό,αλλά και γιατί ο ενάγων το είχε καταστρέψει ανεπανόρθωτα,αφήνοντάς το ακαλλιέργητο,παρά την υποχρέωσή του,σύμφωνα με το συμβόλαιο.Το δικαστήριο αποφάσισε τελικά ότι έτσι ή αλλιώς ο εναγόμενος δεν έπρεπε να καταστρέψει την περιουσία του μοναστηριού,ιδιότητη της γης, αλλά να την αυξήσει και να την πολλαπλασιάσει (augmentare et multiplicare).Για το λόγο αυτό υποχρεώθηκε ο ίδιος να το καλλιεργήσει εκ νέου με δικά του έξοδα,να πληρώνει 1 υπέρπυρο το χρόνο στον ενάγοντα ή στο μοναστήρι και να καταβάλλει στον ενάγοντα τα 15 υπέρπυρα για την επιστροφή του αμπελιού.

Στην υπόθεση αυτή αναγνωρίζονται: το δικαίωμα επιστροφής του γονικού με αποζημίωση και η υποχρέωση της περιποίησης και της συντήρησης των καλλιεργειών.Ο γονικάρης επέστρεψε το γονικό,με σκοπό να αποζημιωθεί για τα έξοδα που είχε κάνει γι' αυτό μέχρι τότε.Συγχρόνως μεταβίβασε όλες τις υποχρεώσεις που απαιτούσε μια παραχώρηση σε γονικό στο νέο παραλήπτη,ο οποίος όμως δεν τις σεβάστηκε και για το λόγο αυτό ακριβώς καταδικάστηκε.Εξάλλου,ο παλιός γονικάρης δεν αποζημιώθηκε τελικά,όπως θα έπρεπε,και επιπλέον έμεινε εκτεθειμένος απέναντι στο μοναστήρι,που ήταν ο ιδιοκτήτης της γης.Με τη δικαστική απόφαση επανήλθε η τάξη,ο γονικάρης τελικά αποζημιώθηκε,το μοναστήρι θα εισέπραττε κατευθείαν ή μέσω του παλιού γονικάρη την ετήσια εισφορά και η γη θα επανερχόταν στην παλιά της κατάσταση,γιατί ο εναγόμενος αναλάμβανε να καλλιεργήσει εκ νέου το αμπέλι.

Στην παραπάνω υπόθεση ξενίζει ο όρος "επιστροφή" για δύο λόγους,καταρχήν γιατί η όλη διαδικασία μοιάζει περισσότερο με πώληση,αφού υπάρχει αποζημίωση και ο παραλήπτης αντικαθιστά

τον παλιό γονικάρη, και έπειτα γιατί, σύμφωνα με την απόφαση του δικαστηρίου, ο νέος κάτοχος του γονικού έπρεπε να καταβάλει την ετήσια εισφορά ή στον παλιό γονικάρη ή στο ίδιο το μοναστήρι. Το πρόβλημα θα διευκρινιζόταν αν ήταν γνωστή η θέση του παπά Γεώργιου Αγμο, αν δηλαδή πρόκειται για γονικάρη του μοναστηριού που πούλησε το γονικό του στον Εμμανουήλ Παυλόπουλο, ο οποίος στη συνέχεια το επέστρεψε, ή αν δρούσε ως εκπρόσωπος του μοναστηριού, υπεύθυνος για την εκμετάλλευση της γης.

Δεν είναι ίσως υπερβολικό να τονιστεί ακόμη μια φορά η έντονη εξάρτηση του γονικάρη από τον παραχωρητή-ιδιοκτήτη της γης, το ενδιαφέρον του οποίου για τη γη του, που παραχώρησε "εις το διηνεκές" και όχι για κάποιο σύντομο χρονικό διάστημα, φαίνεται λογικό. Από την άλλη μεριά όμως και ο γονικάρης παρά την εξάρτηση αυτή κατείχε γη μόνιμα, την οποία ήταν δυνατόν να κληρονομήσουν οι απόγονοί του, και την οποία εκμεταλλευόταν εντατικότερα αφού θα παρέμενε στον ίδιο. Δεν είναι φανερό κατά πόσο το πλεονέκτημα αυτό τον απέτρεπε να αποκοιηθεί τη γη που είχε αναλάβει, όταν θα αντιμετώπιζε δυσκολίες. Ο περιορισμένος όμως αριθμός συμβολαίων πώλησης, παραχώρησης ή επιστροφής γονικών, που υπάρχουν, ενισχύουν τη σκέψη ότι η παραχώρηση σε γονικό πρόσφερε πράγματι πλεονεκτήματα στον καλλιεργητή, αν μάλιστα ληφθεί υπόψη ότι το αμπέλι, που παρεχωρείτο συνήθως με αυτό τον τρόπο, ήταν εκμετάλλευση πιο κερδοφόρα, συγκριτικά με την καλλιέργεια των δημητριακών.

β. Η ενοικίαση για 29 χρόνια⁴⁰

Πρότυπο της ενοικίασης για 29 χρόνια αποτελούν οι παραχωρήσεις που το ίδιο το κράτος διοργάνωνε κατά διαστήματα στο Χάνδακα με πλειστηριασμό της δημόσιας γης, της γης των φεουδαρχών που είχε κατασχεθεί ή που βρέθηκε χωρίς διεκδικητές ή ακό-

μη και της γης που πουλούσαν οι ίδιοι οι φεουδάρχες για να πετύχουν καλύτερη τιμή. Η γη παρεχωρείτο στο ανώτατο όριο των 29 χρόνων για την αποφυγή χρειαζομενότητας, που άρχιζε στα 30, και συνήθως η παραχώρηση ανανεωνόταν αυτόματα για άλλα 29 χρόνια. Οι παραχωρήσεις ήταν επίσημες, γιατί αφορούσαν συνήθως ολόκληρα φέουδα ή μέρη τους, και για κάθε νέα παραχώρηση ήταν υποχρεωτική η ενημέρωση του επίσημου κατάστιχου των φεούδων, για την αλλαγή κατόχου.

Ο πλειοδότης-ενοικιαστής αποκτούσε πλήρη δικαιώματα εκμετάλλευσης, κατοχής δηλαδή, ενοικίασης, πώλησης και ανταλλαγής. Για τα δύο τελευταία ήταν αναγκαία η άδεια των Αρχών για την έγκριση του υποψήφιου κατόχου, όπως ίσχυε και στην περίπτωση των ιδιωτικών φεούδων. Οποιαδήποτε περαιτέρω ιδιωτική πια εκμετάλλευση της γης ακολουθούσε σε βασικές γραμμές την πρώτη αυτή παραχώρηση⁴¹.

Κανένας σχεδόν από τους πλειοδότες-ενοικιαστές της γης δεν ήταν άμεσος καλλιεργητής. Όλοι την εκμεταλλεύονταν υπενοικιάζοντας μεγάλα ή μικρά μέρη της, ενώ πολύ μικρά τεμάχια νοικιάζονταν με τη σειρά τους από τους υπενοικιαστές στους άμεσους καλλιεργητές, δημιουργώντας έτσι μια μακρά αλυσίδα παραχωρητών και ενοικιαστών, όπως παρατηρείται στα παραδείγματα που ακολουθούν.

Τον Ιούλιο του 1352, η Cecilia, χήρα και εκτελεστής της διαθήκης του συζύγου της Νικόλαου Venerio Maior, παραχώρησε στους Constancio Valla, Ιωάννη Scarpa και Αντώνιο Gradonico, ολόκληρο το χωριό Απάνω Σιμόσι (Simossi). Το χωριό είχε νοικιάσει ο σύζυγος της παραχωρήτριας από τον Francesco de Firmo, πρωτονοτάριο των Ταμιών, ο οποίος το είχε επίσης νοικιάσει από το κράτος. Το χωριό παραχωρήθηκε για το διάστημα που είχε παραχωρηθεί και στους προηγούμενους ενοικιαστές, με τους ίδιους όρους και με προοπτική ανανέωσης του συμβολαίου για άλλα 29 χρόνια. Η παρα-

χωρήτρια ανέλαβε να ενημερώσει το Κατάστιχο των φεούδων με τα ονόματα των νέων κατόχων του χωριού, οι οποίοι θα κατέβαλλαν κάθε χρόνο στο Δημόσιο Ταμείο 80 υπέρπυρα⁴².

Η παραπάνω πράξη είναι ουσιαστικά πώληση και όχι ενοικίαση για δύο λόγους, πρώτον γιατί έπρεπε να ενημερωθεί το κρατικό κατάστιχο με τα ονόματα των νέων ενοικιαστών, που σημαίνει ότι η Cecilia δεν θα εμφανιζόταν πλέον ως κάτοχος του χωριού, και δεύτερον γιατί οι νέοι ενοικιαστές θα κατέβαλλαν το ενοίκιο κατευθείαν στο κράτος και όχι στην παραχωρήτρια. Με ανάλογη πράξη θα είχε παραχωρηθεί το ίδιο χωριό στο σύζυγο της παραχωρήτριας από τον Francesco de Firmo. Με τον τρόπο αυτό η δημόσια γη δεν έβγαινε κάθε φορά σε νέα πλειοδοσία.

Δύο μήνες αργότερα, το Σεπτέμβριο του 1352, οι τρεις παραπάνω νέοι κάτοχοι του δημόσιου χωριού παραχώρησαν στο Γεώργιο Πουλημένο ένα κομμάτι χέρσας γης στην περιοχή του ίδιου χωριού. Η γη παραχωρήθηκε για όσο διάστημα την κατείχαν και οι παραχωρητές, με προοπτική ανανέωσης της παραχώρησης, αν ανανεωνόταν και γι' αυτούς αντίστοιχα από το κράτος. Κάθε χρόνο ο ενοικιαστής θα κατέβαλλε 8 υπέρπυρα στους παραχωρητές σε δύο δόσεις, κάθε Οκτώβριο και Απρίλιο⁴³. Εδώ πρόκειται πράγματι για ενοικίαση 29 χρόνων, με τη διαφορά ότι η γη που παραχωρήθηκε είναι σε έκταση πολύ μικρότερη και ο ενοικιαστής είναι ο άμεσος καλλιεργητής, ο οποίος θα έρχεται σε επαφή μόνο με τον παραχωρητή και όχι με το κράτος.

Τον Οκτώβριο του 1385, ο Φίλιππος Σκλάβος παραχώρησε στον Guilielmo Menaldo ένα κομμάτι χέρσας γης στο χωριό Κατσαμπάς, για όσο καιρό την είχε νοικιάσει και αυτός από την Καλή Καλλονά. Ο ενοικιαστής έπρεπε να φυτέψει αμπέλι στη γη μέσα σε 3 χρόνια. Η ετήσια εισφορά καθορίστηκε σε 3 υπέρπυρα⁴⁴. Στο συμβόλαιο δε διευκρινίζεται ποιός είναι ο ιδιοκτήτης της γης, η Καλή Καλλονά δηλαδή, από την οποία είχε νοικιάσει τη γη ο παρα-

χωρητής, ή κάποιος άλλος. Κατά τον ίδιο τρόπο δεν αναφέρεται το διάστημα για το οποίο παραχωρήθηκε η γη, αν είναι δηλαδή 29 χρόνια ή κάποιο άλλο μικρότερο διάστημα. Εκείνο που επιβεβαιώνει την υπόθεση ότι πρόκειται για ενοικίαση 29 χρόνων είναι όχι μόνο το γεγονός ότι για την ενοικίαση περιορισμένης διάρκειας αναφέρεται στο συμβόλαιο πάντα το χρονικό διάστημα, έστω και αν πρόκειται για υπενοικίαση, αλλά κυρίως γιατί μεταξύ των δικαιωμάτων που παραχωρούνται με το συμβόλαιο που εξετάζεται υπάρχουν και αυτά της δωρεάς και της πώλησης, που δεν παραχωρούνται στην απλή ενοικίαση. Η αοριστία στο θέμα του καθορισμού του ιδιοκτήτη της γης και του χρόνου παραχώρησης στα συμβόλαια είναι φαινόμενο πολύ συνηθισμένο.

Δύο μήνες αργότερα από την παραπάνω παραχώρηση, το Δεκέμβριο δηλαδή του 1385, ο Guilielmo Menaldo νοίκιασε την ίδια γη στον Ιωάννη Παπαδόπουλο, κάτοικο του χωριού Κατσαμπά, όπου βρισκόταν το αμπέλι, για το ίδιο ακριβώς διάστημα και με ετήσια εισφορά 3 υπέρπυρα. Ο νέος ενοικιαστής αναλάμβανε, όπως και ο προηγούμενος, την υποχρέωση να φυτέψει στη γη αμπέλι, μέσα σε 3 χρόνια⁴⁵. Το Φεβρουάριο του 1386, ο Ιωάννης Παπαδόπουλος νοίκιασε στο Μιχαήλ da Istra από την Εύβοια, κάτοικο επίσης του χωριού Κατσαμπά, τη μισή από την παραπάνω γη, με ετήσια εισφορά 18 grossi το χρόνο. Και με το συμβόλαιο επίσης αυτό ο ενοικιαστής υποχρεωνόταν να φυτέψει αμπέλι στο μέρος της γης που παρέλαβε στα 3 επόμενα χρόνια⁴⁶.

Αντίθετα από την προηγούμενη περίπτωση, εδώ πρόκειται εξαρχής για ένα μικρό κομμάτι γης, που προοριζόταν για αμπέλι και το οποίο πέρασε συνολικά από τα χέρια πέντε διαφορετικών προσώπων. Είναι χαρακτηριστικό ότι από την μία ενοικίαση στην άλλη δεν παρατηρείται αύξηση του ενοικίου, δεν υπάρχει δηλαδή εμφανές κέρδος για τον κάθε φορά παραχωρητή. Η περίπτωση είναι συνηθισμένη, γιατί αυτό και θεωρείται αδύνατο να μην υπήρχε κέρδος,

το οποίο μάλλον εντοπίζεται στο "εμπατίκι", που καταβαλλόταν από τον ενοικιαστή στον παραχωρητή κατά την παραλαβή της γης, ή σε κάποια άλλη εισφορά που δεν περιλαμβάνεται στο συμβόλαι-
ο⁴⁷.

Στα συμβόλαια των παραχωρήσεων από τους πλειοδότες-ενοικιαστές στους νέους ενοικιαστές σπάνια καθοριζόταν το διάστημα ενοικίασης των 29 χρόνων. Αντίθετα συνήθιζε η αόριστη έκφραση "για το διάστημα που έχει νοικιαστεί η γη στον παραχωρητή", και προβλέπεται η αυτόματη ανανέωση του συμβολαίου για άλλα 29 χρόνια, αν βέβαια ανανεωνόταν αντίστοιχα και για τον παραχωρητή⁴⁸.

Στα δικαιώματα των νέων ενοικιαστών, είτε πρόκειται για άμεσους καλλιεργητές είτε όχι, περιλαμβάνονται η πλήρης εκμετάλλευση της γης, η υπενοικίαση και σπανιότερα η δωρεά και η πώληση. Έτσι δημιουργείται, όπως ήδη επισημάνθηκε, ποικιλία περιπτώσεων λόγω της αλυσίδας παραχωρητών και ενοικιαστών.

Στην κατηγορία των παραχωρητών εντάσσονται πρόσωπα από διάφορα κοινωνικά και οικονομικά στρώματα, όπως το ίδιο συμβαίνει και στην κατηγορία των ενοικιαστών. Οι παραχωρητές και οι ενοικιαστές διαφοροποιούνται όταν τεθεί το κριτήριο της έκτασης της παραχωρούμενης γης. Κατά την ενοικίαση μεγάλων μερών φεούδων (π.χ. χωριών ή μεγάλων εκτάσεων γης), οι παραχωρητές και οι ενοικιαστές προέρχονται συνήθως από ομοιόμορφα μάλλον κοινωνικά και οικονομικά στρώματα. Κατά την ενοικίαση, αντίθετα, μικρών κομματιών γης (αμπελιού ή κήπου) ο παραχωρητής (που πιθανόν και ο ίδιος είναι ενοικιαστής) ανήκει σε στρώμα οικονομικά υψηλό ή τουλάχιστον υψηλότερο από εκείνο που προέρχεται ο ενοικιαστής, ο οποίος είναι και ο άμεσος καλλιεργητής, ελεύθερος ή βιλλάνος.

Ιδιαίτερα συχνές ήταν οι πωλήσεις ή οι ανταλλαγές ολόκληρων φεούδων, ή τουλάχιστον μέρους αυτών, όπως ακριβώς είχαν πα-

ραχωρηθεί από το κράτος. Στην περίπτωση αυτή ο παλιός κάτοχος ήταν υποχρεωμένος να ενημερώσει το επίσημο Κατάστιχο, να περάσει δηλαδή το όνομα του νέου κατόχου πλάι στο υπό ανταλλαγή φέουδο, και να αναλάβει όλα τα τυχόν έξοδα που απαιτούσε η πράξη της ενημέρωσης. Ο νέος κάτοχος αποζημίωνε τον παλιό με ένα εφάπαξ χρηματικό ποσό και αναλάμβανε τη γη με τους ίδιους όρους, καταβάλλοντας την ετήσια εισφορά κατευθείαν στο Δημόσιο Ταμείο⁴⁹.

Η καταβολή της εισφοράς σε είδος ή χρήμα είχε συχνά άμεση σχέση με την έκταση της γης που παρεχωρείτο και το ρόλο του ενοικιαστή. Όταν πρόκειται για μεγάλη έκταση γης, την οποία ο ενοικιαστής είχε σκοπό να εκμεταλλευτεί υπενοικιάζοντάς την, η εισφορά ήταν χρηματική. Όταν, αντίθετα, πρόκειται για μικρά κομμάτια γης και ο ενοικιαστής ήταν ο άμεσος καλλιεργητής, η εισφορά καταβαλλόταν σε είδος, μέρος δηλαδή της παραγωγής ή καθορισμένη ποσότητα προϊόντων πάντα από την παραγωγή της ίδιας γης. Στον παραπάνω κανόνα υπήρχαν και εξαιρέσεις, όπως στην περίπτωση ενοικιαστή μεγάλης έκτασης γης, που κατέβαλλε την εισφορά σε είδος, ή άμεσου καλλιεργητή, που πλήρωνε σε χρήμα⁵⁰. Το όλο ζήτημα εξαρτιόταν και από την εκάστοτε συμφωνία μεταξύ των συμβαλλομένων.

Όταν πρόκειται για ενοικίαση γης σε άμεσο καλλιεργητή οι υποχρεώσεις και τα δικαιώματα των συμβαλλομένων, όπως και οι διευκολύνσεις του παραχωρητή στον ενοικιαστή ήταν ακριβώς όμοιες με εκείνες της παραχώρησης σε γονικό. Κατά την ενοικίαση για 29 χρόνια, όπως και κατά την παραχώρηση σε γονικό, παραχωρούνταν συνήθως αμπέλια και κήποι ή χέρσα γη για τις ίδιες καλλιέργειες. Ο παραχωρητής επενέβαινε στην εκμετάλλευση της γης του, για την οποία απαιτούσε την περιποίησή και τη συντήρησή της, και ο ενοικιαστής ήταν υποχρεωμένος να ενημερώνει και να υπακούει τον παραχωρητή του σε πολλά ζητήματα, που αφορούσαν

την καλλιέργεια και την παραγωγή. Η παράβαση των υποχρεώσεων για τον παραχωρητή και τον ενοικιαστή είχε σαν αποτέλεσμα και εδώ, όπως και στο γονικό, την επιβολή χρηματικής ποινής ή τη διπλάσια εισφορά, αν η κανονική δεν καταβαλλόταν μέσα στα καθορισμένα χρονικά όρια. Ο καθορισμός και η είσπραξη της εισφοράς γινόταν με τους ίδιους όρους, όπως και στο γονικό, και σε περίπτωση που αυτή δεν καταβαλλόταν για 3 συνεχή χρόνια, ο καλλιεργητής έχανε τη γη του⁵¹.

Την ενοικίαση για 29 χρόνια εφαρμόζαν επίσης για την παραχώρηση της γης σε άμεσους καλλιεργητές ή όχι τα μοναστήρια, η αρχιεπισκοπή και οι επισκοπές του νησιού⁵². Από τους φεουδάρχες εφαρμόζονταν αλλά σε μικρότερη κλίμακα και πάντα προς άμεσους καλλιεργητές.

Η ενοικίαση για 29 χρόνια, στο επίπεδο των άμεσων καλλιεργητών, παρουσιάζει τα ίδια ακριβώς χαρακτηριστικά με την παραχώρηση σε γονικό με μοναδική διαφορά τη διάρκεια παραχώρησης, που οφείλεται στο γεγονός ότι ιδιοκτήτης της γης είναι το κράτος, η Εκκλησία ή τα μοναστήρια, που απέφυγαν την παραχώρηση της γης τους "εις το διηνεκές". Οι τυχόν υπάρχουσες επί μέρους διαφορές ανάμεσα στις δύο αυτές μορφές παραχώρησης της γης οφείλονταν είτε στη διάρκεια παραχώρησης και στον ιδιοκτήτη της γης είτε στην εκάστοτε συμφωνία μεταξύ των συμβαλλομένων.

Οι δύο μορφές παραχώρησης γης, το γονικό δηλαδή και η ενοικίαση για 29 χρόνια, που συναντούνται στην Κρήτη, δεν είναι τελικά φαινόμενο χαρακτηριστικό της συγκεκριμένης περιοχής ή εποχής. Οι ρίζες τους βρίσκονται στο τέλος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και η ανάπτυξή τους εντοπίστηκε τόσο στη βυζαντινή Αυτοκρατορία όσο και στην Ιταλία. Έτσι η παραχώρηση σε γονικό στην Κρήτη μπορεί να συνδυαστεί με τη βυζαντινή "παροικία"⁵³ ή τη "διηνεκή εμφύτευση" και το *livello perpetuo* της Ιταλίας, ενώ η ενοικίαση για 29 χρόνια με την "εμφύτευση επί τρισί προσώποις"⁵⁴ και το *livello* περιορισμένης διάρκειας⁵⁵. Στην Κρήτη,

βυζαντινή επαρχία μέχρι πριν από λίγο, οι μορφές αυτές παραχώρησης γης υπήρχαν και φυσικά συνεχίστηκαν, μετά από προσαρμογή τους στα νέα δεδομένα της πολιτικής κατάστασης του νησιού. Οι Βενετοί δεν υιοθέτησαν ούτε τους βυζαντινούς όρους "παροικία" ή "εμφύτευση" ούτε το λατινικό *livello*. Αντίθετα, προτίμησαν τον όρο "γονικό", ο οποίος εκφράζει πάνω από όλα το δικαίωμα της κληρονομικής μεταβίβασης⁵⁶, και συγχρόνως την έκφραση *imperpetuum*, δηλαδή "εις το διηνεκές", για να εκφράσουν και από την άποψη της χρονικής διάρκειας τη μονιμότητα της παραχώρησης.

γ. Η ενοικίαση περιορισμένης διάρκειας⁵⁷

Είναι η παραχώρηση γης για σύντομα χρονικά διαστήματα, συνήθως από 2 μέχρι και 10 χρόνια, με αντάλλαγμα μια ετήσια εισφορά και με σχεδόν πλήρη δικαιώματα εκμετάλλευσης, εκτός από της πώλησης και της δωρεάς⁵⁸. Με τον τρόπο αυτό παραχωρούσαν γη οι γαιοκτήμονες, μικροί ή μεγάλοι, η Εκκλησία και τα μοναστήρια⁵⁹.

Η παραχωρούμενη γη προοριζόταν για την καλλιέργεια δημητριακών ή άλλων ανάλογων ετήσιων καλλιεργειών (βαμβάκι, λινάρι, όσπρια κ.α.). Ήταν χέρσα, εκχερσωμένη ή ήδη καλλιεργημένη ή ακόμη και μικτή. Μπορεί να ήταν ένα ολόκληρο φέουδο με ό,τι περιείχε (*cum suis habencis et pertinenciis ac villanis*), μεγάλο μέρος από αυτό ή, συνηθέστερα, ένα μικρό κομμάτι γης εκμεταλλεύσιμο από ένα αγρότη. Η έκταση της γης σπάνια αναφέρεται και, όταν αυτό συμβαίνει, υπολογίζεται σε "ζευγάρια" ή μουζούρια⁶⁰. Με τον ίδιο τρόπο παραχωρούνταν ακόμη αμπέλια και κήποι σε πλήρη παραγωγή καθώς και βοσκοτόπια.

Οι παραχωρητές ήταν πολύ συχνά και οι ιδιοκτήτες της γης, ενώ συγχρόνως πολλοί από αυτούς ήταν ενοικιαστές γης ιδιωτικής, εκκλησιαστικής, μοναστηριακής ή δημόσιας. Οι ενοικιαστές, ανάλογα με την έκταση της ενοικιαζόμενης γης, χωρίζονταν στους άμεσους καλλιεργητές και σ' αυτούς που είχαν σκοπό την εκμετάλλευσή της

υπενοικιάζοντάς την σε άλλους⁶¹. Οι άμεσοι καλλιεργητές ήταν συνήθως κάτοικοι του χωριού ή τουλάχιστον του φεούδου ή της περιοχής, που ανήκε η γη. Στην αντίθετη περίπτωση μετακόμιζαν και κατοικούσαν στο χωριό που αυτή ανήκε. Οι κάτοικοι του Χάν-δακα και του μπούργκου του νοίκιαζαν συνήθως γη σε περιοχές πολύ κοντά στην πόλη, έτσι που δεν υπήρχε ανάγκης μετακόμισης. Όσο για τους βιλλάνους, είχαν τη δυνατότητα ενοικίασης γης, που ανήκε σε άλλο γαιοκτήμονα, με την άδεια του κυρίου τους, κοντά όμως πάντα στο χωριό που ήδη κατοικούσαν και το οποίο δεν είχαν το δικαίωμα να εγκαταλείψουν. Υπήρχε επίσης πιθανότητα βιλλάνος να νοικιάσει γη του κυρίου του από τρίτο πρόσωπο, που είχε νοικιάσει από το γαιοκτήμονα ολόκληρη την περιοχή, στην οποία ανήκε η ενοικιαζόμενη γη. Πολλοί τέλος από τους άμεσους καλλιεργητές ασκούσαν συγχρόνως και κάποιο επάγγελμα, στο Χάν-δακα ή στο χωριό, όπου κατοικούσαν.

Για πολλούς από τους ενοικιαστές η ενοικίαση ήταν δυνατόν να καταλήξει σε γονικό, να ανανεωθεί ή να αυξηθεί η επιφάνεια της με τη χορήγηση και άλλης γειτονικής. Ορισμένες φορές επίσης ο ενοικιαστής ήταν ελεύθερος να επιλέξει το κομμάτι της γης που προτιμούσε από μια καθορισμένη στο συμβόλαιο περιοχή⁶².

Η υπενοικίαση ήταν συνήθως ελεύθερη, συχνά όμως ήταν απα-ραίτητη και η άδεια του παραχωρητή. Ο περιορισμός αυτός ίσχυε συχνότερα για τους άμεσους καλλιεργητές, οι οποίοι ακόμη και όταν κατείχαν το δικαίωμα, σπάνια το ασκούσαν. Η ετήσια εισφορά (affictum ή terciaγία) ήταν συνήθως μια καθορισμένη ποσότητα χρημάτων ή προϊόντων, την οποία ο παραχωρητής δεν μπορούσε να αυξήσει κατά τη διάρκεια της ενοικίασης⁶³. Μπορεί να ήταν ακόμη μέρος της παραγωγής, ένα ποσό χρημάτων ή μέρος της παραγωγής, ανάλογα όμως με την επιφάνεια της καλλιεργούμενης γης, μια καθορισμένη ποσότητα χρημάτων και προϊόντων συγχρόνως ή τέλος και μέρος της παραγωγής, το οποίο ύστερα από εκτίμηση καταβαλ-

λδταν σε χρῆμα⁶⁴.Οι τελευταίες από τις παραπάνω περιπτώσεις δεν ήταν συνηθισμένες.Σπανιότερα επίσης η εισφορά καταβαλλόταν σε προϊόντα διαφορετικά από εκείνα που παρήγε η παραχωρούμενη γη⁶⁵.

Ο ενοικιαστής ξεχώριζε την εισφορά σε είδος στον τόπο παραγωγής (αλώνι,πατητήρι,κήπος) και στη συνέχεια τη μετέφερε στο σπίτι του παραχωρητή⁶⁶.Τα έξοδα μεταφοράς βάραιναν συνήθως τον ίδιο,ορισμένες φορές όμως συνέβαλλε αναλόγως και ο παραχωρητής.Μαζί με τη βασική εισφορά ο ενοικιαστής κατέβαλλε και άλλα προϊόντα της ίδιας γης,όπως φρούτα από δέντρα που υπήρχαν σε καλλιεργήσιμη γη ή αμπέλι.Τα προϊόντα τέλος της εισφοράς έπρεπε να είναι καλής ποιότητας και να προέρχονται απαραίτητα από την ίδια τη γη που είχε νοικιαστεί.Η χρηματική εισφορά καταβαλλόταν συνήθως σε δύο δόσεις,που απείχαν μεταξύ τους περίπου 6 μήνες (Σεπτέμβριος-Μάρτιος ή Οκτώβριος-Απρίλιος).Ο ενοικιαστής την παρέδιδε ο ίδιος ή ο αντιπρόσωπός του στον παραχωρητή ή στον αντιπρόσωπό του επίσης.Σε περίπτωση που η εισφορά δεν καταβαλλόταν μέσα στα καθορισμένα χρονικά όρια,ο ενοικιαστής κατέβαλλε το διπλάσιο⁶⁷.

Στον ενοικιαστή ανήκαν τα σημαντικά έξοδα της καλλιέργειας και της περιποίησης της γης.Ο ίδιος δηλαδή έβαζε το σπόρο,τα ζώα και την προσωπική εργασία ή,αν χρησιμοποιούσε εργάτες,το μισθό τους.Έπρεπε να συντηρεί οτιδήποτε υπήρχε πάνω στη γη (κτίσματα,φράκτες,αυλάκια,πηγάδια,στερνες κ.α.) και να την επιστρέφει,όπως ακριβώς την παρέλαβε⁶⁸.Αν κατά τύχη προκαλούσε ζημιές,όφειλε να τις αποκαταστήσει πριν από τη λήξη του συμβολαίου.Δεν είχε επίσης το δικαίωμα να επιφέρει αλλαγές στη γη που παραλάμβανε,εκτός και αν αυτό αναφερόταν στο συμβόλαιο.

Η επέμβαση του παραχωρητή στην εκμετάλλευση της γης ήταν καθοριστική.Ο ενοικιαστής παραλάμβανε τη γη με σκοπό να την εκμεταλλευτεί για μια συγκεκριμένη καλλιέργεια (δημητριακά,α-

μπέλι ή κήπος). Ακολουθούσε το πρόγραμμα καλλιέργειας του παραχωρητή ή της περιοχής, που ανήκε η γη, όπως για παράδειγμα στο σύστημα αγρανάπαυσης και στα είδη καλλιέργειας. Προβλεπόταν η περίπτωση που ο ενοικιαστής θα καλλιεργούσε στην ίδια γη και άλλο προϊόν, εκτός από τα δημητριακά, στο διάστημα που η γη θα έμενε ελεύθερη. Αν συνέβαινε αυτό, τότε ήταν υποχρεωμένος να καταβάλλει το ανάλογο ενοίκιο και για προϊόντα αυτά⁶⁹. Διευκρινιζόταν ακόμη το θέμα των δέντρων που υπήρχαν στη γη ή εκείνων που θα φύτευε ο ενοικιαστής⁷⁰.

Πολλά συμβόλαια άφηναν το περιθώριο στον παραχωρητή, όταν θελήσει, να αφαιρέσει από τον ενοικιαστή μέρος της ενοικιαζόμενης γης, για να την καλλιεργήσει ή για να τη χρησιμοποιήσει σαν βοσκότοπο, αφαιρώντας βέβαια συγχρόνως και το ανάλογο ενοίκιο. Υπήρχαν τέλος και άλλοι όροι, χαρακτηριστικοί κάθε συμβολαίου, όπως οι αγγαρείες και τα κανίσκια, η διάθεση των αχύρων μετά το αλώνισμα, η αλλαγή καλλιέργειας ή άλλες ειδικές διευκολύνσεις του παραχωρητή προς τον ενοικιαστή.

Για τα αμπέλια καθορίζονταν οι γνωστές και από τις άλλες παραχωρήσεις εποχιακές εργασίες, πάντα με έξοδα του ενοικιαστή, καθώς και οι άλλες επίσης γνωστές υποχρεώσεις, όπως η χρήση του πατητηριού ή η κατασκευή νέου, η καλλιέργεια νέων κλημάτων, η περιποίηση του φράκτη και των συνόρων, η τοποθέτηση φύλακα, η ειδοποίηση του παραχωρητή πριν από τον τρύγο και ο έλεγχος του παραχωρητή για τους εργάτες που θα χρησιμοποιούσε ο ενοικιαστής. Το αμπέλι έπρεπε να επιστραφεί, όπως ακριβώς παραλήφθηκε ή με τις βελτιώσεις που καθόριζε το συμβόλαιο.

Για τους κήπους το ενδιαφέρον στρεφόταν, ως γνωστόν, στην περιποίηση των δέντρων, στο πότισμα και τη λίπανσή τους, στην αντικατάσταση ορισμένων από αυτά ή στο φύτεμα νέων, ορίζοντας πάντα και τον αριθμό και το είδος των δέντρων, και στη συντήρηση οτιδήποτε άλλου υπήρχε στον κήπο (συνήθως πηγάδια, στέρνες ή αυλάκια για το πότισμα και φράκτες).

Σε αντάλλαγμα των παραπάνω υποχρεώσεων, τις οποίες ο ενοικιαστής όφειλε να σέβεται και να εκτελεί, ο παραχωρητής αναλάμβανε με τη σειρά του ορισμένες άλλες, όχι ιδιαίτερα δαπανηρές και μάλλον συμφέρουσες γι' αυτόν. Καταρχάς είχε την υποχρέωση να υπερασπίζει τον ενοικιαστή, όταν βρισκόταν σε δυσκολία σχετικά πάντα με τη γη (π.χ. διεκδίκηση της γης από τρίτο ή καταστροφή της καλλιέργειας από ανθρώπους και ζώα κ.α.)⁷¹. Ουσιαστικότερες όμως ήταν οι διευκολύνσεις προς τον ενοικιαστή, όπως και στις άλλες μορφές παραχώρησης γης. Ίσχυε και εδώ η χρηματική ενίσχυση υπό μορφή δανείου ή "μεταχείρισης" (ή *aucilium*) για τη διευκόλυνση του νέου καλλιεργητή⁷² και συγχρόνως η μείωση της εισφοράς ή η απαλλαγή από αυτήν στα πρώτα χρόνια της εκμετάλλευσης.

Το δάνειο ή η "μεταχείριση", που ο ενοικιαστής ήταν υποχρεωμένος να εξοφλήσει οπωσδήποτε πριν από τη λήξη του συμβολαίου, μπορεί να ήταν και ζώο, συνήθως βόδι ή γαϊδούρι, απαραίτητο για την εκμετάλλευση της γης, η αξία του οποίου όμως καταβαλλόταν σε χρήμα⁷³. Η διευκόλυνση στην καταβολή της εισφοράς για τα πρώτα χρόνια της εκμετάλλευσης έπαιρνε διάφορες μορφές. Κατά την καλλιέργεια δημητριακών ο ενοικιαστής κατέβαλλε τον πρώτο χρόνο μόνο "χωραφοσκέπασμα", ένα μικρό μέρος της παραγωγής, ανάλογο με την επιφάνεια που καλλιεργούσε, ή απλά ένα χρηματικό ποσό, χαμηλότερο από την αξία της κανονικής εισφοράς σε είδος⁷⁴. Όταν επρόκειτο για χέρσα γη, την οποία ο ενοικιαστής όφειλε να εκχερώσει, δεν καταβαλλόταν αρχικά καθόλου εισφορά⁷⁵. Για τα αμπέλια και τους κήπους, που χρειάζονταν στην αρχή περιποίηση ή ανανέωση και φύτεμα νέων κλημάτων και δέντρων, η εισφορά ήταν επίσης χαμηλότερη ή δεν καταβαλλόταν καθόλου. Οι διευκολύνσεις αυτού του είδους στις ενοικιάσεις περιορισμένης διάρκειας ήταν σπανιότερες, επειδή παραχωρούσαν συνήθως εκχερωμένη γη ή αμπέλια και κήποι σε πλήρη παραγωγή.

Οι περιπτώσεις παραχωρητών που συμμετείχαν στα έξοδα εκμετάλλευσης της γης είναι μεμονωμένες και φυσικά η συμμετοχή αυτή μπορεί να είχε αντίκτυπο στο ύψος του ενοικίου, όπως ακριβώς είχαν και οι υπόλοιπες διευκολύνσεις. Η παροχή όμως δανείου δεν είχε αντίκτυπο μόνο στον καθορισμό της ετήσιας εισφοράς. Ακόμη πιο σοβαρό ήταν το θέμα της επιστροφής του μέσα σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα και συγχρόνως η αύξηση ουσιαστικά της ετήσιας εισφοράς. Η δόση του δανείου, που όφειλε ο ενοικιαστής να επιστρέφει κάθε χρόνο, ξεπερνούσε πολλές φορές την αξία της εισφοράς, όπως στο παρακάτω παράδειγμα.

Το Φεβρουάριο του 1281 νοικιάστηκε κομμάτι γης για 3 χρόνια με ετήσια εισφορά 25 μουζούρια ^{ειράβ} και 7 1/2 κριθάρι. Συγχρόνως ο ενοικιαστής έλαβε δάνειο από τον παραχωρητή 18 υπέρπυρα, τα οποία έπρεπε να επιστρέφει μέσα στα 3 χρόνια της ενοικίασης, καταβάλλοντας κάθε Ιούλιο 6 υπέρπυρα ⁷⁶. Η ετήσια δόση του δανείου ήταν υψηλότερη από την αξία της εισφοράς. Ο ενοικιαστής δηλαδή κατέβαλλε στην πραγματικότητα κάθε χρόνο τη διπλάσια εισφορά, η οποία ήταν δυνατόν να αυξηθεί ακόμη περισσότερο, αν δεν καταβαλλόταν μέσα στα καθορισμένα χρονικά όρια, σύμφωνα με τη γνωστή ποινή.

Κανένας από τους δύο, ούτε ο ενοικιαστής δηλαδή ούτε ο παραχωρητής, δεν είχε το δικαίωμα της μονομερούς διακοπής του συμβολαίου πριν από τη λήξη του. Αν κάποιος από τους δύο προέβαινε σε μια τέτοια πράξη, όφειλε να καταβάλλει στον άλλο την προβλεπόμενη σε κάθε συμβόλαιο ποινή για την παράβαση των όρων που περιελάμβανε. Η δέσμευση βέβαια σε μια ανάλογη περίπτωση αφορούσε τον ενοικιαστή, ο οποίος συνήθως δεν είχε την οικονομική άνεση καταβολής του προστίμου, αν κάποια στιγμή δεν μπορούσε να συνεχίσει την εκμετάλλευση της γης που είχε νοικιάσει. Αντίθετα, ο παραχωρητής είχε τη δυνατότητα να προχωρήσει στην ενέργεια αυτή, αν ήθελε να αποδεσμεύσει τη γη του. Έτσι ο ενοικια-

στής βρισκόταν και στις δύο περιπτώσεις σε μειονεκτικότερη θέση, αφού ήταν αναγκασμένος ή να συνεχίσει αναγκαστικά μια εκμετάλλευση που δεν τον συνέφερε οικονομικά ή να βρεθεί ξαφνικά χωρίς γη. Οι περιπτώσεις όμως αυτές είναι σπάνιες, γιατί και ο ενοικιαστής συνήθως συνέχιζε την εκμετάλλευση της γης, που είχε νοικιάσει, με την ελπίδα κάποιου κέρδους και ο παραχωρητής, έχοντας ανάγκη εργατικού δυναμικού και μη θέλοντας η γη του να βρεθεί χωρίς καλλιεργητή, δεν προέβαινε στην εκδίωξη του ενοικιαστή.

Η δέσμευση όμως και των δύο δε βασιζόταν αποκλειστικά πάνω στην ποινή, αλλά και στο δάνειο, που παρείχε ο παραχωρητής στον ενοικιαστή. Σε περίπτωση διακοπής του συμβολαίου, ο παραχωρητής ήταν αναγκασμένος να καταβάλλει την προβλεπόμενη ποινή και να χάσει το δάνειο, ενώ ο ενοικιαστής αντίστοιχα να καταβάλλει την ποινή και να επιστρέψει συγχρόνως το δάνειο.

Παρόλ' αυτά υπήρχαν πάντα εκείνοι που προχωρούσαν στη διακοπή του συμβολαίου. Το Νάρτιο του 1321, ο Κωνσταντίνος Βλάχος, κάτοικος του χωριού Μεταζά, επέστρεψε στον Κατερίνο Γιαλινά μέρος από τα αμπέλια, που ο τελευταίος του είχε νοικιάσει. Επειδή για την επιστροφή ο ενοικιαστής δεν κατέβαλλε τίποτα, όπως θα έπρεπε, θα έδινε κάθε χρόνο ένα "φόρτωμα" μούστο και θα έκανε 6 αγγαρείες, όταν τις είχε ανάγκη ο παραχωρητής, ή θα πλήρωνε την αξία τους. Για τα υπόλοιπα αμπέλια που κράτησε ο καλλιεργητής θα συνέχιζε να εκτελεί άλλες 6 αγγαρείες, όπως προέβλεπε το αρχικό συμβόλαιο ενοικίασης⁷⁷. Ο λόγος για τον οποίο επιστράφηκε το παραπάνω αμπέλι δεν είναι γνωστός, ο συμβιβασμός όμως που επήλθε στο θέμα της ποινής έδινε τη δυνατότητα στον ενοικιαστή να προβεί στην ενέργεια αυτή.

Και οι υπόλοιποι όμως όροι των συμβολαίων ενοικίασης δεν ήταν τυπικοί, όπως αποδεικνύεται από σχετικές δικαστικές υποθέσεις. Το ενδιαφέρον των γαιοκτημόνων για την περιποίηση της γης και των καλλιεργειών που νοίκιαζαν δεν έμενε σε θεωρητικό επίπεδο, ιδιαίτερα μάλιστα αν ο ενοικιαστής είχε πάρει από τον

παραχωρητή κάποιο δάνειο γι' αυτό το λόγο. Την αμέλεια των ενοικιαστών χρησιμοποιούσαν επίσης πολλοί γαιοκτήμονες σαν επιχειρήματα για να απαλλαγούν από κάποιο ενοικιαστή ή για να διεκδικήσουν γη. Οι υποθέσεις γύρω από ανάλογα θέματα έφθαναν συχνά στο δικαστήριο και ειδικά σώματα, όπως οι Partitores Comunes, αναλάμβαναν να διαπιστώσουν, αν όσα δηλώνονταν και από τους δύο, ενάγοντα δηλαδή και εναγόμενο, ήταν αλήθεια⁷⁸. Οι αποφάσεις δεν ήταν πάντα υπέρ των παραχωρητών. Σε περίπτωση που διαπιστωνόταν ότι πράγματι ο ενοικιαστής είχε αφήσει τη γη απεριποίητη, συνήθως αμπέλι, αν είχε πάρει δάνειο, το επέστρεφε, αν όχι, πλήρωνε πρόστιμο ή αναγκαζόταν να εγκαταλείψει τη γη⁷⁹.

Επειδή ακριβώς υπήρχε πάντα ο κίνδυνος να κατηγορηθεί κάποιος για αμέλεια και μη περιποίηση της γης, που είχε νοικιάσει, γεγονός που του στοίχιζε την απώλειά της ή ένα σημαντικό χρηματικό ποσό, οι ενοικιαστές ήταν συχνά προσεκτικοί στο θέμα επιλογής της γης. Αν διαπίστωναν ότι η ποιότητα της γης, που επρόκειτο να τους παραχωρηθεί, δεν ήταν καλή και κατά συνέπεια ήταν δύσκολο να συντηρηθεί και να βελτιωθεί, δεν προχωρούσαν στη σύναψη του συμβολαίου⁸⁰.

Πληροφορίες σχετικά με το ύψος των εξόδων περιποίησης της γης και των καλλιεργειών παρέχουν περιπτώσεις διεκδικήσεων γης ή εκδίωξης ενοικιαστών. Σε μια τέτοια περίπτωση ο γαιοκτήμονας-παραχωρητής αποζημίωνε πάντα τον καλλιεργητή για τα μέχρι τότε έξοδα που είχε κάνει για τη γη, ιδιαίτερα αν δεν του είχε παραχωρηθεί δάνειο⁸¹.

Ο γαιοκτήμονας-παραχωρητής, εκτός των άλλων διαδικασιών εναντίον του ενοικιαστή που εγκατέλειπε τη γη του, φρόντιζε για την ταχύτερη αντικατάστασή του. Οι νέοι ενοικιαστές ήταν υποχρεωμένοι, υπό την απειλή χρηματικής ποινής, να παραλάβουν τη γη μέσα σε ένα καθορισμένο σύντομο χρονικό διάστημα, ώστε να μη μένει απεριποίητη για πολύ χρόνο⁸². Σε περίπτωση αντικατά-

στασης του ενοικιαστή για οποιοδήποτε λόγο ο προηγούμενος ε-καλείτο πάντα στο δικαστήριο για την υποστήριξη της θέσης του και των δικαιωμάτων του και το διακανονισμό των εκκρεμοτήτων, που τυχόν θα προέκυπταν, ιδιαίτερα όταν η αντικατάσταση δε γι-νόταν έγκαιρα, αλλά στη μέση της καλλιεργητικής περιόδου. Αν ο καλλιεργητής είχε προχωρήσει στην καλλιέργεια, αποζημιωνόταν ή ο νέος ενοικιαστής του παρέδινε την παραγωγή της ίδιας χρο-νιας⁸³. Στην περίπτωση που ο προηγούμενος ενοικιαστής δεν πα-ρουσιαζόταν στο δικαστήριο, η απόφαση έβγαινε χωρίς τον ίδιο, ο οποίος στη συνέχεια δεν είχε κανένα δικαίωμα διεκδίκησης⁸⁴. Ο γαιοκτήμονας-παραχωρητής όμως δεν ήταν εύκολο πάντα να απαλ-λαγεί από τον ενοικιαστή λόγω των δεσμεύσεων που αναλάμβαναν και οι δύο με το συμβόλαιο ενοικίασης. Έτσι αν αυτό προέβλεπε αυτόματα ανανέωση μετά τη λήξη του, ο παραχωρητής ήταν υποχρε-ωμένος να τηρήσει τον όρο παραχωρώντας εκ νέου τη γη του στο ίδιο πρόσωπο.

Η θέση του ενοικιαστή-άμεσου καλλιεργητή στην περίπτωση της ενοικίασης περιορισμένης διάρκειας φαίνεται δυσκολότερη από την αντίστοιχη των άλλων μορφών παραχώρησης. Σ' αυτό συμ-βάλλει η έντονη παρέμβαση του παραχωρητή στην εκμετάλλευση της γης, το σύντομο χρονικό διάστημα της παραχώρησης, που δεν άφηνε πολλά περιθώρια επιλογών, το είδος της καλλιέργειας (συ-νήθως δημητριακά) καθώς και η σταθερή ετήσια εισφορά, σε είδος ή χρήμα, αντίθετα από την αναλογική που καταβαλλόταν στις άλ-λες παραχωρήσεις. Για τον παραχωρητή-γαιοκτήμονα, αντίθετα, η μορφή αυτή παραχώρησης παρουσίαζε σημαντικά πλεονεκτήματα. Νέ-σα σε σύντομα χρονικά διαστήματα είχε τη δυνατότητα αλλαγής καλλιεργητή ή καλλιέργειας και αύξησης της εισφοράς, αναπροσαρ-μόζοντάς την σύμφωνα με τις τρέχουσες τιμές της αγοράς. Η στα-θερή ετήσια εισφορά του πρόσφερε επίσης μόνιμο κέρδος, αντίθετα από το γονικό και την ενοικίαση για 29 χρόνια, παρ' του πρόσφε-

ραν ένα ποσοστό επί της παραγωγής, καλής ή κακής. Δεν είναι λοιπόν άσχετη η συνεχώς αυξανόμενη τιμή των δημητριακών με την προτίμηση των γαιοκτημόνων να εκμεταλλεύονται τη γη, που προοριζόταν για δημητριακά, μέσω της ενοικίασης περιορισμένης διάρκειας χάρη στη δυνατότητα αναπροσαρμογής της εισφοράς. Για τους αγρότες, επειδή οι δυνατότητες επιλογής ήταν πολύ περιορισμένες, η ενοικίαση περιορισμένης διάρκειας έδινε την ευκαιρία, σε όποιον ήθελε, να δοκιμάσει, πολλές φορές διακινδυνεύοντας, μια αύξηση των εισοδημάτων του σε σχέση με την ήδη εκμεταλλευσίμη περιουσία του.

Η ενοικίαση περιορισμένης διάρκειας, γνωστή ήδη από το κλασικό Ρωμαϊκό δίκαιο, εφαρμόστηκε πλατιά για τους ίδιους με τους παραπάνω λόγους τόσο στο Βυζάντιο⁸⁵ όσο και στη δυτική Ευρώπη⁸⁶.

Το "εμπατίκι"

Σχετικό με την εκμετάλλευση της γης είναι και το "εμπατίκι", όπως εμφανίζεται, αν και όχι ιδιαίτερα συχνά, στα συμβόλαια παραχώρησης γης στην Κρήτη. Φαίνεται να ισοδυναμεί με το ποσό που κατέβαλλαν ορισμένες φορές οι καλλιεργητές κατά την υπογραφή συμβολαίου "παροικίας" και να εκφράζει επίσης το περιεχόμενο των όρων "εισοδεκτικόν" και "ανακαμπτικόν" που κατέβαλε ο εμφυτευτής σε περίπτωση υπογραφής ή ανανέωσης του εμφυτευτικού συμβολαίου⁸⁷. Το "εμπατίκι" ήταν χρηματικό ποσό που καταβαλλόταν προς τον παραχωρητή-γαιοκτήμονα, είτε αυτός ήταν ιδιώτης είτε το ίδιο το κράτος, κατά την παραχώρηση της γης και το οποίο επέστρεφε ο παραχωρητής σε περίπτωση ακύρωσης του συμβολαίου ή επιστροφής της γης. Στο Βυζάντιο το ποσό αυτό ήταν το διπλάσιο της ετήσιας εισφοράς του καλλιεργητή. Στην Κρήτη, αντίθετα, δεν παρουσίαζε καμιά αντίστοιχη αναλογία, αλλά ήταν

είτε πολύ μικρότερο είτε πολύ μεγαλύτερο από την ετήσια εισφορά⁸⁸.

Ο ρόλος και η σκοπιμότητα του θεσμού αυτού στο Βυζάντιο δεν έχουν προσδιοριστεί. Ο ανάλογος θεσμός του "laudemio" στη δυτική Ευρώπη θεωρείται ότι έχει άμεση σχέση με την αξία της γης, η οποία από το 12ο αιώνα αυξανόταν συνέχεια, ενώ η ετήσια εισφορά των καλλιεργητών έμενε σταθερή χωρίς να είναι εύκολη η αναπροσαρμογή της. Οι γαιοκτήμονες προσέτρεξαν στο παλιό σύστημα του "laudemio", ένα είδος φόρου εισόδου ή διαδοχής που πλήρωναν οι αγρότες στο παρελθόν, όταν αναλάμβαναν για πρώτη φορά ένα κομμάτι γης. Το "laudemio" λειτουργούσε στη νέα του μορφή ως αντίβαρο της ετήσιας σταθερής εισφοράς, σε σχέση με την αυξανόμενη αξία της γης και ο γαιοκτήμονας κέρδιζε τα εισοδήματα που έχανε⁸⁹.

Έτσι, και το "εμπατίκι" στην Κρήτη ήταν πιθανότατα ένα είδος εγγύησης για το γαιοκτήμονα εκ μέρους του καλλιεργητή για τη σωστή και αποδοτική εκμετάλλευση της γης. Είναι βέβαια περίεργο και συγχρόνως άγνωστο για ποιό λόγο δεν εισέπρατταν το "εμπατίκι" όλοι οι γαιοκτήμονες, αν δεχτούμε ότι μια τέτοια πράξη αναφερόταν πάντοτε στο συμβόλαιο. Γιατί είναι δυνατόν η καταβολή του να γινόταν πολλές φορές ανεξάρτητα από το συμβόλαιο παραχώρησης της γης, οπότε και παραμένει άγνωστη η πλατιά ή όχι εφαρμογή του.

Ανακεφαλαιώνοντας, σχετικά με τις τρεις μορφές παραχώρησης γης που εξετάστηκαν ως τώρα, διαπιστώνεται ότι:

1. Γονικά παραχωρούσαν συνήθως οι φεουδάρχες και πολύ λιγότερο η Εκκλησία ή τα μοναστήρια, τα οποία μαζί με το κράτος προτιμούσαν την ενοικίαση για 29 χρόνια, ενώ την ενοικίαση περιτορισμένης διάρκειας^{επν} επέφάρμοζαν όλοι οι ιδιοκτήτες γης.
2. Οι γονικάρδες ήταν πάντα άμεσοι καλλιεργητές, οι οποίοι

πολύ σπάνια νοίκιαζαν ή πουλούσαν το γονικό τους. Άμεσοι καλλιεργητές ήταν στο μεγαλύτερο ποσοστό τους και οι ενοικιαστές περιορισμένης διάρκειας, ενώ αυτοί της ενθάρσιας για 29 χρόνια πολύ συχνά ασκούσαν το δικαίωμα της υπενοικίασης.

3. Η κοινωνική ή η εθνική προέλευση του ενοικιαστή δεν καθόριζε το είδος της παραχώρησης γης. Αξίζει όμως να επισημανθεί ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των αγροτών που συνάπτουν συμβόλαια είναι ελεύθεροι, παρόλο που η ιδιότητά τους σπάνια αναφέρεται. Το γεγονός ότι οι ελεύθεροι ήταν στο μεγαλύτερο ποσοστό τους ακτήμονες, οι οποίοι έφαχναν γη για εκμετάλλευση, δικαιολογεί την παραπάνω διαπίστωση, αντίθετα από τους βιλλάνους, η κοινωνική θέση των οποίων προϋπέθετε τις περισσότερες φορές και κατοχή γης.

4. Στενά εξαρτημένη, αντίθετα, ήταν η μορφή παραχώρησης με το είδος της γης και της καλλιέργειας που υπήρχε ή επρόκειτο να υπάρξει σ' αυτήν. Εάν γονικά παραχωρούνταν συνήθως αμπέλια ή κήποι και χέρσα γη που προοριζόταν για τις ίδιες καλλιέργειες. Ανάλογη γη, κατά το μεγαλύτερο ποσοστό, νοίκιαζόταν για 29 χρόνια καθώς και γη για οποιοδήποτε άλλο είδος καλλιέργειας. Κατά την ενοικίαση περιορισμένης διάρκειας, η γη, χέρσα ή μή, σχεδόν πάντα προοριζόταν για την καλλιέργεια δημητριακών ή άλλων ετήσιων καλλιεργειών.

Η εξάρτηση αυτή, μορφής παραχώρησης και καλλιέργειας, είχε καταρχάς άμεση σχέση με τον απαιτούμενο για την καλλιέργεια ορισμένων προϊόντων χρόνο. Ένα αμπέλι ή τα δέντρα ενός κήπου χρειάζονταν αρκετά χρόνια μέχρι να φτάσουν σε πλήρη παραγωγή, γεγονός που δεν ευνοούσε την αλλαγή καλλιεργητών. Αντίθετα, η καλλιέργεια των δημητριακών, αν εξαιρεθεί ίσως ένας χρόνος για την περιποίηση και προετοιμασία του χωραφιού, άρχιζε και τελείωνε μέσα σε διάστημα 10 περίπου μηνών. Από την άποψη αυτή η παραχώρηση σε γονικό και η ενοικίαση για 29 χρόνια χρησιμοποιούνταν για τον ίδιο σκοπό.

Ο τελευταίος όμως αυτός τρόπος, που όπως είπαμε εφαρμοζόταν για την αποφυγή χηροικησίας, έδινε τη δυνατότητα επιπλέον στο κράτος και στην Εκκλησία να διατηρούν επ'άπειρον την περιουσία τους χωρίς τον παραμικρό κίνδυνο καταπάτησης. Ο ίδιος αυτός τρόπος εξασφάλιζε και στους φεουδάρχες το εξής πλεονέκτημα: τα αμπέλια και τους κήπους ή τη γη, που προοριζόταν γι' αυτά, τα οποία δεν ήθελαν να παραχωρήσουν σε γονικό και να χάσουν για πάντα την αποκλειστική εκμετάλλευσή τους, τα νοίκιαζαν για 29 χρόνια. Μετά τη λήξη του συμβολαίου, αν αυτό δεν ήταν αυτόματα ανανεώσιμο, είχαν την δυνατότητα αλλαγής καλλιεργητή ή καλλιέργειας ή αύξησης του ενοικίου. Την ίδια αυτή δυνατότητα πρόσφερε και η ενοικίαση περιορισμένης διάρκειας, από τη στιγμή μάλιστα που εφαρμοζόταν κυρίως στην καλλιέργεια δημητριακών, η τιμή των οποίων ήταν ιδιαίτερα ευμετάβλητη και απαιτούσε αναπροσαρμογή της ετήσιας εισφοράς.

5. Τα συμβόλαια σπάνια αναφέρονται στις φεουδαλικές υποχρεώσεις των βιλλάνων. Είναι περιορισμένα εκείνα στα οποία, εκτός από την ετήσια εισφορά, καθορίζονται και οι υπόλοιπες εισφορές ή υποχρεώσεις του ενοικιαστή, ακόμη και αν είναι βιλλάνος. Αυτό δε σημαίνει ότι οι ενοικιαστές δεν είχαν άλλες υποχρεώσεις, επειδή όμως ήταν καθιερωμένες, συνήθως δεν αναφέρονταν, όταν μάλιστα ο ενοικιαστής ζούσε και δούλευε ήδη στο ίδιο φέουδο και για τον ίδιο φεουδάρχη.

6. Ο μεγάλος αριθμός των συμβολαίων παραχώρησης γης αποδεικνύει έντονη δραστηριότητα στον αγροτικό χώρο, χωρίς όμως να γίνονται σαφή και τα αποτελέσματα στην αγροτική παραγωγή ή στο οικονομικό καθεστώς των αγροτών. Οι τελευταίοι, παρόλες τις ευκαιρίες μέσω των συμβολαίων, για απόκτηση γης και αύξηση των εισοδημάτων τους, έμεναν πάντα κάτω από την εξάρτηση του φεουδάρχη, ακόμη και για τα πιο πρακτικά θέματα. Παρά τη δυνατότητα επιστροφής της γης στον ιδιοκτήτη της, όταν η προσπάθεια δεν

απέδιδε, ο αριθμός των συμβολαίων με τα οποία επιστρέφεται γη είναι ιδιαίτερα περιορισμένος. Αυτό δε σημαίνει απαραίτητα ότι για όλους η ενοικίαση και η εκμετάλλευση της γης είχε τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Η επιστροφή της γης στον ιδιοκτήτη της πριν από τη λήξη του συμβολαίου, συνήθως λόγω φτώχειας και αυνανμίας ανάληψης των εξόδων μιας καλλιέργειας, σημαίνει επίσης την καταβολή του συμφωνημένου προστίμου για τη μη τήρηση των όρων του συμβολαίου, πράγμα που απέτρεπε, ως ένα σημείο, τους περισσότερους να προχωρήσουν στη διαδικασία αυτή. Οι διευκολύνσεις των ιδιοκτητών της γης, με δάνεια ή μείωση του ενοικίου, για τον πρώτο χρόνο, δέσμευαν ακόμη περισσότερο τον αγρότη. Στην περίπτωση δανείου η γη δεν ήταν δυνατόν να επιστραφεί πριν από την εξόφλησή του. Έτσι, η μοναδική λύση ήταν να προχωρήσει στην καλλιέργεια της γης με την πιθανότητα πάντα η προσπάθειά του να αποδώσει.

δ. Τα συμβόλαια εργασίας⁹⁰

Με το είδος αυτό συμβολαίου παραχωρείται γη από το γαιοκτήμονα προς τον αγρότη χωρίς δικαίωμα υπενοικίασης ή πώλησης, όπως στις προηγούμενες μορφές παραχώρησης γης⁹¹. Ο αγρότης ήταν υποχρεωμένος να δουλεύει (laborare) τη γη για ένα χρονικό διάστημα και να καταβάλλει κάθε χρόνο μια καθορισμένη ποσότητα προϊόντων από την παραγωγή της ίδιας γης. Συγχρόνως όφειλε να μεταφερθεί και να κατοικήσει με την οικογένειά του στο χωριό, στο οποίο ανήκε η γη, αν δεν ήταν ήδη κάτοικός του, και να ανταποκρίνεται σε όλες τις υποχρεώσεις που απαιτούσε η θέση του. Με το ίδιο συμβόλαιο επίσης ο γαιοκτήμονας του παραχωρούσε κατοικία για το χρονικό διάστημα, που θα δούλευε τη γη, και ένα δάνειο, τη "μεταχείριση" ή "auxilium" για οικονομική ενίσχυση, το οποίο θα επέστρεφε πριν από τη λήξη του συμβολαίου⁹².

Οι συμβαλλόμενοι ανήκαν σε δύο ξεχωριστές κατηγορίες. Από τη μια μεριά βρίσκονταν οι γαιοκτήμονες, που πρόσφεραν τη γη, στην πλειοψηφία τους ιδιώτες και σπανιότερα η Εκκλησία ή κάποιο μοναστήρι⁹³, και από την άλλη οι άμεσοι καλλιεργητές, που τη δούλευαν. Οι τελευταίοι ήταν σχεδόν όλοι, με ελάχιστες εξαιρέσεις, ελεύθεροι (franchi) και συνήθως κάτοικοι άλλης περιοχής ή χωριού. Οι βιλλάνοι παραλάμβαναν, ίσως λιγότερο συχνά αυτοί, γη με τους ίδιους όρους από τον κύριό τους ή με την άδειά του από άλλο γαιοκτήμονα, συνήθως όμως στο ίδιο ή κοντά στο χωριό που ήδη κατοικούσαν⁹⁴.

Η κατηγορία των ελεύθερων αγροτών, όπως έχει τονιστεί, περιλάμβανε, αρχικά τουλάχιστον, αρκετούς ακτήμονες, οι οποίοι αποτελούσαν τα κινούμενα εργατικά χέρια, μέχρι τη μόνιμη εγκατάστασή τους σε κάποιο φέουδο. Η ελευθερία μετακίνησης, λόγω της κοινωνικής τους θέσης, τους έδινε τη δυνατότητα, αν δεν είχαν γη να μεταφέρονται σε άλλα χωριά, ανάλογα με τις ευκαιρίες που τους παρουσιάζονταν. Στα συμβόλαια εργασίας δεν είναι εύκολο να διαπιστωθεί, αν οι ελεύθεροι, που παραλάμβαναν γη, είχαν σκοπό τη μόνιμη εγκατάσταση ή, αν μετά τη λήξη του συμβολαίου και τη μη ανανέωσή του, έφευγαν για αλλού. Είναι σίγουρο όμως ότι η αναχώρηση αυτή δεν ευνοούσε ούτε τον ίδιο τον αγρότη ούτε φυσικά και το γαιοκτήμονα. Ο πρώτος δεν ήταν βέβαιο ότι θα έβρισκε ανάλογη ευκαιρία και ο δεύτερος αντικαταστάτη για τη γη του.

Για τον παραπάνω λόγο ο γαιοκτήμονας με ευνοϊκούς όρους προσπαθούσε να κρατήσει τον αγρότη στη γη του, όσο γίνεται περισσότερο χρόνο. Του παρείχε απαραίτητα κατοικία για διαμονή, μια και η πλειοψηφία τους ερχόταν από άλλες περιοχές⁹⁵. Αν δεν υπήρχαν διαθέσιμες κατοικίες, αγροτών που είχαν εγκαταλείψει το χωριό, αναλάμβανε το κτίσιμο νέων και παράλληλα φρόντιζε για την προσωρινή εγκατάσταση του αγρότη και της οικογένειάς

του⁹⁶. Έδινε την ευκαιρία σε όποιον ήθελε να παραλάβει και άλλη γη, συνήθως γειτονική, για να τη δουλεύει, ενώ συχνά με το ίδιο ή άλλο συμβόλαιο παραχωρούσε στους ίδιους και γη σε γονικό⁹⁷. Για οικονομική ενίσχυση τέλος, όπως ήδη επισημάνθηκε, παρείχε δάνειο, το οποίο οι καλλιεργητές όφειλαν να επιστρέφουν μέσα σε ένα καθορισμένο χρονικό διάστημα ή οπωσδήποτε πριν από τη λήξη του συμβολαίου, διαφορετικά δεν μπορούσαν να εγκαταλείψουν τη γη⁹⁸. Το δάνειο ήταν συνήθως χρηματικό, αλλά και σε είδος, κυρίως βόδια για εργασία ή γαϊδούρια, την αξία των οποίων επέστρεφαν σε χρήματα. Η πράξη παραχώρησης του δανείου, πάντα στο ίδιο συμβόλαιο, προηγείται συνήθως της παραχώρησης γης, γεγονός που αποδεικνύει τη σημασία του για το νέο αγρότη. Το ύψος του εξαρτιόταν από τις ανάγκες του αγρότη, από το φεουδάρχη και λιγότερο από την έκταση της παραχωρούμενης γης. Φαίνεται όμως ότι κάποια αναλογία ανάμεσα στο δάνειο και στην έκταση της γης ίσχυε πάντα, ιδιαίτερα όταν τα δάνεια παραχωρούνταν από τον ίδιο γαιοκτήμονα προς διάφορους καλλιεργητές του.

Παρά τις σχετικές όμως συμφωνίες δεν ήταν ποτέ σίγουρο ότι ο αγρότης θα συνέχιζε την καλλιέργεια της ίδιας γης ή ότι ο γαιοκτήμονας θα του ανανέωνε το συμβόλαιο, εκτός από την περίπτωση, όπως αναφέρθηκε, παροχής και γονικού, οπότε ο αγρότης αναγκαστικά θα ζούσε μόνιμα πλέον στο ίδιο χωριό⁹⁹.

Η μονιμότερη εγκατάσταση του αγρότη στην ίδια γη οφειλόταν ορισμένες φορές αποκλειστικά σε οικονομικούς λόγους, όπως στο παράδειγμα που ακολουθεί. Το Δεκέμβριο του 1368 υπέγραψαν συμβόλαιο ο Γεώργιος Mesolatini, ελεύθερος και κάτοικος του χωριού Μεσοκέφαλα, και ο Μάρκος Salomone, κάτοικος του Χάνδακα. Ο Γεώργιος χρωστούσε στο Μάρκο για εισφορές, κανίσκια και αγγαρείες του προηγούμενου χρόνου (1367), 6 υπέρπυρα και 9 grossi καθώς και 3 υπέρπυρα για τα έξοδα υπόθεσης σχετικής με κήπο ανάμεσα στους ίδιους. Σύμφωνα με το συμβόλαιο ο Γεώργιος δεν θα

κατέβαλλε αμέσως τα 9 υπέρπυρα και 9 grossi, τα οποία θα θεωρούταν "μεταχείριση", και συμφώνησε να παραμείνει στο ίδιο χωριό για άλλα 8 χρόνια. Τα 4 πρώτα από αυτά θα δούλευε γη ενός "Ζευγαριού", για την οποία θα κατέβαλλε κάθε χρόνο την ανάλογη εισφορά, και τα υπόλοιπα 4 χρόνια θα δούλευε γη ανάλογα με τα ζώα που θα διέθετε. Θα κατέβαλλε επίσης τη "νομή", αν είχε πρόβατα, καθώς και αγγαρείες και κανίσκια, όπως όλοι οι ελεύθεροι. Το ποσό της "μεταχείρισης" ήταν υποχρεωμένος να επιστρέφει μαζί με τη γη¹⁰⁰. Το χρέος του αγρότη προς το γαιοκτήμονα τον ανάγκασε να συνεχίσει την καλλιέργεια της ίδιας γης, με σκοπό την εξόφλησή του μέσα στα επόμενα χρόνια, πράγμα επίσης αβέβαιο. Για μια ανάλογη αιτία ήταν πιθανή η αναγκαστική παραμονή του στην ίδια γη, αποκτώντας έτσι ο γαιοκτήμονας μόνιμο καλλιεργητή.

Τα συμβόλαια εργασίας ήταν πάντα περιορισμένης διάρκειας, συνήθως 3 ως 5 χρόνια και σπανιότερα ένα, δύο ή δέκα. Η παραχωρούμενη γη προοριζόταν για την καλλιέργεια δημητριακών ή άλλων προϊόντων (όσπρια, βαμβάκι, λινάρι κ.α.) και η έκτασή της καθοριζόταν πάντοτε και με βάση το "ζευγάρι". Τα έξοδα καλλιέργειας ανήκαν στον καλλιεργητή, όπως και τα απαραίτητα ζώα, τα οποία, αν δεν διέθετε ήδη, τα αγόραζε ή τα έπαιρνε υπό μορφή δανείου.

Η ετήσια εισφορά (terciarria ή afflictum) ήταν μια καθορισμένη ανά μονάδα έκτασης ποσότητα προϊόντων της ίδιας γης¹⁰¹. Ήταν πάντοτε μικτή, το μεγαλύτερο μέρος σε σιτάρι και το άλλο σε κριθάρι, η παράδοσή της γινόταν στο αλώνι (super area) αμέσως μετά το αλώνισμα¹⁰² και τα έξοδα μεταφοράς της στο σπίτι του γαιοκτήμονα βάραιναν τον καλλιεργητή. Ανάλογη εισφορά κατέβαλλε ο καλλιεργητής και για οποιοδήποτε άλλο προϊόν καλλιεργούσε στην ίδια γη. Κατά τον πρώτο χρόνο της εκμετάλλευσης η εισφορά πολλές φορές δεν καταβαλλόταν ή ήταν μειωμένη, ίση συ-

νήθως με το "χωραφοσκέπασμα"¹⁰³. Η καθυστέρηση της καταβολής της σήμαινε ότι ο καλλιεργητής θα πλήρωνε το διπλάσιο της κανονικής, όπως σε όλες τις μορφές παραχώρησης γης.

Τα συμβόλαια εργασίας αποτελούν σημαντική πηγή πληροφοριών για τις υπόλοιπες υποχρεώσεις των αγροτών προς το φεουδάρχη. Καθορίζονταν, πολλές φορές με ακρίβεια, τα κανίσκια, οι αγγαρείες και οι "δασμοί" καθώς και οτιδήποτε άλλο που αφορούσε τη βοσκή των ζώων, τα βοσκοτόπια¹⁰⁴, την αγρανάπαυση¹⁰⁵ και γενικότερα τη γη και τις καλλιέργειες. Συχνότερα όμως αναφερόταν απλώς η γενική έκφραση: "ό,τι κάνουν και οι άλλοι ελεύθεροι που κατοικούν στο ίδιο χωριό" (*ut faciunt alii franchi habitantes in dicto casale*)¹⁰⁶. Ο καθορισμός των υποχρεώσεων στο συμβόλαιο ήταν αναγκαίος, αφού οι καλλιεργητές, οι περισσότεροι νέοι στην περιοχή, όφειλαν να αναλάβουν τις απαιτούμενες υποχρεώσεις, πιθανόν διαφορετικές από εκείνες που ίσχυαν στην περιοχή, από την οποία προέρχονταν.

Τα συμβόλαια εργασίας ήταν πολύ διαδεδομένα και, αν λάβουμε υπόψη ότι η πλειοψηφία των αγροτών που παραλάμβανε γη με τον τρόπο αυτό ήταν ελεύθεροι, αποδεικνύεται ότι οι τελευταίοι ήταν ένα σημαντικό αριθμητικά στοιχείο, περιζήτητο από τους γαιοκτήμονες. Η μόνιμη ένταξή τους σε κάποιο φέουδο αποτελούσε θετικό στοιχείο για τους ίδιους και για τους γαιοκτήμονες. Στην ουσία σήμαινε ενίσχυση των αγροτικών εργατικών χεριών, δυνατότητα αναζωογόνησης των χωριών και γενικότερα της υπαίθρου, αύξηση της καλλιεργούμενης επιφάνειας και κατά συνέπεια αύξηση της παραγωγής, που ήταν και ο τελικός σκοπός.

Οι ελεύθεροι, ανεξάρτητοι από συγκεκριμένη γη, ήταν επίσης εκείνοι μέσω των οποίων οι φεουδάρχες δημιουργούσαν πυρήνες νέων χωριών για τη δυνατότητα εκχέρωσης και εκμετάλλευσης της γης, που ήταν απομονωμένη και μακριά από κατοικημένους χώρους. Τέτοιο σκοπό είχαν και οι προσπάθειες, στις αρχές του 14ου αιώ-

να, που αναφέρονται στη συνέχεια.

Το 1311, ο Μαρίνος Savallario, ο Εμμανουήλ Γιαλινάς και ο Ανδρέας Περιπτεράς, ενημερώνοντας τις Αρχές, όπως ήταν υποχρεωμένοι, ανέφεραν ότι παραχώρησαν στο Μαρίνο Quirino μέρος ενός βουνού στη Μεσσαρά, το οποίο ανήκε στη δικαιοδοσία των φεούδων τους, με σκοπό ο τελευταίος να κτίσει στην περιοχή ένα πύργο (turris) και να δημιουργήσει μπούργκο. Η συμφωνία αυτή έπρεπε να περαστεί στο κατάστιχο με ένα επιπλέον όρο, ότι ο Εμμανουήλ Γιαλινάς, ένας δηλαδή από τους τρεις παραχωρητές, είχε τη δυνατότητα, όποτε ήθελε, να εγκαταστήσει στο μπούργκο 20 πρόσωπα με τις οικογένειές τους χωρίς την καταβολή κάποιου επιπλέον ανταλλάγματος. Εκοπός της ενέργειας αυτής, όπως ανέφεραν οι ίδιοι, ήταν η εκμετάλλευση και η ασφάλεια της περιοχής (pro utilitate et securitate illius loci)¹⁰⁷.

Τον Ιούλιο του 1327 συμφωνήθηκε μια ανάλογη προσπάθεια. Εννέα άτομα, όλα κάτοικοι του χωριού Λοκρίδι, ανέλαβαν απέναντι στο φεουδάρχη Ιωάννη Cornario να μεταφερθούν στην περιοχή Κατσίκαλη και να ιδρύσουν χωριό. Μέχρι τον προσεχή Οκτώβριο όφειλαν να κτίσουν τα σπίτια τους και να εγκατασταθούν εκεί με την οικογένεια και τα ζώα τους. Από τον Οκτώβριο και για τα 10 επόμενα χρόνια θα καλλιεργούσαν και θα έβοσκαν τα ζώα τους στη γη που θα τους παρεχωρείτο. Έξι από αυτούς θα δούλευαν με ένα ζευγάρι βόδια ο καθένας, που σημαίνει ότι θα είχαν και την ανάλογη γη, ένας με ένα βόδι και οι υπόλοιποι δύο θα έβοσκαν μόνο τα μικρά ζώα που διέθεταν. Κάθε χρόνο θα κατέβαλλαν κανονικά την ετήσια εισφορά (terciaría), ανάλογα με τη γη τους, και θα έκαναν αγγαρείες και κανίσκια. Όπως και στα απλά συμβόλαια εργασίας, ο φεουδάρχης τους παρέιχε δάνειο 4 υπερπύρων, για όσους είχαν ένα ζευγάρι γης, 2 υπερπυρα, για όσους είχαν ένα βόδι, και 3 υπερπυρα, για όσους είχαν μόνο μικρά ζώα για βοσκή¹⁰⁸.

Δεν εντοπίστηκαν άλλες ανάλογες περιπτώσεις και δεν είναι

γνωστό, αν οι προσπάθειες αυτές ήταν μεμονωμένες ή διαδοδομένες σε όλα τα φέουδα με σκοπό την εκμετάλλευση νέων φυσικών πηγών και χέρσας γης.

ε. Τα συμβόλαια των συνεταιρισμών (societates)¹⁰⁹

Βασικός σκοπός των ενεργειών αυτών ήταν η αξιοποίηση του κεφαλαίου που διέθετε καθένας, το οποίο από μόνο του δεν ήταν εκμεταλλεύσιμο, καθώς και η από κοινού αντιμετώπιση εξόδων και εργασίας με σκοπό αποδοτικότερα αποτελέσματα σε συντομότερο χρονικό διάστημα. Οι συνεταιρισμοί ίσχυαν για σύντομα χρονικά διαστήματα, συνήθως για ένα ως πέντε χρόνια. Κατά τη σύναψη του συμβολαίου το ένα μέλος του συνεταιρισμού, που μπορεί να ήταν ένα ή περισσότερα πρόσωπα, καθιστούσε το άλλο, επίσης ένα ή περισσότερα πρόσωπα, συνεταιίρο (socium et parteciperem) στο βασικό κεφάλαιο που πρόσφερε και στη συνέχεια γινόταν η κατανομή των υπολοίπων υποχρεώσεων για κάθε ένα από τα δύο μέλη.

Για τη διευκόλυνση εξαγωγικών συμπερασμάτων θα θεωρηθεί ότι καθένα από τα συμβαλλόμενα μέλη αντιπροσωπευόταν από ένα πρόσωπο, αφού όλες οι συμφωνίες ήταν διμερείς, ανεξάρτητα από τον αριθμό των προσώπων που συμμετείχε από κάθε πλευρά.

Οι συμβαλλόμενοι μπορεί να ήταν και οι δύο αγρότες ή ο ένας γαιοκτήμονας ή κάτοχος οποιουδήποτε κεφαλαίου και ο άλλος αγρότης. Μπορεί ακόμη να ήταν και οι δύο ελεύθεροι ή βιλλάνοι ή ο ένας ελεύθερος και ο άλλος βιλλάνος, κάτοικοι του ίδιου ή διαφορετικού χωριού ή κάτοικος, ο ένας του Χάνδακα και ο άλλος κάποιου χωριού. Ήταν δυνατόν τέλος, ανάλογα με τη θέση που κατείχε στο συνεταιρισμό, ο ένας από τους δύο να ασκεί και άλλο επάγγελμα.

Το κεφάλαιο ενός συνεταιρισμού μπορεί να ήταν γη, ιδιόκτητη ή νοικιασμένη, ζώα για δουλειά, χρήματα για τα αναγκαία έξοδα

μιας γεωργικής εκμετάλλευσης, σπόρος και φυσικά προσωπική εργασία. Ο συνδυασμός των παραπάνω στοιχείων, ανάλογα με την αξία τους, σε κάθε συνεταιρισμό είχε τελικό σκοπό την κατανομή του κέρδους σε ίσα μέρη μεταξύ των συμβαλλομένων.

Από το σύνολο των περιπτώσεων που συγκεντρώθηκαν διακρίνονται πολύ σχηματικά τρεις διαφορετικοί τύποι συνεταιρισμού.

Ο πρώτος τύπος ήταν αυτός κατά τον οποίο το ένα μέλος καθιστούσε το άλλο συνεταιίρο του σε γη, ιδιοκτήτη ή νοικιασμένη, με σκοπό να τη δουλεύουν μαζί και να μοιράζονται τα έξοδα καλλιέργειας και στη συνέχεια την παραγωγή¹¹⁰. Αν ο ένας από τους δύο ήταν ο ιδιοκτήτης της γης, ο άλλος κατέβαλλε στον πρώτο ετήσια εισφορά για το μερίδιο της γης που του αναλογούσε, συνήθως το μισό, επί του οποίου αποκτούσε και τα δικαιώματα που συνόδευαν μια ενοικίαση περιορισμένης διάρκειας, κυρίως δηλαδή της υπενοικίασης¹¹¹. Αν η γη που εκμεταλλεύονταν οι συνεταιίροι ήταν νοικιασμένη, τότε μετά την αφαίρεση της ετήσιας εισφοράς προς τον ιδιοκτήτη, η υπόλοιπη παραγωγή μοιραζόταν στα δύο. Στην περίπτωση αυτή και οι δύο είχαν τα ίδια δικαιώματα επί της γης. Έτσι καθένας χωριστά είχε τη δυνατότητα, ανάλογα με τα δικαιώματα που είχε, ενοικίασης ή πώλησης του μεριδίου του, ενημερώνοντας όμως απαραίτητα τον άλλο, ο οποίος ήταν πρώτος στην προτίμηση ανάμεσα στους υποψήφιους ενοικιαστές ή αγοραστής. Αν όμως τελικά δεν το ήθελε, ο άλλος μπορούσε να το πουλήσει ή να το νοικιάσει σε όποιον ήθελε¹¹².

Ο δεύτερος τύπος ήταν αυτός κατά τον οποίο το ένα μέλος πρόσφερε τη γη, ιδιοκτήτη ή νοικιασμένη, ή ζώα ή και τα δύο και ήταν ο άμεσος καλλιεργητής και ο άλλος τα μισά από τα έξοδα καλλιέργειας ή ακόμη κάποιο άλλο απαραίτητο κεφάλαιο, με σκοπό την ίση κατανομή της παραγωγής. Τα δικαιώματα των συνεταιίρων επί της γης ήταν ανάλογα με του προηγούμενου τύπου¹¹³.

Ο τρίτος τέλος τύπος ήταν αυτός κατά τον οποίο το ένα μέλος

πρόσφερε γη ή και ζώα και το άλλο προσωπική εργασία ή και ζώα. Νοιράζονταν τα έξοδα καλλιέργειας και την παραγωγή. Και εδώ τα δικαιώματα των δύο επί της γης ήταν ίδια με των προηγούμενων περιπτώσεων¹¹⁴.

Η διαφορά του πρώτου από τους άλλους δύο τύπους έγκειται στο ότι και οι δύο συνεταιρείοι ήταν άμεσοι καλλιεργητές, που είχαν σκοπό την κοινή αντιμετώπιση εξόδων και εργασίας για αποδοτικότερα αποτελέσματα. Στους άλλους δύο τύπους μόνο ο ένας από τους δύο συνεταιρείους ήταν ο άμεσος καλλιεργητής. Στο δεύτερο τύπο ο άμεσος καλλιεργητής πρόσφερε γη και προσωπική εργασία, στον τρίτο μόνο προσωπική εργασία. Ο άλλος στις περιπτώσεις αυτές πρόσφερε κάποιο κεφάλαιο εξίσου απαραίτητο.

Οι συνεταιρισμοί αφορούσαν κυρίως γη για την καλλιέργεια δημητριακών, σπέρτων ή άλλων προϊόντων και λιγότερο κήπους ή αμπέλια, καλλιέργειες που απαιτούσαν περισσότερο προσωπική εργασία παρά κάποιο άλλο κεφάλαιο, όπως ζώα για δουλειά, σπόρο ή χρήματα¹¹⁵. Πολύ ενδιαφέρον επίσης στοιχείο των συμβολαίων αποτελούν οι ειδικότερες συμφωνίες, σχετικές με το ρόλο των δύο συμβαλλομένων στο συνεταιρισμό, οι οποίες αποκαλύπτουν τις γεωργικές εργασίες και τα είδη καλλιέργειας.

Η γη ενός συνεταιρισμού ήταν πολύ συχνά νοικιασμένη και οι συμβαλλόμενοι άμεσοι καλλιεργητές. Οι γαιοκτήμονες συνέχιζαν να προτιμούν άλλες μορφές παραχώρησης και εκμετάλλευσης της γης και ιδιαίτερα την ενοικίαση περιορισμένης διάρκειας, που πρόσφερε περισσότερα πλεονεκτήματα. Αυτό δε σημαίνει απαραίτητα ότι στην περίπτωση των συνεταιρισμών και οι δύο συμβαλλόμενοι βρίσκονταν στο ίδιο οικονομικό επίπεδο ή ότι είχαν τις ανάλογες οικονομικές ανάγκες. Η οικονομική και κοινωνική διαφορά είναι εμφανέστερη στους δύο τελευταίους τύπους συνεταιρισμού, όπου ο ένας από τους δύο είχε μεγαλύτερη ανάγκη του κεφαλαίου που διέθετε ο άλλος.

Δύο από τα χαρακτηριστικά στοιχεία και των τριών τύπων συνεταιρισμών, δηλαδή ή ίση συμμετοχή των συμβαλλομένων τόσο στα έξοδα όσο και στην παραγωγή, θυμίζουν τη mezzadria του Ρωμαϊκού δικαίου ή τη βυζαντινή "ημισεία"¹¹⁶. Σύμφωνα με τις μορφές αυτές εκμετάλλευσης της γης, ο ένας από τους δύο συμβαλλομένους πρόσφερε γη ιδιοκτήτη (γαιοκτήμονας), ο άλλος προσωπική εργασία (άμεσος καλλιεργητής) και οι δύο μαζί μοιράζονταν τα έξοδα και την παραγωγή. Το σχήμα όμως αυτό της mezzadria δεν τηρείται στις περιπτώσεις που εξετάστηκαν, ακόμη και σ' εκείνη όπου ο ένας από τους δύο πρόσφερε τη γη και ο άλλος την εργασία, για τον απλό λόγο ότι πάντα κάποιος από ^{τους} δύο κατέβαλλε στον κάτοχο της γης μια ετήσια εισφορά για το μερίδιο που του αναλογούσε σ' αυτήν.

Στην πραγματικότητα πρόκειται για μεικτά συμβόλαια ενοικίασης περιορισμένης διάρκειας και συνεταιρισμού. Και στους τρεις τύπους ο ένας από τους δύο συνεταιρικούς νοικιάζει ουσιαστικά στον άλλο το 1/2 του συνόλου της γης, που προοριζόταν για εκμετάλλευση, έναντι ετήσιας εισφοράς, αποκτώντας έτσι ο τελευταίος επί της γης όλα τα δικαιώματα που συνόδευαν μια ενοικίαση περιορισμένης διάρκειας. Στη συνέχεια το απαιτούμενο κεφάλαιο για την εκμετάλλευσή της μοιραζόταν ή κατανεμόταν ανάλογα με εκείνο που πρόσφερε καθένας από τους δύο. Καθένας δηλαδή πρόσφερε στην ουσία το κεφάλαιο που ήταν απαραίτητο μόνο για τη γη που του αναλογούσε (1/2 των εξόδων για το 1/2 της γης) και εισέπραττε την ανάλογη με τη γη του παραγωγή. Με άλλα λόγια και οι δύο είχαν κάποια δικαιώματα επί της γης (αν ήταν νοικιασμένη τα ίδια, αν όχι, ο ένας ήταν ιδιοκτήτης και ο άλλος ενοικιαστής), γεγονός φυσικά που δεν ίσχυε στη mezzadria, όπου ο άμεσος καλλιεργητής δεν είχε κανένα δικαίωμα σ' αυτήν. Το ανάλογο ίσχυε πολλές φορές και στους συνεταιρισμούς ζώων. Αν αυτά ανήκαν στον ένα από τους δύο, ο άλλος κατέβαλλε το 1/2 της αξίας

τους και αποκτούσε μ' αυτό τον τρόπο τα ίδια με τον πρώτο δικαίωμα¹¹⁷.

Αν σε κάποιο συνεταιρισμό ο ένας από τους δύο ήταν ο άμεσος καλλιεργητής, η προσωπική του εργασία αντισταθμιζόταν θεωρητικά με την προσφορά άλλου κεφαλαίου, όπως η γη στην περίπτωση του τρίτου τύπου ή σπόρου και ζώων στην περίπτωση του δεύτερου τύπου. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε καμιά περίπτωση ένας από τους συνεταίρους δεν πρόσφερε μόνο προσωπική εργασία, παρά την αναμφισβήτητη αξία της την εποχή αυτή.

Ένα από τα βασικά θετικά στοιχεία των συνεταιρισμών ήταν η αποφυγή δανείων εκ μέρους των αγροτών για την αντιμετώπιση των αναγκών εξόδων της καλλιέργειας. Τα δάνεια, σε χρήμα ή είδος, σπόρο δηλαδή ή ζώα, ήταν ιδιαίτερα συνηθισμένα και προηγούνταν πολλές φορές των συμβολαίων παραχώρησης γης. Με τον τρόπο αυτό οι αγρότες βρίσκονταν σε ακόμη χειρότερη θέση έχοντας να επιστρέψουν το δάνειο και τον τόκο μαζί, ανεξάρτητα αν η σοδειά ήταν καλή ή κακή. Μέσω του συνεταιρισμού η ίση συμμετοχή στα έξοδα και στην παραγωγή έδινε μεγαλύτερες εγγυήσεις στον αγρότη, έστω και αν πρόσφερε ο ίδιος πρόσθετη εργασία.

Από την άλλη πλευρά, παρατηρείται η είσοδος αστικού κεφαλαίου στις αγροτικές λειτουργίες, αν και σε πολύ περιορισμένη κλίμακα¹¹⁸. Ο κεφαλαιούχος επιθυμεί αύξηση των εισοδημάτων του χωρίς ιδιαίτερο κίνδυνο απώλειας του κεφαλαίου που διέθεσε. Ο γαιοκτήμονας εξασφαλίζεται για τη γη που προσφέρει με την ετήσια εισφορά που εισπράττει από τον άλλο συνεταίρο, ανεξάρτητα από την παραγωγή.

Αξίζει να σημειωθεί ακόμη ότι πολλοί από τους συμβαλλόμενους είναι κάτοικοι του Χάνδακα ή του μπούργκου του. Και είναι άραγε τυχαίο που όλες οι περιπτώσεις συνεταιρισμών εντοπίζονται σε μια περιοχή πολύ κοντά στο Χάνδακα; Τα διαθέσιμα στοιχεία δεν είναι δυνατόν να οδηγήσουν σε γενικότερα συμπεράσματα.

Παρά τα θετικά στοιχεία που φαίνεται να περιέχουν οι συνεταιρισμοί, το φαινόμενο δεν ήταν ιδιαίτερα συνηθισμένο ή έτσι τουλάχιστον αποδεικνύει ο μικρός σχετικά αριθμός τέτοιων συμβαλαίων που εντοπίστηκαν. Οι λόγοι για την περιορισμένη διάδοση των συνεταιρισμών δεν είναι εμφανείς. Ίσως η δυσπιστία για τη διάθεση κεφαλαίου καθώς και η έλλειψη ανεξαρτησίας κινήσεων του άμεσου καλλιεργητή και η ανάγκη σωστής συνεργασίας για σοβαρά αποτελέσματα, να επέτρεπαν την υπογραφή ανάλογων συμφωνιών.

στ. Η παρουσία των μισθωτών στις γεωργικές εργασίες

Οι πληροφορίες σχετικά με τη διάδοση της μισθωτής εργασίας στο γεωργικό τομέα δεν είναι ιδιαίτερα πολλές. Αναμφισβήτητα όμως ίσχυε και μαρτυρείται, εκτός των άλλων, και τα συμβόλαια παραχώρησης γης, στα οποία υπάρχουν ^{από} εργάτες που τυχόν θα χρησιμοποιούσε ο ενοικιαστής ^{αργότερα} ¹¹⁹. Ιδιαίτερα ως προς τα αμπέλια, ο ενοικιαστής ή ο παραχωρητής ή και οι δύο μαζί αναλάμβαναν την αποζημίωση των εργατών που θα χρησιμοποιούσαν στον τρύγο (vindemiatores), στη μεταφορά και στο πάτημα των σταφυλιών, στη φύλαξη του αμπελιού πριν από τον τρύγο, ακόμη και τους εργάτες για την περιποίηση του. Για την καλλιεργούμενη γη οι αναφορές είναι λιγότερες και η πιθανότητα χρησιμοποίησης εργατών ήταν μόνο κατά τη διάρκεια του θερισμού. Και στις δύο περιπτώσεις όμως, στα αμπέλια δηλαδή και στη γη, όλες τις εργασίες ^{τις} αναλάμβανε συνήθως ο ίδιος ο αγρότης με την οικογένειά του. Οι καλλιεργούμενες εκτάσεις έπρεπε να είναι πολύ μεγάλες για να αναγκαστεί ο αγρότης να χρησιμοποιήσει εργάτες ή το είδος της εργασίας να απαιτούσε πρόσωπο ειδικευμένο.

Το θέμα της μισθωτής εργασίας προκαλεί ορισμένα ερωτήματα:

Ποιοί ήταν αυτοί που εκτελούσαν τις παραπάνω εργασίες, ήταν η κύρια ή δευτερεύουσα απασχόλησή τους; πόσο στοίχιζε η ερ-

γασία στον εργοδότη, ποιά ήταν δηλαδή, για παράδειγμα, τα έξοδα που αναλάμβανε ο ενοικιαστής ή ο παραχωρητής με ένα συμβόλαιο παραχώρησης γης ποιοί χρησιμοποιούσαν εργάτες και κατά πόσο ήταν διαδεδομένη η μισθωτή γεωργική εργασία.

Όλες οι περιπτώσεις μισθωτής εργασίας που εντοπίστηκαν έχουν σχέση με αμπέλια. Η αμπελοργία ήταν ο τομέας που είχε ανάγκη περισσότερο τη μισθωτή εργασία, γεγονός που αποδεικνύεται με τον καθορισμό ανώτατου ημερομισθίου των γεωργικών εργατών με επίσημο διάταγμα του 1351-1352. Σύμφωνα με το διάταγμα αυτό οι εργάτες που χρησιμοποιούνταν στο κλάδεμα (*cegrpitores*), στο σκάψιμο (*zaratores*), στο λάκισμα (*lachisatores*) και στο φύτεμα (*catanollisatores*) ενός αμπελιού καθώς και οι θεριστές (*messores*), οι "κουβαλητές" (*manipuli*) και οποιοσδήποτε άλλος εργάτης, δεν είχαν το δικαίωμα να εισπράξουν πάνω από 6 *solidini* την ημέρα. Η προσφορά κρασιού ή νερού στους εργάτες από τον εργοδότη ήταν προαιρετική¹²⁰.

Δεν είναι γνωστό, αν εφαρμόζονταν το παραπάνω διάταγμα ή ποιοί ήταν το ημερομίσθιο πριν από το καθορισμό του. Για το λόγο αυτό αναφέρονται δύο άλλα ενδεικτικά παραδείγματα. Το 1366, με δύο διαφορετικά συμβόλαια οι ίδιοι εργάτες ανέλαβαν το κλάδεμα αμπελιών του ίδιου ιδιοκτήτη προς 9 *solidini* για κάθε "εργάτη"¹²¹. Με άλλο συμβόλαιο, το 1346, ο ενοικιαστής αμπελιού έλαβε από τον ιδιοκτήτη τα έξοδα για το κλάδεμά του, τα οποία ανέρχονταν σε 10 1/2 *grossi*¹²². Στη δεύτερη περίπτωση είναι άγνωστη η έκταση του αμπελιού ή η διάρκεια της εργασίας για να γίνει ο συσχετισμός. Αν υποθεθεί όμως ότι για το κλάδεμα αμπελιού ενός "εργάτη" χρειαζόταν μια μέρα, τότε το ημερομίσθιο, σύμφωνα με το πρώτο παράδειγμα, ανερχόταν, το 1366, σε 9 *solidini*. Ηια αύξηση του ημερομισθίου από το 1351 μέχρι το 1366 δεν θεωρείται πιθανή, όταν οι προσωπικές συμφωνίες βάραιναν πολλές φορές έναντι του καθιερωμένου. Ας σημειωθεί τέλος ότι και στα

τρία παραπάνω συμβόλαια ο εργοδότης ήταν συγχρόνως και ο ιδιοκτήτης των αμειλιών και όχι απαραίτητα ο άμεσος καλλιεργητής.

Για το κτίσιμο ή την επιδιόρθωση πατητηριού ήταν αναγκαίος κάποιος τεχνίτης, συνήθως κτίστης. Η εργασία του πληρωνόταν ανάλογα με τη συμφωνία και το μέγεθος του έργου και όχι με ημερομίσθιο. Το 1346, κάποιος κτίστης ανέλαβε την κατασκευή πατητηριού με το "δοχείο" του για το μούστο, από πέτρες και ασβέστη μέσα σε ένα μήνα περίπου. Για την εργασία του θα εισέπραττε συνολικά 23 υπέρπυρα. Αναλάμβανε επίσης την υποχρέωση, από τη στιγμή που θα τελείωνε το έργο του και για τα επόμενα πέντε χρόνια, να το επιδιορθώνει με δικά του έξοδα, αν υπήρχε ανάγκη¹²³. Τα έξοδα κατασκευής ενός νέου πατητηριού αναλάμβανε συνήθως ο γαιοκτήμονας, στη γη του οποίου θα κατασκευαζόταν και στον οποίο θα ανήκε, όπως συμβαίνει και στο παράδειγμα που αναφέρθηκε.

Σημαντικά ήταν επίσης τα έξοδα μεταφοράς των προϊόντων από τον τόπο παραγωγής στις αποθήκες. Τα έξοδα αυτά βάραιναν συνήθως τον νοικοκυριό της γης, ο οποίος ήταν υποχρεωμένος να μεταφέρει την ετήσια εισφορά του σε είδος στο σπίτι του γαιοκτήμονα στο χωριό ή στην πόλη. Συνήθως χρησιμοποιούσε κάποιο δικό του ζώο, αν είχε, ή το ζώο άλλου και πολύ σπάνια κατέφευγε στη ναύλωση ζώων με τους οδηγούς τους, όχι μόνο γιατί στοίχιζε ακριβά, αλλά και γιατί η ποσότητα που είχε να μεταφέρει ήταν μικρή και δεν τον συνέφερε.

Στη ναύλωση ζώων με τους οδηγούς τους, αντίθετα, κατέφευγαν οι φεουδάρχες για τη μεταφορά μεγάλων ποσοτήτων αγροτικών προϊόντων από την ύπαιθρο στην πόλη ή στις αποθήκες του χωριού τους. Το 1348, ο Βασίλης Κοστομούρης και ο Κώστας Νονομάχος ανέλαβαν με 20 γαϊδούρια τη μεταφορά του κρασιού του Guido Trivisano από το χωριό Φοινικιά στο Χάνδακα. Θα εισέπρατταν για κάθε γαϊδούρι και κάθε δρομολόγιο 5 soldini και θα πραγματο-

ποιούσαν δύο μόνο δρομολόγια την ημέρα. Ο εργοδότης όφειλε να τους ειδοποιήσει τουλάχιστον μια μέρα πριν από την ανάληψη του έργου. Για την εργασία τους έλαβαν συνολικά 40 υπέρπυρα¹²⁴. Τον επόμενο χρόνο, 1349, τέσσερα άλλα πρόσωπα ανέλαβαν τη μεταφορά του κρασιού με 10 γαϊδούρια από τα χωριά Κατσαμπά, Τάρταρο και Σκαλάκι στο Χάνδακα. Οι όροι είναι ίδιοι με το προηγούμενο συμβόλαιο, αλλά η τιμή 4 1/2 soldini για κάθε γαϊδούρι και κάθε δρομολόγιο και η συνολική αξία της εργασίας τους 20 υπέρπυρα¹²⁵. Το 1352 τέλος, ο φεουδάρχης Πέτρος Taliaetra Boali με δύο διαφορετικά συμβόλαια (το ένα τον Ιούλιο και το άλλο τον Αύγουστο) προσέλαβε τον Γιάννη Ευλοκεράκη και το Γεώργιο Antolinus, τον καθένα με 3 γαϊδούρια, με σκοπό να βρίσκονται την περίοδο του τρύγου στα αμπέλια του και να μεταφέρουν το μούστο στις αποθήκες του στο μπούργκο του Χάνδακα. Η αποζημίωσή τους καθορίστηκε σε 2 1/2 grossi για κάθε φόρτωμα μούστου¹²⁶.

Και στις τρεις τελευταίες περιπτώσεις οι εργοδότες είναι φεουδάρχες, οι οποίοι μεταφέρουν σημαντικές ποσότητες προϊόντων, όπως αποδεικνύεται από τα συνολικά έξοδα μεταφοράς. Οι εργάτες φαίνεται να είναι συστηματικά οργανωμένοι επαγγελματίες, οι οποίοι κατέχουν σημαντικό αριθμό μεταφορικών ζώων, με σκοπό την εκμετάλλευσή τους. Αξίζει να επισημανθεί η απαίτησή τους, στο πρώτο συμβόλαιο, να ισχύει η ναύλωση μια μέρα πριν από την ανάληψη της εργασίας¹²⁷ και, στο δεύτερο, να ενημερωθούν από το φεουδάρχη, αν υπήρχε δρόμος μέχρι το πατητήρι, διαφορετικά να φροντίσουν να φτάσουν από άλλο για να μη χάσουν χρόνο¹²⁸.

Παρά τα ελλειπή στοιχεία, αποδεικνύεται ότι ο ρόλος των μισθωτών στη γεωργική εκμετάλλευση είναι δευτερεύων και βοηθητικός. Οι μισθωτοί χρησιμοποιούνται σχεδόν αποκλειστικά από τους φεουδάρχες, ενώ οι γεωργικές εργασίες στις μικρές αγροτικές εκμεταλλεύσεις εκτελούνται από τους άμεσους καλλιεργητές και τα μέλη των οικογενειών τους.

ΥΠΟΘΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- (1) Βλ. Εισαγωγή, σ.19.
(2) Βλ. Εισαγωγή, σσ.24-26.

(3) "Reliquum vero tocius insule sit vestri iuris ... Debetis habere insulam suprascriptam preter illa que excepta sunt, cum omni longitudine et latitudine sua, potestate plena habendi, tenendi, vendendi, donandi, comutandi et imperpetuum possidendi et quidquid inde placuerit faciendi nullo vobis homine contradicente" (T.TH., 2, σσ.130-131).

(4) "Sciendum est tamen quod possessiones vestras nec vendere nec alienare debetis nisi Venetis, et eis etiam non sine consensu Ducis et maioris partis consilii, et in loco vestro alium dimittere ibi vel instituere non debetis sine consensu Ducis et maioris partis consilii" (T.TH., 2, σ.131).

(5) Για περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. SANTSCHI, La notion, σσ.93-100 και 193-194.

(6) Βλ. SANTSCHI, La notion, σσ.100-103 και 194. Ειδικά για τις κλειοδοσίες των δημοσίων φεούδων, αμπελιών και σπιτιών του Χάνδακα, βλ. BRUNEHILDE INHIAUS, Enchères des fiefs et vignoble de la République vénitienne en Crète, σ.π., σσ.195-210.—THE ΙΔΙΑΣ, Les maisons de la Commune dans le district de Candie au XIVE

siécle,"Θησαυρίσματα" 10(1973),σσ.124-137.

(7) "Praeterea etiam in civitate Candida terras vel casas habere debetis convenientes,quas unicuique vestrum,sicut vos decet Dux,qui erit ibi cum suo consilio,assignare et dare debet secundum providentiam suam "(T.TH.,2,σ.131' πρβλ.SAN-TSCHI,La notion,σσ.58-65. — THIRIET,La Romanie,σσ.127-128.

(8) Βλ.ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ,Συμβόλαια, σσ.633-665.

(9) Παράδειγμα: 27 Φεβρουαρίου 1300,ενοικίαση αμπελιού για πέντε χρόνια:"Manifestum facio ego Nicolaus Filachanavo, filius divisus a Marco Filachanavo,habitator in casali Silamo, quia recepi a te Iuliano Vaxalo,filio condam Iacobi Vaxalo,habitatore Candide,ad affectum illam tuam vineam veterem ..." (PIZOLO,ap.104,σσ.52-53).

(10) Το Σεπτέμβριο του 1385,για παράδειγμα,ο Πέτρος Paradiso με την άδεια των ευγενών Πέτρου Pasqualigo και Αντωνίου Anavaliero,"iudices proprii et examinatores Candide",πούλησε τα αμπέλια του στο Φίλιππο Capello (Notai di Candia,b.273,6v).

(11) Παράδειγμα: 30 Σεπτεμβρίου 1280,ενοικίαση κήπου για 29 χρόνια:"Manifestum facio ego frater Bonasinus,prior Sancte Marie Cruciferorum de burgo Candide,consentientibus fratribus Albertino,presbitero,et Natali,converso eiusdem loci,quia cum meis successoribus do,concedo atque afficto ..." (MARCELLO,ap. 251,σ.90). — 5 Μαρτίου 1300,ενοικίαση φυτείας για 29 χρόνια : "Manifestum facio ego soror Maria Albo,priora conventus monialium Sancte Katerine de Candida,de voluntate et consensu totius conventis ipsarum monialium,do,concedo atque afficto ..." (PIZOLO,ap.153,σ.76).

- (12) Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. αρ. 1δ και 2γ, σσ. 639-640, 643-646.
- (13) Τύπους συμβολαίων παραχώρησης σε γονικό βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. αρ. 1α, 1β, 1γ και 1δ, σσ. 634-640.
- (14) "... res tradita ad verum gonicum non dicuntur alienata, quia tradita est cum beneficio et emolumento persone tradentis, nam ex ipsa re tradita percipit tertiam partem usufructus vel fictum naturalem "(ADC, b. 29bis, 22/5, 17v-19r : SAN-TSCHH, Régestes, M1382, σσ. 306-307).
- (15) Βλ. πίνακα αρ. 5, σσ. 349-353, και πίνακα αρ. 6, σσ. 354-355.
- (16) Μεταξύ Οκτωβρίου 1337 και Μαΐου 1338, ο Μιχάλης Γιαλινιάς παραχώρησε σε αγρότες τεμάχια χέρσας γης για αμπέλι στο χωριό Κιθαρίδα, η έκταση των οποίων κυμαινόταν από 5 ως 36 μουζούρια το καθένα (Notai di Candia, b. 244, 145r-156v).
- (17) Σε συμβόλαια παραχώρησης σε γονικό των ετών 1339, 1340 και 1341 συμφωνήθηκε ότι, αν ο γονικήρης το πουλούσε και το ήθελε ο παραχωρητής, ο τελευταίος θα το αγόραζε στην ίδια με τους άλλους τιμή (Notai di Candia, b. 97, 43v, 142v, 186v-187r). Σε ^{επί} συμβόλαια του 1337 ο παραχωρητής θα το αγόραζε τη μία φορά φθηνότερο από τους άλλους κατά 12 grossi και την άλλη κατά 2 υπέρπυρα (Notai di Candia, b. 244, 145r και 151r). Στο Βυζάντιο σε περίπτωση που ο καλλιεργητής πουλούσε τη γη που είχε πάρει σε "εμφύτευση", ο ιδιοκτήτης της είχε προτεραιότητα στην αγορά της με τους ίδιους όρους, όπως και οι άλλοι υποψήφιοι αγοραστές, ή με μια έκπτωση 2% στην τιμή (βλ. ΕΒΟΡΑΝΟΣ, Μορφές αγροτικής εργασίας, σ. 7, τομ. 8, σ. 201). Ανάλογη προτεραιότητα είχε και ο

ιδιοκτητής της γης που είχε παραχωρηθεί σε livello στην Ιταλία (βλ. KOTEL'NIKOVA, Mondo Contadino, σ.250).

(18) Η απαγόρευση αυτή αναφέρεται ρητά σε συμβόλαιο παραχώρησης σε γονικό, το 1303 (Notai di Candia, b.8, 7v). Το 1319, εξάλλου, σε σχετική απόφαση της βενετικής Γερουσίας, μεταξύ άλλων, αναφέρεται : "...quia clericus non potest habere milicias" (ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Θεοπίσματα, Β₁, σ.181). Η απαγόρευση αυτή για τους κληρικούς κρίνεται λογική, εφόσον τα φέουδα ήταν στρατιωτικά. Όσο για τους φεουδάρχες, έπρεπε πριν ^{από των αρχών} γίνει έλεγχος της ικανότητάς τους και συγχρόνως του ύψους της περιουσίας τους. Οι ισχυροί φεουδάρχες αποτελούσαν μόνιμο κίνδυνο εναντίον του κράτους.

(19) Το 1300, κατά την παραχώρηση σε γονικό γης 3 μουζουριών για αμπέλι αναφέρεται: "Sciendum est quod si veneris ad vendendum eam et eam voluero vel aliquis qui teneatur stare in dicto meo loco, debes nobis ipsas dare pro tanto quanto fuerit extimatas valere si eas voluerimus. Et alioquin possis ipsas vendere cui volueris" (PIZOLO, αρ.224, σσ.109-110).

- (20) Notai di Candia, b.97, 188v.
- (21) Notai di Gandia, b.142, 160v.
- (22) Notai di Candia, b.142, 77v.
- (23) Notai di Candia, b.273, 7v.
- (24) Notai di Candia, b.186, 53v.
- (25) Notai di Candia, b.273, 22r.
- (26) Notai di Candia, b.273, 22r.
- (27) Notai di Candia, b.273, 30r.

(28) Το 1334, ο Γεώργιος Βονο εγκατέλειψε το γονικό που είχε παραλάβει από το Νικόλαο Gradonico χωρίς να το καλλιεργήσει αμπέλι, όπως είχε αναλάβει. Με διάταγμα στο Χάνδακα μπορούσε κάποιος συγγενής ή φίλος του Βονο ή οποιοδήποτε άλλο πρόσωπο

ήθελε να αναλάβει το γονικό αυτό (ADC, b.14, 98v). Το 1368, με δικαστική απόφαση τα αδέρφια Κώστας και Νικόλαος Καλεσσιανός παρέλαβαν το γονικό του Turinus Quirino, γιατί ο τελευταίος δεν παρουσιάστηκε να υπερασπίσει τα δικαιώματά του (SANTSCHI, *Régestes*, 595, σ.22). Πρβλ. το άρθρο 18 του "Γεωργικού Νόμου": "Εάν άπορήσας γεωργός πρὸς τὸ ἐργάσασθαι τὸν ἴδιον ἀμπελῶνα διαφύγη καὶ ξενητεύση, οἱ τῷ δημοσίῳ ἀπαιτούμενοι λόγῳ ἐπιτρογητῶσαν αὐτόν, μὴ ἔχοντος ἕδειαν τοῦ ἐπανερχομένου γεωργοῦ ζημιῶσιν αὐτοῖς τὸν οἶνον" (W. ASHBURNER, *The Farmer's Law*, "Journal of Hellenic Studies" 30(1910), σ.100).

(29) Το ἴδιο ενδιαφέρον ἔδειχναν στην Ἰταλία και οἱ γαιοκτῆμονες που παραχωροῦσαν τὴ γη τους σε *livello*. Στὰ συμβόλαια του 8ου μέχρι και 10ου αἰῶνα οἱ ἐργασίες που ὄφειλε να εκτελεεὶ ο *livellario* ἀναφέρονταν ἀναλυτικὰ στο συμβόλαιο, ἀλλὰ ἀπὸ το 10ο αἰῶνα και ἐπειτα, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἡ υποχρέωση αὐτὴ ἦταν πλέον καθιερωμένη και γνωστὴ, ἀναφερόταν ἀπλῶς ὁ ὅρος *ad meliorandum* (βλ. ΚΟΤΕΛ' ΝΙΚΟΒΑ, *Mondo Contadino*, σσ.270-271 βλ. ἐπίσης γιὰ παράδειγμα, ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. αρ.1α-1δ και 2α-2γ, σσ.634-646.

(30) ADC, b.29, 15/2, 30v-31r : SANTSCHI, *Régestes*, M178, σ.126.

(31) Σχετικὰ με τὶς γεωργικὲς ἐργασίες, βλ. παραπάνω, σσ. 130-133.

(32) Ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴν ετήσια εἰσφορὰ γιὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἐκμετάλλευσης ἴσχυε και στην Ἰταλία, κατὰ τὴν παραχώρηση γῆς σε *livello*. Ἡ ἀπαλλαγὴ αὐτὴ ἴσχυε γιὰ 3-4 χρόνια (βλ. ΚΟΤΕΛ' ΝΙΚΟΒΑ, *Mondo contadino*, σ.252).

(33) βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. αρ.1α, 1γ, 2β και 2γ, σσ.634-646.

(34) βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. αρ.1δ, σσ.639-640.

(35) βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. αρ.2β και 2γ, σσ.642-646.

- (36) Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. αρ. 1γ, 16 και 2γ, σσ. 637-640, 643-646.
- (37) Πρβλ. βυζαντινό εμπνευστικό συμβόλαιο του 1258, σύμφωνα με το οποίο, αν κάποιος από τους δύο συμβαλλόμενους παρέβαινε τους όρους του συμβολαίου, θα κατέβαλλε στον άλλο πρόστιμο 20 υπέρπυρα (Μ.Μ., τομ. 3, σ. 238). Σε ανάλογο συμβόλαιο του 1374 ο ιδιοκτήτης της γης δεν είχε δικαίωμα διακοπής του συμβολαίου με ποινή: "ὄγγια εἴκοσι καὶ πέντε δηνερικῶς". (Μ.Μ., τομ. 3, σ. 247). Αντίστοιχη ποινή για τη μὴ τήρηση των ὄρων του συμβολαίου ἴσχυε και στην Ιταλία (βλ. ΚΟΤΕΛ' ΝΙΚΟΒΑ, Mondo Contadino, σσ. 251-252).
- (38) ADC, b. 29, 15/2, 31r-32r : SANTSCHI, Régestes, M179, σσ. 126-127.
- (39) ADC, b. 29, 15/2, 2v-3v : SANTSCHI, Régestes, M72, σσ. 108-109.
- (40) Τύπους συμβολαίων ενοικίασης για 29 χρόνια βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. αρ. 2α, 2β και 2γ, σσ. 641-646.
- (41) Βλ. επίσης παραπάνω, σ. 229.
- (42) DE FREDO, αρ. 18, σσ. 17-19.
- (43) DE FREDO, αρ. 74, σσ. 52-53.
- (44) Notai di Candia, b. 273, 12v.
- (45) Notai di Candia, b. 273, 16r-v.
- (46) Notai di Candia, b. 273, 21r.
- (47) Το ίδιο κατ'αναλογία ἴσχυε και κατά τις παραχωρήσεις μύλων. Βλ. σχετικά, σσ. 155-156. Σχετικά με το "εμπατίκι", βλ. σσ. 263-264.
- (48) Η συνηθισμένη έκφραση είναι: "... amodo in antea usque ad omnes illos annos, quos eum habere debebat ad renovandum tibi cartulam sicut nobis renovabitur a Comuni, amodo in antea et cetera".

(49) Το 1300, ο Πέτρος Symeon πούλησε (do, vendo atque transacto) στον Ruzerio de Ruzerio όλη τη γη που είχε στο χωριό Βρακουλιάρη, για όσο διάστημα την είχε νοικιάσει και ο ίδιος από το κράτος. Ο αγοραστής κατέβαλε στον πωλητή για αποζημίωση 50 υπέρπυρα και ανέλαβε να καταβάλλει στο κράτος τη συμφωνημένη ετήσια εισφορά (PIZOLO, αρ. 213, σ. 104).

(50) Το 1300, ο Μάρκος Barastro νοίκιασε στον Ιωάννη Greco όλη τη γη, χέρσα ή καλλιεργημένη, στα χωριά Αποσελέμι και Ατσουπάδες, για όσο διάστημα την είχε νοικιάσει και ο ίδιος από το μοναστήρι της Παναγίας των Σταυροφόρων. Η ετήσια εισφορά καθορίστηκε σε 200 μουζούρια σιτάρι (PIZOLO, αρ. 436, σσ. 200-201). Το 1280, νοικιάστηκε κήπος με εισφορά 5 1/2 υπέρπυρα το χρόνο (MARCELLO, αρ. 251, σ. 90). Το 1303, νοικιάστηκε επίσης κήπος, ο ενοικιαστής του οποίου ήταν βιλλάνος και θα κατέβαλλε κάθε χρόνο 15 υπέρπυρα (Notai di Candia, b. 8, 2r).

(51) Το 1390, σε απόφαση της βενετικής Γερουσίας, σχετικά με τη δημόσια γη, καθορίζεται ότι, αν η ετήσια εισφορά προς το κράτος δεν καταβάλλεται για τρία συνεχή χρόνια, η γη έπρεπε να βγαίνει σε νέο πλειστηριασμό για την παραχώρησή της για 29 χρόνια (Senato Hist. reg. 41, 61r : NOIRET, Documents inédits, σ. 34 · THIRIET, Régestes, αρ. 769, σ. 185). Η ίδια αρχή ίσχυε και στο Βυζάντιο, όπου ο ιδιοκτήτης της γης μπορούσε να διώξει τον εμψυτευτή, αν ο τελευταίος δεν κατέβαλλε τον εμψυτευτικό κανόνα για τρία συνεχή χρόνια (βλ. ΕΒΟΡΩΝΟΣ, Μορφές αγροτικής εργασίας, ο.π., σ. 201).

(52) βλ. παραχώρηση γης για 29 χρόνια από τη μονή Σιναϊτών, το 1300 (PIZOLO, αρ. 153, σ. 76) και το 1339 (Notai di Candia, b. 97, 48v) από τη μονή της Παναγίας των Σταυροφόρων, το 1280 (MAR-

CELLO, αρ.251, σ.90) *από το Hospitale της Παναγίας των Σταυροφόρων, το 1300 (PIZOLO, αρ.436, σσ.200-201) *από την Αρχιεπισκοπή Κρήτης, το 1351 (Notai di Candia, b.11, 22r).

(53) Με την "παροικία" η γη παρεχωρείτο "εις το διηνεκές" και ο καλλιεργητής είχε δικαίωμα κατοχής, πώλησης και κληρονομικής μεταβίβασης, έναντι ετήσιας εισφοράς, συνήθως μέρος της παραγωγής. Κατέβαλλε επίσης ο καλλιεργητής κατά την παραλαβή της γης και ένα μικρό ποσό στον ιδιοκτήτη της. Ο τελευταίος δεν μπορούσε να διώξει ή να μετακινήσει τον καλλιεργητή από τη γη του. Ο "πάροικος", όπως ονομαζόταν ο καλλιεργητής από την ονομασία της σύμβασης, παρείχε ακόμη ορισμένες αγγαρείες προς τον ιδιοκτήτη της γης και τον έγγειο φόρο στο κράτος. Από τη στιγμή που αναλάμβανε τη γη δεν μπορούσε να την εγκαταλείψει, εκτός

αν άφηνε αντικαταστάτη, και σε περίπτωση δραπετεύσης ο ιδιοκτήτης της γης είχε το δικαίωμα επαναφοράς του με τη βία. Η "παροικία", που επικράτησε από το 10ο αιώνα και μέχρι το τέλος της βυζαντινής Αυτοκρατορίας, διαφέρει από την "εμφύτευση" σε δύο σημεία.

Στην τελευταία ο εμφυτευτής ήταν ελεύθερο άτομο, δεν ήταν δηλαδή δεμένος με τη γη και δεν ήταν απαραίτητα

και ο άμεσος καλλιεργητής, όπως συνέβαινε με τον "πάροικο". Ο εμφυτευτής μπορούσε να ανήκει, όπως και ο παραχωρητής, στην κατηγορία των γαιοκτημόνων, με σκοπό την εκμετάλλευση της γης, που παραλάμβανε, με μισθωτούς ή με άλλες μορφές εργασίας (βλ. ΕΒΘΡΩΝΟΣ, Μορφές αγροτικής εργασίας, ο.π., τομ.7, σ.300, και τομ.8, σσ.202-203. — ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Συμβολή στην αγροτική ιστορία, ο.π., σσ.173-174. — OSTROGORSKY, Condizioni agrarie, ο.π., σσ.281-282. — ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, Despotat Grec de Morée, ο.π., τομ.2, σσ.184-187.).

(54) Η "εμφύτευση" αποτελούσε την κύρια μορφή παραχώρησης της γης στη μέση βυζαντινή περίοδο και εφαρμοζόταν κυρίως στην εκκλησιαστική περιουσία αλλά και στη δημόσια και ιδιωτική. Η παραχωρούμενη γη ήταν συγχθως αναξιοποίητη και ο εμφυτευτής αναλάμβανε την αξιοποίησή της με διάφορες καλλιέργειες (αμπέλια, ελιές ή άλλα δέντρα). Ήταν υποχρεωμένος να διατηρεί τη γη σε καλή κατάσταση, να καταβάλλει στον ιδιοκτήτη μια ετήσια εισφορά (εμφυτευτικός κανόνας), σε είδος ή χρήμα, και στο κράτος τον έγγειο φόρο. Τη γη μπορούσε να την εκμεταλλευτεί, όπως ήθελε, να την πουλήσει δηλαδή, να τη δωρίσει, να τη δώσει ενέχυρο, προίκα ή κληρονομιά, αρκεί να μην την κατέστρεφε. Η "εμφύτευση" έπαιρνε τρεις μορφές: "διηνεκής εμφύτευσις", για μόνιμη παραχώρηση, "εμφύτευσις επί τρισί προσώποις", για τρεις γενεές (58 χρόνια), και "εμπερίγραφος εμφύτευσις", όταν ήταν περιορισμένης διάρκειας (29 χρόνια). Η Εκκλησία εφαρμόζεε συνήθως αυτήν για τρεις γενεές, ενώ οι ιδιώτες κυρίως τη "διηνεκή" (βλ. ΣΕΒΟΥΡΩΝΟΣ, Μορφές αγροτικής εργασίας, ο.π., τομ. 7, σ. 301, και τομ. 8, σ. 201. — ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΙΔΟΥΔΑΣ, Συμβολή στην αγροτική ιστορία, ο.π., σσ. 171-173 και 174. — OSTROGORSKY, Condizioni agrarie, ο.π., σ. 280. — ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, Despotat Grec de Morée, ο.π., τομ. 2, σσ. 184-187). Παραδείγματα βυζαντινών εμφυτευτικών συμβολαίων: Μ.Μ., τομ. 3, σσ. 237-239 (Φεβρουάριος 1258: "εμφύτευσις επί τρισί προσώποις") και τομ. 3, σσ. 245-248 (Σεπτέμβριος 1374: "διηνεκής εμφύτευσις").

(55) Στην Ιταλία αναπτύχθηκε ιδιαίτερα η "εμφύτευση" (emphyteusis ή ius emphyteuticum) ή livello, το οποίο ήταν περιορισμένης διάρκειας, για 29 χρόνια δηλαδή με προοπτική ανανέωσης για άλλα 29, ή μόνιμο (impetpetuum). Η μορφή αυτή παραχώρησης διαδόθηκε ιδιαίτερα τον 11ο και 12ο αιώνα. Από το 13ο και 14ο, αντίθετα, άρχισε να υποχωρεί σχετικά με αντίστοιχη ανάπτυξη της

ενοικίασης περιορισμένης διάρκειας.Οι ιδιοκτήτες της παραχωρούμενης σε livello γης ήταν κυρίως η Εκκλησία και μεγάλα μοναστήρια, αλλά και ιδιώτες γαιοκτήμονες.Οι παραλήπτες της γης, οι livellarii δηλαδή, μπορεί να ήταν μεγάλοι γαιοκτήμονες ή και άμεσοι καλλιεργητές.Οι όροι των συμβολαίων και για τις δύο κατηγορίες livellarii ήταν ίδιοι, η σχέση όμως εξάρτησης από τον ιδιοκτήτη και παραχωρητή της γης ποιοτικά διαφορετική.Οι διαφορές αυτές εντοπιζόνταν στην έκταση της παραχωρούμενης γης, στην αξία της ετήσιας εισφοράς σε σχέση με την αξία της γης και στη βαρύτητα που είχε η ποινή για τη μη τήρηση των όρων του συμβολαίου για τον άμεσο καλλιεργητή και για τον livellario-γαιοκτήμονα.Επιπλέον η φεουδαρχική εξάρτηση του άμεσου καλλιεργητή από τον ιδιοκτήτη της γης ήταν ιδιαίτερα έντονη.Οι κυριότερες υποχρεώσεις του καλλιεργητή ήταν:τα έξοδα για την καλλιέργεια και την περιποίηση της γης, η μεταφορά της ετήσιας εισφοράς στο σπίτι του γαιοκτήμονα, η φιλοξενία του ίδιου του παραχωρητή ή του αντιπροσώπου του (albergaria), η απαραίτητη αίτηση άδειας πριν από την πώληση ή την υπενοικίαση της γης και πριν από το θερισμό ή τον τρύγο.Μοναδική επιθυμία του ιδιοκτήτη της γης ήταν η βελτίωση και η συντήρησή της, με σκοπό πάντα ^{των} αύξηση της παραγωγής.Η αύξηση της ετήσιας εισφοράς απαγορευόταν, όπως και η εκδίωξη του καλλιεργητή από τη γη που του είχε παραχωρηθεί, ενώ ο ίδιος δεν είχε παράλληλα το δικαίωμα να την εγκαταλείψει.Για την περίοδο από τον 11ο ως και το 14ο αιώνα τα συμβόλαια livelli που έχουν σωθεί είναι πολυάριθμα, ιδιαίτερα όσον αφορά τη νότια και κεντρική Ιταλία.Λεπτομερή ανάλυση ανάλογων συμβολαίων για την περιοχή της Τοσκάνης με πλούσια βιβλιογραφία βλ. ¹⁸⁹⁰ KOTEL'NIKOVA, Mondo Contadino. Τύποι συμβολαίων παραχώρησης γης καθώς και η κατάσταση στην ύπαιθρο αναλύονται στο: P. CAHARIOSANO, Le campagne nell'età comunale (metà sec. XI-metà sec. XIV), Τορίνο 1974. Επίσης: H. LUZZATI, Contrat-

ti agrari e rapporti di produzione nelle campagne pisane dal XIII al XVI secolo, στο: Studi in memoria di Federico Melis, τομ.1. Giannini editore 1978, σσ. 569-584. Βλ. τέλος : P. JONES, La società agraria medievale all'apice del suo sviluppo. L'Italia, S.E.C., τομ.1, σσ. 483-485.

(56) Στη βυζαντινή Αυτοκρατορία ο όρος "γονικό" σήμαινε τη γη που προέρχεται από πατρική κληρονομιά ("από πατρικής/γονικής υποστάσεως") (βλ. LAIOU, Peasant society, σσ. 51 και 184). "Ελευθέρως" είναι ο όρος που εχρησιμοποιείτο στη Νάξο, κατά το 15ο-16ο αιώνα, αντί για τον όρο "γονικό" (βλ. SLOT, Le cas de Philoti, σ. 192).

(57) Τύποι συμβολαίων ενοικίασης περιορισμένης διάρκειας βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. αρ. 3α, 3β, 3γ και 3δ, σσ. 646-651.

(58) Στην περίπτωση που ο ενοικιαστής πουλούσε τη γη που είχε νοικιάσει, το συμβόλαιο ακυρωνόταν και κατέβαλλε χρηματικό πρόστιμο. Το 1301, για παράδειγμα, σε συμβόλαιο ενοικίασης γης για 10 χρόνια προβλέπεται: "... Et est sciendum quod si dictam terram alienaris sit revocatus hic afflictus et possim pascere meas proprias pecudes super illam absque aliqua datione "(BRIXANO, αρ. 446, σ. 161).

(59) Στην περίπτωση της Εκκλησίας και των μοναστηριών, η ενοικίαση γινόταν από τον "θησαυροφύλακα" της Επισκοπής ή της Εκκλησίας ή από τον οικονόμο του μοναστηριού. Παραδείγματα: 1280: ενοικίαση γης από τον οικονόμο της μονής των Σιναϊτών (MARCELLO, αρ. 271, σσ. 97-98) * από τον πρεσβύτερο και θησαυροφύλακα της επισκοπής Αρκαδίας (BRIXANO, αρ. 77, σσ. 31-32) * από τον prepositus της επισκοπής Χερρονήσου (Notai di Candia, b. 142, 96v) * από τον επίσκοπο Αρκαδίας (Notai di Candia, b. 10 Angelo Boccontolo, 115v-116r).

(60) ΒΛ.ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ,συμβ.αρ.3α και 3γ,σσ.646-647,648-650.

(61) Ο σκοπός ορισμένων ενοικιαστών για υπενοικίαση της γης που νοίκιαζαν σε τρίτους είναι μερικές φορές εμφανής στο συμβόλαιο.Το 1279,για παράδειγμα,νοικιάστηκε το 1/2 δύο χωριών.Ο ενοικιαστής,σύμφωνα με το ίδιο συμβόλαιο,όφειλε να εγκαταστήσει στα χωριά αυτά τους βιλλάνους του για να δουλεύουν τη γη (MARCELLO,αρ.34,σσ.17-18).Το 1301,σε συμβόλαιο ενοικίασης γης 4 ζευγαριών για 5 χρόνια αναφέρεται:"... terra bona et mala debeat dividi coequaliter inter homines ibi seminantantes "(BRIXANO,αρ.466,σ.168).

(62) ΒΛ.ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ,συμβ.αρ.3γ,σσ.648-650.

(63) Εξαίρεση αποτελεί συμβόλαιο του 1367,σύμφωνα με το οποίο σε περίπτωση που κάποια χρονιά οι "ελεύθεροι" του χωριού και της περιοχής που ανήκε η γη κατέβαλλαν μεγαλύτερη εισφορά, τότε και ο ενοικιαστής θα την αύξανε αναλόγως (Notai di Candia, b.144,78v).

(64) ΒΛ.πίνακα αρ.4,σσ.342-348.

(65) Το 1271,νοικιάστηκε γη για 6 χρόνια με ετήσια εισφορά 667 milliaría κρητικού τυριού (SCARDON,αρ.134).Το 1271 επίσης,η ετήσια εισφορά αμπελιού ανερχόταν σε 100 μουζούρια σιτάρι και κριθάρι (SCARDON,αρ.4).Το 1301 τέλος,η ετήσια εισφορά γης καθορίστηκε σε 250 λίβρες τυρί (BRIXANO,αρ.79,σσ.32-33).

(66) Το Νάιο του 1319,ανακοινώθηκε στα χωριά Γάζι και Δοξαρά ότι όσοι καλλιεργούσαν γη της εκκλησίας του Αγ.Μάρκου στο χωριό Γάζι ήταν υποχρεωμένοι να αλωνίζουν αποκλειστικά στην ίδια γη.Δεν είχαν επίσης δικαίωμα να αφαιρέσουν κάποια ποσότητα από το αλώνι,αν πρώτα δεν είχε καταβληθεί στον primicerio του

Αγ. Μάρκου η καθορισμένη ετήσια εισφορά. Οι παραβάτες θα πλήρωναν πρόστιμο 25 υπέρπυρα (BANDI, αρ. 481, σ. 198).

(67) Αμέσως μετά τον καθορισμό της ετήσιας εισφοράς ακολούθουσε πάντα ο ύρος: "hec omnia sub pena dupli pro quolibet termino".

(68) Το 1352, για παράδειγμα, σε συμβόλαιο ενοικίασης κήπου για 10 χρόνια αναφέρεται: "... tenemini (ενοικιαστές) etiam ipsam partem omnibus ventris expensis in concio seu in culmine conservare et manutenerere et illam in complemento dicti termini michi (παραχωρητής) in culmine refutare" (DE FREDO, αρ. 82, σσ. 57-58). Το 1300, νοικιάστηκε αμπέλι για 5 χρόνια, ο ενοικιαστής του οποίου όφειλε: "... completo vero termino suprascripto debemus eam tibi in culmine refutare cum suis trafis et fossatis et patiterio, sub pena yperpera XXV" (PIZOLO, αρ. 18, σσ. 14-15).

(69) Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. αρ. 3α, σσ. 646-647.

(70) Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. αρ. 3β, σσ. 647-648.

(71) Το 1280, ο παραχωρητής ανέλαβε την υπεράσπιση του ενοικιαστή της γης για οποιαδήποτε υπόθεση διεκδίκησης ("si ab aliquo molestiaris, teneor te manutenerere et adiuvare toto meo posse" : MARCELLO, αρ. 209, σ. 76). Το 1352, σύμφωνα με συμβόλαιο ενοικίασης γης για 5 χρόνια, ο παραχωρητής ανέλαβε: "... teneor dictam partem vobis deffenedere, manutenerere, auctorizare et desbrigare in omni lite et questione contra quamcumque personam vos volentem pro ipsa in aliquo molestare" (DE FREDO, αρ. 77, σσ. 54-55).

(72) Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. αρ. 3γ, σσ. 648-650.

(73) Το 1280,νοικιάστηκε γη και αμπέλι για 5 χρόνια.Ο ενοικιαστής έλαβε από τον παραχωρητή ένα βόδι και ένα γαϊδούρι, αξίας 21 υπερπύρων,τα οποία θα επέστρεφε σε 4 δόσεις,σε χρήμα ή σε προϊόντα ανάλογης αξίας (MARCELLO,αρ.271,σσ.97-98).Το 1280 επίσης,κατά την ενοικίαση γης για 10 χρόνια,ο ενοικιαστής αγόρασε παράλληλα από τον παραχωρητή ένα βόδι,αξίας 20 υπερπύρων,τα οποία θα επέστρεφε σε δύο δόσεις (MARCELLO,αρ.266,σ.95).

(74) Βλ.παρακάτω,σσ.270-271.

(75) Το 1338,νοικιάστηκε χέρσα γη (silvestre) 6 μουζουριών για 10 χρόνια.Ο ενοικιαστής ανέλαβε να την εκχερνώσει (domesticare) και να την εκμεταλλεύεται για δύο χρόνια χωρίς ενοίκιο ("in tuo solo gaudimento sine aliqua solucione hinc per duos annos" : Notai di Candia,b.97,24v-25r).

(76) MARCELLO,αρ.459,σσ.157-158.

(77) Notai di Candia,b.9,50v.

(78) Το 1368,το δικαστήριο απάλλαξε το Νικόλαο Caucho από την απαίτηση των αδελφών του Πέτρου και Ιωάννη να τους επιστρέψει το 1/3 της γης που κατείχε στο βουνό Βαχό (Vacho), γιατί,σύμφωνα με την άποψη των δικαστών,ο κατηγορούμενος καλλιεργούσε άριστα το μερίδιό του (ADC,b.26,3,12v : SANTSCHI,Régestes,868,σ.16).Το 1386,οι iudices proprii απάλλαξαν το Μάρκο de Valdagno από χρηματικό πρόστιμο 25 υπερπύρων,το οποίο του είχε επιβληθεί γιατί δεν καλλιεργούσε το αμπέλι που κρατούσε.Οι partitores Communis διαπίστωσαν ότι ο παραπάνω είχε καλλιεργήσει το αμπέλι,αλλά δεν το είχε μόνο δισκαφίσει εξαιτίας των βροχών (ADC,b.29bis,20,21v-22r : SANTSCHI,Régestes,M1148,σ.251).

(79) Το 1368,ο πρεσβύτερος Ιωάννης Αροένης αναγκάστηκε να επιστρέψει στον Ιωάννη de Freganesco 10 υπέρπυρα,που ο πρώτος είχε πάρει δάνειο για να φυτέψει αμπέλι,γιατί τελικά δεν προχώρησε στο φύτεμα (ADC,b.26,3,4r : SANTSCHI,Régestes,S39,σ.10).

(80) Το 1368,ο Μιχάλης Αμουριανός απαλλάχθηκε από την απαίτηση του Laurentius Maripiero να κρατήσει ένα αμπέλι στο χωριό Σκαλάνι.Ο gastaldio του χωριού εξέτασε το αμπέλι και διαπίστωσε ότι δεν είχε καλλιεργηθεί δύο χρόνια και γι'αυτό δεν ήταν πλέον δυνατή η συντήρησή του σε άριστη κατάσταση (in culmine) (ADC,b.26,3,4r : SANTSCHI,Régestes,S40,σ.10).

(81) Το 1367,η Ειρήνη Πρασίναινα έλαβε πίσω κήπο,τον οποίο κρατούσε παράνομα κάποιος τρίτος.Η ίδια αποζημίωσε τον προηγούμενο καλλιεργητή με 7 υπέρπυρα και 12 grossi για τα έξοδα που είχε κάνει μέχρι τότε για την περιποίηση του κήπου και παράλληλα του άφησε την παραγωγή της ίδιας χρονιάς (ADC, b.29,15/2,4v-5r : SANTSCHI,Régestes,N107,σ.116).

(82) Το 1371,με δικαστική απόφαση ο πρεσβύτερος Θωμάς Vido αναγκάστηκε να εγκαταλείψει κομμάτι γης στο χωριό Αμπρούσα, επειδή δεν εμφανίστηκε να υποστηρίξει τα δικαιώματά του.Ο Νικητάς Βραδιάνος και ο Ιωάννης Forco,που νοίκιασαν την ίδια γη, όφειλαν να την παραλάβουν μέσα σε 3 μέρες,αφού θα την εγκατέλειπε ο Vido,με ποινή 10 υπέρπυρα,αν οι νέοι ενοικιαστές δεν ενεργούσαν σύμφωνα με τον παραπάνω όρο (ADC,b.26,3,89v : SANTSCHI,Régestes,S253,σ.63).

(83) Το 1368,αντικαταστάθηκε ο παλιός ενοικιαστής της περιουσίας της εκκλησίας του Αγ.Παντελεήμονα.Ο νέος ενοικιαστής όφειλε να αποζημιώσει τον προηγούμενο για τις καλλιέργειες

στις οποίες είχε προχωρήσει, ή να του αφήσει τη συγκομιδή της τελευταίας χρονιάς (ADC, b.26,3,3r : SANTSCHI, Régestes, 536, c. 10).

(84) Μεταξύ Νοεμβρίου 1318 και Ιανουαρίου 1319, το δικαστήριο κάλεσε το Νικόλαο Σελδόπουλο να παρουσιαστεί σε 15 μέρες και να υπερασπίσει τα δικαιώματά του επί της γης, που είχε νοικιάσει στο χωριό Αμπρούσα από τον Francesco de Molino, το 1313, και την οποία είχε εγκαταλείψει. Αν δεν παρουσιαζόταν θα προχωρούσαν στην κατάσχεση της γης, την οποία θα αναλάμβανε και πάλι ο παραχωρητής της, και η πράξη της ενοικίασης θα εθεωρείτο άκυρη (BANDI, αρ.200, σσ.72-73).

(85) Στο Βυζάντιο από τον 11ο αιώνα και έπειτα, παράλληλα με την εμφύτευση και την παροικία, αναπτύχθηκε και η ενοικίαση της γης για μικρά ή μεγάλα χρονικά διαστήματα. Τη μορφή αυτή παραχώρησης της γης προτιμούσαν ιδιαίτερα οι μεγάλοι γαιοκτημονες και τα μοναστήρια. Οι ενοικιαστές ήταν άμεσοι καλλιεργητές, ελεύθεροι ή πάροικοι, και η έκταση της παραχωρούμενης γης ανάλογη με τις δυνατότητές τους. Η ετήσια εισφορά, το "χωρόπακτον" ή "πάκτον", καταβαλλόταν σε χρήμα με βάση ένα σταθερό κανόνα (1 νόμισμα/10 μοδious γης) ή μέρος της παραγωγής (1/10). Το αντίστοιχο για τα αμπέλια και τους κήπους ήταν επίσης σε χρήμα, αλλά πολύ υψηλότερο από εκείνο της γης. Η ετήσια εισφορά ήταν δυνατόν ακόμη να είναι, ανάλογα με την ποιότητα ή το είδος της καλλιέργειας, ένα μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής (1/3) ή και ένα καθορισμένο χρηματικό ποσό, ανεξάρτητο της καλλιεργούμενης επιφάνειας (βλ. SVORONOS, *Petite et grande exploitation*, σσ.329-331. — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Structures économiques*, σσ.49-67. — LEMERLE, *Histoire agraire*, σσ.56-57). Σύμφωνα με τύπο βυζαντινού συμβολαίου του 12ου αιώνα, ο ενοικιαστής αναλάμβανε για ένα συ-

γκεκριμένο αριθμό χρόνων να καλλιεργεί με δικά του έξοδα τη γη, βάζοντας δηλαδή ο ίδιος όλο τον απαραίτητο σπόρο, και να καταβάλλει στον ιδιοκτήτη-παραχωρητή κάθε χρόνο το 1/3 της παραγωγής σε σιτάρι, κριθάρι ή οποιοδήποτε άλλο προϊόν καλλιεργούσε. Ο ιδιοκτήτης δεν είχε δικαίωμα να τον διώξει πριν από τη λήξη του συμβολαίου ή να αυξήσει την εισφορά. Παράλληλα, ο ενοικιαστής δεν μπορούσε να εγκαταλείψει τη γη, να αρνηθεί την καταβολή της εισφοράς ή να ζητήσει τη μείωσή της. Οποιοδήποτε από τους δύο παρέβαινε κάποιον από τους παραπάνω όρους, θα κατέβαλλε στον άλλο χρηματικό πρόστιμο και στο δημόσιο το 1/3 αυτού (βλ. ΣΑΘΑ, Μεσαιωνική βιβλιοθήκη, τομ. 6, σ. 622). Με άλλο συμβόλαιο νοικιάστηκε λαχανόκηπος για ένα καθορισμένο διάστημα και με ετήσια εισφορά ένα συγκεκριμένο χρηματικό ποσό, το οποίο θα καταβαλλόταν σε δύο εξαμηνιαίες δόσεις. Ο ενοικιαστής θα κατέβαλλε επίσης στον ιδιοκτήτη της γης και "οψώνια δύο" κάθε εβδομάδα από τα λάχανα του κήπου. Μετά τη λήξη του συμβολαίου ο ενοικιαστής όφειλε να επιστρέψει τον κήπο "καλά περιφραγμένο και περιποιημένο" και, αν ήθελε, να τον νοικιάσει ο ίδιος εκ νέου, ο ιδιοκτήτης θα τον προτιμούσε. Αναλάμβαναν τέλος και οι δύο, έναντι χρηματικής ποινής, όπως και στο προηγούμενο συμβόλαιο, να τηρήσουν τους όρους του συμβολαίου, ο ιδιοκτήτης δηλαδή να μη διώξει τον ενοικιαστή ή να του ζητήσει υψηλότερη εισφορά και ο ενοικιαστής να μην εγκαταλείψει τον κήπο ή παραμελήσει τις υποχρεώσεις του. (βλ. ΣΑΘΑ, Μεσαιωνική βιβλιοθήκη, τομ. 6, σσ. 622-623).

(86) Η εξάπλωση της ενοικίασης περιορισμένης διάρκειας στη δυτική Ευρώπη άρχισε από το 12ο αιώνα. Τη μορφή αυτή παραχώρησης γης προτιμούσαν οι μεγάλοι γαιοκτήμονες, ιδιαίτερα όσοι κατοικούσαν μόνιμα μακριά από την περιουσία τους. Το συνήθεστορο διάστημα για το οποίο νοικιαζόταν η γη ήταν από 3 μέχρι 5

χρόνια, ενώ υπήρχαν και περιπτώσεις, ανάλογα με την περιοχή, από 10 μέχρι και 20. Οι ενοικιαστές ήταν και εδώ συνήθως άμεσοι καλλιεργητές και τα δικαιώματα επί της γης που νοίκιαζαν ήταν πολύ περιορισμένα. Δεν είχαν το δικαίωμα υπενοικίασης ούτε μπορούσαν να δουλέψουν ή να νοικιάσουν συγχρόνως γη άλλου γαιοκτήμονα. Η ετήσια εισφορά ήταν, όπως παντού, σε είδος, μέρος συνήθως της παραγωγής, ή σε χρήμα. Ο καλλιεργητής δεν μπορούσε να μεταφέρει τα προϊόντα από το χωράφι στο σπίτι του πριν από τον έλεγχο της παραγωγής εκ μέρους του ιδιοκτήτη. Η εισφορά μεταφερόταν στο σπίτι του γαιοκτήμονα με έξοδα του καλλιεργητή. Κατά κανόνα στα συμβόλαια δεν αναφέρονταν άλλες εισφορές. Καμιά φορά όμως ορίζονταν οι αγγαρείες ή η καταβολή των άχυρων, της κοπριάς, των ζύλων ή άλλων ειδών, χρησίμων στο γαιοκτήμονα. Όλα τα έξοδα καλλιέργειας και περιποίησης της γης βάραιναν τον καλλιεργητή. Ορίζονταν ακόμη αναλυτικά σε όλα τα συμβόλαια οι απαραίτητες εργασίες για τη γη και τα αμπέλια, για το θέρισμό και τον τρύγο, για τα δέντρα ή για οτιδήποτε άλλο υπήρχε στη γη και χρειαζόταν περιποίηση. Ήταν ακόμη υποχρεωμένοι οι ενοικιαστές με τη λήξη του συμβολαίου να αφήσουν στον επόμενο ενοικιαστή την κοπριά, τα άχυρα, τα χόρτα της γης ή τους πασσάλους για τα κλήματα του αμπελιού ή ένα μέρος της γης ακαλλιεργητό για αγρανάπευση. Ο ιδιοκτήτης της γης είχε το δικαίωμα εκδύωσης ή φυλάκισης του ενοικιαστή και πώλησης της γης, αν ο τελευταίος παραμελούσε τις εργασίες του. Από την άλλη πλευρά, αν ο ενοικιαστής εγκατέλειπε τη γη πριν από τη λήξη του συμβολαίου κατέβαλλε μεγάλο χρηματικό πρόστιμο και επί πλέον άφηνε στον ιδιοκτήτη το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής, τα άχυρα, τα χόρτα και πολλά εργαλεία. Και οι δύο τέλος έναντι υψηλής χρηματικής ποινής αναλάμβαναν να τηρήσουν πιστά τους όρους που προβλέπονταν για τον καθένα στο συμβόλαιο. Οι λόγοι εξάπλωσης της ενοικίασης περιορισμένης διάρκειας στη δυτική Ευρώπη ήταν κυρίως το υψηλό κό-

στος των έμμοισθων αγροτικών χειρών και συγχρόνως η δυσκολία ανεύρεσής τους, καθώς και η επιθυμία των γαιοκτημόνων για μεγαλύτερο κέρδος. Η εξάπλωση όμως της ενοικίασης περιορισμένης διάρκειας δεν ήταν ίδια σε όλες της περιοχές της δυτικής Ευρώπης. Σε πάρα πολλές από αυτές συνεχιζόταν ήδη το 13ο αιώνα η άμεση εκμετάλλευση της γης με μισθωτούς ή αγγαρείες και με παραχωρήσεις σε livello (Γαλλία-Ν.Δ. Γερμανία) (βλ. KOTEL'NIKOVA, *Howdo contadino*, σσ. 276-317. — F.L. GANSHOF, *La società agraria medievale all'apice del suo sviluppo. La Francia, i Paesi Bassi e la Germania Occidentale*, S.E.C., τομ. 1, σσ. 390-397).

(87) Σχετικά με το βυζαντινό όρο "εμπατίκιον", βλ. FR. DÖLGER, *Aus den Schatzkammern des heiligen Berges*, Μόναχο 1948, έγγραφο αρ. 59-60, σ. 169. Ο B.J. Slot θεωρεί το "εμπατίκιον" στη Νάξο, κατά το 15ο αιώνα και έπειτα, ένα είδος "δώρου" με το οποίο ο αγρότης αποκτούσε το δικαίωμα της μόνιμης εκμετάλλευσης της γης από τον ιδιοκτήτη της (βλ. SLOT, *Le cas de Philoti*, σ. 193). Βλ. επίσης και I. ΒΙΣΒΙΖΗΣ, *Ναξιακά νοταριακά έγγραφα*, "Επιτηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου" 4(1951), σ. 129. Ακόμη: ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *Μορφές αγροτικής εργασίας*, ο.π., τομ. 8, σ. 201. Πρβλ. και βυζαντινό εμφυτευτικό συμβόλαιο του 1258, όπου καθορίζεται ότι μετά τη λήξη του θα ανανεωνόταν αυτόματα για ισάριθμα χρόνια (25) και ο εμφυτευτής κατά την ανανέωση θα κατέβαλλε στον ιδιοκτήτη της γης ένα εφάπαξ ποσό, διπλάσιο της ετήσιας εισφοράς (H.M., τομ. 3, σ. 238).

(88) Το 1328, κατά την ενοικίαση γης για 5 χρόνια και με ετήσια εισφορά 30 μουζούρια σιτάρι και 10 κριθάρι, το εμπατίκι ανερχόταν σε 3 υπέρπυρα κάθε χρόνο. (Notai di Candia, b. 142, 96v). Το 1368, νοικιάστηκε αμπέλι για 16 υπέρπυρα το χρόνο και εμπατίκι 163 υπέρπυρα. (Notai di Candia, b. 11, 154v). Το 1370, νοικιά-

στηκε για 29 χρόνια αμπέλι με ετήσια εισφορά το 1/3 της παραγωγής και εμπατίκι 35 υπέρπυρα (Notai di Candia, b.144, 92v). Το 1322, νοικιάστηκε γη για 3 χρόνια με εμπατίκι 6 grossi (Notai di Candia, b.8, 49r). Το 1349, καταβάλλονται για εμπατίκι αμπελιού 100 μίστατα μούστος (Notai di Candia, b.10 Angelo Bocontolo, 105r). Το 1385 τέλος, νοικιάστηκε αμπέλι με ετήσια εισφορά 6 υπέρπυρα και εμπατίκι 28 υπέρπυρα (Notai di Candia, b.273, 4r). Βλ. επίσης, ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. αρ. 36, σσ. 650-651.

(89) Σχετικά με το *laudemio*, βλ. G. OSTROGORSKY, *Condizioni agrarie*, ο.π., σ. 280.

— P. JONES, *La società agraria all'apice del suo sviluppo. L'Italia, S.E.C.*, τομ. 1, σ. 484. — P. UGOLINI, *Tecnologia e Economia agrarie*, στο: *Storia d'Italia, Annali 1*, σ. 388. — D. C. NORTH - R. P. THOMAS, *L'evoluzione economica del mondo occidentale*, Μιλάνο 1976, σσ. 52-53.

(90) Χρησιμοποιήθηκε για τα συμβόλαια αυτά ο όρος "συμβόλαια εργασίας" για να διαχωριστούν από τα συμβόλαια ενοικίασης περιορισμένης διάρκειας με τα συμβόλαια εργασίας ο καλλιεργητής αναλάμβανε, όπως αναφέρεται "να δουλεύει τη γη" (*laborare terram*), χωρίς κανένα περαιτέρω δικαίωμα εκμετάλλευσής της, υπενοικίασης κυρίως, δικαίωμα που αποκτούσε ο καλλιεργητής που νοίκιαζε γη. Συμβόλαια αυτού του τύπου: ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. αρ. 4α και 4β, σσ. 651-653.

(91) Σχετικά με το δικαίωμα υπενοικίασης ή πώλησης, σύμφωνα με τα συμβόλαια εργασίας, αναφέρεται το παρακάτω παράδειγμα. Τον Ιανουάριο του 1325 τα αδέρφια Μάρκος και Domenico Longo, κάτοικοι του χωριού Ελαία, πήραν ως δάνειο από τον Pasquale Scienza, κάτοικο του Χάνδακα, ο Μάρκος 6 υπέρπυρα και ο Domenico

ένα βόδι, αξίας 10 υπερπύρων. Το δάνειο όφειλαν να εξοφλήσουν μέσα στα επόμενα πέντε χρόνια. Συγχρόνως αναλάμβαναν να δουλεύουν γη ενός βοδιού στο ίδιο χωριό, που ανήκε στον Pasquale Scienza, για 10 χρόνια και με ετήσια εισφορά 33 μουζούρια σιτάρι (Notai di Candia, b.142, 12r). Δύο χρόνια αργότερα, τον Οκτώβριο του 1327, ο Domenico πούλησε στον Πέτρο de Alexandro, κάτοικο Πεδιάδας, ένα βόδι, αξίας 10 υπερπύρων. Συγχρόνως του παραχώρησε γη ενός βοδιού στο χωριό Ελαία που ανήκε στον Scienza. Ο Πέτρος de Alexandro ανέλαβε να δουλεύει τη γη για 8 χρόνια καταβάλλοντας στον Scienza κάθε χρόνο την εισφορά. Το βόδι δεν μπορούσε να το πουλήσει ή να παραχωρήσει αν πρώτα δεν το εξοφλούσε (Notai di Candia, b.142, 80v). Στην προκειμένη περίπτωση δεν πρόκειται ούτε για πώληση ούτε για υπενοικίαση της γης που είχε παραλάβει με συμβόλαιο εργασίας ο Domenico Longo από τον Pasquale Scienza, αλλά για αντικατάσταση του Domenico από τον Πέτρο de Alexandro για τα υπόλοιπα από τα 10 χρόνια που προέβλεπε το αρχικό συμβόλαιο. Ο αντικαταστάτης δεν αποζημίωσε τον προηγούμενο καλλιεργητή ούτε του κατέβαλλε κάποια εισφορά, την οποία αντίθετα κατέβαλλε κατευθείαν στον ιδιοκτήτη της γης. Η εκμετάλλευση του ζώου μετά την εξόφλσή του κρίνεται λογική, αφού θα ανήκε πλέον στον καλλιεργητή.

(92) Η οικονομική αυτή ενίσχυση του καλλιεργητή έπαιρνε είτε τη μορφή της "μεταχείρισης" ή "auxilium" είτε τη μορφή απλού δανείου (prestito). Πολλές φορές ο καλλιεργητής έπαιρνε και από τα δύο, γεγονός που δηλώνει κάποια διαφορά στις δύο αυτές μορφές δανείου, η οποία όμως δεν είναι εμφανής. Πιθανόν η "μεταχείριση" να ήταν άτοκη. Το 1387, για παράδειγμα, ο Γεώργιος Ορφανός, κάτοικος του χωριού Πάλλα, βιλλάνος του Μάρκου Venerio, με την άδειά του, ανέλαβε να δουλεύει γη ενός βοδιού στο χωριό Κάτω Ασίτες για 5 χρόνια. Ο καλλιεργητής έλαβε για "μεταχείριση" 15 υπέρπυρα και για δάνειο (prestito causa amoris) 5 υπέρ-

पुरα (Notai di Candia, b.11,521r). Το 1387, σε ανάλογο συμβόλαιο ο καλλιεργητής έλαβε 20 υπέρπυρα για "μεταχείριση" και 20 υπέρπυρα για δάνειο (Notai di Candia, b.11,524v).

(93) Το 1346, παραχώρησε γη με συμβόλαιο εργασίας ο επίσκοπος Αρκαδίας (Notai di Candia, b.10 Angelo Boccontolo, 96v). Το 1356, παραχώρησε γη με τον ίδιο τρόπο ο πρεσβύτερος Alberto de Arrigonibus, decano και canonico της Εκκλησίας της Κρήτης. (Notai di Candia, b.103,24r).

(94) Το 1355, ο Γιάννης Χανδράς, βιλλάνος του Στέφανου Σαχλίκη και κάτοικος του χωριού Καμάρι, ανέλαβε να δουλεύει γη ενός βοδιού που ανήκε στο Νικόλαο Dandullo στο ίδιο χωριό (Notai di Candia, b.103,11v). Το 1374, ο βιλλάνος του Μάρκου Vido, Γεώργιος Κοχλομίρης, ανέλαβε γη ενός βοδιού που ανήκε στον κύριό του για 5 χρόνια (Notai di Candia, b.11,430v). Το 1387, ο βιλλάνος του Μάρκου Venerio, Γεώργιος Ορφανός, κάτοικος Πάλλας, ανέλαβε να δουλεύει γη ενός βοδιού στο χωριό Κάτω Ασίτες, που ανήκε στον Zanino Cavallario. Για το βιλλάνο εγγυήθηκε ο κύριός του (Notai di Candia, b.11,521r).

(95) Η παροχή κατοικίας και το μέγεθός της πιθανόν να είχαν σχέση με τη γη που παραλάμβανε κάθε αγρότης. Το 1356, για παράδειγμα, σε συμβόλαιο εργασίας αναφέρεται: "... michi (καλλιεργητής) dare domos pro mea habitacione iuxta morem aliorum tenentium terras unius bovis in dicto loco" (Notai di Candia, b.103,21r). Το 1367, σε ανάλογο συμβόλαιο συμφωνήθηκε: "... stare et habitare in tuo casale ... tu (παραχωρητής) mihi dare debes II domos si habebō bovem, si vero non, unam, pro mea habitacione" (Notai di Candia, b.11,78r).

(96) Το 1316, παραχωρήθηκε γη ενός βοδιού για 5 χρόνια. Ο καλλιεργητής έπρεπε να επισκευάσει τα σπίτια, στα οποία θα κατοικούσε, ενώ ο παραχωρητής θα του παρείχε τα απαραίτητα δοκάρια (Notai di Candia, b. 233, 33v). Το 1367, παραχωρήθηκε γη ενός βοδιού για 3 χρόνια. Ο παραχωρητής όφειλε να επισκευάσει δύο κατοικίες για τον καλλιεργητή ("tu autem aptari michi facere debes duas domos : Notai di Candia, b. 11, 93r). Το 1367, κατά την παραχώρηση γης ενός ζευγαριού για 5 χρόνια συμφωνήθηκε να κτιστεί ο καλλιεργητής σπίτια για κατοικία του στο ίδιο χωριό και ο παραχωρητής να του προσφέρει για το λόγο αυτό 4 υπέρπυρα, τα οποία δεν θα επιστρέφονταν (de dono) (Notai di Candia, b. 11, 96v. : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμπ. αρ. 4β, σσ. 652-653.

(97) Το 1328, με συμβόλαιο εργασίας παραχωρήθηκαν σε δύο καλλιεργητές γη ενός ζευγαριού και δύο αμπέλια συγχρόνως. (Notai di Candia, b. 244, 75r). Μετά από τέσσερα χρόνια και αφού έληξε το παραπάνω συμβόλαιο, το 1333, οι δύο αυτοί καλλιεργητές ανανέωσαν το συμβόλαιό τους με τον ίδιο γαιοκτήμονα, τους ίδιους όρους και την ίδια γη και αμπέλια (Notai di Candia, b. 244, 126v). Το 1359, παραχωρήθηκε γη 3 βοδιών και συγχρόνως η δυνατότητα να εκχερσώσει ο καλλιεργητής, αν ήθελε, μέρος από το γειτονικό λιβάδι, με δικά του έξοδα. Η γη αυτή θα ήταν στη διάθεσή του για όσο καιρό θα κατοικούσε στο ίδιο χωριό (Notai di Candia, b. 11, 29r). Το 1373, παραχωρήθηκε γη 1/3 του βοδιού για 5 χρόνια και συγχρόνως στον ίδιο καλλιεργητή και από τον ίδιο γαιοκτήμονα ένα αμπέλι σε γονικό στο ίδιο επίσης χωριό. (Notai di Candia, b. 23, 16r).

(98) Το δίδασμα, μέσα στο οποίο έπρεπε να επιστραφεί το δάνειο, μπορεί να ήταν ίσο ή μικρότερο από τη διάρκεια του σύμβολαιου. Πολλές φορές επίσης καθοριζόταν ακριβώς και το ποσό

που έπρεπε να επιστρέφεται κάθε χρόνο. Το 1327, για παράδειγμα, κατά την παραχώρηση γης ενός ζευγαριού για 6 χρόνια ο καλλιεργητής πήρε δάνειο 4 υπερπύρων, τα οποία έπρεπε να επιστρέψει στα 4 προσεχή χρόνια, καταβάλλοντας κάθε χρόνο ένα υπέρπυρο (Notai di Candia, b.142, 88r). Το 1339, σε ανάλογο συμβόλαιο παραχώρησης γης ενός βοδιού για 6 χρόνια ο καλλιεργητής πήρε για "μεταχείριση" 11 1/2 υπέρπυρα, τα οποία έπρεπε να επιστρέψει σταδιακά, καταβάλλοντας κάθε Αύγουστο 23 grossi (Notai di Candia, b.244, 163v).

(99) Πολλές φορές η επιλογή για την ανανέωση ή όχι του συμβολαίου ήταν, θεωρητικά, ζήτημα του ίδιου του καλλιεργητή. Το 1367, σε συμβόλαιο εργασίας προβλεπόταν ότι αν ο καλλιεργητής μετά από τα 5 χρόνια που έληγε το συμβόλαιο δεν ήθελε να κρατήσει τη γη, όφειλε να την επιστρέψει μαζί με τα σπύρια (Notai di Candia, b.11, 96v : ΠΑΡΑΡΤΗΣΙΑ, συμβ. αρ. 4β, σσ. 652-653). Αυτό σημαίνει ότι θεωρείται πιθανότερο να συνεχίσει ο καλλιεργητής την καλλιέργεια της γης και μετά τη λήξη του συμβολαίου ή τουλάχιστον ότι είχε τη δυνατότητα επιλογής.

(100) Notai di Candia, b.144, 84v-85r.

(101) Σχετικά με το ύφος της ετήσιας εισφοράς, βλ. παρακάτω, σσ. 323-325.

(102) Το 1327, σε συμβόλαιο εργασίας περιλαμβάνεται ο όρος: "... et non possis (καλλιεργητής) accipere vel movere frumentum nec ordeum de area donec mihi de predicto afficto annuale fuerit integre sattisfactum" (Notai di Candia, b.244, 42v).

(103) Βλ. για παράδειγμα, ΠΑΡΑΡΤΗΣΙΑ, συμβ. αρ. 4β, σσ. 652-653.

(104) Για τα βοσκοτόπια, βλ. παραπάνω, σσ. 191-195.

(105) Για τα συστήματα αγρανάπαυσης, βλ. παραπάνω, σσ. 132-134.

(106) Για τις οικονομικές υποχρεώσεις των αγροτών προς τους φεουδάρχες, βλ. παρακάτω, σσ. 312-323.

(107) ADC, b.19, 19r.

(108) Notai di Candia, b.142, 74r. Το ότι πρόκειται για ελεύθερους επιβεβαιώνεται στην περίπτωση αυτή και από το γεγονός ότι δεν ανήκουν στους βιλλάνους του χωριού Λοκρίδι, τον κατάλογο των οποίων έχουμε για την ίδια χρονιά. (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, εγγρ. αρ. 1α, σσ. 486-487).

(109) Τύπους συνεταιριστικών συμβολαίων, βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. αρ. 5α-5η, σσ. 654-665.

(110) Συνεταιρισμός ήταν δυνατόν να συσταθεί και για ένα μικρό μόνο μέρος από τη γη που κατείχε κάποιος. Το 1338, για παράδειγμα, ο Νικόλαος Αρκολέος έβαλε συνεταιίρο του το Βασιλικό Pelipario στο 1/3 της γης που κατείχε στο μπούργκο του Χάνδακα (Notai di Candia, b.97, 24v).

(111) βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. αρ. 5β, σσ. 655-656.

(112) Τον Ιούλιο του 1352, ο Constancius Valla και ο Αντώνιος Gradonico, κάτοικοι του μπούργκου Χάνδακα, συνέστησαν τον παρακάτω συνεταιρισμό. Ο πρώτος πήρε συνεταιίρο το δεύτερο για ένα κομμάτι γης στην τοποθεσία Sanctus Liberalis, νοικιασμένο από τον Πέτρο Cavalcante, και ένα άλλο στο μπούργκο του Χάνδακα, νοικιασμένο από το Νικήτα Κομιτά. Και οι δύο θα είχαν τα ίδια δικαιώματα επί της γης, η οποία θα έμενε αδιαίρετη και την ο-

ποία θα καλλιεργούσαν μαζί, βάζοντας ο καθένας τα μισά έξοδα. Κάθε χρόνο, μετά την αφαίρεση των εξόδων καθώς και 28 υπερπύρων για την ετήσια εισφορά προς τον ιδιοκτήτη της γης, θα μοιραζαν την υπόλοιπη παραγωγή. Ο δεύτερος είχε δικαίωμα να παραχωρήσει τη μισή γη που του αναλογούσε, αλλά σε περίπτωση που την ήθελε ο πρώτος, ήταν υποχρεωμένος να την παραχωρήσει σ' αυτόν, διαφορετικά σε όποιον ήθελε, με τους ίδιους ακριβώς όρους (DE FREDO, αρ. 20, σσ. 19-20). Βλ. επίσης και ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. αρ. 56, σσ. 657-659.

(113) Το 1339, υπέγραψαν ^{ενοίκιο} συνεταιρισμού Ιωάννης Francisco, κάτοικος του χωριού Καϊάφα, και η Πόθα Μαυροφοΐτινα, κάτοικος του ίδιου χωριού. Ο πρώτος πήρε συνεταιίρο τη δεύτερη για τη γη που είχε νοικιάσει από την οικογένεια Mazamano, με τα ίδια ακριβώς δικαιώματα που είχε και ο ίδιος. Η δεύτερη πρόσφερε ένα ζευγάρι βόδια και τα μισά έξοδα καλλιέργειας, ενώ ο πρώτος θα ήταν ο καλλιεργητής που θα δούλευε προσωπικά τη γη. Τα βόδια έπρεπε να είναι πάντα δύο, και σε περίπτωση θανάτου κάποιου, η δεύτερη όφειλε να το αντικαταστήσει. Η παραγωγή, μετά την αφαίρεση της ετήσιας εισφοράς προς τον ιδιοκτήτη της γης, θα μοιραζόταν στα δύο. Αν τέλος ο πρώτος νοίκιαζε κάποιο κομμάτι από τη γη του συνεταιρισμού, θα έδινε στη δεύτερη το μισό από το ενοίκιο που θα εσέπραττε. (Notai di Candia, b. 244, 159v). Βλ. επίσης, ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. αρ. 5α, σσ. 654-655.

(114) Το 1316, ο Μαρίνος Longo, κάτοικος Χάνδακα, και ο Γεώργιος Ανατολικόπουλος, κάτοικος του χωριού Δοξαρά, υπέγραψαν επταετές συμβόλαιο, σύμφωνα με το οποίο ο πρώτος πρόσφερε γη από το φέουδο του καθώς και ένα ζευγάρι βόδια και ο δεύτερος ένα ζευγάρι επίσης βόδια. Τη γη θα δούλευε ο δεύτερος, ο οποίος θα έδινε από την παραγωγή στον πρώτο 70 μουζούρια σιτάρι, ενώ την υπόλοιπη θα την μοιράζονταν. Όλα τα έξοδα ("tam pro seminatio-

nis quem pro mettendo pro bobus et aliis apparatibus") θα ήταν κοινά, εκτός από τα "preparamenta lignaminis", που θα βάραιναν το δεύτερο. Μετά τη λήξη του συμβολαίου θα πουλούσαν τα βόδια και η αξία τους θα μοιραζόταν στα δύο. Σε περίπτωση θανάτου κάποιου βοδιού, έπρεπε να αντικαταστήσουν και οι δύο. Ο βοσκότοπος (pascuum) που θα υπήρχε στη γη κατά τον πρώτο χρόνο θα ήταν κοινός και με το κέρδος από την εκμετάλλευσή του θα αγόραζαν κριθάρι ή άλλο δημητριακό για να σκεύρουν τον επόμενο χρόνο (Notai di Candia, b.233,24v). Το 1326, ο Ματθαίος Doto, δικηγόρος και κάτοικος του Χάνδακα, και ο Ξένος Αλευρόπουλος, βιλλάνος των κληρονόμων του ποτέ Francesco de Molino, με την άδεια του του κυρίου του Εμμανουήλ de Molino, υπέγραψαν πενταετές συμβόλαιο, σύμφωνα με το οποίο ο πρώτος πρόσφερε ένα ζευγάρι βόδια, ένα γαϊδούρι και γη, ενώ ο δεύτερος προσωπική εργασία, την εργασία των γιων του και ένα γαϊδούρι (Notai di Candia, b.142,39v). Βλ. επίσης και ΠΑΡΑΡΤΗΣΙΑ, συμβ. αρ. 5ε, σσ. 659-661.

(115) Το 1367, υπογράφηκε συνεταιρισμός 4 χρόνων και 3 μηνών, για την εκμετάλλευση κήπου. Τον πρώτο χρόνο ο ένας θα πρόσφερε προσωπική εργασία και ο άλλος τα απαραίτητα φυτώρια για καλλιέργεια ("omnia semina necessaria cuiuscumque manere"). Τα υπόλοιπα χρόνια θα μοιράζονταν εργασία, έξοδα και παραγωγή (Notai di Candia, b.11,89r). Το 1375, ο Ιάκωβος Sauriniaco πήρε συνεταιρισμό του το Νικόλα Μαχαιρά στον κήπο που είχε νοικιάσει για 5 χρόνια στο χωριό Τάρταρο. Ο δεύτερος ανέλαβε να κατοικεί στον κήπο, να τον περιποιείται και να τον φυλάει ("in quo quidem jardinum tu predictus Nicola habitare debes personaliter et illud custodire teneris bene et fideliter sine fraude absque aliquo amolimento."). Το ενοίκιο του κήπου θα ήταν κοινό, όπως και ο μισθός των εργατών που τυχόν θα χρησιμοποιούσαν. Ο πρώτος θα πρόσφερε επίσης δωρεάν και βόδια για την καλλιέργεια

της γης και το κέρδος θα μοιραζόταν στα δύο (Notai di Candia, b.11,470r). Βλ. επίσης, ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμπ. αρ. 5η, σσ. 664-665.

(116) Για την "ημισεία" στο Βυζάντιο, βλ. LEMERLE, Histoire agraire, σσ. 56-57. — SVORONOS, Petite et grande exploitation, σ. 333. — OSTROGORSKY, Condizioni agrarie, ο.π., σ. 261.

Για τη mezzadria και την ανάπτυξη της στη δυτική Ευρώπη, βλ. I. IMBERCIADORI, Mezzadria classica toscana con documentazione inedita dal IV al XIV secolo, Σιένα 1951. — L.A. KOTEL'NIKOVA, Rendita in natura e rendita in denaro nell'Italia medievale (sec. IX-XV), στο: Storia d'Italia, Annali 6, σσ. 105-114. — THE ΙΔΙΑΣ, Mondo contadino, σσ. 276-317. — P. JONES, Economia e società nell'Italia medievale, Τορίνο 1980, σσ. 377-434. — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, La società agraria medievale all'apice del suo sviluppo. L'Italia, S.E.C., τομ. 1, σσ. 504-505. — P. UGOLINI, Il potere nell'economia rurale italiana, στο: Storia d'Italia, Annali 1, σσ. 764-776. — DUBY, L'economie rurale, τομ. 2, σσ. 154-155 και 220-224.

(117) Το 1374, ο Πέτρος Trivisano και ο Νάρκος Καπελλάς υπέγραψαν ^{συμφωνία} συνεταιρισμό για 5 χρόνια. Ο Trivisano πρόσφερε 6 βόδια, αξίας 134 υπερπύρων, από τα οποία τα 4 θα ανήκαν στον ίδιο και τα 2 στον Καπελλά. Ο τελευταίος για τα βόδια αυτά θα κατέβαλλε στον πρώτο μετά τη λήξη του συμβολαίου 44 υπέρπυρα και 8 grossi (Notai di Candia, b.11,449v). Τον ίδιο χρόνο υπογράφηκε άλλος συνεταιρισμός μεταξύ του Χριστόφορου Bartolomeo από τη μια μεριά και του Νάρκου Ραγουζαίου και Γεώργιου Θεραπεμένου από την άλλη. Ο Bartolomeo θα έβαζε στο συνεταιρισμό 3 βόδια, αξίας 66 υπερπύρων και 1 grosso. Πριν την κατανομή της ετήσιας παραγωγής θα αφαιρείτο σταδιακά, εκτός των άλλων, η αξία των βοδιών. (Notai di Candia, b.11,442r). Το 1367, ο Fimius Μουσούρος

έκανε τον Άγγελο Quirino συνεταιίρο του σε ένα βόδι, μια αγελάδα, ένα μικρό τούρο και σε χέρσα γη, που είχε νοικιάσει από το κράτος, για δύο χρόνια. Τα ζώα αυτά εκτιμήθηκαν 34 υπέρπυρα και ο Quirino κατέβαλλε 17 υπέρπυρα για το μερίδιό του (Notai di Candia, b. 11, 98v). Το 1316, τέλος, ο Μαρίνος Longo και ο Γεώργιος Ανατολικόπουλος υπέγραψαν ^{επιβάρυνση} συνεταιρισμό για 7 χρόνια. Και οι δύο συμβαλλόμενοι έβαλαν ένα ζευγάρι βόδια ο καθένας, τα οποία μετά τη λήξη του συμβολαίου θα πουλούσαν και θα μοιράζονταν την αξία τους (Notai di Candia, b. 233, 24v).

(118) Η mezzadria, προς την οποία μοιάζουν οι τύποι των συνεταιρισμών που εξετάστηκαν θεωρείται σαν η μεταβατική μορφή από τη φεουδαλική στην καπιταλιστική πρόσοδο, παρά τα φεουδαλικά χαρακτηριστικά που διατηρούσε (βλ. KOTEL'NIKOVA, Mondo Contadino, σσ. 280 κ.ε., όπου αναλύονται και οι θεωρίες πολλών ιστορικών σχετικά με το ζήτημα αυτό).

(119) Σχετικά με την υποχρέωση των ενοικιαστών γης για τους εργάτες που θα χρησιμοποιούσαν για τη γη, το αμπέλι ή τον κήπο, βλ. παραπάνω, σσ. 242-243.

(120) "Item nullus serpitorum, catavoligatorum, lachigatorum, messorum, manipulorum, operariorum et cudorum ferri ad cudinem audeat accipere pro premio sui laboris pro quolibet, quolibet dicta integra, qua laboraverit ultra soldos sex tamque sit licitum illis qui facient fieri huiusmodi servicia dare ad bibendum suprascriptis laboratoribus si voluerint, silicet pro sua commestione nihil habere possint" (ADC, b. 14, 242v-243r). Το ίδιο διάταγμα, απευθυνόμενο τη φορά αυτή προς τους εργοδότες, επαναλαμβάνεται τον Ιανουάριο του 1352 (ADC, b. 14, 255v).

- (121) Notai di Candia, b.11, 42v και 46r.
(122) Notai di Candia, b.10 Angelo Bocontolo, 43r.
(123) Notai di Candia, b.10 Angelo Bocontolo, 12v.
(124) Notai di Candia, b.10 Agelo Bocontolo/b, 3v.
(125) Notai di Candia, b.10 Angelo Bocontolo, 108v.
(126) DE FREDO, αρ, 11 και 34, σσ, 14-15 και 28-29.

(127) "... et teneris (εργοδότης) nobis facere nolum per unam diem ante quam suprascripti saumerii sint tibi neccessarii "(Notai di Candia, b.10 Angelo Bocontolo/b, 3v).

(128) "... tu (εργοδότης), quando viam non habebis in patiterium, debeas nobis notificare, ut possimus ire alio ad lucrandi et quodocumque viam habebis in patiterium similiter teneris nobis notificare, ut possimus venire ad tuum servcium, prout dictum est "(Notai di Candia, b.10 Angelo Bocontolo, 108v),

2. ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΥΠΟΧΡΕΩΣΕΙΣ ΤΩΝ ΒΙΛΛΑΝΩΝ
ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΦΕΟΥΔΑΡΧΕΣ

Οι οικονομικές υποχρεώσεις των βιλλάνων προς τους φεουδάρχες αναφέρονται για πρώτη φορά στη συνθήκη του 1219 μεταξύ του Δούκα Κρήτης Domenico Delfino και των επαναστατών Κωνσταντίνου Σεβαστού και Θεόδωρου Μελισσηνού: "Constituimus etiam, quod villani debeant reddere constitutum redictum dominis suis scilicet de toto quod seminaverint, de pecoribus, de cacia, de porcis quintum; et qui de arostico habuerit par bonum, yperperum unum; et pro uno quoque scapetario medium yperperum unum erigana per ebdomada. Item ordinavimus, quod villani debeant laborare vineas dominorum suorum et custodire similiter arbores; et tempore vindemie habeant in (unam) medietatem et aliam medietatem domini sui de facto omnium animalium, que fuerint."¹.

Με τον τρόπο αυτό οι Βενετοί θεσμοποίησαν το καθεστώς σχέσεων αγρότη-φεουδάρχη που υπήρχε ήδη στο νησί. Τα δύο παραπάνω άρθρα της συνθήκης στην προσπάθεια που καταβάλλεται να περιγράψουν με συντομία όλο το σύστημα των υποχρεώσεων γίνονται δυσεμπήνετα, ενώ παράλληλα ορισμένα σημεία, τα οποία σε δηλεσούν χωριστά, δε συμφωνούν με τα ισχύοντα στο βυζαντινό αγροτικό κόσμο. Είναι δύσκολο να διαπιστωθεί, αν οι διαφορές στον τομέα αυτό οφείλονται σε άγνοια της πραγματικότητας εκ μέρους των Βενετών ή αν πρόκειται για μια ιδιαιτερότητα που ίσχυε στο νησί.

Η γαιοπρόσοδος καθορίζεται στο 1/5 αυτού που έσπερνε ο αγρότης και ο φόρος των ζώων στο 1/5 των προβάτων και των γουρουνιών καθώς και των ζώων που προέρχονταν από το κυνήγι. Οι προσωπικοί φόροι ανέρχονται, σύμφωνα με την κατάταξη κάθε αγρότη στο "ακρόστιχον", σε ένα υπέρπυρο για όσους είχαν ένα ζευγάρι βόδια (και την ανάλογη γη), σε μισό υπέρπυρο για όσους είχαν ένα βόδι (scapetario), ενώ κάθε αγρότης ήταν υποχρεωμένος να κάνει κάθε εβδομάδα μια αγγαρεία. Η γαιοπρόσοδος τέλος για τα αμπέλια ανέρχεται στο 1/2 της παραγωγής.

Δεν σώζονται στοιχεία για ένα μεγάλο μέρος του 13ου αιώνα, που να αποδεικνύουν την εφαρμογή των παραπάνω διατάξεων στις σχέσεις αγρότη-φεουδάρχη. Κατά τα τέλη του αιώνα και μόνο μέσα από συμβόλαια παρέχονται οι πρώτες πληροφορίες.

Το 1281, 60 περίπου χρόνια μετά τη συνθήκη του 1219, με τη συγκατάθεση του Δούκα της Κρήτης ^{Καμυμένου} V Dandolo και των συμβούλων του νοικιάστηκε στον Domenico Talarpetra για 5 χρόνια και με ετήσιο ενοίκιο 61 υπ. το δημόσιο χωριό Απάνω Τρίφωνα με ό,τι ανήκε στη δικαιοδοσία του καθώς και με δύο βιλλάνους του κράτους. Ο ενοικιαστής του χωριού γινόταν προσωρινός κύριος των δημοσίων βιλλάνων, οι οποίοι σύμφωνα με την παραχώρηση: "όφειλαν να κατοικούν πάντα στο ίδιο χωριό, να καταβάλλουν τη δεκάτεια (decattia), την πενταμέρεια (quintana) των μελισσών και γουρουνιών, τη γαιοπρόσοδο (terciariga), τις αγγαρείες και τα συνθησιμένα κανίσκια. Ο αρχηγός κάθε εστίας θα κατέβαλλε επίσης στο κράτος 1 υπέρπυρο κάθε χρόνο. Αν οι βιλλάνοι δεν είχαν τη δυνατότητα να εκτελούν τις αγγαρείες των 45 ημερών, τότε έπρεπε να καταβάλλουν 4 υπέρπυρα ο καθένας. Σε περίπτωση που κάποιος από αυτούς πέθαινε, τότε θα αντικαθίστατο με άλλον (restaurum) και ο προσωρινός κύριος του νεκρού δεν είχε το δικαίωμα να πάρει τα άχυρα (palea) ή τα καλάθια (cestaria) από το χωράφι του."².

Το 1327, ο φεουδάρχης Ματθαίος Taisaretra απελευθέρωσε το βιλλάνο του Γιάννη Παπαδόπουλο για 5 χρόνια και τον απάλλαξε προσωρινά "από κάθε δασμό (dacio), τέλο (tello), αγγαρεία (hengaria), γαιοπρόσοδο (terciarria), κανίσκια (canischi), πενταμέρεια (pendameria) και άλλο δεσμό δουλείας (vinculo seruitutis)"³. Τον ίδιο χρόνο, ο Domenicus Lambardo, canonico της επισκοπής Χερρονήσου, νοίκιασε ένα φέουδο στον Ιάκωβο de Soleis με 6 βιλλάνους, από τους οποίους θα εισέπραττε, σύμφωνα με το συμβόλαιο, "τους δασμούς (dacia), τα κανίσκια (canisca), τις αγγαρείες (hengarias), τη γαιοπρόσοδο (terciarria), τη δεκάτεια (decatia) και την πενταμέρεια (pendameria)"⁴.

Τα τρία τελευταία παραδείγματα παρουσιάζουν ομοιομορφία, ως προς το σύστημα των υποχρεώσεων των βιλλάνων και κατ'επέκταση όλων των αγροτών, και διαφορές σχετικές με όσα καθορίστηκαν στη συνθήκη του 1219. Πρέπει να λάβουμε υπόψη, όπως ήδη επισημάνθηκε, ότι το κείμενο της συνθήκης έχει σωθεί σε αντίγραφο, το οποίο είναι λάθος αντιγραμμένο και γι' αυτό δυσνόητο, καθώς επίσης και ότι η κατάσταση στον αγροτικό τομέα δεν ήταν απόλυτα γνωστή στους Βενετούς στις αρχές του 13ου αιώνα. Για τους λόγους αυτούς η εξέταση των υποχρεώσεων των αγροτών αρχίζει με βάση τα στοιχεία που παρέχουν τα τρία τελευταία συμβόλαια.

Ο φόρος των ζώων αναφέρεται και στα τρία συμβόλαια ως "δεκάτεια" και "πενταμέρεια" (decatia-pendameria ή quintana). Αντιπροσώπευε δηλαδή θεωρητικά το 1/10 και το 1/5 των ζώων, που κατείχε ο αγρότης. Στη συνθήκη του 1219 ο ίδιος φόρος είχε καθοριστεί στο 1/5 όλων γενικά των ζώων. Αντίθετα, από το τέλος τουλάχιστον του 13ου αιώνα η "δεκάτεια" εφαρμόζονταν στα αιγοπρόβατα και η "πενταμέρεια" στα γαυρούνια και στις μέλισσες⁵.

Ο τρόπος καθορισμού και καταβολής των δύο αυτών φόρων, παρά τις ελάχιστες πληροφορίες για όλο το 14ο αιώνα, δεν παρουσιάζε-

ται ομοιόμορφος, αλλά εξαρτάται από τις προσωπικές συμφωνίες και ίσως από τοπικές συνθήκες. Έτσι, ενώ το 1327 η δεκάτεια ανερχόταν πράγματι στο 1/10 των αιγοπροβάτων, σε τρία άλλα συμβόλαια του 1328⁶, 1346⁷ και 1387⁸ ανερχόταν στο 1/20. Στο συμβόλαιο του 1328, ειδικότερα, για τον πρώτο χρόνο της συμφωνίας καθορίστηκε μόνο στο 1/25.

Ο ίδιος φόρος μπορεί επίσης να ήταν ένας σταθερός αριθμός αιγοπροβάτων, ανεξάρτητα από το συνολικό αριθμό των ζώων, ή ακόμη και ένα χρηματικό ποσό. Σε συμβόλαιο του 1387 η δεκάτεια καθορίστηκε σε 5 "καλές" κατσίκες, ανεξάρτητα από τον αριθμό που κατείχε ο αγρότης⁹. Το ύψος της δεκάτειας σε χρήμα δεν είναι επίσης το ίδιο παντού: το 1385, συμφωνήθηκε σε 10 grossi το χρόνο ανά 100 αιγοπρόβατα¹⁰, το 1387, αντίστοιχα σε 30 grossi¹¹, ενώ το 1423 σε 1 soldum για κάθε ζώο¹².

Για την πενταμέρεια οι πληροφορίες είναι ακόμη λιγότερες. Πρέπει να προστεθεί μόνο ότι ο φόρος αυτός επιβαλλόταν από ένα ορισμένο αριθμό ζώων (γουρουνιών ή μελισσών) και πάνω, ο οποίος το 1374 είχε καθοριστεί σε 10 γουρούνια¹³. Η δεκάτεια, παρά την έλλειψη ανάλογης αναφοράς, θα επιβαλλόταν με τον ίδιο τρόπο.

φαίνεται πως η δεκάτεια και η πενταμέρεια εξελίχθηκαν σταδιακά σε φόρο που καθοριζόταν και καταβαλλόταν από κάθε αγρότη ξεχωριστά. Αντίθετα, ο αντίστοιχος στο Βυζάντιο, αλλά και ορισμένες φορές στην Κρήτη, αποτελούσε συλλογικό φόρο που βάραινε τα ζώα ενός χωριού ή ενός φεούδου.

Οι αγγαρείες ήταν ημέρες εργασίας που πρόσφερε ο αγρότης χωρίς αμοιβή, όπου και όταν τις είχε ανάγκη ο φεουδάρχης, συνήθως μαζί με τα ζώα που διέθετε. Διακρίνονταν σε εκείνες που βάραιναν προσωπικά το βιλλάνο εξαιτίας της κοινωνικής του θέσης και σε εκείνες που βάραιναν κάθε αγρότη, ελεύθερο ή βιλλάνο, όταν ερχόταν σε αγροληπτική ή άλλου είδους σχέση παροχής αγροτικών κυρίως αγαθών με το φεουδάρχη¹⁴.

Εύμφωνα με τη συνθήκη του 1219, οι αγγαρείες της πρώτης κατηγορίας, αυτές δηλαδή που βάριαν προσωπικά το βιλλάνο, ανέρχονταν σε μια κάθε εβδομάδα, 52 δηλαδή περίπου ημέρες το χρόνο, ενώ στο συμβόλαιο του 1281 σε 45 ημέρες, αριθμός που δεν απέχει πολύ από τον πρώτο. Πρόκειται δηλαδή για το συνήθη αριθμό αγγαρειών που ίσχυε στο Βυζάντιο και στη λατινοκρατούμενη Ανατολή¹⁵. Στο ίδιο συμβόλαιο, του 1281, παρείχεται επίσης η δυνατότητα στο βιλλάνο να εξαγοράσει τις αγγαρείες καταβάλλοντας συνολικά τέσσερα υπέρπυρα. Η μετατροπή των αγγαρειών από προσωπική εργασία σε χρήμα καθιερώθηκε στην Κρήτη εξαιτίας της απουσίας ή μάλλον της ελάχιστη διαδεδομένης άμεσης εκμετάλλευσης της γης από τον ίδιο το φεουδάρχη. Ο τελευταίος δεν είχε πλέον ανάγκη τη δωρεάν εργασία των βιλλάνων του και προτίμησε τη χρηματική αποζημίωση. Εξάλλου, ορισμένες εργασιακές ανάγκες καλύπτονταν από άλλες αγγαρείες. Οι μνείες για τις προσωπικές αγγαρείες είναι ελάχιστες.

Οι πληροφορίες αντίθετα αφορούν για τις αγγαρείες της δεύτερης κατηγορίας, που βασίζονταν στην αγροληπτική σχέση με το φεουδάρχη και βάραιναν τα ζώα του αγρότη αλλά και τον ίδιο. Ο αριθμός και το περιεχόμενό τους καθορίζονταν ορισμένες φορές στο συμβόλαιο παραχώρησης της γης, πολύ συχνά όμως χαρακτηρίζονταν ως συνηθισμένες και δεν αναλύονταν. Με βάση τα συμβόλαια που παρέχουν αναλυτικά στοιχεία σχετικά με τις αγγαρείες αυτές σχηματίστηκε ο πίνακας αρ. 1, όπου διακρίνεται το περιεχόμενό τους.

Όπως φαίνεται, ο αριθμός των αγγαρειών αυτών κυμαινόταν από μία ως τρεις κάθε χρόνο και σπανιότατα περισσότερες. Δεν είχαν καμιά σχέση με το είδος και τη διάρκεια της παραχώρησης ή την έκταση της γης και δεν παρατηρείται καμιά σημαντική διαφοροποίηση στο περιεχόμενο ή στον αριθμό τους κατά τη διάρκεια του 14ου αιώνα, παρά τα περιορισμένα στοιχεία. Είναι χαρακτηρι-

στική ,αντίθετα,η σχετική διαφορά τους σε κάθε συμβόλαιο,που σημαίνει ότι ως ένα σημείο βασίζονταν στην προσωπική συμφωνία, αν και γενικά κινούνταν πάντοτε μέσα στα συνηθισμένα πλαίσια. Αποδεικνύεται επίσης ότι η σπουδαιότητα των αγγαρειών αυτών, τόσο για τον αγρότη όσο και για το φεουδάρχη,δεν ήταν ιδιαίτερα μεγάλη είτε αυτές ήταν σε είδος είτε,όπως συνέβαινε συχνά, σε χρήμα.Η αξία τους παρουσίαζε μικρές διαφορές σε κάθε συμβόλαιο και κυμαινόταν από 9 μέχρι και 18 grossi το χρόνο.

Τα κανίσκια ή exenia ήταν δώρα των αγροτών προς το φεουδάρχη από τα προϊόντα που παρήγε ο καθένας.Αν κάποιος,για παράδειγμα,είχε κήπο πρόσφερε φρούτα,αν είχε ζώα,ένα από αυτά,αν είχε γουρούνι,κρέας ή σαλάμι.Πρόσφεραν ακόμη κόττες ή και ένα ζευγάρι γάντια (pars unum cirotocarium).Τα κανίσκια προσφέρονταν συνήθως τρεις φορές το χρόνο,Χριστούγεννα,Απόκριες και Πάσχα¹⁶.Ανάλογα όμως με τη συμφωνία,προσφέρονταν επίσης και σε άλλες γιορτές ή μια φορά μόνο το χρόνο.Και αυτά,όπως και οι αγγαρείες,εξαγοράζονταν σε χρήμα και η αξία τους κυμαινόταν από δύο μέχρι και 12 grossi.

Τα κανίσκια και οι αγγαρείες της δεύτερης κατηγορίας αποτελούσαν αναγνωριστικά δικαιώματα προς το φεουδάρχη ενόψει κάποιας καλλιέργειας,παροχής γης,σπιτιού ή άλλων αγαθών¹⁷.Για το λόγο αυτό καθορίζονταν και εξαγοράζονταν μαζί.Η αξία και των δύο κυμαινόταν από 10 grossi μέχρι και 4 υπ. το χρόνο.Πρόκειται για τις υποχρεώσεις που φανερώνουν την εξάρτησή του αγρότη,ελεύθερου ή βιλλάνου,από το φεουδάρχη μέσω της γης ή κάποιου άλλου αγαθού,το οποίο κρατά και εκμεταλλεύεται ο πρώτος και του οποίου ιδιοκτήτης είναι ο δεύτερος.

Ο όρος"τέλος" εκτός από το συμβόλαιο του 1327 δεν χρησιμοποιείται σε καμιά άλλη περίπτωση.Στην Πελοπόννησο κατά το 13ο και 14ο αιώνα αντιπροσώπευε το σύνολο των διαφόρων εισφορών που κατέβαλλε κάθε οικογένεια,όπως καθορίζεται και στα βυζαντινά πρακτικά του 13ου και του 14ου αιώνα,και αποτελούσε το βα-

σικό φόρο για κάθε εστία βιλλάνων. Ήταν επίσης ισοδύναμος με τον όρο "ακρόστιχο"¹⁸. Στην κρήτη είναι πολύ πιθανόν ότι είχε την παραπάνω σημασία, όπως και ο όρος "iura" που χρησιμοποιείται συχνότερα για να δηλώσει τις εισφορές γενικά του αγρότη προς το φεουδάρχη.

Εχετικά με τους "δασμούς" (datio), το περιεχόμενο των οποίων δεν διευκρινίζεται ποτέ, τα πράγματα είναι συγκεχυμένα. Όπως προκύπτει από τα κείμενα σ' αυτούς δεν περιλαμβάνονται ούτε τα κανίσκια και οι αγγαρείες ούτε η δεκάτεια και η πενταμέρεια των ζώων και φυσικά ούτε η γαιοπρόσοδος¹⁹. Καταβάλλονται πάντοτε σε χρήμα συνήθως μαζί με τα κανίσκια και τις αγγαρείες και για το λόγο αυτό το ύψος τους δεν είναι πάντοτε γνωστό.

Σε τρεις μόνο από τις περιπτώσεις που εντοπίστηκαν γίνεται γνωστό το ύψος των "δασμών", γιατί καταβάλλονται από τον αγρότη μόνον τους. Το 1385, κάποιος βιλλάνος που μετακομίζει σε άλλο χωριό, του ίδιου όμως φεουδάρχη, συμφώνησε να καταβάλλει κάθε χρόνο για "δασμούς" 3 υπέρπυρα²⁰. Το 1390, βιλλάνος της επισκοπής Χερρονήσου βρισκόταν στη φυλακή γιατί χρωστούσε 50 υπ. για "δασμούς" 10 χρόνων²¹. Τον ίδιο χρόνο, σε συμβόλαιο ενοικίασης δύο βιλλάνων αναφέρεται ότι "καθένας οφείλει να καταβάλλει για τους "δασμούς" του κάθε χρόνο 4 1/2 υπέρπυρα"²² (βλ. και πίνακα αρ. 2). Το ποσό των "δασμών" και στις τρεις περιπτώσεις, δηλαδή 3,5 και 4 1/2 υπέρπυρα αντίστοιχα, κάθε χρόνο είναι αρκετά σημαντικό.

Δεν είναι γνωστός ο τρόπος καθορισμού του φόρου αυτού, αν ήταν δηλαδή σταθερός προσωπικός ή ανάλογος με την περιουσία κάθε αγρότη. Για τη διευκρίνιση του ζητήματος υπάρχει ανάγκη άλλων παραδειγμάτων. Το 1327, στο έγγραφο της κατανομής του φεούδου του Ιωάννη Κορναρο οι "δασμοί" και τα κανίσκια μαζί ανέρχονταν σε 4 υπ. για κάθε ενήλικο βιλλάνο όλων των φεούδων του ίδιου φεουδάρχη²³. Αυτό σημαίνει δηλαδή ότι το ύψος της

εισφοράς ήταν σταθερό, αφού οι βιλλάνοι δεν κατείχαν ίση μεταξού τους περιουσία. Το ίδιο επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι οι "δασμοί" υπολογίζονται τις περισσότερες φορές μαζί με τις αγγαρείες και τα κανίσκια, που είναι προσωπικοί φόροι. Πρέπει να επισημανθεί ακόμη ότι μεταξύ των ενηλίκων που πλήρωναν τις εισφορές ("δασμοί"-αγγαρείες-κανίσκια) περιλαμβάνονται όχι μόνο οι αρχηγοί κάθε εστίας αλλά και τα ενήλικα άρρενα μέλη της. Από την καταβολή τους, αντίθετα, εξαιρούνται οι ανήλικοι, οι κάτω των 15 ετών δηλαδή, και οι γέροντες πάνω των 60 ετών²⁴.

Σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία, αποδεικνύεται ότι οι "δασμοί" αποτελούσαν προσωπική σταθερή ετήσια εισφορά, ανεξάρτητη από το μέγεθος της περιουσίας, πληρωτέα σε χρήμα, συνήθως μαζί με τις αγγαρείες και τα κανίσκια, αντίστοιχη με το "ακρόστιχο", όπως ακριβώς και στην Πελοπόννησο κατά το 13ο και 14ο αιώνα²⁵.

Είναι δύσκολο να διαπιστωθεί, αν το ύψος των "δασμών" ήταν το ίδιο για όλους τους αγρότες ή αν διέφερε από φέουδο σε φέουδο, πράγμα πιθανότερο. Η σχετικά μικρή διαφορά που παρατηρείται στο ύψος των "δασμών", σύμφωνα με τα παραπάνω παραδείγματα, δεν δικαιολογείται από μια αύξηση της εισφοράς με το πέρασμα του χρόνου (πίνακας αρ.2).

Το σύνολο των προσωπικών φόρων ("δασμοί"-αγγαρείες-κανίσκια) κυμαινόταν από 4 μέχρι και 7 1/2 υπέρπυρα (πίνακας αρ.2). Αν μάλιστα αφαιρεθεί κατά μέσο όρο 1 υπ., με το οποίο συνήθως εξαγοράζονταν οι αγγαρείες της δεύτερης κατηγορίας και τα κανίσκια, τότε οι "δασμοί" ανέρχονταν σε 3 μέχρι και 6 1/2 υπέρπυρα. Μέσα στα όρια αυτά, εξάλλου, κινούνται και τα ποσά των 3, 4 1/2 και 5 υπερπύρων, που είδαμε ότι καταβάλλονται για "δασμούς" στα τρία παραπάνω παραδείγματα. Οι "δασμοί" βάραιναν όλους τους αγρότες, ελεύθερους και βιλλάνους²⁶.

Την ευθύνη για την είσπραξη όλων των παραπάνω εισφορών από τους αγρότες είχε ο κουράτορας²⁷. Πολλές φορές όμως οι φεουδάρ-

χες διόριζαν προσωρινούς υπαλλήλους, με σκοπό την είσπραξη των εισφορών από τους αγρότες του²⁸. Οι υπάλληλοι αυτοί μπορεί να ήταν αγρότες, ελεύθεροι ή βιλλάνοι, ή απλώς πρόσωπα γνωστά στο φεουδάρχη, κάτοικοι του Χάνδακα. Δεν είναι γνωστό, αν αντικαθιστούσαν τον κουράτορα ή αν συνεργάζονταν μαζί του, με σκοπό τη συγκέντρωση των εισφορών από όλους τους κουράτορες του φεούδου, αν αποτελούσαν δηλαδή ένα σύνδεσμο ανάμεσα στον κουράτορα και τον φεουδάρχη. Η αποζημίωσή τους δεν αναφέρεται συνήθως στα συμβόλαια διορισμού τους. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι σε σχετικό συμβόλαιο ο υπάλληλος θα αποζημιωνόταν κατά τον πρώτο χρόνο με το 1/3 και τα υπόλοιπα χρόνια με το 1/2 των εισπράξεων²⁹. Η αποζημίωση αυτή είναι υπερβολική και πρόκειται για εξαιρετική περίπτωση. Πιθανότατα εισέπρατταν μια καθορισμένη ποσότητα σε χρήμα ή είδος, όπως και οι κουράτορες.

Οι βιλλάνοι του κράτους, εκτός από όλες τις παραπάνω εισφορές προς τον ιδιοκτήτη της γης που καλλιεργούσαν, όπως και όλοι οι υπόλοιποι βιλλάνοι, κατέβαλλαν κάθε χρόνο στο Δημόσιο Ταμείο (Camera Comunis) το villanazio, προσωπικό φόρο ανεξάρτητο περιουσίας και ίσο με 1 υπέρπυρο³⁰. Ο φόρος αυτός ήταν για το κράτος, μαζί με την εκμετάλλευση της δημόσιας γης, ένα σημαντικό εισόδημα, το οποίο φρόντιζε να εισπράττει με ιδιαίτερη επιμέλεια.

Η υπηρεσία για τους δημοσίους βιλλάνους (Officium super villanis Comunis) λειτουργούσε σίγουρα στο Χάνδακα και στα Χανιά και πιθανότατα στο Ρέθυμνο και στη Σητεία. Κάθε υπηρεσία είχε στη δικαιοδοσία της τους βιλλάνους της περιοχής της και υπαγόταν στο Δημόσιο Ταμείο, με τη βοήθεια του οποίου διενεργούσε κατά διαστήματα απογραφές ("αναγραφές"-anagraphi) των δημοσίων βιλλάνων. Μια τέτοια απογραφή για την περιοχή του Χάνδακα ορίστηκε από τις βενετικές Αρχές τον Αύγουστο του 1339, με σκοπό τον έλεγχο και τη διατήρηση των δικαιωμάτων του κρά-

τους επί των βιλλάνων. Από την απογραφή αυτή έχει σωθεί μόνο το διάταγμα που καθόριζε τη διαδικασία διενέργειάς της³¹.

Υπεύθυνοι της απογραφής βρίσκονταν οι δύο υπάλληλοι της υπηρεσίας (*illis duobus superstantibus ... supra rusticos*), ο καθένας από τους οποίους είχε στη δικαιοδοσία του 3 σεξτέρια. Στην αρχή ένας από τους Ταμίες ήταν υποχρεωμένος να ακολουθήσει τον κάθε υπάλληλο ξεχωριστά σε ένα σεξτέριο για να παρακολουθήσει την διενέργεια της απογραφής στα χωριά και στα κάστρα. Αν ο Ταμίας έκρινε απαραίτητη την παρακολούθηση των δύο υπαλλήλων και στη συνέχεια, τότε για τα υπόλοιπα σεξτέρια αναλάμβαναν οι άλλοι Ταμίες. Για πληρέστερη καταγραφή των δημοσίων βιλλάνων ήταν υποχρεωμένοι να συνεργαστούν και οι κουράτορες και οι *gastaldi* κάθε χωριού.

Επειδή πολύ συχνά υπήρχαν αμφιβολίες για το καθεστώς ορισμένων αγροτών ή προέκυπταν διεκδικήσεις βιλλάνων ανάμεσα στο κράτος και τους φεουδάρχες, ορίστηκε ότι κατά την απογραφή έπρεπε να σημειώνονται και οι βιλλάνοι, για τους οποίους υπήρχε σχετική αμφισβήτηση, η υπόθεση των οποίων θα εξεταζόταν αργότερα. Στη συνέχεια, μετά την καταγραφή, οι υπάλληλοι θα εισέπρατταν το φόρο και θα τον πρέδιναν στους Ταμίες. Οι τελευταίοι για την παραπάνω εργασία θα αποζημιώνονταν όλοι μαζί με 24 υπέρπυρα.

Τα αποτελέσματα της απογραφής σε αντίγραφο θα παραδίνονταν στο Δούκα και στους συμβούλους του, οι οποίοι μαζί με τους Ταμίες θα έκαναν έλεγχο μια φορά το χρόνο στα κατάστιχα με τους δημόσιους βιλλάνους. Για να μην προκύψουν συγχύσεις ορίστηκε επίσης ότι οποιοσδήποτε δημόσιος βιλλάνος εγκατέλειπε το σεξτέριο ή το χωριό που ήταν γραμμένος, όφειλε μέσα σε 15 μέρες να παρουσιαστεί στον υπεύθυνο του σεξτερίου ή σε κάποιο Ταμία και να δηλώσει την αναχώρησή του και το μέρος, όπου σκόπευε να εγκατασταθεί. Ο υπεύθυνος του σεξτερίου, στο οποίο κατοικούσε

πριν ο βιλλάνος όφειλε να τον διαγράψει.Για τη σωστή τέλος λειτουργία της υπηρεσίας επί των δημοσίων βιλλάνων ,οι υπάλληλοι της έπρεπε να εγκρίνονται κάθε δύο χρόνια από τον ίδιο το δούκα Κρήτης³².Η παραπάνω διαδικασία,σύμφωνα με το ίδιο έγγραφο,έπρεπε να επαναλαμβάνεται κάθε δύο χρόνια.

Νέα απογραφή των δημοσίων βιλλάνων με ανάλογο τρόπο διέταξαν οι Αρχές τον Ιούνιο του 1363³³.Για να αποφεύγονται μάλιστα άσκοπα έξοδα,την απογραφή στο εξής όφειλαν να διενεργούν οι ίδιοι οι ρέκτορες Χανίων,Ρεθύμνου και Σητείας και για την περιοχή του Χάνδακα δύο μόνο Ταμίεις ,τουλάχιστον μια φορά κατά τη διάρκεια της θητείας τους,κάθε δύο χρόνια δηλαδή.

Η διαδικασία της απογραφής δε σήμαινε απαραίτητα και είσπραξη του σχετικού φόρου,η οποία γινόταν κάθε χρόνο από τους υπαλλήλους της υπηρεσίας για τους δημοσίους βιλλάνους.

Την είσπραξη των εισφορών από τους δημοσίους βιλλάνους,οι οποίοι βρίσκονταν κάτω από την άμεση εξάρτηση του κράτους και όχι κάποιου φεουδάρχη διενεργούσαν οι υπάλληλοι για την είσπραξη της δεκάτειας,το σύντομο καπιτουλάριο των οποίων έχει σωθεί (capitullare illorum,qui sunt super decatiam tollendam)³⁴.

Οι υπάλληλοι αυτοί ήταν υποχρεωμένοι να εισπράττουν από τους εγγεγραμένους δημοσίους βιλλάνους (qui hodie sunt redditentes) ή από όσους "άγραφους" ανεκάλυπταν,τη δεκάτεια και την πενταμέρεια,την τελευταία για τα γουρούνια και τις μέλισσες. Από τις εισπράξεις θα παρέδιναν στο κράτος τα 2/3 και θα κρατούσαν το 1/3.Δεν είναι γνωστά άλλα στοιχεία για τη δραστηριότητα των υπαλλήλων αυτών,ούτε τη σχέση τους με την υπηρεσία για τους δημοσίους βιλλάνους.Εξάλλου,οι βιλλάνοι που βρίσκονταν κάτω από την άμεση εξάρτηση του κράτους ήταν αρκετά λιγότεροι από τους υπόλοιπους δημοσίους βιλλάνους,οι οποίοι ήταν εξαρτημένοι από το φεουδάρχη-ενοικιαστή της δημοσίας γης.Πρέπει να σημειωθεί ότι η ύπαρξη των δημοσίων

βιλλάνων της κατηγορίας αυτής αποδεικνύεται αποκλειστικά από το παραπάνω καπιτουλάριο.

Η γαιοπρόσοδος στην Κρήτη κατά το 13ο και 14ο αιώνα έχει σαν βάση το "εντριτάριο" σύστημα (*terciaría*)³⁵, σύμφωνα με το οποίο ο φεουδάρχης οικειοποιείται το 1/3 της ετήσιας παραγωγής, ενώ τα 2/3 μένουν στον καλλιεργητή, ο οποίος όμως αναλαμβάνει όλα τα έξοδα της καλλιέργειας, και στην περίπτωση των δημητριακών, οσπρίων και άλλων προϊόντων, και το σπόρο που θα σπείρει³⁶.

Κατά την παραχώρηση σε γονικό και σε εκείνη για 29 χρόνια (συνήθεις μορφές εκμετάλλευσης των αμπελιών και των κήπων), η γαιοπρόσοδος ήταν αναλογική, το 1/3 δηλαδή της ετήσιας παραγωγής. Αντίθετα, κατά την ενοικίαση περιορισμένης διάρκειας και τα συμβόλαια εργασίας (μορφές εκμετάλλευσης της γης για την καλλιέργεια δημητριακών), η γαιοπρόσοδος, αρχικά αναλογική, κατέληξε σταθερή, σε μια καθορισμένη δηλαδή ποσότητα δημητριακών, που θεωρητικά αντιπροσώπευε το 1/3 της ετήσιας παραγωγής και η οποία υπολογίστηκε με βάση τις μέσες αποδόσεις των διαφορετικών ποιοτικά γαιών. Ανακεφαλαιώνουμε: η γαιοπρόσοδος των δημητριακών, συνήθως κατά την ενοικίαση περιορισμένης διάρκειας και τα συμβόλαια εργασίας, ήταν σταθερή σε είδος και λιγότερο σε χρήμα, ενώ η γαιοπρόσοδος των αμπελιών και των κήπων, συνήθως κατά την παραχώρηση σε γονικό και για 29 χρόνια, ήταν αναλογική, το 1/3 της ετήσιας παραγωγής. Οι παραλλαγές που παρατηρούνται στον τρόπο καταβολής της γαιοπρόσόδου θα εξεταστούν παρακάτω.

Με το διακανονισμό αυτό ο φεουδάρχης είχε μια σταθερή ετήσια πρόσοδο, και μάλιστα των δημητριακών, προϊόντων ευαίσθητων και επικερδών, αντίθετα από την αναλογική των αμπελιών και των κήπων, που ευνοούσε τους καλλιεργητές, τουλάχιστον τόσο ώστε να

μη ζημιώνονται από μια πιθανή κακή συγκομιδή, όπως ήταν δυνατόν να συμβεί στην περίπτωση των δημητριακών. Η σταθερή γαιοπρόσδοος ήταν δυνατόν να αντιπροσωπεύει θεωρητικά μέρος της παραγωγής μικρότερο ή μεγαλύτερο από το $1/3$, ανάλογα με την πορεία της καλλιέργειας κάθε χρόνο (καλή ή κακή συγκομιδή). Είναι όμως σίγουρο ότι η καθορισμένη αυτή ποσότητα δημητριακών εξαντλούσε τα όρια απόδοσης της γης και ότι δεν αντιπροσώπευε ποτέ ένα μέρος μικρότερο του $1/3$ της παραγωγής³⁷.

Η σταθερή γαιοπρόσδοος των δημητριακών φαίνεται καλύτερα στα συμβόλαια εργασίας, όπου παρέχονται τα απαραίτητα στοιχεία για συσχετισμούς (κυρίως η έκταση της παραχωρούμενης για καλλιέργεια γης), και λιγότερα στα συμβόλαια ενοικίασης περιορισμένης διάρκειας, στα οποία η γαιοπρόσδοος παρουσιάζει μεγαλύτερη ποικιλία και τα στοιχεία που παρέχονται είναι περιορισμένα.

Η γαιοπρόσδοος (terçiaría) ήταν πάντα μικτή, σιτάρι δηλαδή και κριθάρι και πολύ σπάνια και/ή βρώμη ή μόνο σιτάρι, που σημαίνει ότι ο αγρότης καλλιεργούσε και από τα δύο είδη δημητριακών. Η συνηθέστερη αναλογία μεταξύ των δύο προϊόντων ήταν 5 ή 6:1,5 ή 6 δηλαδή μέρη σιτάρι και ένα μέρος κριθάρι. Αυτό δεν προϋπέθετε οπωσδήποτε και την ίδια αναλογία στις καλλιέργειες. Η γαιοπρόσδοος ανερχόταν σε 25 μουζούρια σιτάρι και 5 μουζούρια κριθάρι ή 30 μουζούρια σιτάρι και 5-10 μουζούρια κριθάρι κάθε χρόνο για τη γη ενός βοδιού. Από 30 ως 40 δηλαδή μουζούρια δημητριακών για την παραπάνω μονάδα γης. Για τα πολλαπλάσια ή τις υποδιαίρεσεις του "βοδιού" ίσχυε το πολλαπλάσιο ή η υποδιαίρεση της αντίστοιχης γαιοπροσόδου, ενώ πολύ συχνά δημιουργούνταν και άλλοι συνδυασμοί, πάντα μέσα στα όρια των 30-40 μουζουριών δημητριακών για κάθε βόδι γης. Το ύψος αυτό της γαιοπροσόδου για κάθε κατηγορία γης διαμορφώθηκε και σταθεροποιήθηκε σταδιακά, αν και ο φεουδάρχης διατηρούσε πάντα θεωρητικά τη δυνατότητα να καθορίζει κατά τη σύναψη του συμβο-

λαίου το ύψος της γαιπροσόδου όπως επιθυμούσε, ποτέ όμως με μεγάλη διαφορά από το συνηθισμένο. Έτσι, όταν η γαιοπρόσδοος καταβαλλόταν μόνο σε σιτάρι, γεγονός για το οποίο υπάρχουν λίγα παραδείγματα (π.χ. 33 μουζούρια σιτάρι για ένα βόδι γης³⁸, 33 1/2 μουζούρια σιτάρι για ένα βόδι γης³⁹, 12 μουζούρια σιτάρι για μισό βόδι γης⁴⁰), το ύψος της σε μουζούρια ήταν χαμηλότερο από το σύνολο των μουζουριών σε σιτάρι και κριθάρι για την ανάλογη γη, προφανώς εξαιτίας της μέσης απόδοσης των συγκεκριμένων γαιών.

Ολόκληρη η γαιοπρόσδοος καταβαλλόταν συχνά από το δεύτερο χρόνο της εκμετάλλευσης, ενώ κατά τον πρώτο χρόνο ο καλλιεργητής κατέβαλλε το λεγόμενο "χωραφοσκεπάσμα", τόσο δηλαδή σπόρο όσο χωρούσε η γη, είτε την έσπερνε είτε όχι τη χρονιά αυτή. Με τον τρόπο αυτό ο ιδιοκτήτης της γης εξασφάλιζε ένα έστω και μειωμένο εισόδημα, εφόσον ο αγρότης, ανάλογα πάντα με το σύστημα του, καλλιεργούσε τον πρώτο χρόνο μόνο το μέρος της γης που είχε μείνει σε αγρανάπωση από τον προηγούμενο καλλιεργητή ή ένα μέρος της γης που ο ίδιος επέλεγε, παραμένοντας το υπόλοιπο σε αγρανάπωση. Συχνά όμως η καταβολή της γαιοπροσόδου άρχιζε κανονικά από τον πρώτο χρόνο της εκμετάλλευσης.

Δυστυχώς λείπουν τα στοιχεία για τους απαραίτητους συσχετισμούς: το ύψος δηλαδή του "χωραφοσκεπάσματος" για ένα βόδι ή ζευγάρι γης καθώς και το τυχόν σύστημα αγρανάπωσης που ακολουθούσε ο καλλιεργητής. Για τα παραπάνω υπάρχουν ορισμένες ενδείξεις. Το 1328, ένα βόδι γης υπολογιζόταν σε 30 μουζούρια, πράγμα που επιβεβαιώνεται εν μέρει από μεταγενέστερες πηγές⁴¹. Το "χωραφοσκεπάσμα" που κατέβαλλε ορισμένες φορές ο καλλιεργητής κατά τον πρώτο χρόνο της εκμετάλλευσής του, το οποίο θα διευκόλυνε τον παραπάνω υπολογισμό, δεν καταγράφεται ποτέ. Όσο για το σύστημα αγρανάπωσης, όπως ήδη επισημάνθηκε, κατά την ενοικίαση περιορισμένης διάρκειας ο καλλιεργητής δεν ακολουθούσε κά-

ποιο συγκεκριμένο πρόγραμμα αλλά εκμεταλλευόταν το σύνολο της γης⁴². Με βάση τα παραπάνω στοιχεία και με σταθερή ετήσια γαιοπρόσοδο 30-40 μουζούρια δημητριακών ανά βόδι γης, η συνηθισμένη μέση αποδοτικότητα της γης υπολογιζόταν σε 1:3 και 1:4⁴³. Σύμφωνα με τις διακυμάνσεις που παρατηρούνται στο ύψος της γαιοπροσόδου (βλ. πίνακα αρ.3), η αποδοτικότητα της γης υπολογιζόταν, θεωρητικά πάντα, σε: 1:2, 1:2, 5, 1:3, 5, 1:4, 5 και 1:5.

Στην περίπτωση της μέσης αποδοτικότητας 1:3, η γαιοπρόσοδος ήταν ίση με το "χωραφασκέπασμα", το σπόρο δηλαδή που έσπερνε ο καλλιεργητής⁴⁴. Αυτό επιβεβαιώνεται και από συγκεκριμένα παραδείγματα συμβολαίων παραχώρησης γης. Το 1319, νοικιάστηκε γη 50 μουζουριών για 5 χρόνια και με ετήσια γαιοπρόσοδο 50 μουζούρια σιτάρι⁴⁵. Το 1323, κατά την ενοικίαση γης συμφωνήθηκε ότι αν ο παραχωρητής αφαιρούσε κάποια στιγμή μέρος της γης από τον αγρότη, τότε θα αφαιρούσε συγχρόνως και από τη γαιοπρόσοδο τόσα μουζούρια σιτάρι όσα μουζούρια γης του είχε αφαιρέσει⁴⁶. Το 1328, η γαιοπρόσοδος καθοριζόταν σε τόσα μουζούρια δημητριακών κάθε χρόνο, όσα μουζούρια γης θα έσπερνε ο καλλιεργητής⁴⁷, ενώ το 1334, κατά την παραχώρηση ενός μουζουριού γης σε γονικό, η γαιοπρόσοδος καθορίστηκε επίσης σε ένα μουζούρι σιτάρι⁴⁸.

Σύμφωνα με τα συμβόλαια ενοικίασης περιορισμένης διάρκειας, όπου παρατηρείται μεγάλη ποικιλία στον τρόπο καταβολής της, η γαιοπρόσοδος μπορεί να ήταν επίσης χρηματική, σταθερή σε είδος ανά μονάδα έκτασης της γης και αναλογική ως προς την παραγωγή. Με βάση τα περιορισμένα στοιχεία του πίνακα αρ.4, όταν η γαιοπρόσοδος ήταν χρηματική, κυμαινόταν από 3 grossi μέχρι και ένα υπέρπυρο για κάθε μουζούρι καλλιεργούμενης γης. Η σταθερή γαιοπρόσοδος σε είδος ανά μονάδα γης (βλ. πίνακα αρ.4) κυμαινόταν από ένα μέχρι 1 1/2 μουζούρι δημητριακών για κάθε μουζούρι γης (αποδοτικότητα: 1:3 και 1:4,5). Η τελευταία αναλογία, ή όπως ορίζεται στα συμβόλαια "για κάθε 2 μουζούρια γης, 3 μουζούρια

δημητριακών⁴⁹, έσχυε επίσης συχνά και ως γαιοπρόσοδος κατά τον πρώτο χρόνο της καλλιέργειας. Η διευκόλυνση προς τον καλλιεργητή έγκειται όχι στη μείωση της γαιοπροσόδου, αλλά στην αναλογία της με τη γη που επρόκειτο να καλλιεργηθεί, άσχετα αν και στην περίπτωση αυτή δεν λαμβάνεται υπόψη η πιθανότητα καλής ή κακής συγκομιδής, η γαιοπρόσοδος δηλαδή δεν ήταν αναλογική.

Οι άλλες παραλλαγές στο ύψος της γαιοπροσόδου ήταν λιγότερο συνηθισμένες και μάλλον συμπτωματικές. Το 1301, νοικιάστηκε γη 4 ζευγαριών και η γαιοπρόσοδος καθορίστηκε σε 4 μουζούρια δημητριακών για κάθε 5 μουζούρια γης⁵⁰. Το 1340, για 7 μουζούρια γης ο καλλιεργητής θα κατέβαλλε το 1/2 της παραγωγής⁵¹. Το 1355, η γαιοπρόσοδος "χωραφιού" ανερχόταν στο 1/4 της παραγωγής της φθινοπωρινής σποράς και στο 1/3 της ανοιξιιάτικης⁵². Το 1329, ο καλλιεργητής κατέβαλλε τα 2/5 της παραγωγής δημητριακών από ένα "Ξεριζάμπελο"⁵³. Το 1360, κατά την εκμετάλλευση επίσης "Ξεριζάμπελου" ο παραχωρητής του θα έβαζε το μισό σπόρο και η παραγωγή θα μοιραζόταν στα δύο⁵⁴. Σε δύο άλλα συμβόλαια τέλος παρέχονται πληροφορίες για τη γαιοπρόσοδο άλλων προϊόντων εκτός από τα δημητριακά. Το 1301, σε συμβόλαιο εργασίας συμφωνήθηκε ότι, αν ο καλλιεργητής καλλιεργούσε στην αρδευόμενη γη (terra bedatoria) λινάρι ή όσπρια, θα κατέβαλλε το 1/10 της παραγωγής⁵⁵. Κατ' αναλογία, το 1359, ο καλλιεργητής θα κατέβαλλε το 1/4 της παραγωγής βαμβακιού⁵⁶.

Οι διαφορές που παρατηρούνται μεταξύ των συμβολαίων ενοικίασης περιορισμένης διάρκειας, ιδιαίτερα σε σχέση με τα συμβόλαια εργασίας ή ακόμη και με την παραχώρηση σε γονικό ή για 29 χρόνια, οφείλονται στη σύντομη διάρκεια του ενοικιαστηρίου, που επέτρεπε μια ευελιξία στις εκάστοτε συμφωνίες, κυρίως στο θέμα της γαιοπροσόδου, η οποία ήταν δυνατόν να προσαρμοστεί κάθε φορά στις ανάγκες της εποχής και του παραχωρητή. Πρέπει ακόμη να ληφθεί υπόψη και εδώ η ποιότητα της γης, αν ήταν δηλαδή

χέρσα ή ήδη καλλιεργημένη, καθώς και η ιδιότητα των συμβαλλομένων, αν ήταν δηλαδή ο ιδιοκτήτης της γης και ο άμεσος καλλιεργητής.

Για τα αμπέλια παρατηρείται ομοιομορφία τόσο στον τρόπο παραχώρησης όσο και στο ύψος της γαιοπροσόδου. Τα αμπέλια ή η χέρσα γη, που προοριζόταν για αμπέλι, παραχωρούνταν λόγω της φύσης της καλλιέργειας ως γονικά ή νοικιάζονταν για 29 χρόνια ή άλλα μεγάλα χρονικά διαστήματα. Ωστόσο, αμπέλια σε πλήρη παραγωγή νοικιάζονταν και για μικρά χρονικά διαστήματα.

Η γαιοπρόσοδος, όταν πρόκειται για παραχώρηση σε γονικό ή για 29 χρόνια, ήταν το 1/3 της παραγωγής σε μούστο ή σταφύλια. Ανάλογα με τη συμφωνία, η γαιοπρόσοδος ήταν επίσης τα 2/5 ή το 1/2 της παραγωγής ή ακόμη και ένα σταθερό χρηματικό ποσό. Οι περιπτώσεις αυτές είναι οπωσδήποτε λιγότερο συνηθισμένες. Σε γενικές γραμμές όμως με την ελλάτωση του χρονικού διαστήματος της παραχώρησης, η γαιοπρόσοδος αυξανόταν. Έτσι, κατά την ενοικίαση για 29 χρόνια η γαιοπρόσοδος ήταν συχνότερα το 1/2 ή τα 3/5 της παραγωγής ή ακόμη και χρηματική. Το ίδιο ισχύει και για τις ενοικιάσεις περιορισμένης διάρκειας, κατά τις οποίες η ετήσια γαιοπρόσοδος πολλές φορές αυξανόταν ακόμη περισσότερο. Έτσι, το 1279, 1300, 1317 και 1322, που νοικιάστηκαν αμπέλια από 3 ως 10 χρόνια ο καλλιεργητής ήταν υποχρεωμένος να καταβάλλει εκτός από 1/2 της παραγωγής και το 1/10 από το μερίδιό του, ενώ σε δύο από τις περιπτώσεις και ένα επιπλέον χρηματικό ποσό (βλ. πίνακα αρ.5). Στις περιπτώσεις αυτές τα αμπέλια βρίσκονταν ήδη σε πλήρη παραγωγή, γεγονός που δικαιολογεί και την υψηλή γαιοπρόσοδο.

Και για τους κήπους η κατάσταση ήταν ανάλογη. Κατά την παραχώρηση σε γονικό, η γαιοπρόσοδος ανερχόταν επίσης στο 1/3 της παραγωγής, χωρίς να αποκλείεται και το 1/2 ή χρηματικό ενοίκιο. Κατά τις ενοικιάσεις για 29 χρόνια ή για μικρότερα

χρονικά διαστήματα η γαιοπρόσοδος ήταν πολύ συχνά χρηματική, το ύψος όμως της οποίας είναι αδύνατο να υπολογιστεί τί αντιπροσώπευε από την παραγωγή.

Το 1349, σε συμβόλαιο ενοικίασης κήπου η γαιοπρόσοδος καθορίστηκε στο 1/3 της παραγωγής, το οποίο όμως μετά από εκτίμηση θα καταβαλλόταν τελικά σε χρήμα⁵⁷. Η γαιοπρόσοδος μπορεί ακόμη να ήταν μικτή, χρηματική δηλαδή και φυσική συγχρόνως, όπως σε συμβόλαιο του 1373, όπου η γαιοπρόσοδος για κήπο καθορίστηκε σε 20 υπ. και 50 ρόδια κάθε χρόνο⁵⁸.

Η συχνότητα της γαιοπροσόδου σε χρήμα για τους κήπους οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι η παραγωγή τους έφθανε ευκολότερα στη αγορά από τον ίδιο τον αγρότη-παραγωγό, σε σχέση με τα δημητριακά ή το κρασί. Εξάλλου, οι φεουδάρχες προτιμούσαν τη χρηματική γαιοπρόσοδο, αφού τα προϊόντα των κήπων δεν προορίζονταν για το μεγάλο εμπόριο, όπως τα δημητριακά και το κρασί.

Τελικά διαπιστώνεται ότι παρά την μεγάλη ποικιλία των συμβολαίων, ως προς τις μορφές παραχώρησης, το ύψος της γαιοπροσόδου και τον τρόπο καταβολής της, την εξάρτηση της μορφής παραχώρησης από το είδος της καλλιέργειας και τη μεγάλη ελευθερία που χαρακτηρίζει τις συμφωνίες για ειδικότερα θέματα σε κάθε συμβόλαιο, η γαιοπρόσοδος παρουσιάζει ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά.

Η γη για την καλλιέργεια δημητριακών παραχωρείτο για μικρά χρονικά διαστήματα με καθορισμένη ετήσια γαιοπρόσοδο σε είδος, θεωρητικά ίση με το 1/3 της παραγωγής. Τα αμπέλια και οι κήποι παραχωρούνταν συνήθως σε γονικό ή για 29 χρόνια και με ετήσια γαιοπρόσοδο το 1/3 της παραγωγής. Παρατηρείται δηλαδή η θεωρητική επικράτηση του "εντριτάρικου" συστήματος, σύμφωνα με το οποίο το 1/3 της παραγωγής περνούσε στον ιδιοκτήτη της γης και τα 2/3 έμεναν στον καλλιεργητή, ο οποίος όμως αναλάμβανε όλα τα έξοδα της καλλιέργειας καθώς και το απαιτούμενο κεφάλαι-

λαίο σπόρου και εργασίας. Παράλληλα, αλλά σε μικρότερη κλίμακα και σε ειδικές μάλλον περιπτώσεις, ίσχυαν και άλλες μορφές ετήσιας γαιοπροόδου, οι πιο συνηθισμένες από τις οποίες ήταν το 1/2 της παραγωγής (parte per mezzo) και η χρηματική γαιοπρόσδοος.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΑΓΓΑΡΕΙΕΣ ΚΑΙ ΚΑΝΙΣΚΙΑ

ΕΤΟΣ	ΣΙΔΟΣ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟΥ	ΑΓΓΑΡΕΙΕΣ ΚΑΙ ΚΑΝΙΣΚΙΑ	ΠΗΓΗ
1281	Ενοικίαση γης	Τρεις αγγαρέιες με βόδια Δύο αγγαρέιες	LM, αρ.459, σσ.157-158
1279	Ενοικίαση αμπελιού	Τέσσερα κανίσκια (Χριστούγεννα, Απόκριες, Πάσχα, Πέτρου και Παύλου) κάθε κανίσκι αξίας 4 gr.	LM, αρ.14, σσ.10-11
1281	Ενοικίαση κήπου	Τρία κανίσκια	LM, αρ.396, σ.138
1300	Ενοικίαση γης και κήπων	Δύο αγγαρέιες με ένα ζευγάρι βόδια Τρία κανίσκια: 3gr. το καθένα	PP, αρ.252, σσ.122-24
1300	Γονικό αμπέλι	Τρία κανίσκια	PP, αρ.637, σσ.289-90
1303	Ενοικίαση κήπου	Μια αγγαρέια προσωπική και μια με το γαϊδούρι. Κανίσκια: ένα λουκάνικο και 1 semaradeκάθε χρόνο και φρού- τα από τον κήπο κάθε βδομάδα.	Notai di Candia, b.8, 2r
1303	Συμβόλαιο εργασίας	Τρεις αγγαρέιες με γαϊδούρι. Τρία κανίσκια: 2gr. το καθένα	" b.8, 25v
1318	Ενοικίαση γης: δύο ζευγάρια	Αγγαρέιες και κανίσκια: 4υπ./έτος	" b.8, 57r
1319	Ενοικίαση γης: 50 μούζουριδ	Αγγαρέιες: 1 υπ./έτος	" b.9, 8v
1321	Ενοικίαση αμπελιού	Έξι αγγαρέιες	" b.9, 50v

ΕΤΟΣ	ΕΙΔΟΣ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟΥ	ΑΓΓΑΡΕΙΣ ΚΑΙ ΚΑΝΙΣΚΙΑ	ΠΗΓΗ
1321	Ενοκίαση γης	Αγγάρεις: 9 gr/έτος Κανίσκια: 9 κόττες κάθε Απόκριες	Notai di Candia, b.9,72r
1325	Συμβόλαιο εργασίας Γη:1 βόδι	Αγγάρεις και κανίσκια:1 υπ./έτος	" b.178,23v
1327	Συμβόλαιο εργασίας Γη:1 βόδι	Δύο αγγάρεις και ένα κανίσκι	" b.142,61v
1327	Συμβόλαιο εργασίας Γη:1 βόδι	Ένα γαϊδούρι για 2 μέρες στο θειομό.Αγγάρεις και κανίσκια:10 gr./έτος	" b.244,42v
1327	Συμβόλαιο εργασίας Γη:1 ζευγάρι	Ένα γαϊδούρι για 2 μέρες στο θειομό.Αγγάρεις και κανίσκια:10 gr./έτος	" b.244,52v
1328	Συμβόλαιο εργασίας Γη:1 ζευγάρι Δύο καλλιεργητές	4 γαϊδούρια στον τρύγο. Αγγάρεις και κανίσκια:20gr./έτος	" b.244,75r
1331	Ενοκίαση γης:1 βόδι	Αγγάρεις: 6 gr.	" b.100,20r
1332	Συμβόλαιο εργασίας Γη:1 ζευγάρι Δύο καλλιεργητές	Αγγάρεις και κανίσκια: 2υπ./έτος	" b.244,126v
1333	Ενοκίαση γης: 1 ζευγάρι	Αγγάρεις και κανίσκια:1 υπ./έτος	" b.244,126v
1338	Παραχώρηση σπιτιού	Δύο αγγάρεις	" b.244,156v
1342	Ενοκίαση γης:1 βόδι	Τρία κανίσκια	" b.186,41r

ΕΤΟΣ	ΕΙΔΟΣ ΕΥΝΟΜΑΙΟΥ	ΑΙΤΑΦΕΙΕΣ ΚΑΙ ΚΑΝΙΣΚΙΑ	ΠΗΓΗ
1343	Ενοίκιαση 29 χρόνων Αιπέλι	Ένα ζευγάρι κόττες και ένα καλάσι σταφύλια κάθε χρόνο	Notai di Candia, b. 244, 189z
1348	Ενοίκιαση κήπου	Ένα messaltum, αν έχει γουρούνι, και μια κόττα, αξίας 2 gr., κάθε Από- κριες	" b. 10 Ange- lo Bocontolofo, 8v
1351	Ενοίκιαση χωριού	Τρεις αγγαρείες και τρία κανίσκια	Notai di Candia, b. 11, 22r
1352	Ενοίκιαση κήπου	Ένα καλάσι φρούτα κάθε χρόνο	ZDF, ap. 82, σφ. 57-58
1356	Ενοίκιαση οσβεσντά- ριας. 4 ενοικιαστές	Μια μέρα με 2 ζευγάρια βόδια στο όργωμα	Notai di Candia, b. 103, 52v-53r
1359	Συμβόλαιο εργασίας Γη: 1 scapetario	Κανίσκια: 6 gr./έτος	" b. 11, 25v
1359	Συμβόλαιο εργασίας Γη: 1 ζευγάρι	Αγγαρείες: 12 gr./έτος	" b. 11, 25v
1359	Συμβόλαιο εργασίας Γη: 1/2 βόδι	Ένα ζευγάρι γάντια αξίας 2 gr.	" b. 143, 57v
1367	Συμβόλαιο εργασίας Γη: 1/2 βόδι	Μια αγγαρεία με ένα βόδι	" b. 11, 82r
1367	Συμβόλαιο εργασίας Γη: 1/2 βόδι	Αγγαρείες: 12 gr./έτος	" b. 11, 90r
1367	Συμβόλαιο εργασίας Γη: 1 ζευγάρι	Ένα κανίσκι (exenium)	" b. 11, 107r
1367	Συμβόλαιο εργασίας Γη: 2 1/2 βόδια	Μια μέρα στη σπορά με 2 βόδια ή την αξία της σε χρήμα κάθε χρόνο	" b. 11, 112r
1374	Συμβόλαιο εργασίας Γη: 1 1/2 βόδι	Μια μέρα στη σπορά με 2 βόδια, τον πρώτο χρόνο, και με 3 βόδια, τον δεύτερο	" b. 13, 210r-v
1373	Συμβόλαιο εργασίας Γη: 1 βόδι	Αγγαρείες και κανίσκια: 12 gr./έτος	" b. 11, 384r
		Μια αγγαρεία κάθε χρόνο	

ΕΤΟΣ	ΕΙΔΟΣ ΣΥΜΒΩΛΙΟΥ	ΑΓΓΑΡΕΙΕΣ ΚΑΙ ΚΑΝΙΕΚΙΑ	ΠΗΓΗ
1373	Ενοικίαση κήπου	Δύο αγγαρέες στο μάζμα των βάρων και στο καθάρισμα του σιταριού 1 sterlino κάθε βδομάδα ή την ατζα του σε φρούτα	SAMTSCHI, Régestes, №282, α. 73
1373	Συμβόλαιο εργασίας Γη:1/3 βόδι	Κανίσκια: 12 gr./έτος	Notai di Candia, b.23, 16r
1374	Συμβόλαιο εργασίας Γη:1/4 βόδι.	Αγγαρέες και κανίσκια:16 gr./έτος	" b.11, 430v
1375	Συμβόλαιο εργασίας Γη:1 βόδι	Αγγαρέες: 12 gr./έτος	" b.11, 455v
1384	Συμβόλαιο εργασίας Γη:1 βόδι	Κανίσκια:6 κόττες και ένα σαλάμι	" b.189, 34r
1387	Συμβόλαιο εργασίας Γη:1 βόδι	Μια αγγαρεία με τα βόδια του	" b.11, 521r
1387	Συμβόλαιο εργασίας Γη:1 ζευγάρι	Μια αγγαρεία με τα βόδια του	" b.11, 524v
1388	Ενοικίαση γης ενός χωριού	Αγγαρέες: 10 μουζούρια βρώμη Κανίσκια:τρία, τρεις φορές το χρόνο	" b.11, 529v
1390	Συμβόλαιο εργασίας Γη:1 1/2 βόδι	Τρία κανίσκια το χρόνο και ένα σαλάμι	" b.11, 587v
1390	Συμβόλαιο εργασίας Γη:1 1/2 βόδι	Τρία κανίσκια το χρόνο και ένα σαλάμι	" b.11, 600r
*414		Αγγαρέες και κανίσκια:1 υπ./έτος	ADC, b.11/18, 48v
1420	Συμβόλαιο εργασίας Γη:1 βόδι	Αγγαρέες: 1 υπ. και 6 gr.	Notai di Candia, b.23 Johannes Longo, 156r

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

ΕΤΟΣ	ΕΙΣΦΟΡΑ	ΑΣΙΑ
1306 ¹	"Δασμοί", αγγαρείες και κανίσκια	7 υπ./έτος
1307 ²	"Δασμοί", αγγαρείες και κανίσκια	7 1/2 "
1307 ³		4 "
1319 ⁴	"Δασμοί" και άλλα δικαιώματα	6 1/2 "
1327 ⁵	"Δασμοί" και κανίσκια	4 "
1333 ⁶	"Δασμοί", αγγαρείες και άλλα δικαιώματα	6 1/2 "
1385 ⁷	"Δασμοί"	3 "
1390 ⁸	"Δασμοί"	4 1/2 "
1390 ⁹	"Δασμοί"	5 "
1414 ¹⁰	Αγγαρείες και κανίσκια	1 "

- (1) Marc. Lat. cl. IX, no. 179, coll. 3284, 11v-12r.
 (2) ASV, Commemoriali, I, 109r-110r : BORSARI, Creta, σ. 81, σημ. 76.
 (3) Magg. Cons., reg. Capricornus, 49r-v : ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Αποφάσεις Μελί-
 ζονος Συμβουλίου, σσ, 49-50.
 (4) Notai di Candia, b. 9, 8r.
 (5) ADC, b. 10/1, 13v-17v : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγραφο 1α, σσ. 485-504.
 (6) Notai di Candia, b. 244, 136v.
 (7) Notai di Candia, b. 189, 78v.
 (8) Notai di Candia, b. 11, 560v.
 (9) Notai di Candia, b. 11, 558v.
 (10) ADC, b. 11/18, 48v : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγραφο 1δ, σ. 513.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΕΙΣ ΓΗΣ ΜΕ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

ΕΤΟΣ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗΣ	ΕΚΤΑΣΗ ΓΗΣ	ΕΤΗΣΙΑ ΕΙΣΦΟΡΑ ΣΕ ΜΟΥΖΟΥΡΙΑ
1303		1 βόδι	25 σιτ.- 5 κριθ.
1319	5 χρόνια	2 ζευγάρια	60 " -20 "
1319	3 "	1 βόδι	25 " - 5 "
1321		1 ζευγάρι	50 " -10 "
1325	10 "	1 βόδι	33 "
1325		1 "	25 " - 5 κριθ.
1326	15 χρόνια	1/2 "	10 " - 2 1/2 "
1327	5 "	1 "	37 1/2 σιτ.-12 1/2 κριθ.
1327	20 "		37 1/2 " -12 1/2 "
1328	2 "	1 βόδι	30 " -10 "
1328	10 "	1 "	33 1/2 "
1328	4 "	1 ζευγάρι	75 " -25 κριθ
1333		1 "	70 " -25 "
1333		1 "	37 1/2 " -12 1/2 "
1335		1 βόδι	25 " - 5 "
1337	7 χρόνια	1/2 "	12 " - 2 1/2 "
1337	10 "	1 "	25 " - 5 "
1337	10 "	1/2 "	12 1/2 " - 2 1/2 "
1337	13 "	1 ζευγάρι	50 " -10 "
1339	6 "	1 "	40 " -10 "
1339	6 "	1 βόδι	30 " -10 "
1341	4 "	1 1/2 βόδι	37 1/2 " - 7 1/2 "
1346		1 ζευγάρι	50 " -10 "
1347	6 χρόνια	1 "	50 " - ? "
1355		1 βόδι	30 " - 5 "

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΕΙΣ ΓΗΣ ΜΕ ΕΥΜΒΟΛΑΙΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΠΗΓΗ
	Notai di Candia, b. 8, 25v
"Μεταχείριση": 22 υπ.	" b. 142, 6v
"Μεταχείριση": 10 υπ.	" b. 233, 8r
	" b. 97, 4r
"Μεταχείριση": 6 υπ. και 1 βόδι	" b. 142, 12r
	" b. 178, 23v
"Μεταχείριση": 6 υπ.	" b. 142, 40r
Δάνειο: 5 υπ.	" b. 244, 42v
	" b. 244, 52v
Αγορά: 1 βόδι 13 υπ.	" b. 142, 105r
Δάνειο: 14 υπ.	" b. 142, 109r
	" b. 244, 75r
	" b. 244, 126v
	" b. 244, 126v
Δάνειο: 5 υπ.	" b. 142, 160r
Δάνειο: 18 υπ.	" b. 97, 11v
Δάνειο: 2 υπ. και 3 <i>solidi</i>	" b. 97, 8v
Δάνειο: 39 1/2 υπ.	" b. 97, 7v
"Μεταχείριση": 21 υπ. και 8 <i>grossi</i>	" b. 244, 164v
"Μεταχείριση": 11 1/2 υπ.	" b. 244, 163v
"Μεταχείριση": 7 υπ.	" b. 97, 176v
	" b. 10, 41v
Δάνειο: 12 υπ.	" b. 186, 94v
"Μεταχείριση": 7 υπ.	" b. 103, 11v

ΕΤΟΣ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗΣ	ΕΚΤΑΣΗ ΓΗΣ	ΕΤΗΣΙΑ ΕΙΣΦΟΡΑ ΣΕ ΜΟΥΖΟΥΡΙΑ
1355	4 χρόνια	1 βόδι	25 σιτ.- 5 κριθ.
1356	5 "	1 ζευγάρι	60 " -10 "
1356	5 "	1 βόδι	30 " - 5 "
1356	5 "	1 scapetario	18 " - 5 "
1357	5 "	1/2 βόδι	15 " - 5 "
1357	7 "	1 βόδι	30 " -10 "
1359		1 scapetario	10 " - 1 1/2 "
1359		1 ζευγάρι	50 " -10 "
1359		3 βόδια	75 " -15 "
1366		1/2 βόδι	12 1/2 " - 2 1/2 "
1367	2 χρόνια	1/2 βόδι	12 1/2 " - 2 1/2 "
1367	5 "	1 1/2 βόδι	37 1/2 " - 7 1/2 "
1367	5 "	1 ζευγάρι	50 " -10 "
1367	3 "	1 βόδι	30 " -10 "
1367	4 "	1/2 "	12 1/2 " - 2 1/2 "
1367	5 "		50 "
1367	2 "	1 βόδι	30 " -10 κριθ.
1367	5 χρόνια	1 βόδι	25 σιτ.- 5 κριθ.
1367	3 χρόνια	1 ζευγάρι	50 σιτ.-10 κριθ.
1367	2 "	2 1/2 βόδια	62 1/2 " -12 1/2 "
1367		1 ζευγάρι	60 " -15 "
1373	5 χρόνια	1/3 βόδι	30 " -10 "
1374	4 "	1 ζευγάρι	50 " -10 "

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΠΗΓΗ
"Μεταχείριση": 1 βόδι	Notai di Candia, b.103,10r " b.103,23r
"Μεταχείριση": 1 βόδι	" b.103,21r " b.103,24r
"Μεταχείριση": 6 υπ. "Μεταχείριση": 10 υπ.	" b.103,63r " b.103,63r-v " b.11,25v
	" b.11,25v " b.11,29r
"Μεταχείριση": 3 υπ.Τον πρώτο χρόνο θα καταβάλλει 4 μουζ., που είχε λάβει ως δάνειο, και 4 ως εισφορά.	" b.11,68v " b.11,72r
"Μεταχείριση": 10 υπ. Τον πρώτο χρόνο: "χωραφοσκέπασμα"	" b.11,97r " b.11,96v
"Μεταχείριση": 20 υπ.	" b.11,93r " b.11,90r
Τον πρώτο χρόνο: "χωραφοσκέπασμα".	" b.11,87r
Τον πρώτο χρόνο θα καταβάλλει 10 μουζ. σιτ. και 5 κριθ., που είχε λάβει ως δάνειο, και 15 απ' αυτό που θα σπείρει. "Μεταχείριση": 5 υπ. Τον πρώτο χρόνο θα καταβάλλει 16 μουζ. σιτ. είτε σπείρει είτε όχι.	" b.11,103r " b.11,102v " b.11,107r
"Μεταχείριση": 17 1/2 υπ.	" b.11,112r " b.11,108r " b.23,16r

ΕΤΟΣ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗΣ	ΕΚΤΑΣΗ ΓΗΣ	ΕΤΗΣΙΑ ΕΙΣΦΟΡΑ ΣΕ ΜΟΥΖΟΥΡΙΑ
1374	5 χρόνια	1/4 βόδι	6 1/4 σιτ. - 1 1/4 κριθ.
1374	5 "	1 "	30 " - 10 "
1374		1/2 "	15 " - 5 "
1375	4 χρόνια	1 "	30 " - 10 "
1375		1 1/2 βόδι	27 1/2 υπέρπυρα
1375	5 χρόνια	1/2 βόδι	15 σιτ. - 5 κριθ.
1387	5 "	1 "	35 " - 5 "
1387	5 "	1/2 "	10 " - 2 1/2 "
1387	5 "	1 ζευγάρι	60 " - 10 "
1390		1 πεδο	6 1/4 " - 1 1/4 "
1390		3 "	18 3/4 " - 3 3/4 "
1390	5 χρόνια	1 βόδι	25 " - 5 "
1390		1 πεδο	6 1/4 " - 1 1/4 "
1423		1/2 βόδι	12 "

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΠΗΓΗ
<p>Τον πρώτο χρόνο: "χωραφοσκέπασμα".</p> <p>"Μεταχείριση": 15 υπ.-Δάνειο: 5 υπ.</p> <p>Τον πρώτο χρόνο: 17 μουζ.σιτ.και 2 1/2 κριθ.</p> <p>"Μεταχείριση": 20 υπ.-Δάνειο: 20 υπ.</p>	<p>Notai di Candia, b.11,430v</p> <p>" b.11,431r</p> <p>" b.11,451r</p> <p>" b.11,455v</p> <p>" b.11,477r</p> <p>" b.11,471v</p> <p>" b.11,521r</p> <p>" b.11,523v</p> <p>" b.11,524v</p> <p>" b.11,580r</p> <p>" b.11,580r</p> <p>" b.11,588v</p> <p>" b.11,614v</p> <p>" b.10,212v</p>

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΛΙΕΡΓΕΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΚΩΝ

ΕΤΟΣ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗΣ	ΕΚΤΑΣΗ ΓΗΣ	ΕΙΣΦΟΡΑ/ΕΤΟΣ	ΠΗΓΗ
1271	6 χρόνια	2 κομμάτια	667 milliaria turci	PS, αρ. 134, σ. 52
1279 ¹	4 "	1/2 δύο χωριών	300 μουζ. σιτ.-100 μουζ. κριθ.	LM, αρ. 34, σσ. 17-18
1280 ²	10 "	2 ζευγάρια	80 " - 20 "	LM, αρ. 267, σσ. 95-96
1280 ³	10 "	1 βόδι	20 " - 5 "	LM, αρ. 266, σ. 95
1280 ⁴	6 "	2 κομμάτια	93 "	LM, αρ. 167, σ. 61
1280 ⁵	5 "	"	25 "	LM, αρ. 271, σσ. 97-98
1281 ⁶	3 "	1 βόδι	25 " -7 1/2 μουζ. κριθ.	LM, αρ. 459, σσ. 157-158
1300 ⁷	4 "	"	400 "	PP, αρ. 205, σσ. 99-100
1300 ⁸	11 "	"	120 "	PP, αρ. 234, σ. 114
1300	α	"	100 " -20 μουζ. κριθ.	PP, αρ. 310, σσ. 146-147
1300 ⁹	8 χρόνια και 5 μήνες	"	12 υπ.	PP, αρ. 412, σ. 191
1300	15 χρόνια	"	6 υπ.	PP, αρ. 542, σ. 248
1300	α	1 κομμάτι	12 μουζ. κριθ.	PP, αρ. 126, σ. 61
1300	α	"	56 1/4 μουζ. σιτ.- 6 1/2 μουζ. κριθ.	PP, αρ. 277, σσ. 133-134

ΕΤΟΣ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗΣ	ΕΚΤΑΣΗ ΓΗΣ	ΕΙΣΦΟΡΑ/ΕΤΟΣ	ΠΗΓΗ
1300 ¹⁰	α		200 μουζ.στ.τ.	ΡΡ, αρ.436, σσ.200-201
1301	8 χρόνια		80 " -10μουζ.κρ.φ.	ΒΔΒ, αρ.77, σσ.31-32
1301	6 "		250 λίβρες τυρί	ΒΔΒ, αρ.79, σσ.32-33
1301	3 "		220 μουζ.στ.τ.	ΒΔΒ, αρ.288, φ.106
1301	10 "		8 υπ.	ΒΔΒ, αρ.446, φ.161
1301	5 "	4 ζευγάρια	4 μουζ.δημητριακά για κάθε 5 μουζ. γης	ΒΔΒ, αρ.466, φ.168
1301	α	1/2 τη γης ε- νός χωριού 3 1/2 μουζ.	18 υπ.	ΒΔΒ, αρ.473, φ.170
1316			18 γρ.	Notai di Candia, b.233, 19r
1318	10 χρόνια	2 ζευγάρια	120 μουζ.στ.τ.- 40 μουζ.κρ.φ. 50 μουζ.στ.τ.	" b.8, 57r
1319	5 "	50 μουζ.	240 μουζ.στ.τ.- 80 μουζ.κρ.φ. 1 υπ.	" b.9, 8v
1323 ¹¹				" b.178, 10v
1325	2 χρόνια	3 μουζ.	20μουζ.στ.τ.-10μουζ.κρ.φ.	" b.142, 22r
1327	2 "	1 βόδι	30 " -10 "	" b.142, 61v
1328 ¹²	5 "		Όσα μουζούρια σπέρνου	" b.142, 96v
1328	10 "		65μουζ.στ.τ.-10μουζ.κρ.φ.	" b.142, 100r
1328 ¹³	4 "		7 υπ.και 9 γρ.	" b.142, 100r
1328	5 "	1/2 βόδι		" b.142, 104v

ΕΤΟΣ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗΣ	ΕΚΤΑΣΗ ΓΗΣ	ΕΙΣΦΟΡΑ/ΕΤΟΣ	ΠΗΓΗ
1328	10 χρόνια	1 ζευγάρι	16 υπ. και 9 gr.	Notai di Candia, b.142,109z
1328	α	10 μουζ.	30 gr.	" b.142,116r
1329	4 χρόνια		100 μουζ. σιτ.	" b.142,121r
1329	10 "		6 "	" b.142,128v
1328	α	Σεριζάμπελο	2/5 παραγωγής δημητριακών	" b.244,98v
1334	6 χρόνια		4 υπ.	" b.142,150v
1334	4 "	1 ζευγάρι	100 μουζ. σιτ.	" b.142,158r
1334	α	3 βόδια	75μουζ. σιτ. - 15μουζ. κριθ.	" b.142,160r
1334	Γονικό	1 μουζ.	1 μουζ. σιτ.	" b.100,100r
1338 ¹⁴	10 χρόνια	6 μουζ.	9 "	" b.97,25r
1338 ¹⁵	10 "	6 μουζ.	9 "	" b.97,24v-25z
1339 ¹⁶	2 "	1 βόδι	25μουζ. σιτ. - 5μουζ. κριθ.	" b.97,50v
1339 ¹⁷	5 "	1 ζευγάρι	50 " - 10 "	" b.97,49r
1339	2 "	4 μουζ.	9 gr./μουζ. γης	" b.97,59v
1340 ¹⁸	2 "	1 βόδι	25μουζ. σιτ. - 5μουζ. κριθ.	" b.97,122v
1340		1 βόδι	25 " - 5 "	" b.97,114v
1341		2 βόδια	30 " - 10 "	" b.186,36v
1342 ¹⁹	2 χρόνια	1 βόδι	45 " - 2 1/2 "	" b.186,41r

ΕΤΟΣ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗΣ	ΕΚΤΑΣΗ ΓΗΣ	ΕΙΣΦΟΡΑ/ΕΤΟΣ	ΠΗΓΗ
1347	4 χρόνια	1 βόδι και 10 μουζ.	170 μουζ. α.τ. - 30 μουζ. κριθ.	Notai di Candia, b. 186, 91r
1351	α	3 ζευγάρια	180 μουζ. α.τ. - 30 μουζ. κριθ.	" b. 11, 22r
1352	15 χρόνια		13 υπ. και 3 γρ.	ZDF, αρ. 54, σσ. 39-40
1352	5 "		30 μουζ. α.τ.	ZDF, αρ. 77, σσ. 54-55
1355	2 "		120 μουζ. α.τ. - 20 μουζ. κριθ.	Notai di Candia, b. 144, 13v
1355	10 "		20 υπ. και 25 μουζ. βρώμη	" b. 144, 14v
1355	10 "	1 "σάχυρο"	1/4 φθινοπωρινής σποράς και 1/3 ανοιξιάτικης	" b. 143, 114r
1355	2 "	1 ζευγάρι	50 μουζ. α.τ. - 10 μουζ. κριθ.	" b. 144, 16r
1355	2 "	1 βόδι	25 " - 5 "	" b. 144, 16r
1355	4 "	1 βόδι	25 " - 5 "	" b. 144, 16r
1355	Γονικό	1 "σάχυρο"	1/2 παραγωγής	" b. 103, 10r-v
1355	α	2 μουζ.	1/3 "	" b. 144, 14v
1356	10 χρόνια	1 σερβενταρία	130 μουζ. α.τ.	" b. 103, 52v-53r
1360 ²⁰	5 "	Ξεριζάμπελο	1/2 παραγωγής	" b. 144, 34r
1362		10 μουζ.	6 υπ. και 3 γρ.	" b. 144, 48v
1367 ²¹	5 χρόνια	1 βόδι	"Όσο δίνουν και οι άλλοι με ανάλογη γη	" b. 11, 105v-106r

ΕΤΟΣ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗΣ	ΕΚΤΑΣΗ ΓΗΣ	ΕΙΣΦΟΡΑ/ΕΤΟΣ	ΠΗΓΗ
1367 ²²	5 χρόνια	1 ζευγάρι	50μουζ.σιτ.-10μουζ.κριθ.	Notaidi Candia, b.144,78v
1367	α	6 μουζ.	10 gr./μουζ.γης	" b.144,75v
1367	α	10 μουζ.	11 gr./μουζ.γης	" b.144,75v
1367	α		10 gr./μουζ.γης	" b.144,75v
1367	α	4 μουζ.	3 υπ.και 4 gr.	" b.144,86r
1368		1 βδδ.	18 υπ.	" b.11,148r
1370	α	"Ξεριζάμελο"	1/3 παραγωγής δημητριακών	" b.144,92v
1370 ²³	α	18 μουζ.	9 υπ.	" b.144,96r
1370	1 χρόνο	15 μουζ.	3 μουζ.δημητριακά για κάθε 2 μουζ.γης	" b.13,6v
1370		1 βδδ. και 8 μουζ.	33 μουζ.σιτ.	" b.13,10v
1370		1/2 βδδ.	20μουζ.σιτ.-5μουζ.κριθ.- 5μουζ.βρώμη	" b.13,12v
1371	3 χρόνια	10 μουζ.	5 υπ.	" b.13,93r
1375 ²⁴	5 "	1 "σάχωρο"	"χαρραφοκέπασμα"	" b.11,466r
1375		4 μουζ.	20 gr.	" b.11,478r
1375	3 χρόνια	1 κομμάτι	6 gr./μουζ.δημητριακά που θα σπέρνει	" b.11,484r
1375 ²⁵	3 "	1 κομμάτι	3 μουζ.δημητριακά για κάθε 2 μουζ.γης	" b.11,484v

ΕΤΟΣ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗΣ	ΕΚΤΑΣΗ ΓΗΣ	ΕΙΣΦΟΡΑ/ΕΤΟΣ	ΠΗΓΗ
1375	α	1 βόδι	13 1/2 υπ.	Notai di Candia, b.11, 487r
1386	3 χρόνια		8 υπ.	" b.273, 17r
1388 ²⁶	10 "		150μουζ. σιτ. - 40μουζ. κριθ.	" b.11, 529v

(*) Μουζ. = μουζούρι, σιτ. = σιτάρι, κριθ. = κριθάρι.

- (1) Τον πρώτο χρόνο θα καταβάλλει 3 μουζ., δημητριακά για κάθε 2 μουζ. γης.
- (2) Αγορά 2 βοδιών προς 20 υπ.
- (3) Αγορά 1 βοδιού προς 20 υπ.
- (4) Τον πρώτο χρόνο θα καταβάλλει μόνο "χωροσκοπέπασμα".
- (5) Αγορά ενός βοδιού και ενός γαϊδουριού προς 21 υπ.
- (6) Δάνειο: 18 υπ.
- (7) Τον πρώτο χρόνο θα καταβάλλει 3 μουζ., δημητριακά για κάθε 2 μουζ. γης.
- (8) Τον πρώτο χρόνο δεν θα καταβάλλει τίποτα.
- (9) Τους 5 πρώτους μήνες δεν θα καταβάλλει τίποτα.
- (10) Τον πρώτο χρόνο θα καταβάλλει μόνο "χωροσκοπέπασμα".
- (11) Αν ο παραχωρητής απειράσει γη, η εισφορά θα μειωθεί τόσα μουζ., όσα μουζ. γης απειρέθηκαν.
- (12) "Εμπιατίκι": 3 υπ.

- (13) Τον πρώτο χρόνο θα καταβάλλει το 1/5 της σποράς.
- (14) Αν καλλιεργήσει επιπλέον γη,θα καταβάλλει 3 μουζ.,δημητριακά για κάθε 2 μουζ.γης.
- (15) Τα 2 πρώτα χρόνια δεν θα καταβάλλει τίποτα,επειδή η γη ήταν χέρσα.
- (16) "Μεταχείριση": 5υπ.θα εξοφληθεί σε 2 χρόνια.
- (17) "Μεταχείριση": 10 υπ.θα εξοφληθεί σε 5 χρόνια.
- (18) "Μεταχείριση": 7 υπ.θα εξοφληθεί πριν τη λήξη του συμβολαίου.
- (19) Θα δίνει επίσης τα άχυρα από το κριθάρι.
- (20) Ο παραχωρητής θα προσφέρει το μισό σπόρο.
- (21) Τον πρώτο χρόνο θα καταβάλλει μόνο "χωραροκέπασμα".
- (22) Τον πρώτο χρόνο θα καταβάλλει 25 μουζ.σιτ.και 5 μουζ.κριθ.Υπάρχει περίπτωση αύξησης της εισφοράς. "Μεταχείριση": 10 υπ.,εξόφληση τον τελευταίο λόγοστο.Δάνειο: 5 υπ.,εξόφληση τον πρώτο Αύγουστο.
- (23) Τον πρώτο χρόνο θα καταβάλλει 19 υπ. και 6 gr.
- (24) "Εμπάτικι": 2 υπ.
- (25) Τον πρώτο χρόνο θα καταβάλλει μόνο "χωραροκέπασμα".
- (26) Δάνειο: 40 υπ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΕΙΣ ΑΜΕΛΙΩΝ

ΕΤΟΣ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗΣ	ΕΙΣΦΟΡΑ/ΕΤΟΣ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΠΗΓΗ
1279	10 χρόνια	1/2 και 1/10 παρα- γωγής		ΛΜ, αρ. 14,00.10-11
1279	Γονικό	1/2 παραγωγής	Τα 12 πρώτα χρόνια δεν θα καταβάλλει τίποτα.	ΛΜ, αρ. 102, δ. 41
1280	15 χρόνια	3/5 "		ΛΜ, αρ. 329, δ. 117
1281	4 "	1/2 "		ΛΜ, αρ. 506, δ. 170-71
1300	Γονικό	1/3 "		ΡΡ, αρ. 97, δ. 49
1300	"	2/5 "	Τα πρώτα 6 χρόνια δεν θα καταβάλλει τίποτα.	ΡΡ, αρ. 407, δ. 188-89
1300	"	2/5 "	Τα πρώτα 10 χρόνια δεν θα καταβάλλει τίποτα.	ΡΡ, αρ. 637, δ. 289-90
1300	"	1/3 "		ΡΡ, αρ. 492, δ. 225-26
1300	"	1/3 "	Τα πρώτα 7 χρόνια δεν θα καταβάλλει τίποτα.	ΡΡ, αρ. 376, δ. 175-76
1300	"	1/3 "	Τα πρώτα 7 χρόνια δεν θα καταβάλλει τίποτα.	ΡΡ, αρ. 224, δ. 109-10
1300	29 χρόνια	1/4 "	Τα πρώτα 15 χρόνια δεν θα καταβάλλει τίποτα.	ΡΡ, αρ. 124, δ. 60-61
1300	27 "	7 μουζ. σιτάρι ή 1 υπ.		ΡΡ, αρ. 405, δ. 187
1300	29 "	1/2 παραγωγής	Τα πρώτα 13 χρόνια δεν θα καταβάλλει τίποτα.	ΡΡ, αρ. 450, δ. 209

ΕΤΟΣ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗΣ	ΕΙΣΦΟΡΑ/ΕΤΟΣ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΠΗΓΗ
1300	α ¹	3/5 παραγωγής		ΡΡ, αρ. 425, σ. 196
1300	29 χρόνια	1/2 "		ΡΡ, αρ. 153, σ. 76
1300	29 "	1/2 "	Τα πρώτα 10 χρόνια δεν θα καταβάλλει τίποτα.	ΡΡ, αρ. 351, σ. 163
1300	α	3/5 "		ΡΡ, αρ. 546, σ. 251
1300	α	3/5 "	Τα 2 πρώτα χρόνια θα καταβάλλει 1/2 παραγωγής.	ΡΡ, αρ. 572, σσ. 263-64
1300	10 χρόνια	10 υπ. για όλα τα χρόνια.		ΡΡ, αρ. 98, σσ. 49-50
1300	5 "	5 υπ., 1/2 και 1/10 παραγωγής		ΡΡ, αρ. 18, σσ. 14-15
1300	5 "	1/2 παραγωγής και 1 φόρτωμα μούστο		ΡΡ, αρ. 104, σσ. 52-53
1300	18 χρόνια	3/5 παραγωγής	Τα πρώτα 8 χρόνια θα καταβάλλει 1/2 παραγωγής.	ΡΡ, αρ. 199, σσ. 96-97
1300	13 "	1/2 "		ΡΡ, αρ. 429, σ. 198
1301	α	3/5 "	Τα πρώτα 7 χρόνια θα καταβάλλει 1/2 παραγωγής	ΒΒΒ, αρ. 298, σσ. 109-10
1301	α	1/3 "		ΒΒΒ, αρ. 418, σσ. 150-51
1301	10 χρόνια	3/5 "		ΒΒΒ, αρ. 400, σ. 144
1303	30 "	3/5 "	Τα πρώτα 15 χρόνια θα καταβάλλει 1/2 παραγωγής.	Notai di Candia, b. 8, 2r

ΕΤΟΣ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗΣ	ΕΙΣΦΟΡΑ/ΕΤΟΣ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΠΗΓΗ
1306	29 Χρόνια	1/3 παραγωγής		Notai di Candia, b.186,31z
1306	29 "	1/3 "		" b.186,29v
1317	6 "	1/2 "		" b.233,35v
1317	Ενοικίαση	1/2 και 1/10 παραγωγής και 2 υπ.		" b.8,3v
1319	Γονικό	1/3 παραγωγής		" b.142,6r
1319	"	1/3 "		" b.142,6v
1319	6 Χρόνια	1/2 "		" b.142,7v
1322	3 "	1/2 και 1/10 παραγωγής	"Εμπράτ.κτ": 6 ^g grossi	" b.8,49r
1326	3 "	1/2 παραγωγής		" b.142,50r
1326	8 "	1/2 "		" b.142,53r
1328	1 "	1/2 "		" b.142,96r
1329	10 "	1/2 "		" b.142,135v
1329	Γονικό	1/3 "		" b.142,123v
1337	"	1/3 "	"Βοήθεια": 12 υπ.	" b.244,145r
1337	"	1/3 "	"Βοήθεια": 14 υπ.	" b.244,146r
1337	"	1/3 "	"Βοήθεια": 12 1/2 υπ.	" b.244,146v
1337	"	1/3 "		" b.244,150r

ΕΤΟΣ	ΣΙΑΡΚΕΙΑ ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗΣ	ΕΙΣΦΟΡΑ/ΕΤΟΣ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΠΗΓΗ
1339	Γονικό	1/3 παραγωγής	Η καταβολή της εισφοράς θα αρχίσει, όταν το αμέλι θα βρῖσκεται σε πλήρη παραγωγή.	Notai di Candia, b.97,43v
1339	Γονικό	1/3 παραγωγής	Τα πρώτα 5 χρόνια δεν θα καταβάλλει τίποτα.	" b.97,71v
1339	"	1/3 "		" b.244,163v
1340	"	1/3 "		" b.186,28r
1340	"	1/3 "		" b.97,142v
1340	α	1/3 "		" b.97,140v
1341	Γονικό	1/3 "		" b.97,146r
1341	"	1/3 "		" b.97,186v-187r
1342	"	1/3 "		" b.126,44r
1342	"	1/3 "		" b.186,43v-44r
1343	"	10 grossi		" b.186,53v
1343	α	7 υπ.		" b.295,5v
1343	α	16 υπ.		" b.244,188r
1351	Γονικό	1/3 παραγωγής		" b.143,100v
1352	α	1/3 "		ZDF, αρ.63, σσ.45-46

ΕΤΟΣ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗΣ	ΕΙΣΦΟΡΑ/ΕΤΟΣ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΠΗΓΗ
1355	Γονικό	2/5 παραγωγής		Notai di Candia, b.103,10
1357	α	17 1/2 υπ.		ZDF, αρ.109, σσ.78-79
1368	α	16 υπ.	"Εμπιατίκι": 163 υπ.	Notai di Candia, b.11,154
1385	Γονικό	1/3 παραγωγής		" " b.273,10v
1385	α	1/3 "		" " b.273,7v
1385	α	3 υπ.		" " b.273,12v
1385	α	6 υπ.	"Εμπιατίκι": 28 υπ.	" " b.273,4r
1386	Γονικό	1/3 παραγωγής		" " b.273,17r
1386	"	1/3 "		" " b.273,30r

(1) Το γράμμα α σημαίνει το αόριστο χρονικό διάστημα, για το οποίο υπεννοικιαζόταν η ήδη εννοικιασμένη γη και το οποίο ταυτιζόταν με 29 χρόνια, όπως παρέχωρείτο αρχικά η γη από τον ιδιοκτήτη της.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΕΙΣ ΚΗΠΩΝ

ΕΤΟΣ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗΣ	ΕΙΣΦΟΡΑ/ΕΤΟΣ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΠΗΓΗ
1279		5 υπ.		LM, αρ. 26, σσ. 14-15
1280	29 χρόνια α	5 1/2 υπ.		LM, αρ. 251, σ. 90
1280	10 "	7 υπ.		LM, αρ. 282, σ. 101
1281	7 "	1/3 παραγωγής		LM, αρ. 396, σ. 138
1300	10 "	2 1/2 υπ.	Για 5 χρόνια δεν θα καταβάλλει τίποτα.	PP, αρ. 252, σσ. 122-124
1300	10 "	22 1/2 υπ.		PP, αρ. 445, σσ. 205-206
1300	10 "	22 1/2 υπ.		PP, αρ. 605, σσ. 276-277
1301	5 "	1/2 παραγωγής	Στην αρχή θα καταβάλλει μόνο 4 υπ.	BDB, αρ. 510, σ. 183
1302	4 "	14 υπ.		BDB, αρ. 578, σσ. 208-9
1302	5 "	13 υπ.		BDB, αρ. 579, σ. 210
1303	α	15 υπ.		Notes di Candia, b. 8, 2r
1305	α	18 grossi		" b. 186, 16v
1319	Γονικό	1/3 παραγωγής	Τα 9 πρώτα χρόνια δεν θα καταβάλλει τίποτα.	" b. 233, 54r
1325	α	7 υπ.		" b. 142, 23v
1325	5 χρόνια	1/2 παραγωγής		" b. 142, 28v
1327		9 υπ. και 13 κί- ττα		" b. 244, 20v

ΕΤΟΣ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗΣ	ΕΙΣΦΟΡΑ/ΕΤΟΣ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΠΗΓΗ
1329	α	13 1/2 υπ.		Notai di Candia, b.142, 129ε
1334	Γονικό	1/3 παραγωγής		" b.142, 152r
1337	"	1/3 "	Τα 4 πρώτα χρόνια θα καταβάλλει το 1/4 παραγωγής.	" b.97, 9r
1348	8 χρόνια	65 υπ.		" b.10, 8v
1349		1/3 παραγωγής	Το 1/3 αυτό θα εκτιμάται και θα καταβάλλεται σε χρήμα.	" b.10, 115v-116ε
1351	8 χρόνια	2/3 παραγωγής		" b.143, 132r
1352	10 "	15 υπ.		ZDF, αρ.82, αρ.57-58
1355	Γονικό	1/3 παραγωγής		Notai di Candia, b.103, 4r
1373		20 υπ., 50 ρόδια, 1 sterlino	Η εισφορά αυτή κάθε ε-βδομάδα.	SANTSCHI, Régestes, S282, ε.72
1373		1/3 παραγωγής		Notai di Candia, b.23, 18v
1385	8 χρόνια	1/3 "	Ετην αρχή 17 grossi	" b.273, 5v
1385	2 "	6 1/2 υπ. 11 υπ.		" b.273, 7v

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

(1) T.TH.,2,σ.212.

(2) Κατά τη συμφωνία οι βιλλάνοι ήταν υποχρεωμένοι: "... morare debeant in dicto casale, quibus possis habere decatiam et quintanam de busis apium et de porcis, terçiaría, angarias, caniscos consuetos, salve tamen quod capud quilibet reddere debeat yperperum unum Comuni omni anno. Si vero angarias XLV dierum tibi facere non potuerunt solvere tibi, debeant pro unoquoque yperpera IIII, silicet si ipsorum aliquis obierit debeas restaurum paleam tibi nec cestaria inde toles" (ADC, b.13, 69v).

(3) Ο φεουδάρχης απάλλαξε το βιλλάνο: "... ab omni dacio, tello, hengaria, terçaria, canischis, pendameria et omni alio vinculo servitutis" (Notai di Candia, b.244, 50r-v).

(4) Ο ενοικιαστής του φεούδου θα εισέπραττε από τους βιλλάνους: "... iura et datia, canisca, hengarias, terçiaríam, decatiam et pendameriam ..." (Notai di Candia, b.244, 20r).

(5) Το 1327, στο έγγραφο της κατανομής του φεούδου του Ιωάννη Cornario αναγράφεται: "A tuti li sovrascritti villani piegore CCCXXX, devemo avere de dhecatia piegore XXXIII, vale perperi XI. A li diti villani porci VI, devemo avere de pendameria porco I, val perperi II" (ADC, b.10, fasc.1, 16r : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, εγγρ. αρ.1α, σ. 495). Κατά τη βυζαντινή περίοδο και τα γουρούνια υπόκεινταν στη δεκάτεια και μόνο οι μέλισσες υπάγονταν σε ξεχωριστή κατηγορία

και πλήρωναν το "μελισσοενόμιον" (βλ. παραπάνω, Εισαγωγή, σ. 14).

(6) Notai di Candia, b. 244, 60v.

(7) Notai di Candia, b. 10 Angelo Bocontolo, 41v.

(8) Notai di Candia, b. 189, 157v.

(9) Το 1367, σε συμβόλαιο εργασίας συμφωνήθηκε: "... debeo (καλλιεργητής) dare et solvere tibi pro decatia capras bonas V annuatim, tam si multas habeo capras quam paucas" (Notai di Candia, b. 11, 523v).

(10) Notai di Candia, b. 189, 146r.

(11) Notai di Candia, b. 189, 157v.

(12) Notai di Candia, b. 10 Johanes Longo, 212v.

(13) Το 1374, σε συμβόλαιο εργασίας συμφωνήθηκε: "... et non teneor (καλλιεργητής) dare tibi pendameria nisi a X porcis ultra" (Notai di Candia, b. 11, 436v). Σε άλλο συμβόλαιο εργασίας ο αριθμός των γουρουνιών για τα οποία δεν θα καταβαλλόταν πενταμέρεια περιοριζόταν μόνο σε ένα ("et si habuero porcum debeam tibi dare prosutum unum et si ultra unum porcum facere debeam tibi solvere iure tuo secundum usum"; Notai di Candia, b. 11, 588v).

(14) Πρβλ. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΑΣΔΡΑΧΑ-ΕΠΥΡΟΣ ΑΣΔΡΑΧΑΣ, Ετη φεουδαλική Κέρκυρα: από τους πάροικους στους vassali angararii, "Ιστορικά", 2, τεύχος 3 (Μάιος 1985), σ. 85, όπου οι vassali angararii υπόκεινταν εκτός των άλλων στην παροχή αγγαρείας των αροτήρων και στην παροχή προσωπικής αγγαρείας (angaria personal).

(15) Ορισμένα βυζαντινά "πρακτικά" καθόριζαν για τους

παροίκους μια αγγαρεία την εβδομάδα (52 ημέρες), ενώ άλλα 12 ή 24 ημέρες κάθε χρόνο (βλ. OSTROGORSKY, *La Feodalité*, σ.365.— SVORONOS, *Petite et grande exploitation*, σ.333.— LAIOU, *Peasant society*, σ.181). Το 1219, στο έγγραφο "Tributa Lampsacenorum" καθορίζονταν 48 αγγαρείες, αξίας 4 υπερπύρων, για τους ζευγαράτους και βοϊδάτους και 24 αγγαρείες, αξίας ενός υπερπύρου, για τους ακτήμονες (βλ. CARILE, *La rendita feudale*, σ.99). Κατά το 14ο αι. στην Κλαρέντζα η αξία των αγγαρειών ήταν 5 υπ., γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι μέρες αγγαρειών ανέρχονταν σε 48 κάθε χρόνο (βλ. CARILE, *La rendita feudale*, σ.101).

(16) Κατά τη διάρκεια των ίδιων εορτών προσφέρονταν τα κανίσκια και στο Βυζάντιο (βλ. OSTROGORSKY, *La Feodalité*, σ.359).

(17) Η υποχρέωση αγγαρειών και κανισκιών ήταν δυνατόν να αφορά και μόνο σπίτι που παρείχε ο φεουδάρχης στον αγρότη παράλληλα με τη γη. Το 1367, ο Μαρίνος Τρουλλινός ανέλαβε την καλλιέργεια 1 1/2 βοδιού γης στο χωριό Μπόμπια για 5 χρόνια. Σύμφωνα με το συμβόλαιο, όφειλε να κατοικεί στο ίδιο χωριό και να καταβάλλει κάθε χρόνο τη γαιοπρόσοδο. Η συμφωνία κλείνει ως εξής: "όταν θα παραλάβω (καλλιεργητής) ένα σπίτι από σένα (φεουδάρχης) για κατοικία στο χωριό, τότε θα καταβάλλω κάθε χρόνο 3 κανίσκια και θα κάνω αγγαρείες, όπως όλοι οι ελεύθεροι. Μέχρι τότε όμως, που θα κατοικώ σε άλλο σπίτι, είμαι υποχρεωμένος να προσφέρω κάθε χρόνο μια μόνο αγγαρεία με ένα βόδι" (*Notai di Candia*, b.11, 97r). Με ανάλογο συμβόλαιο της ίδιας χρονιάς ένας αγρότης είχε αναλάβει "να καταβάλλει στο φεουδάρχη κανίσκια, κατά τη συνήθεια, για τα σπίτια που κατείχε και κατοικούσε στο χωριό" (*Notai di Candia*, b.11, 87r). Ανάλογες υποχρεώσεις αναλάμβαναν επίσης και οι απλοί ενοικιαστές σπιτιών στο Χάνδακα ή σε κάποιο χωριό, άσχετα δηλαδή από αγροληψία (βλ. Χ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, Συλλαγές με αντικείμενο κατοικίες στην περιοχή του Χάνδακα κα-

τά το 13ο και 14ο αιώνα, "Θησαυρίσματα" 19(1982), σσ.112 και 114).

(18) Βλ. LONGNON-TOPPING, *Le régime des terres*, σ.269 και 268-269. Στη Νάξο κατά τον 16ο αιώνα το "τέλος" αντιπροσώπευε ένα σύνολο εισφορών περιορισμένης σπουδαιότητας (βλ. SLOT, *Le cas de Philoti*, σ.193).

(19) Το 1385, η Marcioli Avonale μετέφερε βιλλάνο της από ένα χωριό σε άλλο και συμφώνησε τί θα εισέπραττε από αυτόν: "Manifestum facio ego Marcioli Avonale, habitatrix Candide, cum meis heredibus tibi Nicolao Soropulo, villano meo, absenti tamque presenti, hinc casalis Gabatha, et tuis heredibus quam contenta sum si veneris in meo casale de Vasila habitare et permanere totum tempus vite sue, accipere pro dacia tua yperpera cretenses tria et facere mihi engharias, decatias et exenia prout mihi faciunt alii mei villani ..."(Notai di Candia, b.189, 78v). Αποδεικνύεται ότι οι αγγαρείες, τα κανίσκια και η δεκάτεια είναι εισφορές διαφορετικές από τους "δαμούς", οι οποίοι όχι μόνο αναφέρονται, στην περίπτωση αυτή, ξεχωριστά, αλλά καθορίζεται και το ποσό που αντιπροσωπεύουν. Διαπιστώνεται δηλαδή η μεγαλύτερη σπουδαιότητά τους σε σχέση με τις υπόλοιπες εισφορές.

(20) Βλ. παραπάνω, σημ. αρ. 19.

(21) Notai di Candia, b.11, 558v.

(22) "... quolibet dictorum villanorum tenetur tibi dare pro suis daciis quolibet anno yperpera IIII $\frac{1}{2}$ prout nobis tenentur"(Notai di Candia, b.11, 560v).

(23) Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΣΗΑ, εγγρ. αρ. 1α, σσ. 485-504.

(24) Το 1390, με δικαστική απόφαση ο Νικόλαος Στρίλιγκας, βιλλάνος του Domenico Donzorzi, απαλλάχθηκε από τους προσωπικούς φόρους (datia), όπως όλοι οι βιλλάνοι που είχαν περάσει το 60^ο έτος της ηλικίας τους, σύμφωνα με τη συνήθεια (SANTSCHI, Régestes, N1330, σ.293).

(25) Βλ. LONGNON-TOPPING, Le régime de terres, σ.62, σημ.16, όπου ο όρος dacia ή data ή dacio θεωρείται ισοδύναμος με το "ακρόστιχο" στη γενική του έννοια.

(26) Οι "δασμοί" βάραιναν και τους ελεύθερους (franchi), όπως διαπιστώνεται από συμφωνία για την είσπραξη των αγροτικών εισφορών, το 1359: "... petendi, recipiendi et exigendi a franchis et villanis ... omnia dacia, decatias et alia quaeque mea bona et iura ..." (Notai di Candia, b.11, 24v).

(27) Βλ. παραπάνω, σ.71.

(28) Το 1367, με συμβόλαιο συμφωνήθηκαν τα παρακάτω: "Com-mitens committo ego Petrus Jalina, quondam ser Michaelis, habitator Candide, tibi Hemmanueli Thodossi, villano meo agraffo, habitatore casalis Gena, turme Apanosivritarum, ut amodo in antea pro me et cetera a scalis Strubuli ultra petendi recipere et exigere a cunctis villanis meis agrafis et id est totum quod qualitercumque ab eis recipere debeo .Et super inde inquirendi et cetera, cartas securitatis de receptis et cetera et eciam jura quidquid antea et cetera ..." (Notai di Candia, b.11, 91r). Με ανάλογο τρόπο, το 1359, ο M. Dandulus, γιος του ποτέ Domenico Dandulin, κάτοικος Χάνδακα, διόρισε τον Ιάκωβο Dandulo, κάτοικο Σητείας, υπεύθυνο για την είσπραξη όλων των εισφορών από τους ελεύθερους και τους βιλλάνους του, οι οποίοι βρίσκονταν στην περιοχή της Σητείας ("...petendi, recipiendi et exigendi a fran-

chis et villanis meis habitantibus in toto districtu Sithie omnia dacia, decatias et alia quemque meabona et jura ubicumque et apudcumque seu quoscumque ea vel eis inveniri poteritis ...": Notai di Candia, b.11, 24v). Το 1374, ο πρεσβύτερος Ανδρέας de Terra, decanus της Εκκλησίας Μυλοποτάμου, διόρισε τον πρεσβύτερο Constantio de Verona, θησαυροφύλακα (thesaurarius) της ίδιας Εκκλησίας, υπεύθυνο για την είσπραξη των εισφορών από τους βιλλάνους της επισκοπής, οι οποίοι βρισκόνταν στην τούρμα Σιβρύτου ή αλλού (Notai di Candia, b.11, 427r).

(29) Το 1323, ο Juliano Natale, κάτοικος Χάνδακα, και ο Ανδρέας de Castaldo, κάτοικος Χανίων, ήλθαν στην εξής συμφωνία: ο Ανδρέας θα εισέπραττε για 7 χρόνια όλες τις εισφορές των βιλλάνων του Juliano, οι οποίοι βρισκόνταν στην περιοχή Χανίων. Τον πρώτο χρόνο ο Ανδρέας θα κρατούσε το 1/3 των εισπράξεων, ενώ τα υπόλοιπα 6 χρόνια το 1/2. Αν κατά τη διάρκεια των 6 χρόνων κάποιος από τους βιλλάνους εγκατέλειπε την περιοχή Χανίων και εγκαθίστατο σε κάποιο χωριό του Juliano στην περιοχή του Χάνδακα, τότε ο Juliano ήταν υποχρεωμένος να δίνει στον Ανδρέα το 1/2 από τις εισφορές του ίδιου βιλλάνου. Ο Ανδρέας στο τέλος των 6 χρόνων όφειλε να παροσιάζει στα Χανιά όλους τους βιλλάνους, εκτός από αυτούς που θα είχαν φύγει (Notai di Candia, b. 178, 7v).

(30) Σχετικά με το villanazio, βλ. THIRIET, La Romanie, σ. 115 και 295. — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Condition paysanne, σ. 49. — BORSARI, Creta, σ. 90. Για τους δημόσιους βιλλάνους της περιοχής Σητείας μέχρι το 1384 ο φόρος ανερχόταν, για άγνωστους λόγους, σε 17 grossi (1, 1/2 περίπου υπέρπυρο). Δεν είναι γνωστό, αν αυτό ίσχυε από την αρχή της βενετοκρατίας ή αν επιβλήθηκε αργότερα.

(31) Senato Misti, reg. 8, 56r-v : ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Θεσπίσματα, Β₁, σσ. 183-185.

(32) Η έγκριση των υπαλλήλων από το Δούκα της Κρήτης κάθε δύο χρόνια σημαίνει ότι οι υπάλληλοι αυτοί διορίζονταν για το ίδιο χρονικό διάστημα. Αντίθετα, στα Χανιά, το 1360, οι υπάλληλοι διορίζονταν από τον τοπικό ρέκτορα για ένα χρόνο (Senato Misti, reg. 29, 82v : ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Θεσπίσματα, Β₂, σ. 77). Επειδή δεν υπάρχουν άλλα στοιχεία, δεν είναι γνωστό, αν υπήρχαν διαφορές στον τρόπο λειτουργίας των υπηρεσιών στις δύο αυτές πόλεις ή αν το 1360 ίσχυε το ίδιο και στο Χάνδακα.

(33) Senato Misti, reg. 36, 18r : ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Θεσπίσματα, Β₂, σσ. 111-112. Μαρτυρία επίσης για ανάλογη "αναγραφή" υπάρχει για το 1386. Την απογραφή αυτή των δημοσίων βιλλάνων της περιοχής του Χάνδακα θα διενεργούσε ο Ταμίας Πέτρος Τσαχανάς (ADC, b29 bis. 20, 22r : SANTSCHI, Régestes, M1149, σ. 251).

(34) Το καπιτουλάριο δημοσιεύεται: GERLAND, Das Archiv, σ. 109 και ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Τα καπιτουλάρια, σ. 171.

(35) Στα συμβόλαια ενοικίασης περιορισμένης διάρκειας η γαιοπρόσοδος αποκαλείται *affictum*, όρος που ταυτίζεται όμως με την *terciaria*. Το 1300, για παράδειγμα, σε συμβόλαιο ενοικίασης η γαιοπρόσοδος αποκαλείται και *affictum* και *terciaria*, γεγονός που επιβεβαιώνει ότι οι δύο αυτοί όροι ταυτίζονται (PIZOLO, αρ. 205, σσ. 99-100).

(36) Στο 1/3 της ετήσιας ακαθόριστης παραγωγής δημητριακών ανερχόταν η γαιοπρόσοδος κατά το εντριτάριο σύστημα και στο Βυζάντιο (βλ. παραπάνω, σ. 298, σημ. 85). Το ίδιο επίσης ίσχυε

και κατά τη σύμβαση εντριτίας στη Νάξο κατά το 16ο αιώνα.Στις 26 Ιανουαρίου 1538,για παράδειγμα,σε σχετικό συμβόλαιο αναφέρεται:"... Και δια τούτο υπόσχεται να κουτεντάρεται ο ρηθείς κυρ Νικολός (καλλιεργητής) ότι να βάνη αυτός όλους τους σπόρους από σιτάρι και κριθάρι μονάχα έτζι και από φασόλια ειδέ από τους επίλοιπους σπόρους ομπλιγάρεται ο σερ Τζάνες (παραχωρητής) να βάνη ωδιά λόγου του το έναν τρίτον και εις καμμίαν έξοδον να μην έχη· να κάμη αυτός και οι κληρονόμοι του,ειμή να είναι όλες οι έξοδες του κυρ Νικολού εν περπέτου,και ει τι πέμφει ο Θεός και γίνεται μέσα εις το λεγόμενον χωράφι να παίρνη ο κυρ Νικολός κληρονομικώς δύο μερδικά και ο σερ Τζάνες και οι κληρονόμοι του το ένα μερδικόν ..." (ΑΝΤ.ΦΛ.ΚΑΤΕΟΥΡΟΣ, Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 16ου αιώνας, "Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου" 5(1955),σ.55).

(37) Στο 1/4 περίπου της ετήσιας ακαθάριστης παραγωγής δημητριακών ανερχόταν πολλές φορές η γαιοπρόσοδος του "εντριτάρη" στη Νάξο,κατά το 16ο αιώνα.Σε σχετικό συμβόλαιο,στις 26 Σεπτεμβρίου 1585,αναφέρεται:"... να παίρνη ο γαμπρός μου την εντριτελαν,ήγουν από πάσα τέσσερα το ένα ..." (ΑΝΤ.ΦΛ.ΚΑΤΕΟΥΡΟΣ,Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα,ο.π.,σ.73).Η γαιοπρόσοδος στη Νάξο ανερχόταν επίσης στο 1/3 της παραγωγής,ποίκιλε όμως συνήθως ανάλογα με τη συμφωνία (βλ. SLOT, Le cas de Philoti , σ.193).

(38) Notai di Candia, b.142,12r.

(39) Notai di Candia, b.142,109r.

(40) Notai di Candia, b.10 Johanes Longo, 212v.

(41) Βλ. παραπάνω, σ.96 ,σημ.10.

(42) Σχετικά με τα συστήματα αγρανάπαυσης, βλ. παραπάνω, σσ.132-134.

(43) Αν η γαιοπρόσδοχος ήταν 30-40 μουζούρια δημητριακών, τότε η παραγωγή ανερχόταν σε 90-120 μουζούρια. Επειδή ένα βόδι γης ήταν 30 μουζούρια, η μέση αποδοτικότητα, σύμφωνα με την παραπάνω παραγωγή, ήταν 1:3 και 1:4. Οι αποδόσεις αυτές δεν απέχουν από εκείνες που ίχθαν την ίδια εποχή στη βυζαντινή Αυτοκρατορία και στην Ευρώπη. Ο Ν. Σβορώνος υπολογίζει τη μέση παραγωγικότητα της γης σε δημητριακά στο Βυζάντιο κατά τον 11ο-12ο αιώνα σε 1:3-3,5 (βλ. SVORONOS, Structures économiques, σσ. 57-58, σημ. 32). Στην Ευρώπη, σύμφωνα με συγγραφείς του 13ου αιώνα, η παραγωγικότητα της γης ήταν για το σιτάρι 1:5, για το κριθάρι 1:8, για τη βρώμη 1:4, για τη σίκαλη 1:7. Στην πραγματικότητα όμως οι αναλογίες ήταν πολύ χαμηλότερες: για το σιτάρι 1:4, για το κριθάρι 1:3,5, για τη βρώμη 1:3 και για τη σίκαλη 1:5,5 (βλ. VAN BATH, Storia agraria, σ. 242). Η ελάχιστη αναλογία σπόρου/ παραγωγής διατηρήθηκε σε όλο το Μεσαίωνα, αλλά και κατά τον 16ο, 17ο και 18ο αιώνα, για τα κυριότερα δημητριακά ανάμεσα στο 1:3 και στο 1:4 (βλ. VAN BATH, Storia agraria, σ. 28).

(44) Πρβλ. ΕΤ. ΣΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, Κρητικά συμβόλαια εκ της Ενετοκρατίας, ο.π., σ. 90 : "χωραφοσκέπασμα"
"λέγεται ο καρπός, ο οποίος είναι επαρκής δια να σκεπασθή το χωράφι (ήτοι να σπαρή) τόσον δε ποσόν πληρώνετο ενίοτε υπό του καλλιεργητού εις τον ιδιοκτήτην κατ'έτος. Και σήμερον ακόμη δεν είναι σπάνιον το είδος τούτου της εμφυτεύσεως, ότε λέγεται ότι ήδωκε τα χωράφια του χωραφοσκέπασι, ήτοι να λαμβάνει ο ιδιοκτήτης καθαρόν εισόδημα κατ'έτος τόσον, όσων μουζουρίων είναι τα δοθέντα προς σποράν χωράφια".

(45) Notai di Candia, b. 9, 8v.

(46) Σύμφωνα με το συμβόλαιο ο παραχωρητής θα αφαιρούσε:

"tot mensuras frumenti quot mensuratas terre tibi acciperem de dicta terra"(Notai di Candia,b.178,10v).

(47) Εύμφωνα με το συμβόλαιο:"pro ffictu cuius terre mihi dare debetis de quanto seminabitis mensuram per mensuram annuatim"(Notai di Candia,b.142,100r).

(48) Notai di Candia,b.100,100r.

(49) Το φεβρουάριο του 1279,κατά την ενοικίαση γης για 4 χρόνια,συμφωνήθηκε ότι ο καλλιεργητής θα έδινε τον πρώτο χρόνο:"tempore messionis super area de duobus mensuris super dictis casalibus seminatos,tres"(MARCELLO,αρ.34,σσ.17-18).

(50) BRIXANO,αρ.466,σ.168.

(51) Notai di Candia,b.97,131v.

(52) Notai di Candia,b.143,114r.

(53) Notai di Candia,b.244,98v.

(54) Notai di Candia,b.144,34r.

(55) BRIXANO,αρ.413,σ.149.

(56) Notai di Candia,b.11,29r.

(57) Notai di Candia,b.10 Angelo Bocontolo,115v-116r.

(58) ADC,b.26/5,1r : SANTSCHI,Régestes,S282,σ.72.

3. Η ΕΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΩΝ ΤΩΝ ΦΕΟΥΔΑΡΧΩΝ

Το ύψος των εισοδημάτων μεταξύ όμοιων εδαφικών μονάδων παρουσίαζε σημαντικές ποσοτικές διακυμάνσεις, αποτέλεσμα των γαιοφυσικών και πληθυσμιακών συντελεστών που ίσχυαν για την καθεμιά. Τα εισοδήματα δηλαδή μιας εδαφικής μονάδας ή ενός φεούδου επηρεάζονταν από τη φύση του εδάφους που περιελάμβανε και από τον αριθμό των κατοίκων που ζούσαν εκεί και δούλευαν τη γη, αν και το ένα ήταν πολλές φορές αποτέλεσμα του άλλου. Η καλή ποιότητα δηλαδή της γης συγκέντρωνε περισσότερο κόσμο και οι εύφορες περιοχές ήταν πιο πυκνοκατοικημένες από τις βραχώδεις και ορεινές. Σημαντικό ρόλο στο ύψος των εισοδημάτων έπαιζε επίσης και η ικανότητα του ίδιου του φεουδάρχη στην εκμετάλλευση της γης του.

Το 1327, για παράδειγμα, έξι σερβενταρίες στο χωριό Λοκρίδι έδιναν εισόδημα 404 υπέρπυρα (67,3 υπ./σερβενταρία), ενώ έξι επίσης σερβενταρίες στα χωριά Σινάπι, Μέλαμπες, Σκλαβόκαμπος και περιοχή Ιεράπετρας μόνο 242 υπέρπυρα και 3 grossi (40,3 υπ./σερβενταρία)¹. Το 1389, μισή σερβενταρία και 4 carati στο χωριό Σταυράκι απέδιδαν 270 υπέρπυρα και τρεις σερβενταρίες στο χωριό Κουραδοχωριό 292 υπέρπυρα και 6 grossi². (πίνακας αρ. 1). Τα παραδείγματα είναι ενδεικτικά και γι' αυτό δεν αναλύονται τα αίτια, στα οποία οφείλονται οι διαφορές που εν.οπίστηκαν, αφού εξάλλου δεν είναι γνωστά τα σταθερά και ασταθή στοι-

χεία που επηρεάζουν την αγροτική παραγωγή των περιοχών αυτών στις συγκεκριμένες χρονικές στιγμές.

Όπως ήδη επισημάνθηκε, η έμμεση εκμετάλλευση της γης, με την παραχώρησή της δηλαδή σε δεύτερους ή τρίτους, τους άμεσους καλλιεργητές, αποτελούσε το επικρατέστερο σύστημα εκμετάλλευσης της γης στην Κρήτη εκ μέρους των φεουδαρχών. Αντίθετα, την άμεση εκμετάλλευση, για την εφαρμογή της οποίας υπάρχουν μόνο ενδείξεις, ασκούσαν πιθανότατα οι ιδιοκτήτες γης πολύ μικρής έκτασης³.

Τα εισοδήματα ενός φεούδου, ανάλογα με τον τομέα προέλευσής τους, κατατάσσονται: 1. εισοδήματα από τη γεωργική παραγωγή (γαιοπρόσοδος). 2. εισοδήματα από την κτηνοτροφική παραγωγή (δεκάτεια και πενταμέρεια επί των ζώων, νομή, εισοδήματα από την παραχώρηση και τη συνεταιριστική εκμετάλλευση των ζώων). 3. εισοδήματα από τους προσωπικούς φόρους (κανίσκια, αγγαρείες και "δασμό"). 4. εισοδήματα από την εκμετάλλευση των μύλων μέσω των παραχωρήσεων τους στους μυλωνάδες. 5. εισοδήματα από την εκμετάλλευση της αστικής περιουσίας του φεούδου (τα ενοίκια δηλαδή των σπιτιών που κατείχε κάθε φέουδο σε μία πόλη) (πίνακας αρ.3).

Οι αγροτικές εισφορές, ανάλογα με τον τρόπο καταβολής τους, διακρίνονταν επίσης σε εκείνες που καταβάλλονταν σε είδος και στις αντίστοιχες σε χρήμα. Η κατάταξη αυτή των εισοδημάτων παρουσιάζει δυσκολίες, από τη στιγμή που πολλές εισφορές δεν καταβάλλονταν πάντα με τον ίδιο τρόπο. Η καταβολή σε χρήμα ή είδος εξαρτιόταν από το γαιοκτήμονα και τις συμφωνίες που έκανε ή από τις δυνατότητες του αγρότη. Ωστόσο, τα εισοδήματα είναι δυνατόν να καταταχθούν σχηματικά ως εξής: 1. εισοδήματα σε είδος: γαιοπρόσοδος, σε σιτάρι, κριθάρι ή άλλα δημητριακά για την καλλιεργούμενη γη, σε κρασί για τα αμπέλια και σε φρούτα ή άλλους καρπούς για τους κήπους τα κανίσκια και οι αγγαρείες σε

διάφορα προϊόντα και σε προσωπική εργασία αντίστοιχα τα ενοίκια των μύλων σε δημητριακά ή αλεύρι και τα ενοίκια των ζώων σε κτηνοτροφικά προϊόντα (τυρί, μαλλί, δέρματα κ.ά.). Για τα προϊόντα σε είδος στα έγγραφα αναγράφεται πάντα και η αξία τους σε υπέρπυρα. 2. εισοδήματα σε χρήμα: η νομή, οι "δασμοί", αρκετά συχνά τα κανίσκια και οι αγγαρεύες, τα ενοίκια των βοσκότοπων, των κήπων, των σπιτιών και ορισμένες φορές των μύλων (πίνακας αρ.2).

Αναλυτικότερη εικόνα της σύνθεσης των εισοδημάτων με βάση την πρώτη κατάταξη παρέχεται μόνο από τα φέουδα αρ.ΙΙ και αρ. ΙΙΙ (πίνακας αρ.5). Κυριαρχούν τα εισοδήματα από τη γεωργική παραγωγή, που καλύπτουν το 55-60%, ενώ το υπόλοιπο ποσοστό μοιράζονται τα εισοδήματα από τους άλλους τομείς. Από αυτούς πρώτοι, με ποσοστό περίπου 20%, είναι οι προσωπικοί φόροι, ακολουθούν τα εισοδήματα από την αστική περιουσία, με ποσοστό 14-18%, και στην τελευταία θέση με πολύ μικρό ποσοστό βρίσκονται τα εισοδήματα από την κτηνοτροφική παραγωγή. Η υπεροχή των εισοδημάτων από την γεωργική παραγωγή παρατηρείται και στα υπόλοιπα φέουδα, όπως και το σημαντικό ποσοστό που κατέχουν οι προσωπικοί φόροι.

Παρά το ότι η γεωργία και η κτηνοτροφία είναι τομείς που επηρεάζονται από τη φύση του εδάφους και παρά το γεγονός ότι στην Κρήτη υπήρχε κτηνοτροφική παραγωγή σημαντική, η γεωργία φαίνεται να κυριαρχεί στο νησί και να αποτελεί τη βασική πηγή των εισοδημάτων των φεουδαρχών. Αναμφισβήτητα όμως τα εισοδήματα από την αγροτική παραγωγή, γεωργική δηλαδή και κτηνοτροφική, κατέχουν την απόλυτη πλειοψηφία.

Τα φεουδαλίου τύπου εισοδήματα, οι προσωπικοί φόροι δηλαδή, κατέχουν μικρότερο αλλά σημαντικό ποσοστό. Αν εξαιρεθούν τα εισοδήματα από την αστική περιουσία, που ^{έχουν} δεν ^{έχουν} σχέση με τις αγροτικές λειτουργίες, τότε στα φέουδα αρ.ΙΙ και αρ.ΙΙΙ το ποσοστό

των εισοδημάτων από την αγροτική παραγωγή αντιπροσωπεύει το 75% και αυτό από τους προσωπικούς φόρους το 25%, ενώ στο φέουδο αρ.ΙV τα ποσοστά ανέρχονται στο 67% και 33% αντίστοιχα.

Από τη γεωργική παραγωγή το μεγαλύτερο ποσοστό καταλαμβάνουν τα εισοδήματα σε είδος, σιτάρι δηλαδή, κριθάρι και κρασί, ενώ το υπόλοιπο σε χρήμα, που προέρχεται επίσης από τη γαιοπρόσοδο και τα ενοίκια των μύλων. Μεταξύ των παραπάνω προϊόντων κυριαρχούν τα δημητριακά έναντι του κρασιού, εκτός από τα φέουδα αρ.Χ,ΧΙ και ΙV, όπου παρατηρείται το αντίθετο. Η κυριαρχία όμως συγκεκριμένου προϊόντος είναι αποτέλεσμα της φύσης του εδάφους και των ενδιαφερόντων του φεουδάρχη.

Τα εισοδήματα από την κτηνοτροφική παραγωγή εισπράττονταν σε είδος και σε χρήμα: η δεκάτεια και η πενταμέρεια σε ζώα, η νομή σε χρήμα και τα εισοδήματα από άλλους είδους κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις άλλοτε σε είδος και άλλοτε σε χρήμα, το ύψος όμως των οποίων δεν είναι γνωστό. Οι προσωπικοί φόροι καταβάλλονταν στην πλειοψηφία τους σε χρήμα. Η έλλειψη αναλυτικών στοιχείων δεν αφήνει περιθώρια για τον καθορισμό του ποσοστού που αντιπροσώπευε κάθε προσωπικός φόρος. Φαίνεται όμως ότι οι "δασμοί" κατείχαν το μεγαλύτερο ποσοστό, ενώ τα κανίσκια και οι αγγαρείες δεν αντιπροσώπευαν σημαντικό μερίδιο.

Εύμφωνα με τη δεύτερη κατάταξη των εισοδημάτων (πίνακας αρ. 4), τα εισοδήματα σε είδος ξεπερνούν τα αντίστοιχα σε χρήμα. Η υπεροχή τους οφείλεται στο γεγονός ότι οι βασικές εισφορές των αγροτών, η γαιοπρόσοδος δηλαδή, η δεκάτεια και η πενταμέρεια των ζώων, καταβάλλονταν σε είδος (δημητριακά, κρασί, ζώα). Εκτός από τα φέουδα αρ. I, II και III, όπου καταγράφονται αναλυτικά σχεδόν όλα τα εισοδήματα, για τα υπόλοιπα τα στοιχεία είναι ελλιπή, πράγμα που οφείλεται σε παράλειψη μάλλον κατά την καταγραφή των εισοδημάτων, για άγνωστο λόγο, παρά στην απουσία ορισμένων αγροτικών εισφορών. Αξίζει να παρατηρηθεί ότι στα

τρία αυτά φέουδα το ποσοστό των εισοδημάτων σε είδος και σε χρήμα πλησιάζει και στα δύο το 50%, με σχετικά ελαφριά υπερχρή αυτών σε είδος στα φέουδα αρ. I και II. Αποδεικνύεται όμως αναμφισβήτητα η σημαντική θέση της γαιοπροσόδου στο σύνολο των εισοδημάτων των φεουδαρχών⁴.

Εξετάζοντας αναλυτικότερα τα εισοδήματα σε είδος (πίνακας αρ. 6), διαπιστώνεται ότι σχεδόν στην πλειοψηφία τους προέρχονται από τη γεωργική παραγωγή και ένα ελάχιστο ποσοστό από την κτηνοτροφική. Αντίθετα, η προέλευση των εισοδημάτων σε χρήμα (πίνακας αρ. 6) παρουσιάζει μεγαλύτερη ποικιλία. Για τα φέουδα αρ. II και III, για τα οποία υπάρχουν περισσότερα στοιχεία, παρατηρείται ότι το μεγαλύτερο ποσοστό προέρχεται από τους προσωπικούς φόρους, ενώ ένα εξίσου μεγάλο ποσοστό από την εκμετάλλευση της αστικής περιουσίας. Ακολουθούν με μικρότερο αλλά σημαντικό ποσοστό τα διάφορα ενοίκια σε χρήμα, ενώ ελάχιστο ποσοστό προέρχεται από την νομή. Και στα υπόλοιπα φέουδα, όπου παρέχονται τα απαραίτητα στοιχεία, φαίνεται να κυριαρχούν οι προσωπικοί φόροι. Αν εξαιρεθούν μάλιστα τα εισοδήματα από την αστική περιουσία, το ποσοστό των εισοδημάτων σε χρήμα μειώνεται στο σύνολο των εισοδημάτων που προέρχονται από την αγροτική παραγωγή, ενώ ενισχύεται το αντίστοιχο των εισοδημάτων σε είδος.

Λόγοι τοπικοί, όπως η υποχρέωση των φεουδαρχών να πουλούν μια ορισμένη ποσότητα δημητριακών στο κράτος, και οικονομικοί, όπως οι εμπορικές λειτουργίες και το ενδιαφέρον των φεουδαρχών για υψηλότερο κέρδος, συνετέλεσαν ώστε οι γαιοκτήμονες να προτιμούν το μεγαλύτερο μέρος από τα εισοδήματά τους σε είδος. Παράλληλα το υψηλό ποσοστό των εισοδημάτων σε χρήμα αποδεικνύει σχετικό εκχρηματισμό. Ο αγρότης παρόλο που σημαντικό μέρος των εισφορών του το κατέβαλλε σε είδος, ήταν αναγκασμένος να καταφύγει στην αγορά, για να εκπληρώσει τους φεουδαλικούς φόρους και τις προσωπικές του ανάγκες. Η σχέση του αγρότη με την αγο-

ρά αποτελεί ζήτημα πρωταρχικής σημασίας, το οποίο απλώς θίγεται στο σημείο αυτό. Τα στοιχεία για τη λειτουργία τοπικών αγορών είναι πολύ περιορισμένα. Εκτός από τη μεγάλη αγορά στην κεντρική πλατεία του Χάνδακα (Platea), αγορές λειτουργούσαν επίσης και στις άλλες πόλεις του νησιού, τα Χανιά δηλαδή, το Ρέθυμνο και τη Σητεία⁵. Μαρτυρίες επίσης υπάρχουν για αγορά στο κάστρο Μυλοποτάμου και στον Αποκόρωνα⁶. Ανάλογες μικρότερες αγορές λειτουργούσαν πιθανότατα και σε άλλα κάστρα, όπου εξυπηρετούσαν τις αγροτικές περιοχές που ήταν μακριά από τα αστικά κέντρα.

Σημαντικό ζήτημα επίσης για τη σχέση αγρότη και αγοράς αποτελεί το σύστημα προαγοράς της σοδειάς⁷. Γαιοκτήμονες ή έμποροι έκλειναν ("καπάρωναν") πολύ πριν από τη συγκομιδή την παραγωγή του αγρότη, γεωργική ή κτηνοτροφική, με τιμή αρκετά χαμηλή ή στην καλύτερη περίπτωση με την τιμή πώλησης του προηγούμενου χρόνου⁸. Με τον τρόπο αυτό ο αγρότης όχι μόνο έχανε την ευκαιρία για μεγαλύτερο κέρδος από μια πιθανή αύξηση των τιμών μετά τη συγκομιδή, αλλά αποκλείεται και από την άμεση επαφή με την αγορά και την ελεύθερη διάθεση της παραγωγής του. Από την άλλη πλευρά όμως εξασφάλιζε αγοραστή και κυρίως εισέπραττε τα χρήματα τον καιρό που τα είχε ανάγκη, άσχετα αν η τιμή πώλησης ήταν χαμηλή ή αν δεν ήταν ποτέ σίγουρος ότι θα μπορούσε να ανταποκριθεί στο συμβόλαιο που είχε υπογράψει, εξαιτίας κακής σοδειάς, οπότε έμενε χρεωμένος, με αρνητικές για αυτόν οικονομικές επιπτώσεις. Εξάλλου, σημαντικό βάρος για τον ίδιο, στην περίπτωση που προπωλούσε τη σοδειά του, αποτελούσαν επίσης τα έξοδα μεταφοράς των προϊόντων στο σπίτι του αγοραστή.

Η προαγορά της σοδειάς ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί και έμμεσα. Η συμφωνία δηλαδή δεν κλεινόταν ανάμεσα στον αγοραστή και στον αγρότη, αλλά ανάμεσα στον αγρότη και στο φεουδάρχη και αφορούσε την παραγωγή των αγροτών, η οποία προοριζόταν για τον

τελευταίο. Έτσι, ο φεουδάρχης, οποιαδήποτε στιγμή είχε ανάγκη χρημάτων, κατέφευγε στον έμπορο, από τον οποίο εισέπραττε χρήματα προπωλώντας τη σοδεία των αγροτών του, οι οποίοι ήταν υποχρεωμένοι να την παραδώσουν στον καθορισμένο στο συμβόλαιο χρόνο, αναλαμβάνοντας και τα έξοδα μεταφοράς⁹. Το σύστημα αυτό αποτελεί μια ακόμη πιο προχωρημένη μορφή εκμετάλλευσης του αγρότη, ο οποίος όχι μόνο αποκλείεται από την αγορά αλλά και από την άμεση επαφή και συμφωνία με τον αγοραστή της παραγωγής του. Το όλο ζήτημα χρειάζεται πλατύτερη έρευνα και ανάλυση για να διαπιστωθεί κατά πόσο διαδεδομένο ήταν το σύστημα αυτό, ποιές συγκυρίες μπορεί να επέβαλλαν την εφαρμογή και εξαπλώση του, ποιοί ακριβώς ήταν οι αγοραστές, ως ποιά βαθμό ήταν αναμειγμένοι οι φεουδάρχες και ποιά ήταν ^{τόπος} το ύψος της οικονομικής εκμετάλλευσης των αγροτών μέσω των τιμών αγοράς.

Σχετικές με τα εισοδήματα των φεουδαρχών είναι και οι οικονομικές τους υποχρεώσεις προς το κράτος. Αυτές είναι: η πώληση μιας ορισμένης κάθε φορά ποσότητας δημητριακών (κρατικό μονοπώλιο δημητριακών) και η *varnizio*, η υποχρέωση δηλαδή εξοπλισμού ενός συγκεκριμένου αριθμού και είδους στρατιωτών ανά εδαφική μονάδα. Η *varnizio* αποτελούσε τον κατεξοχήν φόρο των φεουδαρχών προς το κράτος, εκτός από τις έκτακτες εισφορές (*getto*) που επέβαλλε η Βενετία για διάφορους λόγους και οι οποίες ήταν εξίσου σημαντικές¹⁰.

Σύμφωνα με το έγγραφο της *Concessio* (1211), η ετήσια εισφορά των φεουδαρχών προς το κράτος ανερχόταν σε 500 υπέρπυρα για κάθε σεξτέριο, 15 1/2 δηλαδή υπέρπυρα περίπου για κάθε καβαλλαρία. Δεν είναι γνωστό μέχρι πότε διατηρήθηκε η εισφορά αυτή, φαίνεται όμως ότι η αντικατάστασή της με την υποχρεωτική πώληση δημητριακών στο κράτος πραγματοποιήθηκε ήδη κατά το 13ο αιώνα. Οι φεουδάρχες παρέδιδαν κάθε χρόνο στην πόλη της περιφέρειάς τους (Χανιά, Ρέθυμνο, Χάνδακα και Σητεία) μια συγκε-

κριμένη ποσότητα δημητριακών, ανάλογα με τις εκάστοτε ανάγκες του κράτους.

Ενδεικτικά ποσά παρέχουν τα παρακάτω παραδείγματα. Το 1331, οι φεουδάρχες Χανίων πρότειναν και έγινε δεκτό να παραδώσουν στο κράτος 100.000 μουζούρια σιτάρι¹¹. Το 1333, οι φεουδάρχες Ρεθύμνου ήταν υποχρεωμένοι να παραδώσουν 22.000 μουζούρια σιτάρι¹². Το 1333 επίσης, οι φεουδάρχες Χανίων υποχρεώθηκαν να παραδίνουν κάθε χρόνο, και για πέντε χρόνια, 80.000 μουζούρια σιτάρι¹³. η υποχρέωση αυτή των φεουδαρχών Χανίων ανανεώθηκε, το 1337, για άλλα πέντε χρόνια¹⁴. Το 1361 τέλος, οι φεουδάρχες της περιοχής ανατολικά του βουνού Στρούμπουλα, της περιοχής δηλαδή Χάνδακα και Λασηθίου, υποχρεώθηκαν να παραδίνουν κάθε χρόνο και για τρία χρόνια 300 μουζούρια σιτάρι για κάθε καβαλλαρία¹⁵. Αν ληφθεί υπόψη, σύμφωνα με απόφαση της βενετικής Γερουσίας του 1346¹⁶, ότι στο Ρέθυμνο αφήκαν 29 καβαλλαρίες και στα Χανιά 82, τότε το 1333 αντιστοιχούσαν 759 μουζούρια σιτάρι για κάθε καβαλλαρία στο Ρέθυμνο και 975 μουζούρια για κάθε καβαλλαρία στα Χανιά.

Η ποσότητα των δημητριακών, που έπρεπε να πουληθεί υποχρεωτικά στο κράτος, άλλαζε κατά περιόδους και κατά περιοχές. Κατ' αναλογία η ποσότητα αυτή αντιπροσώπευε άλλοτε μικρό και άλλοτε μεγάλο ποσοστό των εισοδημάτων κάθε φεουδάρχη. Σοβαρό μειονέκτημα για τους φεουδάρχες αποτελούσε η χαμηλότερη σε σχέση με την ελεύθερη αγορά τιμή των δημητριακών, που είχε σαν αποτέλεσμα μειωμένα κέρδη. Για το λόγο αυτό και κατά διαστήματα οι φεουδάρχες πρότειναν αύξηση της τιμής που πρόσφερε το κράτος, αλλά το αίτημα αυτό σπάνια γινόταν δεκτό. Η πώληση αυτή των δημητριακών προς το κράτος, παρά το ότι ήταν υποχρεωτική, δεν μπορεί να θεωρηθεί ως φόρος, αφού υπάρχει αποζημίωση. Αντίθετα, η ναρνιτίο αποτελούσε την κατεξοχήν φορολογική υποχρέωση, η οποία κόστιζε ακριβά. Για το κόστος της αναφέρονται μερικά παραδείγματα.

Το 1389: για 5 σερβενταρίες, 1/3 σερβενταρίας και 1/5 του carato η varnitio στοίχιζε 97 υπέρπυρα και 6 grossi για 3 σερβενταρίες και 21 1/2 carati, 77 υπέρπυρα για 6 σερβενταρίες και 5 1/6 carati, 123 υπέρπυρα και για 5 σερβενταρίες και 4 2/3 carati, 96 υπέρπυρα¹⁷. Το 1414, για μία σερβενταρία και 11 carati η varnitio στοίχιζε 30 υπέρπυρα¹⁸ και το 1415, για 3 σερβενταρίες πάνω από 60 υπέρπυρα¹⁹.

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω ενδεικτικά παραδείγματα, η varnitio για μια σερβενταρία στοίχιζε, το 1389, περίπου 19 υπέρπυρα και το 1414-1415 πάνω από 20. Τα έξοδα για τη varnitio ήταν υψηλά, όπως υποστηρίζουν οι ίδιοι οι φεουδάρχες, γεγονός που δικαιολογεί και τα επανειλημμένα παράπονά τους. Το κράτος όμως επέμενε ότι η παραχώρηση των φεούδων είχε γίνει με σκοπό οι ιδιοκτήτες τους να προσφέρουν τα πάντα για την υπεράσπιση του νησιού²⁰.

Η υποχρέωση πώλησης των δημητριακών στο κράτος, η varnitio, οι έκτακτοι φόροι και εισφορές για διοικητικούς, πολεμικούς ή αμυντικούς σκοπούς προκαλούσαν συχνά τις διαμαρτυρίες των φεουδαρχών ότι τα εισοδήματα από τα φέουδα τους δεν ήταν ικανά να καλύψουν τις παραπάνω υποχρεώσεις που επέβαλλε η μητρόπολη²¹. Είναι χαρακτηριστική η πρεσβεία των Κρητικών φεουδαρχών, το 1346, με την οποία ζητούσαν ακύρωση της προσφοράς 12.000 υπερπύρων. "Στη Βενετία", όπως αναφέρεται μεταξύ άλλων στο έγγραφο της πρεσβείας, "όλοι πιστεύουν ότι η Κρήτη είναι πολύ πλούσια. Οι φεουδάρχες όμως δεν έχουν διαπιστώσει κάτι τέτοιο. Αντίθετα, όλοι βρίσκονται σε πολύ κακή οικονομική κατάσταση και μεγάλη φτώχεια"²².

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ ΦΕΟΥΔΩΝ

ΦΕΟΥΔΑ	ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΜΟΝΑΔΕΣ	ΧΩΡΙΑ Ή ΠΕΡΙΟΧΕΣ	ΕΙΣΟΔΑ	ΣΥΝΟΛΟ
I ¹ (1307)	1 χωριό	Λόμπαρας	756 1/2 υπ.	
II ² (1327)	6 σερβενταρίες	Λοκρίδι Αστρακός	404 υπ.	1006 υπ.3 gr
	4 σερβενταρίες	Λουτράκι Πεύκο Σινάπι Μέλαμπες	136 υπ.8 gr.	
	6 σερβενταρίες	Εκλασδοκίμος 1 σερβενταρία στην Ιεράπετρα	242 υπ.3 gr.	
	1 χωριό	Πατοίδες	9 υπ.	
	1 ¹ / ₂ χωριό Αστική περιουσία	Παρασκή	30 υπ.4 gr. 184 υπ.	

ΦΕΥΔΟ	ΕΔΑΦΙΚΕΣ ΜΟΝΑΔΕΣ	ΧΩΡΙΑ Ή ΠΕΡΙΟΧΕΣ	ΕΣΟΔΑ	ΣΥΝΟΛΟ
III ³ (1327)	10 σερβενταρίες	{ Ασλιανη Κατσικαλι Χόνδρος Βαγιωνίτης	316 υπ.	
	3 σερβενταρίες			
	3 σερβενταρίες	{ Πιτσιδία Καϊμένου	201 υπ.	
	1 μετόχι 1 χωριό Αστική περιουσία			Αγ. Κωνσταντίνος Παρασκή
IV ⁴ (1374)	1 καθαλλάρφα	Καστρέ	1381 υπ. (-181 υπ. για έξοδα)	

ΦΕΥΣΟ	ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΜΟΝΑΔΕΣ	ΧΩΡΙΑ Ή ΠΕΡΙΟΧΕΣ	ΕΙΣΟΔΑ	ΣΥΝΟΛΟ
V ⁵ (1389)	1/2 σερβενταρία και 4 carati	Σταυράκι Κουραδοχώρι Ιτάβιες Χορτάτση 1/3 χωριού Τρίφυνας	270 υπ.	270 υπ. 292 υπ.6 gr. 81 υπ.6 gr. 95 υπ.2 gr. 117 υπ. 38 υπ. 894 υπ.2 gr. (-Varnitio:97 υπ.8gr.) 796 υπ.8 gr.
	3 σερβενταρίες		292 υπ.6 gr.	
	1/2 σερβενταρία		81 υπ.6 gr.	
	5 1/2 carati		95 υπ.2 gr.	
	1 burgesia		117 υπ.	
4 carati: 1 σπίντι	38 υπ.			
VI ⁶ (1389)	5 σερβενταρίες	Σταυράκι Άπιο Κεφάλια Τρίφυνας	270 υπ.	270 υπ. 278 υπ.4 gr. 78 υπ.6 gr. 95 υπ.2 gr. 111 υπ. 897 υπ. (-Varnitio:123 υπ.) 774 υπ.
	1/3 σερβενταρίας		278 υπ.4 gr.	
	1/5 carato		78 υπ.6 gr.	
	1/2 σερβενταρίας και 4 carati		95 υπ.2 gr.	
	2 1/2 σερβενταρίες		111 υπ.	
	1/2 σερβενταρία		897 υπ.	
1/3 σερβενταρίας και 5 1/2 carati	(-Varnitio:123 υπ.) 774 υπ.			
1 burgesia				
6 σερβενταρίες				
5 carati				
1/6 carato				

ΦΕΥΣΟ	ΕΔΑΦΙΚΕΣ ΜΟΝΑΔΕΣ	ΧΩΡΙΑ Ή ΠΕΡΙΟΧΕΣ	ΕΣΟΔΑ	ΣΥΝΟΛΟ
VII ⁷ (1389)	2 σερβενταρίες και 1 carato	{ Σταυράκι Πρινέας Αγ. Παραβάρα	365 υπ.	
	1/2 σερβενταρίας	{ Στάβιες Χορτάτζη	80 υπ.	
	3 σερβενταρίες	{ Βορέας Κακοναύλι	294 υπ.	
	11 carati: σπίντια		158 υπ.	
	5 σερβενταρίες 4 carati 2/3 carato		851 υπ. (-123 υπ.)	774 υπ.
VIII ^B (1389)	5/5 σερβενταρίας	Γιοφυράκια	185 1/2 υπ.	
	1/2 σερβενταρίας	Σκαλαρού	119 υπ.	
	3 σερβενταρίες και 2/3 carato	Πουλάφα	414 1/2 υπ.	
	1/4 σερβενταρίας	Αγ. Ανδρέας	74 υπ.	
	1/8 σερβενταρίας	Πέραμο	18 υπ.	
	2 carati: σπίντια		40 υπ.	
	5 σερβενταρίες 4 carati 2/3 carato		851 υπ. (-96 υπ.)	755 υπ.

ΦΕΥΔΟ	ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΜΟΝΑΔΕΣ	ΧΩΡΙΑ Ή ΠΕΡΙΟΧΕΣ	ΕΙΣΟΔΑ	ΣΥΝΟΛΟ
IX ⁹ (1390)	2 σερβενταρίες	Ίνι	80 υπ. 480 1/2 μουζούρια σιτάρι 80 μουζούρια κριθάρι	
X ¹⁰ (1414)	1 σερβενταρία και 2 carati	Πάλα	254 υπ. (-Varniti:60 υπ.)	224 υπ.
XI ¹¹ (1415)	3 σερβενταρίες		854 υπ. (-έξοδα:760 υπ.)	94 υπ.
XII ¹² (1415)	2 σερβενταρίες	Κούρτες	228 υπ. 10 gr.	

- (1) ASV, Commemoriali, I, 109r:110r --- BORSARI, Creta, σ.81, σπμ.76, όπου δημοσιεύεται το κείμενο
(2) ADC, b.10/1, 13v-15r : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγραφο 1α, σσ.485-493.
(3) ADC, b.10/1, 16r-17v : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγραφο 1α, σσ.493-504.
(4) ADC, b.29/17², 1r-v : SANTSCHI, Régestes, M795, σ.185-186
(5) ADC, b.11/11¹, 54v : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγραφο 1β, σ.506.
(6) ADC, b.11/11¹, 54v : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγραφο 1β, σ.507.
(7) ADC, b.11/11¹, 54v : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγραφο 1β, σσ.507-508.

- (8) ADC, b.11/11¹, 55r : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγραφο 18, σ. 508.
(9) ADC, b.11/11², 57r : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγραφο 1γ, σσ. 511-512.
(10) ADC, b.11/18, 48v : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: έγγραφο 1δ, σ. 513.
(11) ADC, b.11/18, 57v-58r : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγραφο 1ε, σ. 514.
(12) ADC, b.11/18, 71v-72r : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγραφο 1στ, σσ. 515-516.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

(Πηγή: π.ν.1)

ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ ΦΕΟΥΔΩΝ

ΦΕΟΥΔΟ	ΕΔΑΦΙΚΕΣ ΜΟΝΑΔΕΣ	ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ ΣΕ ΕΙΔΟΣ		
		ΔΗΜΗΤΡΙΑΚΑ	ΚΡΑΣΙ	ΣΩΑ
II (1327)	6 σερβενταρίες	202 υπ.	50 υπ.	27 υπ.
	4 σερβενταρίες	50 υπ.	40 υπ.	
	6 σερβενταρίες	42 υπ.	30 υπ.	4 υπ.3γρ..
	1 μετόχι		9 υπ.	
	1/2 χωριού Αστική περιουσία			2 υπ.
		298 1/2 υπ.	124 1/2 υπ.	33 υπ.3γρ.
III (1327)	10 σερβενταρίες	186 υπ.	36 υπ.	13 υπ.
	3 σερβενταρίες	84 υπ.	14 υπ.	3 υπ.
	3 σερβενταρίες	118 1/2 υπ.	28 υπ.	
	1 μετόχι	40 υπ.		
	1/2 χωριού Αστική περιουσία			1 υπ.
		428 1/2 υπ.	78 υπ.	17 υπ.
IX (1390)	2 σερβενταρίες	480 μουζούρια σιτάρι 80 μουζούρια κριθάρι		
X (1414)	1 σερβενταρία, 11 καράϊ	20 υπ.	150 υπ.	
XI (1415)	3 σερβενταρίες	165 υπ.9γρ.	645 υπ.	
I (1307)	1 χωριό	266 υπ.	140 υπ.	20 υπ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

(Πηγή: π.ν.1)

ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ ΦΕΟΥΔΩΝ

ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ ΣΕ ΧΡΗΜΑ						
ΕΝΟΙΚΙΑ	ΚΑΝΙΣΚΙΑ	ΔΑΣΜΟΙ, ΚΑΝΙΣΚΙΑ	ΝΟΜΗ, ΑΓΓΑΡΕΙΕΣ			ΕΥΝΟΔΟ
5 υπ.	27 υπ.	68 υπ.	25 υπ.			404 υπ.
20 υπ.	9 υπ. 8 γρ.	12 υπ.	5 υπ.			136 υπ. 8 γρ.
103 υπ.	7 υπ.	56 υπ.				242 υπ. 3 γρ.
	16 υπ. 4 γρ.	12 υπ.				9 υπ.
					184 υπ.	30 υπ. 4 γρ.
						184 υπ.
128 υπ.	60 υπ.	148 υπ.	30 υπ.		184 υπ.	1006 υπ. 3 γρ.
	18 υπ.	60 υπ.		3 υπ.		316 υπ.
51 υπ.	9 υπ. 8 γρ.	40 υπ.	4 υπ.			205 υπ. 8 γρ.
13 υπ.	18 υπ.	12 υπ.	11 1/2 υπ.			201 υπ.
	3 υπ.					43 υπ.
		40 υπ.				41 υπ.
					133 υπ.	133 υπ.
64 υπ.	48 υπ. 8 γρ.	152 υπ.	15 1/2 υπ. 3 υπ.		133 υπ.	939 υπ. 8 γρ.
21 υπ.			9 υπ.		58 υπ. 6 γρ.	
40 υπ.		55 υπ.				265 υπ. (-Vasitio: 30 υπ.) 235 υπ.
40 υπ.						850 υπ.
63 υπ.		247 1/2 υπ.	20 υπ.			756 1/2 υπ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

(Πηγή: π.ν.1)

ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ ΦΕΟΥΔΩΝ

ΦΕΟΥΔΟ	ΕΛΛΗΦΙΚΕΣ ΜΟΝΑΔΕΣ	ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗ ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ		
		ΣΙΤΑΡΙ- ΚΡΙΘΑΡΙ	ΚΡΑΣΙ	ΕΝΟΙΚΙΑ
II (1327)	6 σερβενταρίες	202 υπ.	50 υπ.	5 υπ.
	4 σερβενταρίες	50 υπ.	40 υπ.	20 υπ.
	6 σερβενταρίες	42 υπ.	30 υπ.	103 υπ.
	1 μετόχι 1/2 χωριού		9 υπ.	
		298 1/2 υπ.	124 1/2 υπ.	128 υπ.
III (1327)	10 σερβενταρίες	186 υπ.	36 υπ.	
	3 σερβενταρίες	84 υπ.	14 υπ.	51 υπ.
	3 σερβενταρίες	118 1/2 υπ.	28 υπ.	13 υπ.
	1 μετόχι 1/2 χωριού	40 υπ.		
		428 1/2 υπ.	78 υπ.	64 υπ.
IX (1390)	2 σερβενταρίες	128 υπ.		21 υπ.
X (1414)	1 σερβενταρία, 11	20 υπ.	140 υπ.	40 υπ.
XI (1415)	3 σερβενταρίες	165 υπ. 9στ.	600 υπ.	40 υπ.
I (1307)	1 χωριό	266 υπ.	140 υπ.	63 υπ.
IV (1374)	; σερβενταρίες	198 υπ.	675 υπ.	

ΠΙΝΑΚΑΣ 3α

(Πηγή: πιν.1)

ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ ΦΕΟΥΔΩΝ

ΦΕΟΥΔΟ	ΕΔΑΦΙΚΕΣ ΜΟΝΑΔΕΣ	ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ	
		ΔΕΚΑΤΕΙΑ-ΠΕΝΤΑΜΕΙΑ	ΝΟΜΗ
II (1327)	6 σερβενταρίες 4 σερβενταρίες 6 σερβενταρίες 1 μετόχι 1/2 χωριού	27 υπ. 4 υπ.3 2 υπ.	25 υπ. 5 υπ.
		33 υπ.3 γε.	30 υπ.
III (1327)	10 σερβενταρίες 3 σερβενταρίες 3 σερβενταρίες 1 μετόχι 1/2 χωριού	13 υπ. 3 υπ. 1 υπ.	4 υπ. 11 1/2 υπ.
		17 υπ.	15 1/2 υπ.
IX (1390)	2 σερβενταρίες		9 υπ.
X (1414)	1 σερβενταρία, 11ε- ταρί		
XI 1415)	3 σερβενταρίες		
I (1307)	1 χωριό	20 υπ.	20 υπ.
IV (1374)	5 σερβενταρίες	50 υπ.	

ΠΙΝΑΚΑΣ 3B

(Πηγή: π.ν.1)

ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ ΦΕΟΥΔΩΝ

ΦΕΟΥΔΟ	ΕΔΑΦΙΚΕΣ ΜΟΝΑΔΕΣ	ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΙ ΦΟΡΟΙ		
		ΚΑΝΙΕΚΙΑ ΑΓΓΑΡΕΙΕΣ		ΔΑΣΜΟΙ-ΚΑΝΙΕΚΙΑ
II (1327)	6 σερβενταρίες	27 υπ.		68 υπ.
	4 σερβενταρίες	9 υπ. 8 gr.		12 υπ.
	6 σερβενταρίες	7 υπ.		56 υπ.
	1 μετόχι			
	1/2 χωριό	16 υπ. 4 gr.		12 υπ.
		60 υπ.		148 υπ.
III (1327)	10 σερβενταρίες	18 υπ.	3 υπ.	60 υπ.
	3 σερβενταρίες	9 υπ. 8 gr.		40 υπ.
	3 σερβενταρίες	18 υπ.		12 υπ.
	1 μετόχι	3 υπ.		
	1/2 χωριού			40 υπ.
		48 υπ. 8 gr.	3 υπ.	152 υπ.
IX (1390)	2 σερβενταρίες			
X (1414)	1 σερβενταρία, 11 καταί			54 υπ.
XI (1415)	3 σερβενταρίες			
I (1307)	1 χωριό			247 1/2 υπ.
IV (1374)	1 σερβενταρίες	16 υπ.		442 υπ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

(Πηγή: π.ν.2-3)

Η ΕΥΦΕΣΗ ΤΩΝ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΦΕΟΥΔΟΥ

ΦΕΟΥΔΟ	ΕΛΛΗΘΙΚΕΣ ΜΟΝΑΔΕΣ	ΣΕ ΕΙΔΟΣ		ΣΕ ΧΡΗΜΑ	
		ΠΟΣΟ	ΠΟΣΟΣΤΟ	ΠΟΣΟ	ΠΟΣΟΣΤΟ
I	1 χωριό	426 υπ.	56,3 %	330 1/2 υπ.	43,6 %
II	16 σερβενταρίες, 1/2 χωριού, 1 μετόχι και σπίντια	456 υπ.3	45,3 %	550 υπ.	54,6 %
III	16 σερβενταρίες, 1/2 χωριού, 1 μετόχι και σπίντια	523 1/2 υπ.	55,7 %	416 υπ.2 gr.	44,2 %
IV		889 υπ.	64,3 %	492 υπ.	35,6 %
IX	2 σερβενταρίες	128 υπ.	59 %	88 υπ.6 gr.	41 %
X	1 σερβενταρία και 11 carati	160 υπ.	63 %	94 υπ.	37 %
XI	3 σερβενταρίες	765 υπ.9 gr.	95 %	40 υπ.	5 %

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

(Πηγή: πιν. 2-3)

Η ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΦΕΟΥΔΟΥ

ΦΕΟΥΔΟ	ΕΛΛΗΘΙΚΕΣ ΜΟΝΑΔΕΣ	ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ		ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ	
		ΠΟΣΟ	ΠΟΣΟΣΤΟ	ΠΟΣΟ	ΠΟΣΟΣΤΟ
I	1 χωριό	489 υπ.	62 %	40 υπ.	5,2 %
II	16 σερβενταρίες, 1/2 χωριού 1 μετόχι και σπίτια	551 υπ.	54,7 %	63 υπ.·3 gr.	6,2 %
III	16 σερβενταρίες, 1/2 χωριού, 1 μετόχι και σπίτια	570 1/2 υπ.	60,7 %	32 1/2 υπ.	3,5 %
IV		873 υπ.	63,2 %	50 υπ.	3,6 %
IX	2 σερβενταρίες	149 υπ.	68,8 %	9 υπ.	4,1 %
X	1 σερβενταρία, 11 carati	200 υπ.	78,7 %		
XI	3 σερβενταρίες	805 υπ.·9 gr.			

ΠΙΝΑΚΑΣ 5α

(Πηγή: π.ν. 2-3)

Η ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΦΕΟΥΔΟΥ

ΦΕΟΥΔΟ	ΕΛΑΦΥΚΕΣ ΜΟΝΑΔΕΣ	ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΙ ΦΟΡΟΙ		ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΑΕΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑ	
		ΠΟΣΟ	ΠΟΣΟΣΤΟ	ΠΟΣΟ	ΠΟΣΟΣΤΟ
I	1 χρωμό	247 1/2 υπ.	32,7 %		
II	16 σερβενταρίες, 1/2 χρωμό, 1 μετόχι και αντίτα	208 υπ.	20,6 %	184 υπ.	18,2 %
III	16 σερβενταρίες, 1/2 χρωμό, 1 μετόχι και αντίτα	203 υπ. 8 gr.	21,6 %	133 υπ.	14 %
IV		458 υπ.	33,1 %		
IX	2 σερβενταρίες			58 υπ. 6 gr.	27 %
X	1 σερβενταρία, 11 carati	54 υπ.	21,3 %		
XI	3 σερβενταρίες				

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

(Πηγή: π.ν.2-3)

Η ΕΥΝΟΕΣΗ ΤΩΝ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΦΕΟΥΔΟΥ

ΦΕΟΥΔΟ	ΕΔΑΦΙΚΕΣ ΜΟΝΑΔΕΣ	ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ ΣΕ ΕΙΔΟΣ	
		ΑΠΟ ΤΗ ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ	ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ
I	1 χωριό	406 υπ. (95,3 %)	20 υπ. (4,6 %)
II	16 σερβενταρίες, 1/2 χωριού, 1 μετόχι και σπύτια	423 υπ. (92,7 %)	33 υπ. 3 gr. (7,2 %)
III	16 σερβενταρίες, 1/2 χωριού, 1 μετόχι και σπύτια	506 1/2 υπ. (96,7 %)	17 υπ. (3,2 %)
IV		873 υπ. (98,2 %)	16 υπ. (1,7 %)
IX	2 σερβενταρίες	128 υπ.	
X	1 σερβενταρία, 11 ovariati	160 υπ.	
XI	3 σερβενταρίες	765 υπ. 9 gr.	

ΠΙΝΑΚΑΣ 6α

(Πηγή: π.ν.2-3)

Η ΓΥΝΩΣΗ ΤΩΝ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΦΕΥΔΟΥ

ΦΕΥΔΟ	ΕΔΑΦΙΚΕΣ ΜΟΝΑΔΕΣ	ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ ΣΕ ΧΡΗΜΑ		
		ΠΡΟΙΟΓΙΚΟΙ ΦΟΡΟΙ	ΝΟΜΗ	ΕΝΟΙΚΙΑ ΑΓΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑ
I	1 Χωριό	247 1/2 υπ. (75%)	20 υπ. (6%)	63 υπ. (19%)
II	16 ορβενταρτές, 1/2 χωριού, 1 μετόχι και σπίτια	208 υπ. (37,8%)	30 υπ. (5,4%)	128 υπ. (23,2%)
III	16 ορβενταρτές, 1/2 χωριού, 1 μετόχι και σπίτια	203 υπ. 8 gr (49%)	15 1/2 υπ. (3,7%)	64 υπ. (15,3%)
IV		482 υπ.		
IX	2 ορβενταρτές		29 υπ. (10%)	21 υπ. (23,7%)
X	1 ορβενταρτία, 11 κοτσάκι	54 υπ. (57,5%)		40 υπ. (42,5%)
XI	3 ορβενταρτές	40 υπ.		

ΥΠΟΘΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- (1) ADC, b.10, fasc.1, 13v : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, εγγρ. αρ.1α,
(2) ADC, b.11, fasc.11/1, 54v-55r : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, εγγρ. αρ.1β,

(3) Ενδείξεις για την ύπαρξη της άμεσης εκμετάλλευσης παρέχουν οι αγγαρείες, τις οποίες οι φεουδάρχες απαιτούσαν σε εργασία (βλ. παραπάνω, σσ.315-317). Μαρτυρίες επίσης παρέχει, το 1371, η διαταγή για τη γενική καταγραφή των αμπελιών της Κρήτης, με σκοπό την καλύτερη είσπραξη από το κράτος του δασμού για το κρασί (*dasium in positum vino*). Η καταγραφή αυτή συστηματοποιήθηκε ως εξής: "*Primo, videlicet quod scribantur omnes vine posit. in omnibus et singulis locis et casalibus, scribendo unumquodque casale per se separati et nomina patronorum ipsarum vinearum et nomina curatorum cuiuslibet casalis ac etiam nomina gonicariorum et personarum tenentium dictas vineas exprimendo condiciones et magnitudines ipsarum vinearum, videlicet si ipse vinee sunt date in gonico vel si sint date pro affictu aut si laborantur per patronos casalium in modum donegalium, includendo in hoc omnes vineas positas in tota insula Crete tam illas que sunt plantate super territorio et locis ecclesiarum"* (ADC, b.14bis, fasc.2, 194v). Σύμφωνα με το έγγραφο, τα αμπέλια κατατάσσονταν σ'αυτά που είχαν παραχωρηθεί σε γονικό, σ'αυτά που είχαν νοικιαστεί και σ'αυτά που τα εκμεταλλεύονταν οι ίδιοι οι ιδιοκτήτες των χωριών.

- (4) Την ίδια εποχή τα φεουδαρχικά εισοδήματα σε είδος κυ-

ριαρχούσαν στην Ιταλία (βλ. L.A.KOTEL'NIKOVA, Rendita in natura e rendita in denaro nell'Italia medievale (secoli IX-XV), ο.π., σσ. 94-112. — ΤΗΣ ΙΑΤΙΑΣ, Mondo contadino, σσ. 19-141) και στις βυζαντινές περιοχές της Βουλγαρίας (βλ. TSANKOVA-PETKOVA, La rente féodale, σσ. 144-170)..

Ετο Βυζάντιο ένα μεγάλο μέρος της φεουδαλικής προσόδου ήταν σε χρήμα (βλ. OSTROGORSKY, La Féodalité, σ. 356). Στην λατινοκρατούμενη τέλος Πελοπόννησο, κατά το 14ο αιώνα, ενώ οι προσωπικοί φόροι καταβάλλονταν κυρίως σε χρήμα, η γαιοπροσοδος, όπως και στην Κρήτη, καταβαλλόταν σε διάφορα προϊόντα (βλ. TOPPING, Le régime agricole, σ. 266).

(5) Το 1397, δόθηκε άδεια λιανικής πώλησης του κρασιού στην αγορά Κανίων (Senato Misti, reg. 44, 15r-v : THIRIET, Régestes, αρ. 937, σ. 219). Το 1386, αποφασίστηκε ότι όσοι μετέφεραν δημητριακά στην αγορά του Ρεθύμνου μπορούσαν να εξάγουν από εκεί προς τη Βενετία ή τις βενετοκρατούμενες περιοχές το 1/4 (Senato Misti, reg. 40, 51v-53r : THIRIET, Régestes, αρ. 717, σ. 173). Το 1384, αποφασίστηκε να πωλείται το σιτάρι στη Σητεία παντού στην ίδια τιμή, γιατί υπήρχαν παράπονα ότι οι ρέκτορες Σητείας ανάγκαζαν να πωλείται στην αγορά του μπουργκου της ίδιας πόλης σε χαμηλότερη τιμή, για να το αγοράζουν φθηνότερα (Senato Misti, reg. 38, 120v-121r : THIRIET, Régestes, αρ. 674, σ. 163).

(6) Το 1304, ύστερα από απόφαση της βενετικής Γερουσίας, ο Αλέξιος Καλλέργης θα επέστρεφε το δάνειο των 6.000 υπερπέρων, που είχε λάβει, σε σιτάρι στις αγορές Νυλοποτάμου, Ρεθύμνου και Αποκόρωνα (ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Θεσπίσματα, Β₁, σ. 42).

(7) Το ζήτημα της προαγοράς της σοδειάς στην Κρήτη έχει

ήδη επισημάνθει: MARIAN MALOWIST, *Capitalismo commerciale e agricoltura. Venezia e il feudalesimo cretese*, σσ.: *Storia d'Italia*, *Annali 1*, σσ. 466-472. — BORSARI, *Creta*, σσ. 96-98.

(8) Το Φεβρουάριο του 1271, ο Ιωάννης Πετραμόρης, μαραγκός και βιλλάνος του Εβραίου Ηάρκου, κάτοικος στο χωριό Πενταμόδι, με την άδεια του κυρίου του, ανέλαβε την υποχρέωση να παραδώσει τον προσεχή Σεπτέμβριο στον Ρυζερίνο Τρινίσιανο, κάτοικο Χάνδακα, 30 μίστατα κρητικού κρασιού από τα αμπέλια που καλλιεργούσε ο Ιωάννης στο παραπάνω χωριό. Το κρασί όφειλε να το μεταφέρει με έζοδα δικά του στο σπίτι του αγοραστή στο Χάνδακα, από τον οποίο είχε λάβει για την παραπάνω ποσότητα κρασιού 3 υπέρπυρα (SCARDON, αρ. 64, σ. 37). Το Σεπτέμβριο του 1339, ο Θεόδωρος και ο Βασίλειος Βενιώτης, βιλλάνοι του Ραυερτίο Γενο, ο Γεώργιος Βουκολόπουλος, όλοι κάτοικοι του χωριού Κάλυβος, και ο Βασίλειος Βρόντος, κάτοικος του χωριού Λιβάδεια, έλαβαν από το Μαρτίνο Βενσεντίνο, κάτοικο Χάνδακα, 20 υπέρπυρα, με σκοπό να παραδώσουν τον προσεχή Μάιο στο Χάνδακα με έζοδα δικά τους όλη την παραγωγή τυριού από τα πρόβατά τους. Η τιμή αγοράς καθορίστηκε σε 21 υπέρπυρα για κάθε milliarjo τυριού (*Notai di Candia*, b. 22, 12V).

(9) Το Νοέμβριο του 1351, ο Ηάρκος Σαλομπε, κάτοικος Χάνδακα, έλαβε από το Νικόλαο de Laude, κάτοικο Σητείας, 300 υπέρπυρα και ανέλαβε την υποχρέωση να ενεργήσει, ώστε οι βιλλάνοι του στην περιοχή της Σητείας να παραδώσουν στο Νικόλαο την ανάλογη ποσότητα σε μυζήθρα, τυρί και μαλλί, μέχρι και στις 17 Ιουλίου, και σε κερί, μέλι, μέχρι και όλο το Σεπτέμβριο. Η τιμή των παραπάνω προϊόντων θα ήταν ίδια με αυτή που ίσχυε στη Σητεία. Συγχρόνως, ο Ηάρκος Σαλομπε έδωσε την άδεια στο Νικόλαο de Laude να έχει εμπορικές σχέσεις με τους βιλλάνους του μέ-

χρι και 50 υπέρπυρα για όλο το παραπάνω χρονικό διάστημα, μέχρι δηλαδή και όλο το Σεπτέμβριο του 1362 (Notai di Candia, β. 144, 43ν).

(10) σχετικά με το φόρο "getto", βλ. παραπάνω, σσ. 189-190. Για το σημαντικό ύψος των εισφορών μαρτυρούν οι διαμαρτυρίες των φεουδαρχών και οι αιτήσεις για τη μείωση τους. Το 1342, για παράδειγμα, οι φεουδάρχες του Χάνδακα ζήτησαν να μειωθεί στο 1/3 η εισφορά των Κρητικών στον εξοπλισμό στόλου εναντίον των Τούρκων. Η αίτηση απορρίφθηκε και οι φεουδάρχες θα συμμετείχαν κανονικά στο 1/2 των εξόδων (Senato Hist. reg. 20, 71r : ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Θεσπίσματα, Β₁, σσ. 228-230). Το 1346, με άλλη αίτηση οι φεουδάρχες ζήτησαν να ακυρωθεί η εισφορά 12.000 υπερπύρων, που απαιτούσε η Βενετία για πολεμικούς σκοπούς (ADC, β. 12, 15r : THIRIET, Assemblées, 1, αρ. 527, σ. 210).

(11) ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Θεσπίσματα, Β₁, σ. 101.

(12) ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Θεσπίσματα, Β₁, σσ. 114-115.

(13) THIRIET, Régestes, αρ. 26, σ. 28.

(14) ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Θεσπίσματα, Β₁, σ. 172.

(15) ADC, β. 12, 15ν : THIRIET, Assemblées, 1, αρ. 682, σ. 252 (το κείμενο δημοσιεύεται στη σ. 323).

(16) ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Θεσπίσματα, Β₁, σσ. 278-279.

(17) ADC, β. 11, fasc. 11/1, 54ν-55r : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, εγγρ. αρ. 1β, σσ. 505-510.

(18) ADC, β. 11, fasc. 18, 48ν : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, εγγρ. αρ. 1δ, σ. 513.

(19) ADC, β. 11, fasc. 18, 57ν-58r : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, εγγρ. αρ. 1ε, σ. 514.

(20) Το 1340, σε απόφαση της βενετικής Γερουσίας σχετικά με το μισθό των καπιτάνων Κρήτης, μεταξύ άλλων, αναφέρεται: "... cum in concessione insule nostre Crete continetur quod pheu-

dati debeant ipsam insulam manutenerē, salvare, defendere et custodire contra omnem hominem et personam ..."(Senato Histi, reg. 19, 31r : ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Θεσπίσματα, Β₁, σσ.200-201).

(21) Το 1342, μεταξύ των αιτημάτων των φεουδαρχών του Χάνδακα περιλαμβανόταν και η μείωση των οικονομικών τους υποχρεώσεων λόγω φτώχειας και συγχρόνως η παροχή δανείου 50.000 δουκάτων για την εξόφληση των χρεών τους ("super secundo capitulo per quod explicant egestatem et strictam eorum conditionem respondeatur quod de suis gravaminibus et sinistris quibuslibet dolemus multum deus novit et in casu quolibet libenter vellemus quod eis omnia pro beneplacito prospera responderentur"). Το αίτημα όμως αυτό δεν έγινε δεκτό (Senato Histi, reg. 20, 71 : ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Θεσπίσματα, Β₁, σ.228). Για την οικονομική κατάσταση των Κρητικών φεουδαρχών και τις σχέσεις τους με τη μητρόπολη, βλ. F. THIRIET, Sui dissidi sorti tra il Comune di Venezia e i suoi feudatari di Creta nel Trecento, ο.π., σσ.699-712.

(22) "... egestatem et ipsorum feudatorum conditionem strictissimam quae per omni mundi partes habetur celebris et famosa "(ADC, b.12, 15r : THIRIET, Assemblées, 1, αρ.527, σ.210 και σημ.1).

4. Η ΠΕΡΙΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΗ

Τα έγγραφα κατανομής των φεούδων προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με τα περιουσιακά στοιχεία και την οικονομική διαφοροποίηση του αγροτικού πληθυσμού. Παρά τις σημαντικές διαφορές μεταξύ των εγγράφων, τόσο στον τρόπο καταγραφής των στοιχείων όσο και στον τόπο και χρόνο σύνταξής τους, παρέχεται μια σχεδόν ολοκληρωμένη εικόνα της κατάστασης στην ύπαιθρο κατά το 14ο αιώνα¹. Στη συνέχεια ακολουθούν η ανάλυση, κατά χρονολογική σειρά, των περιπτώσεων και γενικές παρατηρήσεις.

Το 1327, κατανέμονται σε δύο μερίδια τα αμπέλια του χωριού Παρασκή². Καταγράφονται κατά περιοχές και για το καθένα αναφέρεται: ο αριθμός των "εργατών" του, το όνομα του καλλιεργητή του και η μορφή, με βάση την οποία έχει παραχωρηθεί. Διακρίνονται τρεις μορφές παραχώρησης: γονικό, ενοικίαση για 29 χρόνια και "parte per mezzo". Η τελευταία μορφή χαρακτηρίζεται από την ίση κατανομή της παραγωγής ανάμεσα στον ιδιοκτήτη και τον καλλιεργητή και πρόκειται μάλλον για ενοικίαση περιορισμένης διάρκειας³. Για τους καλλιεργητές δε διευκρινίζεται, αν είναι ελεύθεροι ή βιλλάνοι, κάτοικοι ή όχι του χωριού Παρασκή. Έτσι, η ανάλυση θα αναπτυχθεί με βάση τα αμπέλια μιας συγκεκριμένης περιοχής και όχι τους κατοίκους της. Κατά συνέπεια δεν είναι γνωστό, αν υπήρχαν ακτήμονες στην περιοχή ούτε αν οι καλλιεργη-

τές, τα ονόματα των οποίων παρέχει το έγγραφο, κατέχουν και άλλη περιουσία στο ίδιο χωριό ή αλλού.

Έτσι, 92 αμπέλια, συνολικής έκτασης 663 "εργατών", κατανέμονται μεταξύ 74 καλλιεργητών. Ο μέσος όρος αμπελιών ανά καλλιεργητή είναι 1,2, "εργατών" ανά αμπέλι 7,2 και "εργατών" ανά καλλιεργητή 8,9.

Ως προς τις μορφές κατοχής των παραπάνω αμπελιών (πίνακας αρ.1α), διαπιστώνεται ότι: από τα 92 αμπέλια, 40 (43,4%) κατέχονται για 29 χρόνια, 32 (34,7%) ως "parte per mezzo" και 20 (21,7%) ως γονικό. Οι 663 "εργάτες" κατανέμονται, σε σχέση με τη μορφή κατοχής, (πίνακας αρ.1β) ως εξής: 295 "εργάτες" (44,4%) στα αμπέλια που κατέχονται για 29 χρόνια, 229 (34,5%) στα αμπέλια που έχουν παραχωρηθεί ως "parte per mezzo" και 139 (20,9%) στα γονικά. Οι μέσοι όροι "εργατών" ανά αμπέλι είναι: για το γονικό 7,3, για την ενοικίαση 29 χρόνων 7,15 και για την "parte per mezzo" 6,9.

Η ενοικίαση για 29 χρόνια αποτελεί την κυρίαρχη μορφή παραχώρησης. Ακολουθεί η ενοικίαση περιορισμένης διάρκειας (υπό τη μορφή "parte per mezzo"), ενώ το γονικό φαίνεται να προτιμάται λιγότερο, παρόλο που είναι η χαρακτηριστική μορφή παραχώρησης του αμπελιού. Οι γαιοκτήμονες προτιμούσαν όλο και περισσότερο τις παραχωρήσεις περιορισμένης διάρκειας, οι οποίες τους πρόσφεραν το ίδιο ή και μεγαλύτερο κέρδος σχετικά με το γονικό, και συγχρόνως τη δυνατότητα αλλαγής καλλιεργητή, καλλιέργειας και γαιοπροσόδου. Ωστόσο, το παράδειγμα του χωριού Παρασκή δε σημαίνει απαραίτητα ότι ίσχυε παντού.

Όπως αποδεικνύεται, η μορφή κατοχής δεν είχε σχέση με τον αριθμό των "εργατών" του αμπελιού. Έτσι οι "εργάτες" κατανέμονται αναλόγως, όπως φαίνεται από τα ποσοστά και τους μέσους όρους, με ελαφριά υπεροχή στην ενοικίαση για 29 χρόνια, όπου το 43,4% των αμπελιών περιλαμβάνει το 44,4% των "εργατών". Το ελά-

χιστο και το μέγιστο των "εργατών" για κάθε μορφή παραχώρησης είναι περίπου το ίδιο: 2 ως 24 "εργάτες" για την ενοικίαση για 29 χρόνια, 1 ως 18 για "parte per mezzo" και 1 ως 18 επίσης για τα γονικά. Αξίζει να σημειωθεί ότι παρά την ποικιλία των μορφών παραχώρησης των αμπελιών, σε κάθε περιοχή του ίδιου χωριού υ-περίσχυε και κάποια από αυτές⁴.

Ο μέσος όρος αμπελιών ανά καλλιεργητή (1,2) δηλώνει ότι κάποιοι από τους καλλιεργητές κατείχαν περισσότερα από ένα αμπέλια. Έτσι τα 94 αμπέλια κατανέμονται ανάμεσα στους 72 καλλιεργητές⁵ ως εξής (πίνακας αρ.1α): 54 καλλιεργητές (75%) κατέχουν ένα μόνο αμπέλι ο καθένας, 15 (20,8%) από 2 αμπέλια ο καθένας, 2 (2,7%) από 3 αμπέλια και ένας (1,3%) 4 αμπέλια. Όπως διαπιστώνεται, η πλειοψηφία κατέχει ένα μόνο αμπέλι, ενώ παράλληλα από δύο αμπέλια κατέχει σημαντικό ποσοστό καλλιεργητών.

Ο καλλιεργητής που διέθετε περισσότερα από ένα αμπέλια ήταν δυνατόν να τα κατέχει κατά διαφορετικούς τρόπους. Έτσι, 6 καλλιεργητές κατέχουν ο καθένας αμπέλια σε γονικό και για 29 χρόνια συγχρόνως, 7 καλλιεργητές για 29 χρόνια και "parte per mezzo" συγχρόνως και ένας σε γονικό και "parte per mezzo" (πίνακας αρ.1α). Με τον τρόπο αυτό ο καλλιεργητής μπορούσε να δοκιμάσει μια εκμετάλλευση με διαφορετική μορφή κατοχής και σε διαφορετική περιοχή. Πέντε, τέλος, από το σύνολο των καλλιεργητών κατέχουν και ένα κήπο ο καθένας. Και οι πέντε, εκτός από τον κήπο, κατέχουν και αμπέλι.

Αναλυτικότερα, οι "εργάτες" κατανέμονται μεταξύ των καλλιεργητών ως εξής (πίνακας αρ.1γ): η πλειοψηφία, 43 δηλαδή καλλιεργητές (59,7%), κατέχει αμπέλια από 6 ως 10 "εργατών" ο καθένας, 14 (19,4%) από 1 ως 5 "εργατών", 8 (11%) από 11 ως 15 "εργατών", 4 (5,5%) από 16 ως 20 "εργατών", 2 (2,7%) από 21 ως 25 "εργατών" και ένας (1,3%) κατέχει αμπέλι 51 "εργατών".

Η κατανομή των "εργατών" στις ομάδες αυτές είναι αντιστρό-

φως ανάλογη. Έτσι, στους 57 καλλιεργητές που κατέχουν από 1 ως 10 "εργάτες" και αποτελούν το 80% του συνόλου των καλλιεργητών, κατανέμονται 391 "εργάτες", το 59% δηλαδή του συνόλου των "εργατών". Αντίθετα, στους 15 καλλιεργητές που κατέχουν από 11 ως 51 "εργάτες" και αποτελούν το 20% του συνόλου, κατανέμονται 272 "εργάτες", το 41% του συνόλου. Η πλειοψηφία δηλαδή των καλλιεργητών κατέχει ένα αμπέλι κατά μέσο όρο 8 "εργατών".

Για την έκταση και την παραγωγικότητα ενός "εργάτη" ελάχιστα είναι γνωστά. Οι πληροφορίες προέρχονται από δύο μόνο αναφορές. Το 1368, σύμφωνα με εκτίμηση αμπελιού, οι 60-70 "εργάτες" παρήγαγαν 600 μίστατα κρασί, κατά μέσο όρο δηλαδή 8 1/2-10 μίστατα ανά "εργάτη"⁶. Το 1415, σε έκθεση οικονομικής κατάστασης κάποιος γαιοκτήμονας υπολογίζει την παραγωγικότητα ενός "εργάτη" σε 6 1/2 μίστατα κρασί⁷. Οι δύο περιπτώσεις βέβαια δε συμφωνούν και είναι φυσικό γιατί η παραγωγικότητα ενός "εργάτη" εξαρτάται από πολλούς και διαφορετικούς παράγοντες (ποιότητα γης, κλίμα, περιποίηση αμπελιού, ηλικία αμπελιού κ.α.). Με βάση τα δύο παραπάνω δεδομένα και για τη δυνατότητα εκτιμήσεων, η μέση παραγωγικότητα ενός "εργάτη" θα υπολογίζεται σε 8 1/2 μίστατα κρασί κάθε χρόνο.

Το 1328, ο Ιωάννης, Αλέξιος και Μάρκος Cornario μοιράζονται την περιουσία του πατέρα τους ευγενούς Μάρκου Cornario στην περιοχή του σημερινού νομού Λασηθίου. Σ' αυτήν ανήκαν η βαβαλλαρία Μάλλες, το χωριό Ιεράπετρα και η βαβαλλαρία Grece. Στο έγγραφο της κατανομής καταγράφονται όλες οι εστίες των βιλλάνων και τα ζώα που καθεμιά κατείχε.

Ευγκεκριμένα, στον παραπάνω γαιοκτήμονα ανήκαν: 88 εστίες βιλλάνων, 40 βόδια για όργωμα, 848 κατσίκες, 2.123 πρόβατα, 18 αγελάδες με 8 μοσχάρια, 12 ταύροι, 28 γαϊδούρια με 2 πουλάρια

και 32 γουρούνια (πίνακας αρ.2).

Από τις 88 εστίες, οι 33 (37,5%) δεν κατείχαν κανένα περιουσιακό στοιχείο. Στην πραγματικότητα το μεγάλο ποσοστό ακτημόνων είναι φαινομενικό και οι λόγοι ποικίλοι. Οι 9 από αυτούς ήταν κάτω των 20 χρόνων, και παρόλο που θεωρούνται ως αυτόνομες φορολογούμενες εστίες, είναι πολύ πιθανόν ότι οικονομικά ήταν ακόμη δεμένοι με την οικογένειά τους, ιδιαίτερα μάλιστα αν και οι ίδιοι δεν είχαν δημιουργήσει ξεχωριστή οικογένεια. Άλλοι 6 χαρακτηρίζονται ως ανάπηροι (mazucati) ή τρελοί, γεγονός που δικαιολογεί, ως ένα σημείο, και την έλλειψη περιουσίας. Τέσσερις, όπως αναφέρεται, βρίσκονταν για κάποιο απροσδιόριστο λόγο, σε άλλο μέρος, όπου πιθανόν κατείχαν περιουσία. Για τους 14 υπόλοιπους δεν αναφέρεται τίποτα ή απλώς η φράση "δεν έχει τίποτα". Το ποσοστό λοιπόν των ακτημόνων κατέρχεται στην ουσία στο 16%. Έτσι τα παραπάνω ζώα κατανέμονται μεταξύ των 55 υπόλοιπων εστιών (62,5%).

Τα 40 βόδια κατανέμονται μεταξύ 35 εστιών, με μέσο όρο 1,1 βόδι ανά εστία· οι 848 κατσίκες μεταξύ 17 εστιών, με μέσο όρο 49,8 κατσίκες ανά εστία· τα 2.123 πρόβατα μεταξύ 23 εστιών, με μέσο όρο 92,3 πρόβατα ανά εστία· οι 18 αγελάδες μεταξύ 16 εστιών· οι 12 ταύροι μεταξύ 8 εστιών· τα 28 γαϊδούρια μεταξύ 17 εστιών και τα 32, τέλος, γουρούνια μεταξύ 5 εστιών, με μέσο όρο 6,4 γουρούνια ανά εστία (πίνακας αρ.2α).

Από τους παραπάνω 55, οι 22 εστίες (40%) κατέχουν ενός μόνο είδους ζώα, 7 δηλαδή κατέχουν μόνο βόδια, 6 μόνο κατσίκες, 8 μόνο πρόβατα και ένας μια αγελάδα, ενώ οι υπόλοιποι 33 κατέχουν πάνω από ενός είδους ζώα (πίνακας αρ.2α).

Επειδή οι αγελάδες, οι ταύροι, τα γαϊδούρια και τα γουρούνια αποτελούσαν ζώα μάλλον βοηθητικά και για ενίσχυση της οικιακής οικονομίας, το ενδιαφέρον στρέφεται στα βόδια και στα αιγοπρόβατα, τα οποία μαρτυρούν την κύρια απασχόληση του κατόχου τους.

Τα βόδια έδιναν τη δυνατότητα στον κάτοχό τους να ασχοληθεί με την καλλιέργεια της γης και τα αιγοπρόβατα με την κτηνοτροφική εκμετάλλευση.Είναι επίσης βέβαιο ότι με τα βόδια υπονοείται και η αντίστοιχη γη,αφού σε δύο περιπτώσεις οι εστίες κατέχουν από μισό βόδι η καθεμιά.

Από τις 55 συνολικά εστίες,οι 54 (98% ή 61,3% επί του συνόλου των εστιών) κατέχουν βόδια ή αιγοπρόβατα,διαθέτουν δηλαδή το μέσο για μια βασική εκμετάλλευση.Οι 14 κατέχουν μόνο βόδια, οι 19 μόνο αιγοπρόβατα και οι 21 και από τα δύο είδη ζώων.Το 16% δηλαδή του συνόλου των εστιών ασχολείται μόνο με τη γεωργία,το 21,5% μόνο με την κτηνοτροφία,το 23% και με τα δύο,ενώ το υπόλοιπο 38,6% διαθέτει κάποιο άλλο ζώο ή τίποτα (πίνακας αρ.2β).

Μεταξύ των 54 εστιών που κατέχουν βόδια ή αιγοπρόβατα,οι 14 εστίες (26%),που διαθέτουν μόνο βόδια,μοιράζονται 16,το 40% δηλαδή του συνόλου,με μέσο όρο περίπου 1,1 βόδι για κάθε εστία.Οι 19 εστίες (35%),που διαθέτουν μόνο αιγοπρόβατα,μοιράζονται 1.399 από αυτά,το 47% δηλαδή του συνόλου,με μέσο όρο 73,6 αιγοπρόβατα ανά εστία.Οι 21,τέλος,εστίες (39%),που διαθέτουν και από τα δύο,μοιράζονται 24 βόδια και 1.572 αιγοπρόβατα,το 60% και 53% αντίστοιχα του συνόλου,με μέσο όρο 1,1 βόδια και 74,8 αιγοπρόβατα ανά εστία (πίνακας αρ.2β).

Σύμφωνα με τα παραπάνω,η ομάδα που κατέχει και βόδια και αιγοπρόβατα μοιράζεται περισσότερα ζώα (το 39% μοιράζεται το 60% των βοδιών και το 53% των αιγοπροβάτων) από ότι η ομάδα που κατέχει μία από τις δύο κατηγορίες ζώων (το 61% μοιράζεται το 40% των βοδιών και το 47% των αιγοπροβάτων).Με τον τρόπο αυτό σχηματίζεται μια πολύ ισχυρή οικονομικά ομάδα,τα μέλη της οποίας διαθέτουν το διπλάσιο πλούτο από αυτόν που διαθέτουν τα μέλη της άλλης ομάδας.

Οι 88 εστίες βιλλάνων κατά συνέπεια κλιμακώνονται ως εξής: 21 εστίες,το 23,8% του συνόλου των εστιών,κατέχουν

συγχρόνως βόδια και αιγοπρόβατα και αποτελούν την οικονομικά ισχυρότερη ομάδα 34 εστίες, το 38,6%, κατέχουν μόνο βόδια, αιγοπρόβατα ή άλλου είδους ζώα και αποτελούν τη μεσαία οικονομικά ομάδα και οι 33 υπόλοιπες εστίες, το 37,5%, δε διαθέτουν κανένα ζώο και αποτελούν την οικονομικά πιο αδύνατη ομάδα του φεούδου. Και οι τρεις ομάδες αντιπροσωπεύονται από μεγάλο ποσοστό εστιών, η οικονομική κατάσταση των οποίων παρουσιάζει σημαντικές αντιθέσεις.

Στα πλαίσια του φεούδου ορισμένες οικογένειες ή εστίες συγκεντρώνουν μεγάλο μέρος του πλούτου. Έτσι, για παράδειγμα, η οικογένεια Φρίκτη, που αντιπροσωπεύεται από 8 εστίες, το 9% δηλαδή του συνόλου των εστιών, μοιράζεται 553 ζώα, το 18% του συνόλου των ζώων. Τέσσερεις επίσης οικογένειες, Φρίκτη, Αταλιώτη, Θεολογίτη και Κατελάνου, που αντιπροσωπεύονται από 23 εστίες, το 26% του συνόλου, μοιράζονται 1.305 ζώα, το 42% του συνόλου των ζώων (πίνακας αρ.2γ). Μεταξύ του συνόλου των εστιών, οι 7 πιο πλούσιες από αυτές, που αντιπροσωπεύουν το 8% του συνόλου, μοιράζονται 772 ζώα, το 25% του συνόλου των ζώων (πίνακας αρ. 2δ). Αποδεικνύεται και στην περίπτωση αυτή η οικονομική διαστρωμάτωση των αγροτών ενός φεούδου και η συγκέντρωση του πλούτου σε μια ομάδα, που πολλές φορές αντιπροσωπεύεται από συγκεκριμένες οικογένειες και η οποία φυσικά αποτελεί τη μειοψηφία.

Εξετάζοντας ξεχωριστά κάθε μια από τις αγροτικές εκμεταλλεύσεις παρατηρούνται τα ακόλουθα. Με τη γεωργία ασχολούνται 35 εστίες, το 40% των εστιών. Από αυτές, οι 28 διαθέτουν ένα βόδι η καθεμιά, οι 4 από ένα ζευγάρι, οι 2 από μισό βόδι και μία 3 βόδια. Ο μέσος καλλιεργητής λοιπόν κατέχει από ένα βόδι, ενώ οι κάτοχοι λιγότερων ή περισσότερων αποτελούν τη μειοψηφία.

Με την κτηνοτροφία ασχολούνται 40 εστίες, το 45,4% του συνόλου των εστιών. Καμιά από αυτές δεν κατέχει συγχρόνως κατοίκες

και πρόβατα. Αναλυτικότερα: 17 εστίες κατέχουν 848 κατσίκες, με μέσο όρο 50 περίπου κατσίκες για καθεμιά, με ελάχιστο 10 και μέγιστο 110 ζώα· 23 εστίες κατέχουν 2.123 πρόβατα, με μέσο όρο περίπου 92 πρόβατα για καθεμιά, με ελάχιστο 26 και μέγιστο 178 ζώα. Ο μέσος αριθμός αιγοπροβάτων ανά εστία αποδεικνύεται υψηλός, γεγονός που σημαίνει ότι τα ζώα αυτά δεν προορίζονταν απλώς για ενίσχυση της οικιακής οικονομίας, αλλά για βασική κτηνοτροφική εκμετάλλευση.

Η σπουδαιότητα της κτηνοτροφίας και η ελαφριά υπεροχή της επί της γεωργίας δικαιολογείται από την ορεινή φύση του εδάφους του συγκεκριμένου φεούδου (λασηθιώτικα βουνά). Ο ίδιος λόγος ερμηνεύει και το ενδιαφέρον των κληρονόμων για την καταγραφή αναλυτικά των ζώων που κατείχαν οι βιλλάνοι.

Για την εκτίμηση του ρόλου της κτηνοτροφίας στο παραπάνω φέουδο, αναφέρονται τα παρακάτω συγκριτικά στοιχεία. Την ίδια περίοδο (1327) τα αιγοπρόβατα του Ιωάννη Κορναρίο κατανέμονταν ως εξής: η καβαλλαρία Λοκρίδι περιελάμβανε 17 εστίες βιλλάνων που διέθεταν συνολικά 810 πρόβατα, με μέσο όρο 47,6 πρόβατα ανά εστία· η καβαλλαρία Σινάπι 14 εστίες με 130 πρόβατα και μέσο όρο 9,2· δέκα σερβενταρίες στα χωριά Ασίζιανη, Χόνδρος και Βαγιωνίτης διέθεταν 15 εστίες με 330 πρόβατα και μέσο όρο 22· μισή καβαλλαρία στο Χουδέτσι και Πρικού περιελάμβανε 10 εστίες με 90 πρόβατα και μέσο όρο 9 πρόβατα ανά εστία^B. Στα μέσα του αιώνα (1356) οι βιλλάνοι του Βαρθολομαίου Βοπο κατανέμονταν τα αιγοπρόβατα ως εξής: 10 από τους 27 βιλλάνους του πρώτου μεριδίου μοιράζονταν 890 αιγοπρόβατα, με μέσο όρο 89 ζώα ανά βιλλάνο, και 5 από τους 25 βιλλάνους του τρίτου μεριδίου μοιράζονταν 830 αιγοπρόβατα, 166 δηλαδή ζώα κατά μέσο όρο ανά βιλλάνο (βλ. αναλυτικότερα την επόμενη περίπτωση).

Στο πρώτο από τα παραπάνω φέουδα οι μέσοι όροι κυμαίνονται από 9 μέχρι και 47,6 πρόβατα για κάθε εστία, ενώ αντίθετα στην

περίπτωση του δεύτερου, όπως και του φεούδου που εξετάζεται, οι μέσοι όροι εμφανίζονται πολύ υψηλότεροι. Αυτό οφείλεται στην ύπαρξη αναλυτικής κατανομής των ζώων μεταξύ των εστιών, πράγμα που δε συμβαίνει στις άλλες περιπτώσεις, όπου παρέχεται το σύνολο των έστιών και το σύνολο των προβάτων μόνο. Αν εφαρμοστεί το ανάλογο και στην περίπτωση του συγκεκριμένου φεούδου, τότε 88 εστίες βιλλάνων μοιράζονται 2.971 αιγοπρόβατα, με μέσο όρο 33,7 ζώα ανά εστία, τιμή που κινείται στα επίπεδα των άλλων φεούδων. Ο αριθμός επομένως των 2.971 αιγοπροβάτων δεν είναι υπερβολικός και φυσικά δεν αποτελεί εξαίρεση.

Το Μάιο του 1356 μοιράστηκε η περιουσία του ευγενούς Βαρθολομαίου Βοπο σε τρία μερίδια μεταξύ των γιών του⁹. Τα στοιχεία που προσφέρει το έγγραφο της κατανομής, αν και αποσπασματικά γιατί είναι μισοκατεστραμμένο, είναι ενδιαφέροντα. Η περιουσία περιελάμβανε 78 ενήλικους βιλλάνους και 83 ανήλικους και 85 1/2 συνολικά ζευγάρια γης. Τα 2/3 των αιγοπροβάτων, που ανήκαν στην ίδια περιουσία, ανέρχονταν σε 1.720, ενώ τα εισοδήματα σε κρασί ήταν 3.100 μίστατα το χρόνο, αξίας 172 1/2 υπερπύρων.

Η γη του πρώτου και του δεύτερου μερίδιου ανερχόταν σε 109 "βόδια", από τα οποία τα 73, το 67% δηλαδή, ανήκαν σε βιλλάνους, ενώ τα υπόλοιπα σε ελεύθερους αγρότες. Από τα 73 αυτά "βόδια" τα 57, το 78% δηλαδή, ήταν καλλιεργημένα και τα 16 (22%) χέρσα. Τα 73 επίσης αυτά "βόδια" τα μοιράζονταν 53 βιλλάνοι, με μέσο όρο 1,4 "βόδι" ανά βιλλάνο. Κατά την ίδια κατανομή στο πρώτο μερίδιο, από τους 27 βιλλάνους, οι 10 (37%) κατείχαν 890 αιγοπρόβατα, με μέσο όρο 89 ζώα για κάθε βιλλάνο, και στο τρίτο μερίδιο, από τους 25 βιλλάνους, οι 5 (20%) κατείχαν 830 αιγοπρόβατα, με μέσο όρο 166 ζώα.

Από τα παραπάνω διαπιστώνεται ότι οι βιλλάνοι κατείχαν το

μεγαλύτερο ποσοστό της γης, ότι το μεγαλύτερο μέρος από τη γη αυτή ήταν καλλιεργημένο και ότι για κάθε βιλλάνο αντιστοιχούσε κατά μέσο όρο 1 1/2 περίπου βόδι γης. Μικρό επίσης μέρος βιλλάνων μοιραζόταν τα αιγοπρόβατα με ένα πολύ υψηλό μέσο όρο αιγοπροβάτων για κάθε βιλλάνο. Δεν είναι γνωστή, γιατί τα στοιχεία δεν είναι αναλυτικά, η πραγματική κατανομή της γης, ο αριθμός δηλαδή των ακτημόνων, όπως συμβαίνει με την κατανομή των ζώων, και αν οι κάτοχοι των ζώων κατείχαν παράλληλα γη και πόση, αν δηλαδή οι τελευταίοι αποτελούσαν μια πλούσια οικονομική ομάδα ή αν πρόκειται απλώς για αγρότες με αποκλειστική απασχόληση την κτηνοτροφία.

Το 1413, η καβαλαρία του χωριού Γάλιπε περιελάμβανε 60 εστίες, από τις οποίες 45 (75%) ήταν εστίες βιλλάνων και οι 15 (25%) εστίες ελευθέρων¹⁰ (πίνακας αρ.3). Στο χωριό ανήκαν κυρίως αμπέλια, τα οποία κατανέμονται στις παραπάνω εστίες καθώς και σε 9 άλλα πρόσωπα, τα οποία δεν ανήκουν στους κατοίκους του χωριού και δεν διευκρινίζεται, αν ήταν ελεύθεροι ή βιλλάνοι. Πιθανότατα πρόκειται για κατοίκους γειτονικού χωριού, οι οποίοι ανήκαν σε άλλο φεουδάρχη, αλλά δούλευαν αμπέλια του χωριού Γάλιπε.

Τα αμπέλια που κατανέμονται είναι 59 και ο συνολικός αριθμός των "εργατών" τους 380, με μέσο όρο 6,4 "εργάτες" για κάθε αμπέλι. Στην περιοχή του ίδιου χωριού ανήκαν και 8 κήποι, οι οποίοι κατανέμονται επίσης μεταξύ των κατοίκων του.

Από το σύνολο των 89 εστιών, οι 47 (68%) κατέχουν κάποιο περιουσιακό στοιχείο. Από τους 47, οι 45 (65%) κατέχουν αμπέλια, 2 (2,8%) μόνο ένα κήπο ο καθένας, 6 (8,6%) και από τα δύο, κήπο δηλαδή και αμπέλι, ενώ 22 (32%) δεν κατέχουν τίποτα (πίνακας αρ.3 και 3α). Αν εξαιρεθεί το μεγάλο ποσοστό των ακτημόνων, από τους υπόλοιπους η πλειοψηφία κατέχει και εκμεταλλεύεται μόνο αμπέλια.

Η κατανομή των αμπελιών μεταξύ βιλλάνων και ελευθέρων διαμορφώνεται ως εξής (πίνακας αρ.3α): από τους 45 βιλλάνους, οι 32 (71%) κατέχουν αμπέλια, ένας (2,2%) κατέχει μόνο ένα κήπο και 12 (26,6%) δεν κατέχουν τίποτα. Από τους 15 ελεύθερους, οι 5 (33,3%) κατέχουν αμπέλια και οι 10 (66,6%) τίποτα, ενώ από τους υπόλοιπους 9, οι 8 κατέχουν αμπέλια και ένας μόνο ένα κήπο.

Έτσι από το σύνολο των 45 καλλιεργητών, κατόχων αμπελιών, οι 32 (71%) είναι βιλλάνοι, οι 5 (11%) είναι ελεύθεροι και οι 8 (17,7%) είναι οι υπόλοιποι (πίνακας αρ.3δ). Οι παραπάνω μοιράζονται το σύνολο των 59 αμπελιών, με μέσο όρο 1,3 αμπέλια ανά καλλιεργητή, συνολικής έκτασης 380 "εργατών", με μέσο όρο 8,4 "εργάτες" ανά καλλιεργητή. Από το σύνολο των 380 "εργατών", οι 238 (62,6%) ανήκουν σε βιλλάνους, οι 84 (22%) σε ελεύθερους και οι 58 (15,2%) στους υπόλοιπους, με μέσο όρο 7,4 "εργάτες" ανά καλλιεργητή-βιλλάνο, 16,8 "εργάτες" ανά καλλιεργητή-ελεύθερο και 7,2 "εργάτες" για τους υπόλοιπους (πίνακας αρ.3ε).

Παρατηρείται μια σχετικά άνιση κατανομή των "εργατών" μεταξύ των κοινωνικών ομάδων, σύμφωνα με την οποία οι ελεύθεροι, που αντιπροσωπεύουν το 11% του συνόλου των καλλιεργητών, μοιράζονται το 22% των "εργατών" και οι βιλλάνοι και οι υπόλοιποι, που αντιπροσωπεύουν το 89%, μοιράζονται το 78% των "εργατών".

Ο διπλάσιος μέσος όρος των "εργατών" ανά καλλιεργητή-ελεύθερο δικαιολογείται και από το μεγάλο ποσοστό (66,6%) των ακτημόνων-ελευθέρων, αντίθετα από τους βιλλάνους όπου το αντίστοιχο ποσοστό παρουσιάζεται μικρότερο (26,6%). Έτσι, η κατανομή των "εργατών" στους βιλλάνους είναι πιο ομαλή σε σχέση με αυτή των ελευθέρων. Πρέπει να σημειωθεί τέλος ότι οι περισσότεροι ακτήμονες-ελεύθεροι είναι γυναίκες,

ως προς την κατανομή του αριθμού των αμπελιών μεταξύ των

καλλιεργητών, διαπιστώνεται: οι 32 καλλιεργητές-βιλλάνοι μοιράζονται 42 αμπέλια, με μέσο όρο 1,3 ανά καλλιεργητή, οι 5 καλλιεργητές-ελεύθεροι, 8 αμπέλια, με μέσο όρο 1,6, και οι υπόλοιποι 8,9 αμπέλια, με μέσο όρο 1,1. Και στην περίπτωση αυτή ο μέσος όρος για τους ελεύθερους είναι μεγαλύτερος.

Αναλυτικότερα: από τους 32 καλλιεργητές-βιλλάνους, οι 24 (75%) κατέχουν ένα αμπέλι, οι 6 (18,7%) από 2 αμπέλια ο καθένας και 2 (6,25%) από 3 αμπέλια. Από τους 5 ελεύθερους, οι 3 κατέχουν από ένα αμπέλι, ένας από δύο και ένας από τρία. Από τους υπόλοιπους, τέλος, ένας κατέχει δύο αμπέλια και οι υπόλοιποι 7 από ένα καθένας.

Έτσι, και στις δύο κοινωνικές ομάδες, ελευθέρων και βιλλάνων δηλαδή, παρατηρείται μια οικονομική διαφοροποίηση με βάση τόσο τον αριθμό των αμπελιών όσο και των "εργατών", με ελάχιστο ένα αμπέλι 3 "εργατών" και μέγιστο 3 αμπέλια 15 "εργατών" για τους βιλλάνους και με ελάχιστο ένα αμπέλι 7 "εργατών" και μέγιστο 3 αμπέλια 27 "εργατών" για τους ελεύθερους.

Από τους 45 κατόχους αμπελιών, οι 35 (78%) κατέχουν αμπέλι 1 ως 10 "εργατών", ενώ μόνο 10 (22%) κατέχουν αμπέλια πάνω από 10 "εργατών". Η κατανομή στις δύο παραπάνω κατηγορίες είναι αντιστρόφως ανάλογη. Έτσι, στο 78% των κατόχων αμπελιών κατανέμεται το 57,6% των "εργατών", ενώ αντίθετα στο 22% κατανέμεται το 42,3% (πίνακας αρ.3β). Το ίδιο ακριβώς, όπως ίσχυε και το 1327 στο χωριό Παρασκή.

Η παραπάνω πλειοψηφία των 35 καλλιεργητών διαιρείται σε δύο υποκατηγορίες, ποσοτικά ίσες, που διαθέτουν η μία αμπέλια 1 ως 5 "εργατών" και η άλλη 6 ως 10 "εργατών". Έτσι ο μέσος καλλιεργητής διαθέτει 5 μόνο "εργάτες" και όχι 8 που διέθετε ο αντίστοιχος του χωριού Παρασκή, το 1327.

Η οικονομική διαφοροποίηση παρατηρείται τόσο μεταξύ των οικογενειών, όσο και μεταξύ των εστιών κάθε οικογένειας. Οι οικο-

γένειες Doπο, Μακρυθωμά και Αποστόλη, για παράδειγμα, παρουσιάζουν υψηλό μέσο όρο "εργατών" ανά καλλιεργητή και αποτελούν τις πιο πλούσιες οικογένειες, παρόλο που ανάμεσα τους υπάρχουν και ακτήμονες (οικογένεια Αποστόλη: δύο - οικογένεια Μακρυθωμά: ένας) (πίνακας αρ.3γ). Μεταξύ των 69 εστιών, οι 10 πιο πλούσιες, που αντιπροσωπεύουν το 14,5% του συνόλου, μοιράζονται το 42,3% του συνόλου των "εργατών" (πίνακας αρ.3ε).

Σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία, η κοινωνία του χωριού Γάλιπε κατατάσσεται οικονομικά ως εξής: από τις 69 εστίες, οι 24 (35%) είναι ακτήμονες (μόνο ένας κατέχει ένα κήπο), οι 35 (51%) βρίσκονται σε μια μέση κατάσταση και μοιράζονται το 57,6% του πλούτου, ενώ τέλος οι 10 (14%) αποτελούν την κατηγορία των πιο πλούσιων και μοιράζονται το 42,3% του πλούτου. Παρατηρείται λοιπόν και εδώ η βασική διαίρεση των κατοίκων ενός φεούδου σε τρεις οικονομικές κατηγορίες, οι αντιθέσεις μεταξύ των οποίων είναι σημαντικές.

Το 1414, μοιράστηκε το χωριό Ράφτης σε δύο μερίδια ανάμεσα στο Νικόλαο Dapdolo και στον Ανδρέα Καλικά¹¹. Το χωριό, σύμφωνα με τον κατάλογο που έχει σωθεί στην κοινοποίηση της κατανομής του, περιελάμβανε συνολικά 56 εστίες, οι 44 (78,5%) από τις οποίες ανήκαν σε ελεύθερους και οι 12 (21,5%) σε βιλλάνους. Στη δικαιοδοσία του χωριού ανήκαν και συνεπώς μοιράζονται: γη καλλιεργήσιμη 42 1/4 βοδιών, 32 αμπέλια, 10 "Ξεριζάμπελα", 5 κήποι και 2 μύλοι (πίνακας αρ.4).

Το χωριό, σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία, φαίνεται ότι ήταν μεγάλο τόσο σε πληθυσμό, όσο και σε έκταση. Αξίζει να παρατηρηθεί το μεγάλο ποσοστό ελευθέρων, που κατοικούν στο ίδιο χωριό, καθώς επίσης και η έκταση της καλλιεργούμενης γης. Το χωριό βρίσκεται στην περιοχή της πεδιάδας της Ηεσσαράς και η καλλιέργεια των δημητριακών βάραινε έναντι οποιασδήποτε άλλης. Αν υπο-

λογιστεί, όπως σημειώνεται στα έγγραφα της κατανομής των φεούδων, ότι ένα βόδι γης απέδιδε στον ιδιοκτήτη της κατά μέσο όρο 25 μουζούρια σιτάρι και 5 κριθάρι¹², τότε το σύνολο της γης του χωριού απέδιδε στους παραπάνω φεουδάρχες 1.050 μουζούρια σιτάρι και 210 μουζούρια κριθάρι. Δεδομένου ότι το κέρδος των φεουδαρχών αντιπροσώπευε θεωρητικά το 1/3 της παραγωγής, τότε η συνολική παραγωγή του χωριού ανερχόταν σε 3.150 μουζούρια σιτάρι και 630 κριθάρι (αντίστοιχα 40.950 κιλά σιτάρι και 8.190 κιλά κριθάρι), παραγωγή ιδιαίτερα σημαντική, η οποία δικαιολογεί συγχρόνως και την ύπαρξη 2 μύλων στο ίδιο χωριό.

Από τους 44 ελεύθερους κατοίκους του χωριού, οι 18, το 41% δηλαδή, δεν κατέχει τίποτα, ενώ από τους 12 βιλλάνους, μόνο για ένα δεν αναφέρεται κανένα περιουσιακό στοιχείο. Πρέπει να σημειωθεί ότι από τους 18 ακτήμονες-ελεύθερους, οι 8 είναι γυναίκες (πίνακας αρ.4). Έτσι 26 ελεύθεροι, 11 βιλλάνοι και 11 άλλοι, κάτοικοι πιθανότατα γειτονικού χωριού, για τους οποίους δε διακρίνεται, αν είναι βιλλάνοι ή ελεύθεροι, μοιράζονται τη γη του χωριού Ράφτης.

Από τους 26 ελεύθερους καλλιεργητές, οι 9 κατέχουν μόνο γη, οι 2 μόνο αμπέλι και οι 15 και από τα δύο. Το ίδιο, από τους 11 βιλλάνους, οι 3 κατέχουν μόνο γη, οι 2 μόνο αμπέλι και οι 6 και από τα δύο. Το 50% περίπου δηλαδή των καλλιεργητών και των δύο κοινωνικών τάξεων μοιράζει τη δραστηριότητά του σε δύο διαφορετικά είδη καλλιέργειας. Κανένας δεν κατέχει μόνο κήπο, ενώ και οι δύο μύλοι κατέχονται από ελεύθερους, γεγονός όμως που δεν έχει σημασία.

Από τους 26 ελεύθερους καλλιεργητές, οι 24 συνολικά κατέχουν γη, όπως και οι 9 από τους 11 βιλλάνους. Από τους υπόλοιπους 11, μόνο οι 3 καλλιεργούν γη (πίνακας αρ.4α). Έτσι, το σύνολο των καλλιεργητών γης ανέρχεται σε 36, οι οποίοι μοιράζονται 42 1/4 βόδια γης, με μέσο όρο για κάθε καλλιεργητή 1,17 βόδια, ή 46

κομμάτια γης, με μέσο όρο 1,27 κομμάτια για κάθε καλλιεργητή και 0,9 βόδια για κάθε κομμάτι γης.

Αναλυτικότερα: οι 24 καλλιεργητές-ελεύθεροι, το 66,6% του συνόλου των καλλιεργητών γης, μοιράζονται 22 1/2 βόδια, το 53% του συνόλου, με μέσο όρο 0,9 βόδια για κάθε καλλιεργητή-ελεύθερο. Αντίθετα, οι 9 καλλιεργητές-βιλλάνοι, το 25% του συνόλου, μοιράζονται 16 3/4 βόδια, το 39,6% του συνόλου, με μέσο όρο 1,86 βόδια για κάθε καλλιεργητή-βιλλάνο.

Κατ'αναλογία, τα 32 αμπέλια κατανέμονται ως εξής: από τους 26 καλλιεργητές-ελεύθερους, οι 16 (65%) κατέχουν αμπέλια, όπως και οι 8 (72%) από τους 11 βιλλάνους και οι 8 από τους 11 υπόλοιπους καλλιεργητές (πίνακας αρ.4α). Οι 32 λοιπόν καλλιεργητές μοιράζονται 32 αμπέλια, με μέσο όρο ένα αμπέλι για κάθε καλλιεργητή.

Και στις δύο περιπτώσεις, στην κατανομή της γης δηλαδή και των αμπελιών, οι βιλλάνοι φαίνεται να έχουν την υπεροχή απέναντι στους ελεύθερους, γεγονός που αποδεικνύει για άλλη μια φορά ότι η οικονομική κατάσταση δεν καθορίζεται από την κοινωνική θέση. Αξίζει ακόμη να παρατηρηθεί ότι οι οικονομικά ισχυρότεροι, με βάση πάντα τα δεδομένα στοιχεία, είναι ο Γιάννης Λουρότος, με 4 βόδια γης και ένα αμπέλι, και ο Νικόλαος Λουρότος του Μιχάλη, με 2 1/2 βόδια γης, ένα αμπέλι και ένα κήπο, και οι δύο βιλλάνοι, έναντι του ελεύθερου Μαρίνου Πετρόπουλου, με δύο βόδια γης, ένα αμπέλι και ένα κήπο.

Εξετάζοντας συνολικά τους 36 καλλιεργητές γης διαπιστώνεται: ^{6α} 13 καλλιεργητές (36%) κατέχουν 1 βόδι γης ο καθένας *7 (19,5%) κατέχουν 1/2" βόδι" ο καθένας *5 (14%) * 1 1/2" βόδι" ο καθένας *4 (11%), 1/4" βόδι" ο καθένας *4 επίσης, 2" βόδια" ο καθένας *2 (5,5%), 2 1/2" βόδια" ο καθένας * και ένας (3%) κατέχει 4" βόδια". (πίνακας αρ.4β).

Στη μέση κατηγορία λοιπόν, στην οποία εντάσσονται όσοι κατέ-

χουν 1/2-1 1/2 βόδι γης, ανήκουν 25 καλλιεργητές, ποσοστό 69,5% του συνόλου των καλλιεργητών ή 44,5% του συνόλου των εστιών του χωριού. Ως μέσος καλλιεργητής του χωριού Ράφτης, το 1414, μπορεί να θεωρηθεί αυτός που κατέχει γη 1 βοδιού.

Μετά την αναλυτική εξέταση των παραπάνω παραδειγμάτων διαπιστώνονται τα παρακάτω:

1. Παρατηρείται έντονη οικονομική διαστρωμάτωση μεταξύ των αγροτών ενός χωριού ή ενός φεούδου, μεταξύ των δύο βασικών κοινωνικών τάξεων, βιλλάνων και ελεύθερων δηλαδή, μεταξύ των οικογενειών ενός χωριού ή ενός φεούδου και, τέλος, μεταξύ των εστιών κάθε οικογένειας.

2. Οι μεγαλύτερες σε αριθμό ομάδες βρίσκονται κάτω από τη γραμμή της ίσης κατανομής, κατέχουν δηλαδή γη σε ποσοστό μικρότερο από αυτό που αντιπροσωπεύουν οι ίδιες στο σύνολο των αγροτών. Αντίθετα, οι μικρότερες αριθμητικά ομάδες κατέχουν μεγαλύτερο ποσοστό γης. Ελάχιστες φορές κάποιες ομάδες πλησιάζουν τη γραμμή της ίσης κατανομής.

3. Τα παραπάνω αποδεικνύουν την οικονομική διαστρωμάτωση και τη δημιουργία οικονομικής ιεραρχίας σε κάθε χωριό ή φέουδο, όπου οι οικονομικά ισχυρότεροι αποτελούν τη μειοψηφία και οι οικονομικά αδύναμοι τη μάζα του πληθυσμού, με σημαντικά όμως ορισμένες φορές ενδιάμεσα στρώματα.

4. Η κοινωνική θέση του αγρότη δεν καθορίζει απαραίτητα και την οικονομική του κατάσταση. Δε σημαίνει δηλαδή ότι η τάξη των βιλλάνων είναι οικονομικά σε μειονεκτικότερη θέση από την τάξη των ελευθέρων. Πολλές φορές, ιδιαίτερα σε μεμονωμένες περιπτώσεις ατόμων ή οικογενειών, παρατηρείται το αντίθετο.

5. Ο αριθμός των ακτημόνων δεν είναι πάντα γνωστός και το ζήτημα δεν είναι εύκολο να εξεταστεί. Η καταγραφή μιας περιουσίας, στα παραδείγματα που χρησιμοποιήθηκαν, γίνεται πάντα με

βάση τη γη και όχι τα πρόσωπα, με αποτέλεσμα να παρέχονται πληροφορίες μόνο για τους αγρότες που κατέχουν γη ή κάποιο άλλο περιουσιακό στοιχείο και όχι για τους ακτήμονες.

6. Σε κάθε χωριό ή φέουδο, ανάλογα με τη φύση του εδάφους του και τη θέση του, παρουσιάζεται εξειδίκευση στο είδος της αγροτικής εκμετάλλευσης. Επιστημάνθηκε ήδη η βαρύτητα της κτηνοτροφίας στο φέουδο του Μάρκου Κοτταρίο στην περιοχή του σημερινού νομού Λασηθίου, η μεγάλη έκταση των αμπελιών στο χωριό Παρασκή και η επίσης σημαντική έκταση της καλλιεργούμενης με δημητριακά γης στο χωριό Ράφτης.

7. Για την κατανόηση της οικονομικής κατάστασης ενός αγρότη δίνεται μια σχηματική εικόνα των εισοδημάτων του και των οικονομικών του υποχρεώσεων. Όπως ήδη επιστημάνθηκε, ένας μέσος αγρότης κατείχε γη ενός βοδιού και/ή ένα αμπέλι 8 "εργατών". Επειδή πολύ συχνά ένας αγρότης ασχολούνταν και με τους δύο τομείς της γεωργίας, θεωρείται δεδομένο ότι κατείχε και τα δύο παραπάνω στοιχεία καθώς επίσης και ότι η γη ενός βοδιού ήταν ίση με 30 μουζούρια περίπου και η γαιοπρόσοδος για την ίδια μονάδα γης ίση με 30-40 μουζούρια δημητριακών, ανάλογα με την ποιότητα της γης. Ακόμη, οι βασικές ετήσιες οικονομικές υποχρεώσεις προς το φεουδάρχη υπολογίζονται σε 8 περίπου υπέρπυρα (αγφαρέες βιλλάνων: 4 υπ., "δασμοί": 3 υπ., "εγγαροκάνισκα": 1 υπ.)¹³ και το ζωτικό ελάχιστο μιας μέσης οικογένειας τεσσάρων ατόμων 800 κιλά (200 κιλά/άτομο) ή 62 μουζούρια δημητριακών¹⁴.

Σύμφωνα με τα παραπάνω δεδομένα, μια τυπική παραγωγή επάρκειας ήταν:

Ζωτικό ελάχιστο :	800 κιλά :	62 μουζούρια
Γαιοπρόσοδος :		30-40 μουζούρια
Αγφαρέες βιλλάνων :	4 υπ. :	18 μουζούρια ¹⁵
"Εγγαροκάνισκα" :	1 υπ. :	4,5 μουζούρια

"Δασμός"	:	3 υπ. :	13,5 μουζούρια
<u>Σπορά</u>	:	<u>30</u>	<u>μουζούρια</u>
Σύνολο	:		158-168 μουζούρια

Ένα βόδι γης, σύμφωνα πάντα με τη γαιοπρόσοδο των 30-40 μουζουριών, θεωρητικά ίση με το 1/3 της παραγωγής, παρήγε κάθε χρόνο 90-120 μουζούρια δημητριακών. Το έλλειμμα λοιπόν από την εκμετάλλευση φτάνει στα 68 και 48 μουζούρια, αξίας 15 και 10,5 υπερπύρων αντίστοιχα, τα οποία έπρεπε να καλυφθούν από μια παραπληρωματική καλλιέργεια, η οποία στην περίπτωση αυτή είναι το αμπέλι.

Για το αμπέλι θεωρούνται δεδομένα ότι ένας "εργάτης" παρήγε 8 1/2 περίπου μίστατα κρασί το χρόνο και ότι η γαιοπρόσοδος ανερχόταν στο 1/3 της παραγωγής. Το αμπέλι λοιπόν των 8 "εργατών" παρήγε 68 μίστατα κρασί, από τα οποία τα 22 1/2 περιέρχονταν στον ιδιοκτήτη του αμπελιού και τα 45 1/2 έμεναν στον καλλιεργητή. Τα 45 1/2 αυτά μίστατα κρασί, αξίας 3,6-6,8 υπερπύρων, αν υπολογιστεί ως μέση τιμή 8-15 υπέρπυρα τα 100 μίστατα στα μέσα του 14ου αιώνα¹⁶, δεν κάλυπταν το έλλειμμα της προηγούμενης εκμετάλλευσης.

Πρέπει να σημειωθεί ότι η αύξηση της τιμής των δημητριακών και του κρασιού ευνοούσε θεωρητικά τον αγρότη, η αξία των εισφορών του οποίου έμενε σταθερή. Παράλληλη όμως ήταν και η αύξηση αγαθών και εργασίας, τα οποία είχε επίσης ανάγκη και που έπρεπε να καλυφθούν από την ίδια παραγωγή. Επισημαίνεται ακόμη ότι οι ελεύθεροι αγρότες δεν κατέβαλλαν το σημαντικό ποσό των 4 υπερπύρων για τις προσωπικές αγγαρείες των βιλλάνων, γεγονός που τοποθετεί τη συγκεκριμένη κατηγορία αγροτών σε πλεονεκτικότερη θέση. Υπενθυμίζεται, τέλος, ότι το μεγαλύτερο μέρος των αγροτών ήταν βιλλάνοι.

Αν κάποιος αγρότης λοιπόν είχε σκοπό με την εκμετάλλευση της γης και του αμπελιού να καλύψει τις οικογενειακές και φο-

ρολογικές του ανάγκες, τότε ο μέσος αγρότης δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στις παραπάνω υποχρεώσεις και η εκμετάλλευση γης ενός βοδιού και ενός αμπελιού 8 "εργατών" αποδεικνύεται ελλειμματική.

Ετη μέχρι τώρα ανάλυση θεωρήθηκε: 1. ότι οι υποχρεώσεις του αγρότη περιοριζόνταν στη συντήρηση της οικογένειας του και στην κάλυψη των φορολογικών του υποχρεώσεων, χωρίς να ληφθούν υπόψη δηλαδή άλλες οικονομικές υποχρεώσεις, όπως τα σημαντικά έξοδα της περιποίησης της γης και της μεταφοράς της γαιοπροσόδου στις αποθήκες του γαιοκτήμονα, αφού οι υποχρεώσεις αυτές ήταν δυνατόν να τις εκτελεί ο ίδιος ο καλλιεργητής. Δεν υπολογίστηκαν επίσης τα δάνεια, που έπαιρναν οι αγρότες, με σκοπό την κάλυψη των παραπάνω ή άλλων αναγκών (π.χ. ενδυμασίας, ειδικευμένης εργασίας, αγοράς εργαλείων κ.ά.), και τα οποία έπρεπε να επιστραφούν σε καθορισμένα χρονικά διαστήματα. 2. ότι ένας αγρότης κατείχε απαραίτητα καλλιεργήσιμη γη και αμπέλι, παρόλο που στην πραγματικότητα μεγάλο μέρος των αγροτών όχι μόνο κατείχε ένα μόνο από τα παραπάνω στοιχεία, αλλά και η έκτασή τους ήταν πολύ μικρότερη από αυτή που υπολογίστηκε για το μέσο αγρότη. Οι δύο παραπάνω εκμεταλλεύσεις θεωρήθηκαν βασικές, όχι μόνο γιατί ήταν στην πραγματικότητα, αλλά και γιατί στις υπόλοιπες, όπως η κτηνοτροφία ή η δενδροκαλλιέργεια, δεν είναι δυνατόν να υπολογιστεί το κέρδος του αγρότη. 3. ότι οι άλλες δευτερεύουσες απασχολήσεις του αγρότη, όπως τα περιβόλια ή η εκτροφή μικρού αριθμού ζώων, που ήταν δυνατόν να αποφέρουν κάποιο κέρδος, κάλυπταν ορισμένες φορές τις επιπλέον ανάγκες ή υποχρεώσεις.

Ύστερα από όλα αυτά αποδεικνύεται: 1. ότι η πλειοψηφία των αγροτών δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στις βασικές υποχρεώσεις της, αν ληφθεί μάλιστα υπόψη ότι εκείνοι που ήταν σε χει-

ρότερη κατάσταση από το μέσο αγρότη ήταν πολύ περισσότεροι από εκείνους που ήταν σε καλύτερη. 2. ότι ήταν απαραίτητη μια παραπληρωματική εκμετάλλευση, συνήθως αυτή του αμπελιού, γιατί απέφερε μεγαλύτερο κέρδος (η γαιοπρόσοδος είναι αναλογική, τα ζώα δεν είναι αναγκαία, οι εργασίες εκτελούνται από τον αγρότη και την οικογένειά του).

ΠΙΝΑΚΑΣ I¹
Χημικό Παρασκή (1327)

ΟΝΟΜΑ	"ΕΡΓΑΤΕΣ"	ΜΟΡΦΗ ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗΣ	ΜΕΡΙΔΙΟ ²
Αβράμης	10	Parte per mezzo	B
Αλεξάνδρηναινα	5	Γονικό	A
Παπίας-Αλεξάνδρος	6	Γονικό	A
Απελάτης	13	Parte per mezzo	B
Απελάτης	1 κήπος	Γονικό	A
Μάρκος Γερακάρης	6	Parte per mezzo	A
Μάρκος Γερακάρης	4	Γονικό	A
Γελοούμηναινα	10	Ενοίκιαση 29 χρόνων	B
Γιωργίτης	1 αμπέλι		A
Γιωργίτης	1 κήπος		A
Γιωργίτης	6	Ενοίκιαση 29 χρόνων	B
Θεληματάρης	6	Γονικό	A
Καλή Καλαμφοκταίνα	7	Parte per mezzo	A
Καλή Καλαμφοκταίνα	7	Ενοίκιαση 29 χρόνων	B
Καλή Καλαμφοκταίνα	4	Ενοίκιαση 29 χρόνων	B
Καλυμναίος	8	Parte per mezzo	A
Καλυμναίος	4	Parte per mezzo	B
Ιάκωβος Καλέφτης	14	Ενοίκιαση 29 χρόνων	B

ΟΝΟΜΑ	"ΕΡΓΑΤΕΣ"	ΜΟΡΦΗ ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗΣ	ΜΕΡΛΑΙΟ
Κοντοπόδρης	2	Parte per mezzo	B
Κοντοπόδρης	8	Ενοικίαση 29 χρόνων	B
Κοντοπόδρης	1 μήνας		A
Γιώρας Κοντοπόδρης	3	Parte per mezzo	B
Κουβαράς	8	Ενοικίαση 29 χρόνων	A
Κουβαράς	1	Parte per mezzo	A
Κουρτσούβης	10	Ενοικίαση 29 χρόνων	A
Κουρτσούβης	3	Γονικό	A
Κουρτσούβης	1 μήνας	Γονικό	A
Κακαβέλλας	7	Γονικό	B
Κώστας Caravella	10	Γονικό	A
Μιχάλης Caravella	6	Ενοικίαση 29 χρόνων	B
Piero da Cloza	3	Γονικό	A
Γιώρας Cuzusto	6	Parte per mezzo	A
Cornera	5	Ενοικίαση 29 χρόνων	B
Carta	2	Ενοικίαση 29 χρόνων	B
Carta	1	Parte per mezzo	B
Χαμήςης	3	Ενοικίαση 29 χρόνων	B
Λεριανός	6	Ενοικίαση 29 χρόνων	A
Λεριανός	8	Parte per mezzo	A

ΟΝΟΜΑ	"ΕΡΓΑΤΕΣ"	ΜΟΡΦΗ ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗΣ	ΜΕΡΙΔΙΟ
Λερσανός	8	Ενοικίαση 29 χρόνων	Α
Δικράβαινα	8	Ενοικίαση 29 χρόνων	Α
Νικόλας Δικιάρδος	4	Ενοικίαση 29 χρόνων	Α
Μάρκος Λαρεντζόπουλος	4	Parte per mezzo	Α
Μάρκος Λαρεντζόπουλος	2	Parte per mezzo	Β
Lunardo	6	Ενοικίαση 29 χρόνων	Β
Lunardo	4	Ενοικίαση 29 χρόνων	Β
Machiedo	10	Parte per mezzo	Α
Machiedo	5	Ενοικίαση 29 χρόνων	Β
Machiedo	9	Parte per mezzo	Α
Νικόλας Marcadante	9	Parte per mezzo	Α
Marchesina	7	Parte per mezzo	Β
Νικόλας Μαρής του Benedetto	9	Ενοικίαση 29 χρόνων	Β
Masi	2	Ενοικίαση 29 χρόνων	Β
Masi	4	Γονικό	Β
Μυυδαλαφα	7	Parte per mezzo	Β
Zanni Momiro	8	Parte per mezzo	Α
Κώστας Mursin	6	Parte per mezzo	Α
Μιχάλης Mursin	24	Ενοικίαση 29 χρόνων	Α

ΟΝΟΜΑ	"ΕΡΓΑΤΕΣ"	ΜΟΡΦΗ ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗΣ	ΜΕΡΪΑΙΟ
Μιχάλης Mursin	7	Ενοικίαση 29 χρόνων	A
Μιχάλης Mursin	8	Ενοικίαση 29 χρόνων	A
Μιχάλης Mursin	12	Γονικό	B
Νικόλας Mursin	6	Γονικό	B
Moscana	8	Parte per mezzo	B
Νικόλας	10	Parte per mezzo	B
Gusta	6	Γονικό	B
Firiole	10	Ενοικίαση 29 χρόνων	B
Σένος	2	Ενοικίαση 29 χρόνων	A
Σένος	7	Ενοικίαση 29 χρόνων	A
Σένος	1 κήπος	Γονικό	A
Παπάς-Σόλινο	}	Γονικό	B
Petralino		Γονικό	B
Πετρίτρος	6	Ενοικίαση 29 χρόνων	B
Pulina	4	Γονικό	B
Zorzi Pulin	10	Ενοικίαση 29 χρόνων	A
Rodhe	3	Ενοικίαση 29 χρόνων	B
Σακελάρος	10	Parte per mezzo	B
Μάρκος Sovador	8	Parte per mezzo	A

ΟΝΟΜΑ	"ΕΡΓΑΤΕΣ"	ΜΟΡΦΗ ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗΣ	ΜΕΡΙΔΙΟ
Μιχάλης Sovador	9	Parte per mezzo	B
Σάστης	10	Γονικό	B
Στρογγύλος	8	Parte per mezzo	B
Στουπάδαινα	12	Ενοικίαση 29 χρόνων	B
Surv1	7	Ενοικίαση 29 χρόνων	B
Benedetto Toscanel	3	Ενοικίαση 29 χρόνων	B
Γιάννης Ystran	2	Γονικό	A
Γιάννης Ystran	4	Ενοικίαση 29 χρόνων	A
Αντώνιος Κουρούκας	7	Parte per mezzo	A
Μαρίνος Barbarico	4	Parte per mezzo	A
Berta	10	Ενοικίαση 29 χρόνων	B
Μπορταλαμδάινα	18	Ενοικίαση 29 χρόνων	B
Μπορταλαμδάινα	1 αμπέλι		A
Ιάκωβος Bonacorso	7	Ενοικίαση 29 χρόνων	A
Γιάννης Bonacorso	3	Ενοικίαση 29 χρόνων	A
Πέτρος Bonacorso	4	Parte per mezzo	B
Μπουρμπουλιάκος	7	Ενοικίαση 29 χρόνων	B
Μπουρμπουλιάκος	8	Parte per mezzo	B
Vari	6	Parte per mezzo	B

ΟΝΟΜΑ	"ΕΡΓΑΤΕΣ"	ΜΟΡΦΗ ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗΣ	ΜΕΡΙΔΙΟ
Μανόλης Vατίμο	4	Γονικό	A
Vedova	18	Γονικό	A
Γιάρτης Vidho	} 12	Ενοικίαση 29 χρόνων	A
Γιάννης de Vigha			
Guillermo Vingoza	14	Γονικό	A
Zulian	8	Γονικό	B
Zudhie	16	Parte per mezzo	A

(1) Πηγή: ADC, b.10/1,13v 15r και 16r-17v ; ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγραφο 1α, σ.485-504.

(2) Η στήλη δηλώνει σε ποιό από τα δύο μερίδια (A και B) ανήκει κάθε αμπέλι.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1α

(Πηγή:πιν.1)

ΜΟΡΦΗ ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗΣ	ΑΜΠΕΛΙΑ: 92		ΚΑΛΛΙΕΡΓΗΤΕΣ: 71	
	Ποσό	Ποσοστό	Ποσό	Ποσοστό
Γονικό	20	21,7%	15	21%
Ενοικίαση 29 χρόνων	40	43,4%	20	28%
Parte per mezzo	32	34,7%	22	31%
Γονικό-Ενοικίαση 29 χρόνων			6	8,5%
Ενοικίαση 29 χρόνων- Parte per mezzo			7	10%
Γονικό-Parte per mezzo			1	1,5%

ΠΙΝΑΚΑΣ 1β

(Πηγή:πιν.1)

	"ΕΡΓΑΤΕΣ"	ΑΜΠΕΛΙΑ	Μ.Ο.
Αμπέλια	663	92	7,2
Γονικά	139	20	6,95
Ενοικίαση 29 χρόνων	295	40	7,3
Parte per mezzo	229	32	7,15

ΠΙΝΑΚΑΣ 1Υ

(Πηγή: π.ν.ν.1)

"ΕΡΓΑΤΕΣ"	1-5	6-10	11-15	16-20	21-25	51	ΣΥΝΟΛΟ
ΕΤΙΕΣ	14	43	8	4	2	1	72
ΕΤΙΕΣ (%)	19,4	59,7	11,1	5,5	2,7	1,3	100
ΣΥΝΟΛΟ "ΕΡΓΑΤΩΝ"	51	340	105	70	46	51	663
ΣΥΝΟΛΟ "ΕΡΓΑΤΩΝ" (%)	7,6	51,2	15,8	10,5	6,9	7,6	100

ΠΙΝΑΚΑΣ 2¹

Καβαλλάρδες: Μάλλες, Greece και Ιερώνετρα (1328)

ΒΙΛΑΝΟΙ	ΒΟΔΙΑ	ΚΑΤΙΚΕΣ	ΠΡΟΒΑΤΑ	ΑΓΕΛΑΔΕΣ	ΤΑΥΡΟΙ	ΓΑΙΔΟΥΡΙΑ	ΓΟΥΡΟΥΝΙ
Λέος Αρκαδόπουλος του Γουλιέλμου		18 ετών, κουτσός					
Βασίλης Ατταλιώτης	1	72					
Γιάννης Ατταλιώτης		"δεν έχει τίποτα"					
Γιάννης Ατταλιώτης	1	140	1	1 μού- σχάρι	2	2	
Γιόργης Ατταλιώτης		κουτσός					
Θεοτόκης Ατταλιώτης		90					
Μιχάλης Ατταλιώτης	2						
Πιρόνης Ατταλιώτης							
Γιόργης Γερανός	1	12 ετών		1		1	1 που- λάρι
Μιχάλης Γεραπετρίτης του Γιόργη							8
Γιάννης	1		100				
Γιόργης		βρίσκεται κουτσός	βρίσκεται στα κελιά				
Μανόλης Γρανόλος		"δεν έχει τίποτα"					
Βασίλης							
							3

ΒΙΛΛΑΝΟΙ	ΒΟΔΙΑ	ΚΑΤΙΚΕΣ	ΠΡΟΒΑΤΑ	ΑΓΕΛΛΑΔΕΣ	ΤΑΥΡΟΙ	ΓΑΙΔΟΥΡΙΑ	ΓΟΥΡΟΥΝΙΑ
Αλέξης Θεολογίτης	1/2		30				
Μάρκος Θεολογίτης	1	40				1	
Νικήτας Θεολογίτης		τρελάς					
Νικηφόρος Θεολογίτης			60				
Νικόλαος Θεολογίτης							
Γιάννης Θεοτύχης	1/2	30					
Στέφανος Θεοτύχης	1		30				
Θωμάς του παπα-Γιώργη		βρίσκεται στο δέλεο					
Γιώργης Κατελάνος	1	20			1		
Κώστας Κατελάνος	1		104	1 μμο- σχέρι	2	1	
Θεοτόκης Κατελάνος			178				
Γιώργης Κατέλας του Βασίλη		10 ετών					
Κώστας Κατσομάτης του Νικήτα		14 ετών, βρίσκεται στους Ποταμούς					
Γιώργης Κλοστομάτης							
Λέος Κλοστομάτης		18 ετών					
Στρατήγιος Κλοστομάτης	1	46					

ΒΙΛΑΝΟΙ	ΒΟΔΙΑ	ΚΑΤΕΙΚΕΣ	ΠΡΟΒΑΤΑ	ΑΓΕΛΛΑΔΕΣ	ΤΑΥΡΟΙ	ΓΑΙΔΟΥΡΙΑ	ΓΟΥΡΟΥΝΙ
Γιάννης Κούκλης	1					1	
Κώστας Κούκλης	2		170			1	
Γιάννης Κοπανός			145				
Στέφανος Κιπαράς		10					
Νικόλας Κουρούπης			50				
Γιάννης Κουρούπης		10 ετών					
Ανδρόνικος και Μανόλης Κουροφγιάνης του Βασίλη		12 και 8 ετών					
Κώστας του παπα-Γιάννη		20					
Γιάννης Μακρής			26				
Γιάννης Μακρόπουλος		76					
Γιάννης Μακρόπουλος			145				
Νικόλας Μακρόπουλος	1						
Γιάννης Μαιρτζίκης		20					
Μάρκος και Πάροδος			58				
Μιχάλης του παπα-Γιάννη		βρίσκεται στη χητεία					
Νικόλας Μελής	1		60			1	
Γιάννης Μελής του Νικόλα		17 ετών					

ΒΙΛΛΑΝΟΙ	ΒΟΔΙΑ	ΚΑΤΕΙΚΕΣ	ΠΡΟΒΑΤΑ	ΑΓΕΛΑΔΕΣ	ΤΑΥΡΟΙ	ΓΑΙΔΟΥΡΙΑ	ΓΟΥΡΟΥΝΙΑ
Νικόλαος Μονεμβασιώτης	2			1		3	
Androna Μονεμβασιώτη Μανόλης	1		42	1	2	1	
Θεοτόκης Μόσκος							
Μανόλης Μόσκος		"δεν έχει τίποτα"					
Δημήτρης Ορφανός			144			2	
Νικητάς Ορφανός	1						
Μιχάλης Παλικάς				1			
Κώστας Πανούτσης	1						
Κώστας Pardulin	1			2	1		
Αλέξης Σκουρέας					μοσχάρι		
Γιόργης Σκουρέας							
Γιόργης Σκουρέας του Γιάννη	1	40					
Μανόλης Σκουρέας	1			1		1	5
Κώστας Σέβρος		110					
Eugna Σκουρέατα		45		1			8
Βασίλης Τσουντούκης		"δεν έχει τίποτα"					
Πανα-νικόλαος Τσουντούκης			106				

ΒΙΑΛΑΝΟΙ	ΒΟΔΙΑ	ΚΑΤΙΚΕΣ	ΠΡΟΒΑΤΑ	ΑΓΕΛΑΔΕΣ	ΤΑΥΡΟΙ	ΓΑΙΔΟΥΦΙΑ	ΓΟΥΡΟΥΝΙΑ
Μικόλας Τσουντούκης Γιάννης Φιλικαρλίσσης	1	20 ετών βρίσκεται στη Σίβηρο					
Βασίλης Φρίκτης	2		140	1 1 μο- σχάρι	2		2
Βασίλης Φρίκτης του Ιωάννη	24			1 1 μο- σχάρι			
Κώστας Φρίκτης	1		45	2	1	2	
Κώστας Φρίκτης	1		135			2 1 πουλάρι	
Μιχάλης Φρίκτης	1		50	1	1		
Μιχάλης Φρίκτης		"δεν έχει τίποτα"					
Θεοτόκης, Μιχάλης, Μιχά- λης και Εύδοτος Φρίκτης του Στέφανου		50					
Μικόλας Φρίκτης	1		75	1 1 μο- σχάρι	1	2	9
Μανώλης Χαρκιόπουλος		κουτάς					
Μικόλας Χαρκιόπουλος		κουτάς					
Ηλίας Χαρκιόπουλος		κουτάς					
Μικόλας Χαρκιόπουλος	1	56					
Μανώλης Χαρκιάς	1		90	1 1 μο- σχάρι			

ΒΙΛΛΑΝΟΙ	ΒΟΔΙΑ	ΚΑΤΣΙΚΕΣ	ΠΡΟΒΑΤΑ	ΑΓΕΛΛΑΔΕΣ	ΓΑΥΡΟΙ	ΓΑΙΔΟΥΡΙΑ	ΓΟΥΡΟΥΝΙΑ
Λέος Χαρκιάδς							
Χριστόφορος	3	100				3	
Ξένος Sugani	1					1	
[.....]	1					2	
[.....]							
[.....]							
[.....]							
88	40	848	2.123	18 7 μοσχόρια	12	29	32

(1) Πηγή: ADC, b.10/2⁴, 7r-9r : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγραφο 2α, σ. 520-530.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2α

(Πηγή: niv. 2)

	ΒΟΛΙΑ	ΚΑΤΕΙΚΕΣ	ΠΡΟΒΑΤΑ	ΑΓΕΛΛΑΔΕΣ	ΤΑΥΡΟΙ	ΓΑΙΔΟΥΡΙΑ	ΓΟΥΡΟΥΝΙ
ΣΥΝΟΛΟ ΖΩΩΝ	40	848	2.123	25	12	29	32
ΚΑΤΟΧΟΙ ΤΩΝ ΖΩΩΝ	35	17	23	16	8	17	5
Μ.Ο. ΖΩΩΝ/ΚΑΤΟΧΟ	1,1	49,8	92,3	1,5	1,5	1,7	6,4
ΚΑΤΟΧΟΙ ΕΝΟΣ ΕΙΔΟΥΣ	7	6	8	1			

ΠΙΝΑΚΑΣ 2β

(Πηγή: niv. 2)

	ΕΛΤΙΕΣ	ΒΟΔΙΑ	ΑΙΓΟΠΡΟΒΑΤΑ
ΣΥΝΟΛΟ	88	40	2.971
ΚΑΤΟΧΟΙ ΖΩΩΝ	55		
ΚΑΤΟΧΟΙ ΒΟΔΙΩΝ Η ΑΙΓΟΠΡΟΒΑΤΩΝ	54		
ΚΑΤΟΧΟΙ ΜΟΝΟ ΒΟΔΙΩΝ	14	16	
ΚΑΤΟΧΟΙ ΜΟΝΟ ΑΙΓΟΠΡΟΒΑΤΩΝ	19		1.399
ΚΑΤΟΧΟΙ ΚΑΙ ΤΩΝ ΔΥΟ	21	24	1.572

ΠΙΝΑΚΑΣ 2γ

(Πηγή: π.ν. 2)

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ	ΕΣΤΙΕΣ	ΒΟΔΙΑ	ΚΑΤΕΙΚΕΣ	ΠΡΟΒΑΤΑ	ΑΓΕΛΛΑΕΣ	ΤΑΥΡΟΙ	ΓΑΙΔΟΥΡΙΑ	ΓΟΥΡΟΥΝΙΑ
ΣΥΝΟΛΟ	88	40	848	2.123	18	12	29	32
Φρίκτη	8 (9%)	6 (15%)	74 (8,7%)	445 (21%)	6 (33,3%)	5 (41,6%)	7 (20,6%)	11 (34,3%)
Ατταλίδτη	7 (8%)	4 (10%)	162 (19%)	140 (6,5%)	1 (5,5%)	2 (16,6%)	2 (6,8%)	
Βελοσίτη	5 (5,6%)	1,5 (3,8%)	90 (4,7%)	90 (4,2%)		1 (3,4%)		
Κατελάνου	3 (3,4%)	2 (5%)	20 (2,3%)	282 (13,2%)	1 (5,5%)	3 (25%)	1 (3,4%)	
ΣΥΝΟΛΟ	23 (26%)	13,5 (33,8%)	296 (35%)	957 (45%)	8 (44,5%)	10 (83%)	10 (34,5%)	11 (34,3%)

ΠΙΝΑΚΑΣ 26

(Πηγή: π.ν. 2)

ΕΙΔΗΛΟΙ	ΒΟΔΙΑ	ΠΡΟΒΑΤΑ	ΑΓΕΛΑΔΕΣ	ΤΑΥΡΟΙ	ΓΑΙΔΟΥΡΙΑ	ΓΟΥΡΟΥΝΙΑ
Νικόλαος Φοίκτης	1	75	1	1	2	9
Βασίλης Φοίκτης	2	140	1	2		2
Γιάννης Ατταλιώτης	1	140	1	2	2	
Κώστας Κατελάνος	1	104	1	2	1	
Κώστας Φοίκτης	1	135			2	
Κώστας Φοίκτης	1	45	2	1	2	
Μανώλης Χαρκιάς	1	90	1			
ΣΥΣΤΕΣ: 7 (8%)	8 (20%)	729 (34,3%)	7 (38,8%)	8 (66,6%)	9 (31%)	11 (34,3%)

ΠΙΝΑΚΑΣ 3 ¹

Καβαλλάρια του χωριού Γάλιπε (1413)

ΒΙΛΛΑΝΟΙ	ΑΜΠΕΛΙΑ ΣΕ "ΕΡΓΑΤΕΣ"
Γιώργης Περίτης	10 + 1 κήπος
Νικόλας Εαλβάνος, ο γέρος	4 + 1 κήπος
Νικόλας Εαλβάνος, 6 ετών	6
Μιχάλης Εαλβάνος, 4 ετών	
Νικόλας Εαλβάνος του Μιχάλη	8 + 3 + 3
Μιχάλης Εαλβάνος	5
Κώστας Εαλβάνος του Μιχάλη	4
Κώστας Εαλβάνος του Κώστα	5
Γιάννης Αποστόλης του Μιχάλη	} 14 + 4 + 4
Θωμάς Αποστόλης	
Γιώργης Αποστόλης, ο γέρος	4
Νικολαράζα Αποστόλη	
Κώστας Αποστόλης	10
Μιχάλης Αποστόλης	1 κήπος
Γιώργης Αποστόλης του Μιχάλη	10
Γιάννης Αποστόλης	4
Κώστας Αποστόλης, Κωστάρας	5
Γιάννης Σητιακός Λάδης	3
Καλόγερος Σητιακός	
Παπα-Νικηφόρος Κατσατούρης	6 + 5 + 1 κήπος
Γιάννης Κατσατούρης	4
Νικητάς Κατσατούρης, ο μικρός	
Παπα-Νικητάς Κατσατούρης	2 + 6 + 1 κήπος
Γιάννης Κατσατούρης του Νικητά	
Νικητάς Κατσατούρης	5 + 4 + 1 κήπος
Μιχάλης Κατσατούρης	7

Γιάννης Πατέρμος	10
Γιώργης Πατέρμος	
Βασίλης Πατέρμος	
Γιώργης Πατέρμος	8
Γιάννης Μακρυθωμάς	6 + 4 + 5
Νικόλας Μακρυθωμάς	
Γιάννης Καλιφιανός	9
Πέτρος Καλιφιανός	3
Βασίλης Κονόμος	10
Νικήτας Κονόμος	5 + 4
Γιώργης Κονόμος	
Γιάννης Κονόμος	
Γιάννης Ρούκλης	4
Μανόλης Ρούκλης	5
Μανόλης Κυριάκος του Γιώργη	5
Μιχάλης Κυριάκος του Γιώργη	
Μιχαήλος Consamadhio	
Γιάννης Κουρτζής	7 + 1 κήπος
Κώστας Σητακός	8
45	238
ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ	ΑΜΠΕΛΙΑ ΣΕ "ΕΡΓΑΤΕΣ"
Ανδρόνα Dono	6 + 15 + 6
Πόθα Μουρτάταινα	
Αντίσα Κεφαλά	
Καλογραία Κατούραινα	
Zorzi Gradonico	20
Γιάννης Μουσούρος	7
Ευδοκία Σαλβάνο	

Καλογραία Μακρυθωμά Μανόλης Μουσούρος	10
Βασίλης Consamadhio Νικόλας Dono	16 + 4
Καλογραία Καλιφισνή Θοδώρα Ζαπραπί	
Καλογραία Σαλβάναινα Ανίτσα Κουρτέσινα	
15	84
ΔΙΑΦΟΡΟΙ	ΑΜΠΕΛΙΑ ΣΕ "ΕΡΓΑΤΕΣ"
Ζαπαχί Ζαπραπί	2
Γιάννης Βαρδαβάς	5
Ζαπραπί	8
Νικόλας Ξένος	5
Γιώργης Μακρυθωμάς	14
Διάκος Μακρυθωμάς	2
Νικόλας Αποστόλης του Θωμά	10 + 8
Γιάννης Dono, Γιαννούτας	4
Νικόλας Κουρτέσης	1 κήπος
9	58

(1) Πηγή: ADC, b.11/18, 3r-5r ; ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγραφο 2η, σσ.563-576.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3α

(Πηγή: πιν.3)

	ΒΙΛΛΗΜΟΙ: 45		ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ: 15		ΔΙΑΦΟΡΟΙ: 9		ΣΥΝΟΛΟ:	
	Ποσό	Ποσοστό	Ποσό	Ποσοστό	Ποσό	Ποσοστό	Ποσό	Ποσοστό
Καλλιεργητές	33	73,3%	5	33,3%	9	100%	47	68%
Κάτοχοι αμπελιών	32	71%	5	33,3%	8	88,8%	45	65%
Κάτοχοι κήπων	1	2,2%	0		1	11,1%	2	2,8%
Κάτοχοι και των δύο	6	13,3%	0		0		6	8,6%
Ακτήμονες	12	26,6%	10	66,6%	0		22	32%

ΠΙΝΑΚΑΣ 38

(Πηγή: π.ν. 3)

	0	1-5	6-10	11-15	16-20	27	ΣΥΝΟΛΟ
Εργάτες	24	18	17	6	3	1	69
Εστίες	34,7	26	24,6	6,6	4,3	1,4	100
Εστίες (%)		73	146	76	58	27	380
Σύνολο "εργατών"		19,2	38,4	20	15,2	7,1	100
Σύνολο "εργατών" (%)							

ΠΙΝΑΚΑΣ 3γ

(Πηγή: πιν.3)

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ	ΕΤΙΕΣ	ΚΑΤΟΧΟΙ ΑΜΠΕΛΙΩΝ	"ΕΡΓΑΤΕΣ"	Μ.Ο. "ΕΡΓΑΤΕΣ"/ ΚΑΤΟΧΟ
Αποστόλης	10	8	73	9,1
Σαλβάνος	9	6	38	6,3
Κατσατούρης	7	5	39	7,8
Μακρυθωμάς	4	3	31	10,3
Σηφιακός	3	2	11	5,5
Πατέρμος	4	2	18	9
Κονόμος	4	2	19	9,5
Ρούκλης	2	2	9	4,5
Μουσούρος	2	2	17	8,5
Κυριάκος	2	1	5	5
Κουρτέσης	3	1	7	7
Consamadhio	2	0	0	0
Dono	3	3	51	17
Zampani	3	2	10	5

ΠΙΝΑΚΑΣ 35

(Πηγή: πιν.3)

	ΚΑΤΟΧΟΙ ΑΜΠΕΛΙΩΝ	"ΕΡΓΑΤΕΣ"	Μ.Ο. "ΕΡΓΑΤΕΣ" /ΚΑΤΟΧΟ
ΒΙΛΛΑΝΟΙ	32	238	7,4
ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ	5	84	16,8
ΔΙΑΦΟΡΟΙ	8	58	7,2

ΠΙΝΑΚΑΣ 3ε

(Πηγή: πιν.3)

ΕΣΤΙΕΣ	"ΕΡΓΑΤΕΣ"
Ανδρόνα Dono	27
Νικόλας Dono	20
Γιώργης Gradonico	20
Νικόλας Αποστόλης	18
Γιάννης Μακρυθωμάς	15
Νικόλας Σαλβάνος	14
Γιώργης Μακρυθωμάς	14
Νικηφόρος Κατσατούρης	11
Γιάννης Αποστόλης	11
Θωμάς Αποστόλης	11
10 (14,4%)	161 (42,3 %)

ΠΙΝΑΚΑΣ 4¹

Χαριό Ράφτης (1414)

ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ	ΓΗ ΣΕ "ΒΟΛΙΑ	ΑΜΠΕΛΙΑ	ΚΗΠΟΙ	ΜΥΛΟΙ
Εμμανουήλ Βαθιανός	1	1		
Μιχάλης Βαθιανός	1 1/2	1		
Μιχόλας Βασιλικός	1 1/2	1		
Μάρκος Βασιμούλος				
Μιχόλας Βασιμούλος	1/4	1		
Γιάννης Βασόβλος				
Φεύγα Δραμιτινή				
Γιόργης Δραμιτινός	1/2			
Μιχόλας Δραμιτινός	1 1/4	1		
Θεός Davide				
Πρωτόπαπας Εξέτροχος		1	1	
Παπα-Γιάννης Εξέτροχος	1	1	1	
Παπα-Εμμανουήλ Εξέτροχος				
Μάρκος Fondanelia	1/4			
Ειρήνη Καλαφάτσηνα				
Καλή				

ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ	ΓΗ ΣΕ "ΒΟΔΙΑ"	ΑΜΠΕΛΙΑ	ΚΗΠΟΙ	ΜΥΛΟΙ
Νικόλας Καλδινάς	1	1		
Σοφία Κοπανού	1/2	1		
Γιόργης Κυνηγός				
Μιχάλης Δοβρίκιος	1			
Εμμανουήλ Μαγγαφάς	2			
Μαρία Μαγγαφά				
Γιόργης Μαμαφός				
Αντζο Μουρτζάινα	1/2			
Νικόλας Μουρτάτος	1/4			
Γιόργης Μουσούρος				
Δημήτριος και Μάνος Κορναρο		1		1
Καλογραία Κορναρο				
Μαρίνος Πετρόπουλος	2	1	1	
Νικόλας Ραβιτιός	2	1		
Παναγιής Ρ.....				
Ανδρέας Ξεραπέτης	1/2	1		
Καλή Σιλγιάρβαινα				
Εμμανουήλ Σπαθάρος	1/2	1		
Πλάτη Τριμύταινα				

ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ	ΓΗ ΣΕ "ΒΟΔΙΑ"	ΑΜΠΕΛΙΑ	ΚΗΠΟΙ	ΜΥΛΟΙ
Γιέργης Τρουλλινός	1/2	1		
Θωμάς Τρουλλινός	1	1		1
Νικόλας Τρουλλινός	1/2			
Καλή Τρουλλινή				
Εμμανουήλ Φωτεινός	1			
Γιέργης Χορτάκης	1			
Μιχάλης Χορτάκης	1	1		
.....				
.....				
44	22 1/2	16	3	2
ΒΙΛΛΑΝΟΙ	ΓΗ ΣΕ "ΒΟΔΙΑ"	ΑΜΠΕΛΙΑ	ΚΗΠΟΙ	ΜΥΛΟΙ
Νικόλας Εξμερίτης	1			
Μιχάλης Καλορούσος	1	1		
Νικόλας Καλορούσος	1	1		
Εμμανουήλ Κλάδος	2			
Βασίλης Λουρότος	1			
Γιάννης Λουρότος	4	1		
Γιέργης Λουρότος του Μιχάλη	1 3/4	1		

ΒΙΛΛΗΝΟΙ	ΓΗ ΣΕ "ΒΟΔΙΑ"	ΑΜΠΕΛΙΑ	ΚΗΠΟΙ	ΜΥΛΟΙ
Εμμανουήλ Λουρότος του Θεόδωρου		1		
Εμμανουήλ Λουρότος του Μιχάλη	2 1/2	1		
Νικόλας Λουρότος του Βασίλη	2 1/2	1	1	
Νικόλας Λουρότος του Μιχάλη		1		
Σέρβος Λουρότος του Σήφη				
12	16 3/4	8	1	
ΔΙΑΦΟΡΟΙ	ΓΗ ΣΕ "ΒΟΔΙΑ"	ΑΜΠΕΛΙΑ	ΚΗΠΟΙ	ΜΥΛΟΙ
Νικόλας Αντωνόπουλος		1		
Παπα-Γιάννης Δοβρεμύρος			1	
Παπα-Νικόλας Εζάτροχος		1		
Παπα-Πέτρος Εζάτροχος	1/4	1		
Μιχάλης Κυπραΐος				
Γιώργης Καταρέλλια	1			
Γιώργης Μαγγαφάς	1 3/4	1		
Ζωή Μαγγαφού		1		

ΔΙΑΦΟΡΟΙ	ΓΗ ΣΕ "ΒΟΔΙΑ"	ΑΜΠΕΛΙΑ	ΚΗΠΟΙ	ΜΥΛΟΙ
Εμμανουήλ Παπαδόπουλος		1		
Γιόργης Πλατυσκιδής		1		
Φατενός Χαραφάς		1		
11	3	8	1	

(1) Πηγή: ΑΔΣ.β.11/18,11r-v : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγραφο 2θ, σσ.577-584.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

(1) Σχετικά με τα χαρακτηριστικά των εγγράφων κατανομής των φεούδων, βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, σσ. 480-483.

(2) Το χωριό Παρασκή βρίσκεται στη σημερινή επαρχία Πεδιάδας του νομού Καρακλείου.

(3) Στο 1/2 ανέρχεται συνήθως η ετήσια εισφορά για τα αμπέλια που νοικιάζονται για περιορισμένα χρονικά διαστήματα (βλ. παραπάνω, σσ. 328).

(4) Τα αμπέλια, για παράδειγμα, της περιοχής "πέρα από το ρυάκι προς δυσμάς" έχουν παραχωρηθεί όλα ως "parte per mezzo". Από τα 9 αμπέλια της περιοχής "Σπατσιίδες", τα 7 έχουν παραχωρηθεί για 29 χρόνια. Όλα επίσης τα αμπέλια "των σώχωρων" έχουν παραχωρηθεί ως "parte per mezzo" (ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, εγγρ. αρ. 1α, σσ. 491-492, 500-501).

(5) Ετον αριθμό των 72 καλλιεργητών υπολογίστηκαν και δύο αμπέλια που δεν είναι γνωστός ο αριθμός των "εργατών" τους καθώς και δύο περιπτώσεις συνεταιριστικής κατοχής, όπου κάθε περίπτωση υπολογίστηκε ως ένας καλλιεργητής.

(6) ADC, b. 11, fasc. 9, 82r-v.

(7) ADC, b. 11, fasc. 11/18, 57v : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, εγγρ. αρ. 1ε, σ. 514.

(8) ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, εγγρ. αρ. 1α, σσ. 485-504. Το χωριό Σινάπι βρέ-

σκειται στη σημερινή επαρχία Τεμένους, ο Χόνδρος στην επαρχία Βιάννου και το Χουδέτσι στην επαρχία Πεδιάδας.

(9) ADC, b.10bis, fasc.6, 49v-50r : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, εγγρ.αρ.2γ, σσ.534-540.

(10) Το χωριό Γάλιπε βρίσκεται στη σημερινή επαρχία Πεδιάδας του νομού Ηρακλείου.

(11) Το χωριό Ράφτης βρίσκεται στη σημερινή επαρχία Καινούριου του νομού Ηρακλείου.

(12) Στο έγγραφο κατανομής δύο σερβενταριών στο χωριό "Ινι, το 1390, αναφέρεται: "Item ha la dita parte in lo casal Iní terren boine III, paga la boina formento mesure XXV et orço mesure V" (ADC, b.11, fasc.11/2, 57r : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, εγγρ.αρ.1γ, σ.511).

(13) Σχετικά με το ύψος των αγροτικών εισφορών, βλ. παραπάνω, σσ.316-319.

(14) Η μέση ετήσια κατανάλωση σε δημητριακά ενός προσώπου στην περιοχή της Μεσογείου, κατά το 16ο αιώνα, υπολογίζεται σε 200 περίπου κιλά (βλ. SVORONOS, Structures économiques, σ.60, σημ.38). Ο μέσος οικογενειακός συντελεστής υπολογίζεται σε 4,14 (βλ. D. JACOBY, Rhénoménes de demographie rurale à Byzance aux XIIIe, XIVe et XVe siècles, "Etudes Rurales" 5-6 (1962), σσ.175-176).

(15) Το 1356, η τιμή του σιταριού ήταν 22 υπ. τα 100 μουζούρια (βλ. ZACHARIADOU, Prix et marchés, σ.303).

(16) Παραδείγματα: 23 Σεπτεμβρίου 1352:προαγορά 100 μίστατων κρασί προς 8 υπέρπυρα (DE FREDO,αρ.79,σ.56).20 Απριλίου 1357: προαγορά 150 μίστατων κρασί προς 8 υπέρπυρα. (DE FREDO, αρ.93,σ.68).28 Απριλίου 1357: προαγορά 100 μίστατων κρασί προς 15 υπέρπυρα (DE FREDO,αρ.115,σ.61).

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΓΑΣΠΑΡΗΣ

Η ΓΗ ΚΑΙ ΟΙ ΑΓΡΟΤΕΣ ΣΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΚΡΗΤΗ
13ος - 14ος αι.

3. Βιβλιογραφία - Παράρτημα

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΡΕΘΥΜΝΟ 1986

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΓΑΣΠΑΡΗΣ

Η ΓΗ ΚΑΙ ΟΙ ΑΓΡΟΤΕΣ ΣΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΚΡΗΤΗ
13ος - 14ος αι.

3. Βιβλιογραφία - Παράρτημα

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

που υποβλήθηκε στο τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης.

ΡΕΘΥΜΝΟ 1986

ВІВЛІОГРАФІА

А. П Н Г Е Е

1. ΑΝΕΚΔΟΤΕΣ ΠΗΓΕΣ

a. ADC e A.S.V., Archivio del Duca di Candia.

- B. 10 : Atti Antichi (Ιούλιος 1326- Αύγουστος 1345).
- B. 10bis : Atti Antichi (Αύγουστος-Επτεέμβριος 1351- Ιούλιος 1360).
- B. 11 : Atti Antichi (Μάιος 1368-1474).
- B. 12 : Deliberazioni del Maggior Consiglio di Candia (Οκτώβριος 1344- Φεβρουάριος 1362).
- B. 13 : Culto (13ος-17ος αιώνας).
1. Catastico delle chiese e dei monasteri (27 Μαΐου 1266- 7 Φεβρουαρίου 1547).
 2. Catastico delle chiese (Νοέμβριος 1242- Απρίλιος 1376).
- B. 14 : Proclami e Bandi (1313-1352).
- B. 14bis-15 : Proclami e Bandi (1356-1374).
- B. 18 : Catastico dei feudi del sestiere dei SS.Apostoli (1252).
- B. 19 : Catastici Antichi.
1. Frammento di catastico del sestiere dei SS.Apostoli.
 2. Frammenti di catastici vari senza indicazione.
- B. 20 : Catastici Antichi.
1. "Liber divisionum sexterii Sancti Pauli"(Μάρτιος 1252- Νοέμβριος 1468).
 2. Catastici vari senza indicazione.

- B. 21 : Catastici Canea (1314-1396).
- B. 23 : Centimento dei Cavalli (1385-1400).
- B. 25 : Incanti (1338-1640).
- B. 26 : Sentenze Civili (1364-1394).
- B. 29 : Memoriali (1363-1383).
- B. 29bis : Memoriali (1386-1396).
- B. 30bis : Memoriali (1395-1399).
- B. 50 : Registri di leggi statutarie e varie: 1207-1669.
 - 1. Frammenti pergamenei di capitolari delle curie cretesi. Sec. XIV.

β. A.S.V., Notai di Candia (1271-1399).

- B. 186 (Angelo de Cartura: 1305-1306).
- B. 8 καὶ 233 (Stephano Bon: 1312-1320).
- B. 233 (Leonardo Querini: 1316-1337 — Bartolomeo Querini: 1317-1325 — Angelo Dono: 1317-1330 — Andrea de Bellamore: 1318-1330).
- B. 9 (Andrea de Bellamore: 1318-1330).
- B. 142 (Denedetto de Milano: 1319-1330 — Giorgio de Milano: 1334).
- B. 97 (Donato Fontanella: 1320-1321 — Bartolomeo Franceschi: 1337-1341).
- B. 100 καὶ 101 (Giovanni Gerardo: 1331-1361).
- B. 178 (Andrea Negri: 1323).
- B. 244 (Giorgio Similiante: 1325-1333 — Giovanni Granela: 1337-1339 — Giorgio Siligardo: 1339-1341).
- B. 10 (Nicolo Brixano: 1337-1339 — Angelo Bocontolo: 1345-1347).
- B. 22 (Francesco de Croce: 1338-1339).
- B. 186 (Marco de Piacenza: 1338-1348).

- B. 98 (Giacomo de fermo: 1341).
- B. 143 (Giorgio de Milano: 1344-1362 — Filippo Malpiede:
1351-1366).
- B. 11,12 και 13 (Antonio Brixano: 1349-1369).
- B. 295 (Bentivegna Traversario: 1350).
- B. 103 (Francesco Gezzo: 1355-1356 — Domenico Grimani:
1356-1357).
- B. 1 (Giorgio Aymo: 1369-1372).
- B. 13 και 23 (Egidio Valoso: 1369-1420).
- B. 189 (Giorgio Pazzo: 1383-1393).
- B. 273 (Nicolo Tonisto: 1385-1388).
- B. 24 (Giovanni Catacalo: 1389-1391).
- B. 25 (Giorgio Candachiti: 1398-1425).
- B. 23 (Andrea Cocco: 1399).

γ. A.S.V., Senato Misti, registri 1-14 (1293-1332)(έχουν σωθεί μόνο οι τίτλοι των αποφασών) και registri 15-60 (1332-1440).

δ. Biblioteca Marciana, Cod. Marc. Lat. cl. IX, no. 179, colloc. 3284.

2. ΕΚΔΕΔΟΜΕΝΕΣ ΠΗΓΕΣ

- BANDI : Duca di Candia. Bandi (1313-1329). Έκδοση: Paola Ratti-Vidulich. Fonti per la Storia di Venezia. Sez. I-Archivi Pubblici, Βενετία 1965.
- QUATERHUS CONSILIORUM : Duca di Candia. Quaternus Consiliorum (1340-1350). Έκδοση: Paola Ratti-Vidulich. Fonti per la Storia di Venezia. Sez. I-Archivi Pubblici, Βενετία 1976.
- SCARDON : Pietro Scardon. Imbreviature (1271). Documenti della colonia veneziana di Creta. Έκδοση: Antonino Lombardo, Τοπίο 1942.
- MARCELLO : Leonardo Marcello. Notaio in Candia. 1278-1281. Έκδοση: Mario Chiaudano και Antonino Lombardo. Fonti per la Storia di Venezia. Sez. III-Archivi Notarili, Βενετία 1960.
- PIZOLO : Pietro Pizolo. Notaio in Candia. Τομ. 1 (1300). Έκδοση: Salvatore Carbone. Fonti per la Storia di Venezia. Sez. III-Archivi Notarili, Βενετία 1978.
- BRIXANO : Benvenuto de Brixano. Notaio in Candia. 1301-1302. Έκδοση: Raimondo Morozzo della Rocca. Fonti per la Storia di Venezia. Sez. III-Archivi Notarili, Βενετία 1950.
- DE FREDO : Zaccaria de Fredo. Notaio in Candia. (1352-1357). Έκδοση: Antonino Lombardo. Fonti per la Storia di Venezia. Sez. III-Archivi Notarili, Βενετία 1968.
- Duca di Candia. Ducali e Lettere Ricevute (1358-1360; 1401-1405). Έκδοση: F. Thiriet. Fonti per la Storia di Venezia. Sez. I-Archivi Pubblici, Βενετία 1978.

- SANTSCHI, Régestes (Με το Η σημειώνεται ο αύξων αριθμός των Memoriali και με το S ο αύξων αριθμός των Sentenze Civili) : Elisabeth Santschi, Régestes des Arrêts Civils et des Memoriaux (1363-1399), des archives du Duc de Crète, Βενετία 1976.
- THIRIET, Régestes : F.Thiriet, Régestes des Délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie, τομ.1 (1329-1399), Παρίσι 1958.
- THIRIET, Assemblées : F.Thiriet, Délibérations des Assemblées vénitiennes concernant la Romanie, τομ.1 (1160-1363), Παρίσι 1966, τομ.2 (1364-1463), Παρίσι 1971.
- NOIRET, Documents inédits : H.Noiret, Documents inédits pour servir a l'histoire de la domination vénitienne en Crète de 1380 a 1485, Παρίσι 1892.
- T.TH. : G.L.Fr.Tafel - G.H.Thomas, Urkunden zur Älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig, τομ.1-3, Βιέννη (Fontes Rerum Austriacarum, 13) 1856-1857.
- H.M. : F.Miklosich - J.Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, τομ.1-6, Βιέννη 1860-1890.
- MOROZZO DELLA ROCCA-LOMBARDO : R.Morozzo della Rocca - A.Lombardo, Documenti del commercio veneziano nei secoli XI-XIII, τομ.1, Τορίνο 1940.
- ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Θεσπίσματα : Ε.Ν.Θεοτόκης, Θεσπίσματα της Βενετικής Γερουσίας 1281-1385. Ηνχημεία της Ελληνικής Ιστορίας, τομ.Β₁ και Β₂, Αθήνα 1936 και 1937.
- ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Αποφάσεις Μεγίστου Συμβουλίου : Ε.Ν.Θεοτόκης, Ιστορικά κρητικά έγγραφα εκδιδόμενα εκ του Αρχείου της Βενετίας. Αποφάσεις Μεγίστου Συμβουλίου Βενετίας 1255-1669, Αθήνα 1933.
- ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Τα καπιτουλάρια : Ε.Ν.Θεοτόκης, Τα καπιτουλάρια της βενετοκρατουμένης Κρήτης 1298-1500, "Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών" 4(1941), σσ.114-175.

ΣΑΘΑ, Νεοαίωνική Βιβλιοθήκη : Κ.Η.Σάθας, Νεοαίωνική Βιβλιοθήκη,
τομ.1-7, Βενετία-Παρίσι 1872-1894.

Έκδοση του Γεωργικού Νόμου: Vizantiiskii zemledelceskii zakon, έκδ. Ι.Ρ.Πεδνεδεν, Λένινγκραντ, Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ,
1984.

В. ВОИӨНМАТА

ABRATE H., Creta - Colonia Veneziana nei secoli XIII-XIV, "Economia e Storia" 4 (1957), σσ.251-277.

ANRWELLER HELENE, La politique agraire des empereurs de Nicée, "Byzantion" 28 (1958), σσ.51-66, 135-36.

THE IΔΙΑΕ, L'administration militaire de la Crète byzantine, "Byzantion" 31 (1961), σσ.217-228 (≡ Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance, Variorum Reprints, Λονδόν 1971, σφ.11).

THE IΔΙΑΕ, La concession des droits incorporels. Donations conditionnelles, "Actes du XIIe Congrès International des Etudes Byzantines", τομ.2, Βελιγράδι 1964, σ.103-114 (≡ Etudes, σ.π., σφ.1)

THE IΔΙΑΕ, Charisticariat et autres formes d'attribution de fondations pieuses aux Xe-XIe siècles, "Zbornik Radova" 10(1967 σσ.1-27 (≡ Etudes, σ.π., σφ.7).

THE IΔΙΑΕ, Recherches sur la société byzantine au XIe siècle nouvelles hiérarchies et nouvelles solidarités, "Travaux et Mémoires" 6 (1976), σσ.99-124.

ANDERSON P., Dall'antichità al feudalesimo, Mondadori, Μιλάνο 1978 (μετάφραση από την αγγλική πρωτότυπη έκδοση του 1974).

ANGOLD N., A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Lascarids of Nicaea (1204-1261), Οξφόρδη 1976

ANCORI ZVI, Jews and the jewish community in the history of medieval Crete, "Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου" (Χανιά 1966), τομ.3, Αθήνα 1968, σσ.312-367.

ANTONIADIS - BIBICOU HELENE, Recherches sur les douanes à Byzance, Παρίσι 1963.

ANTONIADIS-BIBICOY HELENE, Byzance et la mode de production asiatique, "La Pensée" 129 (Octobre 1966), σ.72 κ.ε.

THE IAIAE, Demographie, salaires et prix à Byzance au XIe siècle, "Annales" 27(1972), σσ.215-246.

ARNOULD H.A., Les moulins en Hainaut au Moyen-Age, στο: Produttività e tecnologia nei secoli XII-XVII. Istituto Internazionale di Storia Economica "F. Datini" Prato. Atti della Terza Settimana di studio (23-29 Aprile 1971), επιμέλεια Sara Mariott Φλωρεντία 1981, σσ.183-200.

ASDRACHA CATHERINE - ASDRACHAS S., Quelques remarques sur la rente féodale: Les Baronies (Pronçial) de Corfu, "Travaux et Memoires" 8(1981), σσ.7-14.

ASHBURNER W., The Farmer's Law, "Journal of Hellenic Studies" 30(1910), σσ.85-108, και 32(1912), σσ.68-95.

BACH E., Les lois agraires byzantines du Xe siècle, "Classica et Mediaevalia" 5(1942), σσ.70-91.

BARBARO E., Legislazione veneta. I capitolari di Candia, Βενετία 1940.

BIRABEN JH., Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens, τομ.1: la peste dans l'histoire, Παρίσι 1975, τομ.2: les hommes face à la peste, Παρίσι 1976.

BLOCH H., La società feudale, Τορίνο 1980 (μετάφραση από τη γαλλική έκδοση του 1939).

ΤΟΥ ΙΑΙΟΥ, I caratteri originali della storia rurale francese, Τορίνο 1973 (μετάφραση από τη γαλλική έκδοση του 1952).

ΤΟΥ ΙΑΙΟΥ, Lineamenti di una storia monetaria d'Europa, Τορίνο 1981. (μετάφραση από τη γαλλική έκδοση του 1954).

ΤΟΥ ΙΑΙΟΥ, Lavoro e tecnica nel medioevo, Βερόνα² 1981.

BOH A., La Morée Franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la Principauté d'Achaïe (1205-1430), τομ.1 (κείμενο), Παρίσι 1969.

BORSARI, Creta : BORSARI S., Il dominio veneziano a Creta nel XIII secolo, Νάπολη 1963.

TOY ΙΑΙΟΥ, Studi sulle colonie veneziane in Romania nel XIII secolo, Νάπολη 1966.

BOUTRUCHE R., Signoria e Feudalesimo, τομ.1: Ordinamento curtense e clientele vassalatiche, Ηνωλόνια 1971 (μετάφραση από τη γαλλική πρωτότυπη έκδοση του 1968), τομ.2: Signoria rurale e feudo, Ηνωλόνια 1974 (μετάφραση από τη γαλλική πρωτότυπη έκδοση του 1970).

BRAND C.H., Byzantium confronts the West. 1180-1204, Cambridge Mass. 1968.

BRATIANU G.I., Etudes byzantines d'histoire économique et sociale, Παρίσι 1938.

BREHIER L., Les institutions de l'empire byzantin, Παρίσι 1949.

BROWNING R., Enlightenment and Repression in Byzantium in the Eleventh and Twelfth Centuries, "Past and Present" 69(1975), σσ. 3-24.

BRUHETTI H., Venezia durante la peste del 1348, "Ateneo Veneto" 32(1909), τομ.1, σσ. 289-311, και τομ.2, σσ. 5-42.

BUCHON J.A., Nouvelles recherches historiques sur la Principauté française de Morée, τομ.2, Παρίσι 1845.

CAHHAROSANO P., Le campagne nell'età comunale (metà sec. XI- metà sec. XIV), Τορίνο 1974.

CARILE A., Partitio terrarum imperii Romaniae, "Studi Veneziani" 7(1965), σσ. 125-305.

CARILE A., Note di cronachistica : Piero Giustinian e Nicolo Trevisan, "Studi Veneziani" 9(1967), σσ.103-125.

TOY ΙΑΙΟΥ, La cronachistica veneziana (sec.XIII-XVI) di fronte alla spartizione della Romania nel 1204, Φλωρεντία 1969.

CARILE, La rendita feudale : CARILE A., La rendita feudale nella Norea Latina del XIV secolo, Βηολόνια 1974.

CERVELLINI G.B., Documento inedito veneto-cretese del dugentό Βάντοβυ 1906.

TOY ΙΑΙΟΥ, Come i Veneziani acquistarono la Creta, "Nuovo Archivio Veneto" 16(1908), σσ.263-278.

CESSI R., Politica ed economia di Venezia nel Trecento, Ράμη 1952.

CHARANIS P., On the Social Structure of the Later Roman Empire, "Byzantion" 17(1944-1945), σσ.39-57. (= Social, economic and political life in the Byzantine Empire, Variorum Reprints, Αονόβυ 1973, σπ.3).

TOY ΙΑΙΟΥ, Monastic Properties and the State, "Dumbarton Oaks Papers" 4 (1948), σσ.53-118.

TOY ΙΑΙΟΥ, The Aristocracy of Byzantium in the Thirteenth Century, στυ: Studies in honor of A.C.Johnson, Prinseton 1951.

TOY ΙΑΙΟΥ, On the Social Structure and Economic Organisation of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later, "Byzantinoslavica" 12(1951), σσ.94-153 (= Social, economic and political life, σ.π., σπ.4).

TOY ΙΑΙΟΥ, Economic Factors in the Decline of the Byzantine Empire, "Journal of Economic History" 13(1953), σσ.412-424.

TOY ΙΑΙΟΥ, The Byzantine Empire in the Eleventh Century, στυ: K.H.Setton, A History of the Crusades, τμ.1, Φιλαδέλφεια 1955, σσ.177-219.

TOY ΙΑΙΟΥ, Ethnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh century, "Dumbarton Oaks Papers" 13(1959), σσ.23-44.

CHARANIS P., Town and Country in the Byzantine Possessions of the Balcan Peninsula during the late period of the Empire, Aspects of the Balcans, Continuity and Change, επιμέλεια: H. Birnbaum και S. Vryonis, Παρίσι 1961, σσ. 117-137 (= Social, economic and political life, σ. κ., αρ. 5).

TOY ΙΔΙΟΥ, Composition and Movement of the Population in the Byzantine World. 1071-1261. A supplement report, "XVe Congrès International des Etudes Byzantines", Rapports et co-rapports, *Αθήνα*

CHEETHAM H., Mediaeval Greece, Yale University Press, New Haven and London 1981.

CHERUBINI G., Agricoltura e società rurale nel Medioevo, *Φλωρεντία* 1977.

CHRISTIDES V., The raids of Moslems of Crete in the Aegean Sea: Piracy and Conquest (800-961 a.d.), "Byzantion" 51(1981), σσ. 76-111.

CLUTTON EL.A. - KENNY A., A Vertical-Axle Water Mill near Drosia, Crete, "Κρητολογία" 4(1977), σσ. 139-158.

CONSTANTINESKU N.A., Introduction à l'étude de la question agraire dans l'Empire byzantin, "Revue Historique du Sud-Est Européen" 1(1924), σσ. 233-250.

CRACCO G., Società e stato nel medioevo veneziano, *Φλωρεντία* 1967.

DAGRON G., Entre village et cité: la bougarde rurale des IVe-VIIe siècles en Orient, "Κοινωνία" 3, *Νάπολη* 1979 (= La Romanité chrétienne en Orient. Heritages et mutations, Variorum Reprints, *Λονδίνο* 1984, αρ. 7).

DANSTURP G., The state and landed property in Byzantium to 1250, "Classica et Mediaevalia" 8(1946), σσ. 221-267.

DALGEL G., L'esclavage en Crète vénitienne: les sources d'approvisionnement, "Bulletin de la Faculté des Lettres de Strasbourg" 45(1967), σσ. 405-409.

DENNIS G.T., Problemi storici concernenti i rapporti tra Venezia, i suoi domini diretti e le signorie feudali nelle isole greche, στο: Venezia e il Levante fino al secolo XV, επιμέλεια: A. Pertusi, σσ. 219-236 (= Byzantium and the Franks. 1350-1420, Variorum Reprints, Λονδίνο 1982, αρ. 18).

DIFESA della sanità a Venezia. Secoli XIII-XIX. Mostra documentaria. Catalogo (Ministero per i beni culturali e ambientali Archivio di Stato di Venezia), 23 Ιουνίου - 30 Σεπτεμβρίου 1979, Βενετία 1979.

ΤΟΥ ΙΑΙΟΥ , Aus den Schatzkammern des heiligen Berges, Μόναχο 1948.

DUBY G., L'economie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident Medieval (France, Angleterre, Empire, IXe-XVe siècles), I-II, Παρίσι² 1977.

ΤΟΥ ΙΑΙΟΥ , Le origini dell'economia europea. Guerrieri e contadini nel Medioevo, Ηπάρι (Laterza) 1978 (μετάφραση από τη γαλλική έκδοση του 1973).

DU CANGE (CAROLUS DU FRESNE), Glossarium mediae et infimae latinitatis, Graz 1954 (τόμοι: 1-3).

DUDAN B., Il dominio veneziano di Levante, Ηπολόνια 1938.

FEDALTO G., Rationes decimarum Romaniae. Sec. XIV, "Studi Veneziani" 12(1970), σσ. 157-190.

ΤΟΥ ΙΑΙΟΥ , Le Sénat venitien et les eglises chretiennes de Crète au XIve siècle, "Ηεπραγμαμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου" (Πέσυμανο 1971), τομ. 2, Αθήνα 1978, σσ. 94-101.

FEDALTO, La chiesa latina : FEDALTO G., La chiesa latina in Oriente, τομ. 1, Βερόνα 1973, τομ. 3, Βερόνα 1978.

FEODALISME à Byzance,"Recherches Internationales à la lumière du Marxisme", 79, Παρίσι 1974.

FERRARI G., Di alcune leggi bizantine riguardanti il littoral marino e la pesca nelle acque private,"Rendiconti del Reale Istituto Lombardo", 2η σειρά, 42 (1909), σσ. 588-596.

FOURQUIN G., Seigneurie et féodalité au Moyen Age, P.U.F, 1977.

FRANCES E., La féodalité et les villes byzantines au XIIIe et au XIVE siècles,"Byzantinoslavica" 16 (1955), σσ. 76-96.

GANSHOF F-L, Qu'est-ce que la féodalité ?, Παρίσι 1982

GERLAND E., L'histoire de la noblesse cretoise au moyen âge, "Revue de l'Orient Latin" 10 (1903-1904), σσ. 172-247 και 11 (1905-1908), σσ. 7-144.

GERLAND, Das Archiv : GERLAND E., Das Archiv des Herzog von Kandia, Στρασβούργο 1899.

GIUFFRIDA A., Permanenza tecnologica ed espansione territoriale del mulino ad acqua siciliano (secc. XIV-XVI), στο : Produttività e tecnologie nei secoli XII-XVII. Istituto Internazionale di Storia Economica "Francesco Datini", Prato. Atti della Terza Settimana di Studio (1971), επιμέλεια: Sara Mariotti, Φλωρεντία 1981, σσ. 205-222.

GIULIANO P., La Toscana nel tardo Medioevo. Ambiente, economia rurale, società, Φλωρεντία 1982.

HEINERDINGER-ILIADOU, La Crète sous la domination vénitienne
HEINERDINGER-ILIADOU DEMOCRATIA, La Crète sous la domination vénitienne et turque, de 1322 à 1684, d'après les récits peu connus des pèlerins et de voyageurs, "Studi Veneziani" 9 (1967), σσ. 535-623.

HEMBy H.F., Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261, Dumbarton Oaks Studies, 12, Washington D.C., 1969.

TOY ΙΔΙΟΥ, Studies in the Byzantine Monetary Economy c.300-1450, Cambridge University Press, 1985.

HEYD W., Histoire du commerce du Levant au Moyen Age, τόμοι 2, Λειψία 1886.

HILTON R., Bond men made free. Medieval peasant movements and the English rising of 1381, Λονδίνο 1982.

HOFMANN G., Lettere pontificie edite ed inedite intorno ai monasteri di Monte Sinai, "Orientalia Christiana Periodica" 17 (1951), σσ.283-303.

HOHLWEG A., Zur Frage der Pronoia in Byzanz, "Byzantinische Zeitschrift" 60 (1967), σσ.288-308.

HUSSEY J., The Byzantine Empire in the eleventh century, "Transactions of the Royal Historical Society" 32(1950), σσ.71-85.

IMBERCIADORI I., Mezzadria classica toscana con documentazione inedita dal IV al XIV secolo, Ελένα 1951.

IMHAUS BRUNEHILDE, Les maisons de la Commune dans le district de Candie au XIVe siècle, "Θρησκευματα " 10 (1973), σσ.124-137.

THE IATAE, Enchères des fiefs et vignobles de la République Vénitienne en Crète au XIVe siècle, "Επιστημικός Εταιρείας Βυζαντινών Επουδών" 51(1974), σσ.195-210.

JORGA H., Nouveaux documents sur l'Orient vénitien d'après des registres de notaires aux Archives de Venise, "Revue historique du Sud-Est Européen" 12(1935), σσ.217-225.

TOY ΙΑΙΟΥ, Documents concernant les Grecs et les affaires d'Orient tirés des registres de notaires de Crète, "Revue Historique du Sud-Est Européen" 4-6 (1937), σσ.89-115.

JACOBY D., Phénomènes de démographie rurale à Byzance aux XIIIe, XIVe et XVe siècles, "Etudes Rurales" 5-6(1962), σσ.161-186 (= Société et démographie à Byzance et en Roumanie latine, Variorum Reprints, Λονδίνο 1975, σφ.3).

TOY ΙΑΙΟΥ, Un aspect de la fiscalité vénitienne dans le Péloponnèse aux XIVe et XVe siècles: le "zovaticum", "Travaux et Héméires" 1(1965), σσ.405-420 (= Société, σ.π., σφ. 4).

JACOBY D., Les archontes Grecs et la féodalité en Morée Franque, "Travaux et Memoires" 2(1967), σσ.421-481 (= Société, ο.π., αρ.6).

JACOBY, Les inconnus du fisc : JACOBY D., Une classe fiscale à Byzance et en Romanie latine: les inconnus du fisc, éléuthères ou étrangers, "Actes du XIVe Congrès International des Etudes Byzantines" (Βουκουρέστι 1971), τομ.2, Βουκουρέστι 1975, σσ.139-152 (= Recherches sur la Méditerranée orientale du XIIIe au XVe siècles, Variorum Reprints, Λονδίνο 1979, αρ.3).

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Les "Assises de Romanie" et le droit vénitien dans les colonies vénitienes, στο: Venezia e il Levante fino al secolo XV, επιμέλεια: Α. Pertusi, τομ. I, Φλωρεντία 1973, σσ. 347-360 (= Recherches, ο.π., αρ.4).

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Venice, the Inquisition and the Jewish communities of Crete in the early 14th century, "Studi Veneziani" 12(1970), σσ.127-144 (= Recherches, ο.π., αρ.9).

JACOBY, Les états latins : JACOBY D., Les états latins en Romanie: phénomènes sociaux et économiques. (1204-1350 environ), "XVe Congrès International d'Etudes Byzantines", Αθήνα 1976, Rapports et co-rapports. (: ο.π., αρ.1).

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, La féodalité en Grèce médiévale. Les "Assises de Romanie", sources, application et diffusion, Ηρόδοτος 1971.

JEGERLEHNER J., Der Aufstand der Kandiatischen Ritterschaft gegen das Mutterland Venedig. 1363-1365, "Byzantinische Zeitschrift" 12(1903), σσ.78-125.

JENKINS R.H., The Byzantine Empire on the Eve of the Crusades, Λονδίνο 1953.

JONES P., Economia e società nell'Italia medievale, Τοπίνο 1980.

KAZDAH A.P.- Z.V.UDALCOVA, Nouveaux travaux de savants so-

viétiques sur l'histoire économique et sociale de Byzance, "Byzantion" 31(1961), σσ.189-207.

KOEPSTEIN HELGA, Zur Landwirtschaft Kretas Ende des 15 Jahrhunderts (nach Stephanos Sachlikis), "Studi Veneziani" 11(1969) σσ.43-56.

KOTEL'NIKOVA, Mondo contadino : KOTEL'NIKOVA LIUBOV A., Mondo contadino e città in Italia dall'XI al XIV secolo. Dalle fonti dell'Italia centrale e settentrionale, Φλωρεντία 1975 (Μετάφραση από τη ρωσική έκδοση του 1967).

KULA W., Teoria economica del sistema feudale. Proposta di un modello, Τορίνο 1980 (μετάφραση από την πολωνική έκδοση του 1

LA CIVILTA bizantina dal XII al XV secolo. Aspetti e problemi, Università degli Studi di Bari. Centro di Studi Bizantini. Corsi di Studi-III(1978), Ρώμη 1982.

LAIUO, Peasant society : LAIOU-THOMADAKIS ANGELIKI E., Peasant society in the late byzantine Empire. A social and demographic study, Princeton 1977.

THE IAIAS, Quelques observations sur l'économie et la société de la Crète vénitienne (ca.1270-ca.1305), στο: Bisanzio e l'Italia. Raccolta di studi in memoria di Agostino Pertusi, Μιλάνο 1982, σσ.177-198.

THE IAIAS, Venice as a centre of trade and of artistic production in the thirteenth century, στο: Il Medio Oriente e l'Occidente nell'arte del XIII secolo, επιμέλεια: Hans Belting, Μπολόνια 1982, σσ.11-26.

LAIMENS H., Le couvent du Mont Sinai, "Revue de l'Orient Chrétien" 7(1902), σσ.501-504.

LAURENT V., Le statut de la Crète byzantine avant et après sa libération du joug arabe (961), "Κρητικά Χρονικά" 15-16(196: 1962), σσ.382-396.

LEFEBURE DES NOETTES CT., Le système d'attelage du cheval et du boeuf à Byzance et les conséquences de son emploi, Στο: Melanges Diehl, τομ.1, Παρίσι 1930, σσ.183-190.

LEFORT J., Fiscalité médiévale et informatique: recherches sur les barèmes pour l'imposition des paysans byzantins au Xive siècle, "Revue Historique" 252(1974), σσ.315-354.

LEICHT P.S., Documenti di Candia veneziana del secolo XIV, "Rivista di Storia del Diritto Italiano" 25(1952), σσ.173-183.

LEMERLE, Histoire agraire : LEMERLE P., Esquisse pour un histoire agraire de Byzance, "Revue Historique" 219(1958), σσ.32-73 καί 254-284; 220(1958), σσ.43-94.

LEMERLE P., Recherches sur le régime agraire à Byzance. La terre militaire à l'époque des Comnènes, "Cahiers de Civilisation Médiévale" 7(1959), σσ.265-283.

ΤΟΥ ΙΑΙΟΥ, Un aspect du rôle des monastères à Byzance: les monastères donnés à des laïcs, les charistocaires, "Academie des Inscriptions et Belles-Lettres. Comptes rendus de séances de l'année 1967", Παρίσι 1967, σσ.9-28 (= Le monde de Byzance: histoire et institutions, Variorum Reprints, Λονδίνο 1978, ap.15).

ΤΟΥ ΙΑΙΟΥ, The agrarian history of Byzantium from the origins to the twelfth century. The sources and problems, Galway (Ireland) 1979.

LITAVRIN G.G., Le problème de la symbiose dans les états latins formés sur le territoire de Byzance (faits sociaux et économiques; 1204-1261), "XVe Congrès International des Etudes Byzantines", Αθήνα 1976. Rapports et co-rapports.

LOGOTHETIS B., Recueils. A. Malvoisies. Provenance et appellation. B. Il était une fois. Raisins de table et raisins secs, Θεσσαλονίκη 1982.

LONGNON J., L'Empire latin de Constantinople et la Principauté du Morée, Παρίσι 1949.

LONGNON-TOPPING, Le régime des terres : LONGNON J.- TOPPING P Documents sur le régime des terres dans la Principauté de Norée au XIVe siècle, Παρίσι 1969.

LOPEZ R.S., La rivoluzione commerciale del Medioevo, Τορίνο 1975 (μετάφραση από την αγγλική έκδοση του 1971).

LOWDER W.R., Candie Wyne. Some Documents relating to Trade between England and Crete during the Reign of King Henry VIII, "Ελληνικά" 12(1952), σσ.97-102.

LUZZATO G., Breve storia economica dell'Italia medievale, Τορίνο 1982.

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Storia economica di Venezia dall'XI secolo al XVI secolo, Βενετία 1961.

LUZZATI M., Contratti agrari e rapporti di produzione nelle campagne pisane dal XIII al XVI secolo, Στο: Studi in memoria di Fr. Nelli, τομ.1, Φλωρεντία 1978, σσ.569-584.

MALONIST MARIAN, Capitalismo commerciale e agricoltura. Venezia e il feudalesimo Cretese, Στο: Storia d'Italia, Annali 1, σσ.464-472.

HALTEZOU CHRYSSEA A., Cythère. Société et économie pendant la période de la domination vénitienne, "Balkan Studies" 21(1980), σσ.33-43.

HILES G., Byzantium and the Arabs: relations in Crete and the Aegean sea, "Dumbarton Oaks Papers" 18(1964), σσ.1-32.

ΜΟΝΤΑΝΑΡΙ Η., L'alimentazione contadina nell'alto medioevo, Νάπολη 1979.

NORTH D.C.- THOMAS R.P., L'evoluzione economica del mondo occidentale, Μιλάνο 1976 (μετάφραση από την αγγλική έκδοση του 1973).

OIKONOMIDES N., Contribution à l'étude de la Pronoia au XIIIe siècle. Une formule d'attribution de parèques a un pro-

noiaire, "Revue des Etudes Byzantines" 22(1964), σσ.158-175.

TOY ΙΑΙΟΥ, Notes sur un "praktikon" de pronoiar (juin 1323), "Travaux et Memoires" 5(1973), σσ.335-346.

OSTROGORSKY, Féodalité : OSTROGORSKY G., Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Βρυξέλλες 1954.

TOY ΙΑΙΟΥ, Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine, Βρυξέλλες 1954.

TOY ΙΑΙΟΥ, La commune rurale byzantine. (Loi agraire-Traité fiscal-Cadastre de Thèbes), "Byzantion" 32(1962), σσ.139-166.

TOY ΙΑΙΟΥ, Prezzi e salari nel Bisanzio, σσ: I prezzi in Europa dal XIII secolo a oggi. Saggi di storia dei prezzi raccolti e presentati da Ruggero Romano, Τορίνο 1967, σσ.51-85.

PATLAGEAN EVELYNE, Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance. 4e-7e siècles, Παρίσι 1977.

THE ΙΑΙΑΙ, "Economie paysanne" et "féodalité byzantine", "Annales" Economies, sociétés, civilisations 6(1975), σσ.1371-1396 (= Structure sociale, famille, chrétienté à Byzance. IV-XIe siècle, Variorum Reprints, Λονδίνο 1981, αρ.3).

PEASANTS and peasant society, επιμέλεια: Teodor Sanin, Penguin Books 1979.

PERUCCIO D., Une société coloniale du XIVE siècle: les "bourgeois" de Candie, "Bulletin de la Faculté des Lettres de Strasbourg" 45(1967), σσ.420-428.

POSTAN M.H., The medieval economy and society. An economic history of Britain in the Middle Ages, Penguin Books 1981.

POUNDS N.J.G., An economic history of Medieval Europe, Longman 1980.

PRODUTTIVITA e tecnologie nei secoli XII-XVII, επιμέλεια: Sara Mariotti, Istituto Internazionale di Storia Economica: "Fr. Datini". Atti della terza settimana di studio (23-29 Απριλίου 1971), Φλωρεντία 1981.

RATTI-VIDULICH PAOLA, Considerazioni sul Maggior Consiglio di Candia nel secolo XIV, "Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου" (Ηράκλειο 1976), τομ. 2, Αθήνα 1981, σσ. 437-439.

ROHANO S.F., Le classi sociali in Italia dal Medicevo all'età contemporanea, Τορίνο 1965.

ROTELLI CL., Una campagna medievale. Storia agraria del Piemonte fra il 1250 e il 1450, Τορίνο 1973.

ROUILLARD, La vie rurale : ROUILLARD G., La vie rurale dans l'Empire byzantin, Παρίσι 1953.

SANTSCHI ELISABETH, Contrats de travail et d'apprentissage en Crète vénitienne au XIVE siècle d'après quelques notaires, "Revue Suisse d'histoire" 19(1969), σσ. 34-74.

SANTSCHI, Statut des non libres : SANTSCHI ELISABETH, Quelques aspects du statut des non libres en Crète au XIVE siècle, "Θησαυρίσματα" 9(1972), σσ. 104-136.

THE ΙΔΙΑΕ, Aspects de la justice en Crète vénitienne d'après les Memoriali du XIVE siècle, "Κρητικά Χρονικά" 24(1972), σσ. 294-324.

THE ΙΔΙΑΕ, La garantie et les risques dans le contrat de vente mobilière: aperçu de jurisprudence véneto-creteoise au XIVE siècle, "Θησαυρίσματα" 10(1973), σσ. 163-171.

SANTSCHI, La notion : SANTSCHI ELISABETH, La notion de "feudum" en Crète vénitienne. (XIIIe-XVe siècles), Montreux 1976.

SCAFFINI, I primi cento anni : SCAFFINI G., Notizie intorno ai primi cento anni della dominazione veneta in Creta, Alessandria 1907.

SCHILBACH, Metrologie : SCHILBACH E., Byzantinische Metrologie, Μόναχο 1970.

SCHMID H.F., Byzantisches Zehntwesen, "Jahrbuch der Osterreichischen Byzantinistik" 6(1957), σσ. 45-110.

SERENO E., Storia del paesaggio agrario italiano, Νάπι 1982.

SETTON K.M., On the Importance of Land Tenure and Agrarian Taxation in the Byzantine Empire, from the Fourth Century to the Fourth Crusade, "American Journal of Philology" 74(1953), σσ.225-259.

SLOT, Le cas de Philoti : SLOT B.J., Le cas de Philoti. Aspects de l'exploitation d'une grande propriété foncière dans le duché de Naxos, avant et après la conquête turque, "Rivista di Studi Bizantini e Slavi. Miscellanea Ag. Pertusi" 3(1983), σσ. 191-206.

SORLIN IRENE, Les recherches soviétiques sur l'histoire byzantine de 1945 à 1962, "Travaux et Memoires" 2(1967), σσ.489-568.

THE IAIAS, Les recherches soviétiques sur l'histoire byzantine. II. 1963-1968, "Travaux et Memoires" 4(1970), σσ.487-520.

THE IAIAS, Publications soviétiques sur le XIe siècle, "Travaux et Memoires" 6(1976), σσ.367-398.

STARR JOSHUA, Jewish life in Crete under the rule of Venice, "Proceedings of the American Academy for Jewish Research" 12 (1942), σσ.59-114.

STORIA D'ITALIA, Annali 1: dal feudalesimo al capitalismo, Τορίνο 1978, annali 6: economia naturale-economia monetaria, Τορίνο 1983.

S.E.C. : STORIA ECONOMICA CAMBRIDGE, τομ.1: L'agricoltura e la società rurale nel Medioevo, Τορίνο 1975 (μετάφραση από την αγγλική πρωτότυπη έκδοση του 1966).

SVORONOS, Petite et grande exploitation : SVORONOS N., Sur quelques formes de la vie rurale à Byzance: petite et grande exploitation, "Annales" 11(1956), σσ.325-335 (= Etudes sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'Empire byzantin, Variorum Reprints, Λονδίνο 1973, αρ.2).

SVORONOS N., Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: le cadastre de Thèbes, "Bulletin de Correspondance Hellénique" 83, Παρίσι-Αθήνα 1959, σσ.1-166 (= Etudes sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'Empire byzantin, Variorum Reprints, Λονδίνο 1973, ap.3).

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Les privilèges de l'Eglise à l'époque des Comnènes. Un rescrit inédit de Manuel Ier Comnène, "Travaux et Mémoires" 1(1965), σσ.325-391 (= Etudes, o.n., ap.7).

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Société et organisation intérieure dans l'Empire byzantin au XIe siècle: les principaux problèmes, "Proceedings of XIIIth International Congress of Byzantine Studies". Main Papers XII, Οξφόρδη 1966, σσ.371-389 (= Etudes, o.n., ap.9).

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Histoire des institutions de l'Empire byzantin, Ecole Pratique des Hautes Etudes. Annuaire 1975/1976, 1976/1977, 1977/1978. Extrait des rapports sur les conférences.

SVORONOS, Structures économiques : SVORONOS N., Remarques sur les structures économiques de l'Empire byzantin au XIe siècle, "Travaux et Mémoires" 6(1976), σσ.49-67.

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Note sur l'origine et la date du Code Rural, "Travaux et Mémoires" 8(1981), σσ.487-500.

TEALL J.L., The byzantine agricultural tradition, "Dumbarton Oaks Papers" 25(1971), σσ.33-60.

THIRIET F., Les chroniques vénitiennes de la Marc'enne et leur importance pour l'histoire de la Romanie gréco-vénitienne, "Mélanges de l'Ecole Française de Rome" 66, Παρίσι 1954, σσ.241-292 (= Etudes sur la Romanie gréco-vénitienne. (Xe-XVe siècles), Variorum Reprints, Λονδίνο 1977, ap.3).

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Sui dissidi sorti tra il Comune di Venezia e i suoi feudatari di Creta nel Trecento, "Archivio Storico Italiano" 114(1956), σσ.699-712 (= Etudes, o.n., ap.6).

THIRIET, La Romanie : THIRIET F., La Romanie vénitienne au

Moyen-âge, Παρίσι² 1975.

THIRIET F., Candie, grande place marchande dans la première moitié du XVe siècle, "Κρητικά Χρονικά" 15-16(1961-1962), σσ. 338-352 (= Etudes, ο.π., αρ.9).

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Les relations entre la Crète et les émirats turcs d'Asie Mineure au XVe siècle. (vers 1348-1360), "Actes du XIIe Congrès International des Etudes Byzantines" (Οχρόδα 1961), τ.ομ.2, Βελιγράδι 1964, σσ.213-221 (= Etudes, ο.π., αρ.7).

THIRIET, Condition paysanne : THIRIET F., La condition paysanne et les problèmes de l'exploitation rurale en Roumanie gréco-vénitienne, "Studi Veneziani" 9(1967), σσ.35-69 (= Etudes, ο.π., αρ.13).

THIRIET, Villes et campagnes : THIRIET F., Villes et campagnes en Crète vénitienne aux XIVe-XVe siècles, "Actes du IIe Congrès International des Etudes du Sud-Est Européen" (Αθήνα 1970), τ.ομ.2, Αθήνα 1972, σσ.447-459 (= Etudes, ο.π., αρ.15).

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, La symbiose dans les états latins formés sur les territoires de la Roumanie byzantine. (1202-1261). Phénomènes religieuses, "XVe Congrès International des Etudes Byzantines", Rapports et co-rapports, Αθήνα 1976.

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, A propos des personnes "déplacées" au XVe siècle Le transfert des Tenediotes en Roumanie vénitienne. (1381-1385), "Travaux et Memoires" 8(1981), σσ.521-530.

THOMAS, Commission des Doges Andreas Dandolo : THOMAS G.H., Commission des Doges Andreas Dandolo für die Insel Creta vom Jahre 1350, Μόναχο 1877.

TOPPING P., The formation of the Assizes of Romania, "Byzantion" 17(1944-1945), σσ.304-314 (= Studies on Latin Greece. A.D. 1205-1715, Variorum Reprints, Λονδίνο 1977, αρ.2).

TOPPING, Régime agraire : TOPPING P., Le régime agraire dans

le Péloponnèse latin au XVe siècle, "L'Hellénisme Contemporain"
2η σειρά, 10(1956), σσ. 255-295. (: Studies, ο.π., αρ. 3).

TOPPING P., Co-existence of Greeks and Latins in Frankish
Norea and Venetian Crete, "XVe Congrès International des Etudes
Byzantines", Rapport et co-rapports, Αθήνα 1976 (: Studies, ο.π., αρ. 11

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Viticulture in Venetian Crete. (XIIIth c.), "Παραγ-
μένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου" (Ηράκλειο 1976),
τομ. 2, Αθήνα 1981, σσ. 509-520.

TSOUGARAKIS D., Economic and everyday life in Byzantine Cre-
te through numismatic evidence, "Jahrbuch der Osterreichischen
Byzantinistik" 32/3(1982), σσ. 66-88.

TUDOR T., Remarques sur le travail manuel à Byzance au XVe
siècle, "Etudes Byzantines et Post-byzantines" 1(1979), σσ. 55-75.

VACALOPOULOS A., The flight of the inhabitants of Greece to
the Aegean islands, Crete and Mani, during the Turkish invasions.
(Fourteenth and fifteenth centuries), στο: Charanis Studies. Es-
says in honor of Peter Charanis, Rutgers University Press, New
Jersey 1980, σσ. 272-283.

VAN BATH, Storia agraria : VAN BATH S.B.H., Storia agraria
dell'Europa occidentale. (500-1850), Τορίνο 1972. (μετάφραση από
την ολλανδική έκδοση του 1962).

VAN DER VIN J.P.A., Travellers to Greece and Constantinople,
Ancient monuments and old traditions in medieval traveller's
tales, τόμοι: 1-2, Nederlands Historisch-Archaeologisch Institute,
Istanbul 1980.

VASILIEV A.A., On the question of Byzantine feudalism, "Byza-
ntion" 8(1933), σσ. 584-604.

VERLINDEN C., Rapports économiques entre la Flandre et la
Crète à la fin du Moyen-âge, "Revue Belge de Philologie et d'
Histoire" 14(1935), σσ. 448-456.

VERLINDEN C., Aspects de l'esclavage dans les colonies médiévales italiennes, "Hommage à Lucien Febvre", τομ. 2, Παρίσι 1953, σσ. 91-103.

ΤΟΥ ΙΑΙΟΥ, La Crète débouché et plaque tournante de la traite des esclaves aux XIVe et XVe siècles, στο: Studi in onore di Amintore Fanfani, τομ. 3, Μιλάνο 1962, σσ. 593-669.

ΤΟΥ ΙΑΙΟΥ, L'esclavage dans l'Europe médiévale, τομ. 2, Gand 1977.

VERLINDEN, La classe des affranchis : VERLINDEN C., Origine de la classe des affranchis en Crète sous le régime vénitien, "Jahrbuch der Osterreichischen Byzantinistik" 32/2(1982), σσ. 45-51.

VRYONIS S.Jr., Byzantium: the social basis of decline in the eleventh century, "Greek, Roman and Byzantine Studies" 2 (1959), σσ. 157-175.

WATANABE K.I., Problèmes de la féodalité byzantine, "Hitotsu-bashi Journal of Arts and Sciences" 5(1965), σσ. 32-40.

WHITE L.Jr., Medieval technology and social change, Oxford University Press 1970.

ZACHARIADOU, Prix et marchés : ZACHARIADOU ELISABETH A., Prix et marchés des céréales en Roumanie. (1343-1405), "Nuova Rivista Storica" 61(1977), σσ. 291-306.

ZACHARIADOU, Trade and crusade : ZACHARIADOU ELISABETH A., Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirats of Henteshe and Aydin. (1300-1415), Βενετία 1983.

ZAKYTHINOS D.A., Processus de féodalisation, "L'Hellénisme Contemporain" 1948, σσ. 449-514.

ΤΟΥ ΙΑΙΟΥ, Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècles, "L'Hellénisme Contemporain" 1948, σσ. 1-160 (= Byzance: Etat-Société-Economie, Variorum Reprints, Λονδόν 1973, ap. 11).

ZAKYTHINOS D.A., Le Despotat Grec de Morée. A. Histoire politique. B. Vie et institutions, Edition revue et augmenté par Chryssa Háltézou, Variorum, Aovóivo 1975.

TOY IΔIOY, La conquête de Constantinople en 1204. Venise et le partage de l'Empire byzantin, στο: Venezia dalla prima crociata alla conquista di Constantinopoli del 1204, Φλωρεντία 1965 (= Byzance, ο.π., αρ.10).

ΑΜΑΝΤΟΣ Κ.Ι., Σύντομος ιστορία της ιεράς μονής του Σινά.
(Παράρτημα του περιοδικού "Ελληνικά", αρ.3), Θεσσαλονίκη 1953.

ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ Α.Μ., Περί της οικονομικής διοικήσεως της Επτανήσου επί Βενετοκρατίας, τ.2, Αθήνα 1914.

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Περί του αν υπήρχον Εβραίοι εν Κρήτη, ότε οι Βενετοί κατέλαβον την μεγαλόνησον, "Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών" 4 (1929), σσ.32-37.

ΑΝΤΩΝΙΑΔΗ ΣΟΦΙΑ, Ο χρονογράφος Ζανκαγουλο και η κρητική επανάσταση του 1363, "Κρητικά Χρονικά" 15-16(1961-1962), σσ.353-362.

ΑΣΔΡΑΧΑ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ - ΑΣΔΡΑΧΑΣ Ε., Στη φεουδαλική Κέρκυρα : από τους παροίκους στους vassalli anagaraii, "Ιστορικά" 2, τευχ.3 (Μάιος 1985), σσ.77-94.

ΒΙΕΒΙΖΗΣ Ι., Ναξιακά νοταριακά έγγραφα, "Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου" 4(1951), σσ.1-167.

ΒΡΑΝΟΥΣΗ ΕΡΑ, Πατμιακά. Πρόσταξις του αυτοκράτορος Μανουήλ Α' Κομνηνού υπέρ της εν Πάτμω μονής Ιωάννου του θεολόγου. Χρονολογικά και προσωπογραφικά ζητήματα, "Χαριστήριον εις Α.Κ.Ορλάνδον" τ.2, Αθήνα 1964, σσ.78-97.

ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, Πατμιακά Ζ'. Ιστορικές μαρτυρίες για την Κρήτη τον 12ο αι. από πατμιακές πηγές, "Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου" (Χανιά 1966), τ.3, Αθήνα 1968, σσ.5-15.

ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, Βυζαντινά έγγραφα της μονής Πάτμου. Α'. Αυτοκρατορικά, Αθήνα 1980.

ΓΑΣΠΑΡΙΣ Χ., Εναλλαγές με αντικείμενο κατοικίες στην περιοχή του Χάνδακα το ΙΓ' και ΙΔ' αι., "Θησαυρόματα" 19(1982), σσ. 102-130.

ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ Δ.Α., Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω Βυζαντινώ κράτει, "Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών" 17(1941), σσ.208-274 και 21(1951), σσ.179-209.

ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ Δ.Α., Βυζαντινή Ιστορία. 324-1071, Αθήνα 1977.

Ι.Ε.Ε.: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμοι 7, 8, 9, Αθήνα 1978-1979.

ΚΑΛΟΘΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Ν., Η Κρήτη κατά τους βυζαντινούς χρόνους. "Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών" 1(1938), σσ. 143-164.

ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ Ι., Συμβολή στην αγροτική ιστορία του μεταγενέστερου βυζαντινού κράτους, "Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης" 21(1983), σσ. 163-200.

ΚΑΤΕΟΥΡΟΣ Α., Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 16ου αιώνας, "Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου" 5(1955), σσ. 47-91.

ΚΙΣΚΗΡΑΣ Ι., Η πάκτωση μύλου εν Κρήτη, "Εφημερίς των Ελλήνων Νομικών" έτος 33ον, 1966, σσ. 210-213.

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Η σύμβασις μαθητείας εν τη Βενετοκρατούμενη Κρήτη, Αθήνα 1968 (ανάτυπο).

ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Βυζαντινών βίος : ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ Φ., Βυζαντινών βίος και πολιτισμός, τόμοι 4(Χ.Χ) και 5(1955).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ Κ., Στρατηγός Κρήτης, "Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών" 6 (1929), σσ. 316-320.

ΛΟΥΓΓΗΣ Τ., Δοκίμιο για την κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγόμενων "σκοτεινών αιώνων", "Σύμμεικτα" 6(1985), σσ. 139-222.

ΜΑΛΤΕΖΟΥ ΧΡΥΣΑ, Τα λατινικά έγγραφα του Πατμιακού Αρχείου, "Σύμμεικτα" 2 (1970), σσ. 349-378.

ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, Ο όρος "metacherissi" στις αγροτικές μισθώσεις τ της βενετοκρατούμενης Κρήτης, Δώρημα στον Ι.Καραγιαννόπουλο: "Βυζαντινά" 13(1985), σσ. 1137-1147.

ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ Η.Ι., Ελληνικά νοταριακά έγγραφα (1374-1446) από τα "Atti Antichi" του αρχείου του Δούκα της Κρήτης, "Θησαυρίσματα" 3(1964), σσ. 73-102.

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Σύντομος επισκόπησης των περί την βενετοκρατούμενην Κρήτην ερευνών, "Κρητικά Χρονικά" 23(1971), σσ. 245-308.

ΜΕΡΤΖΙΟΣ Κ.Δ., Η συνθήκη Ενετών - Καλλέργη και οι συνοδευόμενες αυτήν κατάλογοι, "Κρητικά Χρονικά" 3(1949), σσ.262-292.

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Η ναυτιλιακή κίνησης του Χάνδακος κατά τα έτη 1359-1360, "Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου" (Χανιά 1966), τ.3, Αθήνα 1968, σσ.173-176.

ΝΤΟΠ ΜΩΡΙΣ - ΣΟΥΝΖΥ ΠΩΛ κ.ά, Η μετάβαση από τον φεουδαλισμό στον καπιταλισμό, Θεμέλιο 1982. (Συλλογή άρθρων).

ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ Ε., Κρητικά συμβόλαια εκ της Ενετοκρατίας, "Χριστιανική Κρήτη" 1(1912), σσ.1-377.

ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, Η Ενετοκρατία εν Κρήτη : ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ Ε., Η Ενετοκρατία εν Κρήτη και οι κατά των Ενετών αγώνες των Κρητών, Αθήνα, 1939.

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Το δίπλωμα (προβελέγιον) των Εσκορδουλών Κρήτης, "Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Επουδών" 2(1939), σσ.289-312.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Η διανομή των βασιλικών "επισκέψεων" : ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ Ν., Η διανομή των βασιλικών "επισκέψεων" της Κρήτης (1170-1175) και η δημοσιονομική πολιτική του Μανουήλ Α' Κομνηνού, "Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου" (Χανιά 1966), τ.3, Αθήνα 1968, σσ.195-201.

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Οι αυθένται των Κρητικών το 1118, "Πεπραγμένα του 1 Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου" (Ηράκλειο 1976), τ.Β', Αθήνα 1976, σσ.308-317.

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Οι βυζαντινοί δουλοπάροικοι, "Σύμμεικτα" 5(1983), σσ.295-302.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Β., Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου. 13ος-18ος αι., Αθήνα 1985. (Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τραπεζικής Ελλάδος. Σειρά Μελέτες Νεοελληνικής Ιστορίας).

ΠΑΝΤΕΛΑΚΗΣ Ε., Η ιερά μονή του Σινά, Αθήνα 1939.

ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ Ν., Συμβολή στη μελέτη της γεωργίας και της αμπελοουργίας της Κρήτης στο 15ο και 16ο αι., "Κρητολογία" τευχ. 4 (Ιανουάριος-Ιούνιος 1977), σσ.5-25.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Γ.Β., Η Κρήτη υπό τους Σαρακηνούς. 824-961, Αθήνα (Verlag der "Byzantinische-neugriechischen Jahrbücher") 1948.

ΠΑΠΑΤΑΚΗΣ Ε., Λαϊκές ονομασίες σχετικές με τους νερόμυλους της Κρήτης, "Κρητολογία" τευχ.4 (1977), σσ.159-172.

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Λαϊκές ονομασίες σχετικές με τους ανεμόμυλους της Κρήτης, "Κρητολογία" τευχ.5 (1977), σσ.139-162.

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Οι τροφές των Κρητικών στο 15ο και 16ο αι., "Κρητολογία" τευχ.7 (1978), σσ.49-72.

ΠΟΥΛΑΚΟΣ Ν., Τα νομίσματα της Φραγκοκρατίας και Βενετοκρατίας στην Ελλάδα, 1204-1566, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Ε.Ι.Ε - Ελληνική Νομισματική Εταιρεία, Κατάλογος, Νομίσματα και Χάρτες στον Ελληνικό χώρο, 1204-1900. Μουσείο Ηπενάκη, Αθήνα 1983, σσ.53-68.

ΕΗΦΑΚΑΣ Γ.Α., Παραχώρησις υπό της ενετικής Συγκλήτου του διαμερίσματος των Χανίων ως φεούδου εις Ενετούς ευγενείς εν έτει 1252, Αθήνα 1940.

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Το χρυσόβουλλον Αλεξίου Β' Κομνηνού και τα δώδεκα αρχοντόπουλα (1182 μ.Χ.), "Κρητικά Χρονικά" 2 (1948), σσ.129-140.

ΣΠΑΝΑΚΗΣ Σ., Συμβολή στην Εκκλησιαστική Ιστορία της Κρήτης κατά τη Βενετοκρατία, "Κρητικά Χρονικά" 13(1959), σσ.243-288.

ΤΖΑΜΑΛΗΣ Α.Π., Τα νομίσματα της Φραγκοκρατίας 1184-1566, Αθήνα 1981.

ΤΣΙΡΗΝΑΝΗΣ Σ.Ν., Ο Ιωάννης Πλουσιαδηνός και η σιναϊτική εκκλησία του Χριστού Κεφαλά στο Χάνδακα, "Θησαυρίσματα" 3(1964), σσ. 1-28.

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Το κληροδότημα του καρδινάλιου Βησσαρίωνος για τους φιλενωτικούς της βενετοκρατούμενης Κρήτης (1439-17ος αι.), Θεσσαλονίκη, 1967.

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Νέα στοιχεία σχετικά με την Εκκλησιαστική Ιστορία της Βενετοκρατούμενης Κρήτης (13ος-17ος αι.) από ανέκδοτα βενετικά έγγραφα, "Ελληνικά" 20 (1967), σσ.42-106.

ΤΕΙΡΗΑΝΑΗΣ Ζ., Ανέκδοτη πηγή για την Εκκλησιαστική Ιστορία της Βενετοκρατούμενης Κρήτης (Cod.Narc.Lat.c1.IX, no.179, coll.3284), "Κρητικά Χρονικά" 22(1970), σσ.79-98.

ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ Ν.Β., Βυζαντινή έγχειος ορολογία. Αυτούργιον - παροιμία (αγροτική - εγχώριος), "Αθηνά" 75 (), σσ.69-75.

ΧΑΙΡΕΤΗ ΜΑΡΙΑ, Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα περί των Εβραίων εν Κρήτη, "Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών", 33(1964), σσ.163-1

ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, Τα παλαιότερα κατάστιχα του αρχείου του Δούκα της Κρήτης ως ιστορικά πηγαί, "Κρητικά Χρονικά" 21(τεύχ.11)(1969), σσ.499-514.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Α. ΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ ΚΑΤΑΝΟΜΗΣ ΤΩΝ ΦΕΟΥΔΩΝ

Σε παράρτημα εκδίδονται: Α. Τα έγγραφα κατανομής των φεούδων και Β. Συμβόλαια¹.

Α. ΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ ΚΑΤΑΝΟΜΗΣ ΤΩΝ ΦΕΟΥΔΩΝ

Θεωρήθηκε απαραίτητη η έκδοση των παρακάτω κειμένων, γιατί αποτελούν τις πρωιμότερες και από τις πιο σημαντικές πηγές που αναφέρονται στη λειτουργία του φεούδου και στην αγροτική οικονομία γενικότερα της μεσαιωνικής Κρήτης, αντίστοιχες με τα βυζαντινά κατάστιχα, αν και σε πολύ απλούστερη μορφή.

Τα έγγραφα αυτά συντάσσονταν με σκοπό να εξυπηρετήσουν κατά κύριο λόγο πρακτικές διαδικασίες, την κατανομή δηλαδή της περιουσίας, και κατά δεύτερο λόγο άλλες τυπικές, όπως η επικύρωση της κατανομής από τις Αρχές και η κατοχύρωση των περιουσιακών στοιχείων στους νέους ιδιοκτήτες-κληρονόμους. Για το λόγο αυτό κάθε έγγραφο διαβρώνεται με διαφορετικό τρόπο, ανάλογα με τα συμφέροντα των ενδιαφερομένων προσώπων. Η ημερομηνία κατανομής δε συμπίπτει πάντα με την ημερομηνία κοινοποίησης του εγγράφου, οπωσδήποτε όμως οι δύο πράξεις δεν απέχουν μεταξύ τους περισσότερο από διάστημα μερικών μηνών. Επειδή τέλος πρόκειται για φέουδα, η κατανομή εγκρίνεται από τον ίδιο το Δούκα Κρήτης και το συμβούλιό του.

Με βάση το διαφορετικό κάθε φορά στοιχείο στο οποίο δίνεται έμφαση, τα έγγραφα των κατανομών κατατάχθηκαν σε τρεις γενικές κατηγορίες: στα έγγραφα της κατηγορίας αρ.1 καταγράφονται η περιουσία και αναλυτικά ή συνοπτικά τα εισοδήματά που προέρχονται από αυτήν, πάντοτε όμως με τέτοιο τρόπο ώστε να αποδεικνύεται η ίση κατανομή των εισοδημάτων.

Στα έγγραφα της κατηγορίας αρ.2 εκτίθενται λιγότερο ή περισσότερο αναλυτικά τα στοιχεία μόνο που συνθέτουν την περιουσία που μοιράζεται (γη, άνθρωποι, οικισμός κ.α.). Τέλος σ' αυτά της κατηγορίας αρ.3 δίνεται έμφαση στην αναλυτική περιγραφή των συνόρων της γης που μοιράζεται ή στο χωρισμό των σπιτιών κάποιου χωριού².

Διευκρινίζεται ωστόσο ότι τα έγγραφα που κατατάσσονται σε μια από τις παραπάνω κατηγορίες περιλαμβάνουν ορισμένες φορές και στοιχεία, τα οποία τονίζονται ιδιαίτερα σε έγγραφα άλλης κατηγορίας. Ένα έγγραφο δηλαδή της κατηγορίας αρ.2 είναι δυνατό να αναφέρεται και στα εισοδήματα της περιουσίας, αλλά σε πολύ περιορισμένη κλίμακα, έτσι ώστε να μην προσφέρεται μια συνολική εικόνα. Το ίδιο και τα έγγραφα της κατηγορίας αρ.3 περιέχουν, πολύ συχνά μάλιστα, αναφορές και στα υπόλοιπα στοιχεία της περιουσίας, όπως τους βιλλάνους, τα αμπέλια ή τη γη, οπωσδήποτε όμως σε μορφή πιο συνοπτική.

Και στις τρεις παραπάνω κατηγορίες παρατηρούνται τα εξής κοινά χαρακτηριστικά:

1. Ο τρόπος καταγραφής των αγροτών, ελεύθερων ή βιλλάνων. Οι βιλλάνοι καταγράφονται κατά φορολογικές μονάδες, οι οποίες περιλαμβάνουν τους άρρενες πάνω των 16 και κάτω των 60 ετών, μαζί με τους τυχόν ανήλικους, άρρενες πάντα, απογόνους τους, των οποίων συνήθως αναφέρεται και η ηλικία. Οι γυναίκες-βιλλάνοι δεν αναφέρονται ποτέ ούτε ως αρχηγοί ούτε ως μέλη κάποιας εστίας. Ακόμη και στην περίπτωση που έχει πεθάνει ο πατέρας, τα ανήλικα άρρενα μέλη της οικογένειας καταγράφονται μόνο τους ή με κάποιο άλλο ενήλικο άρρεν συγγενικό πρόσωπο. Κατά την καταγραφή αυτή είναι δυνατό να αναφέρεται συγχρόνως και η περιουσία των βιλλάνων σε ζώα ή ακόμη και η ηλικία τους. Οι ελεύθεροι αντίθετα καταγράφονται κατά "νοικοκυριά" (case) χωρίς τους απογόνους τους, ενώ πολύ συχνά αντιπροσωπεύονται από γυναίκες.

2. Ο τρόπος καταγραφής της γης. Τα αμπέλια, η καλλιεργούμενη γη και οι κήποι καταγράφονται κατά κομμάτια μαζί πάντα με τους καλλιεργητές τους και σπανιότερα με την έκτασή τους ή τον τρόπο κατοχής τους από τον καλλιεργητή. Όταν η περιουσία έχει μεγάλη έκταση, τα παραπάνω κατατάσσονται και κατά περιοχές. Αντίθετα από τα βυζαντινά κατάστιχα, όπου καταγράφονται οι πάροικοι με την οικογένειά τους και την περιουσία τους, εδώ η καταγραφή αφορά σχεδόν πάντα τη γη και κατά δεύτερο λόγο τους καλλιεργητές της. Έτσι, όταν δεν υπάρχει ξεχωριστός κατάλογος των βιλλάνων ή ελευθέρων, δεν είναι γνωστό αν οι καλλιεργητές που αναφέρονται είναι βιλλάνοι ή ελεύθεροι, αν ανήκουν στον ίδιο φεουδάρχη ή σε άλλον, αν είναι κάτοικοι του ίδιου χωριού ή όχι και αν έχουν άλλη περιουσία.

3. Τα εισοδήματα της περιουσίας, αναλυτικά ή συνολικά για κάθε εδαφική μονάδα, εκφράζονται σε υπέρπυρα, όταν καταβάλλονται σε χρήμα, ενώ όταν καταβάλλονται σε είδος, εκτός από την ποσότητα του προϊόντος, αναγράφεται και η αξία του, επίσης σε υπέρπυρα. Στα έγγραφα που καταγράφονται τα εισοδήματα της περιουσίας αναφέρεται ορισμένες φορές και το ύψος της *vanpitió*.

4. Ο τρόπος καθορισμού και περιγραφής των συνόρων της γης έχει καθαρά βυζαντινά πρότυπα. Χρησιμοποιούνται όχι μόνο οι ίδιες μέθοδοι για να οριστούν τα σύνορα, όπως το κτίσιμο ορίων με κολωνάκια (*pilastri*), το χάραγμα σταυρών σε πέτρες και βράχους, η αναγνώριση δέντρων ως σημείων, η παρακολούθηση των ρυακιών ή ποταμών ως φυσικών ορίων κ.α., αλλά και η ίδια ελληνική ορολογία με λατινικούς χαρακτήρες, όπως "πέτρα ρηζιμαία" (*pe-tra risimea*), "ρυάκι-ρυάκι" (*riachi-riachi*), "δέτη-δέτη" (*deti-deti*) και άλλες παρόμοιες εκφράσεις.

5. Ορισμένα στοιχεία της περιουσίας παραμένουν πάντοτε κοινά μεταξύ των κληρονόμων, στους ^{οσπίους} κατανέμονται, όπως και μεταξύ των αγροτών της ίδιας περιοχής και χωριού. Αυτά είναι: τα νερά

(ποτάμια, ρυάκια, πηγάδια, λίμνες), οι δρόμοι, τα βοσκοτόπια, οι εκκλησίες ή και οι παπάδες, τα πατητήρια ή και οι βιλλάνοι. Με τον τρόπο αυτό δεν διασπάται η ενότητα κάθε χωριού με τις εκάστοτε κατανομές.

6. Τα σπίτια στην πόλη καταγράφονται συνήθως με τους ενοίκους τους και πολύ συχνά με το ετήσιο ενοίκιό τους, ενώ ορισμένες φορές, ιδιαίτερα μάλιστα αν δεν αναφέρονται οι ένοικοι, καθορίζεται περίπου και η περιοχή όπου βρίσκονται.

7. Οι εδαφικές μονάδες από τις οποίες αποτελείται η περιουσία δεν αναφέρονται συχνά. Παρουσιάζεται επίσης πρόβλημα ορισμένες φορές σχετικά με τα τοπωνύμια, όταν δεν προσδιορίζονται από τη λέξη *casale*, αν πρόκειται δηλαδή για χωριά ή απλώς περιοχές κάποιου χωριού, όταν η περιουσία δεν εκτείνεται τόσο, ώστε να περιλαμβάνει ένα ολόκληρο χωριό.

8. Στο έγγραφο αρ. 1α περιλαμβάνονται οι παρακάτω διατάξεις με βάση τις οποίες φαίνεται ότι γινόταν κάθε κατανομή περιουσίας: α. όσοι βιλλάνοι δεν καταγράφονται κατά το μοίρασμα κατανέμονται στη συνέχεια. β. οι βιλλάνοι κάτω των 16 ετών ακολουθούν πάντα τους γονείς τους. γ. οι βιλλάνοι κάτω των 16 ετών, των οποίων οι γονείς δε μοιράστηκαν, παραμένουν κοινοί. δ. ο γαιοκτήμονας που κατέχει γη, αμπέλια και κήπους, τα οποία καλλιεργούν βιλλάνοι που ανήκουν σε άλλο γαιοκτήμονα, είναι υποχρεωμένος να τους παραχωρήσει τα παραπάνω σε γονικό με συμβόλαιο, σαν να ήταν ξένοι ("*farli carta de gonicho como ello farave al un stranio*"). ε. καθένας από τους κληρονόμους οφείλει να σέβεται όλες τις παραχωρήσεις της γης που απέκτησε και οι οποίες είχαν γίνει πριν από την κατανομή. στ. όλα τα χρέη των βιλλάνων περιέρχονται σ' εκείνον που θα τους αποκτήσει³.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

(1) Κατά την έκδοση των εγγράφων και των συμβολαίων τηρήθηκαν οι γλωσσικές, εκφραστικές και ορθογραφικές ιδιομορφίες (ανορθογραφίες, παραλήψεις, σφάλματα) των κειμένων. Η επέμβαση περιορίστηκε στη στίξη, στον τονισμό ορισμένων λέξεων, στη διάκριση παραγράφων και στην κεφαλαιογράφηση κυρίων ονομάτων και τόπων για την ευκολότερη κατανόηση του κειμένου. Για λέξεις ή φράσεις που είναι δυσανάγνωστες ή λείπουν, επειδή το χειρόγραφο έχει εν μέρει καταστραφεί, χρησιμοποιήθηκε το σύμβολο των αγκυλών [], όπως και για τη δήλωση λέξεων ή φράσεων που συμπληρώθηκαν, σύμφωνα με την ορολογία του ίδιου του εγγράφου.

(2) Σχετικά με τη διάκριση των εγγράφων κατανομής των φεούδων σε κατηγορίες, βλ. επίσης παραπάνω, σσ. 7-8.

(3) Βλ. παρακάτω, εγγρ. αρ. 1α, σσ. 501-503.

ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ αρ.1

α

Κατανομή σε δύο μερίδια της περιουσίας του ποτέ ευγενούς Ιωάννη Cornaro. Η περιουσία αυτή αποτελείται από 32 σερβενταρίες, ένα χωριό, δύο μετόχια και τα ανάλογα οπίτια στο Χάνδακα και εντοπίζεται στα χωριά: Ιεράπετρα, Λοκρίδι, Ασπρακοί, Λουτράκι, Πεύκο, Σινάπι, Μέλαμπες, Εκλαβόκαμπος, Ασίλιανη, Κατοίκαλι, Χόνδρος, Βαγιανίτης, Χουδέτσι, Πρικού, Πάλα, Πιτσιδία, Καϊμένου, Παρασκή και στα μετόχια του τελευταίου Αγ. Κωνσταντίνου και Πασιόδας.

1327, Ιανουαρίου ;

(ADC, b. 10, fasc. 1, φφ. 13v-15r και 16r-17v)

[.....] texere de feudis condam nobilis viri Iohannis Cornarii [.....] suis et facta divisione de ipsis fuerunt proiecte texere de mandato magnifici domini Iohani Bellegno et eius consilio et posite fuerunt texere super altari Sancti Marci [.....] Marchesina eius filia non habebat etatem, dictus dominus ducha accepit pro ipsa, cui venit infrascripta pars.

Hec est pars, que advenit puele per texeras.

Lochridhi, serventarie VI.

In prima a de formento mesure MCCLIII e de orço mesure VI XLVII, vale tuto yperperi CCII.

Item per nomi, per tuta la cavallaria, yperperi XXV.

Item pro fito de I çardin, yperperi V.

Item per vin, per tuta la cavallaria, mistati ML, vale yperperi L.

Item de caneschi, yperperi XXVII.

Summa, yperperi CCCVIII.

Astraci, Lutrachi, Pefco, serventarie IIII^{or}.

Imprima a de formento mesure CCLXXXX e de orço mesure CXXV,
femollo valer yperperi L.

Item de nomi, yperperi V.

Item per fito de I çardin, yperperi X.

Item de vin mistati D, femollo valer yperperi XL.

Item de caneschi, yperperi VIII grossi VIII.

Item dallo Pefco, yperperi X.

Summa, yperperi CXVIII grossi VIII.

Synappi, e Mellambe et Sclavocambo et la serventaria de Çi-
rapetra, serventarie VI.

Imprima dalo Sinapi de formento mesure CCC^o, femollo valer y-
perperi XLII.

Item de vin mistati ^CVI, femollo valer yperperi XXX.

Item dale Melambe de fito, yperperi LX.

Item dalo Sclavocambo, yperperi VII.

Item de caneschi, yperperi VII.

Item dela serventaria de Çirapetra, che sè per incambio delo
Caimenu, che pagava yperperi XXXVI.

Summa, yperperi CLXXXII.

Spaçidhe, lo qual è metochi de Paraschi.

Imprima a de formento mesure XXV et de orço mesure XXV e
some VI de vin, vale tuto yperperi VIII.

Questi sie li vilani dela cavallaria delo Lochridhi.

Imprima Manoli Maleno.

Item Nicola Paterno a frar I, de anni XVII.

Item Theotochi Papadhopulo.

Item Costa Petropulo.

Item Alexi Charchia.

Item Nichiforo Patermo.

Item Costa Machioti a filioli IIII^{or}, Çorçi, de anni XVII, Çane, de anni X, Nichita, de anni VII, Varda, de anno I.

Item Quignoti Maleno non paga, perchè lo è vechio.

Item Alexi Maleno, faber, de Leondachi.

Item Michali Maleno a filio I, Alexi, de anni III.

Item Çan Machioti a filio I, Nichita, de anno I.

Item Costa Petropulo, filio de Nichita.

Item Andrea Draco.

Item Vasili Dhiplari.

Item Iani Mochioti, horfano, a frar I, de anni XVI.

Summa, li suprascripti villani grandi XVII, eceto lo vequio, e piçoli VI.

De pagare li suprascripti villani XVII per dacia e per caneschi yperperi LXVIII.

A tuti li villani suprascripti piegore VII^c X, avemo de dhechatia piegore LXXXI, valent yperperi XXVII.

(ç.14r) Questi li villani [....] de Astraci e de Lutrachi e Pefco.

Imprima [.....] a filio I, Marino, de anni VIII.

Item Marco Capaçali [.....]

Item Iani Capaçali, filio de sovrascrito Marco.

Item li heredi de Nichita Manganari, Iani, de anni XII, Manoli, de anni VIII°, Çorçi, de anni III.

Summa, li suprascripti villani grandi III e piçoli IIII^{or}.

De pagare li suprascripti per dacia e caneschi yperperi XII.

Questi sie li villani dela cavallaria delo Sinappi.

Imprima Manoli Sarandino a filioli III, Antonio, de anni XII°,

Michali, de anni VII, Costa, de anno I.

Item Çan Sarandino, filio delo sovrascrito.

Item Vassili Romeo a filioli II°, Nicola, de anni VIII, Xeno, de anno I.

Item Nicolo Papadhopulo a filio I, Çane, de anno I.

Item Vassili Papadhopulo.

Item Çorçi, filio de Çan Papadhopulo, de anni VI°.

Item avemo villani VIII grandi, li quali sta ale Mellambe et ala Piçidhia.

Summa, li suprascripti villani grandi XIII e piçoli VII, a-ceto li filioli, che avesse li suprascripti VIII villani, che sta ale Mellambe e ala Piçidhia, li quali nuy demo a questa parte.

Item de pagare li suprascripti villani per dacia et per caneschi yperperi LVI.

Item li suprascripti villani piegore CXXX, devono avere de dhecatia piegore XIII, valunt yperperi III^{OR} e grossi III.

Demo a questa parte tuto lo casal delo Paraschi cum tore e la gliesia e la stala e tute le farege e cum la mitade dele vigne e çardini, secondo come ele sera partide.

Aspe de caneschi delo dito casal de Paraschi, yperperi XVI et grossi IIII.

Item demo li questi villani a questa parte, li quali è de ratione de Paraschi.

Imprima Çorçi Charoniti a filioli IIII^{OR}, Todhoro, de anni XV, Manoli, de anni XIII^{OR}, Micali, de anni IIII^{OR}, Iani, de anno I^O.

Item Vassili Charoniti, filio delo suprascripto.

Item Thodoro Caroniti a filioli IIII, Iani, de anni XIII, Manoli, de anni XI, Vassili, de anni VIII, Costa, de anni IIII^{OR}.

Summa, li suprascripti villani grandi III e piçoli VIII.

De pagare li diti villani per daci e caneschi yperperi XII.
A li suprascripti villani intro scrove e porçeli XXII,desse
avere de pendameria VI,vale yperperi II.

Summa,tuti li villani de questa parte grandi XXXVII e piço-
li XXV.

Item summa,quello che dè pagare li diti villani,yperperi
CXLVIII.

Item summa,quello che li dè pagare per dhecatia,piegore
LXXXVIII,e de pendameria,porçi VI,yperperi XXXII e grossi III.

Summa,per tuto quello che questa parte a de rendedho de fo-
ra,çença le vigne dela Paraschi,yperperi VIII^C XVII e grossi
III^{OF}.

Queste sie le possession de citadhe,le quali nuy demo a que-
sta parte.

Imprima la ca Nova,che partien al Astraci,chela che sè a pe
delli frari,lo qual rende yperperi XL.

Item la ca,che sè avanti li frari,che partien alo Lutrachi,
la qual renderia yperperi LXXII.

Item la ca,che sè aparvo Sen Tito,che partien a Lutrachi,y-
perperi III.

Item la ca,che sè aparvo San Tito,che partien ala Paraschi,
che renderia yperperi LXVIII

Summa,lo fito dele case de citadhe,yperperi CXXXVIII.

Summa summarum per tuto quello che rende questa parte,si
dentro co de fuora,salvo le vigne dela Paraschi e salvo le ser-
ventarie de Girapetra,che sè VI,cum le soe pertinencie,le quel-
le sè due partes per mitade,yperperi MI grossi IIII^{OF}.

(φ.14v) Questa sie la parte dele vigne e çardini [... ..]
alo casal dela Paraschi,li sè cum la parte [.....]

Queste sè le vigne velie de Duedho.

Imprima la vigna de Manoli Varino,de oure IIII^{or},gonico.

Item la vigna de papa Alexandro,de oure VI,in gonico.

Item la vigna de Costa Mursi,de oure VI,parte per meço.

Item la vigna de Marin Barbarigo,la quale tien Vassili Cur-
quri,de oure IIII,parte per meço.

Summa,oure XX.

Queste sie le vigne dela Stravochila,che nuy demo a questa
parte.

Item la vigna de Michali Mursi,de oure XXIIII^{or},sè ad annos
XXVIII.

Item la vigna de Çorçi Pirin,de oure X,sè ad annos XXVIII.

Item la vigna de Çorçi Vidho e de Çani de Vigla,de oure XII,
sè ad annos XXVIII.

Item la vigna de Guilielmo de Vigonça,de oure XIIII,in go-
nico.

Item la vigna de Costa Caravella,de oure X,gonico.

Item la vigna de Çani Ystrian,de oure II,gonico.

Item la vigna dela vedhova cum soy fioli,che sè al castello,
de oure XVIII,gonico.

Item la vigna de Xeno,che sè aparvo la Pigadhulia,de oure
II,sè ad annos XXVIII.

Item la vigna de Bortalamadhena,che sè aparvo questa de Xe-
no.

Summa,oure LXXXII.

Queste sie le vigne dele Spaçidhe dela Stravochila, che var-
da inver ponente, che nuy demo a questa parte.

Item la vigna de Leriano, de oure VI, sè ad annos XXVIII.

Item le vigne do de Litardena, de oure VIII, sè ad annos
XXVIII.

Item la vigna de Xeno, de oure VII, sè ad annos XXVIII.

Item la vigna de Michali Mursin, lo sochoro, de oure VII, sè
ad annos XXVIII.

Item la vigna de Nicola Litardo, de oure VIII, sè ad annos
XXVIII.

Item la vigna de Michali Mursin, che fo de Grimani, de oure
VIII, sè ad annos XXVIII.

Item la vigna de Iacomo Bonacorso, de oure VII, sè ad annos
XXVIII.

Item la vigna de Alexandrena, de oure V, gonico.

Item la vigna de Antonio Qurucha, de oure VII, parte per meço.
Summa, oure LVIII.

Queste sie le vigne, [... ..] in ci-
tadhe dela Paraschi.

Imprima le vigne [... ..], sè ad annos
XXVIII.

Item la vigna de Iorgici.

Item la vigna de Nicola [... ..] de oure [... ..] gonico.

Summa, oure XX.

Queste sie le vigne del Canipo, che sè versum senestra ad an-
dar in citadhe dala Paraschi.

Item la vigna de Çani Memiro, de oure VIII, parte per meço.

Item la vigna de Marco Gerachari, de oure VI, parte per meço.

Item la vigna dele Curçuvi, de oure X, ad annos XXVIII.

Item la vigna deli Curçuvi,de oure III,gonico.

Item la vigna de Piero da Cloça,de oure III,gonico.

Item la vigna de Çan Bonacorso,de oure III,sè ad annos
XXVIII.

Item la vigna de Çan Stran,de oure IIII,sè ad annos XXVIII.

Summa,oure XXXVII.

Queste sie le vigna oltra lo riachi versum ponentem.

Item la vigna de Çorçi Cuçusto,de oure VI,parte per meço.

Item la vigna de Machiedo,de oure X,parte per meço.

Item la vigna de Michali Sovador,de oure VIII,parte per me
meço.

Item la vigna de Leriano,de oure VIII,parte per meço.

Item la vigna de Calimneo,de oure VIII,parte per meço.

Item la vigna de Calameschena,de oure VII,parte per meço.

Summa,oure XLVII.

Queste le vigne de Lortha,che sè de sovra la via,che va alo
Sichilu.

Imprima la vigna de Cuvara,de oure VIII,sè ad annos XXVIII.

Item la vigna de Leriano,de oure VIII,sè ad annos XXVIII.

Item la vigna de Cuvara,de oure I,parte per meço.

Summa,oure XVII.

Queste sie le vigne deli sochori.

Imprima la vigna de Marco Ierachari,de oure IIII^{or},gonico.

Item le vigne II,che v^gnia li Çudhie,de oure XVI,parte per
meço.

(φ.15r) Item la vigna [.....]

Item la vigna [.. ..]

Item la vigna [.. ..]

Summa,oure [..]

Queste sie le vigne dela via infra inver levante.

Imprima la vigna de Marco Laruçepulo,de oure IIII,parte per meço.

Item la vigna de Nicola Marchadhante e de Machiedo,de oure XVIII,parte per meço.

Item la vigna de Thelimatari,che sè ali Pigadhulia,de oure VI,gonico.

Summa,oure XXVIII.

Volemo che tuti arbori et chierissi,che fosse intro le vigne,sia de quello,che avera le vigne.

Questi sie li çardini,che nuy demo a questa parte.

Imprima lo çardin delo castello.

Item lo çardin de Iorgiçi.

Item lo çardineto de Xeno.

Item lo çardineto de Condopodhari.

Item lo çardineto de Curçuvi.

Item lo çardineto de Apellati.

Tuti li suprascripti çardini sè de gonico.

Item demo a questa parte la gliesia delo Christo cum lo cemitirio e cum le casse,che sè là,e cum li do çardini,che sè de sovra lo çardino velio.

(Φ.16r) Queste [.....]
.....]

Asilianì,Cacicalì,Chondro e Vaionitìs[.....],serventarie X.

Imprima da Asilianì de formento mesure $\frac{1}{2}$ LXXX e d'orço mesure CLXXX cum lo çardin,femolo valer perperi LXXXV.

Item de vino mistati ^CVI, femolo valer perperi XXXVI.

Item de caneschi, perperi XVIII.

Item de engarie de franchi, perperi III.

Item dalo Cacicali mesure de fromento ^CV e d'orço mesure, vale tuto perperi LXXXI.

Item dalo Chondro mesure LXXX de fromento, valer perperi X.

Summa, perperi CCXLIIII.

Chudeci e Pricu, serventarie III.

Imprima de fromento dalo Chudeci mesure CLX e d'orço mesure LXXX, vale perperi XXX.

Item de farina dalo mulin mesure CCLXXXVIII, femolo valer perperi XL.

Item de fiti de çardini, perperi LI.

Item de vin mistati CLXXX, femolo valer perperi XIII^{OR}.

Item de caneschi, perperi VIII grossi VIII.

Item de nomi, perperi III^{OR}.

Item dalo Pricu de fromento mesure C e d'orço mesure X e perpero I, perperi XIII^{OR}.

Summa, perperi CLXII e grossi VIII.

Pala, Picidhia, Caymenu, serventarie III.

Imprima dela Pala mesure C de fromento e d'orço mesure XXX e per nomi, perperi III^{OR}, vale tuto perperi XX.

Item de farina delo mulin mesure L, vale perperi VII.

Item de vin mistati ^CIII LXXX, femolo valer perperi XXVIII.

Item de caneschi dela Pala, perperi VIII.

Item dali Picidhia de fromento e d'orço e de hengarie, perperi LXXXXV $\frac{1}{2}$.

Item per nomi ali Picidhia, perperi VII $\frac{1}{2}$.

Item per caneschi ali Picidhia, perperi X.

Item dalo Caymenu de fito,perperi XIII,
Summa,perperi CLXXXVIII.

San Constantin,metochi de Paraschi.

Imprima de formento mesure CCLXX e d'orço mesure LXXXV e
de caneschi,perperi III,val tuto perperi XLIII.

[..... ..] dele X serventarie de Asiliani,[.....
....] e Chondro e Vaionitis.

[..... ..] Gramaticopulo a filioli III,Apostolo,de an-
ni VI,[.....],de anni IIII,Thetoqui,de anni [...]

Item Çan Caçara,

Item Çorçi Caçara,filio delo dito Çan.

Item Çorçi Capadhoca.

Item Thetoqui Gramaticopulo a filioli II,Costa,de anni VI,
Iani,de anni II.

Item Thodoro Gramaticopulo,de anni LXX,non dè pagar.

Item Costa Gramaticopulo a filioli III,Thodoro,de anni XIII,
Michali,de anni VIIII,Thetoqui,de anni VI.

Item avemo ali Sivriti villani III grandi e a filioli V,li
quali nuy vadagnassemo anno novanta tre per [.....]

Item Leo Cavalarici.

Item Servo Cavalaraci,fi delo dito Lio.

Item avemo villani IIII scanpadhici grandi,che sè ali Si-
vriti.

Summa,li sovrascritti villani grandi XV e piçoli XIII,aceto
quello deli anni LXX.

De pagar li sovrascritti villani per dacia e caneschi,per-
peri LX.

A tuti li sovrascritti villani piegore CCCXXX,devemo avere
de dhecatia piegore XXXIII,vaie perperi XI.

A li diti villani porci VI,devemo avere de pendameria porco I, val perperi II.

Demo a questa parte questi villani, li quali è de raxon de Chudeci e Pricu.

Imprima Nicola Apelati a filioli II, Çorçi, de anni V, Costa, de anno I.

Item Stratigi Apellati, filio de Nicola.

Item Michali Apelati.

Item papa Thodoro Carpaçuli a filioli IIII, Iani, de anni XX, li altri piçoli.

Item Çan Situni a filio I, Piero, de anni VI.

Item Thetochi Carpaçuli, filio de Marco.

Item Çorçi Carpaçuli.

Item Michali Carpaçuli a filioli II, Stamatino, de anni XI, Nicola, de anni V.

Item Çorçi Cutio a filio I, Iani, de anni IIII^{OF}.

Summa, li sovrascritti villani grandi X e piçoli VIII.

De pagar li sovrascritti villani per dacia e caneschi, perperi XL.

A li sovrascritti villani piegore LXXXX, devemo avere de dhecatia piegore VIIII, vale perperi III.

(φ.16v) Questi sie li villani dela meça kavallaria [..
.....]

Imprima Çorçi Chefalacha.

Item Costa Chefalacha.

Item Iani Chefalacha, de anni XII, frar del [.....]

Item Vaxili Sarandino, de anni LXV.

Summa, li villani grandi III e piçoli II.

De pagar li sovrascritti villani per dacia e caneschi, perperi XII.

Demo a questa parte l'otra mitadhe dele vigne e çardini dela Paraschi,segondo come elle sera partidhe e de [.....] lo monte delo castello cum la terra,quanta li sera consegnadha per far so casal.

Item li demo questi villani,li quali è de raxon de Paraschi.
Imprima Manoli Sosti.

Item Leo Sosti.

Item Çan Sosti.

Item Çan Quinigo.

Item Michali Caroniti a filioli II,Vaxili,de anni XVI,Thodoro,de anni VIII.

Item Çorçi Charoniti.

Item Costa Malari.

Item Çorçi Treva a filio I piçolo.

Item Thetoqui Treva.

Summa,li sovrascritti villani grandi X e piçoli III.

De pagar li diti villani per dacia e caneschi,perperi XL.

A li sovrascritti villani piegore XXX,devemo avere de dhecatia piegore III,vale perpero I.

Summa,tuti li villani de questa parte grandi XXXVIII e piçoli XXV.

Summa,quello che li diti villani dè pagar per dacia e caneschi,perperi CLII.

Summa,per tuto chelli dè pagar de dhecatia e per pendameria,piegore XLIII e porco I,vale perperi XVI.e grossi III^{OR}.

Summa,per tuto quello che questa parte a de rendedho de fora,çença le vigne de Paraschi,perperi DCCCVIII e grossi VIII.

Queste sie le possession de citadhe,le qual nuy demo a questa parte.

Imprima la ca grande metemo,che rederia perperi XXXX.
Item la ca,che partien al Asilliani,che rederia perperi L.
Item le case dela Çudecha,le qual partien al Chudeci,che
rederia perperi XLIII.

Summa,lo fito,che rende le dite case,perperi CLXXXIII.

Queste sie le vigne dela Paraschi e designadho casal,nuy
demo ala parte de Asilliani.

Queste sie le vigne velie da Draedho,che nuy demo a questa.
Item la vigna de Sachelari,de oure X,parte per meço.
Item la vigna de Nicola Hursin,de oure VI,gonico.
Item la vigna de Piero Bonacorso,de oure IIII^{OR},parte per
meço.

Summa,oure XX.

Queste sie le vigne dela Stravochila,che nuy demo a questa
parte.

Item la vigna de Grata,de oure VI,gonico.
Item la vigna de Lunardo,de oure VI,sè ad annos XXVIII.
Item la vigna de Iacomo Calegri,de oure XIII,se ad annos
XXVIII.

Item la vigna de Michali Caravella,de oure VI,sè ad annos
XXVIII.

Item la vigna de Cornera,de oure V,sè ad annos XXVIII.
Item la vigna de Lunardo,de oure IIII^{OR},sè ad annos XXVIII.
Item la vigna de Iorgici,de oure VI,sè ad annos XXVIII.
Item la vigna de Masi,de oure II,sè ad annos XXVIII.
Item la vigna delo dito Masi,de oure IIII^{OR},gonico.
Item la vigna de Bortalamudhena,de oure XVIII,sè ad annos
XXVIII.

Item la vigna de Pulina,de oure IIII^{OR},gonico.

Item la vigna de Michali Mursin,de oure XII,gonico.

Item la vigna de Burbuliaco,de oure VII,sè ad annos XXVIII.

Item la vigna de Rodhe,de oure III,sè ad annos XXVIII.

Item la vigna de Benedheto Toscanel,de oure III,sè ad annos XXVIII.

Summa,oure C.

Queste sie le vigne dele Splaçe dela Stravochila,che vadunt inver ponente,che nuy demo a questa.

Item la vigna de Nicola Marin,condam Benedheto,de oure VIII, sè ad annos XXVIII.

Item la vigna de Stupadhena,de oure XII,sè ad annos XXVIII.

Item la vigna de Firiolo,de oure X,sè ad annos XXVIII.

Item la vigna de Machedo,de oure V,sè ad annos XXVIII.

Item la vigna de Calamafchena,de oure VII,sè ad annos XXVIII.

Item la vigna de Sosti,de oure X,gonico.

Item la vigna de Surni,de oure VII,sè ad annos XXVIII.

Summa,oure LX.

Queste è le vigne del campo,che sè a man destra de andar in citadhe dala Paraschi.

Imprima la vigna de Petrici,de oure VI,sè ad annos XXVIII.

Item la vigna de Petrulino e de papa Xilino,de oure VII, gonico.

Item la vigna de Cacavella,de oure VII,gonico.

Summa,oure XX.

(p.17r) Queste [... ..]

andando in citadhe dela Paraschi.

Item la vigna de Marchesian, de oüre VII, parte per meço.
Item la vigna de Iacumina, de oüre X, sè ad annos XXVIII.
Item la vigna de Berta, de oüre X, sè ad annos XXVIII,
Item la vigna de Çulian, de oüre, VIII, gonico.
Item la vigna de Chameti, de oüre III, sè ad annos XXVIII.
Summa, oüre XXXVIII.

Queste sie le vigne de oltra lo riachi inver ponente.

Item la vigna de Highdalea, de oüre VII, parte per meço.
Item la vigna de Stronguilo, de oüre VIII, parte per meço.
Item la vigna, che tien Burbuliaco, de oüre VIII, parte per
meço.

Item la vigna de Nicola, de oüre X, parte per meço.

Item la vigna de Michali Sovadhor, de oüre VIII, parte per
meço.

Item la vigna, che tien Vari, de oüre VI, parte per meço.

Summa, oüre XLVIII.

Queste sie le vigne dite Ortha, che sè sovra la via, che va
alo Siquilu.

Item la vigna de Condopodhari, de oüre II, parte per meço.

Item la vigna delo sovrascrito Condopodhari, de oüre VIII,
sè ad annos XXVIII.

Item la vigna de Cali Calamafchena, de oüre III, sè ad annos
XXVIII.

Item la vigna de Carta, de oüre II, sè ad annos XXVIII.

Item la vigna delo dito Carta, de oüre I, parte per meço.

Summa, oüre XVII.

Queste sie le vigne deli sochori.

Imprima la vigna de Aurami, de oüre X, parte per meço.

Item la vigna de Calimneo, de oure IIII, parte per meço.

Item la vigna de Moscana, de oure VIII, parte per meço.

Item la vigna de Marco Larenzopulo, de oure II, parte per meço.

Item la vigna de Çorçi Condopodhari, de oure III, parte per meço.

summa, oure XXVII.

Queste sie le vigne, che sè dela via in su inver levante.

Item la vigna, che tien [...]selio, de oure XII, parte per meço.

Item la vigna, che tignia Apelati, de oure XIII, parte per meço.

Summa, oure XXV.

Volemo che tuti arbori e chierissi, che fosse intro le vigne, sia de quello, che avera le vigne.

Questi sie li çardini, che nuy demo a questa parte.

In prima lo çardin grande velio, che sè soto la glesia delo chierisso, lo qual sè ad afito per perperi V.

Queste sie le condiçioni, che se mete ala partison, che sè fata intro le fie, che fo de miser Çan Corner.

Imprima che tuti i villani, che se trovasse non esser scriti ne partidhi, sia de quella parte, in la qual sera lo so fio, açeto quelli, che atrovasse dela raxon dela Paraschi, li qual volemo che sia comuni de intrambe le parte.

Item che selio fosse lagado de scrivere alcun deli villani çovani, da XVI anni in ço, che quelli che non se atrovasse esser scriti, sia in la raxon deli pari.

Item che tuto lo debito, che dè dar li villani ala casa, che quelli villani sia responderori ali signori, dè chi vignera

quella parte.

Item che tuti li gonicha, che avessi li diti villani [.....
.....] cho de çardini e de arbort; li qual vignisse in altra parte [.....] quella che fosse li diti villani, che perço non se possa [.....] sia [.....] tignudo lo signor de quella parte de farli carta de gonicho, como ello farave ad un stranio.

Item volemo che quello, a chi vignera la cavallaria delo Sinapi, sia tegnudo de avere ferma la fitaxon, che sè fata a ser Andrea Pantalio.

Item che quello, a qui vignera la cavallaria de Lochridhi, sia tignudho de esser responder a ser Peraço Gradonico e a ser Çulian Avonal dele soe terre, çòè dela fitaxon.

Item che, se alguna altra fitaxon se trovasse fata per la casa, che quello, in chu parte vignisse quella cossa, sia responder de quella afitaxon.

Item volemo che tute le aque delo casal Paraschi sia comune per ber e per beberar ad intrambe le parte.

Item volemo che tuti li patitiri dela Paraschi sia comuni in lo folar in questa vendema proxima et una altra seguente e de là in avanti romagna libera mentre a qui avra lo casal.

Item che tuti i villani o franchi, che sta in lo casal dela Paraschi, li qual avesse vigne in la parte delo Paraschi, la qual non avera lo casal, che quello, in chu vignera lo casal, non possa scumiadar quelli villani o franchi dal dito casal de qua anni II complidhi, intendando che quelli villani o franchi desse li caneschi a chi aveva lo casal.

(φ.17v) Anno millesimo trecentesimo viginti septimo, mensis augusti.

Queste sie le condizioni che se mete in [.. .. .]
Çirapetra.

In prima che, se alcun villano se trovasse non essere partidho, lo qual avesse da anni XVI in su, sera partir.

Item se lo se trovasse alcun villano non essere partidho de anni XVI in çoso, die essere in quella parte che sera lo pare.

Item se lo se trovasse alcuni villani da XVI anni in ço e che lo par [.....] luy non fosse messo in la partison, volemo che lo sia comune.

Item volemo che le debite deli villani sia deli signori, a chi vignera in soa parte.

Item volemo che, se alcun villano et villani de quelli, che nuy avemo partidhi, se atribuasse che ello fosse deli fie, li quali nuy avemo partidhi dentro dela scala, debia esser rendudho a quello fio, de chi rasion ello sera, e sia refoso per l' altra parte, a chi ello vignera in parte lo dicto villano la l' mitadhe delo valor delo dicto villano, ceto se lo dito villano fosse dela rasion dela cavallaria de Paraschi o dela cavallaria del Astraçi e de Chudeçi.

[.....]

Thoma Caçichi.

Marco Çaravato.

Çorçi Caçichi, dicto Rusiopsiri,

Fucha Caçichi con I so filio, Micali.

Toma Çaravato.

Theotoqui Caçichi, dicto Grata, cum do soy fioli, Çorçi e Manoli.

Costa Caçichi, filio de Thodhosi.

Pardho Caçichi.

Çorçi Caçichi, fi de Thodoro.

Nicola, fi de Manoli Çaravato.

Iani Sciman.

Thodoro Çingrogaitani cum do soy fradelli, Iani e Alexi.

Thotochi Petropulo cum do soy filioli, Costa e Çorçi.

Iani Curcunachi cum so filio, Çorçi

Michali Curcunachi.

Çorçi Çangari cum do soi filioli, Michali e Nichita.

Iani Cataugodha.

Hemmanuel Caçichi, fi de Alexi, che fo.

Çorçi Çingrogaitani.

Costa, fi de Nicola Garçeca.

Iani Caçichi, dicto Savoiani, cum I so filio, Çorçi.

Nicola Çingrogaitani cum tre soy filioli, Iani, Pardo e Theotochi.

Leo Quinigopulo.

β

Τα αδέρφια Λαυρέντιος, Πέτρος, Ιωάννης και Αντώνιος Pasqualigo μοιράζονται την περιουσία του πατέρα τους ποτέ Μάρκου, η οποία αποτελείται από 20 σερβενταρίες και 15 1/2 καράτια και βρίσκεται στα χωριά Σταυράκια, Άριο, Κεφάλια, Τρύφωνα, Κουραβοχώρι, Στάβιες, Χορτάτση, Πρινιά, Αγ. Βαρβάρα, Βορηά, Κακοναύλι, Γιοφυράκια, Σκαλαρού, Πουλιές, Αγ. Ανδρέα και Πέραμο.

1389, Νοεμβρίου 10

(ADC, b. 11, fasc. 11/1, φφ. 54v-55r)

MCCCLXXXVIII, mense novembris, die Xa, indictione XIIIa

Coram magnifico domino Dominico Bono, honorabile duca Crete, et eius consilio comparverunt Johanes et Laurentius Pasqualigo, fratres, filii condam nobilis viri Marci Pasqualigo, dicentes quod dictus condam pater suus, tempore quo maritalitatem accepit, dedit eis certam partem suorum bonorum cum hac conditione quod, si post obitum eius ipsi volent ponere supra montem bonorum dicti patris eorum partem sibi datam et dividere cum reliquis heredibus suis bona sua equaliter, foret licitum dictis fratribus hoc facere. Dictus autem pater eorum obiit et ideo dicebant fore contentos super montem bonorum paternorum bona stabilia, que dictus pater eorum sibi dederat, et dividere equaliter cum reliquis fratribus suis, sed prope conditionem Antonii et Petri Pasqualigo, frater suorum, qui nondum erant etatis prefacte, necessaria erat in hoc auctoritas dominationis, quam ipsi suppliciter requirebant.

Unde audita petitione eorum et contentatione nobilis viri Angeli Pasqualigo, fratris, et done Agnetis, relicte, et commissariorum suprascripti condam Marci Pasqualigo, qui fuerunt

contenti, quod dicte divisiones fierent. Et visto testamento suprascripti Marci et cartis nupertialibus suprascriptis, dominatio consensit dictas divisiones fieri ponentibus dictis Johani et Laurentio, fratribus, ad montem illam partem bonorum stabillium, quam sibi dederat predictus condam pater suus. Quibus divisionibus factis post modum et presentatis dominio infra-scriptis et proiecte fuerunt texere, accipiente domino ducha pro minoribus. Et de mandato dominacionis dicte divisiones fuerunt hic annotate, que debeat esse firme et valide inter fratres predictos cum suis oneribus et conditionibus. Tamen ea, que continentur in predictis divisionibus, non debent preiudicare aliis, sed sint salva et reservata in omnibus iura Communis et omnium aliorum.

Venit prima Laurentii.

Parte una, la mitade de Stavrachi, de suso varnisie per serventaria meça, charati quatro, ha de intrada perperi II^C LXX.

Le do e meça serventaria de Aric, ha intrada perperi^C II LXXVIII grossi 4.

Meto la meça serventaria de Chefala, chela soa casa de cidade, ha de intrada perperi LXXVIII grossi 6.

Meto lo terço dela serventaria del Trifona, de quello de fora per carati V $\frac{1}{2}$, ha de intrada perperi LXXXV grossi II.

Meto la bruxesia de çuso, ha de fito perperi CXI.

Summa, perperi VIII^C XXXIIII.

Summa, la varnisio serventarie III charati XXI $\frac{1}{2}$.

Resta neto perperi VII^C LVI.

Meto che la suprascripta parte tuta la raxon, che gena ale Melabe, che la soa varnasion dhe charati III.

Secunda venit Petro.

Femo parte una lo Stavrachì, de suso varnisse per serventaria meça, caratì IIII, ha de intrada perperi ^CII LXX.

Metò le serventarie III de Churadhochorio con le soe chasè de çitade e choltara, ha intrada perperi ^CII LXXXXII grossi VI.

Metò la metade dela Tavie e Cortaçi, la metade per serventaria meça, ha de intrada perperi LXXXI grossi VI.

Metò la casa de San Pantalon, che fo de ser Marin da Mulin, varnisse per IIII chinti de serventaria, ha de intrada perperi XXXVIII.

Metò la terça parte de Trifona, de quello de fora, per caratì V $\frac{1}{2}$, ha de intrada perperi LXXXXV grossi II.

Metò la burçesia de suxo, siando conçada per tuti IIII, perperi CXVII.

Chi haverà questa caxa, deba metere de tuti li fradeli perperi VII ^CII, che lu li mete in favrega dela dita casa.

Summa, perperi VIII ^CII LXXXXIIII.

Varnisse per serventarie çinque et terço uno, chinto I de quarato.

Resta neto perperi VII ^CLXXXXVI grossi VIII.

Venit tercia Johani

Parte una Stavrachì de çoxo et Prinea e la parte a Santa Barbara con la soa casa de çitade, varnisse per serventarie II, carto I, ha de intrada perperi III ^CII LXV.

La metade de Tavie e Cortaçi per serventaria meça, ha de intrada perperi LXXX.

Casal Vorea e Caconavli con le soe caxe de çitade, varnisse per serventarie III, sesto de VII carato, ha de intrada perperi II ^CLXXXXIIII.

Le case, che sta Filareto Rausele e Çorçi Enço, cho li magaçeni de soto e lo terço de fora, chè raxon de Trifona, varnisse per charati XI, ha de intrada perperi CLVIII.

Summa, perperi VIII^C LXXXVIII grossi VI.

Varnisse per serventarie VI, carati V, sedesimo I de carato.

Resta neto perperi VII^C LXXVIII.

(ø.55r) Venit quarta Antonio.

Casal Giofirachia, varnisse per terçi II $\frac{1}{2}$ de serventaria, ha de intrada perperi CLXXXV $\frac{1}{2}$.

Casal Scalani, varnisse per serventaria meça, ha de intrada perperi CXVIII.

Casal Pulea con la soa possession, varnisse per serventarie III, charati et II terçi de quarato, ha de intrada perperi III^C XIII $\frac{1}{2}$.

Santo Andrea, varnisse per quarto de serventaria, ha de intrada perperi LXXVIII.

Lo tercio de Peramo, varnisse per octavo I de serventaria, ha de intrada perperi XVIII.

Le case de San Pantalon, chè de raxon de Trifona, le qual è de piera e de pillo, varnisse per carati II, ha de intrada perperi XL.

Summa, perperi VIII^C LI.

Varnisse per serventarie çinque, carati quatro et do terci de quarato.

Resta neto perperi VII^C LV.

Meto lo Solavocabo, nomenado Gonies, cum la suprascripta parte per carati tre.

Nota quod,quam in partitionem feudorum suprascriptorum, facta inter fratres suprascriptos, fuit error, quia ubi debebant poni ser ventarie quinque, ponebantur quatuor et sic, etiam ubi debebat poni plus, ponebatur minus, per suprascriptos fratres concorditer existente etiam presente ser Angelo Pasqualigo, commissario suprascripti ser Marci, olim patris suprascriptorum fratrum, declaratum est de consensu et voluntate magnifici domini Doménici Bono, honorabili duche Crete, sui que consilii modo inferius annotato, nam feuda, que venerunt in partem ser Johani Pasqualigo, sunt ser ventarie sex cum dimidia et feuda, que venerunt ser Laurentio, eius frater, sunt ser ventarie quatuor, karata tria et quartum unum unius karati. Feuda vero, que devenerunt ser Antonio, eorum fratrem, sunt ser ventarie quinque karata undecim et tertia duo unius karati. Item feuda, que devenerunt in partem ser Petro, fratri eorum, sunt ser ventarie quinque, karata octo et quartum unum unius karati.

De bonis autem mobilibus suprascripti fratris, videlicet Ga-nachi et Laurentii, ac etiam suprascripti commissarii, nomine Antonio et Petri, fratrum eorum, fuerunt contenti tali modo, videlicet quod de monte bonorum mobilium paternorum suprascriptus Johannes habere debeat primo et principaliter yperpera III, que habere debebat a suprascripto patre suo pro vino sibi vendito in vindemiis de 1388, ut apparebat per scriptum notatum manu Jacobi Dono, olim factor.

Item quod dictus Johannes habere debeat alia yperpera II L, que ipse habere debebat a patre suo predicto, sicut notatum erat in quaterneto dicti sui patris.

Item quod dictus Johannes habere debeat omnia bona mobilia, que dictus pater suus sibi dederat tempore vite sue, et ea pre-sentialiter reperiuntur in manibus suis.

Item quod Laurencio habeat omnia bona mobilia, que pater
suis predictus sibi dederat tempore vite sue, et que reperiun-
tur in manibus dicti Laurencii.

Residuum autem suprascriptorum bonorum mobilium debeat di-
vidi inter suprascriptos quatuor fratres equaliter, accipiente
quolibet eorum quartum unum cum hac condicione, quod quilibet
dictorum fratrum debeat participare in quarta parte debitorum,
que commissarius patris eorum dare debet.

Υ

Κατανομή της περιουσίας του ποτέ Γεώργιου Fradello μεταξύ των αντιπροσώπων του (ιδίου και της συζύγου του, Berutia. Η περιουσία βρίσκεται στα χωριά Ίνι, Κάτω Βιάνο και Καζάνι.

1390, 6εκεμβρίου 3

(ADC, b.11, fasc.11/2, φ.57r)

Millesimo trecentesimo nonagesimo, mensis decembris, die III, indicione XIIIa.

De mandato dominationis infrascripte divisiones, facte inter commissarios ser Georgii Fradello et donna Berutiam, eius uxorem, de duabus suis serventariis de Ini, fuerunt hic annotate.

Questa è la partison fata intro dona Berutia, relicta de ser Çorçi Fradello, et la commissaria del dito so marido de do serventarie de Ini, che era dela dita commissaria, et per lo çudgado dela dita dona Berutia fo venduta l'una, comprala ella per indiviso.

Prima parte, che tocha a dona Berutia.

[Ha la dita] parte tuta la raxon dela pertinentia [delo casal] Cato Viano, terren boine V $\frac{1}{2}$, [paga] la boina formento mesure XX et orço mesure V.

Item in la dita pertinentia pascholo, perperi V.

Item in la dita çardini II, paga l'anno perperi IIII.

Item ha in la dita per Apano Ghorafi, perperi II.

Item ha la dita parte in lo casal Ini terren boine III, paga la boina formento mesure XXV et orço mesure V.

Item ha la dita parte in lo molin del dito casal Ini la metade delo terço, paga l'anno formento mesure LII $\frac{1}{2}$.

Item ha la dita lo çardin, lo qual tien al presente Ianni Gloro, paga l'anno perperi II.

Item ha la dita lo çardin, lo qual tien al presente Michali Vassalo, paga terço, val perperi II.

Item ha la dita parte tuta la raxon dele case delo casal de Cato Viano.

Item ha la dita parte de raxon dele case de citade la casa, che sta Michaleto Thalasio, paga perperi XVI.

Item la casa, che sta Hergina Cornaro, paga l'anno perperi XII.

Segonda parte, che tocha alla commessaria.

Ha la dita parte in la raxon delo casal Ini terren boine VII $\frac{1}{2}$, paga la boina formento mesure XXV et orço mesure V.

Item ha la dita parte la mitade delo molin delo casal Ini, paga formento mesure LII $\frac{1}{2}$.

Item ha la dita parte tuta la raxon delo pascholo, che monta perperi IIII.

Item ha la dita parte la raxon delo çardin delo casal Casani, paga perperi VIII.

Item ha la dita parte lo çardin, lo qual al presente tien Costa Mavriano, che paga l'anno perperi III.

Item ha la dita tuto lo sochoro, che tien Iani Cornaro, paga l'anno formento mesure III.

Item ha la dita parte tuta la raxon delo casal Ini, zoè le case delo dito casal.

Item ha la dita parte dela raxon dele case de citade la casa, che sta Helena Grisani, e chela, che li sè de sovra in soler, paga perperi XII.

Item la ca, che sta Çorçi Plaçari, paga l'anno perperi VI.

Item la ca, che sta Zanin de Mestri, paga l'anno perperi VI.

Item la ca, che sta Helena Michiel, paga l'anno perperi VI grossi VI.

Έκθεση οικονομικής κατάστασης του Εμμεών Greco

1414, Δεκεμβρίου 31

(ADC, b.11, fasc.18, φ.48v)

La mia condicion è questa. Io genon Ia serventaria e chara-
ti 11 in lo casal Pala, dela qual genon d'intrada, como appar
qui de soto.

Abitaxion de villani: 40, paga caneschi et engarie, meto yper-
pero 1 per casa, val yperperi 40.

Per villani et rendedi, yperperi 15.

Per affito de socori, zardini e pascolo, yperperi 40.

Per mesure 60 de formento e mesure 10 d'orzo, val yperpe-
ri 20.

Per mistati 500 in 600 de vin, yperperi 150.

Summa, yperperi 265 e bato per varnesion yperperi 30, resta
yperperi 235.

Έκθεση οικονομικής κατάστασης του Nicaletto Truno του Pascal

1415, Ιανουαρίου 30

(ADC, b. 11, fasc. 18, ff. 57v-58r)

L'intrada de mi contrascrito Michel.

Investidi li mie luogi Astra e Thefeli, formento mesure 600, vale perperi 150, orzo mesure 150, vale perperi 15 e grossi 9.

Al Thefeli habui de terço vin mistati 150, a perperi 30, vale yperperi.

Pascholo, perperi 40.

In la Parachandacha in logi de Comun, vigne de oure 900 che 930, ho de terço, che ho ale fiade, men circa mistati 2.000 sto anno de 1411, che fo de bona sason, havi mistata 2.000, vale perperi 600.

Pago de teradegi deli diti luogi de Astra, Calafa, Caronissi e Gipsochefalo e per I vigna de Selopulo, che tegno, yperperi 300.

Summa, perperi 854 grossi 3.

Ho de spesa in concier dele dite vigne oltre perperi 300, resta neti, abatando concier et affito e varnesion, perperi 94 grossi 3.

A folar e far portar el vin, oltre perperi 100.

Mostra varnesion per serventarie 3, monta la suprascripta spexa dele varnesion oltra perperi 60.

Et ho a pasier boche 11.

στ

Κατανομή σε τρία μερίδια της περιουσίας του ποτέ ser Πέ-
τρου Γιαλαίνά στα χωριά Κούρτες, Παβρομάτι, Κιθαρίδα, Αμπομπά-
δαινα και Χάνδουσα.

1415, Μαΐου 4

(ADC, b. 11, fasc. 18, φφ. 71v-72r)

MCCCCXV, mense madii, die IIIIor

Ser Angelus Secreto et ser Georgius Ialina, condam ser Jo-
hanis, retulerunt de precepto domini vidisse et examinasse
tres partes bonorum stabillium ser Petri Ialina condam, infe-
rius scriptus, et affirmaverint per sacramentum primam partem,
videlicet illam que incipit "serventarie do de Curtes", esse
minorem partem et minoris valoris stabillium condicionatorum
suprascripti ser Petri et per consequens dari posse extrahi
de munte suorum bonorum condicionatorum per particula ser
Franchi Ialina, filii condam suprascripti ser Petri.

Die XXVI aprilis 1415

Prima parte, servantarie do de Curtes.

Boine XXI, formento mesure 537 $\frac{1}{2}$, orzo mesure 107 $\frac{1}{2}$.

Pascholo del dito logo, perperi 23 grossi IIII.

Zardin I de Iani Panassi, perperi 8

Zardin I de Zorzi Pistico, perperi 6.

Villani do, zoè Manoli e Pero Copnades con li so fioli.

Case de franqui et de villani 21.

Zardin I de Zorzi Sclavo et casa Ia al dito zardin, femo valer
perperi 15.

Zardin I de Iani Xerocaliqui, perpero I grossi III.

Villani, zoè Zorzi e Micali Migheliorchos con li so fioli.

Summa, perperi 228 grossi 10.

Segonda parte de caxe grande de citade,perperi 80.
La caxa,steva Cavalissa,perperi 3.
La casa,steva Iani Dandolo,perperi 8.
La casa,steva el Zangari,perperi 4.
Casa de Zangaria,perperi 4.
Caxe de dona Frangula Gisi,perperi 10.
La botega dela ruga,perperi 21.
La casa,che tiniva Paulena,perperi 4.
Le caxe,steva ser Iacomello Segredo,perperi 35.
Le caxe,sta de Cateruza Pisani,perperi 35.
Caxe,steva dona Marula Ialina,perperi 25.
Le caxe,steva Micaletto Barbarigo,perperi 10.
La casa,steva dona Orssa Corner,perperi 10.
La casa,steva dona Agathia Ialina,perperi 5.
La casa,steva Thodora Amado,perperi 4.
Le caxe,steva el Ruseto,perperi 30.
La schola gera sotto la dita caxa,perperi 12.
La camera messa in borgo,perperi 18.
Summa,perperi 318.

La terça parte de Abonbadena,Chitharida e Mavromati
Le case dela stazon del Abonbadena.
La caxa de Nicola Aghelo.
La caxa de Zorzi Cacivelli.
La caxa de Nicali Psomaqui.
La caxa de Manoli Mustoracho.
La casa de Eleni Pridelina.
La casa de Iani Dafa.
La caseta un pocho zoso la suprascripta casa.
La casa de Iani Mavrea.
La casa de Costa Dapolla.

La casa de Nicola Dapolla.

La fitea, tiniva nostro padre.

La fitea de Nicola Asprulli.

La vigna de Manoli Mustoracho.

La vigna de Iani Mavrea.

La vighina.

(φ.72r) La vigna de Mustoraghena.

La fitea, che è in lo Ladi.

La fitea de Nicola Asprulli.

La fitea de sopra de Nicola Asprulli infina alo trafo.

La fitea de San Nicolo.

La fitea de Condairo Armo.

La vigna de Caterin Ialina.

La vigna de Nicola Ghelo.

La vigna de Quiriacho Cafato.

La vigna de Micali Varucha.

La vigna de Giorgi Nessariti.

La vigna de Iani Cafato con lo terren de soto dela dita vigna.

La vigna del Dhimi.

Lo terren, tien papa Nicola Vladimero, con lo terren de Castosto e con tuti li terreni dela Schafi infina lo flumen.

Li terreni dela Quitharida apreso lo sargho, quatro peze de fite et lo zardin, che è ali diti terreni, che tiniva Thodoro Marmara.

Lo zardin de Costa Dapolla.

La fitaxion de Zorzi Babucha, che ha intro si del molin, chome de altre cosse.

Li terreni, che tiniva la Cafatena.

Li patiteri.

La cha de Giorgi Dafa.

La cha de Caterin Ialina.

La cha de Nicola Asprulli.
La cha de Manoli Sithiaco.
La cha de Nicola Caçiveli.
La cha de Iani Sanudo.
La cha de Manoli Falcho.
La cha de ser Iacomo Modino.
La cha de papa Iani.
La fitea,che tiniva Iani Psomaqui.
La fitea de Iani Aghelo.
La fitea de Caterin Ialina.
La vigna de Giorgi Dafan.
La vigna de Giorgi Veniami.
La fitea de Micali Psomaqui.
La fitea,che è de sovra la vigna de Mavrea et dela vigna de Stefanello.
La fitea de San Nicolo.
La vigna de Fodelina.
La vigna dela Sanudena.
La vigna de Piero Sithiaco.
La vigna de Solla.
La vigna de Faito.
Lo terren,che tien Costa Doquiano.
Li terreni del Cunduro Armo.
Lo terren dela Saraquina.
Tuti li terreni dela Placoti.
Lo zardin de Iani Cafato.
Lo terren de papa Iani,paga perperi 5.
La fitaxion dela zosta de ser Iani Modino,perperi 4.
Li terreni,che tiniva Çani Cafato.
Lo zardin de Costa Ialina.

Li terreni, che tien Piero Sithiaco, zoè de San Nicolo et
quello del flumen, paga perperi 5.

Lo mulin de Giorgi Luludhi, paga perperi 8.

ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ αρ.2

α

Τα αδέλφια Μάρκος, Ιωάννης και Αλέξιος Cornaro μοιράζονται την περιουσία του πατέρα τους ποτέ Μάρκου. Η περιουσία αποτελείται από την καβαλλαρία Κάλλες, την καβαλλαρία Grece και το χωριό Ιεράπετρα.

1328, Απριλίου 20

(ADC, b. 10, fasc. 274, φφ. 7r-9r)

Hec est pars, que venit pupillis, filiis condam nobilis viri Marci Cornarii, de domo maiore, que texeras proiectas super alio Sancti Marci inter ipsos et nobiles viros Iohanem et Alexium Cornario, parvos eorum, de mandato et consensu magnifici domini Iohannis Mauroceno, honorabilis duche Crete, et eius consilii de infrascriptis eorum possessionis et feudis de ultra scallas et dictus dominus ducha Crete accepit texeras pro ipsis pupillis, quibus venit infrascripta pars. Que sortes fuerunt proiecte die XX aprilis, millesimo trecentesimo vigesimo octavo, indicione undecima.

Anno domini millesimo ^CIII XXVII de mese d'avosto. Questa sie la partison, fata intro li fradeli, çoè ser Marco, ser Ganachi, e ser Alexio Corneri dela Ca Maçor de là dela scala.

La prima parte sie la cavallaria dele Male con tute soe habencie et pertinencie e terreni mestesi e salvaçi et aque et çardini e poste de mulini.

E dadho çonta ala dita parte dele Male lo Capistro cum tutta la terra, la qual li sè dadho de Çirapetra, secondo co nuy avemmo messo li segni, cum nuy savemo esalo pro Mathio da Milan e papa Lamnoniti deli autri nostri vilani, la qual terra fo stimada mesuradhe ^CVIIII LX, per pera XVI de boi.

Item li sè dadho tuti li sochori e çardini e poste de mulini cuique che sè dela fontana, che sè comuna de ser Mathio Hudaço e nuy, inver lo vestrovadho.

Item quello gran casal di Çirapetra sia tuto dela parte de Çirapetra cum questa condicion che cului a cui vignera lo dito casal, non possa scubiedhar li vilani, che sta alo dito casal, che vignera ala parte dele Male, e eciandio li franchi, che sta alo dito casal, che lavora ala terra delo Capistro, intendando che li diti vilani e franchi debia pagar lo signor delo dito casal canesqui e li franchi solli dhecatia. E volemo che, se a lui, a qui vignera la parte dele Male, vora lavorar soe case o de soe çente, quello possa lavorar fora del casal grande inver levante passa XXV.

E tunc le aque debia esser comune per ber e per beberar le bestame.

Item che li II de nuy, a qui vignera la parte de Çirapetra e dele Male, non possa scubiedhar lo pasculo a si et a sia çente, intendando che çaschaun possa mestegar delo so, quanto ello vole, et eciandio che l'una parte non possa andar a mitatocadhissima vellio dal'otra, ma quelli possa far de nove.

Demo a questa parte dele Male lo terço dela nostra parte dela vigna de Çirapetra, che nuy avemo [.....] ser Phylippo da Milan.

Item demo a questa parte lo mulin delo Cudheci.

Item questi è li villani, che sè dadhi a questa parte.

Item in prima Stratigi Clostomati a filio I, Vaxili, de anni V, a bo I lavoradhor e caure XLV.

(p.7v) Item Leo, filio delo dito Stratigi, de anni XVIII.

Item Micali Fricti a bo I lavoradhor e piegore L e vaca I e tauro I.

Item Costa Fricti, filio de Vaxili, a bo I lavoradhor e pie-

gore CXXXV e somiora I^a con puliero e somier I.

Item Costa Fricti a filioli II, Iani, de anni IIII^{OR}, Manoli, de anni II, a bo I lavorador e vache II e tauro I e sumieri II, piegore XLV.

Item Eugna Scurea a caure XLV e vaca I^a con vedhelo e scrove e porci VIII.

Item Vasili Eugna a filio I, de anno I, non a niente.

Item Niquita Fricti a filio I, de anni II, non a niente.

Item Alexi Scurea non a niente.

Item Nicola Fricti, dito Sergi, a filioli II, Costa, de anni V, Manoli, de anni II, a bo I lavorador e piegore LXXV e sumieri II e vaca I con vedhelo e tauro I e porci VIII.

Item Costa Perdulin a filio I, Niquita, de anni II, a bo I lavorador e vache II con vedhelo.

Item Vaxili Fricti, curatora, a boi II lavoradori e piegore CXL e vaca I cum vedhelo e tauri II e sumieri II.

Item Manoli, filio che fo de Calofricti, de anni X, e piegore XLI e vaca I e tauri II e sumieri I.

Item Vasili Fricti, bastardo, filio de Iani, de anni XVI, a caure XXIIII^{OR} e vaca I cum vedhelo.

Item Marco, de anni XV, Pardo, de anni XIIIII^{OR}, filio che fo de Eugna, a piegore LVIII.

Item Çorçi, filio che fo de Xeno Clostomali, de anni VIII.

Item Iani Cucli de Çirapetra a filio I, Nicola, de anni XII, a bo I lavorador e sumier I.

Item Dimitri Orphano, che sta ale Griti, a filioli II, Pyfani, de anni XIIIII^{OR}, Çorçi, de anni V, a piegore CXLIIII^{OR} e sumieri II.

Item Micali Palica a bo I lavorador, vaca I.

Item Iani Macri, filio del Munego, sè maçucato, a piegore XXVI.

Item Stephanus Theodhigi a piegore XXX e bo I lavorador.

Item Çan Macropulo a filio I, Manoli, de anno I, a caure LXXVI.
Item Iani Thodigi, frar de Micali, de anni XIII, a caure XXX
e bo $\frac{1}{2}$ lavoradhor.

Item Çorçi Macropulo a piegore CXLV.

Item Leo Charchia a filio I, Christoforo, de anni V.

Item Nicola Macropulo a bo I lavoradhor.

Item Manoli Carquiopulo, frar de Nicola, sê maçucato, e so
frar Stadhi, de anni XII.

Item Theotochi, de anni XVIII, Niquita, de anni XV, Micali, de
anni X et Evosto, lo dito Micali, filioli che fo de Stephano
Fricti, a caure L.

Item Nicola Thologiti, frar de Niquita.

Item Costa, filio de papa Çorçi, a filioli II, Çorçi, de anni
V, Iani, de anni II, a caure XX.

Item Leo, filio che fo de Guglielmo Arcavlopulo, de anni
XVIII, sê maçucato.

Item Niquita Thologiti e sê mato.

Item Micali, filio de papa Çorçi, a filio I, Varda, de anni
XII, sta in Sithia.

(p. 8r) Hec est pars, que venit nobili viro Çanachi Cornario
per dictas texeras.

Item questa è la partison, fata intro li fradheli, çoè ser
Marco e ser Çanachi e ser Alexio Corneri dela Ca Maçor de là
dela scala.

Item la segunda parte sie Çirapetra con tuto lo casal gran-
do de Çirapetra e con le ca, che nuy avemo in Çirapetra, con
questa condicion che ai luy, a chi vignera lo dito casal, non
possa scubiedhar li vilani, che sta alo dito casal, che vignera
ala parte dele Male, eçlandio li franchi, che sta alo dito ca-
sal, che lavora la terra delo Capistro, intendando che li diti

villani e franchi debia pagar alo signor delo dito casal caneschi e li franchi soli de dhecata e volemo che, se a lui, a chi vignera la parte dele Male, vora lavorar soe cha o de soa çente, quello possa lavorar fora delo casal grando de Çirapetra passa XXV inver levante.

Item che li do de nuy, a chi vignera la parte dele Male e de Çirapetra, non possa scubiedhar lo pasquolo l'un al altro a si et la soa çente, intendando che cadhaun possa mestegar delo so, quanto lo vora, e eciandio che l'una parte non possa andar a mitatochatisma velio dal'autra parte, ma de quelli possa far de novi.

Item che tuti li terreni de Çirapetra mesteçi, salvaçi, pradi, montagne e la terra, che dae da ser Phylippo da Milan per la vigna, debia esse dela parte de Çirapetra, çoè çardini e mulini e poste de mulini.

Item demo a questa parte dela nostra vigna, che nuy avemo con ser Phylippo da Milan.

Item questi sie li villani, che nuy demo ala parte de Çirapetra.

In primis Nicola Meli a bo I lavorador e vacha I^a e somieri [.] e piegore LX.

Item Iani Meli, filio delo suprascripto Nicola, de anni XVII.

Item [.....] , de anni IIII^{or}, a bo I lavorador e somier I.

Item [.....] a bo I lavorador e piegore [...] e somieri II.

Item Nicola Monovassioti a filio I, de anni VII, a bo II lavoradori e vacha I e somieri III.

Item Çorçi Phylacorlisi a bo I lavorador.

Item [.....] a bo I lavorador.

Item Çorçi Scurea a filio I, Manoli, de anni [...]

Item Stephano Copana a filio I, de anni II [... ..] alo Locridhi, a kaure X.

Item Marco Theolodhigi a filioli III, Nicola, de anni XII, Manoli, de anni XV, Niquita, de anni III, a bo I lavoradhor e somier I e caure XL.

Item Niquiforo Thologiti a piegore LX.

Item Cristophoro a filioli II, Manoli, de anni X, Stratigi, de anni IIII^{OR}, a bo III lavoradhor e somieri III e caure C.

Item Çorçi, filio que fo de Çan Scurea, de anni XIII, a kaure XL e bo I lavoradhor, sta con so paregno.

Item Iani, fi de Cristoforo, a bo I lavoradhor e piegore C e somieri III.

Item Çorçi Copana a filioli II, Nicola, de anni VIII, Iani, de anni VII, e piegore CXLV.

Item Çan Havrithi a filio I, Çorçi, de anni XI, a kaure XX.

Item Costa Cutli a filio I, Çane, de anni XVI, a boi II lavoradhor e somieri I e piegore CLXX.

Item Nichita Orphano a bo I lavoradhor e vigna [... ..]

Item Alexi Theodhigi, de anni XV, a piegore XXX, a bo meço lavoradhor.

Item Androna Monovassioti a bo I lavoradhor.

Item Manoli Scurea a bo I lavoradhor e vacha I.

Item Xeno Sugami a filioli II, Niquita, de anni XII, e Iani, de anni VI.

Item Theotochi Mosco a filio I, de anno I, Micali, e nievo I, de anni VII.

Item Nicola Charchiopulo, è maçucato.

Item Elia Charchiopulo, frar de Nicola, maçucato.

Item Thoma, fi de papa Çorçi, sta alo Delese.

Item Costa, filio che fo de Niquita Caçomato, sta ali potami, de anni XIII^{OR}.

(φ.8v) Item Micali, filio de Iani Gerapetriti, de anni XII,
sè ali [.....]

Item Manoli Granolo, sè maçucato, e so frar Micali, de anni XII.

Item Çorçi, filio che fo delo Caparo, de anni XIII, sta ala
Chielia a nome soa.

Item Marco Alexandrino.

Item Filocorasi, sè scarpadho e sè ali Sivriti.

Item Andronico, de anni XII, Manoli, de anni VIII, filioli che
fo de Vaxili Curopsogeni.

Hec est pars, que venit Alexio Cornario per dictas texeras.

Item questa sie la partison, fata intro li fradheli, çoè ser
Marco, ser Çanachi e ser Alexio Corner dela Ca Maçor de là dela
scala.

Item la terça parte sie la cavallaria dele Grece con tute
soe habencie e pertinencie et aque e çardini e poste di muli-
ni e lo mulin del Armiro e tuta la soa terra mestega e salvaça.
Questi è li villani, che sè dadho a sta parte.

Item in prima Nicola Charchiopulo a filio I, mascolo, de anni
XV, a bo I lavoradhor e caure LVI.

Item Nicola Çudhuki, filio de Vaxili, de anni XX.

Item Çan Atalacti de Mastorisia a bo I lavoradhor e vaca I
cum vedhelo e tauri II e sumieri II e piegore CXL.

Item Costa Servo a filio I, Thoma, de anni XII, caure CX e su-
mier I e porci V.

Item Çorçi, filio de Vaxili Catela, bastardo, de anni X, sta
ala [.....]

Item Micali Atalacti, curatora, a boi II lavoradhor.

Item Çorçi Gerano, condo, a bo I lavoradhor e vaca I e sumie-
ra I^a cum pulier I e porci VIII.

Item Manoli Mosco a filioli IIII^{OR}, Leo, de anni VIII, Nicola,
de anni VI, Iani, de anni III, Thodoro, de anno I, e non a niente.

Item Çan Atalioti, frar delo curatora, a filio I, Micali, de anni VI, non a niente.

Item Vasili Çudhuki a filio I, Iani, de anni XII, non a niente.

Item Costa Catelan a vaca I^a cum vedhelo e tauri II e sumier I e piegore CIIII^{OR} e bo I lavoradhör.

Item Nicola Cunupi a filio I, de anni II, e piegore L.

Item papa Nicola Çudhuqui a piegore CVI.

Item Çorçi Cunupi, frar de Nicola, de anni X.

Item Manoli Charchia a bo I lavoradhör, vaca I cum vedhelo e piegore LXXXX.

Item Theotochi Catelan a piegore CLXXVIII.

Item Çorçi Catelan, filio de Çan, a filio I, Çan, de anni IIII^{OR}, a bo I lavoradhör, tauro I, caure XX.

Item Cavo Costa Pagnuci a so filioli [.....], de anni XIII, Nicola, de anni XII, Manoli, de anni VIII, a bo I lavoradhör.

Item Pifani Atalioti, lo çovene, [.....]

Item Vaxili Atalioti a filioli IIII^{OR} [.....], de anni XIII, Çorçi, de anni X, Iani, de anni III, Pifani, de anni II,

a bo I lavoradhör e caure LXXII.

Item Çorçi Atalioti, maçucato.

Item Theotoqui Atalioti a filio I, Iani, a caure LXXXX.

(φ.9r) Pupillorum quondam ser Harci

Iohanes Cornario

[.....] è la partison fata intro li fradheli [.....]] et al[... ..] e li filioli dela Veneta [... ..] de ser Marco Venerio, nostro frar, dele possession, che nuy avemo deli nostri fie dela Parasqui e la terra [... ..]

Prima parte.

[.....] la ca, che sta Vasilaqui, paga perperi VII.

[... ..] ca de maestro, paga perpero I al anno de terradegho de ca XXVIII anni e poy romane nuy la ca libera.

[... ..] ca, che tigrà dona Margarita, paga perperi VII.

[... ..] paga perperi VII.

Item la ca, che tigrà ser Marino Vaso, paga perperi VIII.

La ca, che tegrà Francischina de Tonelo, paga perperi V al anno.

La ca, che stava la [... ..] paga grossos IIII.

La ca de Folidhe, paga grossos VIII.

[.....] paga perperi IIII al anno.

Summa, lo rendedho de questa parte perperi XXXVIII.

Item tuto lo suprascripto lavorier è de [.....]

.....] l'isola intorno intorno, goè la ca, che è scritta in sto sfolio, con tuta la terra [.....] per mezza de sa inver levante et è da saver che [.....]] volemo quello sia dala parte dever ponente comuna de [..] VI $\frac{1}{2}$ intro li muri dela dita [.....] in versum ponentem, che toca con le case de super, che nuy demo ala parte suprascripta. E da saver che la cale queste intro queste case dela segunda parte sè comuna intro le parte.

Item volemo che la parte delo mulino resfonda a questa parte perperi [... ..] setembre prossimo.

Segonda parte.

Lo nostro magaçeno pagerava perperi VII al anno.

Item la cha, que stava dona Flora, paga perperi VII al anno.

Item la cha, que sta Scordhanu, paga perperi VII al anno.

Item la cha, que sta la mulier de Maçio, paga perperi IIII al anno.

Item la cha, que sta Çistine, paga perperi IIII al anno.

Item la cha de Danese paga perperi III al anno de teradego

e vole tigrere la ca de qua XXIII anni libera, che pagerava perperi VIII.

Item volemo che la parte delo mulin dia a questa parte perperi XXX sto setembre prossimo.

Item tuto lo suprascripto lavorer è de piera e de caucina.

Item demo a questa parte tuta la nostra parte dela terra, che sè avanti la cha de ser Marco Gisi, e paga ancoy quelle calive perperi IIII.

Summa, lo rendedho de questa parte perperi XXXVI e a anche li dener.

Questa segunda parte sie tute le case, che sè scrite in questo sfolio, secondo che sè la faça de ponente dele ca de Danese e de sè sporçere lo caleto de bora dela dita faça pasa III inver bora o de là çira inver levante, co va la cale, che sè comuna intro la prima parte e questa. La parte d'ostro, secondo co nuy semo vignudhi, sè dela dita parte con tuta la terra vorda, che sè per meço de sa inver levante.

demo a questa parte tuta la nostra terra, che sè avanti ser Marco Gisi, cusi co sè scritto ca in questo sfolio, la qual terra partien ala nostra meça cavalaria dela Podhora.

Terza parte.

Lo forno paga perperi V.

Lo servisio dela cha.

Item la cha de ser Pierro [.....] paga perperi VII al anno.

Item la cha, che stava dona [.....], paga perperi IIII al anno.

Item la nostra stala pagerava perperi IIII al anno, se la fosse conçada [.....], ma elo costarave a conçarla perperi XX alo men.

Item sè la caseta, che sta Quiriaquiena, paga grossos XII al anno.

Item la caseta, che tien [.....] sè piçolo, pagava grossos XII al anno.

Item demo a questa parte lo mulin delo Vurgara, che sè afittadho per mensuras ^CIII XXV de farina, mano se scodhe ^CII L et perdesse in nera.

Item tuto lo sovradito lavorier sè de piera e de pilo e de plite.

Summa, lo rendedho dele cha sovradite, peiperi XXIII et grossos VIII e lo rendedho delo mulin.

Questa terça parte sie tuto lo romagnente dele cha e terra che sè la ço sençala che a data piçolo, le qual case sè scrite in questo sfolio. E da saver che lo dè esse intro lo muro dela prima parte de ponente ala terra de questa parte, la qual terra [.....] de ser Piero Piçolo Iⁿ cale comune de pie VI.

Demo a questa parte lo nostro mulin dela Vurgara e volemo che la dita parte debia refondere sto setembre prossimo perperi XXV al'una de parte e perperi XXX al'altra.

Β

Κατάλογος ενοικιαστών γης και κήπων, που ανήκουν στην εκ-
κλησία του Αγίου Μάρκου Χάνδακα.

1333, Ιουλίου ;

(ADC, b.10, fasc.3, φ.17v)

Jacobellus Donato [.....] infrascriptis,
qui habentes tenent ad affectum de terra et jardinis perti-
nentibus primicerio Sancti Marci [.....] debeant da-
re alicui affectos, quos dare tenent primicerio, pro ipsis jar-
dinis et terris absque precepto donatio [.....] ipsos affectos apud se interdictas ad beneplacitum dominatio-
nis.

Haec sunt nomina illorum, qui tenent jardina et terris pre-
dictas.

Petrus [...] habet terram unius pari bovium et unum jardinum.

Costas [.....] habet terram unius pari bovium et unum jar-
dinum.

Nichitas [.....] habet terram unius pari bovium et jardinum
I ceparum.

Hemmanuel Missino habet terram trium bovium et unum gonico.

Dimitrius Vurgari habet terram I bovis et jardinum I cepa-
rum.

Janni Cazomati terram I bovis et jardinum I ceparum.

Nichiforus Fochario terram I pari bovium et jardinum I ce-
parum insimul cum Hemmanuel [.....]

Georgio Cazomati habet terram I bovis et jardinum I.

Georgio Pagomeno terram I bovis et jardinum unum.

Papadis [.....] habet terram I bovis et unum jardinum.

Georgius [.....] habet terram I pari bovirum.
Janni Mar[....] terram bovirum V et jardinum unum.
Michael Policarpo [.....] [.....]
Janni Calimeri habet terram I bovis et jardinum unum.
Janni Clo[....] habet jardinum unum.
Costas Pelecano jardinum I.
Papas [.....] jardinum unum.
Nicola Zangari jardinum unum.
Nicola Capassa jardinum I de melonis.
Hemmanuel pelliparius habet jardinum unum de melonis.
[.....] Cazomati habet jardinum unum de melonis.
Janni [.....] habet jardinum unum de melonis.
Nicolas [.....] habet jardinum unum de melonis.
Nicolas Castellano habet jardinum unum de melonis.
Caristino habet jardinum unum de melonis.
Themeli Paradisi habet jardinum unum de melonis.
[.....] et unum jardinum de
cucumaris.
Michael Monevassioti jardinum unum cepearum.
Cristoforo Macripagano jardinum unum.
Calli Fachl[.]lena jardinum unum.
Georgio Paximadi jardinum unum.
Nicola Athineo jardinos duos et terram unius pari bovirum.
Janni Sclavo habet jardinos duos.
Costas Culeli jardinum unum.
Vaxili Potasopulo jardinum unum.
Calli Athinea jardinum unum.
Zanachi [.....] habet jardinum unum de melonis.
Stamatino Scandelario habet jardinum unum.

Georgio de [.....] habet jardinum unum.

Maria Culelina pergulam unam.

Matheus jardinum unum ceparum.

Georgio Macri jardinum unum ceparum.

Gerondocosta jardinum unum.

Stratigu jardinum unum.

Υ

Τα ἀδελφία Νικόλαος, Εμμανουήλ και Ζανασχίους Βονο μοιράζονται την περιουσία του πατέρα τους ποτέ Βαρθολομαίου, στα χωριά Βάθεια, Καινούριο Χωριό, Ανώνολη, Στραβορίνα, Λέα (Ελαία), Σμάρι και Κάτω Καστέλλι.

1356, Μαΐου 3

(ADC, b.10bis, fasc.6, φφ.49v-50r)

[MCCCLVI], mensis maii, die secundo, indicione nona.

Coram magnifico domino Gufredo Mauroceno fuerunt proiecte texere pro divisione bonorum nobilis viri Bartholomei [Bono] inter ser Nicolaum, Zanachium et Hemmanuelem Bono, fratres, filios quondam dicti Bartholomei [.....] primo accepit texeram pro predicto Hemmanuele, minore, deinde fuit accepta [texera pro suprascripto ser] Zanachio, secundo fratre, et ultimo fuit accepta texera pro suprascripto ser Nicolao [.....] omnium rerum tenor antea suprascriptarum texerarum seu cedullarum, quarum quilibet venit [.....] alis de verbo ad verbum.

[Iste est tenor cedulle, que] pro texeris venit suprascripto Manoli.

Imprima lo luogo delo Chenurgio Chorio, dito Stavro, cum [.....], che sè pera quatordece e meço.

Item lo casal dela Vathea cum lo so luogo, che sè [pera] la Vathea et dela Anopoli, che pagano al presente yperpera settanta do e meço, li qual femo che sia [.....]

Item lo casal dela Stravorina, che sè de pera si et meço.

Item le vigne vechie del'Anopoli et cum [.....] femo che sia terra de boi tre.

Item lo luogo dela Padiadha, lo qual paga dusiento [mensure] de formento pro terciaria, lo qual femo che sia terra de pera tre e meço.

Summa, lo luogo dela suprascripta parte [.] meço.

Le vigne dela suprascripta parte.

Item la vigna dela malvasia, che conça li çentil homini.

Item la [.]

Item tute le vigne del'Anargiro cum le do peçe, che tien Toriano, che sè dalo riachi in là, et la vigna [.]

Item la vigna de Costa Caçara.

Item la vigna de papa Hicali.

Item la vigna de Chefala.

Item la vigna de [.]

Item la vigna de [.]

Item la vigna del'Apao Vathea.

Summa, tuto lo vin, che po haver la suprascripta [parte in lo so terço] mistati mille.

Item lo çardin, che tien Nicola Nissioti.

Questi è li villani dela suprascripta parte.

[.] cum doy fioli de Xenì et cum lo fio de Misitra.

Iani Avaptisto cum tre soi fioli et cum dusiento [.]
[.] Pascali cum dusiento piegore.

Vassili Avaptisto cum cento et quaranta caure.

Stavrachi Avaptisto [.]

[.], fradelli, et cum cento et quaranta caure.

Stratigi Camuso cum doy soi fioli.

Ianni Calochiri [.]

Iana Ialina cum uno so fio.

Çorçi Mulidhi cum uno so fio.

Vassili Georgiça cum uno so fio et cum [.....] piegore.

Leo Vranovlepe cum doy so fioli.

Cudumni Saranda cum doy so fioli.

Theodoro Georgiça [.....] piegore.

Iani G[.....] cum trenta piegore.

Theocari Saranda cum uno fio et cum quaranta caure.

Agapito [.....] so fioli et cum XXX piegore.

Nanoli Mulidha cum doi so fioli.

Donadho Pascali.

Nicola Murtelli cum [.....]

Andrea Mulidha.

Micali Avaptisto, fio de Iani Avaptisto.

Theodoro Mulidha, fio de Stratigli.

Iani Sa[.....] fioli et cum LXX caure.

Michali Moscona cum uno so fio.

Athanassi Pepano cum doi so fioli.

Çorçi Sarachinopulo cum so fio.

Lo fio de Theriano.

Summa, li suprascripti villani, çoè li grandi vintisete et li piçoli vintioto.

Summa, [le piegore deli suprascripti] villani otocento novanta.

Summa, li boi mestegi deli suprascripti, vintisete, et salvadegi, oto.

Summa, [lo debito deli] suprascripti [villani yperpera] cinquecento cinquanta.

[Iste est tenor] cedulle, que per texeris venit suprascripto Çanachio.

[Imprime] lo casal dela Lea cum lo luogo de Sen Romano et cum lo [.....] pera diesi.

Item lo sochoro dela Lea, che paga yperpera cento, la qual femo che sia terra de pera [...]

[.....] lo luogo dela Vigla, che sè terra de boi III $\frac{1}{2}$.

Item lo luogo dela Megala Arcia, che sè terra de pera II.

Item lo luogo dela [.....], che sè pera sete.

Item lo luogo delo Bambulani, che sè terra de boi III $\frac{1}{2}$.

Item lo luogo, che sè in lo campo dela Lea, che [... ..]

Item lo luogo, che sè in la Pandoiadica, che sè terra de bo I.

Summa, lo luogo dela suprascripta parte de pera XXVIII $\frac{1}{2}$.

Le vigne dela suprascripta parte.

La vigna de Gorçi Strago.

La vigna de Iani Vurgari.

La vigna de Michael da Milan cum so frar Dimitri.

La vigna de Costa Manglaviti.

La vigna de Phylippo.

La vigna de Iani Russi.

La vigna de Cumasopulo.

La vigna de Iani Turco, la qual fo de Silamiti.

La vigna de papa Leo.

La vigna de Theodori [.....]

La vigna de Michali Schinoploco

La vigna de Porco.

Summa, lo vin, che toca la suprascripta parte in lo so terzo mistati mille.

Questi è li villani dela suprascripta parte.

Papa Thocari cum III so fioli et cum CL piegore.

Hemmanuel Ialina cum uno fio et cum II piegore.

Michali Pascali cum ⁶II piegore.
Iani [...]. cum I fio et cum C caure.
Nichita Camoso cum soi fioli et cum C piegore.
Vassili Moscona cum IIII fioli.
Nicola Sivriteo.
Iani Cicuchi cum I fio.
Nicola Murtelli cum I fio.
Çorçi Stengo.
Iani Georgiça cum II fioli et cum XX caure.
Iani Calopulo, dito Nicili, cum do so fioli.
Stamatino (ø.50r) Sarachinopulo, dito Arara.
Xeno Calopulo cum XX caure.
Çorçi Catemi cum I fio.
Micali [.....] et cum XL caure.
Alexi Calochiri cum do so fioli et cum X piegore.
Iani Cali [...].
[.....], fio de Nicola Murtelli.
Çorçi Sarachinopulo, dito Cloro.
Stratigi Gavra.
Hemmanuel Murtelli [.....].
Çorçi Sireo, dito Condo, cum XX caure.
Çorçi Calopulo, dito Cucuvi, cum so fio.
Franco, fio de [.....].
Summa, li suprascripti villani ,çoè li grandi vintisete et
li piçoli vintisete.
Summa, le piegore deli suprascripti villani [.....].
[Summa, li boi nestegi deli suprascripti] villani boi XXX et
salvadegi VIII.
Summa, lo debito deli suprascripti villani yperpera [.....].

Iste est tenor cedulle, que per texeras venit suprascripto ser Nicoletto Bono.

Imprima casal Smari cum [.....] , che sè pera XIII $\frac{1}{2}$.

Casal Cato Castelli cum lo Chefali, che sè pera XI $\frac{1}{2}$.

Lo luogo dele Gorne [.....] , che sè pera V.

Summa, lo luogo suprascripto de pera trenta uno.

Queste è le vigne dela [.....]

La vigna deli Lithi, che tien mo al presente Franco Stengo et Çorçi Virdolin.

La vigna [.....]

Item la vigna de Michali Coradho.

Item la vigna de Andrea Mulidha.

Item la vigna de [.....] da Milan et Stavrachi Avaptisto et Iani Critico et Iani Athineo.

Item la vigna de [.....]

[Summa, tuto lo vin] , che po haver la suprascripta parte in lo so terço mistati mille cento.

Item lo çardin, che tien [.....]

Questi è li villani dela suprascripta parte.

Imprima papa Michali Pangalo cum doy so fioli.

Costa Caçara cum doy so fioli et cum III piegore.

Nichita Chamuso, dito [.....] cum CXL caure.

Li doi fioli de Marina cum Michali Sarachinopulo, dito Ver-veri, cum CXL [.....]

[.....] cum tre soi fioli.

Iacomello Chaçara.

Manoli Chaçara cum doi so fioli [.....]

Thoriano Sarachinopulo cum uno so fio.

Michali Chalopulo cum do so fioli.
Nicola [.]
[.] Sarachinopulo, fio de Thoriano.
Michali Avaptisto, fio de Stratigi, cum LXXX piegore.
[.] cum uno so fio et cum XXX piegore.
Iani Critico cum do so fioli.
Georgi Ialina [.]
[.] Papadopulo.
Nichita Murtelli.
Hemmanuel Sarachinopulo, dito Cutlo.
Cudumni Sarachinopulo.
[.] Sarachinopulo, çenero de Agapito.
Antonio Caçara cum I so fio et cum li fio de so frar Nico-
la, [.]
Çorçi Charchia.
Calogero Caçara cum do soi fioli.
Nicola Xireo cum I fio.
Summa, li suprascripti villani, çoè [li grandi et] li pi-
çoli XXVIII.
Summa, le piegore deli suprascripti villani V^CIII XXX.
Summa, li boi deli suprascripti villani [mestegi] et li
salvadegi XV.
Summa, lo debito deli suprascripti villani yperpera V^C LX.

Τα ἀδελφία Ἰωάννης, Θωμάς καὶ Vitale Dandulo μοιράζονται
τὴν περιουσία τοῦ πατέρα τους ποτέ Bellinus στὴν περιοχή τοῦ
χωριοῦ Κονή.

1356, Οκτωβρίου 5

(ADC, b.10bis, fasc.6, φ.81v)

Eodem die.

Infrascripte divisiones facte sunt inter Iohanem, Vitalem et
Thomam Dandulo, filios quondam ser Bellini Dandulo et hodiem
[.....] Dandulo registrate fuerunt de mandato domini.

[.] dela ca, che dè raxon dela Moni.

Item la metade dela terra vachua dela Moni.

Item la metade delo casal.

Item la metade [.....]

Item la metade dela terra delo Romeopulo.

Item lo terzo delo mulin, che nu havemo de compagnia cum
ser Iohane Çen.

Item la vigna Patella.

Item la vigna de [.....] Athanassi.

Item la vigna de Samio.

Item la vigna de Iani Cordefera.

Item la vigna de Çorçi Scandoler.

Item la vigna de Antonio et [.....]

Item la vigna de Nicolo Vigeri.

Item la malvasia de Çorçi Sancondio.

Item le vigne de Nicoletto Zanassi cum la peça de terra, che
tigniva so [.....]

Item la vigna de Costa Stinmandira.

Item la malvasia de Marco Çen.

Item la fitea de papa Petro Vergiçi.

Item la fitea de Hicali Cumella.

Item la fitea de Thodoro [.....]

Item la fitea de Iani Perivolari.

Item la peça de terra vacua, che confina cum la malvasia de Nicoletto Vigeri et cum lo flumen et cum le vigne de ser Çana-chi Çen.

[.....] cum li patiteri de Thodoro Barbo.

Item è da saver che tuta la terra vacua, che fosse dentro li fossadi dele suprascripte vigne, sia culu che havera le vigne, che fosse intorno li patiteri.

Thomadello Dandullo, pupillo, venit hac pars per texeras prolectas coram dominio.

[.....] indicione nona.

[.....] del monaster dela badia, che tegniva ser Bellin Dandolo.

Tuto lo terren del Camari, che tegniva mio par, et tuto lo terren [.....] et tuto lo terren del Doxara, lo mulin, che tegniva Marco Çen, nomenado lo mulin Migerissi, è da saver che questa parte [.....]

Villani: Nicola Varsama, Hicali Seradi, Vassili Cutreli, Frangi Papadopulo, Hanoli, filio de Nicola Papadopulo, [.....] Varsama.

Hec pars suprascripta venit Thome Dandolo, pupillo, per texeras prolectas coram dominio.

[.....] sè una parte del monastero, che tegniva mio par.

Item Cadhino, Sonderi, Acladha, Galini comença li soy signori de là, o che nu li avemo messo, secondo comel contien in la ce-

dola dela Rodhea et è dassaver che culu, che havera lo mitato dele tre gliexie, possa pascolar [.....] chulu che la fitara lo mitato e non altri.

Ancora die haver questa parte lo quarto dele montagne, che sè indivise da nu a ser Nicolao Dandullo e de maestro Francesco.

Item villani: Iani Chruli, Antonio Dhatochiti, Manoli Chini-gopulo, lo filio de Iani Chinigopulo, partando li signori [.....] Chadino.

Hec pars suprascripta venit Iohani Dandulo per texeras projectas coram dominio.

[.....] nome de Dio. Questa sie la partaxon, che resta a partir delo logo et casal Moni.

Item tute le ca de ponente driedho la ca grande, o che mio par [.....] e vien in lo muro d'austro dele ca grande e vien alo canton dever levante de austro e va inver levante alo canton dela glesia e va inver [.....] e de là va inver levante e sirocho, o che nuy ordenassemo pillastro, e va lo pillastro dreti, in chi a la fitea de Iani Perivolari, l'una parte sè dever bora e l'altra sè dever ostro e ponente.

Ancora sè getado la parte de Vathi Lango cum la parte d'ostro e ponente, li qual comença lo dhicalopotamo, e va de soto sovra lo pirona pirona e confina con locho e va dreto inver ponente in la cheratea [.....] dela badhia e vien ali confini de ser Canachi Çen e la parte de Chimefu sè con la parte dever bora.

Hè dassaver che la cha granda de casal sè comuna.

De suprascripta parte venit Thome Dandullo, pupillo, pars boree et levantis. Et Iohani Dandullo venit pars ponentis et austri.

Questa sie l'altra parte.

Chera Rodhea cum Senta Marina et cum Sancta Anna. Comença li so confini dalo Gripopulo a vignir ala via mestrando la glesia dela Frascchia et de là va alo armi al Agio Cheratidi e puo vien lo armi armi ale ere vechie delo Vurchia e de là va ala Megali Puspa delo Vurchia e de là va alo armi armi ala Scorpissi Cheratea e de là va alo Chuno, che sè l'aciadha, et de là va per meço lo armi armi ala Paleoclissia, nominada Sen Polo, e de là va lo ruma de Petrovucholea et de là va alo Perama de Hessonissi e de là va ala Hessochefala alo trafo e de là alo Megaschinea e de là lo armi andar dreto alo Stravomagulo partando ala Fodele, romagnando dali sinori suprascripti la dita parte inver senestra.

Ancora die haver questa parte lo quarto dele montagne, le qual sè indiviso da nu a ser Nicolao Dandulo e de maistro Francesco dele Barche. E dassaver che quelli, che afitara lo mitato dele cosete, possa pascolar alo logo delo Chadino.

Villani: Manoli Psalidha, Costa Psalidha, Costa Chinigopulo, Alexi Chinigopulo.

Hec pars suprascripta venit Vitalis Dandulo per texeras projectas coram dominio.

(p. 82r) In prima questa sie una parte.

Item la metade dele ca grande de citade, çoè dela Moni.

Item la metade de tuta la terra [.....] cum la scapetaria, che tigniva Costa Stavrachi.

Item la metade delo casal et la metade de tuti li sochori.

Item la metade delo casal et la metade de tuti li sochori e quelli che [.....]

Item la metade dela terra de Romeopulo.

Costa Condothodoro, villan dela cavallaria.

Item le do parte delo çardin, che nuy havemo de [.....] ser Canachi Çen.

Item la peça de terra, che sè soto lo figer delo çardin, che sè circa quatro nesuradhe.

Item la vigna de Asi [...]

Item la vigna de Lunardo Çen.

Item la vigna de Marco Çen.

Item la vigna deli Turgopuli.

Item la vigna del papa Petro Vergiçi.

Item le vigne [..... ..]

Item la vigna de Costa Condothodoro.

Item la vigna de Messariti.

Item la vigna delo Vergiçi, che tien Thodoro Dandulo.

Item la vigna de [..... ..]

Item la fitea, che confina con la vigna dastri.

Item li patiteri grandi.

Item è dassaver che tuta terra vacua, che fosse dentro le suprascripte vigne sia culu che havera le vigne.

Item è dassaver che la metade de tuti logi, villani, case, vigne, che non fosse messi in questo scritto dela [.....] sia partidhi cum culu, che havera l'altra metade, trato la condicione de ser Iacomo Nudaço.

Hec pars venit Iohani, filio quondam ser Bellini Dandulo, per texeras projectas coram dominio.

Anno MCCCLVI, mensis aprilis, die septimo, indicione nona.

Item una parte.

Item la raxon dele do serventarie delo Pendamodi die haver dale altre do parte dela Moni yperpera duxiento [.....]

Item die haver Antonio Stavrachi, villan for de fio, e so fi-

lio, Costa Stavrachi e so filio.

Item die haver lo filio de [.....]

Hec pars venit Vitali, filio quondam ser Bellini Dandolo,
per texeras proiectas coram dominio.

Anno MCCCCLVI, mensis aprilis, [... ..]

Κατανομή περιουσίας στο χωριό Καταλαγάρι

1359, Δεκεμβρίου 5-7

(ADC, b.10bis, fasc.7/2, φφ.78v-79v)

[.....
.....]

In lo casal Catalagari, prima parte

La parte dever ostro delo carober, ha la vigna de malvasia del'era dever ostro, oure XVI.

La parte dever ostro dela Methista cum la parte dever ostro de Serepeço, oure XXV, como ela sè partidha.

La parte dever ostro del socoro, segundo como ela sè partida.

La vigna desradigada, che sè in la parte de ser Signoreto Beto.

La prima parte dever ostro de su de ponente sè cum la dita parte, segundo como ella sè partidha.

La ghalepa a vignir de chi a l'Ornea e lo socoro de Sancta Maria.

La parte dever ostro del çardin dela fontana, como ello sè partidho.

La mitadhe dela vigna de Ançolo Foscollo, che sè in gonico.

Partixon dele ca

Comença dal canton dever austro del portego dreto tramito in ponente de chi a in lo muro de scaladho, ho che nu fessemo crosie, cum tuto lo portego, una parte. E dassaver che lo cortivo de tuto lo casal, che li apartien, sè comun.

Villani

Piero Cicuri.

Partixon del çardin dela fontana

Comença dal canton dela ca de scaladha de zardin dever o-
stro e vien inver ponente al mandolero et ala nogera dreto
tramito al trocallo.È dassaver che lo mandolero et la nogera
è dela parte delo çardin dever bora.

Item è dassaver che cadauna dele parte possa dar via ale
autre parte per andar li soi animali in leterre et in le vi-
gne a lavorar.

Item è dassaver che tuti li patitiri cum lo portego,che sè
avanti,sè comuni.

(p.79r) Prima parte,che sè [.....]

Comença dal gran riachi,che vien drito Caconavli et va in-
ver ponente [.....] e vien ala plaqua mudhara inver ponente,
che fessemo croxie,et de là vien ala cheratea,che sè I massa-
ço grandò sotoli,et de là va et fier alo Chinotopi delo casal.

Item la dita parte comença dal'otra parte dalo massaço,
che ha I busio dessoto,et dessende in l'olivero et al prino et
fiere alo riachi dela Scorpisti e dessende riachi riachi in
chi a Caconavli,che sè segno dela segunda parte.

Comença l'otra parte del'olivero,che sè sulo deti,e va
dheti dheti alo struço e de là va dheti dheti et fiere al'aspa,
che sè do oliveri,e de là va aspa aspa e fiere alo riachi e
va riachi riachi inver austro de qui a al Vasilicho Perama,e
de là insie inver tramontana et fiere al'olivero,che sè stru-
ço sulo deti,et va deti deti al carobero e de là va signoro
signoro deli sochori,là che fessemo I montesselo de piere,et
de là va dreto tramito al carobero,che sè insembre cum lo

struço,et de là va socoro socoro ala cheratea,che sè segno de-
li socori,et dela terça parte.

Terra de beverar

Comença dalo figero,che sè aloro de flume,et vien inver
levante ala smertella e vien alo figero et va alo fossadho
fossadho et fiere ala flumana.

La terra,che sè oltra lo flume.Prima parte

Comença dalo riachi e va inver ponente et fiere al olivero
e de là va al oltr'olivero grando inver ponente e de là inver
ponente in I oltr'olivero,che sè sovra de I massaço,e de là
va in lo gharachi rosso e de là va inver bora et passa lo ria-
chi et fiere ala gran charachia,che sè sinoro del casal Martha.

Item una altra parte dela terra,che sè su dal casal.Comen-
ça dalo Scorpisti delo riachi et monta lo gran Prino et monta
l'aspra charachia et passa la via et monta alo prino et al'a-
ciada,che sè I mollo dessotoli,et de là monta inver austro et
fier ad I piera risimea bianca et de là monta inver austro
et fiere ad I piera grande rodonda negra et (φ.79v) [.....]
e fiere al oltro [.....] fier ala terra lavoradessa,
che vien dita Archalo [.....] dessende la terra per me-
ço et fiere ali cherami,che sè sinoro dela Hessi de Ca Faletro.

Partixon de caxe

Le do caxe de meço,che sta al presente diaco Caroffilato.
Item è dassaver che lo mulin desfato sè cosun et ogni fiada,
che le parte lo volesse rehedificar,che la terra,che sè intro
l'agogo,romagna alo mulin comuna,romagnando l'altra parte,che
viene al'altra parte comuna in tute le parte.

Item è dassaver che la terra salvadhega cum li socori, che sè aprovo in lo casal intorno intorno, secondo comu havemo partidhe le IIII parte prime, sè comune.

Item è dassaver che alguna dele parte non possa domandar ad algun villan alguna cossa e algun debito.

Item è dassaver che lo poço del suprascripto casal sè comun.

Item è dassaver che li socori del casal vecchio, secondo como elli sè partidhi, sè comuni intorno intorno.

στ

Ο Ιωάννης Gisi του ποτέ Μαρίνου και η αδελφή του Ελένη μοιράζονται μια σερβενταρία στο χωριό Άγιος Βασίλειος.

1360, Ιανουαρίου 15

(ADC, b. 10bis, fasc. 7/2, φφ. 84v-85r)

MCCCLVIII, mensis Ianuarii, die XV, indictione XIII

Infrascripte divisiones facte inter Iohannem Gisi, quondam ser Marini, ex una parte, et donam Helenam, sororem suam, ex altera, de serventaria una de Agio Vasili, fuerunt hic registrate de mandato dominationis.

Hec est pars suprascripti Iohannis, quam habere debet pro mediam sibi spectantem de dicta serventaria.

Item lo çardin de Costa Fucha, che paga perperi IIII.

Item lo çardin de Costa Monda, che paga perperi III.

Item lo çardin de Iani Oreo, che paga perperi V.

Item lo çardin de Costa Thocaropulo cum lo suo frar, che paga perperi V.

Item lo çardin de Michali Calatha, che paga perperi II.

Questi sò li villani

Costa Fucha Miçopulo cum II soy fioli.

Papa Theodoro Miçopulo.

Stamatino Miçopulo de Arcavli.

Iani Theocaropulo Miçopulo.

Costa Theocaropulo Miçopulo.

Michael Calatha Miçopulo.

Duli, filio de papa Filippo.

Lo filio de Corçi Liano Miqopulo.

(p.85r) Queste sie le case

- Item la casa de Gallino.
- Item la casa de Manoli Cati.
- Item la casa de Calogrea.
- Item la casa de Carpathea.
- Item la casa de Chargaleo.

Queste sie le vigne

- Item la vigna de papa Thodoro.
- Item la vigna de Sca.....
- Item la vigna, che sè dentro de Manoli Thocari.
- Item la fitea de Manoli Theologiti.
- Item [..]
- Item [..]
- Item lo terren de Scaffi dever ostro.
- Item la vigna de Fucha.

Hec est . pars suprascripte Helene, filie ser Marini Gisi quondam, quam habere debet pro mediam dicte serventarie, quam tenet iure legati patris sui.

Questa sè la parte di çardini

- Item lo çardin de Androna, che paga perperi V.
- Item lo çardin de Manoli Theologiti, che paga perperi IIII.
- Item lo çardin de Costa Camari, che paga perperi IIII.
- Item lo çardin deli Terresieri, che paga perperi III.
- Item lo çardin de Meri, che paga perperi III.

Queste sè le vigne

- Item la vigna de Costa Camari.
- Item la vigna de Iani Camari.
- Item le do vigne de malvasia de Androna.
- Item la vigna de Lucha.
- Item la vigna de Costa Thocaropulo cum la calamea, che sè ala Chefalarea.
- Item lo terren, che sè in la Scaffi dever bora.
- Item la vigna desradigada delo Clisidi.
- Item la vigna de Iani Theocaropulo.

Questi sè li villani

- Costa Camari, dito Miçopulo.
- Androna Mulida cum II soy fioli.
- Papa Damiano Miçopulo cum do soy fioli.
- Lucha Miçopulo, filio de sartor.
- Calogero Plascara Miçopulo.
- Hanoli Miçopulo, dito Grameno.

Queste le case

- Item la casa de Paradisi.
- Item la casa de Costa Honda.
- Item la casa de Heri.
- Item la casa de Capelena.
- Item la casa de Piçulla.
- Item la casa de papa Hanoli.

Romagnando comune Çorçi Liano Miçopulo, lo qual è in bando, et Stamatino, Theodoro Çungri, fradelli, et lo filio de Thocari Çungri.

Tute aque,mulin,poste de mulin,sochori,glesie,sochori,tute terre vacue et lecase de citade et la casa granda de casal et la caneva et tute altre cosse,che pertinesse ala suprascripta serventaria oltra le suprascripte cosse,che fo partide.

Unde per dominum ducham et dominum Bernardum Sanuto,consiliario,absque domino Victore Trivisano,altero consiliario,qui est in Themeno pro agendo Communis,ordinatum est quod dicte suprascripte divisiones sint firme et rate imperpetuum,non obstante contradictione,quam faciebat Marcus Gisi,qui substitutus est in legato facto suprascripte Elene,quia dominatio habuit quod dicte divisiones erant bene et ordinate facte,tamen dicte divisiones non debent preiudicare alicui alie persone.

ζ

Ο Ιωάννης Pasqualigo του ποτέ Λαυρέντιου και ο γιος του Nicolettus μοιράζονται την περιουσία τους, που βρίσκεται στα χωριά Νουσούτα, Σκαλάκι και Καλάρες.

1409

(ADC, b. 11, fasc. 16, φφ. 7v-8r)

MCCCCVIII, [..... ..]

Infrascripte divisiones fuerunt facte concorditer rebus [... ..] inter ser Iohanes Pasqualigo, quondam ser Laurencii, et ser Nicoletum Pasqualigo, eius filium, que fuerunt proietate dominio, ut registrarentur in dictam curiam et sint firme et valide inter eos semper. Et id eo de mandato magnifici domini Leonardi Trivisano, honorabile duche Crete, et sui consilii fuerunt hic inferius registrate et anotate secundum formam et continenciam earum. Que debent esse firme et valide semper inter eos, salvo tamen iuribus Comunis et aliorum. Quarum quidem parcium prima advenit ser Nicoletto et secunda ser Iohani, eius patri, sicut inferius continetur.

Prima parte boni condizionadi

Tuto lo luogo delo casal Musuta con so abencie e pertinen-
cie e vilani, lo qual alo presente posiedo, aceto Costa Vatuo, lo
qual al presente habita in lo casal Schalani, e la ca de çitade,
che d'è questa rason, lo qual meto in l'altra parte.

Li beni liberi con la parte suprascripta.

La possessio granda de çitade, la qual comprì dali Thodori
delli pupilli, che fo de ser Çorçi Pantaleo.

Liberi de rason de Schalani con la suprascripta parte.
La vigna de chalogero Vedura, la qual have la Lunardo Mara.
La vigna de l'Oliver de Costa Misitra.
La vigna de Iani Miriachioniti.
La vigna de Diaco [.....]
La fitea de Costa Misitra.
La vigna de Cali Varanena, la qual confina con la vigna de
papa Thodoro Tiganita.
La vigna de papa Thodoro Tiganita, che confina con la vigna
suprascripta et con la vigna de Manoli Vataçi.
La fitea, che fo de ser Andrea Quirin, la qual alo presente
temo mi.
La vigna fitea de papa Thodoro Tiganita, la qual confina con
le vigne malvasie de Antonio Thochari.
La vigna, che fo de calogrea Raptopulena.
La vigna de Andrea Vonale.
La vigna de Vasili Andrioti.
La vigna de Micalì Criticho.
La vigna de Manoli Thocari.
La vigna, che fo de Patrulena.
Le vigne malvasie de Antonio Tochari.
La vigna de rusie de Cali Varanena.
La vigna de rusie de Micalì Critico.
La vigna de rusie de Marco Ierano.
La vigna e la fitea de rusie de Manoli Tochari.
La fitea de Costa Vano de rusie.
Le do vigne, che fo de Crivodi [.....]
Tute le vigne con li so girambeli.
Lo patitiri delo casal, che sè aprovo in la cha Dantino Car-
vuni.

Lo patitiri deli patitiri grandi, che fo de ser Andrea Çane.
Meto in la suprascripta parte deli tereni dela Langada, che
sè inver bora, partando l'una parte al'altra lo riachi, che sè
in mezo de Langada.

Li tereni de rusie, li qual al presente tien Piero Gorgota.

Lo teren, che se dise Spanu, lo qual tien Antonio e Manoli To-
chari.

Tuto lo teren, che sè dala fitea de Musurocomati inver ponen-
te e dela fitason de Andrea Vonale [.....] inver levante.

La fitason de Çorçi Parteniti, che sè alo riachi.

La fitason de Todoro Varnioti, che confina con la suprascripta.

La fitaxon de Andrea Vonale confina con la suprascripta.

Lo socoro delo casal, che tien calogero Vidura.

Lo socoro delo casal, che tien Michali Drachi.

E tuti li olivieri, che fo dela rason de ser Andree Quirin.

La qua, che sta Manoli Thocari.

La qua, che sta Costa Misithra.

La qua, che sta Iani Mirachioniti.

La qua, che sta Iani Silima.

La qua, che sta Nicola Silima.

La qua, che sta Filippo Vonale.

La qua, che fo de Marco Varani.

La qua, che sta Çorçi Parteniti.

La qua, che sta la fia de Çorçi Raptopulo.

La qua, che tien Nicola da Çipri.

La qua, che sta Andrea Vonale.

La qua, che fo de ser Andrea Chirin, la qual teniva le nostre
[.....]

Tute le qua con li so cortivi, che li sè davanti ale soe porte.

Villani: Costa Misithra con so fioli, aceto so fio Çorçi e

Çane, la qual meto in l'altra parte, partando li beni de so pare per mitade, aceto la ca, che roman a so pare.

Nanolì Thocari con li so fioli.

Iani Mirachioniti con li soi fioli.

Tute le glesie romania comune.

Se alguna cosa non fose partida delo luogo, che fo de ser Çane Cavaler, romagna in l'altra parte.

La fitea de Costa Misithra.

La fitea de Iani Vari.

La fitea de Marco Vari.

La fitea de Çorçi Fuschi.

La fitea de Antonio Thocari.

La fitea de papa Costa Vonale.

La fitea de Chiriaco Siminachi.

La fitea de Çorçi Sclavo e de so cusin Calotere, che confina con la suprascripta inver bora.

Lo patitiri covertò del papa Demeço.

(¶.8r)

Seconda parte

[.] ser Çanachi Pasqualigo [.]
.....]

Tuto lo luogo condizionadi delo casal Scalani con so abencie e pertinencie e villani e con le ca de citade, che hê delo luogo suprascripto e Costa Vatuo e la ca de citade, che dè raxon de Nusuta, li qual meto in questa parte.

Beni liberi con la parte suprascripta.

Lo casal Calares e con tute so abencie et pertinencie e villani e tuto lo luogo de Spilia, lo qual compri de Maria Aurade-

na, e la qua. Demo stazio delo casal Scalani con tuti li cortigi,
chè davanti le cha.

Liberi de rason de Scalani

La vigna de Çorçi Andrioti.

La vigna de Thodoro Varmoti.

La vigna de Piliachu.

La vigna delo figer con tuto lo terren del figer.

La vigna de Piero Trivixan.

La vigna de Çorçi Raptopulo.

La vigna de Thodoro Varmoti.

La vigna de Giani Vonale.

La vigna de Filippo Vonale e la soa fitea, che pianta in l'
anno 1408.

La vigna de papa Costa Vonale, la qual have da so pare e lo
sochero.

La vigna de Piero Vonale, la qual have da so pare e lo socoro.

Lo socoro de Iani Vonale, lo qual have da so pare.

La vigna de Antonio Carvuni, la qual fo de griego.

La vigna de Antonio Thocari, la qual fo del griego.

La vigna de Laolada, la qual tien papa Costa Vonale.

La vigna, che fo de Marnello Mara.

La vigna de Marco Simunelo.

La vigna de Çorçi Ierano.

Le vigne de Posaniti,

La vigna de Manoli Mirachioniti.

La vigna de Marco Ierano.

Le vigne de Constanzo Vida.

La vigna de Vasili Andrioti, la qual fo de Vardali.

Le vigne de Iani Silima.

Le vigne de Andrea Cacho.

La vigna de Çorçi Misitra, la qual fo de Charchia.

La vigna, che fo de Michaliçi.

Lo xerisambelo, che fo de Marco Simunelo.

Lo xerisambelo, che fo de Çorçi Parteniti.

Tute le vigne con tuti li so girambeli.

Lo patitiri descovertò deli patitiri de meço l'otra ço patitiri, che io avi da ser Andrea Quirino deli patitiri grandi.

Metò in questa parte tuti li terreni, che io avi de ser Çan Cavaler, si quelli, che paga formento, come quelli, che paga denari in questa parte,

E lo teren de Langada, che sè inver ostro, partando l'una parte de l'altra lo riachi, che sè in meço de Langada.

Lo teren, che sè aprovo delo figier, lo qual tien Çorçi Iezo.

Lo çardin de Nicola Serepeçi.

Tuta la rason, che non fosse partida, dalo luogo, che fo de ser Çan Cavaler, romagna in questa parte.

La cha, che sta Antonio Thocari.

La cha de Michali Criticho.

La cha de Nanoli Vari.

¶tuta la raxon dela tore cusi condicionada come de libero.

La cha de Çorçi Misitra.

La cha de Marula Hara.

La cha Marco Simunelo.

La cha de Pietro Trivisian.

La cha de Pierro Vonale.

La cha de papa Costa Vonale.

La cha de Iani Vonale.

Cadauna casa eba li so cortivi.

Villani

Antonio Thocari con li so fioli.

Çorçi Misitra.

Iani Misitra, toiendo la mitade li beni de so pare, romanando la cha a so pare.

Tute le glesie sia comune.

La fitea de Petro Vonale con la fitea, che pianta anno, la quale confina con la fitea de papa Costa, so frar.

La fitea de Nicola Silima, la qual confina con la fitea de Petro suprascripto, metando anche la fitea, che pianta anno.

La fitea de Musurocomati con lo teren, che confina con la dita inver ostro.

La fitea de Çorçi Parteniti.

La fitea de Michali Paradiso.

La fitea de Daporto.

La fitea de Iani Paradiso, servo.

La fitea de Çorçi Parteniti con la vigna, che fo d'Arvaniti.

La fitea de Iani Paradiso, dito Dialecto.

La fitea de Galino con lo teren, che confina con la dita inver ostro.

La fitea de Machedo.

La fitea de Nanoli Chiriacho e de so fio Çane.

Lo patitiri, che fo de Chera Biada.

Lo mulin de papa Petro Marchiano.

La parte nostra delo mulin, che nuy avessimo de ser Andrea Cuerin con la fitason.

MCCCCVIII, mensis decembris, die XXVII

Suprascriptam secundam partem elegit ser Çanachius Pasqualigo de velle et consensu ser Nicoleti, filii sui. Qui quidem ser Çanachius debet eciam habere credita locorum, que debet habere ab hominibus partis sue predictae, et simili modo dictus Nicole-

tus debet habere credita debitorum partis sue prime. Ita tamen quod, si debitores partis dicti ser Çanachi ascenderent ad maiorem quantitatem, quam sint debitores partis dicti ser Nicoleti, tunc dictus ser Çanachus debeat satisfacere dicto filio suo usque ad equalitatem, si vero debitores partis ser Nicoleti erunt maioris quantitatis, in hoc casu remanent sui ipsius ser Nicoleti et non teneatur et ad aliquam satisfacionem. Verum tamen debent excludi ab his debitoribus illi debitores, qui sunt debitores pro partibus suis, sed liceat tamen con ser Nicoletto discutere, non computando illud quod excusserit ab eis in parte sua suprascripta, sed debitores, qui sunt carati pro vineis siue per terris datis pro vineis utraque eorum, habeat ad tempus debitum per dimidietatem equaliter.

η

Κατανομή της περιουσίας του ποτέ Zorzi Zampani. Η περιουσία αυτή είχε κληρονομηθεί πρώτα από τον Francescus Zampani, γιο του Zorzi, και αργότερα από τους γιους του τελευταίου Zanachi και Piero. Μετά το θάνατο του Piero η περιουσία περιήλθε στην Caterucia, κόρη του Νικόλαου Zampani. Στην παρούσα κατανομή τα ενδιαφερόμενα πρόσωπα είναι ο Zanachi Zampani και η Caterucia, σύζυγος του Ανδρέα Barbarigo.

Η καβαλλαρία του χωριού Γάλινη μοιράζεται σε τρία μέρη, από τα οποία τα δύο περιέρχονται στον Zanachi και το ένα στην Caterucia. Με το ίδιο έγγραφο περιέρχεται στον Zanachi το χωριό Καρκαδιώτισσα και στην Caterucia το χωριό Σουφινάρι.

1413, Απριλίου 17

(ADC, b. 11, fasc. 18, φφ. 3r-5r)

MCCCCXIII, mensis aprilis, die XVII, indicione VII.

Nobiles viri ser Marcus Venerio, procurator et procuratore nomine ser Zanachi Zampani, ex una parte, et ser Andrea Barbatico, nomine done Caterucie, uxoris sue, ex altera parte, coram dominio presentaverunt infrascriptas divisiones, factas inter se, et debeant in actis curie registrari et per dominum dictum et terminat id quod dicte divisiones debeant esse firme et valide inter partes predictas, salvum iure Comunis et omnium specialium personarum.

Questa hê la division fata concordevolmente per lui Zorzi Dandolo et Zanachi Venier, electi per la parte infrascripta, çoè ser Marco Venier, come procurator de ser Zanachi Zampani, da I parte, e ser Andrea Barbarigo per nomine de done Caterucia, so mulier, fia che fo de ser Nicola Zampani, et da puo la monte

soa deviene in lo dito ser Zanachi et in ser Piero Zampani et da po la monte de ser Piero la parte soa devine in la dita Caterucia, li qual beni devien in li diti ser Zanachi et ser Piero per succession otegnuda in li beni de Francisco Zampani, che fo fio del dito ser Zorzi, lo qual mori in età de pupillar. Vene adoncha per l'una mitade al dito ser Zanachi Zampani per tesseras gitade per nui in presencia deli diti partes.

La parte infrascripta, çoè casal Carcariotissa con la pertinencia de Russalin con soe habencie, pertinencie et villani et con le caxe de citade, in le qual habitava dona Clara Zampani et mo habita ser [.....] de Molin, et do caxete l'una a pe plan l'altra in soler, messe a presto le dite caxe, in le qual habitava a priore et Potha Zampani, segundo come lo dito ser Zorzi Zampani teniva et possedeava la dita parte.

Ala dita verumtamen de Caterucia devine per l'altra mitade la parte infrascripta per tessere. Casal Siffunari con soe habencie, pertinencie et villani et con le caxe de citade, in le qual habitava ser Nicolo Zampani e mo habita ser Andrea Istri-go, con do caxete a pe plan, messe soto le dite caxe grande, in le qual habita Iani Gambasa et un bastaxio, dito Diacho, segundo come tiniva et possedeava la dita parte lo dito ser Zorzi Zampani.

Nui Zorzi Dandolo et Zanachi Venier, elleti a far la infrascripta divisio per ser Marco Venier, come procurator de ser Zanachi Zampani, et ser Andrea Barbarigo per nomine de dona Caterucia, so mugier, concordevolmente andassimo fora al caxal Galipe et vedessime deligentemente et examinassimo lo dito casal et tuto so habente, pertinentis et villani et caxe de citade, li qual beni fo de ser Piero Zampani et dopo la morte soa le do parte devegne in ser Zanaqui Zampani, come cosse ordinade da ser Nicolo Zampani, so pare, per lo so testamento et la ter-

za parte divene in dona Caterucia suprascripta per la partice-
la delo suprascripto ser Piero Zampani per testamento delo
dito Piero, deli qual [.....] monti beni hanno fato parte
tres, çoè una, secunda et terza et havemo quelle engalisado meio
che havemo possudho, secondo la nostra constantia. Egitando [...
.....] in prima dele parte. La prima e segunda parte tocha a
ser Zanachi Zampani over al dito ser Marco Venier, come so pro-
curator, et la terza parte tocha ala dita dona Cateruca.¹

Casale Galipe. Prima parte est ista, que tetigit suprascri-
ptum ser Zanachium.

MCCCCXIII, a di VIII avrili. Division fata intro ser Marco
Venier, come procurator de ser Zanachi Zampani, da una parte, et
ser Andrea Barbarigo per nome de dona Caterucia Barbarigo, soa
dona, da l'altra parte, per la cavalaria del casal Galipe. Parti-
da la dita cavalaria per terzo, tocha ala dita dona Cateruca,
dona del dito ser Andrea, lo terzo dela dita cavalaria et li
do terzi tocha al dito ser Zanachi, la qual division apaiera
ordinadamente scritta qui.

La prima parte, çoè deli villani.

Item Zorzi Geriti con do so fioli, Nicola et Iani.

Item Nicola Salvagno, vequio, con tre so fioli, Zorzi, Costa
et Micali.

Item Iani Califiano, giacho, con I so fio, Zorzi.

Item Iani Apostoli de Micali con I so fio, Micali.

Item Iani Sitiacho, dito Ladhi, con do so fioli, Zorzi et Ni-
cola.

Item papa Nichiforo Cazadhuri.

Item Piero Califiano.

Item Iani Cazaturi con I so fiolo, Nicola.

Item Iani Paterno de Alefandini.
Item Thoma Apostoli de Alagni.
Item Nichita Cazaturi, pizolo, che fo de Iani.
Item Nicola Salvagno, che fo de [.....], de anni VI.
Item Micali Salvagno, che fo de Costa, de anni IIII.
Item Zorzi Paterno de Alefandini, sordo.
Item Iani Macrithoma.

Case de franchi, tocha in la dita prima parte.

Item caxa I de Androna Dono, zovena.
Item casa I de Potha Murtaiena.
Item casa I de Aniza Chefala.
Item casa I de calogrea Chaturena.
Item le caxe de Zorzi Gradonico Znacula.
(p.3v)

Tocha in la dita prima parte dele vigne dela division dela dita cavallaria.

Item vigna I, che fo de Costa Salvagno, de oure IIII.
Item vigna I de Micali Salvagno, de oure V.
Item vigna I de Zorzi Ieriti, de oure X.
Item vigna I de Vassili Conomo, de oure X.
Item vigna I de Iani Califiano, diacho, de oure VIII.
Item vigna I de Costa Sitiacho, de oure VIII.
Item vigna I de Piero Califiano, de oure III.
Item vigna I de papa Nichita Cazaturi, de oure II.
Item vigna I de Zanachi Zampani, de oure II.
Item vigna I de Iani Vardava, de oure V.
Item vigna I de Zampani, de oure VIII.
Item vigna I de Nicola Salvagno, vequio, de oure IIII.
Item vigna I de Menoli Chiriacho, de oure V.
Item vigna I de Zorzi Apostoli di Micali, de oure X.

Item vigne II de Marco et de Nicola Dono, fradeli, de cure XVI.

Item vigna I de Nichita Conomo con la fitea, de cure V.

Item vigna I de diacho Macrithoma, de cure VI.

Item vigna I de Nicola Xeno, de cure V.

Item vigna I de Iani Sitiacho, de cure III.

Item vigna I de Iani Mussuro, de cure VII.

Questi son li zardini, che tocha in questa prima parte dela dita cavallaria.

Item zardino I de papa Nichiforo Cazaturi, paga al anno yperperi IIII.

Item zardino I de Nichita Cazaturi, che fo de Vassili, paga l'anno yperperi V.

Item zardin I et terren de Micali Apostoli de che et apagnio, paga al anno yperperi IIII.

Item la dita parte comenza da un perer salvadego, che sè su in lo traffo dela vigna de Iani Mussuro, et monta et ferre in lo canton dela vigna de Iani et Manoli Mussuro et de là va fossadho fossadho dela dita vigna volzando et zirando, como va lo dito fossadho I, et de là dessende quarta de grego inver levante et fiere in un traffo, o nui ordinassemo pilastro, et de là dissende quarta de grego inver levante et passa in un altro traffo, o che sè la via, et fiere in un carober salvadego et là ordinassemo † in una piera risimea et de là dessende quarta de grego inver levante et intra in lo riachi et de là monta et fiere in lo canton di un ortho, che sè fora de fossadho dela pergola de Nicola Salvagno, et de là va ortho ortho, como va lo dito orto, et dessende et fiere in lo riachi de Neo Figadi et de là monta per levantem et fier in lo canton de un

grando ortho, o che nui ordinassemo pilastro, et fiere intro grego et levante et fiere in una piera risimea, che sè de sovra in un ortho, o che nui ordinassemo †, et de là monta per levantem et passa in ortho et fiere in lo canton dever bora di un altro ortho, che se dixè de sovra in lo quarto dever bora, o che nui ordinassemo †, in lo terren del dito quarto et de là va et dessende e fiere in un quarto de levantem inver sirocho et fiere in I ortho pizolo, o che nui ordinassemo far pilastro, et de là dessende quarto de levantem inver sirocho et fiere intro lo riachi, che nui ordinassemo pilastro, et de là monta quarto de levantem inver sirocho et fiere in lo canton de ortho, che nui ordinassemo †, et de là monta per levantem et fiere in un ortho grande, o che nui ordinassemo pilastro, e de là monta per levantem et fiere in un ortho pizolo, che sè amo traffo, o che sè piera et ordinassemo sia fato pilastro, et de là monta quarto de levante inver sirocho et fiere in I massazo de piera, o che sè mandolu salvadego, et de là va tra levantem e sirocho e fiere in lo canton di un traffo fato di piera, o che sè mandolu salvadego, et de là va inver levante traffo traffo zirando et volzando, como va lo traffo infin al canton del dito traffo, o che sè un mandolu salvadego, et de là dessende quarto de levante inver grego et fiere in un ortho, che sè fora delo riachi in la parte de levante in I piera risimea, o che nui ordinassemo †, e de là monta quarta de levante inver grego e fiere in I ortho, che sè I schino, sotto lo qual sè I piera risimea, o che nui ordinassemo †, e de là dessende quarta de levante inver grego e fier in lo riachi grande e de là zira intro ostro et sirocho et monta riachi riachi volzando et zirando, come va lo riachi, et fiere in lo traffo delo sochoro e zardini de San Dimitri e de là zira inver levante et va per lo riachi riachi infin che dura lo riachi e dayo finidho lo riachi monta ver levante et fiere sula costa del'armi, che sè confin de Ghaias-

so,e de questo luogo e in lo dito armi in lo ladhi dever ponente in I placha risimea fessemo † .La parte dever ostro sè de questa prima parte;la parte dever bora sè dela segunda parte infin alo confin,che parte la segunda con la terza parte.

Item demo a questa parte li sochori,che sè ala via apresso le terre delo casal.

Item ancora demo in questa parte tuti li terreni,che sè da la parte dever ponente,che sè dela division,che nui comenzasemo verso le vigne,confinando con la terza parte dal canton del ortho,che sè soto la vigna de Zorzi Apostoli,pizolo,et va inver ponente et fiere alo canton dela vigna (p.4r) de Nicola Salvagno,pizolo,La parte dever ostro sè de questa parte eceto li terreni del Ornea,li qual avemo messo in la segunda parte.

Secunda parte,che tetigit suprascriptum ser Zanachium,est ista.

Segonda parte dela divisione deli villani dela dita caval-laria.

Item Zorzi Apostoli,vequio,con do so fioli,Iani et Nicola.

Item Vassili Conomo con do so fioli,Costa et Iani.

Item Nicolarea Apostoli de Micali con I so filio,Micali.

Item Nicola Salvagno,pizolo,di Micali con I so fio,Iani.

Item Costa Sitiacho con I so fio,Iani.

Item Costa Apostoli de Alagni con I so fio,Iani.

Item Iani Rucli,che fo de Andrea.

Itemel papa Nichita Cazaturi con so filio Costa.

Item Manoli Chiriacho,che fo de Zorzi.

Item Vassili Paterno de Alefandini.

Item Micaletto Ghamadio,che fo de Vassili.

Item Iani Cazaturi,fio de Nichita,de anni VI.

Item Nichita Cazaturi,pare delo suprascripto Iani.

Item Micali Apostoli,vequio.

Item Micali Chiriacho,che fo de Zorzi.

Case de franchi,che tocha la deta segunda parte.

Item caxa una de Iani Mussuro.

Item le caxe de Eudochia Salvagno.

Item caxa I de calogrea Macrithoma.

Item caxa I de Manoli Mussuro.

Item caxaI,che fo de Vassili Chamadio.

Zardini,li qual tocha in questa segunda parte.

Item zardino I de Zorzi Ieriti,paga yperperi V.

Item zardino I de Nicola Salvagno,vequio,paga l'anno yper-
pera VII.

Tocha in la dita segunda parte dele vigne del'altra cava-
laria.

Item vigne II de Zorzi Macrithoma,de cure XIII.

Item vigna I de Iani Macrithoma,de cure III.

Item vigna I de Iani Rucli,de cure III.

Item vigna I de Manoli Rucli,de cure V.

Item vigna I de papa Nichiforo,de cure VI.

Item vigna I de Nicola Salvagno,de cure VIII.

Item vigna I de Costa Apostoli,de cure X.

Item vigna I de Nicola Salvagno,pizolo,de cure III.

Item vigna I de Zorzi Gradenigo,de cure XX.

Item vigna I de Costa Salvagno,che fo,de cure V.

Item vigna I de Micali Cazaturi,de cure VII.

Item vigna I de Iani Cazaturi,de cure III.

Item vigna I de papa Nichiforo,de cure V.

Item vigna I de Iani Macrithoma,de cure V.

Item vigna I de Iani Curtessi, de oure VII.

Item vigne II de Androna Dono, vequio, de oure VI.

Item vigna I de Micali Salvagno, de oure III.

Item vigne II de Manoli Mussuro, de oure X.

Item la dita seconda parte cominza dalo riachi, che sè confin de Voru, e de questo luogo, unde nui ordinassemo far † in una piera risimea, [..... ..] inver ponente et fiere sulla vosta del armi in I piera, o che nui fessemo † , e de là dissende et passa quarti di ponente inver garbi et passa lo lango et mostra et fiere sula l'armi in una piera, o che nui fessemo † , e de là va in ponentem e dessende in una piera risimea, che nui fessemo † , e de là dissende per ponentem e fiere in lo langussi in I piera, o che nui fessemo † , e de là dissende a va ponente e va in ostro et va riachi riachi et volzando, como va lo riachi, e fiere in lo riachi de mai[.] e de là zira via maistro e tramontana e va riachi riachi zirando et volzando come va lo riachi, e sè confin de questo luogo, e dela pertinencia de Galifu, e fiere in lo riachi, o che confin de bora e dela pertinencia de Galifu e de questo luogo, e de là insue dalo riachi e monta quarti de ostro inver garbi e va confin confin de questo luogo dela pertinencia de Galifa e fiere in una piera, che sè una cudhumalea, in la qual piera fessemo † , e de là zira e va e dessende quarta de ponente inver lo garbi e fiere in lo ortho, o che nui ordinassemo suprafato pilastro, e de là dissende quarta de ponente inver garbi e fiere in I ortho in carober salvadego e de là dissende per ponentem fiere in lo riachi, o che se azonze lo dito riachi, e de là insie dalo ruachi e monta quarta delo garbi inver ponentem e fiere in la zina delo ortho grande in un schino grande, o che nui ordinassemo suprafato pilastro, e de là monta intro

ponentem [.....] passa I ortho e fiere pocho de soma dal canton di I altro ortho, o che nui ordinassemo prefato pilastro, e de là monta per ponentem et fiere in un massazo di piere, o che nui sé cudhumalea, e de là va intro ponentem e garbin e fiere in la zima delo grande ortho, o che nui ordinassemo sia fatta pilastro, (9.4v) e de là dissende quarta de ponente inver garbin e fiere in lo riachi, o che nui ordinassemo prefato pilastro in la banda dever ponente, e de là monta sia ponentem et garbin e fiere in un canton de ortho, o che sé schino, e de là va ver ponente traffo traffo, come va lo traffo, e fiere in un richulachi e de là zira e monta per garbin riachi riachi . zirando et volzando, come va lo riachi, e fiere in un traffo, o che sé agusagladhi ordinassemo prefato pilastro, e de là monta quarta de ponente inver garbin e passa lo traffo e monta per lo dito andadho e fiere in lo traffo, o che nui ordinassemo prefato pilastro, e zira inver garbin e va traffo traffo zirando e volzando, como va lo traffo, infina al cavo del ortho e de là dissende e fiere intro lo riachi, che vien dal casal, e de là zira verso ponentem e va riachi riachi infina ali cortivi delo casale. La parte dever ostro infina ali confini dela prima parte è de questa parte; la parte dever bora è dela terza parte.

Demo a questa parte tuti li terreni del Ornea.

Item demo a questa parte li sochori, che sè soto lo casal confinando da I ladhi con la vigna de Marco Zampani e dela banda dever bora con lo riachi, che dessende dal casal.

Tocha a ser Zanachi Zampani ala parte soa per li soi do terzi la pertinencia di Coxari e la pertinencia di Cutarfani, la qual se mossa a Gheroniso apresso la marina e lo magazin giando messo ala ruga al Mal Canton, lo qual sempre teniva ser Nicolo Zampani, che fo, e la caxa, che sta Marula Patacio, la qual

è duedho la cova de miser Sanmicheli.

Item tocha al suprascripto ser Zanachi la mitade dela pertinentia del Salata, la qual se messa aparvo lo castello Belvedere con III villani, li qual abiti in la dita pertinentia, zoè Costa, Leo e Iani Mulidha, fradeli.

Item tocha al dito ser Zanachi dele caxe de citade, messe in la ruga del Mal Canton, le caxe grande, le qual abita al presente ser Nicali Spagnolo, procurator, le caxe III pizole, le qual è due, la cova dela glexia de misser Sanmicheli, oltra la caxa, in la qual abita Marula Petacio, deta de sopra, dele qual tre case una e duo gena I^a porta e rende dentro al cortivo di Nicali Spagnolo suprascripto.

Glesie, aque e pascoli sia comune.

Hec est tertia pars, que tetigit suprascriptam donam Cateruciam².

Tocha in la dita terza parte li sottoscritti villani.

Item Iani Curtessi e do so fioli, Nicali e Giorgi.

Item Nicali Salvagno con do so fioli, Iani e Giorgi.

Item Nicali Cazaturi con do so fioli, Zorzi e Nichita.

Item Giorgi Apostoli de Nicali con I so fiolo, Nicali.

Item Iani Apostoli de Alagni con I so fiolo, Costa.

Item Costa Apostoli Costarea.

Item Nichita Conomo de Fani.

Item Nicola Macrithoma, diacho, con I so fio, Giorgi.

Item Costa Salvagno Costopulo de Nicali.

Item Manoli Rucli, che fo de Andrea.

Item Giorgi Paterno de Pliti.

Item giorgi Conomo de Iani, che sta ala Chelia.

Item Costa Salvagno, che fo de Costa, de anni III.

Item calogero Sitiacho.

Item Iani Conomo.

Case de franchi, tocha in la dita terza parte.

Item casa una de Nicola Dono, sibrago.

Item casa I de calogrea Califiani.

Item casa I de Thodora Zampani.

Item casa I de calogrea Salvagnena.

Item casa I de Aniza Curtessena.

Vigne dela dita cavallaria, tocha in la dita terza parte.

Item vigna I de Nicola Salvagno, zovene, de oure VI.

Item vigna I de Nichita Conomo, de oure IIII.

Item vigna I de Nichita Cazaturi, de oure V.

Item vigna I de Androna Dono, de oure XV.

Item vigna I de Nicolarea Apostoli de Hicali, de oure X.

Item vigna I de Iani Paterno de Alefandini, de oure X.

Item vigna I de Zorzi Paterno de Pliti, de oure VIII.

Item vigna I de Nicola Apostoli de Iani e Thoma Apostoli de Alagni, de oure XIII.

Item vigna I de Thoma Apostoli, de oure IIII.

Item vigna I de Nichita Cazaturi, vequio, de oure IIII.

Item vigna I de Nicola Dono, de oure IIII.

Item vigna I de Iani Apostoli de Alagni, de oure IIII.

Item vigna I de Iani Apostoli de Hicali, de oure IIII.

Item vigna I de diaco Macrithoma, de oure II.

Item vigna I de Nicola Apostoli de Hicali con la soa fitea, de oure VIII.

Item vigna I de papa Nichita Cazaturi, de oure VI.

Item vigna I de costa Apostoli Costarea, de oure V.

Item vigna I de Androna Dono, zovane, de oure VI.

Item vigna I de Zorzi Apostoli, vequio, de oure IIII.

Item vigna I de Iani Dono Ianuta, de oure IIII.

(φ.5r) Zardini dela dita cavalaria, tocha in la dita parte terza.

Item un zardin de papa Nichita Cazaturi, paga al anno yperperi V.

Item zardin de Nicola Curtesi, nuco, paga al anno yperperi V.

Item un zardin de Iani Curtesi, paga al anno yperperi II grossos VI.

Tocha in questa terza parte tuti li terreni, che sè deli confini dela segunda parte inver bora infina lo flumen.

Item demo in questa parte tuti li terreni, che sè dal casal inver ponente non intendando li terreni, che fosse dali fossadhi dele vigne intro le vigne confinando dala via, che va in lo casal Scopella, et andar via via infina al tramito deli patitiri e de là zira inver ostro, e tuo tuti li terreni, che sè fora deli fossadhi dele vigne infin alo canton del ostro, che sè soto la vigna de Zorzi Apostoli, pizolo, e dessende inver ponente infina al canton dela vigna de Nicola Salvagno, pizolo, al qual canton confina la vigna de Nichita Conomo, e de là zira inver bora traffo dele vigne e va infina ala predita via.

Tocha in la dita terza parte la mitade dela pertinentia del Salata, la qual ha mossa apresso del castro de Belvedere con villani III habita in la dita pertinentia, zoè Marco e Antonio Mulidha, fradeli, e Marco Nestora.

Item tocha in la dita terza parte dele caxe di citade dela ruga, messe in Hal Canton, le caxe, in le qual al presente habita Marco Zampani, in soler e pe plan e le caxe, le qual habita Giulielmo de Chiamonte, contestabile, da pe in soler e pe plan.

Veramente la dita dona Caterucia Barbarigo, ala qual tocha la dita caxa per la soa terza parte per la particola de so frar, sè Piero, che fo, de pagar a ser Zanachi Zampani over a soi

procuratori ogni anno imperpetuo yperpera sie.

Glesie, aque e pascoli sia comuni.

(1) Ολόκληρη η παράγραφος έχει διαγραφεί και έχει προστεθεί το παρακάτω κείμενο: 1438, mensis aprilis, die XXI, indicione prima. De mandato magnifici domini Mathei Donato, honorabilis duche Crete et capitanei Crete, et sui consilii cancellata fuit infrascripta divisio sive scriptura divisionis, facta inter procuratores ser Iohanis Zampani et ser Andree Barbadico, nomine done Catarucie, uxoris sue. Infrascriptum spectat ad particulam sibi adiudicatam et hoc virtute litterarum ducalium superinde retrospectarum die 8 aprilis 1438, que data fuerunt in ducale palatio die 22 febrarii 1439, indicione prima. Que littere registrate sunt in registro temporis presentis.

(2) Το μερίδιο, που σύμφωνα με την κατανομή περιήλθε στην Caterucia, έχει διαγραφεί και έχει προστεθεί το παρακάτω κείμενο:

Cancellata fuit de mandato domini die 21 aprilis 1438, ut superius distinctius continetur in principio huius divisionis, vigore litterarum ducalium superinde receptarum.

0

Ο Νικόλαος Dandolo του ποτέ Νικολάου και ο Ανδρέας Καλικάς
μοιράζονται το χωριό Ράφτης.

1414, Μαΐου 23

(ADC, b. 11, fasc. 18, ff. 11r-v)

Die XXIIII maii, MCCCCXIIII

Infrascripte divisiones facte fuerunt per nobilem virum
ser Nicolaum Dandolo, condam ser Nicolai, et ser Andrea Calica,
qui fuerunt presentate per eos coram dominio, ut debeant regi-
strari in actis curie et de mandato dominationis sunt hic re-
gistrate et debent esse valide et observari inter partes pre-
dictas, salvis iuribus Comunis et omnium specialium personarum.

Pars secunda est ista et tetigit suprascriptum ser Nicolaum.

Ostro. Case de frangi del casal Rapti ali confini antichi, fa-
ti per quelli de Cha Pantalio, tocha per una mitade al supra-
scripto ser Nicolo.

Giorgi Dramitino.

Nicola Raviza.

Hemmanuel Spatharo.

Nicola Dramitino.

Andrea Serepeçi.

Giorgi Ghortazi.

Nicola Murtato.

Tomado Davidore.

Aniça Murtatena.

Giorgi Marmara.

Marco Vasmulo.

Nicola Vasmulo.

Marco Fondanela.

Nicola Trulino.

Giorgi Trulino.

Maria Mangafa.

Pandeleo F[.....]

Nicola Vassilico.

Thoma Trulino.

Marino Petropulo.

Hemmanuel Vatiانو.

Cali Trulini.

Summa, case [...]

Case de villani:

Nicola Luroto de Vassili.

Giorgi Luroto de Micali.

Nicola Calorusso.

Micali Calorusso.

Vassili Luroto.

Hemmanuel Luroto de Micali.

Summa case sie.

Villani:

Nicola Calorusso e i fioli.

Micali Calorusso.

Nicola Luroto, servo, cum tre so fioli sotoscriti:

Siffi, Hemmanuel, Giorgi Luroti.

Giorgi Luroto che fo de Micali.

Hemmanuel Luroto che fo de Thodoro con uno so puero.

Hemmanuel Luroto che fo de Micali.

Tereni de questa parte d'ostro:
Toca per una metade al dito ser ^{Nicola}:
Nicola Calorusso boyna una.
Nicali Calorusso boina meça.
Hemmanuel Glado boina una.
Nicola Xomeriti boina una.
Nicola Luroto boina meça.
Giorgi Luroto boina una.
Nicola Vassilico boina una e meça.
Thoma Trulino boina una.
Giorgi Mangaffa boina una.
Giorgi Trulino boina meça.
Marco Fondanela uno quarto.
Nicola Vasmulo uno quarto.
Giorgi Ghortazi boina una.
Nicola Dramitino boina una.
Nicola Raviça boina una e meça.
Hemmanuel Mangafa boine do.
Michali Ghortazi boina una.
Nicali Ladhichino boina una.
Nicola Calona boina meça.
Herini Copanu boina meça.
Hemmanuel Vatiano de svestida boina una.
Giorgi Luroto quarto uno.
Nicola Luroto boina una.
Nicola Luroto boina una.
Summa boine vintiuna et quarto uno.

Mulin uno tien Hermanuel Cornaro, paga formento mesure zinquanta. Lo suprascripto mulin ha terreni in terço de mesure tre, die havere questa parte d'ostro dal mulin del Trulino, che sè ala parte de bora, oni anno formento mensure XXV dal dito mulin.

Vigne

Nicola Vassilico vigna una.
Marino Petropulo una.
Soy Mangafu una.
Micali Vatiano una.
Erini Copanu una.
Nicola Luroto de Vassili una.
Nicola Vasmulo una.
Protopapa Exotroghe una.
Papa Nicola Exotroghe una.

Vigne desradigade

Teren de Giorgi Platischiadi.
Teren de Iani Luroto.
Teren de Nicola Luroto, servo.
Teren de Thoma e Giorgi Trulino e parenti.

Zardini

Marino Petropulo uno.
Protopapa Exotroghe uno.

Romagnando [.....] comune e salvi le rason de [.....
.....] dele parte de villani apartien alo [.....] de Rapti non messi in questa partison, perche lo tochara a quadauna dele parte per una mitade li tocara. La suprascripta parte per una mitade delo luogo de Rapti partido dacordo tra un ser Nicoletto Dandolo e un Andrea Calicha, tocha la suprascripta parte a un ser Nicoletto Dandolo e de questo siando in zitade de-

vemo far notar al quaderno dei acti,segundo usança.E perche ho tolto le case grande con la stalla,le qual li avemo stima- de dacordo yperperi trisento sesanta.Son contento dar a vui ser Nicolo Dandolo per la mitade yperperi cento otanta al vo- stro piaser cum li modi e condicioni apar de vostra man in la çetola me tocha in la mia parte e queste parte deba esser fer- me soto pena de ducati cento.MCCCCXIIII,maili,die XXI.

(φ.11v) [.....]

[.....]

Cali [.....]

M[.....] Ghortazi.

Hemmanuel Mangafa.

Giorgi Mussuro.

Hemmanuel Fotino.

Protopapa Exotroghe.

Fenga Dramitini.

Micali Ladichino.

Papa Hemmanuel Exotroghe.

Papa Iani Exotroghe.

Cali Siligardena.

Erini Calafatena.

Nicola Calona.

Erini Copanu.

Dimitri e Mano Cornaro.

Calogrea Cornara.

Giorgi Chinigo.

Pliti Trumitena.

Iani Vassalo.

Micali Vatiano.

Summa,case vinti do.

Case de villani in la parte suprascripta

Nicola Luroto, servo.
Nicola Exomeriti.
Nicola Luroto de Micali.
Hemmanuel Clado.
Micali Luroto de Siffi.
Le case de Iani Luroto in la Geni.
Summa, case sie.

Villani

Hemmanuel Clado e i fioli.
Nicola Exomeriti e i fioli.
Servo Luroto, che fo de Sifi, con tre so fioli sotoscriti: Micali, Siffi, Hemmanuel Luroti.
Nicola Luroto, che fo de Micali, con tre so fioli.
Giorgi, Micali, Manoli Luroti.

Tereni dela parte de bora del dito casal ali confini anti-
gi, fati per quelli da Cha Pantalio, tocha per una mitade al
suprascripto ser Andrea.
Manoli Clado boina una.
Nicola Exomeriti boina una.
Vassili Luroto boina una.
Nicola Luroto de Micali boina una e meça.
Nicola Luroto boina una.
Giorgi Luroto de Micali boina meça.
Micali Vatiano boina una e meça.
Marino Petropulo boine do.
Giorgi Mangafa tre quarti.
Andrea Serepeçi boina meça.
Nicola Dramitino uno quarto.
Nicola Murtato uno quarto.
Giorgi Dramitino boina meça.

Giorgi Caravela boina una.
Nicola Raviça boina meça.
Hemmanuel Spatharo boina meça.
Papa Manoli Exotroggho boina una.
Hemmanuel Fotino boina una.
Nicola Calona boina meça.
Aniça Murtato boina meça.
Nichita Chipreo uno quarto.
Lo logo de Geni boine quatro.
Summa,boine vinti una.

Mulin uno tien Toma Trulino,el fradelo,paga formento mesure cento quindese.Hè da saver che dela suprascripta parte del mulin die havere la parte d'ostro oni anno formento mesure vintizinqe del mulin suprascripto.

Vigne

Nicola Dramitino vigna una.
Hemmanuel Spatharo una.
Giorgi Mangafa una.
Nicola Luroto una.
Hemmanuel Vatiano una.
Micali Calorusso una.
Nicola Calorusso una.
Hemmanuel Papadopulo una.
Nicola Calona una.
Nicola Raviça una.
Nicola Andonopulo una.
Papa Manoli Exotroggho una.
Papa Petro Exotroggho una.

Vigne desradigade

Teren de Hemmanuel Cornaro.

Teren de Manoli Luroto.

Teren de Fotino Ghorafa.

Teren de Andrea Serepeçi.

Teren de Micali Ghortazi.

Teren de Giorgi Luroto.

Zardini

Papa Manoli Exotroggho uno.

Papa Iani Dobromiro uno.

Nicola Luroto uno.

Romagnando le aque e le glesie comune e salve la rason de quadauna dele parte de villani apartien alo logo de Rapti, non messi in questa partison, per quello tocara a quadauna dele parte per una metade li tochara. La suprascripta parte per una metade delo logo de Rapti, partido dacordo tra vui ser Andrea Calicha e mi Nicoletto Dandolo, tocha la suprascripta parte a vui ser Andrea e de questo siando in zitade devemo far notar al quaderno de ati, segundo usança, e la casa granda die romagnere a vui ser Andrea suprascripto e la stalla e lo logo de pagier e lo logo de agomento dela dicta casa infina alo muro de Cali Trulini e che sia licito [...] tar la casa de Marino Petropulo un altro tanto a mi, quanto tu gitaza a tute to spese, o chio voio sulo mio logo [.....] per la metade dele case, yperperi cento otanta, che sè per la metade de yperperi tresento sesanta, che nui avemo messo a mio [.....] deba esser [.....] soto pena de ducati çento.

Κατανομή περιουσίας σε τρία μερίδια στο χωριό Καρτερός μεταξύ των αδελφών Ανδρέα και Θωμά Fradello του ποτέ Νικολάου και του Παύλου Trivisano, consiliarius Κρήτης, στο όνομα της συζύγου του Thadea, κόρης του ποτέ Ιερωνύμου Fradello του ποτέ Θωμά.

1415, Ιανουαρίου 2

(ADC, b. 11, fasc. 18, φφ. 49v-50r)

Die II Ianuarii

Nobiles viri ser Andreas et ser Thomas Fradello, fratres, filii condam ser Nicolai, ex una parte, et egregius dominus Paulus Trivisano, consiliarius Crete, nomine et vice done Thadee, consortis sue, que fuit filia nobilis viri ser Yeronimi Fradello, filii quondam ser Thome, ex altera parte, coram domino presentaverunt infrascriptas divisiones factas concorditer inter eos, ut debeant registrari et esse firme. Unde mandato domini fuerunt hic inferius registrate, sicut stabant, ita quod debeant esse valide et firme et debeant per partes predictam observari semper et imperpetuum, salvis tamen iuris Comunis et omnium aliarum specialium personarum.

Die 3° Ianuarii, 1414

Prima pars de Chartero.

Vigna de Iani Fradelo.

Item vigna de Menego Sclavo.

Item vigna de Fatici.

Item vigna de papadia Lalachena con lo so teren.

Item vigna de Cali Armachena.

Item vigna de Leo Avunalo.
Item vigna de Petro Fradelo, la pizola.
Item vigna de Manoli Cavala.
Item vigna de Andrea Languvardo, nomenada Damulina.
Item vigna de Marco Donadho.

Zardini de questa parte

Zardini do de Marco Chuluri, perperi XLI.
N. Pelegii, perperi XXXVII.
Iani Vlach, perperi XXVIII.
Summa, perperi 106.

Tereni de questa parte

Lo teren de Iani Athineo.
Lo teren de calogero Anatoli, fato in tre parte, metemo in questa parte la parte de mezo a pasa XL.
Lo teren de Nurtatena partimo in 3 parte, metemo in questa parte la parte dever ostro,
La vigna vechia de Michali Alafiancho con lo teren de Costa Griponte, apreso la flumiera, in questa parte.

Casa in questa parte

Marco Vacha casa do, paga perperi II grossos 6.
Costa Franco casa 4, perperi 6.
Zorzi Avunalo casa II, perpero I grossos 6.
Stamata Auradhena casa do.

Saline

Salina I de Costa griponte, perperi 8.

Vigne, parte segunda

Vigna de Zorzi Auradho.
Item vigna de Gerano.
Item vigna de Chuluri.
Item vigna de Monovassioti.
Item vigna de Pero Suriano.
Item vigna de Micaletto Caurignaco, la granda.
Item vigna de Zorzi Suriano, la malvasia.
Item vigna de suprascripto con lo teren de quella.

Zardini de questa parte

Zorzi Triandafilo, perperi 38.
Iani Diaconopulo peze 2, perperi 33.
Leo Avunalo, perpero 1.
Simon Auradho, perperi 17.

Li terreni dela parte segunda

Lo teren de Micali Venier e Petro Vlasto infin lo confin delo teren de calogero Natoli.

Lo teren de calogero Natoli in parte 3, tocha in questa parte quella dever ostro, ha passa 34.

Li terreni de Nurtatena in parte 3, tocha in questa parte la parte dever bora.

Casa de questa parte

Iani Diaconopulo case 4, perperi 4.
Michali Caurigniaco case 3, perperi 3.
Andrea Languvardo case 3, perperi 3.
Stamata Auradhena casa 1, perpero 1.

Saline

Andreas Languardo salina I,perperi 8.

(φ.50r) Parte terza
Vigna I de Chumela.
Vigna I de Pierro Foscolo.
Vigna I de Pnematico.
Vigna I de Pachiudena con lo teren.
Vigna I de Michali Venier.
Vigna I de Andrea Languardo,nomenada Sitiachi.
Vigna I de Marco Vacha.
Vigna I de Michaleto Caurignaco,la pizola.
Vigna I de petro Athineo.
Vigne do de calogero Abramo.

Zardini de questa parte

Michaleto Caurignaco,perperi 38.
Leo Carandino,perperi 24.
Zardini do de Manoli Gavala,perperi 24.
Zardin de Marco Vacha,perperi 24.

Tereni de questa parte

Li terreni de Micali Alafianco con lo teren de Zorzi Avunalo infina la vigna vechia de Moschiano con la suprascripta parte.

Item lo tereno de calogero Natoli in parte 3,tocha in questa parte la banda dever bora,ha passa 42.

Item lo teren de Murtatena in parte 3,tocha in questa parte e quella de meço.

Item li terreni de Vurgera con la vigna vechia de Moschiano, tocha in questa parte.

Case in questa parte

Heleni Paghiudena case 4,perperi 7.
Zorzi Avunalo case do,perpero 1.
Nichali Lisi case 2,perperi 2.

Saline

Salina de Giorgi Gerano,perperi 8.

Die secundo ianuarii,1414.

Prima e secunda partes evenerunt per texeram nobilibus viris ser Andree et Thome Fradello per texeram proiectam coram dominio de concordio et contentacione partium.

Die secundo ianuarii,1414

Evenit per texeram pars tertia suprascripta done Thadee, filie condam ser Geronimi Fradello, consortis domini Pauli Trivixiano, consiliarii Crete, reservatis iuribus parcium pro illis, que non forent divisa ad huc.

Κ Α Τ Η Γ Ο Ρ Ι Α αρ.3

α

Ο Μάρκος Faletro και η Cornarola Cornario μοιράζονται τη γη και τους βιλλάνους των χωριών Εκοιλού, Μοναστηράκι και Μαχαιρά* επίσης τη γη και τους βιλλάνους των μετοχιών του χωριού Μοναστηράκι, Πλατύσκηνου, Καβουρέα, Μέσης και Ψειροχωριού.

1352, Σεπτεμβρίου 15

(ADC, b. 20, fasc. 2, φφ. 598r-599v)

Anno dominis millesimo trecentesimo quinquagesimo secundo, mense Septembris, die XV, indicione VI. Tempore magnifici domini Petri Gradonico, clare memorie illustris domini Bartholomei Gradonico incliti Veneciarum duche filii, honorabilis duche Crete, sui que sapienti consilii.

Quia ex parte dominationis invictum et mandatum fuit nobis Nicolao Truno, iudici proprii, et Symeone Alberto, iudici petitionum, cui venit texera sedendi loco ser Leonardi Gradonico, iudicis proprii, abser vero ser Johane Diedo, iudici petitionum, cui similiter venit texera sedendi loco ser Georgii Faletro, alterius iudicis proprii, non valentium ad hec sedere occasione prolis, ut per texeras proiecere, deberemus villanos casualis Sichilu, Monastirachi et Machera et dare et assignare medietatem commissarie domini Marci Faletro et alteram medietatem done Cornarole Cornario, prout factum fuit, de terris, vineis, iardinis et domibus dictorum feudorum per iudices antedictos.

Nos iudici supradicti, volentes dominationis mandatum exequi, ut tenemur, instantibus et postulantibus commissarie domini Marci Faletro, dictam divisionem fieri requisivimus pluries dictam donam Cornarolam Cornario ut coram nobis per se vel per aliquem suo nomine comparere deberet ad dicendum quicquid

voluisset pro suo iure. Que respondit quod se impedire non curabat. Quapropter volentes huic negotio finem imponere, habito bono diligenti consilio, dicimus concorditer et sentencialiter per legem et iudicium consentiente etiam ad hec dominatione, quod villani dictorum feudorum remanere et esse debeant cum illa parte, cum qua ponuerunt et scripserunt esse illi, quos iudices antedicti deputaverunt divisionem de dictis villanis et terris et vineis facere, prout infrascriptis per ipsos iudicibus precessoribus presentatis continetur, et quod convenientius et melius est remanere et esse, prout prius divisi fuerunt, quam sortes proiecere nunc de illis.

Et hii sunt villani secunde partis, que commissarius domini Marci Faletri evenit, prout in ipsis scriptis scribitur et continetur.

Questi sê li villani, che presentialmente habita in lo casele Monastirachi, Messi et Machera, che vene in questa parte seconda.

Imprima papa Nicola Loxero cum do soi fioli, clamadi Thodoro, de annos V, et Phylippo, de annos II.

Item Nicola Cinidhi cum so filio Georgi, de annos XVIII.

Item Marco Calamafco, dito Chinigo, cum do so fioli, Georgi, de annos XIII, et Manoli, de annos VI.

Item Ianni Cavadhi, de annos VI.

Item Nichita Fuduloleo, fio de Leo che fo.

Item Michala Varvato cum so filio Ianni, de annos XX, et cum un altro so filio de Thotochi, de annos XVIII.

Item Ianni Cinidi, dito Mulo.

Item Georgi Calamafco cum so filio Michali, de annos III.

Item Vassili. Loxero.

Item Michali Cinidhi, filio che fo de Thodoro.

Item Ianni Loxero, fio de Nicola.

Item Thotochi Fuduloleo cum II soi fioli, Manoli, de annos XV,
et Michali, de annos VII.

Item Manoli Sidero, fio che fo de Georgi, cum II soi fioli, Geor-
gi, de annos quatro, et Michali, de mesi IIII.

Item Nicola Fuduloleo, fio de Thotochi.

Item Nicola Vaci.

Item Giorgi Lumbina, catellan.

Item Albertin Sidero, de annos XII.

Item Nichita Fuduloleo, dito Furiari.

Item Nicola Sidero, fio che fo de Çorçi, de annos XII.

Item Michali Cinidi, fio de Manoli che fo, de annos XII.

Questi sè li villani, partidi et messi in questa parte.

Imprima Costa Pendamoditi cum II so fioli mascoli, ha somerio I.

Item Nicola Pendamodi, ha someri II.

Item Manoli Çaramella.

Item Antonio, filio de Nicola Çaramella.

(p. 598v) Nos Marcus Nani, iudex proprii, et Simeon Alberto,
iudex petitionum, cui venit texera sedendi loco ser Leonardi
Gradonico, iudicis proprii, non valentis ad hec sedere occasione
prolis, abser vero ser Iohane Diedo, iudice petitionum, cum simi-
liter venit texera sedendi loco ser Georgii Faletro, iudicis
proprii, non valentis ad hec sedere. Quod per iudices superius
annotatos finalis divisio feudorum suprascriptorum facta non
fuerat, secundum mandata dominationis superinde edita, silicet
restabat aliqua portio dividenda. Volentes in eo, quod restabat
dividi, finem imponere, virtute mandatorum predictorum, ad dictam
divisionem sufficientius faciendam, ellegimus quosdam habitato-
res in ipsis locis, quibus sacramentum dedimus divisser dicti
residui, quod restabat dividi, ut dividere deberent iuste et

equaliter iuxta eorum bonam conscientiam, bona fide sine fraude, quibus in hoc terminum assignavimus dierum octo, infra quem quidem terminum accesserunt coram nobis, sacramento affirmantes iuxta eorum bonam conscientiam bene et legaliter, bona fide sine fraude, dictam divisionem fecisse, prout infrascriptis nobis presentatis seriusus continetur. Qua visa et lecta requisivimus ser Nicolaum Gradonico, generum, et Phylippum Cornario, ut constat per instrumentum publicum scriptum manu Iohannis Gerardo, [notarii], sub anno MCCCLII, mense octubris, die quarto, indictione sexta, ut coram nobis comparere deberent ad dicendum quicquid voluissent pro iure dicte done Cornarole Cornario, eorum commisse, instantibus et requirentibus commissarium dicti domini Marci Faletro dictam divisionem fieri. Qui quidem suprascripti procuratores, comparentes coram nobis, dixerunt nullo modo velle se impedire in divisione predicta. Quapropter, modo et ordine consuetis, texeras inter nos proiecimus ordinate de residuo, quod restabat, dividi et partiri et evenit secunda pars suprascriptis commissariis domini Marci Faletro, sorte, et prima pars evenit supradicte done Cornarole Cornario, ut de toto et per totum in ipsis scriptis [.....] cuius vero secunde partis tenor, prout in ipsis scriptis continetur, talis est de verbo ad verbum.

Questa sè tuta la terra mestega et salvadega del casale Monastirachi, partida per metade.

Scomençemo lo primo sinoro dalo confin delo dito Monastirachi, che conçoçe cum lo sinoro delo terren del casale Messuta, che mostra inver levante, là che nu metessemo piere do grande, et de là va dreto dreto in un cuçaclado, là che nu metessemo piere, et de là va dreto dreto l'armi, là che nu metessemo piera, et de là dreto per meço lo campo, là che nu metessemo piere per meço lo cuçaclado, et de là va dreto in lo frudio, che se dise

Arcales, là che nu metessemo piere per meço de II cuçacladi, et de là va dreto et fiere in lo canton delo çardin, che mostra inver ostro, et de là descende lo riachi riachi et fiere là, che nu metessemo piere dentro lo riachi, et de là va dreto et fiere in lo trafo, là che nu cavassemo et metessemo piere, et de là vien in l'altro trafo soto la parte de ostro dela glesia de Sancta Veneranda, là che nu cavassemo et metessemo piere, et de là va trafo trafo veio et de là tole la via imperial, che se açonçe, et fiere in le case deli çardini dela Lutra et là femo fin, intendando le parte de bora ad ostro.

Item metemo la parte de ostro delo meço logo de Monastirachi. Volemo che sia segunda parte.

Questo sè lo sochoro delo dito casale Monastirachi, che nu metessemo in questa segunda parte.

Item dalo sinoro dela parte de ostro, çoè dala parte delo logo che nu partissemo, volemo lo sochoro dela parte del bora delo çardin, (p. 599r) che sè avanti a Sancta Maria, sia cum questa parte segunda.

Queste sè le altre meçe case deli franchi delo dito casale Monastirachi, che metemo in questa parte.

Item le case, che lavora Georgi Ianiçopulo.

Item le case de Georgi Scudier.

Item le case de Calli Randena.

Item le case de Ianni Anugeto.

Item le case, che tien Iacomello Venier cum Ianiçopulo.

Item la casa dela Munega Moscoladena.

Item l'altra meça casá delo dito Vucolea, çoè la parte de ponente, sia cum questa parte.

Nota che, sel sè algune case lavorade over non lavorade in lo dicto casale che non fo mancipade over desmentegade, che se possa far partison in tempo.

Item volemo che le aque delo casale sia comune.

Item volemo et disemo che le glesie delo dito casale sia comune.

Item volemo et lagemo corte in lo dicto casale lo sochoro che teniva papa Marco, chome circunda intorno la via et va et fiere in la parte de bora delo erro de madona Cornarola et de là volçe et vien fora dela parte de bora delo erro de Curatoropulo, che sé apresso ala Vucolea, et questa corte lassemo comuna per lo casale. Et se algun volesse fare o hedificare alguna casa in lo casale, che lo possa hedificare a nome delo seignor, che lo vora mantiçipare.

Item volemo che dalo trafo de Paleambelo, chome circunde per intrare alo riachi et ensire lo riachi riachi et ensire lo trafo dela vigna veia de Manoli Cinidi et açongere in la via comuna [...] tor dela via et intrare in lo casale, lassemo per lo pascolo essere comune, che non possa nessun havere ballia a presentare et exceto Seli sera semenadi et che, se algun fesse danno in la blava soa, che lo possa presentare.

Item volemo et disemo che, se le algune vigne, che sia rimambela, che non fo partide, che nu le possemo partir et questo femo perque non savemo, se lè partide o si o non.

Item volemo che le erre delo dicto casale Monastirachi, che cadaun hebba ballia le soe erre, cum questa condition che cadaun dele erre possa havere un passo de cherso intorno intorno dela dita soa erra.

Questi sè li do metochi de Monastirachi, çoè Platischino et Cavurea, che fo partidi per metade, ma nu metemo lo confin de Platischino plu dentro lo confin de Cavurea et scomençemo lo primo sinoro dalo muro de Xilodaplea andare dentro in lo catalima et de là tor lo messa avlachi et de là ensire in un cha-

rachi, che mostra et varda istin Cali Aclada, unde sè sinoro de ser Pietro Quirin.

Item metemo in questa parte Platischino, che mostra inver bora.

Queste sè le altre quatro case de Cavurea, che nu metemo in questa parte de Platischino, çoè le do case de Ianigopulo cum le do case de Nicola Apalago.

questa sè tuta la terra mestega et salvadega delo casale Messi, metochi del dicto [.....] lo qual fo partito per metade.

Scomençemo [.....] confin dalo schino, che sè in la fontana, et va et ensie ad una gran piera risimea, che sè fora delo erro de Michali Varvato, che sè inver levante, et de là ensie et va ad una placa granda, che sè fata croxe, et de là va dreto in una placa, che sè un schino, et de là va dreto in un altra placa grande risimea, che sè de sovra un agrulido, et de là dreto l'armi, che sè do piere a cavallo, et de là va dreto in un gran saxo, che ha un muçuno, che mostra inver bora et de soto li sè un altro saxo, che ha una + veia, et de là descende dreto riona riona (¶.599v) et fiere in un caçoprino et dalo caçoprino descende dreto et fiere in un gran saxo, che se dise schiso, che sè confin de Psirochorio, entendando le parte da levante a ponente.

Item volemo et metemo la parte delo dito meço casale Messi, che sé inver ponente, cum questa parte segunda.

Item volemo et lagemo corte torno torno in lo dito casale Messi dale piere, che lipartidori messe li sinori et che sia comuna et, se algun volesse hedificare case, che lo possa fare casa in lo nomen delo signor, che elle vora.

Item volemo che la glesia sia somuna et lagemo li via per andare in la dita glesia et che l'una parte over l'altra non

possa tenere ne fare question a nessun per andare in la glesia.

Item volemo che le do fontane, che sè in lo casale [.....
.....] et l'altra sia in l'altra parte. Volemo che ca-
dauna dele dite fontane possa havere spacio do passa dela [...
.....]

Item volemo [.....
.....]

Questa sè tuta la terra mestega et salvadega del casale Psi-
rochorio, metochi delo dito Monastirachi, che [.....]

Scomençemo lo primo sinoro [.....] che se dise [..
.....], che sè sinoro [.....] et de Psirochorio et
de là descende [.....] et va in un muri [.....]
sè una aclada, et [.....] et de là descende dreto et
fiere in un saxo, che sè in meço un cuçuro de olivera et sè un
schino apresso lo [.....] et de là descende dreto et
fiere in lo [.....] de arcurato et de là [.....]
monopati monopati [.....] in un muri, che sè una piera ri-
simea, che sè fata crose, che mostra inver lo lango, et de là
descende et fiere in la Cheratea, che sè in la risa tu Chefaliu,
che sè pluso et aspalati, che sè inver lo dito lango, et de là
va et fiere in una piera risimea, che sè fata crose, che sè in-
ver levante de un Chefaliu, et de là descende et fiere in la
Cheratea, che sè strofi, et de là descende dreto dreto [.....
.....] de vucolea dentro in la flumana. Entendendo la parte
de bora ad ostro.

Item volemo et metemo la parte delo dito meço logo de Psi-
rochorio, che se dise Açupades, che sè inver bora, cum questa
parte.

Item volemo che le do case de Cruso Mendrino cum le do ca-
se de Can Fucadello sia cum questa parte.

β

Ο Egidio και ο Πέτρος Stadhi μοιράζονται την περιουσία του πατέρα τους Νικολάου στην περιοχή του χωριού Πραιτώρια.

1374, Ιουλίου 3

(ADC, b. 20, fasc. 1, φ. 30r-v)

Divisio facta per nobiles viros Andream Pantalio et Curinum Quirino, partitores, abser viro nobile Marco Pasqualigo, tercio partitore, propter ifirmitatem persone sue, inter ser Egidium Stadhi, ex una parte, et Petrum Stadhi, ex altera, fratres, filios ser Nicolai Stadhi, sub anno domini millesimo trecentesimo septuagesimo quarto, mense iulii, die tercio, indicione duodecima.

Hec pars prima per texeras proiectas coram dominio venit Petro Stadhi.

Prima pars. Incipit ab angulo domorum magnarum Coste Gargul et descendit calem vel rugam rugam usque ad domum parvam Vassili Xamodhi. Que pars remanet versus ponentem.

Item dedimus suprascripte parti unum jardinum, quod tenet Pantalio Oliver, cum terra vacua et cum arboribus sine vinea, positis super ea Georgii Calapti, et cum medietate unius jardini et vinee Petri Rapti. Que medie vinee et jardini est versus levantem per illa pillastra, que ordinavimus fieri, et incipit a borra et vadit versus austrum.

Item dedimus vineam unam Coste Cognati et vineam unam Vassili Xamodhi et vineam unam Petri Olivier. Item vicam unam Tis Comessarenas et fiteam unam Petri Olivier et vineam unam Johannis Charchalotudhi, que est in Sancto Elia.

Item dedimus suprascripte prime parti de ratione terre vacue, videlicet illam terram, que incipit a traffo vinee Iohanis Charlambi et montat riachi riachi usque ad jardinum Hemmanue-

lis Charlambi et inde vadit usque ad sinorum Tis Tornemenis et inde usque ad sinorum casalis Apoini. Remanet dicta pars in parte versus levantem.

Item dedimus suprascripte prime parti de ratione terre vacue, que est extra rationem jardinatorum, videlicet illam partem terre vacue, que confiniet cum fitea Petri Olivieri et cum vineam papatis Constantino Habramo, que incipit a via imperiale, ubi nos ordinavimus fieri pillastrum, et vadit versus levantem, ubi nos ordinavimus fieri pillastrum.

Item dedimus suprascripte prime parti de ratione sochorum illam medietatem sochori, videlicet terram vacuum, quam tenet Hemmanuelis Angila, videlicet partem inferiorem, in qua positum est unum patiterium versus viam imperiales.

Item omnia sochora, nominata Stallia, videlicet terram vacuum, in qua seminabant Georgius Diaconopulo et Vassili Xamodhi.

Item dedimus suprascripte parti de terra de Rupachia illam partem terra, que incipit a traffo vinee Georgii Calomati, ubi est unus asogirus, versus austrum et venit et descendit versus austrum per illa pillastra et signa, posita per papatem Hemmanuelem Habramo et Hemmanuelem Angila, et venit et ferit in una acladha. Pars dextra, que confiniet cum terra ser Marini de Molino, remanet in suprascripta prima parte.

Item dedimus suprascripte prime parti de ratione terre vacue nomine Pretoria, videlicet illam partem terre, que est versus ponentem et confiniet cum terra de Veluli per illa signa et pillastra, que ordinavimus fieri. Remanent autem domus, posite in dicto loco, comune inter partes tres suprascriptas, que pars incipit a bora et vadit versus austrum.

Item dedimus suprascripte prime parti de terra vacua nomine Ambellotopo, de iure Pretoria, videlicet illam partem terre, que est versus ponentem, et incipit a bora et vadit versus au-

strum per illa pillastra,que ordinavimus fieri,et confiniat cum loco,nomine Apoini,et in parte versus ponentem confiniat cum loco nomine Veluli.

Hec pars secunda venit Petro Stadhi per texeras projectas coram dominio.

Secunda pars.Incipit a domo,in qua habitabat Johanes Habramo et nunc habitat Petrus Stadhi,et venit et montat cum domibus,in quibus habitabat Nicolaus Angila,et cum domo,in qua habitat Thetocu et Phyllippus Capello ac Matheus Marchiano,et cum domo Buffena.

Item dedimus domos ruinatas magnas cum domo parva Coste garguli,que erat stalla ser Nicolai Stadhi.

(φ.30v) Item dedimus suprascripte secunde parti unum jardinum Michaelis Tornesea cum terra vacua et domo,quam tenebat Stratigi Ravaça,et cum iuribus aque sibi pertinentibus de jardino,quod tenet Pantalio Olivier.

Item vineam unam papatis Coste Habramo.

Item vineam unam Georgii Calapti et vineam Marie Gofena.

Item vineam unam Georgii Calomati.

Item vineam unam Pantalio Olivier,positam in Sancto Elia.

Item dedimus secunde parti terram vacuum,que incipit a traf-fo vinee Michaelis Lambardo et montat riachi riachi usque ad sinorum Tis Tornemenis.

Item dedimus secunde parti de terra vacua,que est extra rationem jardinatorum,illam partem terre,que est versus ponentem et respondit super via et incipit a austro et vadit versus boream per illa pillastra,que ordinavimus fieri,que confiniat cum vinea papatis Constantino Habramo versus austrum.

Item dedimus suprascripte secunde parti totam terram vacuum,videlicet sochora,quam tenent papas Hemmanuel Habramo et Hem-

manuel Angila, que confiniat Michaelis Sclavo et cum jardino ser Marci Vassalo, quod tenet ad presens Iacobus Chortaci.

Item terram vacuum de Sancto Antonio, que confiniat cum vinea Hemmanuelis Angila.

Item dedimus secunde parti partem senextram de terra de Rupachia, que confiniat cum sinoro casalis Apoini per illa pillastra, posita per papatem Hemmanuelem Habramo et Hemmanuelem Angila.

Item dedimus secunde parti aliam partem secundam de terra de Pretoria, que est in medio duorum partium et vadit per illa signa et pillastra, que ordinavimus fieri, et incipit a bora et vadit versus austrum.

Item dedimus secunde parti de terra vacua nomine Ambelotopo, de iure Pretoria, illam partem terre, que est in medio duorum peciarum terre et vadit per illa pillastra, que ordinavimus fieri, et incipit a bora et vadit versus austrum, que confiniat cum loco nomine Apoini.

Hec pars tertia venit ser Egidio Stadhi per texeras coram dominio.

Tercia pars. Incipit a domo Calli Çarcharina et vadit in domum Johannis Diaconopulo rugam rugam, sinorum sinorum, que est inter commissarios ser Nicolai Stadhi et ser Marini de Molino, et vadit usque ad domum Coste Casandrino et inde vadit usque ad sinorum Tis Tornemenis.

Item dedimus tercie parti de iure jardinarum et vinearum unum jardinum nomine Perivola, quod tenet Costas Casandrino, et cum medietatem unius jardini et vinee, quod tenet Petrus Rapti, que medie vinee et jardini est versus ponentem per illa pillastra, que fieri ordinavimus, et incipit a bora et vadit versus austrum et cum terra vacua papatis Constantino Habramo.

Item vineam unam Calli Çarcharina.

Item vineam unam Cherane Ravaçu.

Item vineam unam,quam tenebat Costas Habramo,positam in Sancto Hella.

Item vineam unam Sophie Ravaçu cum sua fitea,plantata per eam.

Item vineam unam Diaco Capi.

Item vineam Stephaneli Lambardo unam.

Item dedimus tercie parti terram vacuum,que incipit a sinorum Tis Tornemenis et descendit et vadit viam viam,que confiniat cum loco ser Marini de molino,et inde çirat versus levantem et vadit usque ad riachi de Placha et venit et montat versus boream riachi riachi et ferit usque ad sinorum Tis Tornemenis.

Item dedimus prefati tercie parti de terra vacua,que est extra rationem jardinorum,illam partem,que est versus levantem et confiniat cum jardino Michaelis Tornesea versus boream et vadit versus austrum et confiniat cum vinea Coste Diaconopulo.

Item dedimus suprascripte tercie parti de ratione sochorum,videlicet terram vacuum,aliam medietatem sochori,quam tenet Hemmanuel Angila,videlicet partem que confiniat cum jardino nomine Perivola.

Item omnia sochora,videlicet terram vacuum duorum patitrium,quam tenet presentialiter Costas Casandrino.

Item dedimus tercie parti de terra de Rupachia terciam partem terre,que incipit a sinorum ser Marini de Molino,ubi nos ordinavimus fieri pillastrum,et vadit versus levantem et ferit usque ad acladha,ubi nos ordinavimus fieri pillastrum.Pars versus austrum remanet prefate tercie parti.

Item dedimus terram vacuum de Chefala,quam tenet presentialiter papas Hemmanuel Habramo.

Item dedimus tercie parti terciam partem de terra nomine Pretotia, que pars respicit ~~vesus~~^v levantem et confiniat cum terra ser Marini de Molino et incipit a bora et vadit versus austrum per illa signa et pillastra, que fieri ordinavimus.

Item dedimus suprascripte tercie parti illam partem terre de terra vacua nomine Ambelotopo de iure Pretoria, que est versus levantem et incipit a bora et vadit versus austrum et confiniat cum loco nomine Apoini et inversus levantem cum loco Veluli.

Infrascripta pars prima venit Petro Stadhi per texeras projectas coram dominio.

Infrascripta pars secunda venit per texeras projectas coram dominio ser Egidio Stadhi.

Nos suprascripti partitores dividimus per medietatem terram vacuam de Cheramote, que incipit a flumine de Livadhiti versus austrum, ubi nos ordinavimus fieri pillastrum, et venit versus boream, ubi nos ordinavimus fieri pillastrum, et vadit versus boream, ubi nos ordinavimus fieri pillastrum, et inde vadit versus boream, ubi nos ordinavimus fieri pillastrum, et inde montat versus boream et vadit et ferit usque ad fluminem de Anapodari, ubi nos ordinavimus fieri pillastrum, et inde transit dictum fluminem et montat et ferit, ubi nos fieri ordinavimus pillastrum, et inde vadit et ferit usque ad sinorum de Ligordene, ubi nos ordinavimus fieri pillastrum. Prima pars est versus levantem secundum pillastra, que nos fieri ordinavimus.

De villanis infrascriptis fuerunt facte quinque partes, de quibus fuerunt projecte coram dominio, et venerunt tres partes Petro Stadhi, videlicet prima, tercia et quinta.

Georgius Brixano,dictus Ravaça.

Dimitrius,Michael et Nicolaus,filii Nicolai Christoforo,cer-
donis.

Costas Spatharo,filius papatis Coste Spatharo.

Tercia pars:

Ianni Diaconopulo cum duobus suis filiis.

Costas Brixano,dictus Ravaça.

Et Georgius Carioti.

Quinta pars:

Georgius Vrondo cum quatuor suis filiis.

Ser Egidio vero venerunt due partes,videlicet secunda et quar-
ta.

Secunda pars:

Costas Diaconopulo.

Ianni et Leondachi Caliça,filii Coste Caliça.

Nicoletus Vrondo condam Michaelis.

Ianni,filius Georgii,fabri.

Quarta pars:

Georgius Diaconopulo cum tribus suis filiis.

Υ

Ο Εγίδιο και ο Πέτρος Stadhi μοιράζονται τη γη, τα σπίτια, τα αμπέλια και τους κήπους του χωριού Σταβορά (Stavora).

1377, Νοεμβρίου 16

(ADC, b. 20, fasc. 1, φ. 31r-v)

Millesimo trecentesimo septuagesimo septimo, mense novembris, die sexto decimo, indicione prima.

Infrascripta divisio fuit registrata de mandato dominati-
onis.

Nos Marinus Trunçane, Johanes Bono et Matheus Fradelo, partitores Levantis, de precepto magnifici domini Andree Geno, honorabilis duche Crete, sui que consilii accessimus ad casale nomine Stavora ad dividendum et parciendum territoria, domus, vineas et jardina, posita in casali predicto, que fuerunt indivisa inter ser Egidium Stadhi et Petrum Stadhi. Que quidem territoria, domus, vineas et jardina, iuxta preceptum nobis invinctum, divisimus et partiti sumus per modum inferius annotatum.

Prima pars, que venit ser Egidio Stadhi per texeras proiectas coram dominio.

Imprimis dedimus prime parti domus tres, in quibus presencialiter habitat Petrus Stadhi.

Item domus duas, quas tenet Johanes Fauro.

Item domumculas duas, quarum una est ruinata et altera utitur Petrus Stadhi pro suo palerio.

Item domum unam, quam tenet Crussi Caliçu.

Item domus duas, quas tenet Nicolaus Mondeo, quarum alteram tenet Georgius Cazioti et alteram Maria Çangarina.

Item domum unam, quam tenet Aniça Diasoritena.

Item dedimus dicte parti partem jardini Petri Rapti, que respicit versus levantem.

Item dedimus dicte parti terram vacuum de Cherano, que est extra ius jardini predicti Petri Rapti, cum terra dela Stalia nomine Pretoria, ubi est unus olivarius salvaticus, dictus agrulido, que confiniat cum terra de Messarmi, posita in secunda parte.

Item dedimus dicte parti vineam Georgii Rapti, sicut est trafocopiçata, et vineam Vassili Xamodi cum terra vacua, que est extra trafos vinee Vassili predicti, confiniante cum terra vacua de Chefala ser Egidii Stadhi.

Item vineam unam de Lango, quam tenet Johanis Diaconopulo, que est in medio vinearum ser Marini de Molino.

Item dedimus dicte parti medietatem terre vacue nomine Sanctus Helia, que respicit versus ponentem, incipiendo a trafo vinee Johanis Fauro et eundo versus austrum, feriendo usque patiterium de cha Stadhi et eundo deti deti et feriendo in uno saxo, ubi ordinavimus fieri crucem, et inde eundo recto tramite et feriendo in jardino Hemmanuelis Charlambi. Patiterium vero de cha Stadhi remanet et esse debet commune.

Item dedimus dicte parti partem jardini de super, respicientem versus austrum, cum terra sua vacua, quod olim tenebat Theodorus Ravaça, cuius signum incipit a via, qua itur ad inde ad casale^m, ubi ordinavimus fieri pillastrum, et inde descendit et ferit in una piro, plantata inter jardinum, que remanet: in parte predicta, et inde vadit recto tramite et ferit in una fico ibi plantata, ubi ordinavimus fieri pillastrum, que etiam remanet in parte predicta, et inde vadit et ferit recto tramite in trafo, ubi ordinavimus fieri pillastrum.

Aqua vero dicti jardini remanet communis inter partes.

Item dedimus dicte parti medietatem terre vacue nomine Am-

belotopo de iure Pretoria, que respicit versus levantem, sicut partita et separata est ab alia medietate, data secunde parti. Que quidem terra, data prime parti predictae, confiniet cum terra de Veluli.

Item dedimus dicte parti medie terre de Pretoria, respicientem versus ponentem, que confiniet cum terra de Veluli, et sicut extenditur per illa signa et pillastra, que ordinavimus fieri.

Item dedimus dicte parti alteram medietatem terre de Pretoria, respicientem versus ponentem, que est a domibus super, prout separatur ab alia parte secunda per signa nos ordinata fieri.

Item dedimus dicte parti domus duas de Pretoria, respicientes versus ponentem, quarum alteram tenet Costas Garguli et alteram papas Hemmanuel Habramo.

Item dedimus dicte parti medietatem vinee fitee, quam olim tenebat Petrus Oliverio, que respicit versus levantem et incipit a trafo vinee Coste Garguli confiniantis cum terra vacua Petri Stadhi, que est de iure jardinorum versus boream et vadit directe usque ad alium trafum dicte fitee versus austrum.

Item dedimus dicte parti medietatem terre vacue, que est extra jardina, que respicit versus ponentem et incipit a vinea Petri Oliverio versus boream usque ad trafum vinee papatis Constantini Habramo versus austrum recto tramite.

Item dedimus dicte parti medietatem terre vacue nomine Rupachia, que respicit versus ponentem et a parte levantis passus duos de latitudine ab uno capite usque ad aliud. Que quidem medietatem incipit a trafo vinee papatis Constantini Habramo, ubi est cudumalea, et sicut ab inde extenditur usque ad aliud solum de versus austrum per signa, que ordinavimus fieri.

Item dedimus dicte parti medietatem terre vacue nomine Agia Chiriachi, respicientem versus ponentem, sicut per medium

separatur a borea in austro.

Item dedimus dicte parti medietatem vinee,quam tenent Costas Coniati et Georgius Carioti,respicientem versus boream, sicut divisa est a ponente in levante.

(p.31v) Secunda pars,que venit Petri Stadhi per texeras projectas coram dominatione.

Imprimis dedimus secunde parti domus tres,quas tenet Johannes Diaconopulo.

Item domus duas,quas tenet Georgius Carioti.

Item domum unam,quam tenet Theotocu.

Item domus duas olim Johannis et Coste Diaconopulo,fratrum.

Item domus tres,quas tenet Georgius Gofo.

Item domus duas,quas tenet Vassilius Xamodi.

Item domus duas,quas tenebat Petrus Varani,quarum altera est ruinata.

Item domum unam ruinatam,quam tenebat Vassilius Xamodi.

Item dedimus dicte parti totum jardinum,quod tenebat Georgius Calapti sine vinea.

Item dedimus dicte parti terram vacuum,videlicet de Messarmi cum terra delo Siriacho contingente cum ea.

Item dedimus dicte parti vineam unam nomine Sanctus Helia,quam tenet Johannes Fauro,et vineam unam de Lango,quam tenet Heleni Commessarena.

Item dedimus dicte parti medietatem terre nomine Sanctus Helia,respicientem versus levantem et confiniat cum terra casualis Apoini,sicut per medietatem partita est per signa et confines,que ordinavimus fieri.

Item dedimus dicte parti partem jardini de super,quod olim tenebat Theodorus Ravaça,que respicit versus boream,cum terra vacua,sicut divisum est per medietatem per signa per nos ordi-

nata fieri.

Item dedimus medietatem terre vacue nomine Ambelotopo de iure Pretoria, que respicit versus ponentem et confiniat cum terra casalis nomine Apoini, que incipit de versus boream, ubi ordinavimus fieri pillastrum, et vadit recto tramite versus austrum.

Item dedimus dicte parti medietatem terre vacue nomine Pretoria, que respicit versus levantem et confiniat cum sinoro terre Petri Stadhi, sicut dividitur per medietatem per signa et pillastra per nos ordinata fieri.

Item dedimus dicte parti aliam medietatem terre de Pretoria, respicientem versus levantem, confinantem cum terra de Veluli, que est a domibus super, sicut dividitur ab alia parte per signa, que ordinavimus fieri.

Item dedimus dicte parti domus duas de Pretoria, respicientes versus levantem, quarum alteram tenet Johannes Coniati et alteram tenet Costas Casandrino.

Item dedimus dicte parti medietatem vinee fitee olim Petri Oliverio, que respicit versus ponentem, sicut per medietatem dividitur a borea in austro.

Item dedimus dicte parti medietatem terre vacue, que est extra jardina, respicientem versus levantem et incipit de versus boream a trafo vinee fitee Petri Oliverio et vadit recto tramite usque ad trafum vinee Coste Coniati versus austrum.

Item dedimus dicte parti partem terre nomine Rupachia, que respicit versus levantem et confiniat cum terra Petri Stadhi, sicut divisa et partita est per signa, que ordinavimus fieri.

Item dedimus dicte parti medietatem terre vacue de Agia Chiriachi, respicientem versus levantem, sicut divisa est per medietatem a borea in austro.

Item dedimus dicte parti medietatem vinee, quam tenent Co-

stas Coniati et Georgius Carioti, cum terra vacua, que est intra
trafos, que respicit versus austrum, sicut divisa est a ponente
in levante.

Hec est divisio prima, facta de terra nomine Lithines.

Incipit a confine terre ser Angeli Brogognone versus austrum
et vadit versus boream ascendendo armi armi, secundum signa et
pillastra per nos ordinata fieri, et ferit in medio terre de l'
armi, ubi nos ordinavimus fieri pillastrum, et inde vadit et fe-
rit in uno asogero, que est in medio duorum montium lapidum fa-
ctorum a manu, qui dicuntur trulia. Pars versus levantem remanet
prime parti; pars versus ponentem remanet secunde parti.

Incipit divisio secunda, facta de terra predicta a saxo ma-
gno, ubi ordinavimus fieri crucem, quod est super detim et inde
vadit detim detim versus boream et ferit in capite unius alte-
rius deti, ubi ordinavimus fieri pillastrum, et inde vadit recto
tramite viam et ferit in uno deti in parte inferiori de Chefa-
li, ubi est unus lapis fixus nomine risimea, et inde vadit recto
tramite et ferit in un asogero, ubi ordinavimus fieri pilla-
strum, et inde ascendit recto tramite et ferit in un deti et
inde ascendit et ferit in una plaqua, que est in lo armi, ubi
ordinavimus fieri crucem, et inde ascendit recto tramite et fe-
rit in una alia placa, que est subter detim, ubi est sinorum do-
ne Agnetis cornario. Pars versus ponentem remanet prime parti;
pars versus levantem remanet secunde parti.

Jardinum vero de Litines remanet comune inter partes prefa-
tas.

Ο Ιωάννης και ο Michalettus Marino μοιράζονται την περιουσία του πατέρα τους Constancius, η οποία βρίσκεται στα χωριά Γαρίπα και Κουτσουλάρι.

1385, Νοεμβρίου 28

(ADC, b.20, fasc. SS Apostolorum primi, φ. 61r-v)

MCCCLXXXV, mense novembris, die XXVIII, indicione VIIIa.

De mandato magnifici domini Marci Geno, honorabilis duche Crete, sui que consilii notate fuerunt hic inferius infrascripte divisiones, facte inter ser Michaletum Marino quondam Constancii, ex una parte, et ser Johanem Marino, fratrem eius, ex altera, tali quidem modo quod ea, que continentur in eis, nichil preiudicent Comuni vel aliis quibuscumque personis sed sint salva et reservata iura omnium aliorum.

Questa è la divisione fatta intro ser Michaletto Marin, da una parte, et ser Zanachi Marin, so frar, dal'altra, per lo luogo de Garipa et Cuçulari.

In prima comença dala sfacha, che è confin del Machera et del Cuçulari, la qual sfacha sè su in piere risimee, et va dreto tramite inver ponente et fiere istomboro over selli, che nuy metessemo piera, et de là çira un puocho a man çancha et va et fiere in la faça del primo ortho et de là descende dreto tramite et fiere ale vrule, che sè su la via imperial, o che fessesmo cavra et metessemo piera, et de là va via inver bora ponente infina alo passo delo riachi et de là çira inver bora et va riachi riachi per lo so leto usado infin alo confin del Vutufu et qua fa fin l'una parte del ricta.

Item torneмо alo passo delo riachi suprascripto et va in-

ver ostro riachi riachi infin alí confin del Prichu et de Santo Ylia et qua fa fin l'altra parte del Chosto Spilio.

Ancora tornemo alo passo delo riachi suprascripto et passa lo riachi et intra in la via et va via via infin alo primo canton del zardin de Senta Marina et de là va via via et fiere al altro canton del dito zardin et de là çira inver bora et intra in la via et va via via et fiere ale vrule, là che se conçoçe quatro vie, et de là çira inver ponente et va per meço li confini, che parte la meça boina de Michali Cormona dala boina de papa Stefano et fiere in lo nerofagoma et de là va nerofagoma nerofagoma et fiere in le vrule, che se conçoçe doy nerofagoma, et dale dite vrule çira inver garbin et fa nerofagoma nerofagoma infin alo meço lacho, là che nuy fessemo cavar et metessemo piera, et de là çira inver ponente et va et monta dreto tramite et fiere in una piera risimea, la qual sè per meço la placha delo lacho, et de là monta et fiere dreto alo Athomomuri, o che nuy metessemo piera, et de là va dreto et fiere in la via imperial et de là çira inver bora et va via et fiere alo Chefalli del Cochino et de là çira a man zancha et fiere alo confin del Chalisso et del Garipa et là roman. La parte dever bora dela cavalarea petra è per una parte et la parte dever ostro dever lo casal sè per una altra parte.

Item è da saver che le vie, glexie, aque et la terra vacua, che è intorno lo casal, roman comune.

Item lo pascolo sia comun intro le parte cum questa declaratione che, se l'una parte havera plu piegore che l'altra, quella parte che havera plu debia pagare al'altra parte pagamento de quelle plu che havesse, a rason de grossos quattro per centenar in cadaun mese.

Item le here, che cadauna dele parte tien, et quelle che tien cadaun deli homini che sta in lo casal, sia soe como al presente sè.

Item papa Stefano Papastefanopulo sia comun intro le parte cum questa declaratione che, se alguna dele parte li vora getar terren, che non li possa getar oltra un quarto de una boina.

(φ.61v) Hec est prima pars, que venit suprascripto ser Michaleto Marino per texeras proiectas coram dominatione.

Prima parte:

Metemo a questa prima parte la parte dever lo casal, segondo como ella è partida, et la parte delo ricta per una parte.

Item la parte delo zardin grando de Senta Marina de vero o-stro, como quello fo partito, cum lo zardin, che tiniva Ianni Athanassi, sulo qual sè figere, çoè partando quello, segondo como descore lo riachi, et roman lo dito zardin dever ponente.

Dele case del casale metemo a questa parte le case infra-scripte:

Prima le case de Andrea Andalo.

Item le case de Iani Sclavo.

Item le case de Manoli Athanassi.

Item le case, che steva Piero Givo.

Questi sè li villani de questa parte:

Michali Cormona cum tre fioli.

Thodoro Acladi, fio de Ianni, cum do fioli.

Alexi Achladi.

Li tre fioli de papa Stefano cum condicion che dopo la morte del dito papa li soi beni devegna in li diti tre soi fioli.

Georgi Papastefanopulo, fio del suprascripto papa.

Georgi Papastefanopulo, dito Maçavi.

Georgi Achladi, dito Fuschi.

Lo fio de Leo Papastefanopulo.

Manoli Papastefanopulo, dito Volaço.

Georgi Achladi, dito curatora.

Vassili Papastefanopulo, lo çovene, cum do fioli.

Stamati Caluli.

Petro Cuçula cum tre fioli.

Ianni Achladi cum uno fio.

Nota che le case, che sta li suprascripti villani, sè cum questa parte.

Questa è la parte deli sochori de questa parte:

In prima li sochori messi apresso la glexia de Senta Marina cum quello altro sochoro, che sè messo soto lo zardin grande, como li diti sochori sè partidi, romagnando questa parte inver bora.

Item li sochori del casal ha questa parte peçi tre, che teniva Ianni Achladi cum so fio Thodoro et Corçi Papastefanopulo et Vassili, so frar.

Item lo sochoro dela Cavalarea.

Item do altri sochori, che teniva Thodoro Achladi et Petro Civo et Ianni Papastefanopulo, dito Soldi.

Dele case grande del casal ha questa parte, çoè quella parte che tien al presente lo dito ser Michaletto, partando lo portego per meço et la spesa del meçar sia comuna romagnando la mitade del portego, che varda inver levante, cum li do albergi, che averçe in quella mitade, et cum lo granier, che al presente tien lo predicto ser Michaletto, a questa parte si che sença la mitade del dito portego. Insuma ha questa parte case over albergi quatro, li qual mo tien lo dito ser Michaletto, çoè de su et de çoso et perque lo suprascripto granier averçe in l'altra parte. Questa parte sia tegnuda stropar la dita porta et avrir lo dito granier in la soa parte, là che vora, et, perque questa parte è avantiçada, sia tegnuda dare de sovra parte al'altra parte segonda yperperi çinquanta infin per tuto lo mese de março proximo.

Hec est secunda pars ,que venit suprascripto ser Johani Marino per texeras projectas coram dominationem.

Segonda parte:

Metemo a questa parte segonda la parte del Chosto Spilio, messo sulo terren,che tiniva Ianni Achladi,et la parte dela Cavalarea petra,segondo como elle sè partide per una parte.

Item açonçemo a questa parte quello peço de terren,messo plu apresso lo casal,de la boina de Micali Cormona,segondo como quella partissemo.

Item la parte delo zardin grando de Senta Marina,segondo como ello fo partido,romagnando la dita parte de verso bora cum lo zardin,che tien Alexi Achladi,et cum quello peço de terren,che sè de la boina de Piero Andalo,segondo como lo dito peço fo partido,çoè commençando dal canton del dito zardin de Alexi et andando strada strada infin al charachi,lo qual terren stimemo esser de mensurade circa Ia $\frac{1}{2}$.

Dele case del casal metemo a questa parte le case infra-scripte:

Prima le case de Andrea Scervo,favro.

Item le case de Piero Andalo.

Item le case de Stamati Patrighi.

ε

Ο Francescus και ο Nicolettus Dandulo μοιράζονται τα χωριά Βιτσιλιές και Χαλασός, που ανήκαν στην περιουσία του πατέρα τους Ιωάννη.

1387, Ιουλίου 14

(ADC, b. 20, fasc. 1, φφ. 33r-34v)

M III^C LXXXVII, die XIII, mense iulii, indicione Xa.

Questa è la partison fata intro ser Francischi Dandulo e ser Nicoletto Dandulo, fradeli, fioli che fo de ser Çan Dandulo.

In prima partì lo castello dela Vicilea. Scomença dalo canto dela tore de mezo, che sè inver bora, dalo canto d'ostro, che varda inver ponente, e va inver ostro e fiere alo canto del grandò tore, che sè habitacione delo segnor, in lo canton de bora, che varda inver ponente, e de là va muro muro ala tore infina alo muro l'altro canton dela tore dever ostro, che varda inver ponente, e da quello canton va dreto ostro infin alo muro del castello. La parte de levante è una parte, la parte de ponente è altra parte, cum questa condicione che le case, le qual habita Ianni Carava e quella de calogrea Copanu e quella che teniva Carava e chela che teniva Georgi Axioti, le qual tutte son ad insembre, romagna e deba essere dala parte de levante.

Ancora che aventi li patiteri debia romanir passa do pro curtivo dal pe deli scalini inver ponente del canton cum la tore in lo ladi dever ponente, romagnando in le do porte del castello comune per uso de intrambe le parte e vie comune, che se possa andar dal'una parte al'altra e la glesia comuna cum lo so cimiterio, non largam dosse oltra passa quatro inver ponente e passa quatro inver ostro.

Ancora metemo in parte de levante le case del gran tore, che sè la habitacione deli signori, çoè lo portego da pe plan e la camera granda cum li granieri, che avre intro chela caneva, e cum la graner, che avre in la canevetta, che sè in pe dela stalla, che se monta in le cha de soler, e cum la camera granda, che sè in soler, che è caminada, la qual dè essere la soa intrada dalo portego da pe plan, e quella camera, che avre intro lo portego de pe plan, la qual non sè de quello corpo dela cha granda, e cum la stalla ello pager e cum quella casetta, che sè intro in la camera, e la stalla e cum la corte e questa casa dè haver la soa intrada dalo ladi, che sè mo lo çardineto e dela fare adesso.

Metemo ala suprascripta parte de levante lo patitiri dever bora e quello de meço de romanir comune cum l'altra parte e de una spesa, che abesognara a quello de meço, dè esser comuna e, se l'una dele parte vora fare muro apartire lo patitiri de meço dal altro, che se deba fare le spexe per tute do le parte, romagnando la corte deli patitiri comuna, secondo co dise la partison del castello.

Ancora metemo in la parte suprascripta de levante tuto lo terren, che sè dal castello fora inver levante, çoè dalo canton dela tore d'ostro, che varda inver levante et descende inver levante e fiere in un massaço, là che nuy ordenassemo pillastro, e de là va inver levante e fiere alo ortho, che sè sovra lo sa-leger in cavo del çardin, là che ordenassemo pillastro, e de là passa e lassa lo çardin comun e fiere alo canto delo ortho, che sè sovra li pereri, là che ordenassemo pillastro, e de là va e fiere a una piera grande, là che ordenassemo pillastro, e de là va custiera custiera e fiere alo derimadeti, deti deti, e fiere alo riachi, che sè l'ornea, che sè confin dela Partira de su. La parte dever bora è de questa parte e la parte d'ostro è dela parte de ponente.

Ancora metemo in questa parte de levante lo çardin de Tho^doro Casimati e de calogero Copana. Metemo in questa parte de levante tute le vigne e terreni, che sè dalo canton de bora, che varda inver ponente, dala vigna de papa Gligori e dessende inver ostro dreto tramito, co va li signori dele vigne, e fiere alo trafo dela vigna de Çorçi Daro dever bora casi alo meço de uno asogiro, là che ordenassemo pillastro, e de là va inver levante trafo trafo dela suprascripta vigna infin alo canton dever levante dela suprascripta vigna e de là descende trafo trafo infin ala via, che se va al casale Apano Partira, e de là va via via çirando e volçando, co va quella via, infin alo curtivo delo castello de Vicilea. Tute vigne e terreni, che roman da questi confini inver lo castello, dè esser con la suprascripta parte de levante, çoè inver bora.

Ancora açonçemo a questa parte la vigna de papa Ianni Doriano e la vigna de Nicola Chidoni e la vigna de Micalì Calamara e la vigna de Çorçi Bonfilio e la vigna de Stamati Arcoleo e la vigna de Çorçi Daro e la vigna de Piero Toscan, lo soghero de Stamati Arcoleo.

Ancora disemo che tuti franchi e villani se deba partir per mitade e, perche in la parte de ponente se trova plu case che tuti quelli homini o femene, che vignera ala parte de levante, quelli debia star in la parte de ponente in le soe caxe, e fito e usufruto e terreni deba respondere ala parte de levante infina tanto che (p. 33v) per intrami li segni lavorando case in la parte de levante simele dele so e quelle se debia fare per intrame le parte e cadauna dele parte possa streçer l'oltra a lavorare le dite caxe e, quando sara lavorade le caxe in la parte de levante, le so prime caxe debia esser ala parte de ponente e romanir in quella parte.

Ancora che tute le glesie et aque sia comune per uso. E ca-

dauna dele parte ali cortivi ,che sè fora del castello,e le vie e lo pascolo comun aceto per piegore.

Queste case grande e terreni e çardini e vigne metemo in la parte de ponente.

In prima lo portego de soler cum li tre albergi,che sè inver ponente del portego,e con uno albergo,che varda inver bora,in lo ladi del portego e la caminada avemo messo in l'altra parte e con la caneva,che avre a pe dela scala,che se monta in la qua de soler sença li graneri,che avre intro in quella caneva,li qual havemo messo in l'oltra parte.E questa parte de haver la soa intrada dala parte d'ostro e de haver per cortivo passa quatro largo dal muro dela tore inver ostro.

Ancora li demo quello terren vacuo,lo qual fo casa de maestro Nichita Colava,dal cavo dela corte,che nuy demo ale susprascripte case,infin alo muro del castello dever levante.

Ancora metemo a questa parte tuto lo terren de fora del castello inver ostro dali confini,che sè scriti in l'altra parte,inver ostro.

Ancora metemo in questa parte lo patitiri d'ostro,quello de meço,de romanir comune per lo modo che dise in la parte de levante.

Ancora metemo in questa parte lo çardin de Çanachi Dandolo e quello de Lio papa e quello de Çorçi Axioti.

Ancora metemo in questa parte tute le vigne e terreni,che sè scomença dala via,che se va ala Apano Partira,là che sè anche confin del'altra parte,e va via via infin alo canton dela vigna de papa Dorianò dala parte de bora,che sta inver levante,e de là descende fossado fossado,co va çirando et volçando per li trafi dele vigne,e fiere ali confini,che dise l'altra partison dele vigne inver ponente,çoè dalo canton dever bora,

che varda inver ponente, e dessende dreto tramito e fiere alo trafo dela vigna de Çorçi Chasi, che sé alo meço tuta la parte de terreni e vigne, che sè inver ponente, infin ali signori dela Partira, de su metemo in questa parte de ponente. Metemo in questa parte la vigna de dhiaco Sithiaco.

Ancora che tute glesie et aque sia comun e pascoli per uso de cadauna parte, ceto cha per piegore.

Questa è la partison de castello dela Vicilea.

Scomença dalo canto dela tore de meço dever ponente, romagnando la tore in la parte de levante, e va dreto tramito inver ostro e fiere alo canto dela gran tore, la qual è la habitacione, dever bora in lo ladi de ponente, romagnando le case de Ianni Carava e de calogrea Copanu e la cha, che teniva Carava, e la cha, che tiniva Çorçi Axioti, le qual tute tien ad insubre in la parte de levante, e dal canto dela tore granda de ponente e va muro muro dela tore infina alo canto de ostro dever ponente, romagnando corte passa do per li patitiri de I canto al'oltro, e de là va inver ostro dreto tramito infin alo muro del castello, romagnando le do porte comune per uso de cadauna dele parte, e vien comune che se possa vardar ale case dale parte al'oltra, romagnando la glesia cum lo so cimeterio, che sè passa quatro inver ponente e passa quatro inver ostro.

Ancora metemo in la parte de levante le case a pe plan, çoè lo portego e la caneva granda cum li granieri, che avre intro, e cum lo granier, che avre in la caneva, che sè a pe dela scala, che se monta in la ca del soler, e con la camera, che avre intro lo portego inver levante, che sè fora del corpo dela ca grande, e con la corte tuta dele case e con la scala e con la qua de pagia e con chela caseta piçola, che sé intro la camera, e la stala.

Ancora metemo in questa parte la caminada granda in soler, la qual sè da far la intrada delo portego de ço. La intrada de questa cha sè da far de là che sè (p.34r) camineto.

Ancora metemo in la parte de ponente tute le case de soler, eceto la caminada granda, che metemo in l'altra parte, çoè lo portego e le camere, che sè inver ponente de portego, e l'una camera, che sè inver levante del portego in la parte de bora cum la camereta aver là, che se monta mo sula casa, eceto li granieri, che avre intro, li qual se messi in la parte dele cha de pe plan, e quella debia fare là sula soa intrada in la parte d'ostro e quella debia haver per curtivo passa quatro largo dal muro dela tore, co sè larga la tore, e metemo in questa parte quello terren vacuo, che fo case de maistro Nichita, che sè apresso lo curtivo dela tore, co va infin alo muro del castello, lo qual è passa — largo e passa — longo e vien ad avrir intro lo curtivo, che sè dado ale ca de soler.

Ancora metemo lo patitiri dever bora in la parte de ponente e lo patitiri de ostro in la parte de ponente e quello de mezo de essere comune e, se li vora fare muro intro lo patitiri dever bora, che sè in la parte de levante e quela de meço che sè comun, quelle spese se deba fare comune.

Ancora è da saver che quelli homini, che vignera in la parte de levante, e a le so habitaciones in la parte de ponente, quelli deba star et habitare in le case quelli habitantes e fito e tuto utilidade debia pagar a cu lu che vignera la parte de levante infina tanto quelli sia lavorato case de quello essere, che sè le soe case quelli habitantes al presente, le qual spese se deba fare comune per cadauna parte, posando cadaun strençere l'oltra quello meta la mitade dele spese a lavorare le dite case e procurare.

Questa è la partison del terren de Vicilea.

Scomença dalo canton delo castello d'ostro dala parte de ver levante e dessende inver levante e fiere là,che ordenassemo pillastro,e de là va inver levante e fiere alo ortho,che sè sovra lo saleger,e lassa li çardini comuni e passa esto meço dal canto delo ortho,che sè sovra li pìreri,e de là va e fiere a piere grande,che ordenassemo pillastro,e va custiera custiera inver levante al deti,là che ordenassemo pillastro, e de là va deti deti infin ala Corachea,là che ornea.Tuta la parte de bora metemo in la parte de levante;la parte d'ostro metemo in la parte de ponente.

Metemo tuto lo çardin de Lio Paga e de Çorçi Axioti e lo çardin de Çanachi Dandolo in la parte de ponente.

Metemo tuti li çardini de Thodoro Cassimati e de calogero Copana in la parte de levante,romagnando la glesia e le aque comune per li çardini,animali e de homini.

Vigne,parte una de levante.

La vigna de Nicoletto Dandolo.

La vigna de Nicola Francesco.

La vigna de Thomado Samona.

La vigna de Anesa Caravu.

La vigna de Iani Papadopulo.

La vigna de Iani Carava.

La vigna de Micali Pelecano.

La vigna de Papadia Spatharo.

La vigna de papa Gligori.

La vigna de papa Ianni Rodiano.

La vigna de Nicola Rodiano.

La vigna de Micali Calamara.

La vigna de Çorçi Bonfilio.

Lo soghoro de Stamati Arcoleo.
La vigna de Piero Tosca.
La vigna de Stamati Arcoleo.
La vigna de Çorçi Daro.

Secunda parte

La vigna de Stamati Arcoleo.
La vigna de Thodoro Casimati.
La vigna de Çanachi Dandolo.
La vigna de Micali Pelecano.
La vigna de Çorçi Axioti.
La vigna de Alexi Arcoleo.
La vigna de Lio Paga.
La vigna de Costa Çagrapti.
La vigna de Micali Axioti.
La vigna de Marco Donado.
La vigna de Manoli Arcoleo.
La vigna de Alexi Arcoleo.
La vigna de Çorçi Habramo.
La vigna de Micali Axioti.
La vigna de calogero copana.
La vigna de Ianni Chidoni.
La vigna de Manoli Vagiano.
(φ.34v) La vigna de papa Ianni.
La vigna de Ianni Carava.
La vigna de Nicoletto Dandolo.
La vigna de dhiaco Sithiaco.

La partison deli terreni, che no sè vigne.

Dalo canto dela vigna de papa Gligori de bora dever ponente e dessende dreto tramito e fiere alo asogiro, che nuy orde-

nassemo pillastro, che sè in lo trafo dela vigna de Çorçi Daro in la parte de bora, che sè casi la metade de traffo, e dalo a-sogiro vien trafo trafo dela suprascripta vigna e fiere ala via e de là vien via via infin alo casal.

Secunda. Tuti li terreni, che sè da questi confini in là inver ponente, sè una altra parte,

Ancora scomença dala via de casal, che va in la parte de su, e va via via infin alo canton de levante de papa Doriano e de là descende fossado fossado çirando e volçando, co va li confini dela Partira.

Partison del casal Caliso

Item scomença dala casa de diaco David dalo canton de ostro e va inver levante alo confin dela buina, che teniva Bartholomeo Franco, e va inver levante e fiere alo riachi, che ordenassemo pillastro, e va inver levante alo Chefali de li Paru, là che nuy ordenassemo pillastro.

Item scomença dal traffo, che sè aparvo al erra de Arcoleo, che metesemo piere per fare pillastro, e va inver garbin e fiere ala piera risimea, che è in la parte de ponente del'erra de Micali Axioti, dito Mosco, là che ordenassemo pillastro, scomença dala dita piera e va inver ponente permen le buine, che tiniva Dimitri Ialina e Georgi Plagiti, le qual l'una è dela parte de bora l'oltra dela parte d'ostro, e fiere alo confin de Pandeia, là che nuy ordenassemo pillastro.

Item metemo lo çardin de Tomado Samona e lo çardin de Micali Axioti e lo terren che tocha co li diti çardini.

Item ala dita parte lo terren clamado San Nicolo.

Item demo al altra parte lo terren nomenado Santo Helia.

Item metemo lo çardin de Ianni Papadopulo cum la vigna soa in l'oltra parte.

Item ala parte de levante del castello demo ala parte de bora de Calisso e lo terren de San Lio suprascripto ala parte de bora del terren, che è a pe del castello, e le case delo castello, che è pe plan, e le vigne, che è inver siroco et inver maistro.

Item in l'altra parte de ponente del castello demo lo terren del castello e lo terren de Caliso la parte de ostro al terren nomenado San Lia e le vigne, che è inver griego et inver garbin.

Partison de San Nicolo e de San Lia.

Scomença dalo riauqofagoma, che sè la via che va inver Ghallisso, là che metesemo piera per far pillastro, e va inver ponente e fiere ale vrules, che è in la via, che se va in lo Padea, là che ordenassemo pillastro, e va inver ostro per la dita via infin ala buina de Clida, che ordenassemo pillastro, in la qual è ad incontrando una sfacha, la qual sfacha è in la parte de San Nicola.

Item volemo che la cha e le glesie sia comune e che lo dito casale heba per so curtivo intorno intorno passa sie.

στ

Τα αδέρφια Νικόλαος και Ιωάννης Pasqualigo του ποτέ Λαυρεντίου και ο ανήλικος ανηψιός τους Λαυρέντιος Pasqualigo του ποτέ Μαρίνου μοιράζονται κοινή περιουσία, που βρίσκεται στο χωριό Καλάρες.

1387, Ιανουαρίου 16

(ADC, b. 20, fasc. 1, φ. 32r)

MCCCLXXXVI, mense ianuarii, die XVI, indicione X.

Comparverunt coram magnifico domino Marco Geno, honorable ducha Crete, et eius consilio nobiles viri Nicolaus et Johanes Pasqualigo, fratres, filii condam ser Laurentii, simul cum Laurentio Pasqualigo condam Marini, nepote eorum, qui est minor etate legitima, dicentes quod quedam loca, terre et vinee spectantia eius, posita in casali nomine Kalare, erant indivisa, que ipsi volebant dividere inter se et suplicabant dominationi quod in hoc velet interponere auctoritatem salam prope conditionem minoris predicti. Unde per dominationem fuerunt electi et deputati nobiles viri Angelus Pasqualigo et Andreas Cornario, propinqui eorum, qui, secundum ordinem eis datum per dominationem, consideraverunt et examinaverunt diligenter conditiones predictorum locorum et fecerunt divisiones inferius annotatas, quas presentaverunt domino dicentes ipsas fore factas equaliter et viste. Unde de mandato domini proiecte fuerunt texere, accipiente primo minore predicto et venit prima parte suprascripto Laurentio. Secunda vero pars venit suprascripto ser Johani. Tertia vero pars venit suprascripto ser Nicolao. Quapropter de mandato suprascripti domini duche sui que consilii dicte divisiones fuerunt hic registrate et debent esse valide et firme inter partes predictas, tamen non debent pre-

iudicare Comuni vel aliis personis in aliquo, sed debent esse salva et reservata iura Communis et omnium aliorum.

Hec est pars, que venit suprascripto Laurentio.

Prima parte:

La vigna de Loto.

La vigna de Michali Sela.

La vigna de Michali Martiano.

La vigna de Manoli Carchiopulo cum tuto lo terren vacuo, che è intro la dita vigna, quomo apar li soi confini.

La fitea de Michaleto de Missina.

Tuto lo terren vacuo, che è in meço dele vigne dela Murnea, et lo terren, che è inver bora de sovra la fitea de Missina, lo qual terren è passa CL in largeça et longo infina la via, et lo teren de meço deli sochori, quomo apar li soi confini.

Hec est pars, que venit suprascripto ser Johani.

Secunda pars:

La vigna deli Staviani.

La vigna de Michali Sela, pramatefti.

La vigna de Nicola Sela cum tuto lo teren vacuo, che è in la dita vigna, si alo fossado quomo ala costiera.

Lo terren, che sè in meço, che è di sovra la vigna de Manoli Murtato, lo qual terren è passa trentacinque de largeça e in longeça infina la via.

Lo terren deli sochori, che sè inver bora, aparvo ala vigna de Vasmulo, quomo apar lo confin delo dito sochoro.

Hec est pars, que venit suprascripto ser Nicolao.

Tertia pars:

Tute le vigne de Murtato cum tuto lo terren vacuo, che è intro

li traffi dela dita vigna.

La vigna piçola de Michaletto de Missina.

Tuto lo terren, che è in meço dela fitea de Missina et dela vigna de Murtato dala mandolera in ço.

Lo terren, che sè de sovra la vigna de Murtato, lo qual è inver ostro. El dito terren è passa XXX de largeça et in longeça infina la via.

Lo sochoro, che è inver ostro aparvo ala glesia, quomo apar lo confin del dito sochoro.

ζ

Ο Francescus και ο Nicoletus Dandulo μοιράζονται την περιουσία του πατέρα τους ποτέ Ιωάννη, η οποία βρίσκεται στα χωριά Βιτσιλιές, Χαλασός, Βόνη, Κουνάβοι, Αμαριανό και Αλωνάκια.

1388, Μαρτίου 12

(ADC, b. 20, fasc. 1, φ. 32v)

De consensu et voluntate magnifici domini Donati Mauro, honorabilis duche Crete, sui que consilii registrate fuerunt in hoc catasticho infrascripte divisiones, facte inter Franciscum et Nicolaum Dandulo, fratres, filios condam Johanis, ita tamen quod dicte divisiones nichil preiudicent aliis, sed sint salva et reservata iura omnium aliorum.

Actum anno dominis MCCCLXXXVIII, mensis marcii, die XII, indictione XIa.

Hec est pars, que venit ser Francisco Dandulo.

Casal Vicilea partido per metade. Le case, che sè in soler, cum la metade del castello, che sè inver ponente, et cum la metade de la terra, che sè inver ostro, et cum la metade dele vine, che sè inver garbin et inver griego.

Item la metade dela terra del casal Chaliso, che sè inver ostro, cum la terra de Sancto Elia cum la dita parte.

Item el casal Voni cum la pertinentia deli Cunavy, che sè al dito casal, nomenada Monissi cum la dita parte.

Item el casal Amariano cum la dita parte.

Item la terça parte dela terra de Psariforada cum la dita parte.

Prima pars domorum

Li commessari de ser Çanachi Dandolo, dito Papillari, çoè dona Marulla, relictà del dito miser Çanachi, et ser Francesco Dandolo, so fio, ha voludo che nuy Mathio Sanudo, Çorçi Torello et Thodoro Dracondopulo, marango, Nicola Orso, Pantalòn de Spiga et Nicola Bongrasso devessemo partir acordevelmente le possession dela dita commessar, çoè le case de citade, intro lo dito ser Francesco et ser Nicoletto Dandolo, fradeli, in do parte.

Item femo la dita parte le case grande, che sta al presente li diti dona Marula et ser Franceschin Dandolo.

Item demo ala suprascripta parte le case, in le qual al presente sta protopapa, la cha, che sta Thodoro Vurgari, ancora la cha, che sta Maria Vurgara.

Item la cha, che sta Çorçi Habramo. Tute le suprascripte case confina cum la possession suprascripta et tota cum la glesia nomenada Cherapsiotissa.

Item la cha, in la qual sta una dona de cha Paradiso. La cha, in la qual sta Maria Pagan. La cha, in la qual sta Marco del Valdagno. La cha, in la qual sta la cugnada de ser Lançaroto de Molin. La cha, in la qual sta Zani de Rodo, caleger. Le suprascripte case toca alo muro de Sen Tito et si le demo ala suprascripta prima parte.

La cha, in la qual sta Calli Coraro. La cha, in la qual sta Calli Lagniti. Li do magaçeni et terra vacua. La cha, in la qual sta Eudochia Fianchisa. Le suprascripte case sé avanti a Sancta Barbara et demole ala suprascripta parte.

La possession, in la qual sta ser Donado Riço, cum la terra vacua, che toca ala sinagoga deli Çudhie.

Demo ala suprascripta prima parte veramente la qua dela çisterna messa in la possession, in la qual al presente habita li suprascripti dona Marula et ser Franceschin, esser debia comuna ale do parte suprascripte.

Hec est pars, que venit Niccieto Dandolo.

Casal Vicilea partido per metade. L'una parte si è le cha de pe plan cum la metade del castello, che sè inver levante, et cum la metade dela terra, che sè inver bora, et cum la metade dele vigne, che sè inver sirocho inver maistro.

Casal Chalisso

Item cum la dita parte la metade dela terre, che sè inver buora, et cum lo terren de Sen Nicola.

Item el casal Cunavi cum la dita parte.

Item el casal Alonachia cum la dita parte.

Item do parte del terren de Psariforada cum la dita parte.

Secunda pars domorum

Item li commissari de miser Çanachi Dandolo, dito Papillari, çoè dona Marula, relicta del dito miser Çanachi, et ser Franceschin Dandolo, so fio, ha voiuo che nuy Mathio Sanudo, Theodoro Dracondopulo et Çorçi Torello, marangoni, Nicola Orso, Pantalio de Spiga et Nicola Bongrasso devessemo partir acordevelmente le possession dela dita commessar, çoè le case de citade, do parte, intro lo dito ser Franceschin et ser Niccieto Dandolo, fradeli.

Item femo la dita parte le case, le qual sè aparvo de cha Corner, in le qual stava ser Niccieto Salamon, et etiamdio cum le case, che confina cum la dita possession, in le qual sta le suprascripte persone.

Item la cha, che sta Hergina Vaneri.

Item la cha, che sta Calli Salagari.

Item la cha, che sta Ianni Serigo.

Item la cha, che sta Picino Orese.

Item le chase, che sta madona Fradelena, le qual confina cum le case del'altra parte.

Item la cha, che sta Margarita Vassalo.

La cha, che sta Iani Belo.

La cha, che sta Iani Curtessi.

La cha, che sta Baseio de Coron.

La cha, che sta Thodoro Scorço.

La cha, che sta Çanni Sparthoniti.

La cha, che sta Calli Scorço, le qual case quatro confina cum le case de cha Coraro.

Item demo la possession, in la qual sta al presente ser Çulian Corner, aparvo a Sen Piero, ala suprascripta parte secunda cum tute le suprascripte case.

La cha, che sta Nicoleta Damigo.

La cha, che sta papa Çorçi Mastracha.

La cha, che sta Calli Ruçerena.

Le do case et una derupada, le qual confina ale case de cha Ialina, et etiamdio aparvo le case de cha Bicontolo.

Veramente la qua dela cisterna, messa in la possession, in la qual al presente habita la dita commissaria, esser debia comuna in le do parte predicte.

Feuda, que venerunt in partem ser Francisco Dandulo suprascripto, habent onus de comune concordio serventiarum septem.

Feuda, que venerunt in partem suprascripto ser Nicolao Dandulo, habent onus de comune concordio serventiarum septem.

Β. Τ Α Σ Υ Μ Β Ο Λ Α Ι Α

B. ΤΑ ΣΥΜΒΟΛΑΙΑ

Τύποι συμβολαίων είναι ήδη γνωστοί από παλιότερες μεμονωμένες εκδόσεις ή από εκδόσεις ολόκληρων νοταριακών καταστίχων. Η επιλογή των παρακάτω ανέκδοτων συμβολαίων είναι σταχυολογική και έχει σκοπό την παρουσίαση μιας συγκεκριμένης ομάδας συμβολαίων, που έχουν ως κοινό χαρακτηριστικό την παραχώρηση και εκμετάλλευση γης ή άλλων αγροτικών κεφαλαίων (ζώων, σπόρου, δέντρων κλπ.). Θα προσθέσουμε αιχμώς ότι επιλέξαμε συμβόλαια με τις περισσότερες κατά το δυνατόν λεπτομέρειες, ώστε να προσφέρεται μια εκτενέστερη εικόνα των διαδικασιών γύρω από την αγροτική εκμετάλλευση.

1. Παραχωρήσεις σε γονικό

α

Ο Μάρκος και ο Νικόλαος Gradonico του ποτέ Leonardo, κάτοικοι Χάνδακα και κηδεμόνες των ορφανών του αδελφού τους Ανόρρα, παραχωρούν σε γονικό στο βιλλάνο των ορφανών Κώστα Εκουταρόπουλο, λεγόμενο Εξωμερίτη, κάτοικο του χωριού Σκαλάκι, ένα αμπέλι και 1 1/2 μουζούρι χέρσας γης, που προορίζεται επίσης για αμπέλι.

1340, Δεκεμβρίου 13

(Notai di Candia, b.97, φ.142v)

Die decimo tercio. Manifestum facimus nos Marcus et Nicolaus Gradonico, fratres, filii quondam domini Leonardi, habitatores Candide, tutores pupilorum ser Andree Gradonico quondam fratris nostri, ut dicimus, quia cum nostris successoribus damus et imperpetuum concedimus in gonico tibi Coste Scutaropulo, dicto Exomeriti, habitatori casalis Aiciani Scalani, villa no dicte tutorie ex iure de Milidhoni et tuis heredibus et proheredibus, illam peciam vinee positam in territorio de suprascripto casale Scalani, quam plantavisti, et tantum de terra vacua, posita in latere ipsius vinee, quantum sit capax unius mensure cum dimidia, pro vinea plantanda hoc anno proveniunturo per totum mensem marcii proxime venturi. Que quidem vinea cum dicta terra vacua ex iure dicte tutorie, amodo in antea imperpetuum cum plena virtute et potestate intronmittendi habendi, tenendi, possidendi, affictandi, disfectandi, affictum et fructum inde recipiendi et recoligendi, dandi, donandi, vendendi, dominandi, alienandi, transactandi, pro anima iudicandi atque imperpetuum possidendi et omnes alias tuas utilitates

in ea et ex ea faciendi sicut tibi meglioꝛ placuerit, tamquam de re tua propria, nemine tibi contradicente, semper tamen cum onere suo. Quam quidem vineam teneris et debeas omni anno bene et conuenienter aptare temporibus congruis et consuetis, videlicet cerpire, çapare, catavoliçare et discafiçare et iuxta usum lachiçare et eam imperpetuum manutenere et conservare cum suis trafis et fossatis, tuis expensis. Tu vero teneris et debeas dare et deliberare omni anno suprascriptis pupillis totam et integram terciam partem totius usufructus et musti ex ipsa proventuri super patiterium tempore vindemiarum, sub pena dupli pro quolibet termino, reliquis vero duabus partibus in te retentis. Custos autem poni debeat omni anno ad nostram libitum tuis expensis. Quam quidem vineam si aliquo tempore vendere volueris et dicte pupile eam emere voluerunt, debes eam eis dare pro illo precio quo ab aliis invenire poteris per verum et, si ipsam emere noluerint, tibi liceat eam vendere cum suo onere cuiquam tibi videbitur et placebit et pro adiutorio habuisti et recepisti tamen a suprascripto ser Andrea quondam quam a nobis tantum in denariis quod ascenderit yperpera in Creta currentia sex cum dimidio, que quidem dare et deliberare debeas suprascriptis pupillis ex primi usufructu dicte vinee. Si igitur et cetera, yperpera viginti quinque pro pena. Contractu firmo. Testes Nicolaus Brixiano, Nicolaus Maça, Antonius Greco et Hemmanuel de Portu. Complere et dare.

β

Ο Γεώργιος Barbo του ποτέ Νικολάου, κάτοικος Χάνδακα, παραχωρεί σε γονικό στο Νικόλαο Pantalone, κάτοικο του χωριού Ασίτες, ένα "σώχωρο" στο ίδιο χωριό για να φυτέψει καρποφόρα δέντρα.

1355, Νοεμβρίου 4

(Notai di Candia, b.103, φ. 4r)

Eodem die. Manifestum facio ego Georgius Barbo, filius quondam ser Nicolai Barbo, habitator Candide, quia cum meis heredibus do et imperpetuum concedo in gonico tibi Nicole Pantalone, habitatori casalis Assite, et tuis heredibus unum sochorum positum in territorio casalis predicti prius ecclesiam Sancti Georgii cum moru ibi posita, de complemento afflictationis per me facte papati Nicole Maistro Antonio Paspala de dicto sochoro, in antea imperpetuum cum plena virtute et potestate intromittendi, habendi, tenendi, afflictandi, disffictandi, afflictum inde recipiendi, dandi, donandi, dominandi, vendendi, alienandi, transactandi, commutandi, pro anima iudicandi, imperpetuum possidendi et quidquid aliud in ea et ex ea tibi placuerit faciendi, tamque de re tua propria, nemine tibi contradicente, semper tamen cum onere suo. Tu vero teneris per te vel per tuum missum dare et deliberare michi vel meo misso ibidem in dicto loco singulis temporibus totam et integram terciam partem totius utilitatis et lucri proventuri ex dicto sochoro, sub pena dupli pro quolibet termino, reliquis duabus partibus in te retentis. In quod sochorum plantare seu plantari facere debes jardinum et ibi ponere arbores fructiferas domesticas et irsum jardinum manutenere omnibus tuis expensis. Et est sciendum quod de lucro proventuro ex apibus ponentis in di-

cto sochoro nullam possim utilitatem habere, teneris insuper reparare et rehedificari facere ecclesiam veterem, dirrutam positam in dicto sochoro omnibus tuis expensis et ipsi imponere vocabulum Sanctus Salvator. Notandum est autem quod pro adaquando jardino predicto fiendo habere possis aquam fontis de Panagia Theotoco nocte una de singulis IIII noctibus successivis, a solis occasu usque ad eius ortum sequentis die, sine aliqua mea contradictione vel alterius persone pro me et si aqua noctis iamdicti non esset sufficiens adaquandum jardinum predictum, habere possis aquam fontis predicti nocte proximam futuram, quantum erit sufficiens super inde. Dictam autem ecclesiam postquam ipsam rehedificabis tenere possis iperpetuum et omnes tuas utilitates in ea et ex ea facere libere sine aliqua solutione et ipsam prius mortem tuam dimittere cuicumque persone volueris. Verum est si illa persona cui illam ecclesiam dimitteris non esset bone conditionis et non esset sub voluntate mea, licitum sit michi eandem ab ea accipere. Si igitur et cetera. Pena yperperorum XXV. Contractu firmo. Testes Le. Foscolo, Ni. Stando, G. Habramo et Mi. Desser. Complere et dare. Dedi.

γ

O Francisus Mudatio ,κάτοικος Χάνδακα, παραχωρεί σε γονικό στο Μιχάλη Μενδρινό και στη γυναίκα του Αγνή, κατοίκους μπούργκου Χάνδακα, ένα αμπέλι και μαζί χέρσα γη για την καλλιέργεια επίσης αμπελιού, στην περιοχή του χωριού Μεταξά.

1357, Μαρτίου 23

(Notai di Candia, b.103, φ. 62r-v)

Die XXIII, mensis marcii, indicione X. Manifestum facio ego Francisus Mudatio, habitator Candide, quia cum meis heredibus

do et concedo in gonico vobis Michaeli Mendrino et Agneti uxori eius, habitatoribus bur̄gi Candide, et vostris heredibus et successoribus, peciam unam vinee positam in territorio casalis Metaxa, que olim fuit Nicole de Adelenda et vobis data est per determinationem inde factam per dominium, cum terra vacua mensuratarum trium posita iuxta illam vineam, amodo in antea usque per totum illud tempus et terminum quo suprascriptum casale Metaxa habere et tenere debeo ad afflictum a Comuni Crete, renovando vobis cartam concessionis sicut michi renovabitur a Comuni predicto, cum plena virtute et potestate intromittendi, habendi, tenendi, possidendi, afflictandi, disffictandi, vendendi et alienandi et omnes alias vostras utilitates in ea et ex ea faciendi, tamquam de re tua propria, nemine vobis contradicente, semper tamen cum onere suo. Quam quidem vineam tenemini et debetis anno quolibet temporibus congruis et consuetis bene et convenienter aptare, videlicet cernere, çapare, discafficare, catavoliçare et, secundum consuetudinem illius contratte, lachiçare et ipsam cum traffis et fossatis suis in culmine manutenere et conservare omnibus vestris expensis. Et omni anno tempore vindemiarum super patiterium debetis dare et deliberare michi vel meo misso totam et integram terciam partem totius vini musti et usufructuum inde provenientium, reliquis duabus partibus in vobis retentis, sub pena dupli pro quolibet termino. Predictam vero terram vacuam mensuratarum trium debes et teneris tu prefacte Michael Mendrino plantare vineam amodo usque ad annos duos proxime venturos et ipsam, cum tempus fuerit, nichicare et tronchiçare et anno quolibet temporibus congruis et consuetis bene et convenienter aptare de omnibus aptacionibus superius specificatis et ipsam cum trafis et fossatis suis in

culmine manutenere et conservare omnibus tuis expensis et omni anno tempore vindemiarum super patiterium debes michi dare terciam partem totius vini musti et usufructuum inde provenientium, reliquis duabus partibus in te retentis, sub pena dupli pro quolibet termino. Custos quoque poni debet in vineis superdictis de meo consensu et voluntate, vestris tamen expensis. Et debetis ipsas vineas anno quolibet vindemiare de meo consensu dando id michi ad intelligendum per dies octo antequam incipiantur vindemiari ipse vinee. Si igitur et cetera. Pena yperperorum vigintiquinque. Contractu firmo. Testes Johanes Dario, Johanes Dono, Marcus Gisi et Domenicus Belloni. Complere et dare. Dedi .

δ

Ο Βαρθολομαίος de Grimaldo, κάτοικος Χάνδακα, παραχωρεί σε γονικό στον Ιωάννη Βούργαρη, κάτοικο επίσης Χάνδακα, ένα αμπέλι μαλβαζία στην περιοχή Βαθύ (Vathi), δικαιοδοσίας του φεούδου του παραχωρητή Σταμί (Stami).

1357, Απριλίου 16

(Notai di Candia, b.103, φ. 63r)

Die XVI, mensis aprilis, indicione X. Manifestum facio ego Bartholomeus de Grimaldo, habitator Candide, quia cum meis heredibus do et imperpetuum concedo in gonico tibi Johani Vurgari, habitatori Candide, et tuis heredibus unam peciam vinee plantatam vitibus monovasiensibus, positam in loco nominato Vathi michi pertinentem iure mei feudi de Stami, que a facie levantis confiniat cum vinea Johannis Ystrigo, a facie ponentis cum vinea Stefani Dramitino, a facie boree cum vinea Michael Gradonico et a facie austri cum vinea suprascripti .

Stefani Dramitino, amodo in antea cum plena virtute et potestate intromittendi, habendi, tenendi, possidendi, affictandi, disffictandi, vendendi et alienandi et omnes alias tuas utilitates in ea et ex ea faciendi, tamquam de re tua propria, nemine tibi contradicente, semper tamen cum onere suo. Quam quidem vineam teneris et debes anno quolibet temporibus congruis et consuetis bene et convenienter aptare, videlicet cerpire, çapare, discafiçare, catavoliçare et secundum usum illius contratte lachiçare et ipsam vineam cum trafis et fossatis suis in culmine manutenere et conservare omnibus tuis expensis. Et omni anno tempore vindemiarum super patiterium debes dare et deliberare michi vel meo misso totam et integram terciam partem totius vini musti et usufructuum provenientium de ipsa vinea, reliquis duabus partibus inte retentis, sub pena dupli pro quolibet termino. Tamen licitum est tibi vindemiare dictam vineam ad tuum libitum, notificando id michi per dies tres ante quam incipiatur vindemiari. Ego autem solvere et satisfacere debeo terciam expensarum que anno quolibet tempore vindemiarum fient pro vindemiatura, portitura et folatura fructus dicte vinee et tu solvere debes reliquas duas partes ipsarum expensarum. Si igitur et cetera. Pena yperperorum XXV. Contractu firmo. Testes Andreas Goro et Johanes Dario ac Georgius Emo. Complere et dare. Dedi .

2. Ενοικιάσεις 29 χρόνων

α

Ο Μάρκος Longo του ποτέ Avogare, κάτοικος Χάνδακα, παραχωρεί στο βιλλάνο του κράτους Ιωάννη Αγαπητό, κάτοικο μπουργκου Χάνδακα, ένα κήπο στο ίδιο μπουργκο με δύο πηγάδια, στέρνες και έξι κατοικίες δίπλα για όσο διάστημα τα έχει κι ο ίδιος νοικιάσει από το κράτος με προοπτική ανανέωσης της παραχώρησης.

1303, Απριλίου 8

(Notai di Candia, b.8, φ.2r)

Die eodem. Manifestum facio ego Marcus Longo, filius quondam Avogare Longo, habitator Candide, quia do, concedo et afficto tibi Johani Agapito, villano Comunis, habitatori in burgo Candide, unum meum jardinum in burgo Candide positum cum duobus putheis, quorum unus positus in dicto jardino a parte de versus levantem et alterus extra dictum jardinum positus a parte de versus ponentem, cum eorum cisternis et domus sex, positas prope dictum jardinum, in loco meo subter ecclesiam Sancte Marie, que Gorgoapacussa vocatur, que quidem habeo ad affictum a Comuni Crete a kallendis mensis octubris nuper ellapsi in antea usque ad illud tempus quo predicta habeo ad affictum a Comuni Crete ad renovandum tibi cartam sicut michi renovabitur a Comuni, cum plena virtute et cetera, secundum usum. Tu vero pro affictu predicti jardini, putheorum cum cisternis et domuum, ut dictum est, debes michi dare et solvere annuatim in me die XV cuiuslibet mensis augusti yperpera XV, sub pena tercię parti dupli dicti affictus pro quolibet termino. Item teneris michi facere annuatim angarias II, unam personaliter et alteram cum saumerio, si habueris. Et si habebis por-

cum, debes michi dare annuatim scamaredam I et loganegam I et qualibet ebdomada debes michi mittere in domum meam de omni eo quod seminatum fuerit in predicto giardino. Completo vero termino suprascripto debes michi dictum jardinum cum duobus putheis et cisternis cum eorum cocognis et dictas domos cum toto eo quod in eis duxeris meliorandum in culmine refutare. Si igitur et cetera. Pena yperpera X, remanente carta in sua firmitate. Testes Michael Trivan et Phy. Quirino. Complere et dare. Dedi .

β

Ο Ιωάννης de Portu, κάτοικος Χάνδακα, νοικιάζει για 30 χρόνια στο βιλλάνο του κράτους Δημήτριο, γιο του ποτέ Καλόγερου από την Κορώνη, μια "φυτεία" στην περιοχή του χωριού Γούρνες (Gorne).

1303, Απριλίου 9

(Notai di Candia, b. 8, φ. 2r)

Die eodem. Manifestum facio ego Johanes de Portu, habitator Candide, quia do, concedo et afficto tibi Demitrio, filio quondam Calogeri de Corone, villano Comunis Crete, habitatori in burgo Candide, meam vineam fiteam a signo Hemanuelis Lubini, posito in territorio casalis Gorne, amodo usque ad annos XXX completos cum plena virtute et cetera, nemine tamen absque mea licencia afflictationis. Tu vero teneris dictam vineam bene et sufficiente aptare annuatim, sillicet cerpere, çapare, discapificare, catavoligare, in eam ponere quot sibi necessarium fuerit et lachiçare eam quibuslibet quattuor annis una vice ipsamque custodire tuis omnibus expensis et labore, tamen custodem ponere debeas ad meum placere. Quicquid vero Deus miserit de fructu ex dicta vinea annuatim de vino, uvis passis et vi-

tibus dividi debeat inter me et te per medietatem amodo usque ad complementum annorum XV, me recipiente totam medietatem et tibi retenta reliqua medietate pro tuo labore et expensis et ab inde in antea usque ad complementum reliquorum XV, quicquid fructus Deus miserit annuatim de dicta vinea et aliis ex ea provenientius debet sicut dividi, videlicet me recipiente tres partes eius et tibi reliquis duabus partibus retentis pro tuo labore et expensis. Ego vero dare tibi debeo duo patitiria bona et sufficientia, que debes tenere bene et sufficiente usque ad suprascriptum terminum annorum XXX nostre conventionis. Item teneris extrahere annuatim de dicta vinea vites eiusdem extra eam. Et in complemento ipsorum annorum dicte nostre conventionis debes michi vel qui erunt pro me dictam vineam cum dictis duobus patitiriis in culmine refutare. Si igitur et cetera, pena yperpera XXV. Remanente carta in sua firmitate. Testes G. Guernioti et Albertino de Placencia. Complere et dare. Dedi .

Υ

Ο Ανδρέας Barbadico του ποτέ ser Μάρκου, κάτοικος Χάνδακα, νοικιάζει στους Σταματίνο Μακεδονίτη, λεγόμενο Ρωμανίτη, Κώστα Κοντό, Γεώργιο Γλυκό και Θεόδωρο Κουμάνο, ελευθέρους και κατοίκους της περιοχής Κρύο Πηγάδι στον Άγιο Βλάσση, ένα αμπέλι, εν μέρει "φυτεία" και εν μέρει σε πλήρη παραγωγή, στη δημόσια περιοχή του Βρακουλιάρη, για όσο διάστημα έχει νοικιάσει ο παραχωρητής την παραπάνω περιοχή.

1371, Μαΐου 11

(Notai di Candia, b. 144, φ. 97v)

Die XI. Manifestum facio ego Andreas Barbadico, filius quondam ser Narcii, habitator Candide, quia cum meis heredibus do,

concedo et afficto vobis Stamatino Machedoniti, prenominate Romaniti, Coste Condo, Georgio Ghlichi et Theodoro Chumano, cerdone, franchis, ut dicitis, habitatoribus in loco Sancti Vlasii nominato Crio Pighadhi, et vestris hereditibus illam unam peciam vinee sitam in loco Comunis de Vraculiari, quam dederam ser Marco Habramo, cuius pars est in culmine et pars est fitea. Et incipit a vinea Hemanuelis dela Porta veniendo per riachim riachim per partem ponentis usque ad vineam Georgii Stalioti et vadit usque ad sinorum Marie Tricu, amodo in antea usque per totum illud tempus et terminum pro quod suprascriptum locum de Vraculiari habere debeo a Comuni predicto, cum plena virtute et potestate intromittendi, habendi, possidendi, affictandi, disaffictandi, affictum et fructum inde recipiendi et omnes vestras utilitates in ea et ex ea faciendi, nemine vobis contradicente, semper tamen cum onere suo. Quam quidem vineam et fiteam, que est in culmine et que non est in culmine, debeatis annuatim successive bene et convenienter aptare de omnibus eorum aptacionibus neccessariis et oportunis, prout mos et consuetudo est in vineis et in fiteis, et tempore quolibet vindemiarum annuatim successive super patiterium debetis michi dare et presentare totam et integram terciam partem totius usufructus et vini musti deviendum ex ipsis, reliquis duabus partibus in vos tenentis, sub pena dupli pro quolibet termino, pro quibus et pena infrascripta in omnibus aliis hic contentis possim me tenere in toto et in parte ad quem de vobis voluero. Custodem in dicta vinea ponere debeo ego suprascriptus Andreas ad meum libitum et vos debetis sibi solvere pro toto tempore, quo dictam vineam custodicunt, et similiter debetis solvere omnes alias expensas vindemiarum, portatorum et foliatorum annuatim successive. Insuper licitum sit michi presentare omnes debentes de iure presentari pro occasi-

one dicte vinee, prout vos possetis et deberetis presentare. Item debetis trafocopiare ab illa parte, qua vobis dixero et ostendero, usque ad illam partem, quam vobis dixero de dicta vinea. Vindemiare autem dictam vineam non possetis nec debeatis absque meo vele et consensu. Item debetis incalmare usque ad L pedes arborum acliadarum in arboribus pireris vel plures. Et insuper do, concedo vobis illud patiterium situm in dicta vinea a parte levantis, quod non est aptum, amodo usque ad annos IIII proximos futuros, quod quidem debetis vestris expensis aptare et tratate de calce et astrachi pro folando ibidem et pro recognitione ipsius patiterii debetis michi dare annuatim quilibet vestrum unum par polastrorum annuatim successive. Completis vero annis IIIor suprascriptis dictum patiterium debet in me devenire et vos debetis ibidem prope vestris expensis hedificare unum patiterium de novo et illud explere et complere de omnibus sibi necessariis. Postquam vero folaveritis et acceperitis annuatim successive in vinum vestrum, dictum patiterium esse debeat in mea libertate. Et pro ipsius affictu debetis vos omnes michi dare unum par polastrorum annuatim sub pena dupli. Est autem sciendum quod, si aliquo tempore volueritis vendere dictam vineam vel aliquis vestrum suam partem vendere voluere, debetis michi notificare et, si voluero ego ipsam emere, debetis michi illam dare paucioribus duobus yperperis eo quod ab aliis cum veritate poteritis invenire. Me autem illam emere recusante, liceat vobis illam vendere cui volueritis cum oneribus suis et modis hic contentis Silicet dividere et partiri dictam vineam non possetis nec post complementum annorum trium proximum futurorum. Si igitur et cetera. Pena yperpera XXV. Contractu firmo. Testes Petrus Dano, Leo Dandulo, Petrus Gradonico quondam domini Petri militis. Complete et dare.

MCCCLXXV, mensis febrarii, die III, indicione XIII, de licentia dominationis ego Dominicus Grimani, notarius et cancellarius Crete, hanc cartam extraxi, compli et dedi .

3. Ενοικιάσεις περιορισμένης διάρκειας

α

Η Alegracia Tonoligo, κάτοικος Χάνδακα, νοικιάζει για πέντε χρόνια στο Μιχάλη Κυριακόπουλο, κάτοικο Επισκοπής Καλαμώνος, 50 μουζούρια γης, δικαιοδοσίας του φεούδου της στη Εκπεαστή.

1319, Σεπτεμβρίου 25

(Notai di Candia, b. 9, φ. 8v)

Die XXV intrante. Manifestum facio ego Alegracia Tonoligo, habitatrix Candide, quia cum meis successoribus do et concedo atque afficto tibi Michael Chiriacopulo, habitatori in Episcopatu Calamonensis, et tuis heredibus terra mensuratarum L de illa terra, quam olim tenebat Samaghiadhes, de iure mei loci vocati Schepasti, a kallendis mensis ianuarii proxime venturi in antea usque ad annos V ex tunc proxime venturos, cum plena virtute et potestate intromittendi, habendi, tenendi, possidendi, seminandi, pasculandi, affictandi, disffictandi, affictum et fructum inde recipiendi et recoligendi et omnes alias tuas utilitates in ea et ex ea faciendi usque ad complementum tocius termini suprascripti, nemine tibi contradicente, tamen cum onere suo. Tu vero teneris michi dare et solvere annuatim pro eius affictu a mensis augusti proxime venturi in antea mensuras boni frumenti cretensi L in castro Milopotami, tuis expensis omnibus,

mensuratis cum mea mensura. Et teneris michi dare annuatim pro engariis yperperum I et, si seminaveris in dicta terra linum aut bombicem, teneris michi dare terçiararia de eis, videlicet lino et bombice, sub pena dupli pro omnium predictorum pro quolibet termino. Et licitum sit meis hominibus hinc in meo loco predicto posse pascolare pecudes suas in dicto loco, non tamen faciendibus tibi dampnum in seminationem. Et si volueris pascolare pecudes tuas in meo loco, quod possis ipsas pascolare, te solvente michi nomi, prout concordēs fuerimus. Si igitur et cetera, pro pena inde constituta yperpera in Creta XXV. Contractu firmo. Testes Michael Gradonico et Franciscus Mudacio. Complere et dare.

β

Η Frangula, χήρα του ser Ιακώβου Cornario Cornarachi, κάτοικος Χάνδακα, νοικιάζει για δύο χρόνια στον Franciscus Marco, κάτοικο μπούργκου Χάνδακα, γη στο χωριό Εκυλοχωριό.

1355, Αυγούστου 4

(Notai di Candia, b.144, φ.13v)

Die quarto. Manifestum facio ego Frangula, relicta ser Jacobi Cornario Cornarachi, habitatrix Candide, quia cum meis successoribus do, concedo atque afficto tibi Francisco Marci, habitatori burgi Candide, et tuis heredibus totam meam terram mesticam, aptam videlicet ad seminandum, quam habeo in loco casalis Schilochorio, exceptis arboribus ibidem existentibus et exceptam eciam illam terram, quam occupant arbores ficus, que sunt prope domus meas, prout videlicet circumdant dicte arbores ipsam terram, amodo in antea usque ad annos duos proxime futuros, qui sunt et esse intelligantur introitus duo et solu-

tiones duo,cum plena virtute et potestate intronittendi,habendi,tenendi,possidendi,affictandi,disffictandi,affictum et fructum inde recipiendi et omnes tuas utilitates in ea et ex ea faciendi,nemine tibi contradicente,semper tamen cum onere suo. Tu vero pro ipsius terciaria debes dare et presentare michi annuatim per totum quemlibet mensem augusti successive mensuras frumenti in dicto loco centum viginti et mensuras ordei viginti,sub pena dupli predictorum pro quolibet termino,que solutione incepti debeat in mense augusti post proxime prius venturi,nec non facere michi in quolibet anno,de suprascriptis videlicet duobus annis,engariam unam cum duobus paribus bovum, prout mos est in illa contrata.Insuper licitum sit michi ponere animalia mea in terra suprascripta in qua non esset semen aliquod seminatum.Si igitur et cetera.Pena yperperorum XXV. Contractu firmo.Testes Michael Comita,Pr.Maçamurdi,Joh.Dondo, Leonardo Foscolo.Complere et dare.

Υ

Ο Φίλιππος Pisani από τη Βενετία,κάτοικος Χάνδακα,νοικιάζει για πέντε χρόνια στο Νικολό Franco,λεγόμενο Σαμφών,του ποτέ Γεωργίου,κάτοικο του χωριού Μαθαία,γη ενός "ζευγαριού" στο ίδιο χωριό.

1367,Νοεμβρίου 17

(Notai di Candia,b.144,φ.78v)

Die XVII.Manifestum facio ego Phylippus Pisani de Veneciis, habitator Candide,quia cum meis heredibus do,concedo et afficto tibi Nicolo Franco,prenominato Sapsò,filio quondam Georgii Franco,ut dicis,habitatori casalis Mathea,et tuis heredibus, tantam de mea terra loci suprascripti de Mathea,quanta sit u-

nus paris bovum, de qua quidem terra paris unius suprascripti esse debeat una boyna illa terra cuius bovis, quam presens tenes, cum eius arrea et pro reliqua boyna accipere debes terram unius boyne de illa terra unius paris bovum, quam tenet Georgi- la Curcudhi, amodo in antea usque ad annos quinque, cum plena virtute et potestate et cetera, semper tamen cum onere suo. Tu vero pro terratico seu affictum annorum quinque suprascripto- rum debes michi solvere in hoc modo, videlicet nam debes michi dare et presentare per totum mensem augusti proximi vel antea super arreis mensuras frumenti XXV et mensuras ordei quinque sub pena dupli. A mensem vero augusti suprascripti in antea de- bes michi dare et presentare annuatim per totum quemlibet men- sem augusti successive super arreis mensuras frumenti quinquaginta et mensuras ordei X, sub pena dupli pro quolibet termino. Et si aliquo tempore cognosceretur per veritatem quod franchi habitantes in dicto casali et loco, qui habunt de terra dicti loci suprascripti, solvissent pro terciaria ad rationem cuius- libet paris bovum plus frumentum vel ordeum ultra quantitates suprascriptam, debes michi illud plus solvere et emendare quan- documque cognitum fuerit. Insuper confiteris habuisse a me pro auxilio sive metacherissim yperpera decem, que michi restituere debes in ultimo mense augusti annorum quinque suprascriptorum, sub pena yperpera XX pro C yperperorum in racione annui sol- vendi nichilominus capitali. Et etiam confiteris habuisse a me mutuo causa amoris yperpera quinque, que michi solvere debes hinc usque per totum mensem augusti proximum futurum vel antes, sub pena yperperorum XX pro Co yperperorum in racione annui, solvendi etiam capitale. Et propter ea promittis et es conten- tus stare et habitare in dicto meo casale de Mathea cum tua familia, rebus et animalibus usque ad dictos annos V et michi solvere exenia que solebant solvere franchi habitantes in di-

cto casali.Si igitur et cetera.Pena yperpera XXV.Contractu firmo.Testes Petrus de Placencia,Petrus Sclavo de Burgo,Marcus Custo,Tho.Trivixan,scribe palacii.Complere et dare.

δ

Ο Φίλιππος Paulo, κάτοικος Χάνδακα, νοικιάζει για πέντε χρόνια στον παπά Rufinus de Spelo, κάτοικο του χωριού Κουνάβοι, ένα "σώχωρο" στο ίδιο χωριό.

1375, Μαρτίου 11

(Notai di Candia, b.11, φ.466r)

Eodem die.Manifestum facio ego Philippus Paulo, habitator Candide, quia cum meis heredibus do, concedo atque afficto tibi papati Rufino de Spelo, habitatori casalis Conave, et tuis heredibus sochorum meum positum in territorio dicti casalis, ad presens seminatum desuper, inferius confiniantem cum sochoro Frangulii de Portu, excepta parte inferiori de ipso sochoro, quantum est unius mensurate, quam in me reservo, amodo in antea usque ad annos V proxime venturos, videlicet V introitus, cum plena virtute et potestate intromittendi, habendi, tenendi, possedendi, affictandi, disffictandi, affictum inde recipiendi et omnes alias tuas utilitates inde faciendi usque ad superscripti temporis complementum, nemine tibi contradicente, semper tamen cum onere suo. Tu vero teneris per te vel per tuum missum dare et deliberare michi vel meo misso pro affictu dicti sochori ghorafoschepasma de toto eo quod seminabis ibi annuatim super arreis. Et pro embatichi eiusdem sochori michi dare contentus fuisti yperpera duo, de quibus yperperum unum habui et recepi a te et reliquum michi dare debes tempore arrearum proxime futurarum. Et licitum sit michi infra dictum

tempus ipsum sochorum plantare vineam seu dare aliis ad plantandum. Si igitur et cetera. Pena yperperorum XXV. Contractu firmo. Testes suprascripti. Complere et dare. Dedi .

4. Ευμβόλαια εργασίας

α

Η Μαρία, χήρα του Μαρίνου Καράβα, λεγόμενη Βερίβαινα, κάτοικος του χωριού Μιλιαρίσι, υπόσχεται στο ser Πέτρο Γιαλινά του ποτέ ser Μιχάλη, κάτοικο Χάνδακα, να καλλιεργεί για τρία χρόνια γη μισού "βοδιού" στο ίδιο χωριό.

1366, Νοεμβρίου 17

(Notai di Candia, b. 11, φ. 68v)

Die decimo septimo. Manifestum facio ego Maria, relicta Marini Carava, dicta Verivena, nunc habitatrix casalis Miliarese, ac promitto cum meis successoribus tibi ser Petro Ialina quondam ser Michaelis, habitatori Candide, et tuis heredibus laborare terram dimidii bovis de territorio tuo suprascripti casalis, a kallendis mensis ianuarii proxime venturi in antea usque ad annos III proxime venturos, ad iariqandum hoc anno presenti super ea tibi que dare debeo pro terciaria dicte terre annuatim super arreis mensuras boni et neti frumenti XII $\frac{1}{4}$ et ordeii mensuras II $\frac{1}{4}$, incipiendo facere primam pagam de annum domini MCCCLXVIII et inde in antea successive tibi faciendo tres pagas, sub pena dupli pro quolibet termino et qualibet paga. Et pro metacherissi habui et recepi a te yperpera cretenses tria, que debeo dare et solvere tibi infine temporis antedicti, sub pena ad rationem XX pro centum in anno solven-

do eciam capitale.Insuper autem habui et recepi a te mensuras frumenti IIII mutuo,quas et alias mensuras IIII pro terciaria anni instante tibi dare debeo super arreis proxime venturis,tam si aliquod seminabo hoc anno quam non.Et si seminabo ultra mensuras IIII,teneor tibi dare ghorafoschepasma pro plurim in ipsis arreis,sub pena dupli.Infine autem dicti temporis teneris dimittere terciam partem terre iamdicte iaristi pro iariçando secundum usum.Ad hec autem manifestum facio ego Costas Calamara,habitator casalis Miliarese,cum meis heredibus tibi suprascripto ser Petro Ialina et tuis heredibus quod,si suprascripta Maria,pro qua tibi fideiubeo,non solvet tibi terciariam antedictam frumenti et ordei anno quolibet ac dictas mensuras VIII frumenti et ghorafoschepasma, si erit,ac dicta yperpera III pro metacherissi et ordine antedictis,habere possis regressum tam super eam quam super me, prout volueris in toto et in parte.Si igitur et cetera.Pena yperperorum XXV.Contractu firmo.Testes presbiter Marcus Donçorçi,Petrus Miegano et Marcus Marino.Complere et dare.

β

Ο Μιχάλης Μουστοράχος, κάτοικος του χωριού Άγιοι Δέκα, και ο Γεώργιος Πανάσης, κάτοικος του χωριού Απόλυχνος, υποσχονται στο ser Πέτρο Γιαλινά του ποτέ ser Μιχάλη, κάτοικο Χάνδακα, να καλλιεργούν για πέντε χρόνια γη ενός "ζευγαριού" στην περιοχή του χωριού Κούρτες.

1367, Ιουλίου 15

(Notai di Candia, b.11, φ.96v)

Eodem die.Manifestum facimus nos Michali Mustoragho, habitator casalis Agydeca, et Georgius Panassi, habitator casalis Apolichno, ac promittimus cum nostris heredibus tibi ser Pe-

tro Ialina quondam ser Michaelis, habitatori Candide, et tuis heredibus laborare terram unius pari bovum de territorio tuo casalis Curtes, a kallendis mensis ianuarii proxime venturi in antea usque ad annos V proxime venturos ad iariçandum ibi hoc anno proximo et dare debemus pro terciaria dicte terre . annuatim super arreis mensuras boni et neti frumenti L et ordei mensuras X, incipiendo facere primam de anno domini MCCC LXVIII et inde in antea successive tibi faciendo V pagas. Et si seminabimus hoc anno, teneamur dare tibi ghorafoschepasma in arreis proxime venturis. Insuper hedificari facere debemus domus pro habitacione nostra in dicto casali Curtes. Et pro adiutorio hedificacionis earum nobis dedisti de dono yperpera IIII. Item teneamur dare et facere tibi exenia et engarias anno quolibet, prout dant et faciunt alii franchi habitantes in dicto casali. Et possint animalia nostra pascolare in pasculis dicti loci et nos tibi solvere debeamus pro pasculo ipsorum animalium nostrorum, sub pena dupli pro quolibet termino et qualibet predictorum. In fine autem dicti temporis, si noluerimus ulterius tenere dictam terram, teneamini dare et refutare tibi libere predictas domos, quas hedificabimus. Et pro metacherissi dicte terre habuimus et recepimus a te yperpera . . . cretenses XX, que tibi dare et solvere debemus in fine dictorum annorum, sub pena ad rationem XX pro Co in anno, solvendo etiam capitalem, possendo te tenere de predictis omnibus et eorum singulis, prout volueris, in toto et in parte ad nos duos seu alterum nostrum. In complemento autem dicti temporis debeamus dimittere terciam partem predictae terre aiaristi pro iariçando secundum usum. Si igitur et cetera. Pena yperperorum XXV. Contractu firmo. Testes Mi. Justo et Antonius Maçangelo, presbiteri, et Marcus Justo. Complere et dare. Dedi .

5. Συμβόλαια συνεταιρισμών

α

Ο Ανδρέας Torello του ποτέ Νικολάου, κάτοικος μπούργκου Χάνδακα, και ο Μαρίνος Pantaleo, κάτοικος Χάνδακα, υπογράφουν συνεταιρισμό για τέσσερα χρόνια με σκοπό την καλλιέργεια γης, που ανήκει στον πρώτο και βρίσκεται στην περιοχή Χανδρέα και Κερά Γιφιμιανή.

1337, Δεκεμβρίου 27

(Notai di Candia, b.97, φ.14v)

Die vigesimo septimo. Manifestum facimus nos Andreas Torello, filius quondam Nicolai, habitator burgi Candide, et Marinus Pantaleo, fremarius, habitator Candide, cum nostris heredibus, quia in Christi nomine ad talem pactum et concordium vicissim devenimus, quod ego suprascriptus Andreas Torello ex una parte sum contentus et recepisse te suprascripto Marino in socium et participem in totam illam terram michi pertinentem, cuius terre pars est posita in Chandrea et pars in Quieragipsimiani, amodo usque ad annos quatuor proximè venturos, talem quidem modo quod ego predictus Andreas pono pro meam partem terram iam predictam et debeo facere iariqare ipsam terram semel in anno omnibus quatuor annis predictis meis expensis eciam facere eiecere de letamine annuatim meo posse et insuper debeam personaliter superstare ad exercendum omnia servicia expectancia dicte terre. Tu vero debeas ac tenearis ponere pro tua parte reliquas expenses necessarias in toto eo quod opportunum erit ad faciendum in dictam terram. Et totum id quod Dominus inde dederit, debeamus dividere equaliter inter nos duos. Ad hec autem ego suprascriptus Marinus Pantaleo

ex altera parte sum contentus et teneor attendere et observare omnia suprascripta et infrascripta. Tamen est sciendum quod tu Marinus suprascriptus dedisti michi mutuo yperpera in Creta currentia decem causa amoris, que debeo per me vel per meum missum dare et deliberare tibi vel tuo misso hinc per totum terminum antedictum quatuor annorum predictorum vel antea hic in Candida, salvo in terra, omni periculo et occasione remota, sub pena yperperorum XX pro C yperperorum in ratione annui. Si igitur contra hanc manifestationis cartam ire temptaverimus, tunc eam dare debeat pars non observans cum suis heredibus parti observanti et observare volte et suis heredibus yperpera decem pro pena et nomine pene. Contractu firmo. Testes ser Jacobus dele Sole, Andreas Brixiano, Georgius Siligardo et Nicolaus Brixiano. Complere et dare. Dedi suprascripto Marino.

β

Ο Ιωάννης Princivale, κάτοικος του χωριού Πλεμένου, και ο Νικόλαος Κομιτάς, κάτοικος Χάνδακα, υπογράφουν συμβόλαιο συνεταιρισμού για δύο χρόνια με σκοπό την εκμετάλλευση μιας κληματαριάς και χέρσας γης, που ανήκει στον πρώτο και βρίσκεται στην περιοχή Σούνια (Sunia).

1339, Ιανουαρίου 12

(Notai di Candia, b. 97, f. 38v)

Die XII, mensis ianuarii. Manifestum facio ego Johanes Princivale, habitator casalis Plemenu, cum meis heredibus, tibi Nicolao Comita, fremario, habitatori Candide, et tuis heredibus, quia pono te socium et participem in tota mea parte illius pergule et terre vacue de Sunia, posita in valem, que est apud ecclesiam Sancte Anne, quam quidem pergulam et terram habebam

insimul cum fratre meo et ipsa pergula et terra pro divisionem venit in mea parte, hinc per duos annos, videlicet per duas vindemias proximas venturas, cum plena virtute et potestate insimul mecum, habendi, tenendi, possidendi, laborandi et usufructuum inde recoligendi atque omnes alias utilitates in ea et ex ea sicut nobis melius placuerit faciendi, usque ad complementum dicti termini, nemine vobis contradicente, tamen cum suo onere. Expenses vero, que erunt neccessarie ad laborandum et affictandum ipsam terram et pergulam, per me et te debent fieri comuniter et pro affictu tue partis ipsius terre et pergule debes michi dare et solvere omni anno, videlicet per totum quemlibet mensis octubris, yperpera in Creta currentia quinque hic in Candida, sub pena dicti capitali et unius grossi pro quolibet yperpero successive pro quolibet termino et totam utilitatem et usufructum ex ipsa terra et pergula proventuros, vel quos inde Dominus dederit, debeamus dividere inter nos equaliter omni anno. Tamen est sciendum quod omnes eos denarios, quos habebimus suprascriptis temporibus ex cotidiana venditione uvarum dicti pergule, debes tu cogregare et eos tenere in manibus tuis, donec vendatur tota uva, que tunc erit in dicta pergula et ipsa uva omnia erunt totaliter expedita, debeamus suprascriptos denarios modo quo superius omni anno. Si igitur et cetera. Pena yperperorum decem. Contractu firmo. Testes presbyter Johannes Quirino et Andreas Canberto. Dedi suprascripto Nicolao.

Υ

Ο Ιωάννης Καρελάς, κάτοικος του χωριού Χαρονήσι, έλαβε από το Νικόλα Γιαλίνα, κάτοικο του ίδιου χωριού, πέντε θηλυκά γουρούνια με σκοπό να τα εκτρέψει με δικά του έξοδα για τρία χρόνια, κατά τη διάρκεια των οποίων θα μοιράζονται τα κέρδη από την εκμετάλλευσή τους.

1339, Ιανουαρίου 25

(Notai di Candia, b.97, φ.40r)

Eodem die. Manifestum facimus nos Nicola Ialina et Johannes Carela, ambo habitatores casalis Charonissi, cum nostris heredibus, quia unam nostram societatem taliter affirmamus, quod ego suprascriptus Nicola ex una parte sum contentus habuisse et recepisse a te suprascripte Johane porcas quinque, quas quidem pascolare et custodire teneor omnibus meis expensis amodo usque ad annos tres proxime venturos completos talem quidem modo quod ipse porche et omnes ex ipsis nasciture ex tunc in antea inter nos debent esse communes, ita quod in fine cuiuslibet anni debemus dividere inter nos equaliter tam masculini quam feminini generis filios earumdem et, si contingerit quod infra suprascriptum terminum aliqua porca vel aliqua ex dictis porcibus morirentur vel perderentur, debeamus semper conservare dictum capitalem ex filiis femininis ipsarum. Completo vero suprascripto termino annorum trium debeamus ipsum capitalem, videlicet dictas porcas, dividere equaliter inter nos. Tamen in nostro tali debent esse periculo mortis et latronum clarefactum, in quale erit de ipsis porcibus et eorum natis suprascriptis ad hec antea. Ego suprascriptus Johannes Carela ex altera parte sum contentus accedere et observare omnia et singula, que superius et inferius continentur. Si qua pars et cetera, yperpera quinque pro pena. Testes Nicolaus Brixiano, Johannes Marino, Franciscus Belli et presbiter Johannes Sulimano. Complere et dare.

5

Ο Γεώργιος Πολίτης, κάτοικος μπουργκου Χάνδακα, και ο Στατιάτης Εκλαβονίσκος, κάτοικος του ίδιου μπουργκου, υπογράφουν συμ-

εταιρισμό για δύο χρόνια με σκοπό την καλλιέργεια γης, την οποία ο πρώτος έχει νοικιάσει από τον Ιωάννη και το Μάρκο Βοcontolo και η οποία βρίσκεται στην περιοχή Γεράνι.

1340, Απριλίου 23

(Notai di Candia, b.97, φ.98v)

Die XXIII. Manifestum facio ego Georgius Politis, habitator burgi Candide, cum meis heredibus, tibi Stamati Sclavonisco, habitatori dicti burgi, et tuis heredibus, quia pono te in socium in medietate illius pecie terre, posite in loco vocato Gerani, quam habeo ad afflictum a Johane et Marco Bocontolo, fratribus, a mense Septembris proxime venturi in antea usque ad annos duos proxime venturos, cum plena virtute et potestate insimul mecum intromittendi, habendi, tenendi, possidendi, seminandi, laborandi et omnes alias nostras utilitates inde faciendi usque ad complementum dicti termini, nemine nobis contradicente, tamen cum eius onere. Qua propter est sciendum quod, si voluerimus seminare rapanes in ipsa terra aut jardinum peponum, debeo ponere medietatem seminis et in ipso jardino peponum tribus diebus personaliter dhiscapiquare sive catavoliquare. Tu vero facere debeas reliquas expenses, videlicet in primo anno et in secundo anno, omnes expenses opportune et neccessarie per me et te fieri debeant comuniter excepto quantam in primo anno quam in secundo. Teneris trafocopiquare, stropare et custodire ipsam terram omnibus tuis expensis et pro terratico tue partis michi dare debeas omni anno grossos tresdecim cum dimidio in fine cuiuslibet anni, sub pena dupli pro quolibet termino. Et totam utilitatem et usufructum proventurum omni anno ex ipsa terra inter nos quoequaliter dividere debeamus. Insuper est sciendum quod tu teneris et debes ponere in primo anno salmas letaminis ducentas in ipsa terra. Si igitur et cetera, yperpera quinque pro

pena. Testes Nicolaus Brixiano, Marcus Marino, Nicolaus Maça et Pascalis Bono. Contractu firmo. Complere et dare.

Die XXI, mensis septembris, indicione nona, cancelata est ex partium voluntatem.

ε

Ο Benedictus Cornario από τη Βενετία, κάτοικος Χάνδακα, και οι αδελφοί, Ιωάννης και Ανδρέας Moro, επίσης από τη Βενετία και κάτοικοι Χάνδακα, υπογράφουν συμβόλαιο συνεταιρισμού για την εκμετάλλευση ελαιών στην περιοχή της Ιεράπετρας, για όσο διάστημα τις έχει νοικιάσει ο πρώτος από τον Ανδρέα Cornario του ποτέ Ιωάννη "de domo maiore".

1355, Οκτωβρίου 29

(Notai di Candia, b.103, φ.2v)

Eodem die. Manifestum facimus nos Benedictus Cornario de Veneciis, habitator Candide, ex parte una et Johanes ac Andreas Moro, fratres de Veneciis, dicte Candide habitatores, ex altera cum nostris heredibus una pars alteri vicissim, quia in Christi nomine ad tale pactum et concordium advenimus societatem adinvicem facientes modo et ordine inferius annotatis. Nam ego suprascriptus Benedictus Cornario pono et confito vos suprascriptos Johanem et Andream Moro, fratres, socios et participes in omnibus olivariis, qui sunt super terris de Gerapetra Andree Cornario quondam de Johane Cornario de domo maior#, que dictus Andreas Cornario michi dedit et affictavit per carta manifestationis, scripta et roborata manu Petro Gerardo, notarii, factam sub anno domini MCCCLIII, mensis marcii, die XI, indicione VII, Candide, amodo in antea usque ad illud tempus et terminum, quibus dicta olivaria habere debeo ad affictum a suprascripto An-

drea Cornario per carta manifestationis et afflictationis predictam. Que quidem olivaria aptare et reparare debetis personaliter itaque ex ipsis extrahatur et habeatur oleum et ex illis domesticare debetis ea, que domesticari poterunt, bene et fideliter sine fraude, de omnibus autem et singulis expensis, quandocumque inde fiendis, sustinere debetis totam et integram terciam partem, ego autem sustinere debeo reliquas partes duas, habere autem debetis totam et integram terciam partem totius lucri et utilitatis ex dictis olivariis anno quolibet proveni-
turi, reliquis duabus partibus ipsius lucri et utilitatis in me retentis. Insuper autem dare et solvere michi tenemini totam et integram terciam partem omnium expensarum qualitercumque factarum pro aptacione dictorum olivarium exceptis solummodo expensis domorum hedificatarum in dictis terris, amodo in antea ad meum beneplacitum, hinc Candide salvo in terra, omni occasione remota, sub pena unius grossi, solvendo etiam capitalem, possendo me tenere super inde ad vos ambos seu alterum vostrum, prout voluero, in toto et parte. Et non possetis accipere homines ad laborandum in dictis olivariis nec hedificare valeatis aliquod hedificium in dictis terris neque partem vos tangentem de oleo inde proventuro vendere possetis sine licencia mea vel mei missi et versavice nec ego predicta facere valeam sine vostra licencia seu missarum vostrorum. Sciendum est autem quod, si infra tempus huius societatis nostre vos ambo moriemini, presens carta remaneat irrita etiam in annis. Nos autem suprascripti Johannes et Andreas Moro, fratres, contenti sumus tibi quod suprascriptus ser Benedictus Cornario promittimus attendere et observare omnia et singula suprascripta modo et ordine antedictis, quantum est pro parte nostra. Insuper quomodo sciendum est quod aliquam mercationem facere non possimus sine tua licencia et consensu in toto districtu Gerapetre mo-

do aliquo vel ⁱⁿgenio.Si qua igitur partium predictarum et cetera,pena yperperorum quingentorum.Contractu firmo.In quam primam,si fratrum predictorum pars incureretur,debeant illam dare et emendare memorati fratres dicto ser Benedicto Cornario seu alter eorum,prout ipse ser Benedictus se tenere inde voluerit in toto et in parte.Testes Pe.Baroci et Johanes Mudacio,presbiteri,ac Franciscus Figoço,diaconus.Complere et dare parte cuilibet cartam suam.Dedi Johani Moro predicto carta I. Dedi suprascripto ser Benedicto iam.

στ

Ο Θεόδωρος Ραγουζαίος, κάτοικος μπουργκου Χάνδακα, έλαβε από τον Δημήτριο Μονοβασιάτη, χασάπη και κάτοικο του ίδιου μπουργκου, 170 πρόβατα με σκοπό να τα εκτρέφει με μισθωτό βοσκό για πέντε χρόνια και να μοιράζεται τα κέρδη με τον ιδιοκτήτη τους.

1367, Μαρτίου 9

(Notai di Candia, b. 11, φ. 84v)

Eodem die. Manifestum facimus nos Dimitrius Monovassioti, becarius, ex parte una et Theodorus Raguseo ex parte altera, ambo habitatores burgi Candide, cum nostris heredibus una pars alteri vicissim, quod in Christi nomine ad talem pactum et concordium advenimus societatem invicem facientes, que durare debeat hinc ad annos V proximos venturos completos. Nam ego suprascriptus Dimitrius pono in hac nostra societate pecudes CLXX, quas emi de meis denariis propriis yperperis CCL, quas quidem pecudes custodire et custodiri facere debes per pastorem tu predictae Theodore et totum lucrum, quod Deus miserit, ex dictis pecudibus qualitercumque extractis prius expensis pro salario di-

cti pastoris et aliis expensis, quolibet inde eventis dividere debeamus equaliter per dimidietatem quolibet mense bona fide sine fraude ita quod tu habeas dimidiam partem ipsius lucri et ego alteram $\frac{1}{2}$ partem. Et si dampnum evenerit nobis pro ipsis pecudibus tam si arriperentur per Grecos guerrificos vel pars ex eis seu aliter quovis modo, illud dampnum sustinere debeamus equaliter per dimidietatem. In fine autem dictorum annorum V extrahi debeant primo dicta yperpera CCL et in me predictum Theodorum debeant devenire de pecudibus antedictis et multiplicandis ex eis et omnes alias pecudes, que remanebunt, dividere debeamus adinvicem per $\frac{1}{2}$. Ego autem suprascriptus Theodorus contentus sum tibi que suprascripto Dimitrio promitto attendere et observare omnia et singula suprascripta modo et ordine antedictis, quantum est pro mea parte. Si qua igitur partium et cetera. Pena yperperorum XXV. Contractu firmo. Testes presbiter Mi. Justo, Tho. de Vedo et Tho. de Medio. Complere et dare parti cuilibet cartam suam.

Die XX, mensis aprilis, indicione VI, MCCCLXVIII, cancellata est de partium voluntate.

ζ

Ο Χριστόφορος Bartholomei, κάτοικος Χάνδακα, από τη μια πλευρά, και ο Νάρκος Ραγουζαίος και ο Γεώργιος Θεραπεμένος, κάτοικοι του χωριού Κάτω Παραθέιτης, από την άλλη, υπογράφουν συμβόλαιο συνεταιρισμού για την καλλιέργεια δύο κομματιών χέρσας γης στο παραπάνω χωριό, από τα οποία το ένα έχει νοικιάσει ο Χριστόφορος και το άλλο ανήκει στο Νάρκο.

1374, Νοεμβρίου 12

(Notai di Candia, b. 11, φ. 442r)

Eodem die. Manifestum facimus nos Christofalus Bartholomei, habitator Candide, ex parte una et Marcus Raguseo et Georgius Tharapemeno, habitatores casalis Cato Marathiti, ex parte altera cum nostris heredibus una pars alteri vicissim, quia in Christi nomine ad talem pactum et concordium advenimus societatem adinvicem facientes hoc modo. Nam ego suprascriptus Christofalus pono de meo in hac nostra societate boves tres, quos emi pro yperperis cretenses LXVI et grossum I, cum quibus cevolivi, arari et seminari ac iariçari dicta illa terra vacua, posita in territorio suprascripti casali, quam habeo ad afflictum ab aliquibus de capitulo cretensis, et etiam terra vacua, quam tu predictus Marcus habes in territorio ipsius casalis. Et etiam pono tantum frumentum, ordeum et avena ac legumina ad sufficientiam seminatidi in ipsis terris, quantum videbitur, modo que omnia seminare debetis in eisdem terris, preter quod in parte iariçanda hoc anno presenti, instando et laborando personaliter ibi absque aliquo premio, bona fide sine fraude. Et seminationem ipsam et etiam arream custodire personaliter usque ad finem divisionis fructus ex predictis omnibus proventuris similiter absque aliquo premio, precium autem dictorum bovum pecunie antedictæ et frumenti, ordeï, avene ac leguminum predictorum, que computari debet iuxta valorem suum moderno tempore, ac omnes alias expenses, que quolibet per me fiente pro omnibus antedictis, de quibus expensis credi debet verbo meo, et etiam afflictum predictarum terrarum exire debent de monte ipsius fructus, sicut anno proximo venturo, et in me devenire, preter afflictum dicte terre tui predicti Marci, videlicet yperperorum V, qui debet in te devenire, computando ipsum fructum, prout valebit tunc temporis. De residuo vero eiusdem fructus fieri debeant due partes aequales, quarum unam habere debeo ego predictus Christofalus et reliquam vos predicti Marcus et Georgius debe-

tis habere. Predicti itaque boves et fructus iamdictae esse debeant pro signo meo et pignore pretii ipsorum bovum et etiam totius seminis antedicti et expensarum antedictarum usque ad satisfactionem integram ipsius pretii predictorum omnium et cunctarum expensarum, quas facere debeo, sicut inde, usque ad divisionem ipsius fructi. Postquam autem dividemus adinvicem ipsum fructum, ut preferitur, dividere etiam debeamus tres boves predictos adinvicem, itaque ego habeam dimidietatem eorum et vos alteram dimidiam. Verumtamen, si dictus fructus non erit sufficiens ad satisfactionem integram pretii bovum et seminis antedicti et cunctarum expensarum antedictarum, de residuo habere debeam regressum, sicut ipsos boves et etiam sicut vos. Et si dicti boves vel pars eorum interim morientur, dampnum eorum sustinere debemus, scilicet ego dimidiam partem et vos reliquam dimidiam partem ipsius dampni. De predictis itaque omnibus et eorum singulis tenere me possim ad vos duos seu alterum vestrum, prout voluero, in toto et parte. Nos autem suprascripti Marcus et Georgius contenti sumus tibi que suprascripto ser Christofalo promittimus attendere et observare omnia et singula suprascripta modo et ordine antedictis, quantum est pro parte nostra. Si qua igitur partium et cetera. Pena yperperorum L. Contractu firmo. Testes Johanes Sclavo quondam G. et Mi. Ialina. Complete et dare parti cuilibet cartam suam.

η

Ο Ιάωβος Gauginiaco και ο Νικόλας Παχαιράς, κάτοικοι του χωριού Τάρταρο, υπογράφουν συμβόλαιο συνεταιρισμού για πέντε χρόνια με σκοπό την εμετάλλευση ενός κήπου στο παραπάνω χωριό, τον οποίο έχει νοικιάσει ο πρώτος από τον αντιπρόσωπο του κατόχου ser Θωμά Fradello.

1375, April 1

(Notai di Candia, b. 11, f. 470r)

Eodem die. Manifestum facimus Jacobus Cauriniaco ex parte una et Nicola Maghera ex parte altera, ambo habitatores casalis Tartaro, una pars alteri vicissim cum nostris heredibus quia in Christi nomine ad talem pactum et concordium advenimus, nam ego suprascriptus Jacobus pono et constituo te suprascriptum Nicolaum socium et participem in illo giardino, posito in territorio suprascripti casalis, quod teneo ad afflictum a commissaria ser Thoma Fradello quondam, amodo in antea usque ad annos V proxime venturos, itaque ipsum jardinum tibi et michi equaliter pertineat per dimidietatem per indivisum, usque ad suprascripti temporis complementum. In quo quidem giardino tu predictus Nicola habitare debes personaliter et illud custodire teneris bene et fideliter sine fraude absque aliquo amolimento. Affictum vero ipsius jardini, que est yperperorum cretensium XXIIII annuatim, equaliter solvere debeat per dimidietatem in singulis pagis, sub pena dupli pro quolibet termino et qualibet paga. totum lucrum et utilitatem, que Deus ex ipso giardino misserit, dividi debeat inter te et me equaliter per dimidietatem. Et si ponemus operarios ibi, nos ambo equaliter solutione ipsis solvere debeamus. Et si ponam ego predictus Jacobus boves ad arandum in eo, tu predictus Nicola non tenearis modo in aliquo pro ipsis bobis. Ego autem suprascriptus Nicola contentus sum tibi que suprascripti Jacobi promitto attendere et observare omnia et singula suprascripta modo et ordine antedictis, quantum est pro mea parte. Si qua igitur partium et cetera. Pena yperperorum XXV. Contractu firmo. Testes suprascripti. Complere et dare parti cuilibet cartam suam.